Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антоний Васильевич Миронович, Пољска
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Ванда Божић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Драгана Радовановић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Синиша Достић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Доц. др Жарко Браковић
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Vanda Božić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Siniša Dostić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Žarko Braković, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Žarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

The journal publishes three times per year

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 33 • СВЕСКА 61

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2023.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина М. Ахметагић, *Мара милосница – жртва и сведок* 15

Соња Р. Шљивић, *Ејски поглед на свет путописца Григорија Божовића* 29

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Фактографија и фикција* (О дискурзивном и имагинативном слоју дневника-романа *Сабор погинулих* Драгана Лакићевића) 43

Ана М. Мумовић, *Књижевност као критика идеологије* (Прилог тумачењу друштвеног и критичког мишљења Предрага Палавестре) 55

Божана С. Солујић, Тамара М. Јеврић, *Појмовна метонимија у медијском покривању дијалога између Србије и Косова и Метохије у српским анлофоним медијима* 71

Јелена М. Павловић Јовановић, Наташа А. Спасић, *Поредбене диферентивне реченице уведене сложеним везницима него што и него да у административно-правном стилу српског језика 19. века* 85

Јована С. Јовановић, *Из фонетске проблематике говора Бањске и Гојбуље* 97

Јована Б. Сувајџић, *Гротеска у причи „Витло“ Драгише Васића* 111

Магда Г. Миликић, *Проза Антонија Исаковића у наставном контексту* 123

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Марко М. Парезановић, *Хибридна дејства у изборним политичким процесима* ... 141

Невена М. Станковић, *Изазови спољне политике Републике Србије у светлу руско-украјинског сукоба* 157

Милан Ж. Милошевић, Славиша Крстић, *Приступ изучавању безбедносног менаџмента као научне дисциплине* 171

Ратомир Д. Антоновић, *Деца као жртве и као извршиоци кривичних дела* 181

Јелена М. Вујановић, *Босна и Херцеговина као слаба држава* 193

Жана С. Врућинић, Laurence A. French, *Профилисање осуђене омладине (POSIT) у Републици Српској – десет година послије* 207

Дејан Р. Лабовић, Жарко Р. Бракoвић, *Нормативни аспекти управног мониторинга службе безбедности Републике Србије* 217

Мирјана С. Дејановић, *Стратегија за спровођење друштвено одговорног понашања у ситуацији економске кризе* 235

Ненад Н. Перић, Ана З. Јевтовић, *Парасоцијална комуникација на друштвеним мрежама: Студија случаја Новака Ђоковића и његових пратилаца* 247

Крсто М. Јакшић, Славиша Ј. Трајковић, *Улагање у истраживање и развој као предуслов одрживог развоја* 261

Милена М. Милинковић, Сњежана Д. Фурунџић, *Библиографија – алат за дисеминацију информација и промоцију резултата научно-истраживачког рада* 273

ИСТОРИЈА

Предраг Р. Терзић, Јован Д. Симијановић, *Краљево током епидемије вариоле вере 1972. године* 293

Весна С. Зарковић, *Штампа на немачком језику о деловању Шемси паше Бишевца у Косовском вилајету* 309

Маја Р. Антић, Марија Н. Митић, *Културни аспекти у Цариграду у одабраним сведочанствима венецијанских и руских дипломата (XVIII и XIX век)* 327

Сава Д. Ђурђевић, *Мустафа Кемал Ататурк и турци у српској јасности током тридесетих година двадесетог века* 343

Ена С. Мирковић, *Миливоје Јовановић (1905–1984) сарадник окупатора и/или сарадник Комунистичке партије Југославије: прилози за проучавање биографије* 357

Петар Р. Ристановић, *Махмут Бакали – Прилог за политичку биографију* 371

Александра П. Исаков, Светислав Ђ. Рајшић, *„Слоīа“ – īласило Срīске īравославне īарохије Свеīоī Преображења Госīодњеī у Дески: Прилоī библиоīрафији īериодике* 385

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Тиодор Р. Росић, *Сложена једноīавносī сликарсīва Љубинке Јовановић Михаиловић* 401

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Илиндан у селу Рујишīе: Прилоī исīраживању друīвено-инīеīраīивне улоīе мале славе у Ибарском Колашину* 409

Невена С. Петковић, *Анīроīолошки īрисīуī īиīању домицида* 431

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Даліборка Р. Поповић, Божана М. Рашковић, *Национално васīиīање у функцији развијања националноī иденīиīеīа: доīрисно музичке īедаīоīије* ... 451

Маја М. Боснар, Миа М. Арсенијевић, *Нови медији – вирīуелно у реалном свеīу образовања* 465

Мирсада С. Зукорлић, Даліборка Р. Поповић, *Педаīошке имīликације насīаве као инīеракīивноī īроцеса између ученика и насīавника* 475

Јасна Д. Поповић, Владимир К. Милетић, *Процена īелесноī сасīава и здравсīвеноī сīаīуса сīуденаīа физичкоī васīиīања у оквиру īракīичноī курса леīње акīивносīи у īрироди на језеру Газиводе* 489

Данка М. Ивошевић, Школска библиотека у служби информационог и медијског описмењавања ученика 507

ПРИКАЗИ

Прилоī библиоīрафији дијалекīских īексīова (Бранкица Марковић, *Ка индексирању дијалекаīских īексīова īубликованих у Реīублици Србији*, Српски дијалектолошки зборник LXVII (ур. Слободан Реметић), Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 2020, 116 стр.) 521

Град и поетичка несаница (Корнелије Квас, *Зенонов пут*, Београд: Службени гласник, 2022, 187 стр.) 525

Копаоник у средњем веку: Историја једне планине (Божидар Зарковић, *Копаоник у средњем веку*, Филозофски факултет универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици/Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Косовска Митровица/Лепосавић, 2022, стр. 242.) 529

Рецензенти овог броја 533

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jasmina M. Ahmetargić, *The Pasha's concubine - A Victim and a Witness* 15

Sonja R. Šljivić, *Epic worldview of a travel writer Grigorije Božović* 29

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *Factography and Fiction* (On the discursive and imaginative layer of the diary-novel *Sabor poginulih* by Dragan Lakićević) 43

Ana M. Mumović, *Literature as a critique of ideology* (A contribution to the interpretation of the social and critical opinion of Predrag Palavestra) 55

Božana S. Solujić, Tamara M. Jevrić, *Conceptual metonymy in media coverage of the dialogue between Serbia and Kosovo and Metohija in Serbian and Anglophone media* 71

Jelena M. Pavlović Jovanović, Nataša A. Spasić, Comparative differential sentences in the Administrative-Legal style of the 19th century 85

Jovana S. Jovanović, *From phonetic problems of the speech of Banjska and Gojbulja area* 97

Jovana B. Suvajdžić, *The grotesque in the story „Vitlo" by Dragiša Vasić* 111

Magda G. Milikić, *Antonije Isaković's prose in the teaching context* 123

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Marko M. Parezanović, *Hybrid actions in Electoral Political processes* 141

Nevena M. Stanković, *Challenges of the Foreign policy of the Republic of Serbia in the light of the Russian-Ukrainian conflict* 157

Milan Ž. Milošević, Slaviša Krstić, *Approach to the study of Safety management as a Scientific discipline* 171

Ratomir D. Antonović, *Children as victims and perpetrators of Criminal offenses* 181

Jelena M. Vujanović, *Bosnia and Herzegovina as a weak state* 193

Žana S. Vrućinić, Laurence A. French, *Profiling troubled youth (POSIT) in Republic of Srpska - ten years later* 207

Dejan R. Labović, Žarko R. Braković, *Normative aspects of Administrative monitoring of the Security services of the Republic of Serbia* 217

Mirjana S. Dejanović, *Strategy for the implementation of socially responsible behavior in situation of economic crisis* 235

Nenad N. Perić, Ana Z. Jevtović, *Parasocial communication on Social networks: Case study of Novak Đoković and his followers* 247

Krsto M. Jakšić, Slaviša J. Trajković, *Investment in research and development as a prerequisite for sustainable development* 261

Milena M. Milinković, Snježana D. Firiundžić, *Bibliography - tools for the information dissemination and a promotion of a scientific work results* 273

HISTORY

Predrag R. Terzić, Jovan D. Simijanović, *Kraljevo during the Smallpox epidemic in 1972* 293

Vesna S. Zarković, *Newspapers in German about the activities of Shemsi pasha Biševac in the Kosovo Vilajet* 309

Maja R. Antić, Marija N. Mitić, Cultural aspects in Constantinople in selected testimonials of Venetian and Russian diplomats (XVIII and XIX centuries) 327

Sava D. Đurđević, *Mustafa Kemal Ataturk and the Turks in the Serbian public during the thirty years of the twentieth century* 343

Ena S. Mirković, *Milivoje Jovanović (1905 – 1984) associate of the occupiers and/or associate of the Communist party of Yugoslavia appendices for the study of biography* 357

Petar R. Ristanović, *Mahmut Bakali - contribution to political biography* 371

Aleksandra P. Iskov, Svetislav Đ. Rajšić, *„Sloga" - journal of the Serbian Orthodox Parish of the Holy Transfiguration of the Lord in Deska: Bibliography appendix of the journal* 385

HISTORY OF ART

Tiodor R. Rosić, *Complex simplicity of the art work by Ljubinka Jovanović Mihailović* 401

ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Saint Elijah's Day in the village of Rujište: A contribution to the research of the Social-integrative role of the Secondary Patron Saint celebration in Ibarski Kolašin* 409

Nevena S. Petković, *Anthropological approach to the question of domicide* 431

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Daliborka R. Popović, Božana M. Rašković, *National education in function of development of National identity: The contribution of Music pedagogy* 451

Maja M. Bosnar, Mia M. Arsenijević, *New media - virtually in the real world of education* 465

Mirsada S. Zukorlić, Daliborka R. Popović, *Pedagogical implications of teaching as an interactive process between students and teachers* 475

Jasna D. Popović, Vladimir K. Miletić, *The evaluation of the body composition and health status in Physical education male students within the practical course of summer outdoor activities at Gazivode Lake* 489

Danka M. Ivošević, *School library in the service of information and media literacy of students* 507

VIEWS

Contribution to the Bibliography of Dialect texts (Brankica Marković, *Towards the indexing of dialect texts published in the Republic of Serbia*, Serbian dialectal collection LXVII (ed. Slobodan Remetić), Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Institute for Serbian Language SANU, 2020, 116 p) 521

The City and Poetic Insomnia (Kornelije Kvas, *Zenonov put*, Belgrade: Službeni glasnik, 2022, 187 p.) 525

Kopaonik in the Middle Ages: *The History of the mountain* (Božidar Zarković, Kopaonik in the Middle Ages, Faculty of Philosophy of the University of Priština with temporary Headquarters in Kosovska Mitrovica/Institute for Serbian Culture Priština - Leposavić, Kosovska Mitrovica/Leposavić, 2022, 242 p) 529

Reviewers of this issue 533

Језик и књижевност

УДК 821.163.41.09-32 Андрић И.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46226

Оригинални научни рад

*Јасмина М. АХМЕТАГИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МАРА МИЛОСНИЦА – ЖРТВА И СВЕДОК**

Апстракт: Ниједна приповетка Иве Андрића не садржи ни приближно исти каталог злостављања као „Мара милосница“ (1926), именована по централној протагонисткињи, која је по својој позицији жртве парадигматична за женску судбину тога доба и времена. У тексту указујемо на она својства по којима је Мара изванредна јунакиња. Поставши милосница већ у шеснаестој години, Мара из Травника је обликована насиљем које трпи, али потпуности несреће доприноси њена природа. Указаћемо на њену аутентичну религиозност, на садржаје њеног несвесног (које откривамо посредством сна), те сагледати јунакињино реаговање на зло у контексту пишчевог компаративног сликања Маре и Невенке, младе снахе Памуковића, као и њено поступно психичко разбољевање. Циљ нам је да покажемо да Мару Милосницу, уз позицију жртве, додатно рањава и позиција немог сведока који она има у односу на зло у свету, а на коју до сада није указано у литератури. Постављајући Мару страдалницу у положај немог сведока, Андрић указује на висок ниво њене емпатије: као слушалац, Мара пре свега помаже Невенки да постане и остане субјекат властите приче и живота.

Кључне речи: Иво Андрић, Мара милосница, жртва, сведок, сан, насиље.

Мара Гарић из Травника, Јела – служавка у кући Памуковића, десетогодишња баба-Анушина унука и Марина мајка – то су силоване жене у „Мари милосници“. Невенка, једна од снаха Памуковића, претучена је у првој недељи брачног живота. Невенку је пак њена мајка приликом удаје тешила да јој горе но њој што је било са њеним оцем не може бити. Осим ових, појављују се у Андрићевој причи и друге жене: пре свега жене Памуковића, заштићене својим социјалним положајем, те утолико изван очигледног насиља, али сам поредак у коме жене свој нешто бољи положај заслужују рађањем, није мимоишао ни њих; насиље коме су оне изложене мање је видљиво. Истина, њима су дозвољени и неки избори незамисливи за жене другачијег социјалног статуса (на пример, Анђи Памуковић је дозвољено да без велике штете по свој углед задовољи своју задоцнулу жељу, те да се и трећи пут уда, овога пута за лудог, али доста млађег Шимуна), али речи којима Анђа спречава мужа да силује Мару – „Треба ти турска милосница?“ (Андрић 1976, 7: 158) – откривају да су и жене усвојиле подразумевани и општеприхваћени мушки поглед на односе међу половима.

* Научни саветник, ahjasmina@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Страхота женских судбина – а све су у позицији објеката међу којима постоје тек нијансирања (ниједна у потпуности не управља својим животом) – оно је што „Мару милосницу“ (1926) издваја међу свим другим Андрићевим причама. Ниједна, наиме, не садржи ни приближно исти каталог злостављања као „Мара милосница“, именована по централној протагонисткињи, која је по својој позицији жртве парадигматична за женску судбину тога доба и времена. То је истакнуто на њеној сахрани, у Јелиној гласној молитви Богу „да убрани и заклони све жене, несрећне друге и мученице“ (Андрић 1976, 7: 168). По неким другим својствима, како ћемо и показати, Мара је изванредна јунакиња.

„Мара милосница“ није прича о једном лику, како то најчешће и нису Андрићеве приповетке (па ни најважнији романи), а насловљена је према јунакињи чија судбина својом трагиком уоквирује, па на известан начин и надвисује све друге, утолико што страдања свих женских ликова стају у Марину судбину, али не и обрнуто.

Марино страдање започиње у тренутку када је Вели-паша начини својом милосницом, а да сама јунакиња нема нимало утицаја на властити положај: његовој жељи да му се доведе девојка коју је случајно видео и проценио као изванредну лепоту, повинују се сви, журећи да му жељу испуне, а девојка је приведена онако како је некада била доведена и њена мајка старом Мустај-бегу Хафизадићу, због чега су је и звали Хафизадићка чак и пошто су је удали за мирног и слабоумног Гарића. Вели-паша, сладострасник који себе добро познаје, па тако и предмет властите жеље, долази у Травник на два дана и његов поглед случајно, али зналачки пада на Мару: она је насилно узета по некаквом природном мушком праву, које је у Вели-пашином случају појачано његовим положајем у Босни.

Иако од Вели-паше зависна не само по свом положају, него и у дословно свим животним испољавањима (о томе када спава са пашом, а када сама, Мара је обавештавана, тако да не чини никакве изборе чак ни на дневном нивоу), у том је положају ипак донекле заштићена, јер има статус милоснице моћног човека. Тако је онај који је злоставља, који је, како и она сама зна, погубио њену душу, једини ослонац у њеном животу. У том је смислу та ситуација, како то примећује Биљана Дојчиновић, заиста инцестуозна (2018: 279). Мада није реч о крвној вези, реч је о много старијем човеку коме је Мара препуштена на милост и немилост, и по својој суштини – особа од које потпуно зависимо јавља се у двострукој улози заштитника и злостављача – то је истоветно односу улога које се јављају у инцесту. Није у томе неважна ни чињеница да пашу поред нарочите Марине лепоте, узбуђује и потпуна власт над њом: „Понекад му се чинила као звијерка која, притјерана уз литицу, дрхти а зјенице јој западају. А то је појачавало љубавну страст“ (Андрић 1976, 7: 97). Осим тога, преводећи је из Травника у Сарајево, смештајући је у кућу у којој вија само Хамшу Циганку и баба Анушу,[1] Вели-паша осуђује Мару на изолацију (што није неважно у репертоару злостављања) у њеним још увек формативним годинама.

1 „Цио дан је проводила у двије полумрачне собе, радећи оне свакојаке ситне послове који су невидљиви, а који женама тако лако испуне дан“ (Андрић 1976, 7: 98).

1.

Поставши милосница већ у шеснаестој години, Мара из Травника је обликована насиљем које трпи, али потпуности несреће доприноси њена природа. Један слој њеног бића има однос према суду средине (јунакиња је постиђена својим положајем и згрожена срамотом којом је обележена), док други – и заправо претежнији, јер је одлучујући за Марин доживљај зла и суд о свету и себи – о свом положају превасходно мисли као о грешном. Дању би, како је у причи експлицирано, још некако и владала социјална мера, а ноћу је Мара била у односу са Творцем, и себе је доживљавала пре свега као грешницу. Како ће се именовати Марин случај – као несрећа, срамота или грех – увелико зависи од референтног оквира. Млада и нерефлексивна, трпељива Андрићева протагонисткиња, која једва разумева догађаје око себе, нарочито када они добијају општије размере, а чији је централни одговор на свет и на људе страх, пре свега мисли о свом положају као грешном, што значи у религијском контексту. Као аутентично религиозна јунакиња која свој живот вреднује у терминима греха и казне, Мара из Травника се издваја из читаве галерије Андрићевих женских ликова. Васпитањем јој је завештан страх од паклених мука, односно представа о паклу као месту вечитог испаштања, али оно што открива њену аутентичну религиозност нису таква, обичајно усвојена уверења, већ чињеница да се Мара према себи односи као према грешници јер је у константном преиспитивању властите вредности изван профане равни, па и са јединим уздањем у Богородицу.

Млада особа, уских видика, отргнута од куће у којој се није могла осећати ни сигурно, ни виђено, Мара о свету мало зна: нарочито не зна ништа о свету изван властите капије и потпуно приватних проживљавања. По томе, уосталом, наликује женама свога доба и времена, које нису ни усмераване на разумевање живота изван породичног дома. Мара не разуме прилике у Босни, нити епохалну смену са османске на аустроугарску управу која предстоји, па тако ни узроке узбуне у касаби, ни зашто Вели-паша одлази. Много је пута њено неразумевање прилика истакнуто у тексту, како би се указало и на њену потпуну пасивност и на њену несигурност и ниско самопоштовање: јунакиња и не настоји да сазна узроке догађаја, делом и стога што сумња да би могла ишта разумети, чак и када би то желела. Међутим, та је пасивност и последица положаја у коме се нашла, губећи у низу збивања свако самопоштовање.

Пошто је Мара сведена на објекат у централном односу који има са Вели-пашом, она природно читаво своје окружење доживљава из перспективе ловине: она се упорно склања, бежи, ослушкује. Велику је пажњу Андрић поклонио обликовању тог утиска којим Мара одише, пре свега настојећи да се носи са својим страхом, који је њена доминанта емоција; она је опрезна и спремна да на прву реч или утисак који стекне поскочи и промени лог, попут рањене зверке. Добрим делом на томе и почива импресија о њеној покорности, због које вишеструко страда (Лукић 2006: 166). Међутим, њена покорност има и религијске темеље, и то се најбоље разумева у поређењу Маре и Невенке, младе снахе Памуковића. Андрић је, уосталом, поклонио посебну пажњу компаративном сликању Мариног и Невенкиног реаговања на зло.

Након Вели-пашиног одласка, Мара је најпре код баба-Ануше, одакле бежи на први знак да се и тамо, у тој кући, крај Анушине силоване унуке збива неки обред,

неки ритуал и служба злу. Потом се за помоћ обраћа фра-Грги који је смешта у богату, али свакојаким злом обележену кућу Памуковића. Мари се најпре чини да се у тако лепим, светлим и богатим кућама мора водити неки другачији живот, али се убрзо, пре свега кроз Невенкино приповедање уверава да је то далеко од истине, што је додатни ударац за њу. Јер, Мари је важно да верује да бар негде постоји добар живот – чак и када је њена судбина мизерна – као нада да је свет повезан са Богом и да је добро могуће на овом свету. Ту кућу и све њене чланове млада невеста Невенка, која ће тек рођењем детета задобити донекле равноправан положај у породици у коју је доведена, мрзи свом силином свога бића. Она живи за дан када ће их све, ако се „притрпи", како јој је мајка казала када ју је удавала, „заденути за појас"[2]. На фону њене мржње постаје упадљива Марина доброта, која управо тада, постављена напоредо Невенки, задобија један надљудски ореол. Јер, Невенкина је силна мржња баш зато и разумљива што је типичан, спонтан емотивни одговор на злостављање – она мрзи и осећа гнев праведника, њеном је предисторијом, искуством живота у кући Памуковића и доживљеним злом мотивисана жудња за осветом. Ова млада жена се страсно брани од свога мужа, одговара на његове ударце и дрхти од нанетог јој зла, а чак и молитве мења да их не би делила са Памуковићима. Невенка јасно види „на једној страни Памуковиће, са њиховом опаком силом и љепотом, а на другој себе, са Богом и божијом правдом као савезницима" (Андрић 1976, 7: 149). Како зло које јој се наноси постаје агресивније, тако нараста и Невенкина слика о себи као праведној, иако она није лишена комплекса инфериорности у односу на Памуковиће (она је као сирота дунђерска кћи доведена у ту кућу вољом свога мужа, а против воље његових родитеља) и стално се са њима упоређује, а ноћу, како приповедач истиче, „не би могла дуго да заспи од страха и, још више, од злурадих и самољубивих мисли" (Андрић 1976, 7: 146).

То како Невенка доживљава свет прилично је уобичајено и свакидашње: она доживљава као неправду чињеницу да Памуковићи уживају велики углед у друштву и поред свих зала које чине. Мара пак и њу смешта у онај круг људи који учествују у злокобним обредима, што је слика којом Андрићева јунакиња исказује свој однос према добру и злу. Невенка, жртва, као и Ануша која негује силовану унуку, у Маринoj свести постају учеснице злих обреда, на исти начин као и Вели-паша, енглески вицеконзул и сам фра-Грго. Какав је то начин мишљења који жртве и злочинце смешта у исти круг? На тим се примерима може сагледати на који начин Мара контекстуализује добро и зло, иако то све остаје изван њене рефлесије; она осмотски упија свет око себе и бежи од злих ритуала када их препозна.

2.

Када кроз кључаоницу посматра Вели-пашу, „мрка и укочена, са бројаницама, ножем и огледалом поред њега, дође јој као да он то врши неразумљив обред, и служи службу нечем што је тајанствено, језиво и посве зло" (Андрић 1976, 7: 102).

2 „Нећеш бити гладна леба, него лијепе ријечи и погледа. Али ти отрпи, доћи ће вријеме па ћеш их све задјенути за појас. Горе него што је мени било са твојим оцем неће ти бити" (Андрић 1976, 7: 141).

Будећи се усред ноћи код баба-Ануше – а Мара је стигла у ту кућу управо у дану када је силована Анушина унука – она види бабине живахне покрете и млатарање рукама и чује њено мрмљање, које наликује бајању: Мара је осетила „да се ту врши нешто ружно и страшно. И опет као нека служба нечем што је зло, што застрашује и убија" (Андрић 1976, 7: 130). И док се моли са фра-Гргом у цркви, њој се чини да фратар, повијен над бревијаром и са бројаницама у руци „нешто тајанствено ради и неком служи, а само он зна коме" (Андрић 1976, 7: 133). Док седи крај Невенке, Мари се чини да ова „снује неке мисли које она не може да зна, али за које слути да доносе освету, немир и несреће без краја" – зато се бојала „свега што је малочас чула о Памуковићима, па и саме невјесте, чак и тога дјетета које ће се тек родити" (Андрић 1976, 7: 152). Последњи Марин истоветан доживљај јавља се када кришом посматра енглеског вицеконзула, који буди њену радозналост својом различитошћу у односу на окружење у коме живи, али и посебном повезаношћу са Вели-пашом (овај се када одлази из Сарајева, посебно поздравља управо са њим).

Пет пута јунакиња има исти доживљај: да присуствује неком мрачном обреду и да људи које посматра на неки начин служе злу. Ако је тај утисак сасвим природан када је реч о Вели-паши, јер без обзира на њено навикавање и ослањање на пашу, Мара је јасно знала да је ту „и њена душа погубљена", сваки даљи тренутак проширује значење Марине слутње, показујући да она и те како има став према људима и појавама које је окружују, само је то став читавог њеног бића и, као нерефлексиван, не би ни могао бити јасно артикулисан. Андрић стога оцртава шта Мара осећа и доживљава, а ипак не разумева јасно. То јунакињу ставља у онај ред бића чија осетљивост далеко надмашује њихово образовање, вербалне способности и мисаоне капацитете. Већ Марин доживљај да фра-Грго, молећи се, учествује у неком злокобном обреду, указује на њено коначно разочарење у институцију цркве и свештено лице. Већ при првом доласку у цркву, када је Вели-паша још био у Сарајеву, Мара се суочава са осудом својих сународника: са њиховим презиром и пребацивањем, а тај се утисак преноси и на ликове светитеља, те је уместо „миле Госпе" са олтара гледа „мршав и жут светац" (Андрић 1976, 7: 103). Након те трауме Мара, упркос Вели-пашиној интервенцији, никада више није отишла у цркву, чак је престала и сама код куће да се моли. Мада нимало није крива за положај у коме се нашла, мада су и они сами на разне начине морали искусити турски терор, у цркви је сународници дочекују охоло и презриво; општи суд о њеној срамоти представља колективно ревиктимизовање жртве. У друштву нема простора за измену њене судбине и напуштање положаја жртве. Ни након Вели-пашиног одласка, Мара у цркви неће добити утеху и опроштај – фра-Гргине сурове речи („Знаш ли ти шта си ти сада у очима божјим и у очима кршћанског свијета? Ђубре, ђубре, пуно смрада и црва!"– (Андрић 1976, 7: 132)), иако претходе поподневној молитви, у коју укључује и Мару, она доживљава као сигнал да се и црква и свештено лице стављају на страну зла. Мара ни од стране свештеног лица није доживљена као жртва зла, већ као његов виновник: „Да из године у годину под црквени сузама пређеш, да о хљебу и води живиш, ти не можеш своје срамоте спрати ни поправити зло које си порадила" (Андрић 1976, 7: 132). Према фра-Гргиним речима Мара је „отворила поново све ране Исусове", „пљунула на крст и причест" (Андрић 1976, 7: 132).

Испадањем из црквене саборности Мара губи и последњи потенцијални животни ослонац и све своје уздање усмерава ка Богородици, мада „није више могла ни свето име неко да зазове“ (Андрић 1976, 7: 119). Ако је свуда око ње мржња и зло, ако је тако и у цркви, из које је прогнана, ако простор доброте не постоји ни у светлим и лепим кућама, онда Мара више не види свет као Божије дело, због чега још темељније губи контакт са Богом. Након што је појмила да Вели-паша одлази а њу оставља, Мара је сломљена у толикој мери, да Хамши Циганки треба доста речи и наговарања да уплакану девојку приволи да се дигне, умије и прибере, те да са њом пође баба-Ануши. „Хтјела је да зазове неко име, нешто светло и велико, на што је навикла од дјетињства, али јој је из уста навирао само урлик, храпав, отегнут, промукао; и сузе су се мијешале са пљувачком“ (Андрић 1976, 7: 119). Већ тада је Мара „узалуд настојала да изговори Госпино име“. Мару напушта не само земаљски ослонац (који је у исти мах и злостављач), Вели-паша, него је напуштају и њени небески ослонци. Пошто свет све више поима као ђавоље место, што указује и на њено све јаче психичко разбољевање, њено осећање кривице постаје дубље и сложеније.

Андрић сучељава психотичног, параноичног Шимуна, чије манифестације лудила види и окружење и читалац, али за шта не зна ни разлоге ни ток развоја болести, са Маром, за коју је речено само да је на концу изгубила разум, али заправо је поступност губљења разума доминантна развојна нит у причи о њој. Марино осећање стида и кривице свакако је у вези са чињеницом да је жртва сексуалног злостављања, али и „искуство бивања објектом за другог производи осећање стида“ (Оливер 2001: 99) и то се осећање појачава односом средине према њој, али томе у великој мери доприносе њена религијска уверења. Навикла да себе мери спрам највишег идеала, Мара не може себе да доживи као невину жртву, што би бар донекле ублажило њена осећања, јер би очувало самопоштовање. Када Шимун насрће на њу, она Невенкин коментар – „Кад кога ђаво заоглави, конопац му не гине, прије или послије“ (Андрић 1976, 7: 160) – препознаје као опаску која се односи на њу лично. Очито је и пре но што је постала жртва Мара стекла навику да себи суди, да себе вреднује, да тражи трун у свом оку, уместо у туђем, те је и туђи злочини стално враћају самопросуђивању. Како се она сама осећа као грешница, основни став њеног бића јесте кривица и кајање. Она себе доживљава као особу коју је „ђаво заоглавио“ и којој више нема спаса. Брижљиво Андрић приказује поступност Мариног пропадања: идеја о самоубиству се први пут јавља након Вели-пашиног одласка; Мара пролази поред оружаних Турака и поглед усмерава ка виру. Други пут, Мара у тај вир гледа управо пре но што се одлучује да пође фра-Грги. Поглед на вир и подстиче Мару на тај корак, јер тек са тим виром у позадини, Мара може да предузме и оно „најтеже и најстрашније“ (Андрић 1976, 7: 131). Када пође по конопац, то је већ јасно одустајање од живота у свету у коме сви служе злу – Марина је душа једнако погубљена од Вели-паше као и у цркви, а и њу саму је, како осећа под притиском осећања кривице, „заоглавио сотона“. Не треба заборавити да су то тренуци у којима Мара, радећи крај Невенке, себе види са стране,[3] чиме је наговештено да је процес њене дезинтеградије одмакао.

3 „Радила је споро и изгубљено, а на махове јој се чинило да види саму себе како клечи, раширених руку и испружена врата, без гласа и суза“ (Андрић 1976, 7: 160).

3.

Када осветничке жеље жртава упоредимо са чињеницом да је Мара заволела нарочито мирис свога злостављача, открива нам се да је Андрићева јунакиња биће љубави, па утолико пасивна у свему што укључује отпор, мржњу, освету, бунт. У Мари нема побуне, она све прихвата, све подноси, свему се нада, што дозива у свест *Прву посланицу Коринћанима*, где је речено да „Љубав дуго трпи, благотворна је", „не мисли о злу", „Све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи" (*Коринћанима* 13: 4, 5, 7). Обележја љубави о којима говори *Прва посланица Коринћанима* присутна су у Мариној души, која је дакле, у стању љубави, од ње саздана: у јунакињи нема тамне стране, нити оне, за самоодбрану нужне агресије, и тиме она излази из људског света. Марину активност можемо запазити само у оним ситуацијама које подразумевају сарадњу, заједништво: како се само она живахно интересовала за ликове на Вели-пашиним сликама и за феномене великог света које је паша видео, искусио и о којима је могао да јој прича. Њено страдање у контексту њеног страха од баба-Ануше и Невенке, па чак и Невенкиног нерођеног детета, мора се разумети као страдање једног осетљивог створења које је потпуно лишено негативних емоција. У њеном доживљају да и жртве учествују у злокобном обреду присутно је осећање да мржња жртву промовише у онога ко одржава зло у свету. Већ Марин доживљај да и енглески вицеконзул на свој начин служи злу означава нарастање њеног страха, преливање тог осећања преко дотадашњих граница: вицеконзул заправо не чини ништа у оним часовима када га јунакиња кришом посматра. Он се само разликује од средине и Марин доживљај открива актуелно стање њене душе: она је престала да очекује добро у свету; све непознато је потенцијални носилац зла, као што је то и сав познати свет. Мара је појмила да нема простора који је заштићен од зла – зло се свуда пробија – и у њеној свести се свет и зло изједначавају, што је потпуно супротно почетном доживљају из којег се родило очекивање да је кућа Памуковића, на пример, простор доброте и бољег живота, где се живи сигурно и достојно.

Важна разлика између Невенке и Маре, када о њима размишљамо као о жртвама злостављања, састоји се у томе што Невенку мајка узима у заштиту. Када се након седам дана брачног живота, Невенка нађе у свом девојачком дому, мајка је штити од мужа, „пустахије" на конкретан и делатан начин. У кућу Памуковића мајка ју је испратила речима: „А дотужи ли ти, па да баш не можеш, знаш гдје су наша врата" (Андрић 1976, 7: 142). Сама та чињеница младој жени даје могућност избора – она може, „ако јој баш дотужи", да напусти мужа и има где да се врати. Та јој позиција обезбеђује простор слободе, не остављa је на милост и немилост мужу. У исти мах такав мајчин став послао је младој жени јасну поруку о њеној вредности и свакако је утицао на њену борбеност – у родитељској кући је учена да не да на себе. Томе насупрот стоји Мара, откинута од куће у којој није ни имала заштиту, нити је искусила блискост: мајка јој је умрла, отац јој је слабоуман. Личној вредности није имао ко да је поучи, нити је у тој кући неко могао да је осећа, а своју изузетну лепоту – због последица које је искусила – већ после Вели-пашиног одласка, носи са стидом и прикрива, потпуно лишена сигурности. У Марин живот са страдањем које је претрпела са Вели-пашом улазе и сва она осећања која такво страдање прате,

а пре свега кривица и стид. И њено осећање личне вредности прогресивно опада. Чињеница да Вели-паша одлази, „води коње и слуге и псе, а њу оставља“ (Андрић 1976, 7: 118) значила је још један ударац њеном и онако крхком самопоштовању.

Избори које Мара прави стално су избори између два зла: још док је била код Вели-паше она је страховала да остане сама и томе је претпостављала заједништво с пашом којег се грозила: њој је боље и са пашом него са својим мислима, у којима се гнезди најстрожи судија, уперен против ње саме (паше се бојала, дана и света се стидела, а осећала се проклето (Андрић 1976, 7: 98)). Она с нестрпљењем ишчекује ноћ с пашом јер је то какав-такав извор сигурности, али се буди оптерећена свешћу о властитом положају. У самоћи Мара проживљава дубоку анксиозност и кривицу. Паша ју је и изабрао као драгоцен предмет – и то у прави час, кад је његова вредност на врхунцу: „Да ју је довео прије не би ваљало, а три-четири мјесеца доцније, чини му се, већ би прецвала“ (Андрић 1976, 7: 97). У његов живот Мара уноси нов квалитет, обновљени жар (паша је већ губио вољу за животом и витализам), али и самољубиво самопотврђивање, јер се паша уверава да још увек има непогрешиво око за женску лепоту. Након свега што је тај моћни човек видео и искусио, уз Мару је „оживео“. Паша се храни њеном лепотом и младошћу: он је приметио њено „дјетиње лице и ведре очи“ (Андрић 1976, 7: 96). Али Мара никада није постала нешто друго или више од те „врсте жене“ која још једино пашу и привлачи.

Стога су речи којима Анђа одвраћа од ње Шимуна – „Треба ти турска милосница!“ (Андрић 1976, 7: 158) – последња кап након које се јунакиња више никада није опоравила. Њено је самопоштовање на најнижој тачки, и Мара се одлучује на самоубиство, али јој понестаје храбрости и не успева да га реализује; у тренутку када губи разум, она има визију Богородице под чији плашт настоји да се завуче.

4.

Реч изведена од именице милост – милосница (односно, наложница, куртизана) – тесно повезана са Мариним ликом па стављена и у наслов приповетке, прави звучну асоцијативну везу са Маријом која је пуна милости, а да је то пишчев хотимичан избор показује и епизода у којој се јунакиња обраћа за помоћ фра-Грги, када силну фратрову грдњу коју подноси прекида звоно с цркве и он изговара, позивајући и Мару да то чини, молитву Богородици: „Марија, милости пуна“.

Драган Стојановић констатује: „за читаоца се Мара преображава у милосницу као *најдраже биће*“ (2012: 27). Ова звучна асоцијативна веза наглашава да је Мара христолика жртва, не само по свом страдању већ и по својој љубављу испуњеном душом и свом неопирању злу.

Индикативан је јунакињин сан из којег јој притиче велика утеха (и читавог дана ће она бити под утиском те емоције – „као да се у тами која је окружује одшкринуо свијетал прозор“ (Андрић 1976, 7: 157) – не сећајући се тачно садржаја сна), а снева га непосредно пре но што ће задобити последњи ударац у епизоди са Шимуном, када на њу падају речи да је „турска милосница“. А сан је, како је тврдио Јунг, „непристрасна констатација духовног стања“ (Јунг 1977, 4: 117).

Мара сања да се на некој великој ливади игра лоптом, која лети високо у небо.

> „Лопта јој је била малена, модра, сасвим једнака с бојом неба, тако да се у висини потпуно изједначава с небеском ведрином, и губила у њој. Зато је дјевојка сваки пут стрепила: да ли ће је ухватити? (…) А како је, у трку, пружала руке и поглед за лоптом, пут неба, чинило јој се да јој сва утроба тежи и полијеће некуд увис. Све то скраћивало јој је дах и надимало је цијелу, да јој се чинило као да ће се сваки час распрснути и изгубити у даљинама. А непрестано је и даље трчала, бацала и дочекивала лопту, насмијана и обневидила; и у смијеху и погледу расипала се сва у свјетлост огромног дана“ (Андрић 1976, 7: 156–157).

Није чудо што се Мара у сну враћа садржајима детињства од којих је насилно и нагло отргнута. Није то само повратак једној активности, већ и једном времену у коме је могла да буде безбрижна, слободна и неспутана. Будући да је у потпуном контрасту са њеним животом, а да јој доноси олакшање, овде се лако опажа компензаторна функција сна за коју је Јунг тврдио да је најчешћа психолошка функција снова уопште. Несвесно, путем сна, омогућава успостављање и одржање психолошке саморегулације и Јунг је истицао „лековито дејство сна“. Будући да несвесно компензује садржај свести, препорука најбољег познаваоца и тумача снова била је у томе да се увек запитамо шта то несвесно настоји да компензује: шта то несвесно сугерише свесном делу, како би се психа кретала жељеним путем уцелињења.

Овај кратак, али значајан Марин сан – на шта указује емоција коју јунакиња има по буђењу, и то емоција продуженог трајања – садржи мотив лопте, који је значајан симбол на који је указала дубинска психологија. Указујући на то „да су кугле, звезде, крстови и сличне ствари симболи за један центар у нама самима“, Јунг је открио и то да су „круг или кугла (…) за не мали број наших учених предака“ значили „алегорију божанства“ (Јунг 1977, 4: 144).

С друге стране, кружни и четвороугаони облици су карактеристични облици мандале, графичке репрезентације центра, односно јаства, који се јављају на свим меридијанима у тренуцима великих психолошких криза. Јављају се и у Марином сну онда када је процес дезинтерације њене психе већ одмакао. Природно је да се Мара осећа утешено овим сном, који јој шаље поруку о континуираном и непрекинутом дијалогу између ње саме и неба, односно Бога. То што она носи у недрима (у сну је то мала лопта) једнако је својом бојом ономе небеском, и небо јој на то одговара. Сан јунакињу подсећа на властиту вредност, која је небеског квалитета: лопта је небески свод у малом (округла и исте боје), те сан указује на кореспондирање микрокосмоса и макрокосмоса, на непрекинут дијалог личности са Богом, упркос Марином свесном уверењу и осећању изолованости и отпадништва.

Оно што је посебно погубно за Марину душу – и у исти мах дубоко сведочанство о квалитету те душе – то је немогућност да заиста уочи разлику између добра и зла, који по својим манифестацијама тако наликују једно на друго. Мара прихвата свој положај, њена је потреба за љубављу велика, као што је велика и нежност и невиност коју шири око себе, потпуно немоћна да суди другоме. Трауматизована на много начина у свом првом односу са мушкарцем, којег је од близине

и упућености на њега на неки начин и заволела,[4] Мара психолошки све више тоне, али остаје доследна у свом неопирању злу.

5.

Мара је недвосмислено жртва зла, али се појављује и као његов неми сведок, што њену судбину чини изузетном: тек у синергији тих двеју улога она постаје тако потпуно несрећна. Мару чујемо како говори само са Вели-пашом. У свим другим ситуацијама она је нема, изложена туђим речима и туђем суду. Може се претпоставити да она говори онолико колико мора зарад функционисања у свом, иначе сведеном свакодневљу, али њен глас је постојао док је била са својим непосредним злостављачем, а потом се она све више увлачи у ћутање, све више се склања од контаката са светом. И њен глас готово сасвим нестаје. Кумулативни принцип који је на снази у њеном доживљају зла и бола може утицати на то да се сметне с ума да је она највеће зло доживела на почетку, са Вели-пашом. Том се злочину додају нови ударци, од којих ниједан по својој снази није оно што је био тај почетни, али је и Мара све слабија. То значи да *унутрашњи сведок* који настаје у дијалогу са другима и који је, како објашњава творац тог концепта Дори Лауб, неопходан за осећање селфа и субјективитет, у Мари не може да се развије: „тек дијалог с другим чини дијалог са собом могућим" (Оливер 2001: 88). Лишена дијалога и констатно подређена, Мара се налази изван услова у којима се развија субјективитет, који је одговорност, „способност да се одговори и да нам буде одговорено" (Оливер 2001: 91). Немајући унутрашњег сведока, Мара нема ни саосећања са собом: она пресликава однос других, својих злостављача, према себи и чује само унутрашњи глас који је прекорева.

За разлику од ње, Невенка говори много – она је приповедач уметнуте приче о Памуковићима. У свом приповедању она је самоусредсређена, приповедањем подупире слику о властитој праведности. Јер, приповедати значи потврђивати своју слику света и свој положај у њему, онако како га сами видимо, а позната је „моћ језика да нас уобличава" (Оливер 2001: 104). Невенка у свом наративу израста у праведну жртву. Фокусирана је на свој положај, а рат који води са Памуковићима апсорбује јој сву енергију. Зато она пре свега види зле Памуковиће, а остатак света само у односу на њих. Мара пак рат води унутар себе и постепено се повија пред тим унутрашњим гласом који јој суди. Она нема објашњавалачки наратив о себи и у њеној души се одвија исто оно суђење на које наилази и у спољашњем свету (свет тај унутрашњи критички глас само ојачава). Стога Мара, слободна од наратива којим би ојачавала властиту позицију, види свет, људе у њему и њихове судбине: она сведочи зло колико га и трпи. У тој позицији сведока појављује се још једино Јела, служавка коју је као младу упропастио један од Памуковића, с том разликом што је Јелина траума остала у прошлости, па се стога она појављује као сведок страдања других жена и као важна помоћ (управо Јела омогућава

4 Грицкање руба пашине кошуље, што је израз присности и блискости, у исти је мах и израз Марине слободе, а пројављивање слободног чина у датом односу није безначајно. Свакако је и сигнал спонтаности, што значи да Мара успева да буде опуштена у непосредној пашиној близини.

преживљавање Невенкином детету тако што га ставља на прса Мари, чије је дете поживело свега пола сата). Постављајући Мару страдалницу у положај немог сведока, Андрић указује на висок ниво њене емпатије: као слушалац, Мара пре свега помаже Невенки да постане и остане субјекат властите приче и живота. Зло које сама трпи не затвара је за друге. Напротив, чини је још осетљивијом и води је психичком разбољевању.

Приповедачево инсистирање на јунакињином незнању посредно значи да она и не може бити сведок, јер се у том положају увек јавља особа која зна, која преноси вишак знања. Па ипак је Мара очевидац који чак и кад не разврстава и не именује феномене око себе, себи о томе подноси неки рачун: да је тако знамо по последицама њених увида. Сведочење се, уосталом, разликује од опажања по томе што оно увек укључује креирање репрезентације онога чему сведочимо (Тарнер 2012: 6) – управо та створена представа о свету и јесте разлог што за Мару више нигде нема ни мира ни спасења. Ако осећати властито тело, које у исти мах осећа околину, представља, како је о томе писао Мерло-Понти, начин и спознаје и самоспознаје, онда свакако чињеница да је Мара као изузетно лепа жена своје прве болне утиске о свету примила својим телом, остаје од изванредног значаја за њено укупно страдање. „Тело није у свету, оно види свет", тврдио је Мерло-Понти, указујући на то да се у телу остварује тотална егзистенција (Мерло-Понти 1978: 200, 181). Инсистирајући на онтолошком примату перцепције над интелигенцијом, Мерло-Понти перцепцију разумева као примарни начин на који се живуће тело односи према окружењу: „Перцепција није објективно знање о објектима […] Перцепција је акт који […] чини да они имају неки смисао" (Шевић 2014: 322). Видећи перцепцију као стални дијалог између живућег тела и света, Мерло-Понти утврђује да је немогуће раздвојити тело које опажа од света који перципира. Мада невербална, значења која се конституишу у Марином искуству су јасно присутна и злокобно опомињућа – тако и доспева до увида у властито зло.

Марино тело је не само њен први и доминантан извор сазнања о свету, него је – будући рањено – и она призма која помало мења све информације, чинећи их болним и злим. Мара појачано осећа свет око себе, а управо чињеница да се боји и Невенке и њеног будућег детета указује на то да она положај ове младе жене разумева путем уживљавања, да према њему није индиферентна. Стога њен страх расте и све јој се без разлике чини једнако злим. Осим тога, пораст Мариног знања о свету – ма колико то знање било једнолично – указује на њену позицију сведока, пошто „сведочење генерише ново знање" и по себи је „несводиви извор знања" (Лаки 2008: 2). На темељу свега чутог, виђеног и доживљеног израсла је Марина представа о свету као ђавољем месту, о себи као особи коју је „сотона заоглавио".

Док Невенка о себи мисли као о праведници, Мара види зло свуда око себе и настоји да сагледа властити допринос злу. Опажањем свеколиког зла, и оног које долази из Невенкине мржње, и из Анушиног бајања, Мара постаје сведок зла, и у тој се улози још и више разбољева. Будући да „ја" комуницира „са субјектом који говори, с извјесним стилом битка и са 'свијетом' на који он смјера" (Мерло-Понти 1978: 198), није нужно да Мара интелектуално разуме свет око себе, да би га уистину разумела.

Урођена Марина неспособност да мрзи, која води другачијем разликовању добра и зла, кључни је разлог због чега за Мару нема опстанка у свету. Стога и јесте прецизна синтагма „лепо биће" коју користи Д. Стојановић (2012), указујући на угроженост ове јунакиње, не само као изванредно лепе жене, на коју насрћу због изузетне физичке лепоте, већ на лепоту њеног укупног бића. Марино страдање је започето са Вели-пашом али је окончано након много удараца које је поднела њена душа, када је постало неподношљиво насртање на онај невидљиви, нефизички део њене особе.

ИЗВОР

Андрић 1976, 7: Иво Андрић. „Мара Милосница". *Јелена, жена које нема: приповетке*. Сабрана дела Иве Андрића. Књига 7. Београд: Просвета, 91–169.

ЛИТЕРАТУРА

Дојчиновић 2018: Биљана Дојчиновић, „Андрићеве приче о насиљу над женама: „Мара Милосница" и „Злостављање". *Иво Андрић у нашем времену: зборник радова*. Ур.. Вишеград: Андрићев институт, 275–293.

Јунг 1977, 4: K. G. Jung. *Psihološke rasprave*. Odabrana dela K. G. Junga. Knjiga četvrta. Novi Sad: Matica srpska.

Лаки 2008: Jennifer Lackey. *Learning from Words: Testimony as a Source of Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.

Лукић 2005: Jasmina Lukić,. „Dvije Andrićeve priče: Anikina vremena i Mara milosnica". *Bosna Franciscana*, 2005. 23, 151–174.

Мерло-Понти 1978: Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.

Нови завјет Господа нашега Исуса Христа. Београд: Fenka Libris, 2006.

Оливер 2001: Kelly Oliver. *Witnessing: Beyond recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001.

Стојановић 2012: Драган Стојановић, Лепота у свету мученом злом и несрећом. Лепа бића Иве Андрића, Београд: Филолошки факултет, 27–48.

Тарнер 2012: Phil Turner. An everyday account of witnessing. *Al&Soc*, 2012. 27, 5/132 https://www.being-here.net/page/343/an-everyday-account-of-witnessing (Приступљено 4. 1. 2023)

Шевић 2014: Александар Шевић. Емоционалност и друштвено биће човека код Кјеркегора и Мерло-Понтија, докторска дисертација.2014. https://phaidrabg.bg.ac.rs/view/o (Приступљено 4. 1. 2023).

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THE PASHA'S CONCUBINE – A VICTIM AND A WITNESS

Summary

As an authentically religious protagonist who values her life in terms of sin and punishment, Mara the concubine stands out from the entire gallery of Andrić's female characters. In the context Andrić hinted at through his analogous portraits of Mara and Nevenka, we compare the different reaction of these heroines to the evil they see and suffer: Mara soaks the world in as if through osmosis, and although she tries to flee from evil, she cannot stop the gradual but inevitable development

of mental illness. Revictimized in her social surroundings, with reinforced feelings of guilt and without support in the church, Mara loses her mind.

Mara is unambiguously a victim of evil, but she also appears as its silent witness, which gives her fate an extraordinary quality. By placing the suffering Mara in the position of a silent witness, Andrić points to her high level of empathy: as a listener, Mara helps Nevenka become and remain the agent in her own life and story. There is no dark side to the protagonist, she suffers her fate as a sensitive being completely void of negative emotions who senses that hatred transforms the victim into someone who perpetuates evil in the world.

We have also demonstrated the compensatory role of Mara's dream, which she dreams right before the last strike that would be inflicted on her. The dream reminds the protagonist of her own worth which is of heavenly nature: the dream emphasizes the symmetry of the macrocosmos and the microcosmos, as well as the unbroken dialogue of the self with God, despite Mara's conscious conviction and emotion of being an isolated outcast.

Key words: Ivo Andrić, The Pasha's Concubine, victim, witness, dream, violence.

Рад је предат 18. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-992 Божовић Г.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46234

Прегледни рад

*Соња Р. ШЉИВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЕПСКИ ПОГЛЕД НА СВЕТ ПУТОПИСЦА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА**

Апстракт: У раду је анализирана поетика путописне прозе Григорија Божовића, с фокусом на односу према народној традицији. Посебно је размотрен метафорички потенцијал појма „епског" у његовим путописима, спрам дефиниције епског Емила Штајгера, и осталих књижевних врста, најпре, народног стваралаштва. Наредни аспект анализе обухвата поимање *епског човека*, потом *традиције* према схватању Томаса Стерна Елиота и уопште односа традиционалности и савремености у путописној прози Григорија Божовића.

Кључне речи: Григорије Божовић, путописи, народно стваралаштво, метафоричност „епског", Е. Штајгер, *епски човек*, традиција, Т.С. Елиот.

Путописи и репортерски записи Григорија Божовића објављени у другој књизи *Сабраних дела* (2016), временски обухватају пишчев рад од скоро четири деценије. Штампани у дневним листовима, путописи за ауторова живота нису сабрани. Око сто путописа штампаних у дневном листу *Политика*, Божовић је потом објавио у књигама *Узгредни записи* (1926), *Црте и резе* (1928), *Чудесни кутови* (1930), *Са седла и самара* (1930), *Урезане истине* (1930).

Објавивши око четири стотине и четрдесет путописа, Божовић је, најпре, сачувао сећање на Стару Србију, али и Црну Гору, Херцеговину, Босну, Македонију, Далмацију и друге крајеве. Највећи број путописа и новинских извештаја везани су за Божовићев завичај, Ибарски Колашин, Стару Србију, али и крајеве који данас чине засебне државе.

Путописе Григорија Божовића одликују сва начела жанра. Обједињујући документарно и уметничко, у линеарној композицији, приповедач често мења дискурс, од историјског, па до сасвим лирског казивања. Његови путописи имају и велику етнографску вредност, с обзиром на то да аутор посебну пажњу посвећује описивању обичаја, као и народне ношње крајева у којима борави.

Документарност Божовићеве путописне прозе потврђује и *жива реч* његових саговорника. Тражећи међу њима најизразитије представнике домаћег становништва,

---

* Научни сарадник, sonjasljivic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Божовић им, на тренутке, „препушта реч“, постајући само записивач – „Непрестано бележим и слушам“ (Божовић 2016: 959).

Како је посведочио и његов син Браторад, све што је написао, „мој отац је нашао у стварном животу и узео из стварног живота, чак и имена својих јунака.“ (према: Јевтовић 1996: 71).

Оптерећујући, каткад, рукопис статистичким подацима, Божовић, ипак, оваквим фактографским елементима даје немали прилог историји Старе Србије и других крајева.

Путописи Григорија Божовића су „по карактеру и суштини походи истраживача Вуковог духа и Цвијићевог даха, по непознатим и мало познатим крајевима“ (Јевтовић 2001: 195). Његова грађа је изворна, она корени у аутентичном народном животу. Као путописац, Божовић је врло темељан, па „свој путопис остварује након озбиљних припрема у духу поетичког правила ’путуј и бележи’“ (Ристић 2001: 204).

Приповедни језик његових путописа је вишеслојан. С једне стране, сам приповедач користи савремену лексику, али се и архаични лексички слој изнова контекстуализује, чешће у говору јунака. Такође, реалиста Божовић у потпуности задржава дијалекатске особености говора јунака о којима пише. Дијалекат овде нема фолклорну или етноцентричну функцију, како наводи Даница Андрејевић, „већ је његова употреба настала у сврху именовања посебне естетичке стварности која је неименљива књижевним језиком и иконикама које из њега проистичу“ (2006: 58).

Као посебно важну чињеницу за свој приповедачки развој, Божовић истиче своје порекло, завичајни Ибарски Колашин, „однегован на десетерцу, са богатом усменом литературом, са јужним дијалектом.“ (Ћосић 2002: 100). Како сам каже –

> „Основна моја фраза је епска, широка, па сам је тек у пракси успео да збијем, да пишем у кратким реченицама и да често говорим кроз редове. Волим опис, мада га увек дајем у најмањој мери“ (према: Ћосић 2002: 109).

Божовићев наративни стил доиста је сведен, те он више тежи да представи оно што је видео, упоредо приповедајући о местима по којима путује. Иако је *епска фраза збијена*, наратор, најчешће пишући о историјским догађајима, јунацима и храмовима, задржава узвишени тон карактеристичан за епску поезију. Ни сама форма његових путописних записа није обимна, о чему, можда, најбоље сведоче наслови његових двеју књига: *Узгредни записи*, *Црте и резе*. Његови путописи, који су најчешће настајали по новинарском задатку, формално се могу посматрати и као кратке документарне приче. Ни дескриптивни сегменти његове прозе немају „епску ширину“, већ, напротив, исказ је лирски сажет. У том смислу, приповедач Божовић носи једно од „… најсуштинскијих обележја епског човека: он утврђује“ (Штајгер 1978: 102).

У путописима Григорија Божовића линеарна концепција времена је утолико особена што прошлост и садашњост постоје готово упоредо, с тим што је епска историјска прошлост важнија, или, како пише Штајгер, говорећи о еповима, „тежиште постојања лежи у прошлости и не пропушта се ниједна прилика да се та дубина одмери“ (Штајгер 1978: 101).

Хронотоп Божовићевих записа је хронотоп пута и прошлости, иако је приповедачко време садашње. Таква позиција приповедача условљена је управо одсудном важношћу историјских догађаја, прошлости коју је очувала народна епска поезија: „...ако си колико-толико одњивљен на десетерцу, не можеш се никако отети слици и прилици коју имаш у машти за старе наше дворце, за градове и куле...“ (Божовић 2016: 136–137).

Као припаднику *десетерачког соја*, за приповедача Божовића *десетерац* (је) *као гледање на свет*. Епски поглед на свет, изван терминолошког одређења *епско/епика*, најпре би подразумевао епски етички кодекс, потом херојски и национални патос.

> „Деловођа је приводио људе који дивно казују, епски широко и као певајући, а наглашајући освећену историјску истину и правду као по заклетви. Непрестано бележим и слушам. Но више се дивим. Тој причи, том начину казивања. Тим људима који су у околини стекли право да буду живе листине, живи летописи“ (Божовић 2016: 959).

Записујући речи својих сабеседника, Божовић дознаје не само повест као фактографију веома значајних или микроисторијских догађаја у *чудесним кутовима*, већ бележи праву историју, историју човечанства коју већински чине *обични* људи. Прича о проживљеном људском веку, посебно на несмиривом тлу, у различитим културно-историјским приликама ствара *људе–живе летописе*.

Божовићеви *сељачки Цицерони,* који „...штедро пуне уста речју...“ (Божовић 2016: 904), казују *епски широко и као певајући*. С друге стране, њихове беседе су од *исклесаних реченица.*

> „Посматрао сам овога брђанина са великом пажњом. Занимало ме је највише то што је он у свем својем разговору непрекидно одржао свој епски акценат и што је и обичне ствари причао у исклесаној реченици, озбиљно и са подигнутим гласом, као што су му већ приче о догађајима и људима у њима биле готово праве рапсодије. […] ... не ваља заборављати да се тамо у друштву не говори но беседи и да беседи само онај кому је то дано као и гуслару“ (Божовић 2016: 651).

Као својеврсни прилог тврдњи да прошлост и садашњост коегзистирају, као и томе да је Божовићев начин гледања на свет епски, потврђује и чињеница да се и о садашњем времену и свакодневици казује *епским акцентом*.

И своју *матерњу мелодију* Божовић је пронашао управо у епици на којој је *одњивљен. Епски акценат* и десетерац, као и *исклесану реченицу* дале су „...осамљеност и зима, та висина и шестомесечно огњиште“ (Божовић 2016: 904), као и причу, загонетку и пословицу и „издељало нашу реченицу, створило музику нашега језика“ (Божовић 2016: 904).

У Божовићевом *епском погледу на свет* предео и језик синестезијски су истих одлика– висина предела и тона казивања, док сами рељефи крајева о којима, углавном, пише одговарају *исклесаној реченици.*

Епски поглед на свет, обухвата и поглед *епског човека* на себе самог, те је и његов психички склоп такође епски. Како пише антрополог Владимир Дворниковић у својој *Карактерологији Југословена*: „...сматрам десетерац изражајним скелетом за један читав психички *орѓанитет*, и тај чини 'душу десетерца'" (Дворниковић 2000: 425–426).

> „То је уједно и душа епског патријархалца, са свом оном изменом осећајних афеката и отпорних реакција, које су толико значајне за тај психолошки и социјални тип. Зато је десетерац тако органски ушао у крв и мождину нашег „епског човека", и зато тако савршено одговара његовој целокупној психичкој структури" (Дворниковић 2000: 425–426).

Психичко стање човека који је у сталној опасности је значајно измењено због доминантног присуства одбрамбене реакције. Он није само у страху од губљења националног и верског одређења, већ и од губитка голог живота. Своју резилијентност *епски човек* је градио и сачувао управо епском поезијом. Такву снагу епске песме потврђује и сам Божовић.

> „Остаје нам лево заселак крвавога Кољоша Зајаса, који је негде горе у кршу изгубио своју непокорну главу онда кад је сулудо помишљао да је јачи од песме, силнији од царских предања, становитији од манастирских зидина, постојанији од мастива на фрескама..." (Божовић 2016: 185).

Народно стваралаштво очувало је национално осећање, прозрело коб косовског страдања, много раније од *историјске пресуде*.

> „Косово су бескрајно дубоко осетили деспотица Јефимија, наш српски десетерац и народна казивања... [...] Вођени правом божанском видовитошћу, зарињавши се у све тајанствене суштине народнога нагона, они су не само до крајњих дубина прозрели коб одиграног догађаја на Косову, но му пронашли мистику, дали смисао и створили једну легенду, на први поглед непаметну и несхватљиву за свет, али напокон и најлепшу и невероватно великом истином засићену" (Божовић 2016: 784–785).

Косово је „родило и објавило свету српски народ" (Божовић 2016: 788), који се свакако и пре тога осећао српским. Тако, „десетерцу по Косову није било тешко створити косовску легенду и дати јој онакву садржину која је и вера и етика и јеванђеље..." (Божовић 2016: 788). *Опевано* Косово се боље „привило народном духу и срцу, народној и трагично засенченој снази" (Божовић 2016: 785).

Само епско певање иако израз херојског отпора, „приближује (се) типу меланхоличног т у ж е њ а" (Дворниковић 2000: 420). У тужењу мајке за изгубљеним сином Дворниковић чује „јасну ритмику десетерца" и осећа „исконско јединство десетерачке ритмике са говором бола" (2000: 421). Препознавање исте синтезе налазимо и код Тихомира Ђорђевића, који у певању Херцеговки и Црногорки уместо песме, чује нарицање. Како Ђорђевић наводи, на питање ко је преминуо, жене одговарају: „Није нико већ за Лазаром и Милошем наричемо..." (према: Дворниковић 2000: 422).

У Божовићевој путописној прози, иако нема облика тужбалице, препознаје се њен тон или барем жалост, најпре, за минулом херојском прошлошћу, за снагом која је *трагично засенчена*. Како то јасно Дворниковић описује:

> „Лирска и епска душа боре се у Југословену. Оне се боре, али тужне су обе. Тужан је у дну и јуначки победнички еп; тужбалички звук чујемо и из пркосног херојског, мушког десетерца!" (Дворниковић 2000: 429)

Навешћемо само два примера из Божовићевих путописа, иако туга за старим, за прошлошћу која се не може завршити, словенска меланхолија уопште, провејава из сваког записа:

> „Како се у мени боре утисци лица и наличја, ја бих готово рекао оно старо и страшно: „Ој давори, ти Косово равно!" Али опет, то преко усана не прелази, јер су очи виделе како је шајкача епски загазила озго са Преполца, а срце је пуно победних и захвалних псалмова. Ми смо покољење за трошак." (Божовић 2016: 85)

> „Тек кад човек види једну велику свадбу на селу у Шумадији, осети да је песма само оно што тешки живот уклеше, не у обичну прозну реченицу но у стих, којим се ретко проговара, и то кроз уста најосетљивијих људи" (Божовић 2016: 376).

Међутим, у Божовићевим *Путописима* епитет „епско" придобија и метафоричку функцију. У првом наведеном примеру где је „шајкача епски загазила озго са Преполца", *епско* може обухватити и следећа значења: херојски, победоносно, освајачко, читав скуп значењски блиских израза.

Метафоричку снагу *епског* и потврду *епског погледа на свет* још боље илуструје следећи пример: „Киша се ончас претвара у снежну лапавицу, а епска планинска тама притисла долове и сутесци даје чаробан изглед" (Божовић 2016: 75). Овде би семантичко поље *епског* обухватило значења – висока, широка, снажна.

У изразито лирском опису црногорског планинског предела, епско је значењски еквивалент јачини, ширини, полету, отпору:

> „Јер то није какав горски хрбат, каква црна планина, но пучина начичкана црна стења, које је из ње изникло као какви од кише потамњели пластови по равном сенокосу... […] Куцао је ту један живот епских узмаха, једна најлепша нехарица грубој сили..." (Божовић 2016: 280).

Свако од побројаних пренесених значења – херојско, победоносно, освајачко, високо, широко, снажно, јако, полетно, отпорно – одговара, опет, једино *епском погледу на свет*. Чак и када пише о лирској песми коју је забележио на путу, Божовић у њеном певању чује епски темпо. Она се пева „још плавније, још шире, са епском мирноћом..." (Божовић 2016: 116).

Епски озбиљан приповедач Божовић, не отима се ни од мистичне збиље догађаја, предела и људи које приказује, јер, како пише о Црној Гори – „Она би била бајка кад не би била истина." (Божовић 2016: 278). За Божовића свако покољење

„има себе и своју песму, има своју кажу и бајку, свој језик и свој нагласак. Но, ја опет понављам: пролазио сам кроз стварну песму и бајку...“ (Божовић 2016: 104).

Божовић, приповедајући, не само да се не може одвојити од наслеђа епске песме, већ од народне књижевности у целини. С тим у вези и сегменти његове прозе са истакнутим лирским набојем неодвојиви су од лирске народне песме, од њене изразите осећајности. Тако су у Божовићевој прози и дунђери песници: „Надахнути су били песници ти дунђери мијачки. Као и Јефимија кад је златном жицом везла свој овековечени покров Посеченом Кнезу“ (Божовић 2016: 199).

> „Човек има да се задиви највише том слагању камена на камен. То није било зидање, но вез, но златарево гранање сребра. То је било не зидање, но једно певање, права песма. Она побожна, рисјански мекана, узвишена и надахнута...“ (Божовић 2016: 199).

Косовски неимари не зидају, но везу:

> „Држи се стројна и шарена Грачаница, не сазидана и улепшана, но урешена и навезена као порукавље на Косовки Девојци. Вера и Бог вез је то, а не неимарево слагање тесане сиге и гранита“ (Божовић 2016: 93).

Погледу путописца Григорија Божовића не измичу ни фолклорни елементи датог ареала. Манастир Грачаница није само „порукавље на Косовки Девојци“, већ се она *држи* „...као каква богомдано нагижђена лепојка, на којем косовском сабору, сва у везу од свиле, сва у ставу покрета и кад стоји, као усамљена срна на рудини“ (Божовић 2016: 94).

У немалом броју наведених цитата из путописне прозе Григорија Божовића приметно је помињање других књижевних врста. Аутор наводи летопис, беседу, бајку легенду, кажу, пословицу, загонетку, рапсодију, псалам, песму и јеванђеље.

Као историјски спис, летопис бележи значајне догађаје или говори о важним личностима одређеног периода. У путопису из пљеваљског краја „На Мујову лому“ *људи-старине,* стекли су право да буду „живе листине, живи летописи“. Преношење усменим путем, овога пута историје датога краја, као испрва једини начин преношења колективног искуства и уметничких творевина, као што је познато, основна је мнемотехника у нашој народној традицији. Колективно памћење које чува појединац, претвара га у живу историју, „живу књигу“, у *листину* и *летопис*. Осим свог терминолошког значења, летопис, у наведеном примеру, има и свој удео у метафори.

У црногорском Колашину се „не говори но беседи“ (Божовић 2016: 651) и беседи „само онај кому је то дано као и гуслару“ (Божовић 2016: 651). Сама беседа, у књижевнотеоријском смислу, реторички је облик, намењен широј публици. Бележењем беседа и казивања појединаца, приповедач Божовић, изнова свој текст заснива на сказу[11], те „тежиште се са сижеа (који се своди на минимум) преноси на поступке сказа...“ (Ејхенбаум 2012: 93).

1 Термин *сказ* у науку о књижевности увео је руски формалиста Борис Ејхенбаум у студији *Како је направљен Гоголев Шињел*. Ејхенбаум је овим термином, у његовом најширем значењу, означио

За Божовића свако покољење „има себе и своју песму, има своју кажу и бајку, свој језик и свој нагласак. Но, ја опет понављам: пролазио сам кроз стварну песму и бајку...“ (Божовић 2016: 104). Бајци као народној приповеци са елементима фантастичног, писац додаје епитет „стварно“, што се на први поглед чини као contradictio in adjecto. Међутим, овде је реч о бајци као делу компарације, о бајци као стварности или бајковитости реалности, каквом се она чини аутору.

За писца епског и романтичарског националног набоја и Косовца Божовића свакако је најважнија косовска легенда. Тако, „десетерцу по Косову није било тешко створити косовску легенду и дати јој онакву садржину која је и вера и етика и јеванђеље...“ (Божовић 2016: 788). Легенда у форми усменог предања, такође је фолклорног порекла. Међутим, за Божовића косовска легенда је и јеванђеоска, и након пет стотина и педесет година од Косовског боја. Она је добра, радосна вест о Косову, његовом судбинском значају за нашу нацију.

Од прозних фолклорних облика Божовић помиње и *кажу*, која је као термин, синоним за предање и легенду. О епској песми већ је било речи, док је у путописима и Божовић забележио и неколико одломака лирских песама, углавном, новијег датума.

Говорећи и о свакодневици *епским акцентом*, приче колашинског *брђанина* о „догађајима и људима у њима биле (су) готово праве рапсодије“ (Божовић 2016: 651). Рапсодија је у раном периоду била једнака епској песми. Изводећи песму рапсод је увек у екстатичком расположењу. За *епског човека* певање и казивање у рапсодијској екстази једнако је епском иктусу.

На путу по родном Косову, гледајући како је „шајкача епски загазила озго са Преполца“ (Божовић 2016: 85), путопису је срце пуно „победних и захвалних псалмова“ (Божовић 2016: 85). Уобичајена форма псалма је химна или молитва. За приповедача Божовића псалам је очито химнички интониран. Екстатичко рапсодско извођење, као и химнични интонирани псалмови истог су фона као и епска народна песма.

У Божовићевим путописима поједине поменуте књижевне врсте задржавају своје жанровско значење, док друге имају метафоричку улогу. Већина поменутих књижевних врста припада народној књижевности или потичу из ње. Дакле, нису само десетерац и епика одгојили писца Божовића, већ целокупно усмено стваралаштво, фолклор и све оно што је својствено једном народу.

Међуратни књижевни критичари, док се још активно писало о Божовићу, пре његове осуде и смрти, сагласни су у једном – дело Григорија Божовића настајало је на трагу народне књижевности, колективног искуства и обичаја. Међутим, управо то сагласје ставова било је и полазна тачка размимоилажења.

начин приповедања проистекао из усменог казивања. *Интерпретативни сказ* означава непосредно преношење говорне речи, као средства карактеризације јунака, или део ауторске нарације. У Божовићевим путописима интерпретативни сказ заснован је на дијалекатском говору, *илузији приповедања*, која се постиже помоћу уметнутих анегдота, с функцијом верификације појединих ситуација или чешће додатног маркирања одређеног ареала.

Станислав Винавер егзалтирано пише о Божовићевој прози. Божовић је, према Винаверовом мишљењу, својом ненадмашном посматрачком оштрином, успео да „домаши се до објективности, до једне више уметничке истине...“ (према: Јевтовић 1996: 80).

С друге стране, Милан Кашанин је сматрао да приповедач Божовић „није толико уметник колико дословни описивач лица и догађаја“ (према: Јевтовић 1996: 80). Стога је, према Кашаниновом мишљењу, Божовићев рад више од документарне, но уметничке вредности.

Пишући о Божовићевим приповеткама Милан Богдановић констатује да су оне, пре свега, „биле респектоване као отпев струна“ (према: Јевтовић 1996: 82). Време у којем Божовић пише, наставља Богдановић „више припада народној песми но нама.“ (према: Јевтовић 1996: 82). Божовић је одличан хроничар и репортер, али „он је уметник врло мало“ (према: Јевтовић 1996: 82). Божовић *није стварао*, и „изнад свега, нема снаге у изразу, нема стила!“ (према: Јевтовић 1996: 82)

Фолклор у Божовићевим приповеткама уочили су и други критичари, и углавном му давали негативну конотацију. Милан Богдановић је, међутим, *транспозицију фолклора у књижевно штиво* видео као *средство сликања одабраних типова.* Тако, закључује Богдановић, „Г. Божовић је извукао небројене вредности из примитивне народне реторике“ (према: Јевтовић 1996: 89).

Милица Јанковић, пак, резигнирана претходним критичким читањима Божовићеве прозе, пише да то што је Божовић „историјски хроничар, чувар народног језика, народних обичаја, и светиња – није зато мање уметник“ (према: Јевтовић 1996: 95).

У наведеним критичким освртима тумачи, углавном, народну традицију на коју се приповедач Божовић ослањао осећају као терет у његовој прози, или, чак, сматрају да традиција иде на уштрб Божовићевог уметничког дара. У транспонованој народној уметности у Божовићевој прози, фолклорним елементима и језику, међуратни критичари видели су управо анахроност његовог дела. Оно што је критички приговорено Божовићевим приповеткама, једнако би се могло односити и на његове путописе, који тада нису били предмет проучавања.

Млађи тумачи, пак, у Божовићевом приповедном делу само потврђују елементе традиције, дајући му посредно или непосредно позитивну квалификацију. Тако, Валентина Питулић тврди да се код Божовића „јасно уочава фолклорни подтекст“ (2020: 224), који је, пак, „значајан материјал за дубље проучавање традиционалних симбола.“ (2020: 224). Наведена ауторка у Божовићевим приповеткама уочава „слојевитост у којој доминира историчност и фактографија; топоними, дијалекатско језичко богатство, етнолошки, етнопсихолошки, социолошки и фолклорни слој“ (2020: 224).

Љубомир Зуковић у чланку „Трагови народних песама у прози Григорија Божовића“ бележи да „осим гусларских у Божовићевој реченици сусрећемо и многобројне изразе, Вук би казао *у обичај узете речи*...“ (2005: 471). Исти аутор наводи ликове из епске поезије с којима аутор пореди своје ликове. Како сматра Зуковић, Божовић, поредећи своје јунаке са Марком Краљевићем, мајком Јевросимом,

мајком Југовића, Боланим Дојчином или неким другим „он (је) своју личност[2] обогатио свим оним особинама које поседује јунак, односно јунакиња са којом је та сличност упоређена" (Зуковић 2005: 471).

У вези са Божовићевим односом према народној књижевности, најпре епској поезији, треба посебно истаћи да јој писац приступа с критичком дистанцом и историјски чињенично. Тако, у Божовићевим путописима нема ни трага *епских биографија* Марка Краљевића и Вука Бранковића. Марка Краљевића приповедач проклиње као турског вазала, док путујући по Дреници тек успут помиње супругу Вука Бранковића, Мару, најстарију ћерку Кнеза Лазара Хребељановића. Божовић, дакле, „предања уме да мери историјом", како каже за једног од својих јунака.

Ипак, чини се да је целокупна народна традиција управо темељ на којем је Божовић најпре *сазидао* свој национални идеализам, изразито романтичарског тона, који је, пак, наслеђен од епске поезије. Ипак, епска озбиљност овог закаснелог реалисте ситуира његову прозу у главни реалистички ток. Овакав Божовићев однос према традицији несумњиво је условљен његовим пореклом и васпитањем, јер, како се чини, национални идеализам и данас је утемељен управо на косовском миту и стварности. Како је приметио Миодраг М. Пешић, Божовић је *са седла и самара* „указао по стоти пут на неисцрпни мајдан, од кога су живели и Сремац, и Станковић, и Мокрањац, и многи други, а којим би се и Европа могла користити у данима свога умора..." (Пешић 1983: 510). За Божовића, нужно, најпре је Косово то најбогатије рудиште.

Чињеница је да је Божовић писац реалистичког усмерења, иако треба имати у виду да је он стварао у време „када се српски реализам налазио у завршници свога главног тока, али је он понегде каснио и накнадно се развијао, нарочито у неослобођеним српским крајевима изван ондашње Србије и Црне Горе, првенствено на Косову и Метохији..." (Јеврић 2016: 16). Иако се као писац развијао упоредо са стварањем модерне књижевности у ослобођеним крајевима, Божовић је остао веран народној традицији, романтичарском националном идеализму и реалистичкој школи.

Међутим, у форми, стилу и језику Божовићевих путописа видљив је утицај модерне књижевности. Успевши да *збије епску фразу,* Божовић тражи и налази и сажета композициона решења. Своје путописе аутор је компоновао од низа слика, стварајући колаже, готово техником филмске монтаже, како запажа Миленко Јевтовић. Прича нема класични проседе, већ аутор у саму наоко статичну слику уводи радњу и дијалог, те се на тај начин новонасталом динамиком његови путописи изједначавају са модерном кратком причом. Иако, као прави реалиста своје јунаке посматра као „типове", они су индивидуализовани књижевни ликови.

Свакако, лектира Григорија Божовића није била само народна књижевност, како је и сам посведочио у разговору са Бранимиром Ћосићем.

> „Мада сам сав васпитан у руској и скандинавској литератури, и француским класицима (Флобер, Балзак, Доде, Мопасан и Франс – овај последњи због стила и језика) Ви видите да сам поред тога сав за традицију и у традицији. Не волим литературу невезану за народ и крај, иако су толико пута други литерарни мотиви

2 књижевни лик, прим. аутора;

> узбуњивали моју душу. Зато ценим Његоша и његов *Горски вијенац* и верујем да само таквим путем и чувајући та начела наша књижевност може ући у светску са великом и новом речју" (Ћосић 2002: 102).

У истом разговору Божовић наводи да његова читалачка биографија почиње збиркама Вука Караџића, потом реалистима Матавуљем и Јанком Веселиновићем. Божовић је, припремајући се за студије на Духовној академији у Москви, већ са осамнаест година савладао руски језик и читао руске писце у оригиналу, посебно Достојевског и Тургењева, којег је, уз Флобера, највише ценио.

> „...више ценим Флоберов опис заласка сунца (у *Кушању Св. Антонија)* и Тургењевљев опис мртва човека, него читаву серију Золиних романа. У Москви сам, после, редовно изучавао упоредну литературу, и све до 1915. године био сам у апсолутном контакту са светском књижевношћу.
>
> Као професор Богословско-учитељске школе у Призрену остварио сам интензивне културне везе са Београдом и Загребом и отуда добијао све до 1915. сву потребну савремену литературу." (Ћосић 2002: 106).

За Божовића „наша традиција није рекла своју последњу реч" (према: Ћосић 2002: 103) и на њеном трагу могу израсти нови велики књижевници, те он и свој „скромни рад", *добровољни надничарски* сматра „припремом за друге, нове" (према: Ћосић 2002: 103). Како видимо, иако је Божовић сав у нашој традицији и за традицију, његова лектира обухвата и традицију уопште. У већ поменутом разговору са Бранимиром Ћосићем, Божовић посебно истиче да „наша литература, наравно, мора ићи упоредо са светском, али се људи морају старати за самосталност и самостално стварање" (Ћосић 2002: 107).

У Божовићевом делу традиција се може посматрати са елиотовског становишта.

У есеју „Традиција и индивидуални таленат" Томас Стерн Елиот најпре напомиње да се традиција не наслеђује, већ стиче великим трудом. Традиција, најпре, „обухвата осећање историје" (према: Милосављевић 1991: 470).

> „...осећање историје укључује запажање не само онога што је прошло у прошлости већ и што је садашње у прошлости; осећање историје присиљава човека да не пише прожет до сржи само својом генерацијом већ са осећањем да читава европска литература почев од Хомера, и у оквиру ње читава литература његове сопствене земље, истовремено егзистирају и истовремено сачињавају један поредак. Такав историјски смисао, што значи смисао за ванвременско као и за временско, или за ванвременско и временско узето заједно, јесте оно што једног писца чини традиционалним. А то је, у исти мах, и оно што код писца побуђује најснажнију свест о његовом месту у времену, о његовој савремености" (према: Милосављевић 1991: 470).

Стога, „ниједан песник, ниједан уметник нема сам за себе целовито значење" (према: Милосављевић 1991: 470). Традиција је контекст у којем један писац постоји и уједно мерило његовог дела. Поредак у традицији је целовит, све док се не појави ново дело.

„...да би се одржао ред и после новине која се наметнула, *читав* постојећи поредак мора да се, макар и најмање, измени; и тако се односи, сразмере, вредности сваког уметничког дела поново саображавају целини; а то представља уклапање старог и новог. Свако ко се сложи са овом идејом о поретку, о форми европске, односно енглеске литературе неће сматрати неоправданим да садашњост исто толико мења прошлост колико прошлост управља садашњошћу" (Нав. према: Милосављевић 1991: 470).

Божовић је, очито, *стекао* традицију, док наша традиција још увек стиче дело Григорија Божовића. Иако традиција има и свој хронолошки поредак, писац само у свом времену може бити означен као анахрон у односу на актуелне књижевне покрете. У традицији, пак, његово дело не може бити анахроно. Историјски смисао за временско, као и ванвременско који Божовић несумњиво поседује, у истој мери колико дело овога писца контекстуализује у традицију, толико га чини савременим. Смисао за свевременско, даље, само укључује писца Божовића у поредак традиције. Истина, нешто је другачији след традиционализације у случајевима писаца насилно предатих забораву.

Наша епска поезија и целокупно усмено наслеђе обухватају и оно свевременско, готово колико и грчки еп или још старији епови, који се, такође, ослањају *само на своју* традицију. Треба имати у виду и то да је у Божовићевој путописној прози народно стваралаштво, најпре, у функцији документа. Као новинар, Божовић исцртава мапу епских градова, манастира, личности и догађаја, далеко надмашујући новинарски стил.

У сажетој композицији која најпре настаје као новинарска забелешка, Божовић доспева до форме путописа, који трансформише у кратку причу. Очито, то је могло поћи за руком само писцу ретких способности, јер Божовић то чини готово неприметно, зналачки и интуитивно као *рођени* приповедач. Стога, иако Божовић свој путописни наратив заснива на сказу, с обиљем елемената народне традиције, путопис који се најпре посматра као документарни жанр, али стоји на међи с уметничким, као рубна форма, у Божовићевом случају пре има уметнички облик.

Божовић је, дакле, самосвојан писац. Његова проза припада главном току реалистичког покрета, без обзира на то што обухвата и елементе народне традиције, духа и стила романтизма, протореализма и фолклорног реалистичког поступка. Иако одвојен од тадашњих нових модерних токова српске књижевности, која је настајала у ослобођеним крајевима, Божовић својим даром, али и ерудицијом, повремено, надилази реалистички поступак.

У самим путописима, у којима улогу својеврсног сведочења преузима жива реч ауторових саговорника, као и народно стваралаштво, Божовић филигрантске лирске пасаже исписује као противтежу сувопарним фактографским детаљима. У раним критичким читањима дела овога писца истицана је најпре документарност, док се Божовићевом уметничком поступку готово није поклањала пажња. Са посве особитом поетизацијом, модерним композиционим решењима, Божовићев књижевни таленат, показује се и готово неопажајним метаморфозама жанра.

Описи путовања саставни су део најстаријих сачуваних епова, то јест путовање је неодвојиви део епске структуре. Иако је реалиста Божовић *епски објективан*, путопис не потире његово субјективно виђење света, које је, пак, опет озбиљно епско гледање на свет, са наглашеним епским етичким кодексом, херојским и националним осећањем.

Божовићева везаност за народну традицију, најпре за епску песму, чини се, опет је део личности Григорија Божовића, имајући у виду његово порекло и васпитање.

Како смо видели, сам појам „епског" путописац Божовић метафорички проширује, творећи поређењем јединствени семантички скуп у српској путописној прози. Метафоричка значења епског – херојско, победоносно, освајачко, високо, широко, снажно, јако, полетно, отпорно – корелативи су писчевог етичког кода и националне припадности, његовог епског погледа на свет. Међутим, путописац Божовић је објективан, те није искључив, па у путописима *бележи* и животе припадника и других етноса, обичаје свих крајева о којима приповеда *са седла и самара.*

Састављајући својеврсни регистар књижевних врста које припадају народној књижевности, помињући их у својим путописима у основном књижевнотеоријском значењу или, пак, као део поређења, Божовић је маширао главне тачке свог путничког и путописног итинерера, наносе свој поетички завичај. Међутим, његово књижевно и ерудитно путовање сеже дубље у традицију. Нису само људи-старине које Божовић походи људи – листине, *живи летописи,* већ и сам Божовићев путопис има одлике историјског списа. Ваља подсетити да су летописи устаљени облик српске и руске средњовековне књижевности, настали по угледу на византијске хронике. Помињући беседу и рапсодију Божовић нас враћа Антици, као једном од најстаријих културних слојева. Служећи се опет поређењем он је у своје путописе унео појмове псалма и јеванђеља, везујући их за простор епског Косова, као места где је „срце је пуно победних и захвалних псалмова" (Божовић 2016: 85), а косовска легенда је јеванђеоска, истовремено радосна вест и повест о страдању.

Дакле, писац Божовић се суверено креће у традицији, по широком културном простору, што не умањује његов индивидуални таленат, нити га враћа „примитивној народној реторици" (М. Богдановић). Његово осећање ванвременског и временског, Божовића само увремењује и чини га са-временим. Увек актуелна културна представа да је оно што је *старо* или *другачије* у односу на нове књижевне или уопште цивилизацијске кретње – *примитивно*, не избавља нас из прошлости, нити је потребно да нас спаси, већ утемељује садашњи и будући тренутак. Имајући у виду и околности времена када је Богдановић писао о Григорију Божовићу, ипак се само може устврдити да је посреди културна и културолошка предрасуда, јер би се у супротном исто могло рећи и за старогрчке епове.

Поринут у косовску незавршиву историју, под притиском тада актуелне друштвенополитичке ситуације, Божовић се кретао *низ* време[3], што му је омогућило да

3 Присетимо се да је време одређено метафориком простора – ићи *назад* у прошлост и *напред* у будућност.

оштрије и шире, својим епским погледом, сагледа прошлост на коју се садашњост наслања. Он је тиме само потврдио један културни контекст, у истој мери колико су то учинили писци супротних убеђења, идући *уз* време, који су стварали опонирајући старијим књижевним покретима. С тим у вези елиотовски схваћена *традиција* изједначава, па се међу традиционалистима и антитрадиционалистима, додуше са закашњењем, морало наћи места за опус Григорија Божовића.

ИЗВОРИ

Божовић 2016: Григорије Божовић. *Путописи, Сабрана дела Григорија Божовића*, прир. Јордан Ристић, Београд: Завод за уџбенике, 2016.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 2006: Даница Андрејевић. „Естетичка функција дијалеката у прози Григорија Божовића", *Језик и стил Григорија Божовића*, зборник са научног скупа, прир. Драгиша Бојовић, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин", 57–63.

Дворниковић 2000: Владимир Дворниковић. *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд, 2000. 420–429.

Ејхенбаум 2012: Борис Ејхенбаум. „Како је направљен Гогољев *Шињел*", прев. Тања Поповић, *Београдски књижевни часопис,* бр. 27, лето 2012. 93–110.

Зуковић 2005: Љубомир Зуковић. „Трагови народних песама у прози Григорија Божовића", *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 1–3, 465–474.

Јеврић 2016: Милорад Јеврић. „Књижевно дело Григорија Божовића", *Поетика Григорија Божовића*, зборник радова, прир. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 15–37.

Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. „Григорије Божовић и међуратна књижевна критика", *Баштина*, бр. 7. 79–103.

Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*, Књига 2. Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин", Приштина: Нови свет: Институт за српску културу; 71–95.

Јевтовић 2001: Миленко Јевтовић. „Јужна Србија у путописним трансверзалама Григорија Божовића", *Књижевност старе и јужне Србије до Другог светског рата*, зборник радова 3, прир. Владимир Цветановић, Београд: Институт за књижевност и уметност: Балканолошки институт: САНУ, 193–202.

Милосављевић 1991: Петар Милосављевић (прир.). *Теоријска мисао о књижевности*, Светови, Нови Сад, 1991. 469–475.

Пешић 1983: Миодраг М. Пешић. „Растко Петровић и други путописци", *Међуратни критичари*, прир. Милан Радуловић, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 503–510.

Питулић 2020: Валентина Питулић. „Приповедачка проза Григорија Божовића у светлу традиције: Значење прага, огњишта и земље", *Књижевна историја*, Год. 52, бр. 172, 223–234.

Ристић 2001: Јордан Ристић. „Путописи Григорија Божовића по Гњилану и околини", *Књижевност старе и јужне Србије до Другог светског рата*, зборник радова 3, прир. Владимир Цветановић, Београд: Институт за књижевност и уметност: Балканолошки институт: САНУ, 203–207.

Ћосић 2002: Бранимир Ћосић. *Десет писаца – десет разговора*, Народна библиотека Бор, 99–111.

Штајгер 1978: Емил Штајгер. *Умеће тумачења и други огледи*, прир. Милан Комненић, прев. Дринка Гојковић; Просвета, Београд, 97–140.

Sonja R. ŠLJIVIĆ

EPIC WORLDVIEW OF A TRAVEL WRITER GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

This paper analyzes the poetics of Grigorije Božović's travel literature, focusing on his attitude towards folk traditions in particular. A special emphasis is put on a metaphorical potential of the concept of „epic" in his travelogues, as opposed to Emil Staiger's concept of „epic" as well as other literary genres, mainly folklore. Further analysis encompasses the notion *of epic man*, the concept *of tradition* introduced by Thomas Stearns Eliot and it also explores the relationship between tradition and contemporaneity in Grigorije Božović's travel writings.

Key words: Grigorije Božović, travelogue, folklore, metaphorical potential of the "epic", E. Staiger, *epic man,* tradition, T. S. Eliot.

Рад је предат 29. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Лакићевић Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46233

Оригинални научни рад

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ФАКТОГРАФИЈА И ФИКЦИЈА
(О ДИСКУРЗИВНОМ И ИМАГИНАТИВНОМ СЛОЈУ ДНЕВНИКА-РОМАНА *САБОР ПОГИНУЛИХ* ДРАГАНА ЛАКИЋЕВИЋА)**

Апстракт: У раду се анализира однос фактографске (документарне) грађе и фикционалне (уметничке) надградње у роману *Сабор погинулих*, написаног на основу дневничких белешки адвоката Светозара Јовановића (у које је писац романа имао увид), о његовом јединственом подухвату изградње споменика, то јест уклесивања имена свих погинулих Лутоваца на велику камену плочу изнад родног Лутова. При томе, имагинативна надградња која укључује митизовање самог подухвата (изградње споменика) и стварање аутентичног књижевног јунака (каменоресца чија је карактеризација изграђена у односу на мотив, подухват и околности у којима ради) не доводи у питање вероватноћу збивања и њихову мотивисаност, јер је митска раван приче саобразна реалистичком мотивационом току. Осим тога, процеси симболизације и митологизације *камена* и *имена* и њиховог међусобног односа представљају посебну вредносну ноту овог Лакићевићевог дела.

Кључне речи: Сабор погинулих, дневник-роман, фактографија, фикција, имагинација, јунак, прича.

ФАКТОГРАФИЈА – ФИКЦИЈА

У вишевековној историји литературе, питање односа фактографије и фикције сматра се једним од најважнијих. О томе су написане бројне теоријске расправе – однос историјске и уметничке истине у књижевности био је предмет многих књижевнотеоријских и научних студија, при чему је и даље кључно тежиште на осветљавању процеса преласка из историјске у надисторијску или уметничку раван. Било да је реч о литератури која се ослања на велике историјске догађаје (укључујући и рат) или догађаје из личне историје појединаца, таква литература осим књижевне има и документарну вредност, при чему је, по мишљењу Јована Деретића, историја одувек била „чинилац унутар система, који у књижевне творевине уноси обележја своје властите природе, а пре свега нефикционалност, претензију на чињеничну истинитост“ (Деретић 1983: 18). Насупрот њој, књижевност настоји да

* Виши научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

фактографским чињеницама дода уметничку димензију, те да фикционалношћу и „ослобођењем“ од чињеничне истинитости створи простор слободе и статус уметничког дела независног од историје и факата, јер се без фикције уметност не би могла ни замислити. Један од савремених теоретичара фикције, Љубомир Долежел, разликује текстове који репрезентују свет стварности (*world-imaging texts* – у које убраја вести, извештаје, фотографије, коментаре, научне претпоставке) и текстове који сами стварају и обликују свет (*world-constructing texts* – књижевни текстови чији је садржај фикција). При томе се текстови из прве групе увек подвргавају провери, па чак и негирању, док светови текстова који припадају другој групи остају независни и непромењиви, чак и када се појаве нови текстови сличног садржаја (Doležel 1998: 24–26).

Када је, међутим, реч о таквом књижевном делу у средишту чијег приповедног света стоји прича, односно документ из личне историје једног човека (дневник) који је послужио као документарна грађа за роман, онда се отварају бројна питања односа фактографских чињеница и њихове уметничке обраде; питање двоструке мотивисаности: и оног ко пише дневник и оног ко о дневнику пише роман. Ту је на неки начин реч о два аутора, нарочито када неке аутентичне делове дневника писац непосредно уноси у роман. И најважније питање: у којој мери је уметност у таквом делу однела превагу над фактографијом, односно како је уметничка истина постала доминантнија у односу на животну? Када се мотиви писца дневника и писца романа о дневнику налазе у таквом степену сагласја и на путу исте идеје, сасвим је јасно да ће се и фактографски, чињенични елементи преточити у уметничке и то на начин да свесна тенденција писца романа да то учини – постане неприметна. Јер, ефикасност уметничких средстава испољавања имагинације, уместо да разлике између фикције и референтне истинитости чини очигледнијим и већим, превазилази и претпоставља њихову исправност (в. Šefer 2001: 31).

ДНЕВНИК КАМЕНОРЕСЦА – СПОМЕНИК СЕЋАЊУ (ЖИВОТУ)

Роман Драгана Лакићевића *Сабор погинулих: дневник-роман Светозара Јовановића* настао је на основу приче, а потом и рукописа дневника адвоката Светозара Јовановића, који је овај водио током свог јединственог подухвата од маја до октобра 2000. године у родном селу Лутово у Црној Гори: уклесивања имена свих погинулих Лутоваца, „од времена која се памте, рецимо од краја 17. века, па све до 1945. године, када се завршио Други светски рат“ (Лакићевић 2015: 17)[1]. Имена је клесао на великој каменој плочи на брду изнад села, коју је сâм припремио и од ње начинио несвакидашњи споменик, користећи азбуку и слова Мирослављевог јеванђеља (које је увећао и од њих правио шаблоне урезивањем у танак поцинковани лим).[2] Иако обимом невелик, овај вишеслојан и композиционо сложен роман може се читати и тумачити са неколико различитих поетичких аспеката, од којих

1 Сви наводи из романа дати су према другом издању („Партенон“, Београд, 2015), који у односу на прво (из 2011) садржи само незнатне стилске измене.

2 Сто двадесет осам имена, 1.328 слова, 840 сати припрема и клесања (Лакићевић 2015: 92).

ниједан није споредан, односно мање важан. Мноштво интерпретативних перспектива условљено је нелинеарним концептом приповедања, али и променом нараторске перспективе, где су наративни токови међусобно повезани не хронолошки него концептуално: у улози наратора налази се најпре писац, па потом књижевни јунак, да би повремена промена њихових улога довела до губљења строге границе између две тачке гледишта – тачке са које се приповеда.

У структуралном смислу, занимљив је пре свега начин на који је рукопис *Дневника каменоресца,* као микроструктура, постао део макроструктуре Лакићевићевог романа *Сабор йоīинулих*. „За мене је његов подвиг био симболичан и вишезначан", каже писац у једном интервјуу. „Потом сам, уз мале цитате његовог импресивног дневника, измишљао остало: 'Шта сања и шта му се догађа', додао елементе поезије и прозе" (Радисављевић 2015: https://www.politika.rs/scc/clanak/318193/Velike-teme-prate-male-rugalice). Ко је приповедач, ако су поједине интертекстуалне деонице из дневника постале део структуре (и формалне и садржинске) самог романа (премда јасно графички одељене курзивом); ако се позиција приповедача са *ауторитетом* (под којим се подразумева „обухват приповедачевог познавања приповедних ситуација и догађаја" (Prins 2011: 26)), често замењује приповедањем самог *каменоресца*, који је заправо главни јунак романа? Где престаје фактогафија, а где почиње имагинација и да ли *ūприча* о потреби да се остави траг (и доказ) о човековом боравку на земљи, која надраста сваку чињеничну стварност, представља и суштинско питање самог романа? Важније и од саме његове необичне композиције и сложене структуре.

Када је реч о поретку који заузима међу другим књижевним остварењима Драгана Лакићевића, тешко да се може рећи како роман *Сабор йоīинулих* међу другим романима, па и осталим прозним делима, нечему потпуно наликује, бар када је у питању композиција и однос фикције и фактографије, прецизније – фактографије и фикције. У поговору првог издања романа, Бранислав Матић ће констатовати да у *Сабору йоīинулих* има луцидности *Лудачкоī рукоūиса*, нежности *Бајке о јабуци*, чари *Мача кнеза Сūефана*, мудрости *Шūаūа āаūријарха Павла*, митографије *Леīенди о Беоīраду*, шарма *Сūуденīрада*, али (да) сви одмах видимо да је ово нешто сасвим друго (2013: 113). Међутим, треба подсетити да је Лакићевићев роман *Масūермајнд* из 1994. такође грађен на причи/предању, али и књизи извесног Томаша Ракочевића (његовог књижевног јунака, који у Америку одлази не само у потрази за бољим животом него и да би прославио поезију и славну историју српског народа), као својеврсном документу. То значи да Драгану Лакићевићу као писцу овај поступак није стран и да, ма колико се разликовао од свега што је пре и после *Сабора йоīинулих* написао, представља део његове аутентичне поетике, добрим делом ослоњене на предачко наслеђе и хронотоп родне Мораче. С тим у вези, на посредан начин, стоји и *Зелена књижица* – нека врста *језīра* романа *Љубавна књижица* око којег се плете сама радња романа. Тајновистост и имагинативност, непознаница и мистериозност садржаја *књижице* и *начина* на који доспева до главног јунака, али пре свега начин на који је њен садржај постао део романа, чини и његову структуру сложенијом (в. Јефтимијевић Михајловић 2022: 20). Она је, као предложак, и графички издвојена од самог теста романа

– *курзивом*, другачијим стилом писана, из другачије временске перспективе и нараторске позиције у роману, због чега ни читаоцу ни критичару није сасвим јасно да ли је реч о фактографском документу (који је писцу послужио за проседе романа) или имагинарном уделу који знатно доприноси поетичкој сложености и слојевитости *Љубавне књижице*. Па ипак, ако би требало издвојити једно Лакићевићево дело које је истински прототип *Сабора пођинулих*, то би свакако била приповетка „Прича о Миомирису". Главни „јунак" приче је *рукопис* романа *Миомирис*, који приповедачу, као уреднику и издавачу, оставља познаник Миомир Купрешанин и више се никада не појављује. Делови рукописа постају део Лакићевићеве приче, испричане из позиције аутора необјављеног романа. Тако, сама прича постаје „догађај", а питања: ко у ствари прича причу и ко је њен прави аутор, чине ову приповетку, у погледу композиције и теме, једном од науспелијих Лакићевићевих прича. О односу фактографије и фикције, односно историјског и легендарног такође би се могло детаљно говорити и у Лакићевићевом истраживачком и уметничком раду на народним легендама, то јест однос онога што је забележено захваљујући истраживању и онога што је – као посебна уметничка раван – надограђено, могао би да буде предмет посебне анализе.

Роман *Сабор пођинулих* није само роман о једном човеку – адвокату и каменоресцу, који урезивањем у камен имена погинулих жели да остави трајни (материјални) спомен, већ је пре свега роман о потреби да се њихова имена сачувају и у причи (духовном споменику), која је трајнија и од самог камена. Иако се најпре наглашава како је првобитна идеја да та имена у камену „трају дуже од књига и новина, и трошног људског живота" (Лакићевић 2015: 16), јасно је да је Јовановић самим тим што је писцу романа предао сву документацију (укључујући и дневник), посумњао у трајност овог материјалног споменика у камену или бар у могућност да ће се за њега далеко чути. У том смислу, двоструко мотивисана потреба да се *уписивањем имена* живот одупре смрти и коначности, имплицира и два аутора, али и два јунака романа. Први је свакако адвокат Светозар Јовановић, на основу чијег дневника Лакићевић пише роман, а други јунак је сâм аутор романа, што сведочи приповедање о себи у трећем лицу. Он чини неку врсту преседана и, уметањем деоница у којима се такође апострофира његово „присуство" у самом роману, имплицитно указује на значај *приче* као духовног спомена, која (п)остаје трајнија од самог споменика у камену изнад Лутова. Она је, као таква, *доступнија* већем броју људи, а при томе заснована на *документу* (дневнику каменоресца) и опремљена документима (фотографијама самог локалитета и споменика на каменој плочи).[3] Као да се том врстом дистанце хтео направити отклон од стварности и чињеница, а приближити *објективном* приповедању, у коме приповедач, иако није *свезнајући*, ипак је *повлашћен* (под којим се подразумева нарочито приповедачево право или способност да *зна* и оно што се не може знати строго 'природним' средствима (Prins: 144)). Приповедна инстанца, као чин причања низа ситуација и догађаја, тек се потом проширује и добија нова значења:

3 Овом приликом захваљујем господину Драгану Лакићевићу на љубазности и могућности да у изради овог рада користим документе које му је уступио адвокат Светозар Јовановић за писање романа *Сабор пођинулих* (дневник, фотографије, писма).

„О клесању споменика у висинама Лутова сведочи Светозарев дневник. *И тај дневник је споменик* (прим. М. Ј. М.)

Извод из дневника у току изградње споменика, од 4. марта 2000. до 1. новембра 2000. године Светозар је дао писцу ове приче 20. марта 2009. године, у Српској књижевној задрузи. Тај *Извод* саставни је део рукописа, умноженог на компјутерском штампачу од 49 страна, повезаних жичаном спиралом, као документ о споменику.

Почетком 2011, пошто је сазнао за причу о његовом споменику и дневнику, Светозар писцу ове повести шаље *Дневник каменоресца* на 69 страна из компјутерског штампача.

Тај дневник личи на записник: шта је мислио, како се осећао док је подизао споменик... Као какав бродски дневник, на дугој пловидби кроз камено море пуно имена погинулих, потонулих судбина и потопљених успомена.

(...)

Прича коју читалац држи у рукама настала је уз помоћ његовог дневника из 2000. године.“ (Лакићевић 2015: 19–20)

О ДИСКУРЗИВНОМ И ИМАГИНАТИВНОМ КЉУЧУ РОМАНА

Уопште говорећи, потреба да се остави траг о себи и животу, као један од основних покретача стваралаштва и уметности у целини, заједнички је именитељ и *Сабору погинулих* и многобројним делима, написаним из истих моралних побуда. Сваки стваралац, ношен нагоном да се супротстави коначности и пролазности, вековима је трагао и проналазио начине да продужи своје *трајање*, да нечим *обележи* своје постојање, макар у метафизичкој и духовној равни, када већ у физичкој нема то преимућство. То је његова ентелехија, његов активни принцип који га разликује од других живих бића. Историја уметности, другим речима, није ништа друго него стремљење човека да се одупре својој људској природи/трошности и земаљској пролазности. „У класичним народима, у које спадају и Срби, трајање је намењено херојима и песницима. Хероји трају не само у еповима и споменицима, него и у бићу и срцу потомака“ (Радисављевић 2015: https://www.politika.rs/scc/clanak/318193/Velike-teme-prate-male-rugalice). И у средишту овог романа, епицентру његовог приповедног света, стоји један такав подухват, с тим што се он развија на неколико нивоа, од којих сваки изражава исту (стваралачку) претензију: први од њих представља намера адвоката Светозара Јовановића да, како сазнајемо из романа, спомеником сачува најпре сећање на рано настрадалог брата, затим на све погинуле Лутовце у борбама и ратовима са непријатељима („списак“ погинулих начинио је, поред осталог, и захваљујући свесци свог оца који је бележио имена по сећању и прикупљеним информацијама: *„Ту је била клица моје помисли да се клесањем у камену остави доказ ко је ту живио, како им је било и коју су цијену плаћали главама да би тај простор одбранили од других племена“* (Лакићевић 2015: 14)). Други ниво представља намера писца да се *бележењем* приче о изградњи споменика у камену „подигне“ својеврстан *споменик сећању* који се издваја као посебан метанаративни ток, који происходи из описане и очигледне намере јунака романа, *каменоресца* и његовог мукотрпног посла. Та мотивска усложњеност условила је и сложену композициону структуру романа.

Ако је *интенција* писца и интенција самог јунака (које се овде вишеструко преплићу) да фокус приповести буде управо на *потреби* да се сачува сећање на пострадале, другим речима – на *живот* човека изгубљеног у метежу историје, не изненађује то што перспективу којом се читалац упознаје са том намером отвара управо тренутак када се таква историјска ситуација јавља (почетак НАТО бомбардовања 1999. године). Свест о животу, као и свест о пролазности, никада није тако снажна као у временима у којима се *„људски живот претвара у луткијски број, а стрепња усељава у сваки дом"* (Исто: 8). Када се, како каже Ернесто Сабато, платонски циклус врати у тачку катастрофе, човек усмерава пажњу на сопствени унутрашњи свет. Тек када га тескоба пробуди, почиње да изнова тражи пут до самога себе, кроз помрчину. Сазнање о сопственој смртности и коначности је „на известан начин утешно", јер му „на крају крајева доказује да је нешто различито од равнодушног и неутралног зупчаника: доказује му да је људско биће. Ништа више, али и ништа мање него човек" (Sabato 2005: 92). А то значи и стваралац; онај који се „лукавством" уметности опире законима природе.

Управо због тога, писац читаоца уводи у приповест кроз реченицу из *дневника,* где (симболичног) четрдесетог дана[4] бомбардовања Србије, 2. маја 1999. године, адвокат Светозар Јовановић говори о трагичним вестима о бомбардованим градовима претходне ноћи широм Србије, о именима настрадале породице у Сурдулици, али подсећа и на бомбардовање Београда 6. априла 1941. „Извештаји о погинулима", на формалном плану, у роману представљају *грађу* или предложак на којем се потом гради прича о Јовановићевом подухвату (а на плану садржаја сугерише сентенцу: „Memento mori" – сећај се смрти/ да си смртан). На том поларитету – тачније дијалектици – заснована је и честа употреба двојне казивачке перспективе: перспектива каменоресца и перспектива наратора/писца. Оне се преплићу, па је тешко уочити демаркациону линију где престаје историја/фактографија, а почиње уметничка обрада, односно колики је удео имагинације у изградњи књиженог лика.

Заправо, фундамент самог романа представља грађење књижевног јунака на основу дневника и његов животни подухват који је у роману добио уметничко уобличење. *Борба* коју овај јунак води са природом и собом има готово пустоловни, сизифовски карактер, због чега се код неких тумача јавила аналогија са Хемингвејем и новелом *Старац и море* (Матић 2013: 113). Конвенционалност романа свакако не налаже фактографску веродостојност, али је јасно да је документарна подлога –дневник Светозара Јовановића – у тој мери успешно инкорпориран у уметнички текст романа да се више и не може читати као *документ,* него његов садржај и стилски и семантички у тој мери кореспондира са реченицама из дневника, да се све претвара у једну *метапричу* о борби човека са светом, историјом, пролазношћу, смрћу, природом – оном у окружењу и, што је још важније, са унутрашњом.

4 По хришћанском веровању, од свих молитава за умрле, најважнији је четрдесетодневни помен или парастос, када, како се верује, душа човекова излази пред Божији суд. Више пута се у роману истиче идеја о „лутању несмирених душа" („Можда се Лутово зове по лутању душа" (Лакићевић 2015: 12)), то јест да би их подизање оваквог споменика „смирило".

Због тога Зорана Опачић у поговору другог издања романа истиче да је то документарно-фикционални роман (2015: 107). Са развијањем приче о Јовановићевом мукотрпном и несвакидашњем подухвату, из фокуса читаочеве пажње све се више губи јасна линија (и све мање постаје важна) између питања: *ко приповеда?* и која је реченица *из дневника* а која *писчева*? Иако чињенице говоре другачије, изгледа као да Лакићевић нема прототип јунака у стварном животу на основу којег ће изградити књижевни лик, већ да је карактеризацију свог књижевног јунака изградио дописујући значења и нијансе ономе што је сâм Светозар Јовановић о себи и свом подухвату записао. Зато се *трећим* јунаком романа може сматрати *споменик,* око кога се суштински плете прича и увезују сви слојеви и значења романа. Прича је причана и у имагинативном и у дискурзивном кључу, при чему имагинативна надградња не доводи у питање вероватноћу збивања и њихову мотивисаност. Чак и онда када прибегава „митизовању подухвата" (Опачић 2015: 110), митска раван приче хомологна је реалистичком мотивационом току. Другим речима, митска раван је најцелисходније подручје романа за анализу односа дискурзивног и имагинативног слоја.

Она се препознаје већ у намери адвоката Јовановића (првог јунака) да за место свог подухвата изабере такав локалитет који није само у географском смислу изнад села, већ је предео „ни на земљи ни на небу", ближе небу него селу, одакле су и људи чија имена потом овековечује у камену. Најпре зато што сâм тренутак (време НАТО бомбардовања) чини јаснијим сазнање да је све подложно уништењу – и свет и човек, па је требало пронаћи такво место које би било поштеђено и од неке будуће апокалипсе, а то значи изнад ове реалности, готово митско. „'Има ли уопште нешто што се не може срушити?' Ту застаде. 'Оне планине. Завичај!'" (Лакићевић 2015: 10). *„И кад би гора била у пламену – остала би ова слова на камену"* (Исто: 16). Јасно је да је овде нараторска перспектива директно условљена записом из дневника (*курзив*), на основу којег се плете и надограђује прича, али тако да се не осећа строга граница између те две приповедне инстанце, о чему је већ било речи.

Потом, требало је изабрати такво место које својом изузетношћу отвара могућност чувања сећања на погинуле из неке друге перспективе/равни и дословно и метафорично, што је такође у директној вези са потребом да се надвлада смрт, односно остави траг о постојању: „На овој планини све је вечно, само је човек пролазан" (Исто: 51). И, најважније, оставити траг у нечему трајном, неуништивом какав је камен: „Ови су изгинули. Сад се враћају – на ову плочу, коју им подиже он" (Исто: 80). Занимљиво је да у *Српском рјечнику* Вук Стефановић Караџић бележи како се у Црној Гори каже и *„отишао* на свој камен, *т. ј. на своју* постојбину" (1898: 271), па се наведена реченица из романа може тумачити као „повратак" у завичај, географски, али и трансцендентни, што такође имплицира снажан удео имагинације и мистификације у сферу животног и реалног у роману. Као један од праелемената света (уз земљу, воду, ватру и ваздух), камен симболизује постојаност, стабилност, трајност, вечност, кохезију. У народној космогонији, тумачи се као ослонац, темељ, суштина, оса света и пореди се са

дрветом света и планином (*Словенска митологија: енциклопедијски речник* 2001: 257–258)[5]. Сломљен камен је симбол смрти, дезинтеграције и раскомаданости. Отуда не изненађује што је писац управо уметањем сна главног јунака о каменој плочи која је пукла (чега, иначе, нема у дневнику С. Јовановића), своју поетички алгебру додатно надоградио слојем симболизације и мистификације, удаљујући тако саму причу од документарне подлоге. Неклесани камен, пак, јесте *prima materia*, женско и повезан је са мушким симболима длета и сечива које га обликују. Док клесани или глачани камен означава карактер на коме је рађено и који је усавршен. У том контексту, читав се подухват главног јунака може сагледати као животни принцип, јер чак и „клесање имена" симболизује стварање новог живота – душе погинулих окупљене су у камену; оне чине *сабор*. С тим у вези стоји и народно схватање које бележи Веселин Чајкановић да камен може бити седиште или стан какве душе (2003: 105). Камен се јавља као „заменик човека" (СМ: 258), а у равни романа он то заиста и постаје.

Међутим, схватања симбола камена и народних веровања о њему у овом роману су неодвојива од *имена*, за које се код свих народа, и у прошлости и данас, верује да чини један важан део човека и да је то, у неком смислу, *његов дупликат*. Оно је човеков лични знак, који одређује његово место у универзуму и друштву; митолошки заменик, двојник или неодвојиви део човека (СМ 227). На готово истоветан начин наратор нас упућује на значај/светињу имена:

> „У имену не ваља погрешити – да не повреди душе изгинулих Лутоваца, комшија, рођака, јунака (Лакићевић 2015: 23),

и његову трајност/нетелесност; оно не умире заједно са човеком који је његов носилац:

> „Док је човек жив, име му се чује, дозива, одјекује; кад умре, мора негде да стоји – име не оде за човеком у Царство Божје" (Исто: 24).

Прибегавање процесу симболизације и митологизације *камена* и *имена*, као и њиховог међусобног односа представља посебан слој романа, где се целокупно постојање човека (а то значи живота и смрти) метафорично уоквирује у рам камене плоче и у рам саме приче. Ако је „свако име – једна прича" (Исто: 79), „Светозар клеше приче и судбине", и то не само *погинулих*, него и своју сопствену судбину уоквирује у рам исте плоче. Том каменом „посвећеном простору", уокруженом линијама, прилази се као божанству, с бојазношћу да ће се само једним погрешним потезом нарушити света природа камена и имена („Живот споменика јесте његов облик. Именима и речима може се лакше покварити него унапредити" (Исто: 31)). У камену пребивају душе погинулих чија се имена урезују, али и сâм камен има душу која је једно са душом главног јунака. Процес идентификације, то јест јединства главног јунака са каменом исказује се непосредно. Писац гради индивидуализовани књижевни лик, али се нараторска перспектива

5 У даљем тексту СМ.

приближава психолошкој представи стварности у доживљају лика. Његов карактер сличан је природи камена и то својевсрно семантичко „онеобичавање“ даје рукопису посебну аутентичност:

> „16. април. *Док клешем слова, осјећам задовољство, јер ми је то слично мојој нарави: тврд камен ломљем у ситне честице и тако му дајем смисао. Не волим ништа ни лако ни меко, како по нарави нијесам плаховит, а стоља гледано остављам утисак да ми је све равно до Косова.*
>
> *И хоћу да кажем да ни тај наш камен није тврђи од мене: ја му већ урезујем слова, а ниједно лето није страдало, а нема ни рана“* (Исто: 46).

Два поменута наративна концепта – реалистички (документарни) и фикцијски (уметнички) – и у грађењу књижевног лика стоје у хармоничном односу равнотеже, јер се у имагинарне, митске и симболичке слојеве стално умеђу кратке, документарне деонице из дневника. Међутим, захваљујући управо симболизацији и имагинацији реални простор и реални догађаји добијају опште естетско значење. Самоћа главног јунака није само социолошка, него је и метафизичка и у њој се отварају простори за разноврсна (философска) промишљања. Али, Лакићевићев јунак никада није потпуно сâм. И његов мукотрпан рад и он сам налазе се у окриљу и под будним оком Бога који га не оставља ни у тренуцима малодушности и клонућа: „Кога нико не гледа, гледа га Бог. Бог одмах реагује када је човек сам. Сам човек чешће се сети Бога“ (Исто: 56). Осим што донекле прибегава лиризацији прозног текста, писац умеће и митско-филозофске елементе у којима је из сфере реалног лако закорачити у простор оностраног и имагинарног. Тврдећи да „стварни живот јунака није тема ове књиге“, односно да „проза почиње кад се Светозар врати у Лутово и у дневник записује свој други живот – покрај споменика у планини“ (Исто: 81), писац експлицитно фаворизује имагинативни слој свог дневника-романа, без којег оне не би ни имао карактер уметничког дела.

Процес идентификације главног јунака не остварује се само са каменом коме се приписују митска својства, већ и са читавом природом – животињама и биљкама. Време се не мери ручним часовником већ по сунцу и сенкама, а смена годишњих доба по наслућивању промена у природи, чиме се још једном потцртавају митски, готово архетипски слојеви романа. Главни јунак се „сближава с ватром“, „осећа камен“, разуме змију, а као себи најближег и најсличнијег препознаје вука: „У самоћи се приближе човек и вук... Мноштво људи не воли вука, мноштво вукова не воли човека. И то спада у законе добра и зла“ (Исто: 44). У том *завичају понора и поскока* и граница између човека и природе је мања („за вука се тамо каже *дивина* – дивна дивота...“ (Исто: 98). Антропоморфизација животиња и анимализација човека чине реверзибилан процес. Пантеистички принцип јединства природе и Бога се, како се повест развија, модификује у хришћански – у личну религију главног јунака, чиме се фактографија потпуно потискује на рачун симболичких и значењских слојева књиге: „Пре него што је почео да клеше, у Бога није веровао. Сад му се чини да верује, да га Бог гледа са висине... И мисао му иде увис...“ (Исто: 92).

Удаљавајући се постепено од документарне подлоге романа, писац је мењао и сам карактер текста, па читалац на крају готово и да заборавља одредницу из

поднаслова: *дневник-роман*. Иако приповест заокружује прича о повратку главног јунака у Београд, након завршеног посла, главни ток као да и даље остаје везан за место радње – Лутово: „Вратио се у Београд, а у Лутову остао“ (Исто: 96). Фактографија се потискује и у корист ониричког слоја – снова главног јунака које писац уноси у текст. То су најчешће кошмари везани за *камен, споменик* и *људе* чија је имена уклесао. Фикционалност практично постаје субверзивна у односу на документарност, све док читаоца не изненади сам крај књиге: фотографије споменика са уклесаним именима! „У том тренутку, схвата да се заиста између живота и литературе брише свака граница“ (Гароња 2015: 92). Али и више од тога: да се губи граница између писца и његовог јунака и да је једино *прича* та која је у стању да обједини све. Тиме се остварује и Лакићевићев аутопоетички принцип да треба написати књигу која би „требало да се памти толико и разуме тако да ће бити ’свачија’“ (Јевтић 2002: 51).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Гароња 2015: Славица Гароња, „Сабор Лутоваца или: Књига у камену“, *Mons Aureus,* број 47, Народна библиотека Смедерево, 89–92.

Деретић 1983: Јован Деретић, *Историја српске књижевности,* Београд: Нолит.

Јевтић 2002: Милош Јевтић, *Верник поезије: разговори са Драганом Лакићевићем,* Београд: Партенон.

Јефтимијевић Михајловић 2022: „Дневник чежње (Чудо живота у *Љубавној књижици* Драгана Лакићевића)“, *Књижевне новине*, Београд, новембар-децембар 2022, година LXXIV, број 1326-1327, 20.

Караџић 1898: *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима,* скупио га па на свијет издао Вук Стеф. Караџић, треће (државно) издање, исправљено и умножено, у Биограду: у штампарији Краљевине Србије.

Лакићевић 2015: Драган Лакићевић, *Сабор погинулих: дневник-роман Светозара Јовановића,* Београд: Партенон.

Матић 2013: Бранислав Матић, „Летопис у камену“, поговор у: Драган Лакићевић, *Сабор погинулих дневник-роман Светозара Јовановића,* Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа, 107–113.

Опачић 2015: Зорана Опачић, „Чувар душа у камену“, поговор у: Драган Лакићевић, *Сабор погинулих дневник-роман Светозара Јовановића,* Београд: Партенон, 105–114.

Радисављевић 2015: Зоран Радисављевић, „Велике теме прате мале ругалице“ (интервју са Драганом Лакићевићем), *Политика* (4. 2. 2015), https://www.politika.rs/scc/clanak/318193/Velike-teme-prate-male-rugalice

Толстој – Раденковић: Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић (редактори), *Словенска митологија: енциклопедијски речник,* Београд: *Zepter book world.*

Чајкановић 2003: Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија,* Ниш: Просвета.

Doležel 2008: Ljubomir Doležel, *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi,* prevela s engleskog Snežana Kalinić, Beograd: Službeni glasnik.

Prins 2011: Džerald Prins, *Naratološki rečnik,* prevela s engleskog Brana Miladinov, Beograd: Službeni glasnik.

Sabato 2005: Ernesto Sabato, *Pojedinac i univerzum : izabrani eseji,* izabrala i prevela sa španskog Aleksandra Mančić, Beograd: B. Kukić – Čačak: Gradac.

Šefer 2001: Žan-Mari Šefer, *Zašto fikcija?,* prevod s francuskog Vladimir Kapor i Branko Rakić, Novi Sad: Svetovi.

Marija JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

FACTOGRAPHY AND FICTION
(ON THE DISCURSIVE AND IMAGINATIVE LAYER OF THE DIARY-NOVEL *SABOR POGINULIH* BY DRAGAN LAKIĆEVIĆ)

Summary

Dragan Lakićević's novel *Sabor poginulih: Svetozar Jovanović's diary-novel* is based on the story and then the manuscript of the diary of lawyer Svetozar Jovanović, which he kept during his unique venture from May to October 2000 in his native village of Lutovo in Montenegro: carving the names of all the dead people from Lutovo. Although small in scope, this multi-layered and compositionally complex novel can be read and interpreted from several different poetic aspects, none of which is secondary or less important. The multitude of interpretive perspectives is conditioned by the non-linear concept of storytelling and the change of the narrator's perspective, but above all by the relationship between the factual (documentary) basis of the novel and its fictional (imaginative) superstructure.

With the development of the story about Jovanović's unusual venture, we often lose from sight the clear line (which becomes less and less important) between the questions: who is narrating and which sentence is from the diary and which belongs to the author? Although the facts say otherwise, it seems that Lakićević does not have a prototype of a hero in real life on the basis of which he will build a literary character, but that he built the characterization of his literary hero by adding meanings and nuances to what Svetozar Jovanović himself wrote about himself and his venture. That is why the third hero of the novel can be considered to be the monument, around which the story is essentially woven and all the layers and meanings of the novel are interconnected. The story is told in both an imaginative and a discursive key, whereby the imaginative superstructure does not call into question the probability of events and their motivation.

Key words: Sabor poginulih, diary-novel, factography, fiction, imagination, hero, story.

Рад је предат 29. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-95 Палавестра П.
316.75:82
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46275

Прегледни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КЊИЖЕВНОСТ КАО КРИТИКА ИДЕОЛОГИЈЕ**

(Прилог тумачењу друштвеног и критичког мишљења Предрага Палавестре)

Апстракт: Проблем књижевности као критике идеологије, суштински, питање је односа стваралаштва и уметничких слобода, с једне стране, и друштвеног уређења, с друге стране. Код Предрага Палавестре оно представља наставак расправе о критичкој књижевности као алтернативи постмодернизма и њеним развојним токовима. Књига огледа *Књижевност – критика идеологије* (1991) доноси 17 радова и сви проистичу из књиге *Критичка књижевност* (1983) у којој је штампан 31 рад.

Централно место у расправи о књижевности као критици идеологије припада проблему српске књижевности у југословенској или јужнословенској цивилизацији у тренутку када је јасно да се југословенска држава распада.

Задатак прилога тумачењу друштвене и критичке мисли Предрага Палавестре јесте да покаже како је она, саопштавана широм света, имала за циљ да се разумеју вредности српске књижевности и културе (а) и да се предупреде драма и крвав распад југословенске државе и грађански рат њених народа (б). На свим странама света и у многим институцијама, новинама и часописима он се залагао за дијалог као излаз.

Кључне речи: Предраг Палавестра, књижевност, књижевна критика, идеологија, друштво, критичко мишљење, дијалог, култура.

На неколико примера из јавне речи Предрага Палавестре (1930 – 2014) као критике идеологије елаборирамо неке од најзначајнијих судова које је изложио у петнаест томова под насловом *Аналитичке теме.* Ти томови чине „исходишно језгро његове критике и критичке мисли и основу *велике синтезе*“ (Мумовић 2017: 1001) остварене у *Историји српске књижевне критике 1768 – 2007* (2008) као крунни научног рада најзнаменитијег српског историчара књижевности.

Проблем књижевности као критике идеологије, суштински, јесте питање односа стваралаштва и уметничких слобода, с једне стране, и друштвеног уређења, с друге стране. Повезаност између моралних и политичких идеологија је „питање у коме се одређује, на нивоу поетског текста, проблем многоструких теоријских и практично-институционалних односа између књижевности и друштва, између

* Виши научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

поезије и историје, и, уопште, између културне надградње и друштвено-економске базе" (Ambrođo 1979: 7). Код Палавестре оно је само наставак расправе *о критичкој књижевности* као алтернативи постмодернизма и њеним развојним токовима. Књига огледа *Књижевност – критика идеологије* (1991) доноси 17 радова и сви проистичу из књиге *Критичка књижевност* (1983) у којој је штампан 31 рад. Иако има понављања и истих радова, она обнавља кључне Палавестрине идеје и наду да могу наћи упориште у борби за спас и одбрану југословенске државе и идеје. „Писани су", објашњава аутор у *Напомени*, „у време брзих и често неочекиваних друштвених и политичких промена". У доба када је завладала идеја идеја о ослобођеној култури и када се на све стране осећала велика и кључала духовна енергија незадовољства и промена. Радови су настали од 1985. до 1990. године, када су „у српској књижевности, као уметничкој форми савремене српске културе, дозреле многе тежње и критичка опредељења, о којима је раније било речи у књизи *Критичка књижевност*. У том смислу ова књига се надовезује на књижевна начела, метод и мерила, који су били назначени, као што се и та књига наслонила на поставке изнете у прегледу *Послератна српска књижевност* (1972)" (Палавестра 1991: 351).

За наша разматрање у теоријској равни битни су огледи: „Српска књижевност у југословенској цивилизацији", који је казан као приступна беседа у Српској академији наука и уметности 1989. године, „Модерна српска култура и српско питање", „Балканске теме", „Новија српска књижевност и критика идеологије" и „Критичке идеје за српску историју" саопштене на међународним скуповима.[1]

Уводно место у расправи о књижевности као критици идеологије зато и припада проблему *српске књижевности у југословенској или јужнословенској цивилизацији* у тренутку када је било јасно да се југословенска држава распада. Он је зато пошао од идеје, иако је још од времена дефинисања њеног појма (као идеолошког и државног циља) југословенска цивилизација остала имагинарни појам, да је први задатак српских интелектуалаца да у том часу „донесу и поставе нов, модеран, критички и демократски српски национални програм", ослоњен на искуству у прошлости и садашњости, па ће југословенска цивилизација, уколико се за њу „демократски и са стваралачким енергијама, истински и делатно, определе и друге интелектуалне снаге југословенских народа" (Палавестра 1991: 18) – општати.[2]

За критичку свест Палавестрину и за историјску критичку националну свест српског народа индикативна је ауторитативна мисао Јована Цвијића, оснивача модерне европске антропологије и балканолошких студија, од које полази и на коју се у закључку ослања: „Она интелигенција која хоће да представља најзрелији плод цивилизације свога народа, мора утицати на његово политичко и социјално развијање, без икаквих обзира какав ће то утисак направити на професионалне политичаре" (Cvijić 1987: 63).

1 Остали огледи и студије тичу се примењене равни, дакле, критике као анализе дела и писца: М. Селимовића, Д. Киша, М. Павића, М. Ђиласа, писаца новије српске књижевности и писаца који делују у дијаспори.

2 У овој књизи Палавестра ближе дефинише појам југословенства: „Југословенство се схватало као виши облик културне зрелости и ујединитељски пример другим културама да се из немоћи, клонулости и отуђења врате свом националном бићу и прикључе братској југословенској цивилизацији Балкана" (1991: 32).

Иако је било јасно да је југословенска цивилизација као историјски појам и пројекат за многе била „неодређена апстракција, напрсли идеал из којег је исцурела сва садржина“ (Палавестра 1991: 6), он мисли да у покретању и обликовању тог идеала после српског препорода „знатнијим својим делом учествовала је и српска књижевност“ (1991: 7). То су биле идеје модерног доба и оно што је српски народ баштинио као своју традицију и вредносни културни образац.[3] Полазећи од трагизма српске књижевности која је за југословенску цивилизацију сачувала „изворну чистоту моралне оданости народа према наслеђу предака“ (1991:15), из чињенице и категоријалног филозофског суда да је „обједињујућа мисао већине српских писаца била (…) мисао о слободи“ (1991: 11) – Палавестра изводи закључак који се тиче културе, психологије, религије, људских права, дакле, суштине и бића књижевне критике и њеног језика и метода, односно његовог књижевноисторијског и културолошког становишта:

> „Из српске књижевности може се научити шта у српском народу вреди слобода – слобода младог човека пред моћником и големашем, слобода исконског људског нагона за срећом, слобода жудње за идеалним и божанским, за правдом, љубављу, смирењем и изворним правом човека на мало слободног даха“ (1991: 11).

У уметничкој причи Андрић је ту жртву за слободу именовао аксиомом: „Јунаштво без славе и мученишство без награде“ (Andrić 2005: 268), што је поетички значило болну утопијску чежњу за срећом. Мудрац српскога језика и писма је тако и приповедачким језиком показао како је у српској књижевности стопљено етичко са естетичким, односно како се критички отпор преображавао у критички став. У пределу мита српска књижевност сведочи, а то је и у бићу српског народа, синтетички је суд критичара, „да је излаз из безизлаза могућ само са губитком“ (1991: 16).

Као и претходно питање, и проблем *везе и односа* модерне српске културе и српског националног питања на крају прошлог века опредељује Палавестрину критику и аналитичке теме од историје и књижевности ка друштву и култури. Његова иницијална теза је: „Садашњи положај Срба у југословенској држави на Балкану намеће потребу да се поново узму у разматрање сви они историјски, геополитички, социјални и културни чиниоци који утичу на тежину српског питања“ (1991: 20). Колико је широк и на чињеницама разноврсног значаја утемељен методолошки приступ, илуструјемо дужим наводом, јер је то претпоставка разумевања и тумачења Палавестрине критике у *Историји* и њеног односа према осталим историјама српске књижевности и култури у целини. Он сматра да је српско питање неодвојиво од питања српске културе и зато га посматра у историјском контексту.

---

3 „Модернистичко разлагање стварности српска књижевност је остварила“, културолошки проширује скалу вредности и чинилаца историчар књижевности, „као спајање фолклорног, критичког и психолошког реализма, као врсту ослобађања човекове личне сфере и тежње за бекством од судбине. (...) У свим трагичним тренуцима великих искушења, српски писци и критичари били су по правилу велики духовни предводници нације. Многи су предњачили у политичким, друштвеним и националним подухватима и били стварни идеолози готово свих великих покрета на словенском југу“ (1991: 13).

Исту суму аргумената, у историјском и културолошком контексту, употребљава и када илуструје идеју да су Андрић и Црњански туђинци пред вратима Европе:

> „Од почетка 19. века, положај Србије је везан за општу политику великих европских сила према тзв. источном питању. После Берлинског конгреса (1878) и Версајског мира (1919), па до споразума на Јалти (1945) и расула комунистичке власти, српски народ и српска држава увек су били у средишту свих политичких и историјских збивања на југоистоку Европе. У време Првог светског рата, о Србији се говорило у вези са ратном одговорношћу. Српска политика у Краљевини Југославији (1918–1941) сматрала се једним од узрока грађанског рата и револуције, који су донели и учврстили комунистичку власт. Садашња политичка криза у југословенској федерацији, која, по неким тврђењима на Западу, поново представља опасност за мир у Европи, везује се претежно за неравноправни положај Србије у југословенској заједници, а за српску политику која не пристаје на то да се, на тлу Србије и на рачун српског народа, оснује друга албанска држава на Балкану. Српско питање, међутим, не задире само у политичку историју Балкана. По многим својим садржинама, то је пре свега цивилизацијско питање припадања Срба источној култури европског Медитерана, питање њиховог духовног опредељења за хришћански морал породице и демократску традицију у друштву, за модерну културу где су право и слобода појединца основа поретка и сваког закона, а снага речи и доказа јача од насиља и самовоље“ (1991: 20).

Истина, нека питања, које је посматрао и узимао хипотетички отвореним, сада су већ историјски дефинисана. Али језгро које се тиче културе, а оно је у тежишном смислу независно од пролазних идеологија, остало исто. Језгро српске културе, унутар којег Палавестра разматра и књижевност, осим култа Светог Саве и мита Косовског завета, чине: „Хришћанска вера и морал трпљења; природно осећање за достојанство слободе; бунтовна критичка идеја отпора свакој неправди; оданост наслеђу предака; лако прихватање и брза асимилација нових схватања“ (1991: 22).

Паралелно са идејама да су своје културно наслеђе Срби остваривали у додиру са другим суседним народима, посебно Хрватима, јер су сви једни другима давали онолико колико су једни од других узимали, да је српска култура традицијски култура прожимања, сусретања и зближавања и да се због тога код Срба развио културни плурализам, Палавестра својим критичким и аналитичким темама показује и крајности и поларитете у култури и српском националном бићу. Када истражује питање критичког плурализма, „који има потребу да у модерној култури прошири просторе ума и слободе; и кад разматра позицију цензуре и самоцензуре у друштвеном систему насиља, при чему цензуру разуме као поступак који онемогућује књижевност а самоцензуру као психолошки чин који је трује и убија и зато је опаснија; и кад пише о књижевности као утопијској свести, која се налази између света који нестаје и света који се уметношћу ствара или се пита: коме песници говоре? – Палавестра има на уму критичку књижевност као алтернативу постмодернизма и нови вид комуникације и нови израз катарзе кроз који пролазе српско и југословенско друштво“ (Мумовић 2014: 22). Индикативна су три примера која сведоче о снази критичког метода и књижевне критике у друштвеној функцији, управо онако како сликовито и пластично, на подлози знања и објективности, зрачи његов стил:

> „Док су његови лички рођаци још прорицали будућност гледајући у јагњећу плећку, српски проналазач Никола Тесла је у Колораду стварао вештачке електричне и магнетне олује и друге проналаске који су изменили свет. На једном крају српског културног простора још се орало дрвеном ралицом, а на другом се спорило о футуризму и авангарди, или заверенички заносило анархизмом и социјалистичким утопијама" (1991: 29–30).[4]

Или:

> „Срби никада нису маштали о Европи као свом једином спасењу, јер су се у Европи увек осећали лако и природно, као у цивилизацији из које су турском најездом били избрисани. Српско питање на крају XX века зато и јесте европско питање, без обзира на то колико ће се западне демократије, према својим оскудним сазнањима или уским интересима, и даље опредељивати против српских ставова и стајати на страни осведочених противника модерног начина мишљења, либералне свести и грађанске демократије" (1991: 33–34).

Или још:

> „Оно што је Првом српском устанку било јасно једном слепом народном гуслару, уочи Другог светског рата није било јасно просечном српском грађанину: да се у том часу прелама читава једна епоха модерне историје и да се цео духовни опстанак заједнице налази пред расколом" (1991: 39).

Западне демократије су се у међувремену око неких питања већ определиле. Али остаје уверење да су српска (научна и књижевна) критика и спремност на сарадњу код ње остали без одјека, па се Срби још једном срећу са неправдом. Такође, јасно је да оно што је у Првом српском устанку урадила патријархална култура за спас народа, није урадила грађанска култура пред Други светски рат. Она народ није научила да се прилагоди потребама новог времена. Иста судбина задесила је српски народ и на крају прошлог века. Ни комунистичка елита, под фирмом демократије и плурализма, није поступила по налозима новог времена. Срби су доживели нови историјски и национални пораз и изгубили огроман национални и културни простор, па се о њему више и не говори. У држави коју су створили, уневши у њу све, нико није желео остати са њима!?

Где је излаз? То је питање не само за књижевну критику и културу. „Порази у духу могу се једино у духу надокнадити" – одговара највећи историчар српске

---

4 Истовремено књижевној критици колико и култури припада и критичарев аргумент у којем се огледају све супротности и комплексности српског питања: „Док је српски симболизам за француским каснио можда десетак година, српски експресионисти, футуристи и надреалисти ишли су упоредо са Европом и непосредно учествовали у европској авангарди. Полетну и крепку српску интелигенцију посекли су велики ратови". Он то илуструје трећином страдалог мушког становништва у Првом светском рату, међу којима је било и 1 300 капелара, ђака и студената, непотребним жртвама српске младежи на Сремском фронту у Другом светском рату, и закључује: „Тиме је за дуже време био отворен простор за продор ниже популистичке културе и егалистичке културне идеологије, која је спустила духовне потребе и уназадила естетска и морална схватања непросвећених маса" (1991: 36).

књижевности – и зато је потребан „културни програм моралне и духовне обнове, па тек потом политички програм државне и друштвене организације". Сваки нараштај не сме де живи по начелу: *од данас до сутра, и никада више*. Српски народ, упозоравао је Палавестра, треба да одговори на изазове питања шта му је најпотребније: „миран културни препород, већа просвећеност и истрајност у ситним пословима; или глобално решење, политичка права, општа слобода и праведнији друштвени поредак?" (1991: 46). Јер, у будућем свету, а он је већ превазишао нека од ових питања, српско питање неће решавати српски топови, већ српска свест. Они морају имати здраву политику, а немају је ни тридесет година после ових умних програмских начела књижевног критичара и историчара културе, којој је „даљи циљ важнији од ближег, а културна задаћа у народу важнија од политичке победе" (1991: 47).

Анализирајући Палавестрину књижевну критику у теоријској и културолошкој равни, под лупу постављамо и оглед „Новија српска књижевност и критика идеологије", чиме се исцрпљује разматрање критике књижевности као критике идеологије. Израстајући из огледа претходне књиге, новију српску књижевност као критичку књижевност он посматра у светлу промена које су се догодиле у државама источне Европе и дефинише је као „књижевност критичког незадовољства и отпора (...), књижевност пркоса и критичког неприхватања званичне идеологије и партијске културе" (1991: 337). Налаз његове критичке анализе јесте да се у државама социјалистичког лагера, као и код Срба, потврдила се законитост да се „дух отпора и алтернативе може сабити и ућуткати, али се никада не може сасвим затомити" (1991: 338). Тако су се и српска књижевност и наука подигле до висина западне цивилизације, а јачање критичке свести одразило се на квалитет критичке књижевности. У њеном средишту нашле су се идеје везане за критичку поетику и демистификација идеолошких и историјских илузија и заблуда. Тако је постала „књижевност која поседује независну форму и пуну естетску аутономију, али се критички односи према стварности". Српска књижевност зато пружа отпор владајућој идеологији којим брани своје постање и постаје „носилац критичке и алтернативне свести, док се идеологија затворила у догму" (1991: 341–342).

У овом огледу, иако је поднаслов књиге *Књижевне теме IX* , проширује се хоризонт очекивања од критике, јер Палавестра аналитички говори и о друштвеној функцији критике у ликовној и филмској уметности, поп и рок музици и другим областима културе. Ове уметности је такође захватила енергија демистификације. Суд поткрепљује делима и филмовима Миће Поповића, Душана Макавејева, Емира Кустурице и Боре Ђорђевића у којима је „јасно назначен духовни и стваралачки излаз из круга идеолошких обмана" (1991: 347). Као и књижевност, и те области духовног стваралаштва и сазнања у себи афирмишу „нову естетику, поетику отпора, критичку скепсу и радикалну свест савремене епохе" (1991: 349), што значи да је критички дух постао слободан и основна црта српске уметности.[5]

5 Актуелност и трајност идеје сведочи редитељ Мирослав Момчиловић, аутор више пута награђеног филма *Смрт човека на Балкану*, који је настао из сазнања да у стан умрлог пре дође погребник него хитна помоћ и полиција. Ако је то тако, „онда са тим друштвом нешто озбиљно није у реду. Та морална ерозија, која већ две деценије траје у нашем друштву, довела нас је до ивице колапса.

Палавестрина критика има још једно својство: саопштавана је широм света као хуманистички ангажман интелектуалца да се разумеју вредности не само српске књижевности и културе, већ и да се предупреде драма и крвав распад југословенске државе и грађански рат њених народа. На свим странама света, у многим институцијама, новинама и часописима, он се залагао за дијалог као излаз из безизлаза. Карактеристична је аналогија поднаслова књиге *Књижевност – критика идеологије*, *Књижевне теме* и наслова три разговора *Балканске теме* саопштених у Варни, Светозареву и Копенхагену. Они јасно говоре да књижевне теме нису биле само књижевне, да књижевна критика није била само књижевна критика и да се интелектуална мисао не исцрпљује само у свом језику и култури. Готово усклично, исповедно и на нивоу програмског манифеста историчар књижевности као историчар идеја каже:

> „Отворено друштво будућности, какво на уласку у XXI век Европа очекује у свим деловима своје цивилизације, *може опстојати само на заједничкој свести и на моралу јединства у разликама. Душа света је једна, иако су лица различита. Духовна култура је средишњи ослонац тог диференцијалног јединства, чак много више него савремене технологије, које свет уједињују тако што га утапају у језик компјутера и безличну идеологију робота*“ (курзив А. М.) (1991: 71).

Осим што указује на проблемски карактер књижевне критике, оглед „Туђинци пред вратима Европе (Андрић и Црњански у европској књижевности)“, саопштен у Стокхолму, апострофира и заблуде европске културе које условљавају неразумевање српских, југословенских и балканских тема, култура и питања.

На крају, као логично отвара се питање: *како је и зашто* критички метод и дух у тумачењу књижевности, њене везе и односа са јавном речи, идеологијом и историјом културе Палавестра подигао до *горње границе* и до тумачења у контексту историје и антропологије? Одговор на то питање даје оглед „Критичке идеје за српску историју“ у којем разматра критички метод, дух и стил историчара Радована Самарџића у књизи *Идеје за српску историју*. Пошто је већ указао на белетристичку основу и својства Самарџићевог стила,[6] критичар се, обнављајући неке идеје, посебно критичко преиспитивање идеја српске историје, враћа на научни стил и метод историчара. Самарџић је, по Палавестрином тумачењу, један од оних историчара који су „најбоље схватили потребу за синтезом и целовитим сагледавањем кључних идеја, преломних збивања и главних токова српске историје на Балкану, од успона српске државе под династијом Немањића и живота под Турцима, до обнове државности у првом устанку и повратка Срба на историјску сцену“ (1991: 108).

То што треба да даш мито да би ти неко породио жену, да даш мито да би ти неко сахранио бабу. То је заиста нешто неподношљиво“ (Момчиловић 2012: 3). То је суштина уметничке и хуманистичке реакција на стање у друштву и растуће критике у новом српском филму.Нажалост, те погледе није усвајала идеологија.

6 Студије Р. Самарџића: *Писци српске историје* I – II (1976. и 1981.), *Велики век Дубровника, Мехмед Соколовић* (1971) и *Сулејман и Рокселана* (1976) Палавестра посматра у контексту књижевности као презентацију следећих вредности: „Однос писца према традицији српске историографије и методу савремене историјске науке, захват у тематске области чији су примарни историјски извори махом били неприступачни и, нарочито, изванредне личне врлине аутора“ (Палавестра 1983: 235 – 248).

Акцентујемо још неке идеје о Самарџићевом историјском методу којим је историчар књижевности хтео да пронађе духовну вертикалу српске историјске свести, јер оне илуструју распон и аргументацију Палавестриног метода у књижевној критици и уводе у сферу критике научнике из других области сазнавања света и мислиоце:

> – „Из грађе коју излаже, и приче коју приповеда, писац извлачи више од голих чињеница. У промишљању о идејама и смислу историјског искуства српског народа, Самарџић даје одлучујући допринос филозофији српске историје“ (1991: 110);
>
> – „Стечена и прикупљена сума знања згуснута је тако у филозофско промишљање о сврси стечене историјске свести – не толико о сврси и циљу саме српске историје, колико о поуци коју сва прошлост носи у себи за садашњост и будућност. (...) То је прави повратак жељи Леополда Ранкеа да открије причу историје и да сагледа ‘онај ток делатности и развитка нашег рода, који се може сматрати *његовим истинским садржајем, његовим обичајем и његовом суштином*’“ (курзив А. М.);
>
> – Научни приступ историјској грађи, о којој Самарџић приповеда, заснован је на класичном начелу критичке историографије: „да права историја мора рећи шта се догодило, тачно онако како се догодило“ (1991: 111);
>
> – „Исто колико и обичан податак, Самарџићу је као историчару потребно да разуме, објасни и осмисли след историјских догађаја, како би причу о прошлости могао претворити у енергију за будућност“ (1991: 112);
>
> – „Његове синтезе, изложене у *Идејама за српску историју*, укључују мукотрпан, закучаст и замршен процес ‘учења од историје’, из којег се гранају два значајна процеса сазнања: обликовање погледа на свет и припрема за акцију. Први процес је практичне природе и води у сазнање, које је корисно и неограничено; други је прагматичне природе и води у службу нужности и националним потребама“ (1991: 115);
>
> – „Њему није страна мисао да је српска историја одређена тежином греха и сумом безакоња. Сличну идеју, која нагиње некој врсти епског фатализма, Његош је изразио речима моралног прекора: ‘Бог се драги на Србе разљути, за њихова смртна сагрешења’“ (1991: 117);
>
> – „Србија је тешко спутана не само својом заосталошћу, него и недостатком истинског родољубља код свог народа“ (1991: 120);
>
> – „Јавио се, и готово утврдио, необичан феномен да су Срби постали народ који се нерадо подноси и против кога је, најзад, оглашен геноцид; Срби су и сами себи велика и немила непознаница. (...) У заједничком менталитету српског народа (...) остале су испретуране различите особине – од склоности ка самохвалисању (које изазива општу одбојност) до тешке резигнираности и препуштању случају (који се неоправдано узимају за колективну мимикрију и лукавство“ (1991:124);
>
> – „Сви српски порази у историји зачети су поразима у духу и зато се једино у духу могу исправити“ (1991: 124).

Из изведених доказа о суштини Палавестрине књижевне критике јасно је да се она заснива на истим историјским идејама, с тим што су оне паралелно посматране у историјском и националном контексту и примењене на књижевност као једном,

због природе језика као средства изражавања, од најважнијем пољу духовног сазнања. Таква је више пута акцентована идеја да су „сви српски порази у историји зачети поразима у духу и зато се једино у духу могу исправити". Његош, који је језгро српске судбине видео у судару идеологије *ислама и хришћанства*, Андрић, који је развио и осветлио идеју трагизма *невернишшва*, Црњански, који је указао на *дух срйских сеоба* – само су неки од највећих писаца чије дело проблемски, културолошки и историјски анализира и показује да упућују на тај аксиом.

У критичаревој анализи Самарџићевог историјског метода, он је „најизразитији моралист међу новијим српским историчарима, који у потрази за коренима историјских недаћа, пораза и промашаја (...) разлоге за невољу и прогоне виде првенствено у самом српском народу" (1991: 124).[7] Разматрајући вековни развојни лук српске књижевности и склапајући најудаљеније тачке распона, Палавестра указује на трагичне историјске и националне *услове и узроке* који потврђују исто. Узорна је идеја Десанке Максимовић о Србији као великој тајни у којој *не зна дан шша носи ноћ*. Илуструјући тај феномен изражен песничким језиком Самарџићевом историјском идејом и историјским чињеницама, он их узима као своје: „За своје напоре Срби су добили то да, великим делом остану без своје земље и без свога имена. Они су се све озбиљније делили на Србе у старој постојбини и на Србе у дијаспори (...). Мада не крије љубав и бригу за свој род, он у историјском процесу, у коме су Срби учествовали некад без потребе, а најчешће без реда и правог интереса – не испитује грешке у корацима него проучава грешке у мишљењу" (1991: 126). За историчарев напор да пронађе српску духовну вертикалу историјске свести каже да то није само историја, већ и покушај да се народ подстакне „да преживи и да се, више од тога, стално управља ка слободној будућности".

Сви аргументи и закључци Палавестрине анализе књижевности, која, осим описа догађаја, увек, презентује могуће облике мишљења, потврђују исту тезу. Ако „прави задатак историчара није сазнање оног што су људи *учинили*, него разумевање онога што су *мислили*" (Робин Колингвуд), онда је у његовој књижевној критици то начело примењено и испуњено као предуслов њене друштвене функције. Самарџићеве негативне идеје што делују у српској историји: *неслоīа, йодела, раздор, себичносш, заīвореносш у своје аīаре, самовоља локалних īлавара и уйрављача, несреће, какве су несиīурносш, неūросвећеносш и немаūшина, несйособносш да се чује и саслуша најумнији* – све је то из историје: од епике до критичке књижевности и дела која се сада укуцавају у компјутер, пројектовано на хиљаду начина. Али, изгледа, делује по начелу Јована Јовановића Змаја: *Нема им одјека*. Једном речи, Палавестра учи из историје и није случајно што оглед „Српска књижевност у југословенској цивилизацији" (који има програмски и методолошки карактер) кореспондира са огледом „Критичке идеје за српску историју", у којем

7 У сличном тону и духу Самрџићеву научну критичку мисију види и Чедомир Попов који поводом пројекта стварања *Историје срйскоī народа* у десет томова, у издању Српске књижевне задруге, каже да њему припада место „некрунисаног владара" (Попов 2006: 442).
О критичком духу и аналитичком чину историчара, слично Палавестри Попов исцрпно пише у књизи *О исūорији и исūоричарима*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1999.

је исти аналитички метод примењен на историју као науку, а често, како смо показали, илустрован примерима из књижевности.

Критичко преиспитивање историје за њега је исто што и критичко преиспитивање књижевности, чак и онда када саму књижевност сматра критичком. Магистралне идеје и апорије српске историје и историјске свести, какве су: неостварена идеја о националном програму, идеја о односу према сопственој традицији, идеја о способности српског народа да брзо прихвати и асимилује нове идеје, идеја о статусу патријархалне свести и патријархалног морала у култури, идеја о побожности народа и односу према вери и цркви, идеја о припадности народу граничне културе итд. – идеје су, које Палавестра програмски заступа у свим слојевима своје критике: дневне, новинске или научне, и у свим појединим проблемским тачкама своја промишљања историје, књижевности и критике. Све те идеје он систематизује у *Историји српске књижевне критике*. У основи свих напора и као суштинска функција критике јесте његово критичко становиште као водећег историчара идеја у српској науци о књижевности:

> „Ниједан српски национални програм не може се ни замислити ни израдити без критичке провере главних идеја за српску историју. Непостојање јасне свести о будућности, за коју се пажљиво припремају и много већи и много мањи народи Европе и Балкана, код Срба долази највише од погрешних идеологија и од недовољно промишљене спознаје о себи самима; од не сагледавања себе, па, отуд, често и несналажења у времену и простору; од погрешног држања у заједници, где се живи са другим сродним и суседним народима; од неспособности да се учи од предака и на сопственим грешкама – укратко од непознавања свога места, својих потреба и својих могућности, због дубоког несхватања искуства и идеја сопствене историје“ (1991: 114).[8]

Када у *Књижевности – критика идеологије* пише о: Андрићу и Црњанском као „Туђинцима пред вратима Европе“, „Андрићевој историјској свести“, „Исламским темама Меше Селимовића“, „Српској саги и бољшевичком миту“ у романима Добрице Ћосића, „Поетици грађанског пораза“ у делу Слободана Селенића, о „Годинама црног лагума“ или роману Светлане Велмар Јанковић, „Породичном роману као историјској фантазмагорији у ‘Златном руну’“ Борислава Пекића, „Књижевном наслеђу Данила Киша“ или „О Ђиласу као писцу“ и „Књижевницима на црној листи“, Палавестра заправо преко књижевности тумачи увек поједине историјске појаве, процесе и догађаје, односно историју у свом тоталитету и онако како ју је тумачио кроз историјско дело Радована Самарџића, антрополошке студије Јована Цвијића, политичке и историјске списе Стојана Новаковића и других знаменитих људи српске науке и културе. Терминолошке и проблемске одреднице у насловима: *историјска, наслеђе, исламске теме* и друге и ширем значењу на то указују.

8 Осим на Самарџића који каже: „Да не би одвели у неизвесност, национални планови не смеју бити плод заноса и фантазија него јасног сагледавања шта једном народу треба за његов бољи развитак и поуздан живот“, Палавестра се позива и на умног Стојана Новаковића, који је уочи Првог светског рата уместо голог сечива „свом народу препоручио стрпљење и тиху културну радњу која једино значи улагање у будућност“ (1991: 120).

У том контексту тумачења и разумевања Палавестрине књижевне критике њена друштвена функција се подразумева и вишеструко је реализована. Зато, поводом ове Палавестрине књиге Михајло Пантић с правом закључује да „критички говор Предрага Палавестре крије у својим слојевима, трагове еволуције језика и методолошких етапа послератне српске критике: од импресионизма, преко критике импресионизма, прихватања нових школа формалистичког и структуралистичког порекла, до постмодернистички 'освешћеног електицизма', који тежи синтетизму метода" (Pantić 1991: 15).

Иако постоје они који сумњају у *чин вредновања* и тврде да је споран и чин вредновања и заснивање аксиологије као науке, а да „из перспективе модерног човека књижевно вредновање било какве врсте је готово комично ирелевантно", ми смо на становишту Хермана Броха (1886–1951), представника немачке класичне књижевности, по којем „апсолутност која се захтева од сваке вредности и од сваког вредносног система пројекција је аутономног Ја. У сваку вредност и сваки вредносни систем пројектује се један вредносни субјект, пројектује се прикривено или отворено један бог и то је управо због важења које ствара вредност" (Игњатовић 2004: 7). Ван спора је, дакле, показали смо анализом и сумом аргумената, да је Палавестра *изградио систем, да поседује аутономно Ја* и да је са свешћу о том систему вредности кренуо у реализацију и засновао и реализовао национални и културолошки критички пројекат *Историју српске књижевне критике* у којем је саопштена историјска функција књижевне критике и њен нацрт за будућност.

У науци је познато да великих дела и великих резултата нема без великих припрема и дугих и упорних тренинга. Све наведене Палавестрине књиге, у којима су презентиране парцијалне идеје, биле су основа будућих синтеза о писцима и историчарима и њиховим делима и идејама. Али истовремено оне су биле и основа дефинисања културних, друштвених, политичких и историјских појава и као такве биле су довољне за велику синтезу остварену у *Историји српске књижевне критике.* Њене „заметке", да употребимо термин Драгише Живковића у огледу о књижевној критици пре Вука Караџића, налазимо у зборнику огледа и чланака *Књижевна критика,* који је Палавестра приредио пола века раније. Зборник је настао „од оног што постоји" по три критерија:

– савремености критичког суда (1),

– обухватности критичког мишљења које нас и „данас може занимати и који и данас може имати своју вредност" (2) и

– избором критичких текстова који „постављају проблеме наше књижевности (...) и проблеме које једно књижевно дело собом носи" (Христић 1966: 425–429).

У кратком *Предговору* означени су: смисао и сврха избора (а) и потреба за историјом српске књижевне критике (б). Зборник, истиче још Палавестра, приказује „историјски развој наше критичке мисли", нуди „најзначајнији материјал у несређеној и необрађеној грађи", али тешко „може да замени још увек нажалост ненаписану историју српске књижевне критике" (Палавестра 1966: 7). Такође, „фиксира главне тачке историјског развоја српске критике", преко најзначајнијих представника у петнаест огледа и чланака ствара представу о „разграњавању и јачању књижевне

критике код Срба“ и обележава „главне етапе у развитку“ (Палавестра 1966: 9). Потреба да се осветли „јадно стање (...) несређене и некомплетиране књижевно-историјске грађе“, означе критичари који су „одржали континуитет у развоју српске критичке мисли“ и валоризује критика у настајању, а навео је још тридесет имена критичара, Палавестру је већ тада практично упутила ка историји књижевне критике и усмерила га ка томе да непрестано мисли о проблему.[9] Без тога се „неће моћи ни замислити сређивање грађе за историју српске критике“ (Палавестра 1966: 10).

Послератно раздобље је, закључује утемељивач великог пројекта синтезе историје српске књижевне критике, афирмисало критику као аутономан и равноправан литерарни жанр и донело плејаду „критичара и писаца с развијеним критичарским рефлексом и даром“. Тиме су у једну жижу сведени сви *услови и узроци* за настајање најзначајније историје критике код Срба. У зборнику су означене и прве контуре не само заметака, већ и будуће периодизације историје српске књижевне критике и главни носиоци у послератној критици. О томе сведоче наслови његових делова: „Књижевна критика пре Вука Караџића“, „Критика у доба *Новина сербских*“, „Од Вука до Светозара“, „Личности и кретања у послератној српској критици“.

---

9 О настанку и замецима књижевне критике и свест о стварању историје српске критике уводном реченицом упућује Драгиша Живковић у огледу *Књижевна критика пре Вука Караџића*: „Књижевна критика се код нас у XVIII веку није могла развити како због оскудне оригиналне књижевне продукције тако и због недовољне теоријске припремљености наших писаца за тај синтетички посао оцењивања књижевних дела“ (Живковић 1966: 15).

За будућег историчара књижевности инспиративне су и његове идеје да је српска „књижевност тога доба (XVIII век) једним претежним делом и била само то: популарисање рационалистичких идеја у дидактичком књижевном облику“; да биографски и биобиблиографски радови Трлајића, Соларића, Лазара Бојића и других представљају „први корак ка стварању историје српске књижевности“; да су текстови или „известија“ из Орфелиновог *Маїазина*, како је означио Ј. Скерлић, „прва појава српске књижевне критике“.

И најзад, за објективност критике, смер којим треба да иде и функције које ваља да остварује од значаја су два критичка суда. Први припада Лазару Бојићу: „Кад помислимо да је деветнаести век, онда је оно (наше књижество) у отношењију спрама књижества просвештени прочи нација веома мало“ (према Живковић 1966: 25) и он носи свест о мерилима и компаратистици.

Други припада Вуку Караџићу у тумачењу развитка и статуса „Критике у доба *Новина сербских*“ из пера Миодрага Поповића: „...Треба писати за потомство, које ће бити чисто од свију данашњије будалаштина нашијех, и које неће толико питати ко је шта написао и шта вели о њему овај или онај, него ће гледати оно што је написано и по ономе ће судити о уму и о срцу списатељеву“ (према Поповић 1966: 52). Караџићев суд је комплекснији и, базирајући се на европске вредности, поставља оквир будуће књижевне критике и њене функције.

Готово идентичне захтеве пред критиком у послератном периоду, казане новим духом, језиком и појмовном апаратуром, век и по касније, поставља и Петар Џаџић: „Критика која није била спутана једностраностима критичарског апсолутизма налазила је праву реч усвајања и разумевања. Она је имала пред очима естетску реалност дела а не идеал, естетски или етички, у име кога би се судило или пресуђивало. Таква критика која говори о ономе што дело јесте, а не у име нечег што оно није, или што би могло да буде, или што би критичар хтео да оно буде, која не иде за тим да објасни дело 'свим оним што у њему не постоји', оправдава сврху критике, даје стваралачки смисао њеном напору“ (према Зорић 1966: 411).

Све те идеје, као и критика никла из *Новина сербских* (1813), коју заснивају Копитар, Грим, Вук, српски идеолог критике (који је у њу унео појмове идејности и народности) постаће исходишта или сабирна места Палавестрине *Историје* и показују да је она настала на темељу већ означених идеја и критерија.

И начин на који је конципиран и реализован зборник *Књижевна критика* као део Пројекта *Српска књижевност у књижевној критици*, посебно чињеница да је од петнаест огледа и чланака четири написано по Палавестрином захтеву[10], затим његов лични ангажман у уређивању зборника *Теорија историје књижевности* и рад на читавом Пројекту *Српска књижевност у књижевној критици*, чији је носилац био у Институту за књижевност и уметност – све су то пресудне припремне радње које су условиле реализацију *Историје српске књижевне критике 1768 – 2007*. Елаборација многих судова о значењу и функцији српске књижевности и критике као културе извршена је управо у тим пројектима и предговорима.

На темељу америчке „нове критике" и бавећи се „питањима структуралне аналитичке критике", Палавестра већ тада у књижевности види „израз одређеног моралног става који се заснива на одбрани хуманистичких вредности и идеала", онако како је изложио у анализираним књигама као уводу у *Историју* критике. У наведеном ставу налазимо суштински критички ангажман којим се прати историјски развој и одређује друштвена функција критике и утиче на формирање климе духа у области критичког расуђивања народа у култури. Из анализе Палавестриног схватања и тумачења књижевности као критике идеологије и друштвене улоге књижевне критике следи закључак да се данас тешко може разумети и још теже схватити, како то пластично историјски и критички сагледава Павле Зорић, „да синови спас свога језика и културе виде у гробници некадашњег окрутног газде, кога су очеви срушили као тиранина и тамничара словенских народа" (1966: 410). Зорић тачно, управо онако како је то чини и Палавестра, историјски и психолошки, пресликава суштину југословенског крвавог разлаза и показује одсуство српског прагматског духа које је Србе скупо стајао у историји и учинио их таквим какви јесу.

Но, данас нас већ од свих наведених Палавестриних ставова и критике идеологије, а предочили смо само неке, дели довољно времена и можемо их критички преиспитивати. Извесно је да његова критика идеологије несумњиво потврђује да се највише из српске књижевности највише може научити о томе „шта у српском народу вреди слобода – слобода младог човека пред моћником и големашем, слобода исконског људског нагона за срећом, слобода жудње за идеалним и божанским, за правдом, љубављу, смирењем и изворним правом човека на мало слободног даха" (Палавестра 1991: 11). Катастрофално је то што те идеје нико није узео у разматрање у процесу решавања југословенске кризе и рушења југословенске државне заједнице.

Што се пак Срба тиче и њихове кризе и будућности у поново заснованој властитој српској држави, одзвања Палавестрина идеја да су сви српски порази у историји зачети поразима у духу и зато се једино у духу могу исправити. Та идеја је Палавестрина шифра и пут српског спасења. И сама довољна да афирмише критички дух и друштвену функцију књижевне критике.

---

10 Реч је о огледима: „Велибор Глигорић или јединство ангажоване и академске критике" Драгана Јеремића, „На путевима консолидације – од Вука до Светозара Марковића" Драгише Живковића, „Личности и кретања у послератној српској критици" Павла Зорића и „Бранко Лазаревић као књижевни критичар" Душана Пувачића.

ЛИТЕРАТУРА

Ambrođo 1979: Ignacio Ambrođo. *Ideologije i književnost*. Beograd: Slovo ljubve.
Andrić 2005: Ivo Andrić. Travnička hronika. Beograd: Sezam Book.
Живковић 1966: Драгиша Живковић. „Књижевна критика пре Вука Караџића". *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 425–429.
Зорић 1966: Павле Зорић. „Личности и кретања у послератној српској критици". *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 403–413.
Игњатовић 2004: Миодраг Игњатовић. *Књижевни појмови, изрази и теорије: хрестоматија*. Београд: Књижевно друштво просветних радника Србије – Књижевна заједница Југославије.
Момчиловић 2012: „Тонемо и нешто треба да нас тргне", (интервју: Мирослав Момчиловић, редитељ). *Блиц Магазин*. Београд, 15. јул 2012, стр. 3.
Мумовић 2014: Ана Мумовић. „Критика и критичка књижевност (Прилог разумевању критике као културе у опусу Предрага Палавестре)". *Баштина*. Св. 37. Институт за српску – Приштина/Лепосавић, стр. 15–24.
Мумовић 2017: Ана Мумовић. „Књижевност и јавна реч Предрага Палавестре (Аналитичке теме као увод у *Историју српске књижевне критике*)". *Зборник матице српске за књижевност и језик*, књ. 65. св. 3, стр. 1001–1014.
Палавестра 1966: Предраг Палавестра. „Предговор". *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 7–10.
Палавестра 1991: Предраг Палавестра. *Књижевност – критика идеологије*. Београд: СКЗ.
Палавестра 1983: Предраг Палавестра. *Критичка књижевност: алтернатива постмодернизма*. Београд: „Вук Караџић".
Pantić 1991: Mihailo Pantić. „Muza u lavirintu vlasti". *Borba*. 19. 9. 1991. str. 15.
Попов 1999: Чедомир Попов. *О историји и историчарима*, Сремски Карловци - Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999.
Попов 2006: Чедомир Попов. „Мислилац српске и балканске историје: похвала Радовану Самарџићу". У: Јован Пејчић. *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*. Београд: Драслар партнер.
Поповић 1966: Миодраг Поповић. „критика у доба *Новина србских*". *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 29–59.
Христић 1966: Јован Христић, „Уредников поговор". *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 425–429.
Cvijić, Jovan. 1987: „O nacionalnom radu". *Govori i članci*, Sabrana dela, knj. 3 tom 1. (urednik Radomir Lukić). Beograd: SANU, Književne novine, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 55-68.

Ana M. MUMOVIĆ

LITERATURE AS A CRITIQUE OF IDEOLOGY

(A contribution to the interpretation of the social and critical opinion of Predrag Palavestra)

Summary

The problem of literature as a critique of ideology is essentially a question of the relationship between creativity and artistic freedom, on the one hand, and social order, on the other. With Predrag Palavestra (1930–2014), this question is a continuation of the discussion about critical literature as an alternative to postmodernism and its development trends. The book of essays Literature - Critique of Ideology (1991) contains 17 papers and all of them stem from the book Critical Literature (1983) in which 31 papers were printed.

The introductory place in the discussion of literature as a critique of ideology belongs to the problem of Serbian literature in the Yugoslav or South Slavic civilization at the moment when it became clear that the Yugoslav state was falling apart. Palavestra starts from the idea, even though since the time when its concept was defined (as an ideological and state goal), Yugoslav civilization remained an imaginary concept, that the first task of Serbian intellectuals at that time was to „bring and establish a new, modern, critical and democratic Serbian national program", based on experience in the past and present, so the Yugoslav civilization will survive, if other intellectual forces of the Yugoslav peoples decide for it „democratically and with creative energies, truly and actively".

The task of the work is to show how Palavestra's critical thought, communicated throughout the world, aimed to understand the values not only of Serbian literature and culture, but also to prevent the drama and bloody disintegration of the Yugoslav state and the civil war of its peoples. In all parts of the world, in many institutions, newspapers and magazines, he advocated dialogue as a way out of impasse. Also, we show that all the books and topics he dealt with were the way to the great synthesis he achieved in the History of Serbian Literary Criticism 1768 – 2007 (2008).

Key words: literature, literary criticism, ideology, Predrag Palavestra, society, critical thinking.

Рад је предат 30. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'373.612.2
316.774:811.163.41'27
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46849

Прегледни рад

*Божана С. СОЛУЈИЋ**
Универзитет Алфа БК
Факултет за стране језике

*Тамара М. ЈЕВРИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

ПОЈМОВНА МЕТОНИМИЈА У МЕДИЈСКОМ ПОКРИВАЊУ ДИЈАЛОГА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У СРПСКИМ И АНГЛОФОНИМ МЕДИЈИМА

Апстракт: Рад се бави анализом појмовне метонимије у медијском дискурсу на корпусу вести из августа 2022. године које покривају дијалог Србије и Косова и Метохије. Циљ рада је да се утврди фреквенција појављивања појмовне метонимије у вестима на српском и енглеском језику, како би се утврдило да ли је одређени тип метонимије присутнији у неком од језика. Пореде се метонимије у оквиру *идеализованог когнитивног модела* места у текстовима, али и на фотографијама које прате новинску причу, и анализирају се могуће импликације.

Кључне речи: појмовна метонимија, метонимија места, когнитивна лингвистика, мултимодална анализа, идеологија.

УВОД

Појмовна метонимија је, као и појмовна метафора, утемељена на нашем позадинском знању и искуствима. Суштински, то је механизам путем ког се реферира на једну ствар путем друге, са којом је она на неки начин повезана. Другим речима, омогућава нам да одређени појам схватимо кроз његов однос са другим појмом. Драгићевић (2010: 163) наводи фразеологизме као најбоље примере појмовне метонимије, јер се у њима „цела слика тумачи као знак за разумевање неке појаве којој је изворна слика саставни део." Дати фразеологизами укључују следеће примере: *засукати рукаве*, *дићи нос*, *показати зубе*, или *имати скрштене руке*. Бројни су покушаји да се појмовна метонимија дефинише у пољу конгнитивне лингвистике као, на пример, настојање да се разграничи од теорије прототипа, где члан одређене класе постаје представник исте, нпр. *голуб* је прототипични пример категорије *птица*. Кевечешова и Раденова (1998: 39) дефиниција сумира до тада познате теорије из ове области и метонимију дефинише као когнитивни процес у коме један појмовни

* Асистент, bozana.solujic@alfa.edu.rs
** Ванредни професор, tamara.jevric@pr.ac.rs

ентитет – преносник, пружа ментални приступ другом појмовном ентитету, који представља циљ, и то у оквиру истог домена или *идеализованог когнитивног модела* (у даљем тексту ИКМ).[1]

Улога метонимије у језику примарно је референцијалне природе и користи се у реалним, свакодневним ситуацијама. Поред референцијалне, Литлмор (2015) наводи и друге улоге, које обухватају и улогу наглашавања информације, постизање кохезије и кохеренције у тексту (нпр. реченице *Желео је да остане крај*, *Био је уморан од чекања*, *Мислио је да ће отров послужити добро*, повезане су метонимијским односом узрочности (Литлмор, 2015:89)), потом егзофоричку референцију (позивањем на информације ван текста), као и илокуциону улогу коју метонимија има у индиректним говорним чиновима (између уљудних питања и наредби постоје јасне метонимијске везе у позадини које ублажавају наредбе и захтеве). И, коначно, улога метонимије у успостављању веза и дискурсних заједница. Овде треба нагласити и то да је појмовна метонимија присутна не само у усменој и писаној комуникацији, већ и у невербалној комуникацији, у гестовима, као и у знаковном језику. Већина наведених улога функционише и на плану изван текста. Мултимодалном анализом метонимије у фотографијама баве се Каталано и Воу (2013), анализирајући Латиноамериканце у медијима кроз призму теорије о метонимији.

У поређењу са појмовном метафором, Лејкоф и Џонсон (1980: 40) тврде да је лакше одредити порекло метонимијских појмова него метафоричких, будући да метонимија укључује директне асоцијације. Ипак, иако је једноставније одредити одакле метонимијски пренос проистиче, Литлмор (2015: 103) истиче да је он и далеко суптилнији од метафоричког и да из тог разлога појмовна метонимија може бити коришћена као средство манипулације.[2] Учестало је коришћење метонимије и у политичком и у медијском дискурсу, где се она може користити како би се нагласиле позитивне карактеристике једне групе, док се у исто време истичу негативне карактеристике друге групе, што може указивати на идеолошку позадину текста. Рецимо, у примеру *Наполеон је изгубио у Ватерлоу*, јасно је да није лично Наполеон тај који је изгубио битку, већ његова војска. Међутим, користећи метонимијски пренос у овом случају, постиже се језичка економичност, будући да се не залази у веће описе, али се са друге стране њеним коришћењем ставља и већи акценат на Наполеонову значајну улогу у поменутом поразу (De Mendoza Ibáñez & Hernández 2012:34). На сличан начин, у примеру *Никсон је бомбардовао Ханој* појмовном метонимијом се нагласак ставља на Никсонову улогу у том догађају (Lakoff & Johnson 1980: 40).

---

1 Типологија идеализованих когнитивних модела (ИКМ) према Радену и Кевечешу (2014: 315–325) обухвата: *ИКМ ствари и њеног дела, ИКМ скале, ИКМ састава, ИКМ догађаја, ИКМ категорије и члана, ИКМ категорије и својства, ИКМ скраћења, ИКМ радње, ИКМ опажања, ИКМ узрочности, ИКМ производње, ИКМ контроле, ИКМ поседовања, ИКМ садржавања, ИКМ места, и ИКМ измене.*

2 Један од примера коришћења метонимије у негативном значењу у англофоним медијима је фраза *совјетска претња* (енгл. the Soviet threat) коју Ферклаф (2015) наводи у својој анализи пресупозиција. Метонимија *совјетска претња* у медијском дискурсу означава Русију и има изразито негативну конотацију, те доводи до општег осећаја опасности и угрожености Велике Британије и западних земаља од Русије.

Овај рад примарно ће се бавити анализом примера у оквиру ИКМ места које се јављају у политичком и медијском дискурсу. Метонимије простора које се јављају у литератури укључују следеће метонимије:

1. МЕСТО – СТАНОВНИЦИ (на пример *Чачак ноћас није спавао због низа детонација после експлозије у фабрици „Слобода“*),
2. СТАНОВНИЦИ – НАСЕЉЕНО МЕСТО (*Французи су били домаћини Светског првенства у фудбалу* (Раден & Кевечеш, 2007 у Расулић & Кликовац, 2014:324)),
3. МЕСТО – ИНСТИТУЦИЈА (*Вол стрит је у паници, Београд и Загреб сложни у одбрани дејтонске БиХ*),
4. ИНСТИТУЦИЈА – МЕСТО (*Бакингемска палата открила до када ће трајати период жалости због смрти краљице*),
5. МЕСТО – ДОГАЂАЈ (*Тјенанмен одредио кинески пут у рецесију*),
6. ДОГАЂАЈ – МЕСТО (*Бетл, Бојник, Плавна* (Раден и Кевечеш, 2007 у Расулић & Кликовац, 2014:324))

Подврсте метонимије МЕСТО – ИНСТИТУЦИЈА на коју посебно обраћамо пажњу у овом тексту укључују односе ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА и ДРЖАВА – ВЛАДА.

Питање које се прво поставља у овој анализи, када се изолују примери имена градова и држава у тексту из корпуса, јесте како одредити да ли је име географског појма употребљено у свом дословном значењу места или је у питању његова метонимијска употреба. Овим питањем баве се највише Брдар (2007; 2015) и Брдар и Брдар-Сабо (2009), а за анализу у овом раду најбитнији су следећи закључци:

а) Ако се у медијском и политичком дискурсу географски појам користи у служби субјекта у реченици онда је готово извесно да је у питању метонимијска употреба, посебно уколико се налази у наслову новинског чланка (нпр. *Београд и Приштина постигли договор*),

б) Чак и када се ради о географском појму који је у склопу предлошке фразе, сматра се да је у зависности од контекста значење метонимијско. Брдар (2007: 27) чак има теорију да се и у наизглед дословним (чисто локационим) употребама тих појмова у зависности од контекста може тврдити да они сачињавају део метонимијског ланца. У примеру *Премијер сутра путује у Берлин*, Берлин у служби прилошке одредбе за место мора бити посматран као пример метонимијске употребе зато што није у питању путовање личне природе, већ се посматра као део ситуације у којој политичар у својој званичној функцији одлази у посету која подразумева и своје званичне протоколе,

в) Када говоримо о метонимијским ланцима, Брдар (2015) на примеру хрватског језика (што се може проширити у овом случају и на српски језик) показује да се метонимија јавља у склопу предлошких фраза више него у енглеском језику, будући да је у енглеском језику природнија употреба анафоричких израза са заменицама у којима ће се њима реферирати на већ споменут појам (*it*, *he*, итд.), док у хрватском или српском језику то није учестала појава, те се више пута користе предлошке фразе.

МЕТОДОЛОГИЈА

Корпус чине вести објављене крајем августа 2022. године које се баве дијалогом између званичника Србије и Косова. Новинска прича која чини окосницу ове анализе тиче се спровођења нових закона на Косову, најпре увођења регистарских таблица за српско становништво, а такође и увођења и признавања личних докумената. Анализа обухвата обраду исте новинске приче на српском и енглеском језику с циљем да се утврди фреквенција појављивања метонимијског преноса. Пореди се учесталост и природа употребе метонимије у оквиру ИКМ места у текстовима и анализирају се могуће импликације за изображавање нације, као и идеолошки аспекат метонимије.

Медијска покривеност ове приче у страним медијима била је присутна у већини новинских листова, а одабрани су *Ројтерс* и *Би-Би-Си* на енглеском језику, док су на српском одабрани *Би-Би-Си* на српском и *Н1* (који је пренео Ројтерсову верзију). Ројтерсову верзију налазимо и у листу *Дојче веле* са мањим изменама, те је и тај лист укључен. Поменути листови су одабрани јер су новинске приче у овим листовима исте (са једне стране *Би-Би-Си* на енглеском и на српском, а са друге стране *Ројтерс* и *Дојче веле* на енглеском и *Н1* на српском). У текстовима су лоцирана места на којима се користе имена места коришћена у дословном и метонимијском значењу, а потом је упоређена употреба метонимије у енглеским и српским вестима. Коначно, део рада бави се и анализом метонимије у склопу мултимодалне анализе, кроз поређење уредничких избора фотографија које прате текст вести.

РЕЗУЛТАТИ

Вест објављена на српском језику у *Би-Би-Сију* има највећу фреквенцију у употреби метонимије. Уочено је 16 примера метонимије ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА, при чему је Београд коришћен седам пута, а Приштина девет пута. Неки од примера су:

Београд и Приштина постигли договор.
Специјални изасланик ЕУ за дијалог Београда и Приштине.
Србија успела да у договору са Приштином извуче најбоље могуће.

У случају метонимије ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА у овом тексту, у складу са претходно изнетим виђењем дословног и метонимијског обрасца употребе имена места, у обзир су узети и примери који би могли бити сврстани у обе категорије (попут *представници Српске листе на Косову, блиске властима у Београду...; у делу опозиције у Београду, одјеци су мало другачији; исто је и у Приштини*). Наведени примери су неодвојиви од политичког контекста, и као такви се не могу тумачити у чисто дословном значењу, тако да су сврстани у примере метонимије.

У истом тексту могу се наћи девет примера метонимије ДРЖАВА – ВЛАДА:

Како заиста изгледају преговори Србије и Косова.

...документа која им издаје њихова држава Србија, али да је спорно да Србија признаје лична документа приштинске власти.

Од поменутих девет примера, шест се односе на Србију, док се на Косово односе три примера. Са друге стране, у истој новинској причи објављеној у Би-Би-Сију на енглеском језику постоји знатна разлика. Наиме, за разлику од српске верзије, у којој смо видели 16 примера метонимије ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА, у енглеском тексту не налазимо ниједан пример исте. На преговарачке стране се углавном реферише користећи метонимију ДРЖАВА – ВЛАДА, те тако уочавамо 11 примера те метонимије (седам пута за Србију и четири пута за Косово). Оно што се запажа у енглеској верзији вести јесте и помен Русије, где се метонимија ДРЖАВА – ВЛАДА за Русију користи чак четири пута (*Is Russia involved?*; *Kosovo's government says Serbia is stirring up ethnic tensions and Russia is supporting it*; *Serbia and Russia are traditional allies*; *Following Russia's invasion of Ukraine, Serbia refused to join other European nations' sanctions regime.*).

Иста тематика обрађена је у *Ројтерсу*, коју је потом пренео и *Дојче веле* на енглеском језику, а вест на српском језику пренео је лист *Н1* (у знатно краћој форми, те нема простора за веће метонимијске ланце). У *Ројтерсу* можемо уочити 6 примера метонимије ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА:

Pristina accused Belgrade of instigating the riots,

Albanian-majority Kosovo declared independence from Serbia in 2008, but Belgrade has not formally recognized this.

Вест на српском језику има три примера истог подтипа метонимије (*проблем око таблица између Београда и Приштине*; *Приштина је најавила да ће почети да их примењује...*), што је, имајући у виду разлику у дужини оба текста, близу броја примера које смо нашли у енглеској верзији. Међутим, метонимија ДРЖАВА – ВЛАДА се, као и у претходном пару новинских текстова, уочава више пута на енглеском језику – чак 23 пута, док у српском тексту налазимо само 2 примера.

Табела 1. Приказ броја примера метонимије у текстовима на српском и енглеском језику

	Би-Би-Си (енглески језик)	*Би-Би-Си* (српски језик)	*Ројтерс* и *Дојче веле* (енглески језик)	*Н1* (српски језик)
Метонимија ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА	0	16	5	3
Метонимија ДРЖАВА – ВЛАДА	15	9	23	2

Шематски прикази фреквенције метонимије ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА и ДРЖАВА – ВЛАДА изгледају овако:

Шема 1. Метонимија ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА

Шема 2. Метонимија ДРЖАВА – ВЛАДА

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА

Резултати анализе показали су да постоји јасна тенденција да се у српским медијима знатно више користи метонимија ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА него у англофоним медијима. Брдар и Брдар-Сабо (2009: 232–235) наводе примере метонимијске употребе имена престоница у медијима и износе теорију да је њихова појава у домаћим медијима веома ретка уколико су у питању „емотивно неутралне престонице“[3]. Могуће је да у овом случају односи између ових двеју балканских земаља имају своје глобалне одјеке који га могу сврстати у групу емотивно обојених престоница, али аутори налазе да се метонимија ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА у том случају углавном користи у страним медијима, а не у домаћим, што у овим текстовима није случај.

У домаћим медијима, аутори наводе, ова метонимија најчешће би се користила уз критику своје владе. Фреквенција употребе ових престоница као преносника ипак потврђује теорију аутора да коришћење везника *и* уз престонице доприноси томе да се имена тумаче заиста кроз метонимијски кључ, а не са критичким освртом, јер обе престонице стављa на исту дистанцу од аутора и читаоца.

ЈОШ НЕКЕ ПОЈАВЕ МЕТОНИМИЈЕ И ОСВРТ НА МУЛТИМОДАЛНУ АНАЛИЗУ

Још један тип метонимије који се може видети у овом медијском покривању јесте и ДЕО – ЦЕЛИНА, где се званични представник државе користи као преносник у метонимијском обрасцу. Тако налазимо на примере попут *Састанак*

3 За разлику од емотивно обојених имена престоница, за које аутори наводе да су виђени или као моћни посредници или глобални „зликовци“. Ослањајући се на грађу из Хрватског националног корпуса, у поређењу градоава који се у домаћим медијима својих земаља јављају као преносници у овом типу метонимија, међу најчешћим се налазе Багдад, Вашингтон, Москва. Београд се налази на четвртом месту. Аутори процењују да око девет посто (9.16%) појављивања имена ове престонице носи метонимијско значење, што је више у поређењу са градовима попут Лондона (4.6%), Сарајева (2.8%), Париза (2.61%) или Берлина (1.94%) (Brdar & Brdar-Szabo 2009: 235).

Вучића и Куртија у Бриселу није био узалуд или *Вучић и Курти су се претходног четвртка нашли за преговарачким столом у Бриселу*. У англофоним медијима нема много примера такве метонимије (један од ретких *Following pressure from Western powers, Kurti postponed the implementation of these measures until the beginning of September*). У свим примерима, јасно је да нису сами они били у ситуацији да преговарају, већ су били праћени тимом људи са обе стране, али је фокус усмерен на њих.

Када је реч о представницима држава, овде ћемо се осврнути и на визуелне аспекте метонимије кроз мултимодалну анализу и погледати какве су фотографије одабране за чланке које смо анализирали.

У случају дневног листа *Би-Би-Си* на енглеском, фотографија 1 представља продужетак метонимијског ланца ДРЖАВА – ВЛАДА, будући да су одабране заставе као симболи суверенитета држава. Са леве стране на фотографији се налази застава Косова, док је са десне стране застава Републике Србије. Тако се на визуелном плану наставља метонимијски ланац ДРЖАВА – ВЛАДА, будући да се подједнако наглашава учешће Србије и Косова у дијалогу. Као што се може видети у Шеми 2, метонимија ДРЖАВА – ВЛАДА је учесталија у тексту новинских чланака на енглеском језику, а тај метонимијски ланац се наставља и на плану фотографије у *Би-Би-Сијевом* чланку.

Фотографија 1 – *Би-Би- Си* на енглеском

Као што је у анализи текста новинских чланака претходно истакнуто, једино се у *Би-Би-Сијевом* тексту на енглеском језику Русија уводи као спољни фактор у дијалогу Београда и Приштине. Наиме, како се у листу наводи, Русија преко Србије жели да дестабилизује Европу, те се ова прича наставља и на визуелном плану. Метонимијски однос БЛИСКО – ПОЗНАТО који спомињу Каталано и Во (2013: 415) у анализи метонимије на фотографијама може се у случају фотографије 2 тумачити као метонимијско представљање позадинских догађаја у које је укључена и Русија. Будући да је комбинација застава Србије и Русије, као и граница Косова и Крима (и не тако видљив натпис који комбинује руски и српски језик: *Косово это Сербия, Крим је Русија*) постављена у други план, а не у први, на тај начин се појмовном метонимијом даје сигнал читаоцима да утицај руске спољне политике треба сместити у позадину приче о дијалогу Београда и Приштине, који чини сржновин-

ске вести *Би-Би-Сијевоī* чланка. Такође, на примеру ове фотографије уочавамо како се помоћу појмовне метонимије на визуелном плану може упутити на позадинско знање читалачког аудиторијума, на шта упозорава Литлмор (2015).

Фотографија 2 – *Би-Би- Си* на енглеском

Иако наша анализа показује да се у текстовима на енглеском језику не налази много помена представника Србије и Косова у дијалогу, Александра Вучића и Аљбина Куртија, у дневном листу *Би-Би-Си* на енглеском су они приказани на фотографијама (фотографија 3). На овај начин је на визуелном плану наглашена њихова улога у ситуацији кроз метонимију ДЕО – ЦЕЛИНА. Као у случају горенаведеног примера *Никсон је бомбардовао Ханој* који наводе Лејкоф и Џонсон (1980:40), подразумева се да ови политичари нису једини актери у дијалогу Београда и Приштине, већ да са њима раде преговарачки тимови са обе стране. Међутим, уреднички одабир фотографија двојице представника на истој позадини путем појмовне метонимије ДЕО – ЦЕЛИНА подједнако ставља нагласак на њихову истакнуту улогу у овим догађајима.

Фотографија 3 – *Дојче веле* (пренос *Ројтерсове* вести)

У српским медијима такође налазимо пример метонимије ДЕО – ЦЕЛИНА на визуелном плану, а у овом случају се уз помоћ појмовне метонимије наглашава утицај Европске уније у дијалогу. Наиме, у дневном листу *H1* одабрана је фотографија високог представника Европске уније за спољну и безбедносну политику, Жозепа Борељa (фотографија 4). Уреднички одабир ове фотографије на којој читаоци могу видети Борељa, који је у дијалогу Београда и Приштине представник Европске уније, може се тумачити кроз метонимијски пренос ДЕО – ЦЕЛИНА као улога коју Европска унија има у дијалогу Београда и Приштине.

Фотографија 4 – H1

ЗАКЉУЧАК

Резултати показују да је метонимија ДРЖАВА – ВЛАДА продуктивнија у енглеском језику (78% примера на енглеском језику, док је 22% на српском). Са друге стране, у српком је продуктивнија метонимија ПРЕСТОНИЦА – ВЛАДА (од укупног броја анализираних примера, 79% примера је на српском језику). Разлози за то могу бити постизање кохеренције и кохезије у тексту, али ова појава се може приписати и идеолошкој обојености у језичком избору, као и у избору фотографија. Као што наводи Литлмор (2015: 1), метонимија је, иако веома присутна у нашем начину размишљања, ипак моћно средство за увођење суптилних нијансирања језика, као и различитих евалуација и перспектива. Појмовна метонимија нас због тога наводи да се ослањамо на наше позадинско и заједничко знање, и на тај начин може служити у корист грађења веза у склопу дискурсне заједнице или, пак, може ићи у супротном смеру и олакшати друштвено дистанцирање.

Како на текстуалном, тако и на визуелном плану, доказано је да постоји идеолошка позадина у извештавању о дијалогу између Косова и Србије, а то је посебно уочљиво у *Би-Би-Сијевом* тексту који на оба нивоа уводи Русију као актера у овом

дијалогу (путем метонимије ДРЖАВА – ВЛАДА у новинском тексту и ДРЖАВА – ВЛАДА/БЛИЗИНА – (НЕ)ПОЗНАТО на фотографији 2). Ипак, потребно је узети већи узорак у обзир за даље испитивање ових резултата. Такође, наша анализа није се бавила инстанцама везаним за Брисел као географски појам, што може бити једна од полазних тачака за даља истраживања по угледу на истраживање везано за метонимијску и дословну употребу термина Шенген у текстовима везаним за ЕУ (Haiverson & Engene 2010).

ИЗВОРИ

https://www.bbc.com/news/world-europe-62702819
https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62701233
https://www.dw.com/en/eu-announces-settlement-in-serbia-kosovo-id-dispute/a-62952041
https://www.reuters.com/world/europe/eu-says-serbia-kosovo-settle-dispute-over-identity-documents-2022-08-27/
https://rs.n1info.com/vesti/borel-verujem-da-je-moguce-resiti-i-pitanje-registarskih-tablica/

ЛИТЕРАТУРА

Брдар 2007: Mario Brdar. Topic-continuity, Metonymy and Locative Adverbials: A Cognitive-functional Account. *Suvremena lingvistika*, 63(1), 13–29.

Брдар 2015: Mario Brdar, Metonymic Chains and Synonymy. *Fluminensia*, 27(2), 83–101.

Брдар & Брдар-Сабо 2009: Mario Brdar & Rita Brdar-Szabó. "The (Non-)metonymic Use of Place Names in English, German, Hungarian, and Croatian". In Klaus-Uwe Panther, Linda L. Thornburg and Antonio Barcelona (Eds.). *Metonymy and Metaphor in Grammar*. Amsterdam: John Benjamins, 229–257.

Драгићевић 2010: Рајна Драгићевић. *Лексикологија српског језика*. Београд. Завод за уџбенике и наставна средства.

Каталано и Во 2013: Theresa Catalano & Linda R. Waugh. The Ideologies behind Newspaper Crime Reports of Latinos and Wall Street/CEOs: A Critical Analysis of Metonymy in Text and Image. *Critical Discourse Studies*, 10(4), 406–426.

Кевечеш и Раден 1998: Zoltán Kövecses & Günter Radden. Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View. *Cognitive Linguistics*, 9(1), 37–78.

Лејкоф & Џонсон 1980: Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University Of Chicago Press.

Литлмор 2015: Littlemore, J. (2015). *Metonymy Hidden Shortcuts in Language, Thought and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.

Раден и Кевечеш 2014: Гунтер Раден & Золтан Кевечеш. „Ка теорији метонимије." *Језик и сазнање: Хрестоматија из когнитивне лингвистике*. Ур. Катарина Расулић & Душка Кликовац. Београд: Филолошки факултет, 307–336.

Ферклаф 2015: Norman Fairclough. *Language and Power*. Abingdon: Routledge.

De Mendoza Ibáñez, Ruiz F. J., & Hernández, Pérez L. (2003). Cognitive Operations and Pragmatic implication. *Metonymy and Pragmatic Inferencing*, 23–49.

Halverson, S. L., & Engene, J. O. (2010). Domains and Dimensions in Metonymy: A Corpus-Based Study of Schengen and Maastricht. *Metaphor and Symbol*, 25(1), 1–18.

ДОДАТАК

1. Би-Би-Си (на енглеском)
Објављено 27.8.2022.

1. Serbia-Kosovo ID document row settled, says EU
2. Serbia and Kosovo have settled a dispute over the movement of citizens across their border, the EU said.
3. Under EU negotiations, Serbia agreed to abolish entry/exit documents for Kosovo ID holders, while Kosovo agreed not to introduce them for Serbian ID holders, he said.
4. But the two countries are yet to agree on the contested use of Serbian car number plates issued in north Kosovo.
5. In 2008, predominantly ethnic-Albanian Kosovo declared independence from Serbia, which never recognised the move and continues to treat Kosovo as part of its territory.
6. Some 50,000 people in these areas oppose having Kosovan number plates, because they refuse to recognise Kosovo's independence.
7. "Kosovo Serbs, as well as all other citizens, will be able to travel freely between Kosovo and Serbia using their ID cards," he tweeted.
8. After the break-up of Yugoslavia in the 1990s, Kosovo - a province of the former country - sought its own autonomy and independence.
9. Serbia responded with a brutal crackdown against ethnic Albanians seeking independence.
10. A total of 99 out of 193 United Nations countries now recognise Kosovo's independence, including the US, the UK and 22 out of 27 EU countries.
11. Is Russia involved?
12. Kosovo's government says Serbia is stirring up ethnic tensions and Russia is supporting it.
13. Serbia and Russia are traditional allies. Following Russia's invasion of Ukraine, Serbia refused to join other European nations' sanctions regime.

2. Би-Би-Си (на српском)
Објављено 27.8.2022. (ажурирано 29.8.2022.)

1. Србија, Косово и Европска унија: Договор Београда и Приштине о личним картама -за преговараче успех, од опозиције критике
2. Вест, коју је девет дана после дијалога у Бриселу саопштио високи званичник Европске уније за спољну политику и безбедност Жозеп Борељ, наводећи да су Београд и Приштина постигли договор о личним картама изазвала је различите реакције на Балкану.
3. Док представници Српске листе на Косову, блиске властима у Београду, поручују да је то „успех српске дипломатије", поједини опозиционари оцењују да је за Србију „једина промена признање докумената с Косова".

4. Исто је и у Приштини, премијер Аљбин Курти се хвали да је договором постигнут реципроцитет, опозиција потез критикује са различитих позиција, преноси портал Коссев.
5. Како заиста изгледају преговори Србије и Косова у Бриселу
6. Председник Србије Александар Вучић изјавио је да је Србија успела да у договору са Приштином извуче најбоље могуће, наводећи да је тај договор усмени.
7. Питање пререгистрација српских таблица са ознакама градова на Косову на косовске, за сада је остало нерешено, али је Жозеп Борељ рекао да верује да ће Београд и Приштина и око тога постићи договор.
8. И док представници Српске листе хвале споразум у делу опозиције у Београду, одјеци су мало другачији.
9. „Имамо договор. У оквиру дијалога под покровитељством ЕУ, Србија је пристала да укине улазне и излазне документе за носиоце косовских личних карата, а Косово се сложило да их не уводи за носиоце српских личних карата", написао је Борељ на Твитеру.
10. Постизање договора потврдио је на Твитеру и специјални изасланик ЕУ за дијалог Београда и Приштине Мирослав Лајчак.
11. Поручио је да је Србија спремна да изда документ „у коме би писало да се омогућава коришћење личних карата издатих од стране Приштине искључиво из практичних разлога".
12. Затим су на Балкан стигли и европски посредник Мирослав Лајчак и амерички изасланик за Балкан Габријел Ескобар. Два дана после њихових посета Београду и Приштини, договор о личним картама је постигнут.
13. Четрнаест година после проглашења независности, Косово је признало око 100 земаља. Ипак, тачан број није познат. Приштина наводи бројку од 117 земаља, а у Београду кажу да их је далеко мање.

3. Ројтерс (на енглеском)
Објављено 27.8.2022.

1. EU says Serbia, Kosovo settle dispute over identity documents
2. BRUSSELS, Aug 27 (Reuters) - Serbia and Kosovo have settled an ethnic dispute over the movement of citizens across their border, European Union foreign policy chief Josep Borrell said on Saturday.
3. The dispute stemmed from predominantly ethnic Albanian Kosovo's declaration of independence from Serbia in 2008, something Belgrade has refused to recognise.
4. Serbia and Kosovo still have to agree on the hotly contested use of Serbian car number plates issued in the north of Kosovo where Serbs defy the government in Pristina and see Belgrade as their capital.
5. Independent Kosovo is recognised by the United States, all but five EU members, but not by a number of other states including Serbia's allies Russia and China.
6. The most recent flareup of tensions between Serbia and Kosovo has been triggered by a directive for Kosovo authorities for local Serbs to switch their car number plates from Serbian to Kosovo ones from Sept 1.

7. He also said Serbia would be issuing a "a general disclaimer" in which it would be written that the use of identity cards issued by Pristina was allowed for practical reasons with an aim of facilitating the freedom of movement but not tantamount to the recognition of Kosovo's independence.
8. "Under the EU-facilitated Dialogue, Serbia agreed to abolish entry/exit documents for Kosovo ID holders and Kosovo agreed to not introduce them for Serbian ID holders," Borrell tweeted.
9. Belgrade and Kosovo's Serb minority also claim entitlement under a 2013 EU-brokered agreement to an association of semi-autonomous majority-Serb municipalities, which Pristina has refused to implement.

4. Дојче веле (на енглеском)
Објављено 27.8.2022.

1. EU declares settlement in Serbia-Kosovo ID spat
2. The European Union declared a solution just days before Kosovo was set to introduce measures that had angered its neighbor.
3. Josep Borrell, the EU's foreign policy chief, said on Saturday that a deal had been reached to settle the recent ethnic tensions between Serbia and Kosovo that had flared over a dispute about identity documents.
4. What are the current tensions between Serbia and Kosovo?
5. The recent increase in tensions between the Balkan neighbors came about after Kosovo announced a plan to force Serbs with Serbian identity cards to obtain an additional document when entering the country.
6. Serbia had already refused to recognize identity documents from Kosovo.
7. Pristina accused Belgrade of instigating the riots, while Serbian officials said Kosovo was planning a "pogrom" of its Serb minority.
8. Albanian-majority Kosovo declared independence from Serbia in 2008, but Belgrade has not formally recognized this.

5. N1 (на српском)
Објављено 28.8.2022.

1. Борел: Верујем да је могуће решити и питање регистарских таблица
2. Високи представник за спољну и безбедносну политику ЕУ Жозеп Борел изразио је уверење да је могуће решити и отворени проблем око таблица између Београда и Приштине.
3. У оквиру дијалога уз посредовање ЕУ, Србија је пристала да укине документе за улазак/излаз за оне који имају косовска лична документа, а Косово се сложило да их не уводи за оне који имају српске личне карте, објавио је јуче на Твитеру Борел.
4. На последњој рунди разговора у Бриселу председника Србије Александра Вучића и косовског премијера Албина Куртија није постигнут споразум о регистарским таблицама и личним документима, у оквиру мера реципроцитета а које је Приштина најавила најпре да ће почети да их примењује од 1. августа, али је на инсистирање међународне заједнице то одложено за 1. септембар.

Božana S. SOLUJIĆ
Tamara M. JEVRIĆ

CONCEPTUAL METONYMY IN MEDIA COVERAGE OF THE DIALOGUE BETWEEN SERBIA AND KOSOVO AND METOHIJA IN SERBIAN AND ANGLOPHONE MEDIA

Summary

During the summer of 2022 tensions grew in the Balkans after Kosovo refused to recognise Serbian identity cards when entering their territory, reciprocating the same measure Serbia had taken prevously. After this, Kosovo's government also declared that Serbian number plates would no longer be officially recognised in Kosovo and Metohija. This led to the EU-facilitated Dialogue between officials of Serbia and Kosovo. Our corpus consists of news published at the end of August 2022 which deal with the dialogue. The article deals with the analysis of conceptual metonymy in the media coverage of the abovementioned events in Serbian and anglophone media in order to determine whether a certain type of metonymy is more present in one of the languages. Given the fact that metonymies are a potent tool because of their subtlety in the text, the aim of the analysis is to isolate metonymies from the text and photographs in the news articles, and highlight possible implications of their use. Finally, the papers looks into how metonymy shapes the processing of the idelogical background of these events.

Key words: conceptual metonymy, metonymy of place, cognitive linguistics, multimodal analysis, ideology.

Рад је предат 30. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'367"18"
811.163.41'276.6:34"18"
811.163.41'38
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45871

Оригинални научни рад

*Јелена М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ**

*Наташа А. СПАСИЋ***
Центар за научноистраживачки рад
Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

ПОРЕДБЕНЕ ДИФЕРЕНТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ УВЕДЕНЕ СЛОЖЕНИМ ВЕЗНИЦИМА *НЕГО ШТО* И *НЕГО ДА* У АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВНОМ СТИЛУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА 19. ВЕКА

Апстракт: Тема овог рада су формално-структурне и синтаксичко-семантичке карактеристике поредбених диферентивних клауза уведеним везницима *него што* и *него да* у административно-правном стилу 19. века. Корпус чини велики број примера ексцерпираних из различитих устава у периоду од 1835. до 1901. и закона из 40-их и 50-их година 19. века. Главни задатак овог рада јесте анализа конструкција са везничким спојевима *него што* и *него да* на основу њихове синтаксичке функције и значења у конкретном исказу. Примећен је велики недостатак научних истраживања на ову тему, дискрепанца у терминологији и класификацији поредбених конструкција и релативо мали број забележених конструкција са наведеним везницима и везничким спојевима. Фреквентност употребе, односно одсуство ових конструкција у већем броју указује на специфичности језика тог периода и доприноси опису и анализи не само језика устава и закона из 19. века, већ и читавог функционалног стила и прилика тога времена. У уводном делу рада говоримо нешто више о тим конструкцијама и њиховим класификацијама у граматикама, док је централни део рада посвећен опису граматичких, семантичких и стилских обележја датих клауза и везника.

Кључне речи: српски језик, синтакса, стилистика, поредбене клаузе, диферентивне реченице, 19. век, административно-правни стил, *него што*, *него да*.

УВОД

Предмет истраживања у овом раду јесу поредбене клаузе са сложеним поредбеним диферентивним везницима *него што* и *него да* у административно-правном стилу српскога језика 19. века. Овај тип везника према истраживању Веселине Ђуркин представља тип везника старијег постања, на шта указује њихова фреквенција, у текстовима старијег датума, као што су текстови Вука Стефановића Караџића, али и њихово бележење у старијим граматикама (Ђуркин 2023: 122–123). Ауторка истиче да је статус поредбених диферентивних везника уведених сложеним везницима

* Доктор филолошких наука, истраживач сарадник, jelena.pavlovic@filum.ac.kg.rs
** Доктор филолошких наука, научни сарадник, natasa.spasic@filum.kg.ac.rs

него што и *него да* занемарљив у односу на број реченица уведених сложеним поредбеним везницма за једнакост *као што* и *као да* (Ђуркин 2023: 123–124). Наглашава и њихов маргинални статус у Вуковом језику: „Везник *него што* појављује се шест пута у *Рјечнику* и трипут у приповјеткама, док је број потврда за везник *него да* такорећи занемарљив – један пример регистровали смо у *Рјечнику* и три у приповјеткама“ (Ђуркин 2023: 124). Готово идентичну дистрибуцију ових конструкција пронађена је и у претходном истраживању статуса ових конструкција у административно-правном стилу 19. века (Павловић Јовановић 2023: 277–278).

Задатак рада јесте да се утврди њихов статус у корпусу, њихова темпорално-аспекатска парадигма, као и њихова функција у оквиру правног текста. Као корпус коришћени су законски текстови донети у току 19. века, а корпус обухвата: *Сретењски устав* (1835), *Турски устав* (1838), *Устав* из 1869, *Устав* из 1888, *Устав* из 1901, као и *Зборнике закона, уредаба и уредбених указа* из 1840, 1845, 1847, 1849, 1853, 1854. и 1856. године. Корпус има укупно 35 вишеструкосложених зависних клауза које садрже сложене поредбене диферентивне везниике *него што/да*. Прегледано је око 2000 страница законских текстова 19. века, што ове реченице чини изузетно ретким у корпусу и инкопатибилним са особинама административно-правнога стила. У раду биће наведене све пронађене потврде.

О питању везника *него што* и *него да* у србистичкој и сербокоратистичкој литератури тога периода говорили су синтаксичари у оквиру прескриптивних граматика (Вебер 1862: 131; Будмани 1867: 235; Новаковић 1870: 71–72; Маретић 1899: 502), но већина публикација наводи само инвентар везника на врло ограниченом корпусу, уз неке конструисане примере, а уз то су ставови тога времена врло неуједначени по питању терминологије и граница између начинских и поредбених клауза. Строге границе није могуће успоставити ни два века касније (Николић 2017: 19–50, 51–95; Пипер и др. 2018: 385–420). У прегледном раду представљен је статус и положај поредбених и/или начинских конструкција од Вука до данас (Спасић 2019), а о зависној реченициса дијахроног аспекта највише је говорио С. Павловић (2008), а у најновије време зависним реченицама у правном језику 19. века бавила се и Ј. Павловић Јовановић (2023).

Након прегледа литературе, у раду ће бити указано на поједине семантичке специфичности ових конструкција. Највећи део рада биће посвећен поредбеним клаузама формално заснованим на везничким спојевима *него што/да.*

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Адолфо Вебер Такчевић везник *него што* сврстава у поредбене („prispodobne“) везнике, који служе за поређење двеју или више реченица (Вебер 1862: 131). Петар Будмани помиње само елемент *него* у примеру „боље ми је него сам се надао sto meglio de di quello que sperava“ (Будмани 1867: 235). Стојан Новаковић у *Српској синтакси* сложене везнике са елементом *него* сврстава у „споредне реченице поређења“: „Поређење бива, или када се покаже већа сила или јачина једне мисли наспрам друге, или просто да се мисао боље објасни“ (Новаковић 1970: 71). У *Српској граматици,* пак, Стојан Новаковић разликује поређење по једнакости

и поређење по неједнакости, у које убраја везнике са елементом *неīо:* „Кад ли се поређењем реченица износи *неједнакосш* онога што се у двема реченицама пореди, онда се тако скопчавају реченице једна с другом свезом *неīо* (*но, шшо – шо, шшо – шим*), или у другој долази поређен придев или прилог, а подређена се с њом скопчава заменицом *шшо* или *шшо īод,* или свезама: *неīо, неīо шшо, неīо ли.*“ (Новаковић 1898: 341–342). С друге стране, Томислав Маретић везник *неīо шшо* сврстава у везнике начина (модалне везнике) (Маретић 1899: 507). За везнике са елементом *неīо* Маретић каже: „Riječ *nego* se govori samo iza komparativa i iza riječi koje imaju komparativno značenje“ (Маретић 1899: 507–508). Додаје да се везник *неīо шшо* користи у поредбеном значењу „samo kad se rečenica s rečenicom poredi“ (Маретић 1988: 508). Јанко Лукић овај тип реченица сврстава у поредбене реченице за „*неједнакосш*“ и истиче да долазе само иза „*компарашива* придева и прилога и других речи, које су поређенога значења, као: *друīи, друкчији, волеши*“ (Лукић 1920: 44). Истиче да се везују везницима *неīо, но*, а да се уз везник него, „ради појачања“, користе „свезе *и, ли* и заменица *шшо*“ (Лукић 1920: 44). У граматици групе аутора (Брабец и др. 1966: 207) овај тип реченица посматра као поредбене реченице за неједнакост, уз појаву компаратива у главној реченици. Михаило Стевановић сврстава их у поредбене реченице за неједнакост, а каже да оне „редовно долазе иза управних реченица у којима, опет редовно, стоји неки компаратив или компаративни израз, или прилози *друкчије, друīо* (односно придеви *друкчији и друīи*) преко којих се поредбене реченице за неједнакост везују за главне“ (Стевановић 1969: 851).

Анализирајући старосрпску пословноправну писменост, Слободан Павловић поредбено диферентивне реченице третира као градационе реченице. Аутор истиче да се „[г]радирање начина или интензитета реализације управне радње довођењем у везу с реализацијом исте радње у другим околностима или с проскрибованим, односно замишљеним моделом именоване радње“ (Павловић 2009: 236). У правном стилу средњега века овај тип реченица има „ниску прагматичку валентност“ (Павловић 2009: 236), што се слаже са резултатима до којих смо дошли анализирајући корпус сложених реченица у правном стилу деветнаестог века. У средњовековној пословноправној писмености елидира се предикат управне реченице и долази до „свођења градационе реченице на синтаксичку компоненту којом се спецификује реализација радње идентификоване управном предикацијом“ (Павловић 2009: 236). Овај тип реченица уводи се везником nere (Павловић 2009: 236), а значењски се издвајају: „(а) околносно спецификована реализација радње назначене управном предикацијом или (б) проскрибовани модел реализације управне радње“ (Павловић 2009: 236).

У српском новинарском стилу деветнаестог века поредбене реченице за неједнакост уводе се везницима *неī, неīо шшо, неīо ли шшо.* Овај тип реченице се налази у постпозицији, а у главној реченици сређе се компаратив или неки израз са компаративним значењем (Милановић 1998: 126).

Уочавање и издвајање основних образаца поредбених диферентивних конструкција у правном језику 19. века, као и истицање њихових основних обележја подразумевало је детаљан преглед наведених устава и закона тога времена. Принципи за класификацију примењени у раду јесу формално-структурна и функционално-семантичка обележја (в. Варју 2003: 109–123). У истраживању је коришћен и интерпретативни и синтаксичкосемантички приступ.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Поређење по неједнакости исказује се сложеним везником *неїо шїо*, који је настао у процесу „повезничења лексеме *неїо* (или, рјеђе, лексеме *но)*, која у српском језику функционише као верификатор морфолошке или семантичке компаративности лексема које у структури надређене клаузе имају улогу антецедентног пилона зависној клаузи, и општезависног везника *шїо* или *да*“ (Ђуркин 2018: 125). Клауза је у постпозицији. Одликује је употреба компаративне лексеме или неке друге речи са компаративним значењем (Ковачевић 2011: 175; Ђуркин 2018: 124).

У корпусу уз поредбене диферентивне реченице пронађени су компаративи придева (*скуїье, јефїиниje, јасниje, веће, мање, сїособниje, боље, даље*) и прилога (*више, веће, мање*), као и лексема *друкчије*. У главној реченици налази се свршени и несвршени презент, свршени и несвршени перфекат, модални глагол у презенту, футур први, потенцијал, инфинитивне и импертиивне конструкције, док се у зависној клаузи најчешће налази несвршени презент, свршени перфекат, несвршени потенцијал и модални глагол у презенту:

модел несвршени презент (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

> Судія независи у изрицаню своє пресуде ни одъ кога у Сербіи, до одъ законика Србскогъ; никаква, ни већа ни маня, власть у Сербіи не има права одвратити га одъ тогъа или заповедити му, да *другчіє* суди, *него што му закони предписую* (Устав 1835: 8);
>
> И одъ кужны болестника обично *више* ньи умиру, *него што се предижу* (…) (Уредба (29) 1841/45: 115);
>
> (…) да е за Правителство полезніе изарендирати наплаћиванѣ Бумрука на рыбу, коя се изъ Аустріе у Бѣоградъ преноси, него држати едногъ колцію пора ди наплаћиваня ѣумрука на исту рыбу, потому, што плата колшіе износи више, *него што долази приходъ отъ ове струке Ѣумрука* (…) (Указ 1840/47: 160);
>
> (…) што є плата сваке Професорске службе већа одъ плате осталы Правителственыъ првостепены’ службій, и што свакій Професоръ, кадъ бы се у какву другу Правителствену службупремештао, правилно поступа према имаюћой нѣговой Професорской плати преко реда све у већу службу, *него што є она найближе до првостепенне службе* (Указ 1852: 106–107);
>
> Како годъ што ћесе Обштине чувати, да *выше* права себи не присваяю, *него што имъ по уступленію и самой природи припада*, тако ће се старати, да съ уживанѣмъ исты’, туђа права ненаруше, нити поєдинима жительима допусте, да ій они нарушаваю (Уредба XXVIII 1840/40: 206);

модел свршени презент (главна клауза) + свршени пасивни перфекат (зависна клауза):

> Ако се производи, кои се у Србію уносе или из Србіе износе, и кои се у тарифи уписани наоде, появе по вредности своіой млого скупльи или много єтиніи *него што су утарифи ставлъни*, онда ће се на такове производе у мѣсто уписане утарифи таксе наплаћивати ѣумрукъ по вредности на 3 % (Тарифа за све ѣумруке 1852: 205);

модел несвршени презент (главна клауза) + несвршени потенцијал (зависна клауза):

> (…) „да Поштари у напредакъ, кадъ бы имъ ко донео писмо на пошту, у комъ бы толико новаца было, што манѣ таксе засеца, *него што бы се за само писмо наплатити имало*, наплаћую припадаюћу таксу поштанску и на писмо и на новце (…) (Указ 1850/53: 258);
>
> (…) што овакове у готовини састоећесе пупиле Правителственной касси выше плаћаю и яасне приносе са она два одъ сто процента, *него што бы доносиле, кадъ бы се у непокретности состояле, па бы само овай процентъ давале одъ оне свое готовине* (…) (Указ 1852: 97);

модел свршени перфекат (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

> Кои бы Оффицыръ при приманю плате, раане и амуниција и тима подобны, усудіо се узети *на веће число войника, него што ій управо има*, онай ће као невѣрный служитель Отечества свога чина лишенъ быти (…) (Закон XXI 1839/40: 142);
>
> Наћел' се пакъ, да є Декларантъ у своіой декларациі стварь какву притаяо, или є манѣ количество показао, *него што се дѣйствително налази*, онда ће се одъ нѣга дупла Бумручка такса на притаяну или неисправно пріявлѣну стварь узети, (види §. 120.) па ће му се после издати тескера, у коіой ће се назначити, на коюєпритаяну или неисправно пріявлѣну стварь дупла ђумручка такса наплаћена (Устројениje ђумрика 1850/53: 213);
>
> По овоме рѣшенію да се поступь съ платомъ и свію други' Правителствены' Званичника', н. пр. Лѣкара', Инжинира', Рудара' и осталы', кои бы се по причини спеціалности службе у какво званіе поставіо, за коє већа плата буджетомъ томъ одређена, *него што су плате првостепенные званія* (Указ 1852: 107);

модел несвршени перфекат (главна клауза) + несвршени потенцијал (зависна клауза):

> Кадъ привременый Чиновникъ умре и удовища и сирочадъ нѣгова почну вући пензію по плати дѣйствителногъ нѣговогъ званія, онда имъ се враћа и вишакъ и процентъ, колико є умрлый за време привременногъ чиновничества своегъ прилагао у фондъ више, *него што бы као процентъ одъ нѣгове дѣйствителие плате припадало* (Указ 1849/53: 17);

модел свршени пасивни перфекат (главна клауза) + свршени пасивни перфекат (зависна клауза):

> (…) што су добра дужникова много већомъ ценомъ, сирѣчь у 305. # цес. преценѣна, *него што су продата* (…) (Указ 1849/53 : 25);
>
> (…) и што є дакле ослобођенѣ кметова одъ плаћаня данка на сасвимъ другомъ начелу основано, *него што є оно за званичнике и свештенике самымъ уставомъ положено* (…) (Указ 1851/53: 72);

модел негирани свршени презент (главна клауза) + свршени перфекат (зависна клауза):

(…) да се безъ ови макара на обичный начинъ ова ђупрія прави, онда одпада и трошакъ на онолике конопце и тако да ће се моћи учинити, да се на ову ђупрію непотроши знатно више, *него што се издало на много већу ђупрію Тимочку кодъ Заечара, на коіой є радило четири майстора* (…) (Указ 1847/49: 16–17);

модел футур први (главна клауза) + несвршени презент (зависна реченица):

(…) и о томе ће се постарати, како ће наше основне школе болѣ и способніє учителѣ добыяти, *него што ій данась има* (…) (Зборник 1856: 100);

модел модални глагол у презенту[1] (главна клауза) + свршени пасивни перфекат (клауза):

Овде се ради обясненія, примѣчава и то, да како годъ што изятіє не може се на *више* догађая распростирати, *него што є назначено, тако* се само по себи разумева, да поравненія (…) (Толковање (90) (Пр.) 1844/45: 359);

Будући да се за ово време, одъ како Фондъ пензіе за удовице и сирочадь Чиновника постои, искуствомъ показало, да сталность овога фонда на *больимъ* основима треба утврдити, *него што су они, кои су о томе у Уредби одъ 18. Октобра 1843. № В. 1077./ № В. 1135. поставлѣни*, тосмо, поводомъ истога искуства, за цѣли сходно нашли, ову Уредбу укинути (…) (Уредба о пензији удовица и сирочади чиновника 1845/47: 96);

Окружія Крагуєвачко предлаже, да Срезске старешине у Примирителнымъ Судовима обштинскимъ предсѣдаваю, и да могу *веће* парнице *него што є одређено пресуђивати* (Група указа 1848/49: 193);

модел модални глагол у презенту (са инфинитвном допуном) (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

Судія не зависи у изрицаню своє пресуде ни одъ кога у Сербіи, до одъ законика Србскогъ; никаква, ни већа ни маня, властъ у Сербіи не има права одвратити га одъ тогъа или заповедити му, да другчіє суди, *него што му закони предписую* (Устав 1835: 8);

модални глагол у презенту (главна клауза) + свршени пасивни презент (рефлексивни пасив) (зависна клауза):

(…) кою онъ за пупиларне новце употреблява, толкує, сирѣчь, да прещена добара' мора двапутъ више вредити, *него што се заямъ изда* (…) (Указ 1849/53: 51);

модел модални глагол у презенту са инфинитивном допуном (главна клауза) + свршени перфекат (зависна клауза):

У оваковимъ дакле само случаима да се ствари у ново суђенѣ предузимаю, но єдинственно у овакимъ, а не у другчіимъ, єръ нико неможе изятія закона простирати далѣ, *него што ій є. законодавацъ простео* (Указ 1845/47: 35);

1 Модели са модалним глаголом одвојени су као посебан модел због њихове важне улоге у правном стилу (Јанићијевић 2014: 131–152).

модел потенцијал (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

> Кои бы Оффицыръ при приманю плате, рaане и амуниція и тима подобны, усудіо се узети на веће число войника, *него што ій управо има, онай* ће као невѣрный служитель Отечества свога чина лишенъ быти (…) (Закон XXI 1839/40: 142);
>
> На ако бы предизложеномъ знатно *већа* сумма новца Главномъ Фонду Школскомъ остала, *него што предрачунъ Депутаціе показує* (…) (Зборник 1856: 100);

модел инфинитивна конструкција (главна клауза) + свршени перфекат (зависна клауза):

> Као што §. 547. грађанскогъ Законика прописує, да се свакій уговоръ онако мора испунити, као што онъ гласи, тако є ово исто правило и пре изданогъ грађанскогъ Законика по самой природной правици постояло; оно дакле ни пре Закониканіе дозволявало, одъ кога *другчіе и строжіе испуненъ уговора* закгевати, *него што се онъ уговоромъ обвезао*, а тимъ семанѣ дозволява садъ то, одъ како в положителный Законъ исто правило изречно прописао (Указ 1846/47: 141);

модел негирана императивна конструкција (главна клауза) + модална конструкција у презенту (зависна клауза):

> (…) да не воде са собомъ нити какву излишну пратню, нити служителя и пандура *више, него што є за потребу службе необходимо нуждно* (…) (Група указа 1848/49: 199);

модел императивна конструкција (главна клауза) + несвршени презент (зависна клауза):

> Заямъ пакъ да се дає само онымъ людма, кои су у кошеве уложили, и то не *выше* свакоме, *него што є ко уложіо* (Зборник 1856: 27).

Зависна диферентивна клауза ретко је у интерпозицији. Поредбена реченица за неједнакост долази након компаративне лексеме, али се иза уметнуте клаузе поставља глаголска конструкција, што је условљено реченичним устројством у предстандардном периоду:

модел потенцијал (главна клауза) + несвршении презент (зависна клауза):

> Ако ли по учинѣной процени господаръ зданія са ценомъ опредѣленомъ за землю, премда маньомъ *него што вздания вредность*, небы задоволянъ быо, то му остає на вольи или исплатити и землю. одкупити, или зданіе своє дигнути, и на друго место пренети (…) (Опредељениje 1840/40: 212–213);

модел инфинитивна конструкција (главна клауза) + свршени пасивни перфекат (зависна клауза):

> *Выше* дуљана' или меана', *него што є одъ Правителства уступлъно*, самопроизвольно подизати да се Обштине сеоске неусуђую (…) (Уредба XXVIII 1840/40: 206);

модел модални глагол у презенту са инфинитивном допуном (главна клауза) + свршени перфекат (зависна клауза):

> Као што се є законодавацъ на ова два изятія ограничіо, тако треба да се и Судови овогъ ограниченія строго придржаваю, и да ова изятія не разпространяваю далѣ, *него што ій є законодавацъ за добро судіо* простретн (Толковање (4) 1845/47: 34).

У претходном примеру осим цильних везничких спојева уочавамо и поредбени сложени везник *као што* у главној клаузи који корелира са *тако* у зависној реченици, што није типичан корелат у савременом српском језику, али је карактеристична појава у предвуковском језику (Спасић 2019: 94) и потврда да је тек у каснијем периоду дошло до ширења синтаксичко-семантичког потенцијала поредбених везника (Павловић 2008: 21–22).

Предикат у главној клаузи може бити редукован, пошто је идентичан као предикат зависне реченице:

> Но да се Окружно Началничество не бы *выше* [→ обмањивало] *нег' што є прилика овымъ посломъ обременявало*, наређує се, да оно обявленія о уваженомъ у штети мангупу на поменуте власти, кодъ кои ће сайбіє за нѣга моћи пытати, свакій петнаєстый данъ одпушта (Уредба (38) 1845/47: 92).

Као посебно специфична ситуација јавља се и реченица у којој је временски прилог *пре* пронађен у контактној позицији са поредбеном диференитивном реченицом уведеном сложеним поредбеним диференитивним везником *него што,* што је било исходиште за каснију реанализу у сложени временски везник *пре него што* (Ђуркин 2018: 82):

модел свршени презент глагола *усудити се* у комбинацији са инфинитивом (главна клауза) + свршени перфекат (зависна клауза):

> Кои се меанція усуди, пиће *прієе* крчмити, *него што га є одређеномъ* одъ обштине човеку или арендатору явіо, или кои у поступку овому какву нибудъ другу превару учини, *тай* ће за казнь платити дуплу таксу на пиће, коимъ є тео превару учинити. (Уредба (8) 1840/1845: 8).

У сличном временском значењу јавља се уз временски прилог *раније* у облику компаратива:

> У слѣдству тогъ, што су кодъ некиицайнымъ чиновницима, као членови комисіе, противъ когъ чиновника и та раніе іоштъ *него што є подъ 3. Јунія В. № 447. 1846 год. рѣшено*, да се ови трошкови комисіялни исплаћую изъсумме зато одређене (…) (Указ 1848/50: 167).

Сложени везник *него да* инкомпатибилан је са административно-правним стилом, па се не среће са великим бројем потврда. У главној реченици користи се компаративна лексема, а поређење се врши са хипотетичким прекршајем који припада истој правној сфери, али је хијерархијски нижи:

модел футур први (главна клауза) + свршени перфекат (зависна клауза):

> Стражари, кои люде изъ оне стране преко границе у ову сазнанѣмъ, за добру рѣчь или за мито, пропусте, *строжіє* ће се казнити, *него да су сами кордонъ преступили;* у кужно време за то ће свакояко главу изгубити (Правила (30) 1841/45: 132).

ЗАКЉУЧАК

Циљ истраживања је био уочавање и истицање функционално-значењских обележја конструкција са поредбеним везницима *неīо шшо* и *неīо да*. С обзиром на то да употреба ових синтаксичких средстава није довољно испитана у савременој литератури, било је очекивано да за период 19. века и специфичан корпус (устава и закона из тог периода) нема (много) доступних података. Ослонили смо се на радове малог броја истраживача који су се у том периоду бавили превасходно дескриптивном лингвистиком и ексцерпирали грађу на основу формално-структурних и функционално-семантичких обележја.

Наведене јединице имају различиту структуру и успостављају посебне функционално-семантичке односе у датом контексту. Број примера са сложеним везницима *неīо шшо* или *неīо да* (35) сведочи о томе да су те конструкције у малом броју заступљене у нашем корпусу, што се уклапа у досадашња истраживања о статусу наведених клауза у језику Вука Стефановића Караџића. Њихова употреба не може се сматрати једним од карактеристичних синтаксичких обележја испитиваног жанра иако су ове конструкције очекиване у административно-правном стилу каснијег периода. Ове конструкције често се употребљавају као кондензатори чиме се постиже сажетији, компактнији израз и већа асоцијативност. Томе доприносе и компаративи придева и прилога. Ретко у исказ уносе извесни степен модалности и експресивности.

Темпорално-аспекатска пардигма главних клауза је јако разуђена, али очекивана с обзиром на то да се ради о административно-правном стилу (свршени и несвршени презент, свршени и несвршени перфекат, модални глагол у презенту, футур први, потенцијал, инфинитивне и императивне конструкције). У зависној реченици избор глаголских времена је рестриктвнији и ограничен је на несвршени презент, свршени перфекат (активни и пасивни), потенцијал и модални глагол. Ове клаузе у предстандардном периоду имају три функције. Теже да означе: (1) одступање од прописане норме (*судиши друīачије неīо шшо је йройисано законом*); (2) одступање од количине коју норма дозвољава (*узимање већеī броја војника неīо шшо је дозвољено*) или (3) поређење двеју законских норми (*уредиши боље неīо шшо је у йреīходној Уредби*).

Много је више забележених примера са везничким спојем *неīо шшо*, него са везником *неīо да* што, такође, указује на прецизност и фактографски карактер типичан за административни, још уже правни стил. Ниска фреквенција ових везника у правном стилу 19. века у складу је и са њиховом ниском прагматичком вредношћу у средњем веку, што иде у прилог тези у начелном континуитету српског првног језика кроз векове.

ИЗВОРИ

Зборник 1840: Сборникъ законâ и уредбâ и, уредбены` указа, изданы` у Княжеству србскомъ одъ времена обнародованогъ Уставаземальскогъ (13. Февр. 1839. до Апрл. мес. 1840) I., печатано у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ, у Београду, 1840 [http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4103].

Зборник 1845: Сборникъ законâ и уредбâ и, уредбены' указа, изданы' у Княжеству србскомъ, одъ Априла 1840. до конца Декмвра 1844. Г. II. часть, печатано у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ, у Београду, 1845 [http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4104].

Зборник 1847: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены' указа, изданы' у Княжеству србскомъ, одъ 1огъ Януара 1845 до конца Декемвра 1846 (съ прибавленiемъ неки старiи). III. У Београду: Печатано у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ [http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4113].

Зборник 1849: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указа, изданы у Княжеству србскомъ, , одъ 1-огъ Януара 1847 до конца Декемвра 1848. IV. У Београду: Печатано у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ.

Зборник 1853а: Сборникъ закона' и уредба' и уредбены' указа изданы' у Княжеству Србiи (одъ почетка 1849. до конца 1850. године) V. У Бѣограду: У Правителственной Кньигопечатньи.

Зборник 1853б: Сборникъ закона' и уредба' и уредбены' указа изданы' у Княжеству Србiи (одъ почетка 1851. до конца 1852. године) VI. У Бѣограду: У Правителственной Кньигопечатньи.

Зборник 1854: Сборникъ закона' и уредба' и уредбены' указа изданы' у Княжеству Србiи (одъ почетка до конца 1853. године) VII. У Бѣограду: У Правителственной Кньигопечатньи.

Устав 1835: Уставъ Княжевства Сербiе изданъ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенской скупштини 1835 год., У Крагуєвцу, У Княжеско-Србской Типографiи, 1835.

Устав 1938: Уставъ Княжевства Сербiе (Султанскiй Хатишерифъ истекшiй около половине Шевала 1254 (одъ 10/12 до 12/24 Декемврiя 1838) содржаваюћiй Уставъ, дарованый Нѣговымъ Высочествомъ жительима Нѣгове провинцiе Сербiе, Моєму Везиру, Юсуфъ-Мухлисъ-Паши (да бы онъ быо прославлѣнъ!) и Князу Народа Сербскогъ Милошу Обреновићу (да бы нѣговъ конацъ быо щастльивъ!), Београд, Књажеско српска кньигопечатња, 1839.

Устав 1869: Устав Књажевства Србије проглашен на Петров-дан на Великој Народној Скупштини држаној у Крагујевцу о Духовима 1869, у Београду, у Државној штампарији, 1869.

Устав 1888: Устав Краљевине Србије проглашен 22 децембра 1888. год. на Великој Народној скупштини држаној у Београду месеца децембра 1888. год., у Београду, штампано у Краљевској српској државној штампарији, 1888.

Устав 1901: Устав Краљевине Србије, Државна штампарија Краљевине Србије: Београд, 1901.

ЛИТЕРАТУРА

Брабец и др. 1966: Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković. *Gramatika hvatskosrpskoga jezika.* Zagreb: Školska knjiga.

Будмани 1867: Pietro Budmani. *Grammatica della lingua Serbo-croata (illirica).* Viena: Alspesedell'autore.

Варју 2003: Адријана Варју. „О једном типу поредбених конструкција". *Прилози ūроучавању језика,* XXXIV, 109–123.

Вебер 1862: Adolfo Weber. *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije.* Beč: C.K. naklada školshih knjigah.

Ђуркин 2018: Веселина Ђуркин. *Сложени зависни везници у срūском језику (и њихова функционалностūилска дисūрибуција*). Јасен: Београд.
Ђуркин 2023: Веселина Ђуркин. „Систем сложених везника у Вуковом језику“. *Срūски језик: сūруије срūске и словенске,* XXVIII, 117–136.
Јанићијевић 2014: Марко Јанићијевић. *Дискурс законских акаūа на срūском и енūлеском језику: развојно-уūоредбни иūриūуī.* Јасен: Београд.
Ковачевић 2011: Милош Ковачевић. *Īраматичка иūања срūскоī језика.* Београд: Јасен.
Лукић 1920: Јанко Лукић, *Синūакса срūскоīа језика.* Београд: Књижара Геце Кона.
Маретић 1899: Tomislav Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog jezika,* Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana.
Милановић 1998: Александар Милановић. *Особине језика „Новина сербских (1813–1822).* Необјављени магистарски рад. Београд: Филолошки факултет.
Николић 2017: Милка Николић. *Поредбено-начинске конūрукције у срūском језику.* Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
Новаковић 1870: Стојан Новаковић. *Срūска синūакса за ниже īимназије и реалке Кнежевине Србије.* Београд: Државна штампарија.
Новаковић 1898: Стојан Новаковић. *Срūска īраматика.* Београд: Државна штампарија.
Павловић 2008: Слободан Павловић. Синтаксичко-семантички потенцијал старосрпског везника *како. Зборник Маūице срūске за филолоīију и линīвисūику,* LI/1–2. Нови Сад, 17–30.
Павловић 2009: Слободан Павловић. *Сūаросрūска зависна реченица од XII до XV века.* Београд – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Пипер и др. 2018: Предраг Пипер, Миливоје Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Људмила Поповић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Срето Танасић, Биљана Марић; у редакцији Предрага Пипера.*Синūакса сложене реченице у савременом срūском језику.* Нови Сад – Београд: Матица српска и Институт за српски језик САНУ.
Спасић 2019: Наташа Спасић. „Поредбене и/или начинске конструкције од Вука до данас“. *Башūина,* св. 48. Приштина: Лепосавић, 89–101. (УДК 811.163.41’367 /doi: 10.5937/bastina1948089S).
Стевановић 1969: Михаило Стевановић.*Савремени срūскохрваūски језик (īраматички сисūеми и књижевнојезичка норма). IIСинūакса.* Београд: Научна књига.

Jelena M. PAVLOVIĆ JOVANOVIĆ
Nataša A. SPASIĆ

COMPARATIVE DIFFERENTIAL SENTENCES IN THE ADMINISTRATIVE-LEGAL STYLE OF THE 19TH CENTURY

Summary

The topic of this paper is the formal-structural and syntactic-semantic characteristics of comparative clauses in the administrative-legal style of the 19th century. The corpus consists of a large number of examples excerpted from various constitutions in the period from 1835 to 1901 and laws from the 1840s and 1850s. The main task of this paper is the analysis of constructions with the conjunctions *nego što*and *nego da* based on their syntactic function and meaning in a concrete statement. In the paper, in addition to the descriptive approach, a transformation test was applied in order to understand the deep structures of the target constructions. There is a great lack of scientific research on this topic, discrepancies in terminology and classification of comparative constructions and a relatively small number of recorded target constructions with the indicated conjunctions. The frequency of use, i.e. the absence of these constructions in a larger number indicates the specificity of the language

of that period and contributes to the description and analysis not only of the language of the Constitution and Laws from the 19th century, but also of the entire functional style and circumstances of that time. In the introductory part of the paper, we talk a little more about these constructions and their classifications in grammars, while the central part of the paper is devoted to the description of the grammatical, semantic and stylistic characteristics of given clauses and conjunctions.

Key words: Serbian language, syntax, stylistics, comparative clauses, differential sentences, 19th century, administrative-legal style, *nego što*, *nego da*.

Рад је примљен 1. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'282.3(497.11)
811.163.41'342
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46728

Оригинални научни рад

*Јована С. ЈОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗ ФОНЕТСКЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ ГОВОРА БАЊСКЕ И ГОЈБУЉЕ**

Апстракт: Овај рад доноси инвентар и дистрибуцију вокалског и консонантског система у појединим доњоситничким насељима (Бањска и Гојбуља) код Вучитрна. Анализирани материјал указује на актуелно стање у периферијским говорима. Особеност ових, у основи косовско-ресавских говора, почива на вишеструким утицајима, који долазе са прогресивног штокавског тла, што обезбеђује копаоничко залеђе, од територијално блиских призренско-јужноморавских говора, са црногорског терена у виду ијекавизама и од суседних албанских језичких прилика. У систему вокала присутнији су утицаји из прва три правца, док су у консонантизму упечатљивије црте из несловенског језичког окружења.

Кључне речи: косовско-ресавски дијалекат, вокали, консонанти, Бањска, Гојбуља.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Неретко се у новијим дијалектолошким извештајима и обавештењима ставља нагласак на важност што хитнијег пописа и описа затечених језичких чињеница на терену, посебно када је реч о косовско-метохијским приликама. Са намером да изнесе реално стање у свом матерњем говору, а можда и подстакне будуће дијалектологе, Елезовић (1927: 187) је још пре скоро стотину година изразио бојазан да „ново доба, нов ред ствари" „свакога дана по мало, али стално, мењају диалекат затеченог становништва нашега језика". Отуда је овај рад настао из потребе да се комплетирају и ревидирају постојећи подаци, а уједно он представља и мали допринос у осветљавању међудијалекатске и међујезичке интерференције на фонетском плану у говору Бањске и Гојбуље.[1]

Антропогеографске податке о Бањској и Гојбуљи бележи Атанасије Урошевић (1938; 1965). На подножју Копаоника, северно од Вучитрна налази се село Бањска,

* Истраживач-приправник, jowana.nikolic94@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Део материјала за овај рад уступила нам је колегиница Аријана Пејчиновић, студенткиња Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Испитаници су становници села Бањске: В. М. (1940), С. М. (1942), и Гојбуље: Ж. К. (1937), О. К. (1935). Треба напоменути да су Бањска и Гојбуља део мреже пунктова докторске дисертације под називом *Говори Доње Ситнице*, чија је израда у току.

које су у прошлости чиниле Горња, Средња и Доња махала. Срби су као православни стариначки род живели у Доњој махали, где је било и нешто Арбанаса (Урошевић 1965: 148). Аутор даје нешто опсежније податке о постанку Гојбуље, пореклу и саставу њеног становништва. Ово село састоји се од четири махале: Топличанске, Бошчарске, Дробњачке и Батваре. Род Топличани, досељеници из Топлице, сматра се оснивачем садашње Гојбуље. Уз арбанашку струју, која је, након другог неуспелог похода Аустрије, интензивирано насељавала јужне обронке Копаоника, на Косову се ширила и динарска струја (Урошевић 1938: 222). Етничка слика Гојбуље најбоље сведочи о тадашњим миграционим кретањима, будући да њене досељенике чине родови: Јездићи из Куча, Дробњаци из Дробњака, Касаловићи из Зупча у Ибарском Колашину, Бошчари из Угљара у Ибарском Колашину, Колашинци из Зубиног Потока, Сурци из Ропице и вучитрнске Слатине и Мирачани из Мирача (Урошевић 1965: 176–177).

Досадашња проученост говора Бањске и Гојбуље није на једнаком степену. Из Гојбуље располажемо подацима о акценатском систему, крупнијим фонетским и морфолошким карактеристикама (Елезовић 1911; 1927; Барјактаревић 1971;[2] 1972; Вукићевић 1993), док је говор Бањске описан само аспекта акцента (Вукићевић 1993).

Најранија обавештења о говору вучитрнске околине доноси Елезовић (1911) као извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи. У прилогу се проблематизују границе распростирања дијалекта и акценатски систем, док су напомене о морфолошким и синтаксичким појединостима узгредне и сажетије. Као најинтересантнију акценатску одлику вучитрнске регије аутор наводи готово доследно чување дужина на крајњем затвореном слогу *тѣмѐљ, домаћи̑н, Јова̑н*, док је у Пећи и околини запажен процес њиховог повлачења на слог ка почетку речи. Сличну тенденцију показује и кратки акценат, који се није померао чак ни после губљења крајњих самогласника *избѝти, седѐти, ѝутова̀ти*. У погледу употребе акута и циркумфлекса значајно се разилазе говори Вучитрна и Пећи. Док се дуги узлазни готово „беспрекорно" употребљава у пећкој околини, Вучитрн је центар „неправилне употребе та два акцента"[3] (Елезовић 1911: 467–469).

У предговору *Речника косовско-метохиског дијалекта* Белић (1931: 6)[4] наводи да Елезовићеву грађу одликује архаични штокавски двоакценатски систем.[5] Овде је

2 У раду су коришћена сабрана дела *Дијалектолошка истраживања* (1977), у којима су две студије обједињене под насловом „Косовски дијалекатски тип". Прва студија под називом „Косовски дијалекатски тип – фонетика и акцентологија" објављена је 1971. у Зборнику Филозофског факултета у Приштини VIII. Друга носи наслов „Косовски дијалекатски тип – морфологија и синтакса" и публикована је у Зборнику Филозофског факултета IX за 1972. годину.

3 У новијим истраживањима постоје претпоставке о присуству акута на крајњим обронцима копаоничког масива, у вучитрнској зони (Радић 2010), а након скорашњих потврда очуваног метатонијског акута у насељима Средњег Ибра, и то са обе стране - у екавским и ијекавским говорним типовима (Радовановић–Николић 2022а), оне се чине врло могућим и оправданим.

4 У раду је коришћено издање из 1998. године чији су издавачи Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић", Народна и Универзитетска библиотека из Приштине.

5 Основу *Речника косовско-метохиског дијалекта* чини вучитрнски говор његових родитеља и Вучитрн представља полазну тачку у предузетим истраживачким походима. Поред Митровице

важно напоменути и чињеницу да је Елезовић у присуству свога професора читао наглашене речи „и да је акценте према своме изговору тачно стављао". Од такве акцентуације одступа се приликом повлачења краткосилазног акцента са финалног отвореног и затвореног кратког слога уз задржавање исте вредности *ȍ̄тōк* : *ō-тȏка* или када се краткосилазни акценат помера на предакценатску дужину у виду дугосилазног *рȗка* : *рȕкȁ*.

На простору између Лаба, Дренице, Ибра, Пећке Бистрице и Белог Дрима, Елезовић је уочио специфичну појаву на морфолошком нивоу, дефинишући је контаминацијом речи *ēто, ēте* са придевским заменицама и прилозима. Материјал из Гојбуље говори да је посреди једна стабилна одлика говора: *тōвȗ ōбȉ, тōвȇ камȇ не, тāнȏ је, иду сватōви тāвȁко рéком, тōдȇ је баш насрȇд свēта*. Порекло ове појаве у косовско-метохијским говорима аутор доводи у везу са несловенским језичким окружењем, будући да се у албанском језику врши идентичан процес (Елезовић 1927: 187–188).

У циљу да детаљније проучи штокавске одлике косовског дијалекта, Барјактаревић (1977) у својим истраживањима полази од рукописног језика, дајући опсежан осврт на миграције и мешање носилаца различитих говорних типова и језика. Аутор издваја неколико језичких појединости на основу којих се косовска говорна зона дели на северно, централно и јужно Косово:[6] полугласничка вредност, рефлекс вокалног *л*, финално *л*, умекшавање сугласника у трпном глаголском придеву, глас *јāт*, акценатски систем и особине променљивих врста речи.

За наша истраживања важни су подаци из северне зоне Косова, која се простире од Косовске Митровице ка југу, до линије која спаја јужне огранке Чичавице и Пруговца. На том ареалу забележен је материјал у Гојбуљи, Слатини, Прилужју, Недаковцу и Милошеву (Барјактаревић 1977: 37–38).

Барјактаревићеви налази говоре да је вокализација полугласа извршена у Гојбуљи, Слатини и Вучитрну, док се полугласност у мањем обиму сачувала у Бабином Мосту и Прилужју. Вокално *л* има рефлекс *у* и спорадично *лу* у Бабином Мосту и Прилужју, а ова два насеља чувају и *л* на крају слога. У употреби је наставак *-о* у радном глаголском придеву мушког рода једнине. Ови говори имају умекшани сугласник у трпном придеву. Староседелачко становништво чува доследни екавски рефлекс јата. У систему акцената под утицајем турског и албанског језика дошло је

и Приштине, Елезовић је током прикупљања материјала обишао насеља са десне стране Ситнице: Бабин Мост, Пестово, Недаковац, Ново Село Мацунско, Горњу и Доњу Судимљу, Ново Село Бегово, Батваре, Гојбуљу, Мираче, Сливовицу, Бањску, Слатину и Бугариће на Ибру, и са леве стране те реке: Главотину, Прилужје, Бивољак, Расник; преко Ситнице Пантину, и преко Ибра Кориље. У пословима на речнику од великог значаја био је боравак у манастиру Девичу у Дреници, где је имао прилику да бележи грађу од саговорника из Биче, Воћника, Дрсника, Дугоњева, Ђураковца, Кијева, Клине, Клинавца, Крушева, Лауше, Лудовића и Лукавца. Приликом боравка у Пећи дијалектолошки материјал прикупљен је у селима: Црни Врх, Бело Поље, Дољане, Ново Село Заимово, Крушево, Злокућане, Лоћане, Ђаковица и манастиру Дечане (Елезовић 1932: 12).

6 У својим истраживањима Барјактаревић се служи географским појмом *Косово*, који према *Народној енциклопедији* обухвата Косово Поље, косовску котлину уоквирену планинама Црнољевом, Голешом и Чичавицом са западне стране, Рогозном и Копаоником са севера, Прапатницом и Жеговцем са истока, и Скопском Црном Гором и Шаром са јужне стране (ур. Станојевић 2001: 391).

до два важна момента: прекида процеса померања акцената и трансформација српских акцената под утицајем дужина у албанском језику. Трансформације се односе на следеће случајеве: дугоузлазни прелази у дугосилазни *Рӯжа, дӗ̄те*; овој појави подлежу и кратки акценти и на њиховом месту налази се дугосилазни акценат *висӣна, љива̂да*; прелазак дужине у дугосилазни акценат *рибā̂р* : *рӣ̑бā̄р* (Барјактаревић 1977: 42, 45–46, 48, 50, 54, 59).

На основу затеченог стања, Барјактаревић (1977: 128–129) доноси закључак да северна зона, директним наслањањем на поткопаонички и жупски крај, остварује чврсте везе са прогресивним говорима. Збирно узете праћене језичке особине формирају фонетску слику и заокружују простор северног дела Косова, оријентишући га ка ресавским говорима. Ово се у потпуности не односи на говоре Прилужја и Бабиног Моста, где је присутно неколико архаичнијих црта.

У свом огледу *О акценӣу у вучиӣрнском ӣовору данас*, скоро девет деценија после Елезовићевих обавештења, Вукићевић пише о крупним и значајним променама у прозодији на основу забележене грађе из Бањске, Гојбуље, Слатине и града Вучитрна. У односу на пређашњи двоакценатски систем, у Вучитрну и околним селима потврђена је употреба дугоузлазног акцента, што представља најзначајнију иновацију. Ова акценатска вредност, како аутор налази, редовна је појава код двосложних речи на истраживаном терену, а настала је померањем краткосилазног акцента на предакценатски квантитет: *ӣа се ӣкӗ̂ на ра́збој, балӯ̑чимо ру́же, ӣоси̂̄вио ча́ршав*. Акценат узлазне интонације забележен је и код вишесложних речи: *децембра, Је́рина кӯ̑ћа, Вучиӣ́рници*. Предакценатске дужине ретка су појава будући да је завршен процес преношења старих акцената на претходни дуги слог. Овакво стање подржано је многобројним факторима, а поред школе и средстава информисања важан допринос измењеном акценатском инвентару остварили су и контакти локалног становништва са досељеницима из прогресивних штокавских говора (Вукићевић 1993: 70–71, 73).

Треба напоменути да је говор Гојбуље испитиван и са аспекта лингвистичке географије за потребе националног атласа. Према последњем прегледу истражености и ревидираном списку, Гојбуља улази у састав мреже косовско-ресавских пунктова *Срӣскоӣ дијалекӣолошкоӣ аӣласа*. На косовско-метохијском терену одређена су 22 К-Р пункта у којима се грађа прикупља по упитницима (Милорадовић 2020).[7]

Предмет овога рада је инвентар и дистрибуција вокала и консонаната на терену Бањске и Гојбуље. Намера је да се укаже на фонетске специфичности које поседују испитивани говори К-Р типа, узимајући у обзир моменте утицаја и наноса из призренско-јужноморавске дијалекатске зоне и несловенског језичког окружења. Основни циљ рада је да се анализом новосабраног материјала допринесе познавању српских говора на косовском ареалу. Уз то, новим језичким чињеницама биће ревидирана и комплетирана досадашња сазнања, која би у дијалектолошким пословима омогућила упоредивост са стањем у другим дијалекатским зонама.

7 За потребе студије *Досадашња ӣроучавања косовско-ресавскоӣ дијалекӣа – сӣӗӣен ӣроученосӣи и карӣоӣрафски ӣриказ*, Д. Радовановић и Ј. Николић (2022б: 70–73) уредиле су картографски приказ *Преӣлед исӣражених косовско-ресавских ӣункӣова у СДА и ОЛА*.

ВОКАЛСКЕ ОСОБИНЕ

Инвентар вокалског система говора Бањске и Гојбуље чине пет вокала (*а, е, о, и, у*) и вокално *р*. Из сакупљеног материјала се међу крупније дијалекатске црте на фонетском плану издвајају: редукована полугласничка вредност која је резултирала вокалом *а*; промењена боја, тј. отворена и затворена реализација кратких вокала средњег реда; дифтонгизација вокала *о*; девокализација сонанта *р*; икавизми прогресивног штокавског типа и ијекавски ликови у рефлексацији јата, који се, због своје фреквенције, могу подводити под лексикализоване јекавизме.

Полугласи. У погледу судбине полугласа стање у доњоситничким насељима поклапа се са оним у новоштокавским говорима, што значи да територијална блискост и међудијалекатска интерференција са говорима призренско-јужноморавског типа нису зауставиле процес редукције полугласничке вредности: пр̑ви *га̑н* нӣје се ӣшло у гӧсте Б, слӑва трӣ *да̑на* Б, оволӣко трёба да бӯде *ова̄ца̑* Б, *са̑д* већ то̑ изӑшло Б, та̑ј *ӣа̑с* пӯштен бӣо Б, мо̑ј *ъ̑ӣац* бӣо бр̑з Б, *ка̑д* га стӑвимо у бӯре Г, кӑца вӑта *ъ̑сам* кӑзана Г, кӑд се поро̑ди *сна̑* Г, копӑла *је̑сам* Г, пече̑ мо̑ј *ъ̑ӣац* прӑсе Г, *је̑чам*, углӑвном жӣто трёба да је Г, ел *изда̑ӣкала* нёшто Г.

Отворени и затворени вокали е и *о*. Појава отварања кратких вокала и затварања дугих вокала средњег реда позната је широм дијалекатских области. На испитиваном терену запажена је отвореност акцентованог кратког и дугог вокала *е*, затвореност наглашеног кратког вокала *о*, и дифтонгизација вокала *е* и *о*, мада би фонолабораторијска анализа у перспективи дала прецизније резултате у одређивању боје вокала.[8]

Наглашени отворени вокал *е*: па мо̑ра да с *оӣе̯̑ре* Б, ъ̑на се *ӣе̯̑кла* у онӣм пёкарама Б, попӑриш то̑ и *оӣе̯̑реш* Б, *исӣе̯̑ремо* је пр̑остремо на тра́ву Б, ӯзмеш по јёдну рӯчицу *оӣе̯̑реш* је, *оӣе̯̑реш* Б, ъ̑нда ӣма *ӣре̯̑бене* Б, ја̑ сам *ӣобе̯̑ӣла*, од мо̑јег ъ̑ца сам *ӣобе̯̑ӣла* Б, кӑо *де̯̑ца* за̑једно смо ӣшли и у шко̑лу Г, *ч́е̯̑ка* до̑к си *вече̯̑рају* Г, не ваља̑ у *ӣе̯̑ӣео* Г, па гребенӑло на *ӣре̯̑бене* Г, *ӣове̯̑деш* свёкра, свекр̑ву Г, *ӣе̯̑реш* у јёдну въ̑ду Г; знӑш кӑко *убе̯́ли* то̑ Б, къ̑ је *бе́ло* да је шӑраш Г, напра̑ви *куде̯́љицу* Г, *ме̯́со* би мётули по пиктӣје Г.

На основу примера очитава се законитост према којој долази до спорадичног отварања вокала – суседство са билабијалним сугласником, у највећем броју потврда, и палаталним предњонепчаним сугласником.

Појава затварања наглашених вокала потврђена је усамљеним примером са вокалом *о* под кратким акцентом: *ӣо̯̑ла* домӑћин појёде Б.

Вукићевић (1993: 33) бележи ову особину на терену Малог Косова, чији говори имају донекле затворену артикулацију вокала *е*, док се затворенije *о* може кретати и до његове замене вокалом *у* код заменице *који*.

---

8 У литератури располажемо подацима о појави префонологизације у суседним призренско-јужноморавским говорима на Косову и Метохији (Ивић и Александер 1971; Ивић и Реметић 1990; Стијовић 2010). На основу испитивања претходних аутора и сопственог материјала, Стијовић (2010: 324) закључује да је територија Новог Брда најкомпактнија област ове појаве. Претпоставља се да је матична област префонологизације околина Липљана и Грачаница, одакле се миграцијским кретањима разносила на суседне и удаљене терене.

Дифтонгизација. У испитиваним говорима ова појава је факултативног карактера. Њоме су захваћени кратки, дуги па и ненаглашени вокали, што значи да није условљена акценатском реализацијом. Спорадично се дифтонгизују вокали на иницијалном слогу двосложних и вишесложних речи и то у суседству лабијала, дентала и велара:

а) кратки вокал: о̀на је̏с *о*^{у}*бла̑чена* у хаљи̏ну и то̑ Б, *у оно̑ дво̀*^{у}*ри̏ште та̑мо* Б, вре̏ла *во̀*^{у}*да* Б; *о*^{у}*дне̑сеш* га у ре́ку, *о*^{у}*ква̑сиш* га и вра̑тиш га из ре̄ке̑ Г.

б) дуги вокал: у то̑ *вр*^{ч}*е́ме* жӣве̏ло се на не̏ком дру̏гом систе́му Б, је̏дну ча̑шу ви́на по̀ред *св*^{ч}*е́ће* Б.

Рефлекс јата. Према најновијим истраживањима у погледу рефлекса старог гласа *јата* говори Бањске и Гојбуље не могу се окарактерисати као типични представници косовско-ресавског дијалекта. Наместо некадашњег вокала *ја̄т*, поред екавског, у употреби су и икавски и јекавски рефлекси.

Кратко јат дало је рефлекс *е*: је̏дан *чо̀век* слу̑жи Б, два̑ *ме̏сеца* Б, о̀на и̏ма *се̏ме* Б, и о̑н с те *ме̏сте* Б; сви̏рка *и̏е̏сма* Г, пи̏ју по̀сле *де̏ца* у̀веће Г, *се̏ћеш* ба̀дњак Г, *исте̏рамо* о̑вце Г, ка̀д је *ле̏то* Г.

Екавски рефлекс долази и на место дугог јата: *уме̑си* се пога̀ча Б, а о̀вчје *мле́ко* ја́ко Б, оно̑ ста̑ро *вре́ме* Б, ко̀ ова̑ свёска *бе́ла* Б; не̑ће *напре̑д* Г, ја̑ сам *де́те* би́ла Г, бе́ло као сне̑г Г, да отёру ту во̀ду у *ре́ку* Г.

У говору Бањске и Гојбуље добро је очуван екавски рефлекс у одричном облику глагола *јесам*: ја̑ *не́сам* пра̀вио Г, та̀мо *не́сам* би̏о ни̏кад Г, да *не́си* са̑м Г, та̀д *не̏је* има̀ло у купа̀тило Б; ми̑ дре̑н *не́смо* има̀ли Г, о̀ни мене *не́су* ви̏дели Г.

Облик личне заменице 1. лица једн. у ДЛ *мене* спорадично је сачуван само у говору Бањске: о̑н *ме̏не* уста̀о и наздра̀вља здра̀вицом Б, *ме̏не* пре̏дао о̀дма Б, модри̏ца је̏дна на *ме̏не* ни̏је би́ло Б, о̀ни *ме̏не* инёкцију про̀тив бо̄ло̀ва Б.

Префикс *ӣпре* изједначен је са *ӣпри*: одзго̀р да *ӣпре̏ши̏сне* Б; *ӣпре̏ши̏снеш* то̑ и тако̑ оста̀виш та̀мо Г.

У многим категоријама, где би се по косовско-ресавском моделу очекивано налазио екавски рефлекс, у употреби су икавизми. На пример у дативу – локативу једн. именица III врсте форме са завршетком на *-е* представљају праву реткост, што потврђује један забележени пример у Бањској: ка̑жем ја̑ *је̄тре̑* Б. Овде ћемо навести категорије у којима је раширена икавска замена јата:

а) датив и локатив једн. им. ж. р.: да му довёду сна́шу *ку̏ћи* Б; и донёсеш *ку̏ћи* Г, сёкли би по *шу̏ми* гра̑ђу Г;

б) датив и локатив једн. личних заменица 1. и 2. л. *ме̏ни* о̀tas ка̀д је у̀мро Б; о̀на ми *ме̏ни* па̀да те̏тка Г;

в) ГДИЛ мн. заменичко-придевске промене: прѐко *њи̑х* се ста̀ве ћили̏ми Б, са *њи̏ма* и̏шо у ц’а̄ми̏ју Б; ни̏сам ја̑ *њи̑* ви̏до Г, а и̏змеђу *њи̑* ве́нац Г, испра̀тио га сас *њи̏ма* Г;

г) вокал *и* у префиксу: *ӣприста̀вимо* ку̀пус Г, њо̑зи ка̀о да се то̑ *ӣприкази̏вало* Г;

д) компаратив придева *ста̄р* има само ову форму: *на̑јста̄рѝји* ко̄мши̏ја Б, ни *ста̄рѝја* ни мла́да жѐна Б; ја̑ сам *на̑јста̄рѝја* у ро̀ду Г;

ђ) одричан облик глагола *јесам*: по Дрени̏ци *ни́сам* и̏шо Б, ко да ни̏кад *ни́си* Б, *ни̏је* смѐла да га поглѐда Б; *ни́сам* ја̑ њи̑ ви̏до Г, *ни̏је* би́ла купо̀вна гра̑ђа Г;

е) икавизми у корену глагола II врсте: да *по̄сӣјем* ба́шту Г.

У материјалу се нашло неколико потврда ијекавске реализације *ја̄* код прилога и заменица у заменичко-придевској промени:

а) прилози: *ӣ̀дслије* ôвце Г, ӣ̀ўпови *ӣ̀рӣје* би́ли тӣ зе̏мљани Г;

б) заменице: ка̏д би́ла код *на̀шија* вра̂ти о̀на се испра̏вила на ра̏ме Г, до̀бра за *свӣјӯ* Г, *онӣја* па́ште ма̀кнеш све̏ Г, она̂ во̀да бӣстра из *онӣја ко̀скија* Г.

Идентичне примере факултативног типа: *за овӣја ӣ̀дина, од свӣја, од дрӯгије но̄ћӣ* Елезовић (1911: 470) приписује црногорским утицајима, који су очекивано присутнији у пећком говору. За регистроване икавизме у основи глагола II врсте у говору Малог Косова (насеља: Батлава, Перане, Горња Лапаштица, Репа и Ливадица) Вукићевић (1993: 34) наводи да су то примљене особине, чија је употреба ретка.

Девокализација сонанта р. У материјалу се нашао и по неки пример потврде девокализованог сонанта *р*, који се везује само за глагол *умре̄ти*: е не *ӯмрела* ја̂ да бо̂гда Б; а ка̏д *ӯмрела*, ка̏д хтӗла да ӯмре Г.

Судбина крајњеī суī̄ласника л. По питању вокализације гласа *л* на крају слога и речи, као и у радном глаголском придеву мушког рода једнине резултати наших налаза су двојаки. Барјактаревићева грађа из Гојбуље указује на завршен процес у северној зони Косова: *дѐӣба, ко̄та̀о тре̄снӯо, чѐкао* (Барјактаревић 1977: 46, 48).

У нашем материјалу из Бањске и Гојбуље превагу свакако односе потврде у корист извршене вокализације гласа *л* у свим позицијама, неретко праћене асимилацијом према следећем вокалу и контракцијом: о̀дем на *ӣ̀со* Б, та̂ј *ӣ̏е̄о* ста̏виш у ту̂ во̀ду Б, кӯвају у та̂ј *ко̄та̀о* Б, мӗне *ӣрѐдао* Б, ка̏д сам се *оженӣ̀о* Б, о̂н је *бӣ̀о* у сва̀тове Б; ста̀ви на *сто̂* Г, вру́ћа седи̂ у *ко̄та̀о* Г, ӣ̀дем за на *ӣ̀со* Г, да ме̂си хлӗба не ва̀ља у *ӣ̏е̄ео* Г, тӣ *цѐо* да̂н ра́ди Г, *цѐо* да̂н седи̂ Г, о̂н је ма̀рта *о̄тӣшо* Г, о̂н *дӣ̀шо* да ӯзме ка̀зан Г, у Бо̀сну ра̄дӣ̀о Г, *кӯ̄тӣо* пр̏стен Г.

Код информаторке из Гојбуље нашао се један пример очуваног *л* на крају слога: црепӯ̀ља она̂ од *ӣ̏е̄ел* Г.

У обе зоне регистровани су примери где је *л* на крају слога/речи замењено гласом *в* у чему се и огледа утицај призренско-јужноморавских говора:[9] у *ко̄та̀ву* вӗлики ста̀виш жи́ву со́ду Б, *на̄пра̀вив* ко̀ *ло̀ӣ̄ту*, *доно̀сив* Б, *ӣ̄љӯскав* Г.

Говоре Малог Косова, у главнини, одликује вокализација гласа *л* на крају слога/речи, која изостаје само у присвојном придеву изведеном од именице *село*: *сѐлски ӣ̄ӯ̄т*, *сѐлска ӯ̄трина* (Вукићевић 1993: 36).

Вокали и вокалске групе уклањају се елизијом, редукцијом и сажимањем вокала.

Елизија. Неакцентовани вокали *а*, *е* и *и* могу бити елидирани, док су вокали *о* и *у* стабилни у таквим позицијама:

а) у везнику *да*: мо̂ј о̀тац ка̏д бӣ̀ло *д-иде̂* Г, тӣ ћеш дрӯги пӯ̂т *д-ӣ̀деш* код њӣ Г, ве̏рујем д-*ӣ̀маљи* вѝше Г;

б) у речци *нека*: *нӗ̀к* ви жӣ̄ве̂, *нӗ̀к* ви да̄дӯ̂ Г, *нӗ̀к* ӣ̀де то̂ низ ре́ку Г;

9 М. Павловић (1939: 80) сматра да је појава замене крајњег *л* гласом *в* пореклом из македонских говора. Са кичевског и тетовског терена на српски језички простор (Сретачку жупу, Сиринићку жупу и призренску околину) донето је билабијално *л* које се развило у *в*.

в) у повратној речци *се*: у сѐло да *с*-удâм Б; па мо̑ра да с *опе̏ре* Б; изва̏ди да *с*-осу̑ши, да *с*-омекша̑ Г;

г) везник *али*: *ал* та̏д је би́ло Б, *ал* пре̑ то̀га ни̏је смѐло у̏вече да се мр̑си Б; *ал* седи̏ це́лу но̑ћ Г, *ал* не мо̀же са̏д да ми па̏дне на па̏мет Г; *ал* та̏д смо има̏ли и о̑вце и кра̏ве Г;

д) везник *или*: да л прихва̏та то̑ *ил* не прихва̏та Г, *ил* ћу пу̏штит шћа̏ Г;

ђ) речца *ли*: да *л* се на̏ћела во̀да да *л* ни̏је Г, да *л* Шиптари пра̏ве сва̏дбу но̀ћу Г, је *л* ју ви̏диш Г.

Редукција. Редуковање вокала није подједнако захватило иницијални, медијални и финални положај. Вокалске редукције у иницијалној позицији факултативног су карактера, стога се у материјалу нашло свега неколико примера аферезе везника *ако* и показне заменице: *ко̀* разу̏мете Б, *ко̀* и̏ма покло̀пац, о̑н га затво̀ри Г, *ко̀* има̏о, *ко̀* не ку̑пи Г, и оно̑ до̑ђе *ва̀ко* као ћи̏пкано Г, по ма̏ље *ва̀ко* Г.

Губљење вокала у средишњем положају честа је појава и највише је раширена код прилога. У корпусу су се нашли следећи примери синкопе: *изво̀лӣте* на сла̏ву Б, а о̑н мла̑д и тѐрај ми кра̏ве *ко̀лко* мо̀жемо Б, па̑мтим и да̑н и *ко̀лко* је са̄ти̏ би́ло Б, *ко̀лка* је дужи̏на Б, бајаги не *мо̀ш* ми ни̏шта Б; о̀пет *нѐколко* пу̏та ква̏сиш Б, та̑ј кофи̏н *ко̀лко* и̏маш Г, *за̑јно* и у њи̏ву и у лива̏ду Г.

Финални вокал у сандхију или ван њега изразито је нестабилан, те је апокопа учесталији вид редуковања вокала. Материјал сведочи о овој појави код прилога, где је најфреквентнија, и заменица: а) ни̏је се има̏ло *тӣа̀д* мно̀го Б, *ка̀д* сви̏ сѐдну да вечѐрају Б, *нѐкад* мо̀мак ни̏је ишао̀ у сва̏тове Б, то се расту̏ри *ку̀д* кој̑и Б, у та̑ј топли̏к *нѝкад* Б, са̏мо што̑ ни̏је има̏о *ку̀д* да пу̀кне Б, о̀ни уста̏ју *оти̑д* Б; *са̀д* и̏маш ка̏зан Г, *ка̀д* га ста̏вимо у бу̏ре Г, до̀шо већ *на̀д* о̀балу Г, *нѐкад* ако ни ма̏ло би́ло Г, *нѝкад* не̑ће да до̑ђе ви̏ше Г, а *ова̀м* ко̑ сѐје ла̏н дру̏кше Г, дова̑ћа *ова̀к* и *ова̀к* Г; б) жӣвѐло се на *нѐком* дру̏гом систе́му Б, с *ти̑м* се ора̀ло Б.

Конт̄ракција вокалских ӣрӯпа. У говору Бањске и Гојбуље забележено је контраховање само финалних вокалских група *-ао* и *-ео*, док остале групе показују стабилност. Сажимање се врши већином у корист другог вокала у радном глаголском придеву и речци *као*, док ова појава нешто мање захвата именице:

а) радни глаголски придев: да би пу̑тник *ӣрдо̀шо* Б, ни̏је само *мдо̀ӣо* да је̏де зе́јтин Б, *ӣомдо̀ӣо* му Бо̑г Б, ка̏д је *ӣрдо̀шо* поред мѐне Б; ни́сам ја њи̏ *вдӣдо* Г, две̑ го̀дине сам *ӣонда̄вљдо̀* Г, ка̏д *ддо̀шо* већ на̏д о̀балу Г, ни̏је на ко̀ња него пѐшке *и̑шо* Г;

б) именице: у сѐдам са̄ти̏ о̀дем на *ӣдо̀со* Б, *ӣе̏ӣо* ста̏виш у ту̑ во̀ду Б; и̏дем за на *ӣдо̀со* Г, це́лу но̑ћ га затрпа̏љи ова̏ко у *ӣе̏ӣо* Г.

Када је у питању речца *као*, у материјалу су се нашли примери сажимања вокалске групе *-ао* у оба смера, односно и у корист првог и у корист другог вокала: али бо̀ље су *ка̀* шна̏јдери што̑ Г, цр̑н *ка* ова̑ј шпо̀рет Г, оно̑ дѐца *ко̀* дѐца Г; напра̏виш *ко̀* лопа̏та Б, ко̀ да ти је пр̑во да повѝјеш Б.

Чување вокалских група потпомогнуто је, неретко, акцентом, мада су све вокалске групе стабилне и ван позиције акцента: о̑н мѐне *уста̀о* и наздра̏вља здра̏вицом Б, *чѐкао* ку̑ћи да му довѐду сна́шу Б, ка̏д сам се *вра̀ћао* ку̑ћи Б, *ӣу̑ца̄о* о̑н Б, то̑ је *ко̀та̄о* Б, о̑н се *ӣо̀ӣео* на ко̀ла Б, ку̑пус *кѝсео* Б; да мѐси хлѐба не ва̏ља у *ӣе̏ӣео* Г, иско̀ћи сас кро̀ва пред мѐне ка̑же и *ипра̀о* и *ипра̀о* Г, та̑ј чо̀век то би *ӣрӣћа̀о* о̑н Г, док ни̏је *дошао̀* пола̏зник Г, у за́вод да не ра̑дим сам *у̑зео* књи̏жицу Г.

У медијалној позицији група *-ао* може бити очувана: мо̏ја *за̂ова* трёба да йде у ба́шту да ква̏си Г, нйје ми да́ла *за̂ова* Г или сажета у корист првог вокала: нёку *за̂ву* Г.

Група *-ае* јавља се код бројева од једанаест до двадесет, где често бива сведена на *-е* или *-ај*: *два̏ес* и пе̂т чла̏нова у јёдној кући Б, *два̏јёс*, *пе̏тнес* лйтара Б; по̏сле *два̄не̂с* у̏мро Г, *два̏јес* повёдеш код прйјатеља Г.

Замена вокала. Говорима Бањске и Гојбуље својствена је и замена вокала, најчешће у суседству са преградним гласовима. Уочено је да информатори из Гојбуље редовно мењају почетни вокал у везнику *или*, а потом и редукују финални вокал, те овај везник има фонетски лик *ел*. Наводиме следеће потврде:

о место у: да сйпа во̏ду да се *оми̂вају* Б, бра̏т од тётке из *Прпло̏жја* Б; *у место о*: оно̂ по̏сно да *укуўсимо* Г; *у место а*: на̏јвише се во̏ле *ўјуци* Б; *о место а*: *йопрйку* Г; *е место о*: ова̂ *йреговорйла* Г, да *йрегўнемо* оно̂ зрнце од дре́на Г, да *йрегўну* на̏штину Г; *е место и*: *йретйснеш* то̂ и тако̂ оста̏виш та̏мо Г, у црепўљу *ел* у шпо̏рет Г, *ел* испле̏ла *ел* иза̏ткала Г, на со́ду пога̏ћу *ел* на кйселу во̏ду Г, са̏мо ма̏јка *ел* ба̏ба уста̏ну Г, *ел* ти ўјуци *ел* нёка тётка Г; *е место а*: пре ни́смо у тепсйје него у *тењи́ре* Г, *ре̂ћеш*, тўриш папрйке па ма̏ло со̏ли Г, да оста̏виш *ће̏шељ* ова̏ко на стољйцу Г.

У говорима Малог Косова ова појава је сасвим обична и документована многобројним потврдама (Вукићевић 1993: 33).

КОНСОНАНТСКЕ ОСОБИНЕ

Консонантизам говора Бањске и Гојбуље проширује инвентар фонолошких јединица употребом фонеме *s*. Поред тога, у систему консонаната издвајају се и веларно и умекшано *л*, и нарушена дистинкција између два пара африката *ч* и *џ* и *ћ* и *ђ*.

Сонант j. Овај сонант прилично је постојан у систему консонаната. Неочекивано је добро очуван у финалном положају показних заменица и интервокалској позицији: и *ова̂ј* уме̂си се пога̏ча Б, *она̂ј* цёв прёко Г, ка̏д би дошао *та̂ј* чо̏век Г; ту̂ се *фа̂рбају* ја́ја Б, па с про̏лећа па *сёјеш* Г, јёдан *ко̄мшйја* на̏ићи Г.

У говору Гојбуље у презенту глагола 3. л. мн. регистровани су примери његовог губљења када се нађе у положају између два вокала: о̀ни се *расте̏рау* Г, ова̂ј на ко̀ња и *ипра̀у* Г, мёне *зна̀у* о̀не Г, о̀не *узѝмау*, *ку̀пау* се, *чешља̀у* се Г, у ову̂ се не *ја̂вља̀у* Г, *по̄се̂дау* свй око те̂ со̀фре за до̀ле Г.

Секундарно *j* везује се за бројеве од дванаест до двадесет и именицу *снаха*: йма дёсет лйтара, *два̏јес* Б, по *два̏јес* повёдеш код прйјатеља Г; *сна̏ја* за бра̏та од стрйца до̀шла Б, има̏ла би мо̀ја *сна̀ја* Г.

Сонант в. У истраживаним доњоситничким говорима сонант *в* је очуван и стабилан у консонантском систему. Усамљени примери указују да се губи једино у медијалној позицији код заменица за каквоћу: *ова̏ки* сйра да бйдне Г, у сёло ймамо *та̄кў̂* Г.

Суйласник х. Као у већини народних говора консонант *х* подложан је заменама другим консонантом и губљењу на сваком месту у речи, а у једном мањем опсегу примера сачувао је свој положај и индивидуалност:

а) губљење фрикатива *х* у свим позицијама: гото̀во вӣше, не́ма *о̀ћу*-не́ћу Б, мо̀же да йде ка̀д *о̀ће* за ба̀дњак док сва̀не Б, две̂ *ӣљаде* трӗ̀ћа Б, ту̂ би *ра̀зла́дили* мле́ко Б, *о̀дма* йде с гро̂бља кӯћи Б, *рѐко* тро̂й кра̀ве упре̂гнеш Б, трӗ̀ћа *ӣовр̂* ће̂ Б; ста̀виш *лѐба* у црепӯљу Г, *о̀ћемо* да ги испра̀тимо у во́јску Г, и *дова̀ӣи* и ова̀ко на ову̂ ру̂ку ста̀ви Г, на *вр̂* го̀дине Г;

б) супституција сонантом *ј*: *сна̀ја* за бра̀та од стри́ца Б;

в) супституција другим консонантом: до̀шла *сна́ша* из Цр̀квене водӣце Б, са̀д ве-льӣм по нӗгде *сна̄ше̂* Г; *ӣлѐк* пробӣјеш колӣко мо̀же Г, ове̂ *ӣлѐкане* Г, пре̂ Ба̀дњега да̀на кӯвамо *ӣикӣӣје* Г; ста̀вљаш ре̂дом *вр̀с* то̀га пепѐла, *вр̀с* то̀га Г, зва̀ли смо *баӣӣја* пре̂ Г.

Африка̄та s. Инвентар консонантских фонема проширен је фонемом *s*, која се очувала у групи *sв*: да се изра̂зим безобра̀зан и *sвӣрѐо* Г. Присуство и употреба фонеме *s* разликује сугласничке системе испитиваних доњоситничких микроареала, будући да се у Бањској није очувала.

Фонему *s* региструје и Вукићевић на суседном ареалу, али у лексемама које постоје и са фонемом *з* (Вукићевић 1993: 37).

Африка̄те ч, џ, ћ, ђ. Нарушена опозиција, односно неразликовање два пара африката *ч, џ* и *ћ, ђ* и, у већој мери, њихово свођење на један пар представља једну од најизразитијих црта истраживаних говора. Уочено је да је неразликовање африката *ч* и *ћ* раширеније је у Гојбуљи, и готово изостаје у суседној Бањској, док је умекшано *ч* особеност само Бањске. Регистровани су примери:

а) ч > ћ: мӣ чӗкамо *ӯвеће* сва̀дба да бӯде Б, зна̀ћи мно́го поора̀ли Б; *јӗ̀ћам* и кукӯруз Г, мӣ *ӣеће́мо* од по̀жеге Г, сва̀ко бӯре ӣма *ћѐӣ* Г, она̂ *ба̀ћва* затво̀рена на сва̀ку стра̂ну Г, по̀сле окро̂јиш га на *ћѐӣврӣ* Г, угрӗ̀је се *са̀ћ* Г, плетӗне *ћара̀ӣе* вӯнене Г;

б) ч > ч’: о̀нда се *ч’ѐка* ӯвеч’е Б, и та̂ј ко̀мшија ако је бӣо на̂јблӣжи се̄да̀о се у *ч’ѐло* со̀вре Б, попӣју те̂ тро̂й *ч’а̀ше* пр̀во Б, и *ӣокрива́ч’е* и *ӣросӣра́ч’е* Б, *ч’етвр̂ӣи* да̀н ӣма го̀сти Б, сла̀ма од ра̀жи о̀на је *дуӣа̀ч’ка* Б;

в) ћ > ч: зӗмљане *ло̄нчӣче* Б, ба̀карни котао̀, *ко̄ӣлӣч* ка̀ко се ка̂же Б, у то̂ је кӯвала мо̀ја *ма̀чеха* Б; ко̄мшӣја трће̂ да помо̀гне ако ра̂диш нӗшто *кӯчу* Г;

г) џ > ђ: она̂ј каза̂н дӗ̀ се ба̀ца *ђӯбра* Г, ста̀виш црепӯљу у *о̀ђак* Г, кр̂в као *ђи-ӣѐрица* Г;

д) џ > џ’: о̀ни йду у *џ’а̄мӣӯју*, а мӣ чӯвамо сто̀ку док до̂ђу из *џ’а̄мӣӯје* Б; из њо̂јзиног *џ’ѐӣа* па̀ре Г.

ђ) ђ > џ: то̂ је *џӯвек* са̀д ове̂ зӗмљане по̀суде Б.

Примери у којима је очувана дистинкција међу паровима африката: за *чара̀ӣе*, пр̀слук, *џе́мӣер*, свӗ је то̂ за *ћӣлиме* Б, и кошӯље и *ӣа̀ће* Б, *ма̀чка* да про̂ђе прӗко ка̄јма̀ка Б, или од *ӣовӗ̀ће* или то̂ сӣриште Б, нӣје би́ла купо̀вна *ӣра̂ћа* Г, коно̀пани нӗки *ча́ршаф* Г, о̀ни йду у *џ’а̄мӣӯју* Б, тӯ се сӣпа *џӣ̀бра* Г.

Милорадовић (2015: 271) сматра да се свођење два пара африката на један може тумачити као резултат аналитичких процеса или пак као најава аналитизма, где главну улогу имају структурни утицаји суседних језика у контакту са српским периферним говорима.

Ла̄терали л и *љ*. Друга важна особина истраживаних говора јесте померена артикулација латерала *л* и *љ*, под утицајем албанског језика. Наиме, раширена је

веларна реализација сонанта *л* у вези са вокалима задњег реда и, са друге стране, његово умекшавање у непосредном суседству са вокалима предњег реда и изједначавање са сонантом *љ*:

а) тад̑ нӣје имад̑ла струја нѣго ӣма *лӯч* Б, мо̑ј о̏тац *ӣолӯдео* Б, свӣ су по *шко̑лама* Б, и *лӯӣаш* у оно̑ј коно̏ӣљу Б, ка̏ко је *ла̑дно* као гӯја Б, оно̑ о̏бично *ло̑нче* Б; тѣк по̏сле изад̑шли *ӣлӯгови* Г, ӣрѣ нӣје би́ло ци́гла Г, сад̑ ӣмамо *ло̑нце* Г, дѣ трѣба го̏сти да *долад̑зе* Г, бад̑цамо жӣто на *ӣолад̑зника* Г, и долад̑зи сас *фрӯлу* Цӣганин Г;

б) ствад̑ри којѣ трѣба да се *ӣлѣӣу* Б, па се *лѣӣӣло* тад̑ би́ло з блад̑том о̏коло Г, *мад̑ли* казад̑ни би́ли Г, вѣрујем д-*ӣмали* вӣше Г, *ӣрли* да се *ӣрли* Г, *ӣолӣко* му тӯри во̏ду Г, нѣ знам штад̑ би *додава́ли* Г, би́ла *калени́ца*, *кале́нче* Г, мад̑јка пото̏ӣи то̑ да се то̑ *раскӣсели* Г, ка̏сно и *ӣѣкли* ракӣју Г, њѣга *ӣѣрали* јѣдном до во̏де Г.

Судбина консонантских група. Упрошћавање консонантских група врши се у свим положајима у речи, а резултирало је потпуним губљењем сугласника или његовом заменом другим сугласником:

а) мо̑ј свѣкар ӯвек би̏о *бо̏лесан* Б, ӣзби *ко̑с* ова̏ко Б, о̏на свѣ *расӣа̏не* то̑ Б, ка̏ко *исӣа̏ну* сад̑ Б, мад̑јка и *ће́рка* ӣду на игра̑нке за̑једно Б, ру̑ке ти *оӣа̏ле* Б; *ће́рка* ӣде напрѣ̑д Г, ту̑ сам би̏о *ше̑с* го̏дине Г, до̏ље *де* ӣде ча̏кар Г, ка̏д до̑ђеш да те *ице̑ӣа* на вра́та Г, па да *ска̑ӣиш*, лѣ̑по *ска̑ћена* ова̏ко она̑ сӯкња Г, свѣ би́ло из на̏ше *ба̄шче̑* Г;

б) *одӣрӣли̏ке* коли̏ко ӣма Б, па̏с ми *ӣсломи* но̏гу Б, извӯкујеш *вла́хно* од коно̏ље Б.

У материјалу из Гојбуље нашао се и један пример депалатализације сугласника: сад̑ *не̑ӣе* ме̑со Г.

Код презента глагола *узеӣи* у говору Гојбуље честа је појава да група *зм* > *зн*: по̏сле *ӯзне* изме̑ри ти на но̏гу Г, да уста̏не да *ӯзне* во̏ду Г, да *ӯзне* у у́ста Г, по̏сле *ӯзнеш* тӯриш јѣдан рѣ̑д јѣдну кошӯљу Г, и *ӯзнемо* то̑ појѣдемо по ма̏ло Г, и *ӯзну* вра̑те оно̏га во̏ла Г.

Сугласничка група *ӣс* > *ӣц*: има̏ли смо *ӣца̑* којӣ̑ ӣде сас сто̏ком Г, ел ћу пӯштит *ӣца̑* Г.

ЗАКЉУЧАК

Анализа вокалских и консонантских особености показује да се говор доњоситничких насеља уклапа у опште стање суседних говора косовско-ресавског типа. Међутим, на фонетском плану говора Бањске и Гојбуље присутне су и неке особине које их одређују као периферијске говоре.

Према најновијем сабраном материјалу испитиване говоре одликују међудијалекатска и међујезична интерференција. Потврђени утицаји из суседног призренско-јужноморавског дијалекта огледају се у префонологизацији квалитета средњих вокала и рефлексу *в* наместо вокализованог крајњег *л*. Са прогресивног штокавског тла унет је икавски рефлекс *јата*, док се регистровани ијекавизми приписују миграцијским наносима из правца црногорских говора. И најзад, из албанског језичког окружења широко су распрострањене две фонетске црте – веларно *л* у вези са вокалима задњег реда и умекшано *л* у вези са вокалима предњег реда.

Спроведено истраживање представља почетак послова на прикупљању и обради дијалекатског материјала у зони Доње Ситнице, одакле се у будућности очекују нова обавештења.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић. *Дијалектолошка истраживања*. Приштина: Јединство.

Вукићевић 1993: Милосав Вукићевић. *Огледи из дијалектолошких истраживања*. Приштина: Филолошки факултет.

Вукићевић 1993: Милосав Вукићевић. „Говор Срба у Малом Косову". *Зборник Филолошког факултета у Приштини*, III, 32–51.

Елезовић 1911: Глигорије Глиша Елезовић. „Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи". *Српски дијалектолошки зборник*, књ. II, 464–473.

Елезовић 1927: Глигорије Глиша Елезовић. „Једна интересантна контаминација у косовско-метохиском диалекту". *Гласник Скопског научног друштва*, књ. II, 185–189.

Елезовић 1998: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохиског дијалекта*. Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Народна и Универзитетска библиотека.

Милорадовић 2015: Софија Милорадовић. „Српски периферни говори – међујезички утицаји и балканистички процеси". *Исходишта*, књ. 1, 267–269.

Милорадовић 2020: Софија Милорадовић. „Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалекатске формације, преглед одлика и истражености". *Косовскометохијски зборник 8*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 185–225.

Павловић 1939: Миливој Павловић. „Говор Сретечке жупе". *Српски дијалектолошки зборник*, књ. VIII, 1–352.

Радић 2010: Првослав Радић. „О траговима старосрпског акута у говорима Косова и Метохије". *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* 1. *Језик и народна традиција*. Зборник радова. Ур. Софија Милорадовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 229–242.

Радовановић 2001: Војислав Радовановић. „Косово поље". *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Ур. Станоје Станојевић. [Друго фототипско издање, II књига И – М.] Нови Сад: Штампарија „Будућност"; Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 391.

Радовановић, Николић 2022: Драгана Радовановић, Јована Николић. „Акут у говорима косовско-ресавског дијалекта (скица географског распореда)". *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LXV (1), 77–93.

Радовановић, Николић 2022: Драгана Радовановић, Јована Николић. *Досадашња проучавања косовско-ресавског дијалекта – степен проучености и картографски приказ*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Стијовић 2010: Рада Стијовић. „Прилог утврђивању границе префонологизације наглашених вокала *е* и *о* у призренско-јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије". *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* 1. *Језик и народна традиција*. Зборник радова. Ур. Драги Маликовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 319–325.

Урошевић 1938: Атанасије Урошевић. „Вучитрн. Антропогеографска монографија". *Гласник Скопског научног друштва*, књ. XIX, 215–230.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. „Косово". *Српски етнографски зборник*, књ. LXXVIII, 1–401.

РЕГИСТАР СКРАЋЕНИЦА

Б – Бањска
Г – Гојбуља
К-Р – косовско-ресавски

Jovana S. JOVANOVIĆ

FROM PHONETIC PROBLEMS OF THE SPEECH OF BANJSKA AND GOJBULJA AREA

Summary

This paper provides an inventory and distribution of consonant and vocal sounds in certain settlements in the lower parts of the river Sitnica (Banjska and Gojbulja villages) near Vucitrn. The main intention of the interpreted material is to show the phonetic peculiarities of the speech of Donja Sitnica on a synchronic level and thus contribute to the knowledge of Serbian languages in the area of Kosovo. It can be seen that the Kosovo-Resava substratum has suffered sediments from other dialects from the neighboring Albanian language, which defines the investigated languages as peripheral. Therefore, the structures of the researched micro zones can be recognized as having multiple influences, which come from the progressive stokavian speech, the Prizren – South Morava dialect, Montenegrin speech and non Slavic linguistic circumstances. In the vowel system, the influences from the first three directions are more present, while in consonantism there are noticeable features from the structure of the Albanian language.

Key words: Kosovo-Resava dialect, vowels, consonants, Banjska, Gojbulja.

Рад је предат 25. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Васић Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46229

Оригинални научни рад

*Јована Б. СУВАЈЏИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ГРОТЕСКА У ПРИЧИ „ВИТЛО" ДРАГИШЕ ВАСИЋА**

Апстракт: Приликом разматрања најуспелијих видова књижевног уобличавања гротеске и гротескног у српској књижевности не смеју се заобићи приповетке и приче Драгише Васића. Традиционална фактура прича сусреће се са сложеним ефектом гротескног и психолошким пореклом гротеске у Васићевој збирци *Витло и друге приче*. У овом раду тумачићемо насловну причу збирке – „Витло" – из аспекта проучавања феноменологије гротескног у српској модерној књижевности. Посредством помног читања (*close reading*) из четири фрагмента приче издвајаћемо доминантне гротескне мотиве и теме. Наша је теза да се прича „Витло" може сматрати парадигматичном за тзв. кајзеровски тип гротеске – схватање гротеске које се позива на закључке Волфганга Кајзера о гротескном као доживљају „отуђеног света". Овим радом тежимо да допринесемо тумачењу сложене Васићеве приче, која се поиграва с модернистима блиским појавама гротескног, сублимног, језовитог итд.

Кључне речи: гротеска, Драгиша Васић, „Витло", Волфганг Кајзер, прича, модернизам.

Књижевноисторијски гледано, дело Драгише Васића повезујемо с појавом првог таласа српског и југословенског експресионизма након Првог светског рата. Будући да је у књижевној критици уопштено мишљење да приповедање у Васићевом роману *Црвене маље* (1922), збирци приповедака *Утуљена кандила* (1922), а нарочито у каснијим збиркама *Витло и друге приче* (1924) и *Пад са грађевине* (1932), не раскида у потпуности са ранијим, реалистичким приповедним традицијама иако истовремено трпи и експресионистичке утицаје,[1] његову ћемо књижевну праксу у најширем смислу означити модернистичком. Како примећује Мило Ломпар у монографији *Модерна времена у прози Драгише Васића*:

> Васић је [...] писац оног епохалног *убрзања* које је моменте модернитета у српској прози претворило у хоризонт модернитета те прозе. То што његова проза кореспондира са традицијом српског реализма и модерне показује нужност тих традиција за сам поетичко-епохални преврат у књижевности двадесетих година (1996: 10).

* Истраживач-приправник; jovana.suvajdzic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Слободан Јовановић запажа, пишући о *Утуљеним кандилима*, да „[м]а колико самоникле, приповетке г. Васића остају, углавноме, у традицијама наше старе реалистичке приповетке. Њихова је снага у опажању, и то опажању оштром, духовитом, често саркастичном" (Јовановић 1990: 132).

Иако Васићев приповедни поступак није био нарочито експериментален,[2] теме и мотиви заступљени у његовим делима били су апсолутно савремени. *Утуљена кандила* представила су читаоцима нихилистичку слику ратног и послератног времена, обележеног превлашћу сурових нагона и урушавањем свих грађанских вредности. Гротеска се, стога, у овој збирци јавља као природан и прикладан израз – она проистиче из одабраног наративног материјала и првенствено је сатиричног карактера. Најизразитији поетички ефекат гротеска оставља у приповеткама „У гостима", „Ресимић Добошар" и „У празном олтару".

Критички суд о збирци *Витло и друге приче* није био тако повољан као критичка рецепција *Утуљених кандила*. Како запажа Михајло Пантић, друга збирка је у погледу приповедачке технике представљала повратак преживелим реалистичким моделима приповедања (1999: 223–224). Мило Ломпар закључује да моменат психологизације присутан у збирци *Витло и друге приче* парадоксално враћа приповедну свест у домен кохеренције, заокружености и јединства, што се није могло рећи и за модерније приче збирке *Утуљена кандила* (1996: 202).[3]

И поред свега тога, збирка *Витло и друге приче* нам се чини занимљивијом за тумачење зато што се у избору прича ружно и гротескно на разноврснији начин актуелизују сагласно модернистичкој тежњи, коју формулише Теодор Адорно у књизи *Теорија естетике*, ка „трансформацији оног што прети уметности у агенс те уметности" (2002: 49).[4] Док је у *Утуљеним кандилима* била дата гротескна визија света концентрисана око мотивско-тематског склопа ратовања, причама као што су „Витло", „Освета", „Понор", „Жена", „Напаст", Васић обликује свет у ком живимо као непријатељско место по себи. Сада се гротеска показује као онтолошки задата, темељна структура стварности, што је у складу с најважнијим тезама које поставља Волфганг Кајзер у свом истраживању о феноменологији гротеске у уметности од XVI века до средине XX века *Гротескно у сликарству и песништву* (уп. 2004: 258–264). За Кајзера, гротескно је пре свега доживљај и увид у „отуђени свет" (2004: 258). Покушаћемо да ову димензију гротескног у обликовању фикционалног света истакнемо тумачењем приче по којој је збирка и добила име – „Витло".

ПРВИ ФРАГМЕНТ: УТЕХА МРТВИХ И СТРАХ ОД ЖИВОТА

Прича „Витло" састоји се из четири фрагмента обједињена сећањем и рефлексијама приповедача у првом лицу. Прва реченица приче, а самим тим и целе збирке *Витло и друге приче* гласи: „Срце мртво, небо мртво, све мртво – ох, није чудо" (Васић 1924: 3). У уводу приче „Витло" читалац се одмах суочава са доминантном мрачном, понорном атмосфером збирке. Топоним гробља [где се, „гоњен неодољивим и нејасним неким нагоном" (Васић 1924: 3), упућује приповедач]

2 И поред тога, Слободан Јовановић је у предговору *Утуљеним кандилима* истакао да је Васић српској књижевности овом збирком донео „једну слободнију композицију и један нервознији начин писања" (Јовановић 1990: 132).

3 За Ломпара, парадигматична је у погледу контрадикторности приповедне свести прича „У гостима" из збирке *Утуљена кандила* (1996: 202).

4 Уколико није другачије назначено, цитате с енглеског и француског језика превео је аутор рада.

традиционално се повезује с гротеском због своје лиминалности, граничне позиције између нашег света и непознанице коју доноси смрт. Пећина (*grotto*) – по којој је гротеска добила име – како запажа у монографији *Гротескно у западној уметности и култури* Франсес Конели (Frances Connelly), амбивалентно и двоструко асоцира на „плодност и материцу, као и на смрт и гроб" (2012: 1).

У причи „Витло" гробље је такође представљено као контактна тачка два света, место на ком је омогућена комуникација између наратора и његовог преминулог пријатеља. Вези с мртвима опонирано је бекство од живота; живот је оно због чега је наратор ужаснут, а не смрт, и то ће бити везивна нит за сва четири фрагмента, као и индикатор гротескне структуре стварности, будући да се, према Кајзеровој филозофији гротескног, „код гротескног [не ради, Ј. С.] о страху пред смрћу него о страху пред животом" (2004: 259).

Приповедач парадоксално црпи виталну снагу из загробне мисли свог пријатеља:

> Било је то чудно заиста, и ја то не умем ни да изразим, али сам на оном гробу увек јасно осећао како струји, како се провлачи, како кроз земљу, кроз траву, кроз тамњан, продире до мене, па се ушија и нада мном влада, она снажна, тајанствена и неодољива мисао *његовог мртвог мозга* (Васић 1924: 3, курзив Ј. С.).

Нематеријалност, сакралност и мистичност тог енергетског тока, претходно потенцирана именовањем пријатеља за „умног родитеља душе", детронизована је извором с ког енергија потиче – не из неке непрозирне, узвишене и застрашујуће мудрости оностраног, већ из једног *мртвог мозга*.[5]

Ипак, прави осећај ужаса од живота („последњу самоћу") приповедни субјект Васићеве приче доживљава када остане без оностране (па макар и гробне) утехе и осети свеопште умртвљење, квалитативно другачије од природне смрти:

> Али, ето, оне сам ноћи седео узалуд: земља је ћутала, трава није дисала, тамњан није горео; све је било немо, црно, непомично, мртво. *И тај ледени ужас мртвила увери ме: да је изненада, необјашњиво и неповратно, настала смрт оне живе и моћне мисли што се дотле тако чудно пробијала до саме моје рањене душе* [...] Тада са проклетством живота, ја доживех последњу самоћу (Васић 1924: 3–4, курзив Ј. С.).

Тренутна језа прати спознају човекове остављености и усамљености, а сцене из првог фрагмента постају антиципација продора једног непријатељског света у наставку приче.

ДРУГИ ФРАГМЕНТ: МРТВАЧКИ ПОКРОВ

Тема односа између света мртвих и света живих изнова се потенцира у другом фрагменту увођењем лика преминуле сестре: „Врло давно изгубио сам најмлађенију сестру, младост племениту и нежну, дивне косе, валовите и плаве, сивих великих

5 У том смислу можемо се сетити како је Лаза Костић на сличан начин депатетизовао сцену похођења мртвих у песми „Спомен на Руварца" представљајући „повратника" у обличју костура.

очију и болесно румених образа“ (Васић 1924: 4). Индиферентност мртвих према приповедачу – извор дотадашњег осећања напуштености – гротескним преокретом претвара се у другом фрагменту приче у непријатељство, а стање приповедног субјекта прелази из усамљености у угроженост.

Тај преокрет означавамо гротескним из неколико разлога. Најпре је важна чињеница да представник опасности постаје приповедачева сестра, фигура која нагло и наизглед необјашњиво постаје демонска, мада сестрину припадност делокругу смрти приповедач примећује и током њеног живота: „Упамтио сам јасно ову њену слику: погурена, радила је она један зидни вез [...] са оним *болесним руменилом упалих образа* и очима влажним, дубоким, широко отвореним, *као осенченим смрћу*” (Васић 1924: 4, курзив Ј. С.). За настанак гротеске плодотворна је напетост која се ствара тренутачним онеобичавањем и изобличавањем познатог у страшно, а смисленог у бесмислено (Кајзер 2004: 80). Симболички носилац гротескног јесте сестрин вез у црном оквиру, који привлачи приповедача „неком особитом и чудном мртвачком дражи” (Васић 1924: 5). Тај вез се наједном указује приповедачу као његов сопствени мртвачки покров:

> Из свих шупљика онога веза извиривало је хиљаде челичних иглица што су живо, сложно и мућевито одскакале својим ужасно заоштреним шиљцима да ме боду, да ме самртно убадају у сред самога срца (Васић 1924: 6).

Мотив сахрањивања живих на застрашујући начин изврће уобичајени животни поредак; преокретање поретка у овом случају није карневалско,[6] већ једна потпуна негација животних снага. Као и мотив повратка из мртвих, сахрањивање живих гротескно је јер указује на трансгресију онтолошких граница, „забрањену покретљивост живих и мртвих” (Mangham 2010: 10), што је, у варијантном облику мисаоне повезаности живих и мртвих, обележавало и почетни фрагмент приче.

ТРЕЋИ ФРАГМЕНТ: „БОЖЕ, ЗАР ЈЕ ТО, ДАКЛЕ, ТО ЈЕ ВИТЛО?”

Када упоредимо крај првог [„Тада, са проклетством живота, ја доживех последњу самоћу” (Васић 1924: 4)] и другог фрагмента [„И тако, укочених, ужаснутих очију [...] угледах те ноћи ону најпустију празнину празнинâ кад срце вапије за смрћу риком најслађег спасења” (Васић 1924: 6)] запажамо да долази до градације приповедачевог страха и ужаса пред нестабилном међом иза које се назире демонско наличје стварности. Како примећује Волфганг Кајзер,

> веома [се] лако може упасти у гротескно, али је потребна страна помоћ да се из њега изађе. Јер гротескно упада у један понор, па ако прича треба да буде настављена, онда мора да постоји и нека друга раван на којој ће моћи даље да се одвија (2004: 96).

6 Пример карневалског поигравања са задатостима животног циклуса био би, на пример, мотив *dance macabre* – коло мртвих које плесом упозорава на људску смртност и загробну једнакост.

Наводећи пример честе структуре Хофманових гротески, Кајзер уочава да је једна таква раван сан – излаз из гротескног модуса наративно се може остварити мотивом буђења из сна (2004: 96). Дугачка секвенца сећања у трећем фрагменту Васићеве приче има исту функцију. Приповедач је радом сећања враћен у свет детињства – хронотоп ван дохвата гротескног, како се наизглед чини. Садржај сећања идеализован је:

> Тамо, у углу парка, била је љуљашка, онамо витло, памтим добро. Деда је у томе уживао. Недељом, ројеви деце, као шарени лептири, напуне његову велику авлију. И одрасли су ту – да славне ли дивоте – и свеопшти је урнебес и вриска. Он седи на доксату, он је блажен, мирише ружу, игра ћилибарским бројаницама, и смешка се (Васић 1924: 6–7).

Постепено се, међутим, показује да гротескно запоседа и пределе детињства или се, што је још горе, од самог почетка у њима скрива. Сцена са витлом, које је најпре поменуто као пуки део идеалног декора, сугерише да је истини ближа ова друга, ужаснија могућност.

Трећи фрагмент се, осим по доминантном поступку аналепсе, од осталих делова приче разликује и по уведеној приповедној перспективи – суочавање с витлом описано је из угла посматрања петогодишњег дечака. Таква промена у приповедању замагљује смисао описаних догађаја будући да се због маштовитости и неискуства деце многе свакодневне појаве могу доживети као фантастичне. Штавише, у књизи *Теорија гротеске* Г. Р. Тамарин истиче да је инфантилни поглед на свет, због немоћи деце пред светом, умногоме сличан доживљају кошмарног и гротескног (Tamarin 1962: 39).

У *Речнику српскога језика* Матице српске садржај одреднице витло („вӣтао") гласи:

> *назив за разне направе које се окрећу:* **а.** *вратило са точком (око којега се намотава бунарски ланац), које служи за црпење воде из бунара, чекрк.* **б.** пом. *уређај за намотавање и притезање конопаца или сидрених ланаца на броду.* [...] **г.** *дрвена направа у виду крста са шиљцима на крајевима која се окреће око осовине и служи за намотавање предива са мотовила на цеви, калемове.* **д.** *воденички точак.* **ђ.** *грнчарски точак.* **е.** *рупичасти котур алармне сирене* (РСЈ 2007: 153).

Глагол изведен од именице витло (витлати) полисемичан је, а следећа су фигуративна значења која може имати:

> **3. а.** *гонити, терати, вијати, разгонити* [...] некога. **б.** *не остављати на миру, проганьати; мучити, кињити*: ~ некога (да се добије нешто). **4.** *кретати се вртложно, укругу, или у нереду тамо-овамо, ковитлати се, мотати се* [...] **5.** *скитати, лунъати, тумарати јурећи* [...] (РСЈ 2007: 154).

Ипак, за наше истраживање гротеске занимљивим се може показати још један глагол – глагол завитлавати: „**2.** фиг.разг. *збијати шале, подругивати се с неким.* ▪ ~ се [...] фиг. разг. *шалити се, измотавати се*" (РСЈ 2007: 384).

На основу одредница закључујемо да је у семантичком опсегу речи витло, нарочито глагола изведених из ове речи, садржана изразито негативна нијанса значења (*„не остављати на миру, прогањати; мучити, кињити”*), али и једна амбивалентна нијанса значења повезана са смехом (превасходно негативно значење – *„подругивати се с неким”*; неутрално значење – *„шалити се”*). Чини нам се да се у Васићевој причи активирају сва наведена значења – за дечака (и осталу децу, што је посебно интересантно и о чему ће још бити речи) ће витло бити извор ужаса, а за одрасле вид забаве. Кристоф Мартин Виланд, на чија се теоријска разматрања о карикатури ослањао Волфганг Кајзер пишући монографију о гротескном, сумирао је деловање гротеске (тачније, фантастичне карикатуре, према Виландовој типологији карикатуре[7]), њен ефекат на посматраче, као истовремено изазивање гађења, смеха и чуђења, осећања којима ће Кајзер претпоставити страх и нелагоду (2004: 37). У наставку тумачења видећемо како Васић уноси и гротескну нијансу смеховног, додуше, у домену тзв. сатанског смеха, у причу „Витло”.

Васићев приповедач најпре спомиње витло узгредно, као део идеализованог простора дедине баште. Већ у наредном пасусу, међутим, витло долази у средиште приповедног интереса. Витло изазива страх код дечака зато што, када је у покрету, гротескно изобличава фигуру оног ко на њему седи:

> У грозној напетости, усред вртоглавице, она лица *све неприроднија, све необичнија, све чудније, све страшнија*. Боже мој, подухваћени ветром, праменови оне завитлане косе девојчица тако се дивље вихоре око главе као да ће се *сад откинути и одлетети негде бестрага далеко* (Васић 1924: 7, курзив Ј. С.).

Изобличење врхунац достиже када особа постане „безоблична маса” (Васић 1924: 7) у коју се не може ни гледати. Зашто је безоблично у асоцијативном пољу гротескног? Жорж Батај је сажето дочарао узнемиравајућу суштину безобличног (*informe*) у седмом броју надреалистичког часописа *Документи* (1929), у одељку „Речник”:

> Тако безоблично није само придев који има неко значење по себи већ и појам који служи да деградира ствари у свету [...] То што оно [безоблично, Ј. С.] означава ни у ком смислу не поседује било каква права, и свуда бива згњечено као паук или земљани црв. Да би академци били задовољни, требало би, заправо, да универзум поприми форму. [...] Насупрот томе, тврдити да универзум не личи ни на шта и да је само безобличан своди се на тврдњу да је универзум нешто што наликује пауку или пљувачки (1991: 382).

7 Виланд је „карикатуре поделио у три врсте: 1) у ’истините, у којима сликар само одсликава изобличену природу онако како му се предочава’; 2) у ’претеране, у којима из неке посебне намере додуше повећава изобличеност предмета, али при томе поступа на начин аналоган природи, тако да оригинал још увек остаје препознатљив’; 3) ’у фантастичне или такозване гротеске, код којих се сликар, не хајући за сличност и истину, препушта [...] својој необузданој уобразиљи и неприродношћу и бесмисленошћу својих творевина само жели да изазове *смех, мучнину и чуђење*’” (Кајзер 2004: 36, курзив Ј. С.).

За разлику од гротеске, безоблично (бесформно) није естетска категорија [како каже Батај, безоблично „ни у ком смислу не поседује било каква права" (1991: 382)], што сугерише да оно измиче сваком покушају одређења и категоризације. Гротеска се налази између, с једне стране, безобличног као неиздиференцираног уметничког материјала, и с друге стране, хаотичног као хаоса облика – да би гротескно изазвало жељени ефекат, „[п]отребно је да се назире цјеловитост хармоније и њено губљење" (Tamarin 1962: 17). Мора постојати обрис форме.

Улогу посматрача у причи замењује улога учесника у забави са витлом, овде схваћеној као својеврсни обред прелаза, иницијација дечака и његовог брата у свет одраслих. Доследно се истиче разлика између дечије реакције и реакције одраслих на витло:

> Ох, витло! А велики се ништа нису бојали. Мишицама снажно обухвате паоце, седе баш као на столици, само зажмуре. [...] Не знам ни како је тада изгледало моје јадно лице, али оно, што сам видео на другом крају витла, било је ужасно. Тај смртни ужас на лицу мога старијег брата и данас ми је пред очима. [...] За онај секунд напрегнутога вида ја сам се уверио да су се деца, *пред овим бесмисленим ужасом*, била разлетела на све стране и далеко побегла од витла (Васић 1924: 7, 10, курзив Ј. С.).

Чудна иницијација дечака постепено прелази у гротескно „славље са потпуним отуђењем и свеколиким распадом устаљеног поретка у општи хаос" (Кајзер 2004: 159), које кулминира необузданим смехом одраслих:

> Око мене су били само одрасли, и ја сам их лепо видео чак на тарабама како, начичкани тамо, *вриште, млатарају рукама и бесне наслађујући се најзверскије* у мојим неисказаним мукама, најочајнијим које су ме могле снаћи (Васић 1924: 10, курзив Ј. С.).

Готово парадигматично, сцена са витлом спаја два дејства гротеске – ужас и смех.

Примећујемо да је дечак у трећем фрагменту потпуно пасиван учесник у иницијацији – најпре је само посматрач, а потом се поставља у епицентар гротескног славља. Уколико је на почетку фрагмента описан дечаков поглед на лик који је изобличен деловањем витла, перспектива с врха витла разобличава околину, људе и стварност. До наглог увида у понорну, гротескну страну познатих ствари и драгих, блиских људи долази када се дечак осмели да отвори очи током вожње:

> У једном тренутку, усред оне олује ужаса, *ја отворих очи*. Ох, грозоте! Овога часа чини ми се као да осећам сву горчину онога гађења и као да све видим понова. *Безбројне маске, зинуле, искривљене, исмевачке, зажарених дивљих зеница, искежених, као у грабљивих звери, зуба, безумно срећне, пуне такосних бора, ружне до смртне одвратности, бечиле се, кезиле, цериле на мене тако бесмислено и безумно* да сам ја најбрже морао заклопити очи да напречац не свиснем од бола (Васић 1924: 9, курзив Ј. С.).

Израз „отворити очи" обогаћује смисаоне могућности наведеног пасуса. Дословно схваћено, дечак се тек на овом месту у наративу осмелио да током вожње осмотри своју околину. С друге стране, фразеолошка употреба израза – „'увидети, схватити шта': *отворише су му се очи, пао му је вео* (*мрена, копрена, мрежа, мрак*) *с очију, пукнути* (*пући, синути*) коме *пред очима* (*испред очију*), *захватити* шта *оком*" (Штрбац 2012: 329) – сугерише да се и овде чин отварања очију може схватити као чин спознаје. Дечак стиче дубље схватање о непријатељском односу света према субјекту, што је праћено покушајем да се ужасно сазнање формулише као мисао: „кроз моју малу полуделу главу прође мисао, која је од тада, у најтајнијем дну мога срца, остала најболнија моја мисао живота: зар нико, ама баш нико, ту међу толиким светом, мене не воли, и неће да помогне, зар нико?" (Васић 1924: 10).

Читаво се дечаково искуство прелаза у гротескни свет, који је истовремено, снажно се сугерише, свет одраслих или барем одрастања, изражава једним питањем – „Боже, зар је то витло?" – где се заправо жели рећи: „Боже, зар је све ово, сав живот, једно витло?" Та мисаона линија одјекнуће у четвртом, последњем, фрагменту питањем које прати ретроспективно сумирање приповедачевог живота: „Ох Боже, *зар је све оно било витло*? Ох Боже, тридесет и пет година!" (Васић 1924: 11, курзив Ј. С.)

ЧЕТВРТИ ФРАГМЕНТ: ЕПИЛОШКИ КОНТРАПУКТ ГРОТЕСКНОМ

Крај трећег фрагмента, изненађујуће, уноси оштар контраст у тону у односу на претходне сцене гротескног славља, али и на сумрачну атмосферу првог и другог фрагмента. Још увек се налазимо у простору сећања. Као одговор на питање има ли икакве милости за појединца у непријатељском свету јавља се следећи одломак:

> *Ја сам бежао од витла*. Ја сам трчао кроз траву, и горе су цвркутале тице. [...] И док ми је душа трептала покретом небеске милине, ја сам, *витлајући мој мали шешир од сламе*, трчао, трчао, трчао, махнито ронећи у сласт оног бескрајног мира, оног миловања, оне поезије, испуњен громком радошћу самоће, усред моје природе која ме воли, и под мојим благим, мојим слатким, милим мојим насмешеним небом (Васић 1924: 11, курзив Ј. С.).

Насупрот дечаковој (односно приповедачевој, у сећању) дотадашњој пасивности и немоћи пред светом, сада се екстатички наглашавају неспутан покрет и пространство које својом благошћу очарава дечака. Умешност писца овде се огледа у прилагођавању глагола „витлати" новом тоналитету. Сада је „витлање" шеширића од сламе знак дечаковог безбрижног припадања свету, при чему се и у овој диспозицији приповедног субјекта задржава призвук претераности, изван-редности: „ја сам, витлајући мој мали шешир од сламе, трчао, трчао, трчао, *махнито* ронећи у сласт оног бескрајног мира" (Васић 1924: 11, курзив Ј. С.).

Овим се разведравањем атмосфере завршава приповедачево сећање. У четвртом, и последњем, фрагменту, поново је актуелна темпоралност првог и другог

фрагмента. Иста благост коју је као дечак успео да пронађе пре тридесет пет година сада обузима приповедача, тако да се крај приче налази на у потпуности супротном семантичком полу од оног на ком је „Витло" почело; то је покрет од отуђеног света и свеопште смрти до искупљења света у лепоти и радости природе – другим речима, до препорода. Зато је Михајло Пантић, пишући о „Витлу", закључио да је ова прича „модернистичка, маштарска лирска проза, са узнесеном, готово оптимистичком, виталистичком, биофилном поентом" (1999: 225).

Ипак, крај не оставља тако јак дојам као остатак приче, делом и због структурног односа „негаторских" фрагмената (цео први и други фрагмент и већина трећег) и „оптимистичког" епилога. Структурна неравнотежа дестабилизује значење које писац успоставља последњим фрагментом и читалац остаје с амбивалентним утиском да тензија између понорног доживљаја стварности и сублимне снаге природе није разрешена. Уз то, мотивација догађаја у причи остаје највећим делом замагљена, што доприноси визији света у ком је појединац непрестано изложен раду надљудских сила и несхватљивих механизама који га превазилазе.

ЗАКЉУЧАК

Модерниста првенствено по осећају темељно измењеног света, а не по иновацији књижевне форме, Драгиша Васић доследно је остао у својим делима веран гротесци као средству које може на адекватан начин изразити тај осећај, дати му одговарајући облик. За разлику од сатирично усмерене гротеске у збирци *Уѿуљена кандила*, гротескно се у Васићевој збирци *Виѿло* јавља с богатијим, сложенијим значењима и ефектима, укључујући и смеховно и језовито. Тако је и у причи по којој је ова збирка добила назив. Прича „Витло" садржи низ типичних гротескних мотива (гроб, ноћ, болест, телесно) и механизама (нагло преозначавање које укључује релације познато/непознато, своје/туђе, идилично/застрашујуће) који учествују у изградњи доминантне сумрачне атмосфере.

У причи „Витло" приповедач, ипак, не прониче у мистерије смрти, како би могло деловати након првог фрагмента, већ у застрашујуће тајне живота. Аспект недореченості или несхватљивости боји приповедачева сећања на догађај из детињства – вожњу на дворишном витлу. Моменат присилне вожње на витлу у нашој се интерпретацији показује као тренутак увида у суштинску остављеност и отуђеност приповедног субјекта, док инокосни поглед с витла у покрету открива страност дотад присно доживљаваног света. Наведено сећање, стога, уводи кајзеровски схваћену гротеску – као нарочиту структуру стварности – у Васићеву причу.

Иако се приповедач у последњем фрагменту повлачи од најрадикалнијих сазнања о поменутој, гротескној структури стварности, те завршава приповедање пантеистичким обожавањем природе, ова измена тоналитета остаје у односу напетости према претходним фрагментима. Исидора Секулић је, пишући о „Витлу", на свој уобичајени начин – разложно, с оштрим слухом за откривање суштине књижевног дела и осећајем за избор речи – тврдила да је ова прича „тако нематеријална као што само *вр҃тлоī* може бити нематеријалан" (Секулић 1990: 320, курзив Ј. С.). Вртложна или витлајућа нематеријалност, у сталном покрету и померању – то је

структура Васићеве приче, неразрешена тензија гротескног и етеричног која оставља стварност у стању плутања, без сигурне обале, како за појединца у овостраном и оностраном (фикционалном) свету, тако и за заинтересованог тумача.

ИЗВОРИ

Васић 1924: Драгиша Васић. „Витло". *Витло и други приче*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 3–13.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Јовановић 1990: Слободан Јовановић. „Драгиша Васић, Предговор *Утуљеним* кандилима". Драгиша Васић. *Црвене маље. Критичари о Драгиши Васићу*. Приредио Гојко Тешић. Београд: Просвета, 127–134.

Кајзер 2004: Волфганг Кајзер. *Гротескно у сликарству и песништву*. Нови Сад: Светови.

Ломпар 1996: Мило Ломпар. *Модерна времена у прози Драгише Васића*. Београд: „Филип Вишњић".

РСЈ 2007: *Речник српскога језика*. Редиговао и уредио Мирослав Николић. Нови Сад: Матица Српска.

Секулић 1990: Исидора Секулић. „Драгиша Васић, *Витло и други* приче". Драгиша Васић. *Црвене маље. Критичари о Драгиши Васићу*. Приредио Гојко Тешић. Београд: Просвета, 316–321.

Штрбац 2012: Гордана Штрбац, „Семантичка обележја фразеологизама с лексемом *око*". *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. Књига XXXVII, 323–335.

Adorno 2002: Theodor Adorno. *Aesthetic Theory*. London: New York: Continuum.

Bataille 1991: Georges Bataille. „INFORME". *Documents: doctrines, archeologie, beaux-arts, ethnographie*. Volume 1. Préface de Denis Hollier. Jean Michel Place, 382.

Connelly 2003: Frances S. Connelly. „Introduction". *Modern Art and the Grotesque*. Edited by Frances S. Connelly. New York: Cambridge University Press, 1–19.

Connelly 2012: Frances S. Connelly. *The Grotesque in Western Art and Culture. The Image at Play*. New York: Cambridge University Press.

Edwards–Graulund 2013: Justin Edwards–Rune Graulund. *Grotesque.* New York: Routledge.

Mangham 2010: Andrew Mangham. „Burried Alive: The Gothic Awakening of Taphephobia". *Journal of Literature and Science*, vol. 3, no. 1, 10–22.

Pantić 1999: Mihajlo Pantić. *Modernističko pripovedanje*. Beograd: ZUNS.

Tamarin 1962: G. R. Tamarin. *Teorija groteske*. Sarajevo: Svjetlost.

Jovana B. SUVAJDŽIĆ

THE GROTESQUE IN THE STORY „VITLO" BY DRAGIŠA VASIĆ

Summary

In contrast to the satirical grotesque in the story collection *Utuljena kandila*, the grotesque in Dragiša Vasić's story collection *Vitlo* appears with richer, more complex meanings and effects, including the funny and the uncanny. The story „Vitlo" contains a series of typical grotesque motifs (graveyard, night, disease, the excessive bodily aspects) and mechanisms (sudden re-signification involving relations of the known/unknown, idyllic/terrifying) that participate in the construction of the dominant twilight atmosphere.

In the story „Vitlo", the narrator, however, does not delve into the mysteries of death, as it might seem after the first story fragment, but into the terrifying secrets of life. An aspect of vagueness or incomprehensibility colors the narrator's memories of an event from his childhood – riding a yard winch. In our interpretation, the moment of the forced ride on the winch turns out to be a moment of insight into the essential abandonment and alienation of the narrative subject, while the cross-eyed view from the moving winch reveals the strangeness of the previously intimately experienced world. The mentioned memory, therefore, introduces the grotesque as understood by Wolfgang Kaiser - as a special structure of reality - into Vasić's story.

Although in the last fragment the narrator retreats from the most radical knowledge about the mentioned, grotesque structure of reality, and ends the narration with pantheistic worship of nature, this change of tonality remains in an unresolvable tension with the previous fragments.

Key words: grotesque, Dragiša Vasić, „Vitlo", Wolfgang Kaiser, story, modernism.

Рад је предат 6. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баūшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Исаковић А.
37:821.163.41
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47013

Оригинални научни рад

*Маґда Г. МИЛИКИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОЗА АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА У НАСТАВНОМ КОНТЕКСТУ**

Ајстракт: У фокусу истраживања је проза Антонија Исаковића у контексту наставе матерњег језика и књижевности. Од шездесетих година XX века приповетке из Исаковићеве прве књиге, *Велика деца* (1953), обрађиване су у настави. У основношколским програмима биле се заступљене приче „Кашика" и „Црвени шал", док се у средњим школама и гимназијама обрађивала збирка приповедне прозе *Велика деца*, односно избор из ње. У раду се, на основу читанки из тог периода, испитује статус прозе А. Исаковића у настави, при чему Исаковићева проза у актуелним плановима и програмима потпуно изостаје. Рад је уједно и повод за анализу дидактичко-методичке апаратуре читанке као основног уџбеника у настави књижевности. Један од циљева истраживања је да укаже на евентуалне предности враћања Исаковићевог дела у наставне програме.

Кључне речи: Антоније Исаковић (1923–2002), *Велика деца*, методика, настава, читанка, Српски језик, Српски језик и књижевност.

1. „КРВ КОЈА СЕ САОПШТАВА": ПРОЗА АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА

Антоније Исаковић (1923–2002) улази у ред српских књижевника чије стваралаштво обухвата и различита поља друштвеног живота. Био је високи партијски функционер, члан уметничког савета у „Авала" филму, директор и главни и одговорни уредник „Просвете", уредник и директор демократски оријентисаног *НИН*-а, уредник промодернистичког *Дела*, академик и потпредседник Српске академије науке и уметности и др. Био је и члан контроверзне групе из Симине 9а. Тој групи припадали су интелектуалци који су шездесетих и седамдесетих били својеврсни декаденти који су деловали с националних позиција. Мића Поповић, један од декадената те групе, овај необичан кружок овековечио је на чувеним сликама из забрањеног циклуса *Сликарство призора* (1971), под насловом „Почетком марта у кругу пријатеља, слева надесно: Живорад Стојковић, Борислав Михајловић Михиз, Добрица Ћосић, Лазар Трифуновић, Антоније Исаковић, Мића Поповић (Хексагонални простор I–VI)" (Вучетић 2016: 234–235).

* Истраживач-сарадник, magdamilikic95@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Као младић Исаковић је био део строја Прве пролетерске бригаде и са њом учествовао у свим биткама Народноослободилачке борбе (Радић 1990: 9). Искуство рата пресудно је одредило његово стваралаштво, мада би било погрешно назвати га искључиво ратним писцем. Рат је у Исаковићевом делу и метафора хаоса и страдања, која јунаке ставља у различите, како би рекао Исаковић, „немогуће ситуације" (Олујић 1959: 40). У основи су то јасперовске граничне ситуације, које су прекретничке – воде или смрти или аутентичнијој егзистенцији: „Рат ми је баш зато опсесија што ствара изузетне тренутке и положаје који поре човека, издижу га, разапињу и – потврђују" (Олујић 1959: 41). На концу интервјуа Гроздани Олујић из 1957. године „Револуција из угла Антонија Исаковића", на питање шта је за њега литература, Исаковић језгровито, сасвим у духу своје поетике, одговара: „Крв која се саопштава" (Олујић 1959: 45). Пунокрвност, срчаност, виталност свакако су међу првим асоцијацијама на Исаковићево дело.

Прву Исаковићеву књигу прозе, *Велика деца* (1953), чини девет приповедака о свакодневици у Другом светском рату. Ова збирка унела је дах свежине и модерности у српску послератну прозу. *Велику децу* је проницљиво и у „свом стилу" представио Б. М. Михиз, критичар који је, уз Зорана Мишића и Петра Џаџића, учествовао у формирању новог књижевног таласа означеног као *модернизам 50-их година* (Пантић 1997: 8). Михизов приказ први је значајнији текст о Исаковићевом делу. Публикован је у *Новој мисли*, часопису који је у оно време полемикâ окупљао и реалисте и модернисте:

> Две стотине педесет страница невеликог „Нопоковог" формата. Збирка приповедака. Ново приповедачко име: Антоније Исаковић. Пронађени психолошки простори што анегдоту самељу тако да од ње не остане ништа друго до оквир у који се шаље чврст, једноставан, уверљив комад живота. Једна рана зрелост и густина. Велике могућности отворене сигурном обдареношћу која почиње. Богатство сведених, шкртих форми приповедања. Чврст реализам лако осенчен почетном стилизацијом. Ништа романтично, ништа романтизовано у једном пространом, необичном, крупном живљењу, депатетизована патетика живота и умирања. Индукција у методу, ситан грађевински поступак чврстих малих форми. Акценат на психолошком. Постепена елиминација фабулативног. Говор и покрети људи, шкрт пејзаж и тајна намера идеолошког осветљења нигде у првом плану, без декларација и без шематичности. Готово увек поступком изван својих људи, ретко у њима, често изнад њих. Телеграфија подтекста и заузданост дескрипције. Спуштене сонде у поступке и мотиве. Свој свет (Михајловић 1954: 113).

Као што примећује Б. М. Михиз, Исаковићева проза је заснована на анегдоти, усмерена на психолошке просторе и доноси редукован, прегнантан израз прожет лиризмом. Говорећи о значају прозе А. Исаковића, Михајло Пантић истиче да, уколико судимо „према доцнијим поетичким трансформацијама српске књижевности, готово [је – М. М.] извесно да су промене у поезији и приповеци (то јест, краткој причи) – и естетичком вредношћу и успостављањем прекинутих континуитета традиције и степеном иновације израза – много више него оне у роману, одредиле и облик и лик и даљи ток српске књижевности друге половине XX века"

(1997: 8).[1] Таквој перспективи можемо придружити становиште која се неретко јавља у критици по ком је српска књижевност у основи приповедачка: њени преображаји и обнове често су најављивани и остваривани приповетком (Стевановић 1982: 292; и др.). О томе на известан начин сведоче и неки од наших најзначајнијих романа, који су новелистичке структуре.

Чини се да је Исаковић био посебно заинтригиран дилемама („драмом савешћу јунака"; Цацић 1990), које су у његовом делу далек одјек античких трагичких ситуација. Током рата Исаковић је „водио неке забелешке, неку врсту дневника": „То није била хроника... Покушавао сам да се одредим према извесним детаљима одабраним из мноштва онога што се око нас догађало" (Исаковић 1990б: 31). Иако је за овога писца било важно „одредити се" према ситуацијама у рату, то не би значило да је ангажман у његовом делу претежен и да прелази у тенденцију. У вези са тим стоји и питање зашто Исаковић пише, које му у интервјуу поставља млада Гроздана Олујић. Исаковић у одговору истиче управо значај нијансираности става о ситуацијама у рату у његовој прози и тиме акцентује одлике којима учествује у модернизацији српске књижевности, у атмосфери у којој је до 1952. културну климу практично диктирало Одељење за агитацију и пропаганду (в. Димић 1988)[2]:

> Хоћу нешто да наметнем свету – каже – и то стоји у ономе што пишем. То „нешто" је моја визија света, коју хоћу да објасним, да осмислим, да утиснем у свест људи. Увек покушавам да дам неколико алтернатива, у којима ће читалац наћи решење, иако је и моје ту негде сакривено. Ето – додаје скоро извињавајући се – крије свој наметљивост, иако ми је до ње много стало (Олујић 1959: 44–45).

Поред књиге *Велика деца*, међу значајнијим Исаковићевим делима су *Пајрат и ватра* (1962), *Празни бреѓови* (1969), *Трен 1* (1976) и *Трен 2* (1982). У фокусу нашег истраживања биће приче из *Велике деце* које су биле заступљена у читанкама, односно у настави матерњег језика и књижевности, и то од шездесетих година прошлог до друге деценије XXI века. Део истраживања посвећен је, дакле, и читанкама као основним уџбеницима у настави књижевности. Све читанке у оквиру нашег истраживања надлежни орган је одобрио за употребу у настави.

2. КЊИЖЕВНО ДЕЛО А. ИСАКОВИЋА У НАСТАВНОМ КОНТЕКСТУ

Проза А. Исаковића рано је ушла у наставу књижевности и језика, и то најпре причом „Кашика", коју је Исаковић прво написао (Исаковић 1990г: 91; ОРСХЈ 1968: 123). У контексту основношколског образовања и васпитања у различитом периоду од шездесетих година до данас биле су тумачене Исаковићеве приче „Кашика" и „Црвени шал", док је у средњој школи и гимназији обрађивана збирка

1 Српска књижевност из педесетих година XX века одређује се као *време романа* (в. Бандић 1958).

2 При томе социјалистички реализам у српској књижевности није био толико изражен, колико, рецимо, у сликарству (Палавестра 1972: 10; Лукић 1968: 25; и др).

приповедне прозе *Велика деца*, односно избор из збирке, а у читанкама су били присутни одломци прича „Вече“ и „Кроз грање небо“. Ево на који начин је Исаковић коментарисао то што је његово дело ушло у школске програме:

> Морам да признам, када сам први пут чуо да је моја прича ушла у школски програм, мало сам се уплашио. Ево због чега: сетио сам се кад сам био гимназиста, онда по школском програму учили се српски писци, читале се њихове песме, приче. Нама је онда у свести било, барем у крушевачкој гимназији, писце које смо учили – они су мртви. Онда сам сматрао да писци пишу и постају писци који се уче тек оног тренутка кад умру. Иначе се дотле баве радом, писањем. То је било моје рано схватање. Па кад сам ушао релативно рано у школски програм, ја сам се стресао, нисам ваљда толико стар. А онда сам се плашио што са школским програмом могу да вас догматизују, укалупе, што школа и свако учење носи са собом. Младиће, девојке, уопште млади свет треба научити да љубе књигу, научити их да уживају у читању, развити им потребу да размишљају о књизи, да им све то постане саставни део живота (Исаковић 1990а: 39).

Исаковић овде додирује питања која се тичу изграђивања канона, али и методике наставе књижевности. Један од изазова у настави књижевности свакако је да се дела која се обрађују – поједноставе, да се одређена тумачења почну сматрати јединим исправним, петрификованим, чиме би се дело затворило за даљу интерпретацију. Томе могу допринети разни чиниоци, између осталог догматичност наставника у фаворизовању одређеног тумачења, инсистирање на тумачењу из приручника итд. Међу средишњим питањима наставе је и која ће дела поетику једнога писца представити у оквиру школског програма. Тако, рецимо, Невена Лукинић у раду „Хорхе Луис Борхес – херменеутички изазов наставе књижевности“ увиђа да прича „Чекање“, која се обрађивала у четвртом разреду гимназије, није потпуно репрезентативна за укупно дело аргентинског писца (в. Лукинић 2020)[3]. Могло би се рећи да су у наставни процес била укључена репрезентативна дела А. Исаковића, како по тематици, тако и по књижевном поступку и литерарној вредности. Овај аутор је бесумње српску књижевност највише протресао књигом *Велика деца*. Такође, како је Исаковић на првом месту приповедач, а таква имагинација огледа се и у његовим романима (Јовановић 2009: 23), приповетка, односно књига приповедака, репрезентативна је за његов опус.

Ауторка до сада једине монографије о Исаковићевом делу, Виолета Јовановић, *Велику децу* жанровски одређује као венац приповедака[4]: „Приповетке

3 Ово је касније промењено. Док је у читанкама за гимназију из 2016. заступљена Борхесова прича „Чекање“, у складу са измењеним наставним програмом, у издању од 2021. заступљене су приче „Вавилонска библиотека“ и „Врт са стазама које се рачвају“.

4 Овај књижевни облик се у смислу књижевнотеоријске елаборације зачиње студијом Горана Радоњића, који венац приповедака дефинише као гранични жанр у српској књижевности нарочито карактеристичан за период од педесетих до седамдесетих година 20. века. Као главне примере наводи *Буїарску бараку* (1969) М. Савића, *Ране јаде* (1970) Д. Киша, *Башшу сљезове боје* (1971) Б. Ћопића, *Пешријин венац* (1975) Д. Михаиловића, *Кућу на осами* (1976) И. Андрића и др. (Радоњић 2003: 6).

Велике деце задржавају своју целовитост, али једним својим током настављају да живе у наредним, у којима добијају своју праву, или још једну, одложену поенту, бацајући ново светло на приповедни свет и епилоге других прича" (Јовановић 2009: 77). У наставној обради ове књиге посебно је важан избор интеграционих чинилаца интерпретације, који би требало да имају „гравитациону моћ" „да окупе и умноже гледишта", те да се кроз њих, макар и у форми осврта, „сагледају и све остале сагласне вредности" збирке *Велика деца* (Бајић 1994: 35). Приликом наставне интерпретације тог типа од помоћи је тзв. растресито локализовање књижевног текста, односно оно које се не обавља само у уводном делу часа обраде, или приликом мотивисања ученика за читање, доживљавање и проучавање књижевноуметничког текста, већ у тренуцима када ток интерпретације текста то захтева (Мркаљ 2014: 72).

Ратна свакодневица у *Великој деци* открива специфичну динамику унутрашњих светова јунака. У својој првој књизи прозе Исаковић је „трагику и хероизам наше Револуције осветлио с њихове унутрашње стране: кроз хтења, сукобе, слабости, промашености, победе или падове њених бораца, 'велике деце', над чијим често неважним и ситним, људским мотивима Историја при доношењу коначног суда није имала времена да се задржава" (Олујић 1959: 53). И управо та димензија збирке би требало да буде у главном фокусу наставне интерпретације. Приповедање о светини и борцима у Народноослободилачком рату у *Великој деци* углавном тече у трећем, свезнајућем лицу, којим се неретко уводи и техника доживљеног говора, али и фигура колективног јунака (в. Јовановић 2009: 144–154; Стевановић 1982: 308–314). Приказ ратне свакодневице у збирци је посебно чулан. Фреквентност гласова *с*, *з*, *ш*, *ж* и ономатопеја у функцији су подражавања звукова природе, која је најчешће фон збивања, а поетичности приповедака доприносе и мириси јаглике, сремуша, шум борова, лет птица, трк веверица, зечева. Наведени аспекти Исаковићеве збирке могу бити повод и за учење и утврђивање стилских фигура, граматичких категорија и др.

Читанка је хрестоматија одабраних књижевних дела предвиђених наставним програмом за одређен узраст (Мркаљ 2014: 71). Она је мала антологија најлепших и највреднијих уметничких остварења; ученици на њој изграђују свој књижевни укус (Чукановић-Каравидић 2006: 28). Мада не једини, читанка је најкомплетнији уџбеник матерњег језика, у коме се преламају сви задаци и све компоненте наставе овога предмета (Ковачевић, Чабаркапа et al 1993: 96). За израду читанке не постоје званична упутства, она се више подразумевају (Чукановић-Каравидић 2006: 27):

> Као основни елементи који чине структуру читанке јављају се: избор текстова, редослед текстова или њихово окупљање у одређене тематско-мотивске целине, методичка апаратура; заступљеност других наставних подручја: граматика, правопис, говорна култура, лексичке вежбе и сл., речник мање познатих речи и израза, белешке о писцима, илустрације, књижевнотеоријски појмови; ликовнографичка опрема: дизајн, фотографије, уметничке слике, графике и задаци за самостални рад ученика и друго (Чукановић-Каравидић 2006: 27).

Окосницу за структуру *Читанке за IV разред гимназије* (Вученов, Димитријевић 1970), за наставу одобрене 1958, чине ратови у XX веку. Тако *Читанка* има следеће сегменте: „Наша књижевност од почетка XX века до Првог светског рата", „Наша књижевност између два рата" и „Народноослободилачка борба у делима наших књижевника". У последњем сегменту, где би било место делу А. Исаковића, од српских аутора заступљени су одломци романа Б. Ћопића, М. Лалића, О. Давича и Д. Ћосића. Послератна приповетка заступљена је једино текстом „Бриле" Јована Поповића (1905–1952), писца блиског социјалистичком реализму. Поповићева приповетка је у *Читанци* праћена текстом Велибора Глигорића, критичара који је и сам књижевну уметност углавном идеолошки уско поимао.

Читанка се отвара делом М. Горког. „Књижевно дело Максима Горког познато је широм света: он спада међу најчувеније писце совјетске књижевности. И ниједан писац није извршио тако снажан утицај на развитак свести радничке класе као он" (Вученов, Димитријевић 1970: 3), стоји у уводном тексту, који је у функцији локализовања одломка. Испред аутора југословенског корпуса даје се, дакле, одломак из романа *Мати* М. Горког. Такав детаљ указује на изражено идеолошко уподобљавање наставе, што, међутим, не значи да су се у оно време програми састојали искључиво од идеолошки пожељних поетика[5]. Максим Горки као зачетник (и творац термина) социјалистичког реализма, великим бројем дела био је присутан у програмима матерњег језика и у основној школи, не само у гимназији (в. ОРСХЈ 1968)[6]. Његов роман *Мати* помиње се и у Исаковићевој причи „Кроз грање небо", у сегменту у ком двојица бораца покопавају страдале и разговарају о сахрањивању:

> [...] Велике парти[ј]ске људе сахрањују у кремљске зидине, заправо њихове урне. Максима Горког су ту сахранили. Јеси ли читао што од њега?
>
> – Нисам.
>
> – Ја сам читао *Мати*. То је најбољи раднички роман. Горки је био пролетер (Исаковић 1953: 76).

Чини се да су приповетке из *Велике деце* рано ушле у школске програме и због тога што на непосредан начин тематизују борбе у НОБ-у, и то у некритичком тону. Неки од јунака, попут Радоша из „Кроз грање небо" и Дамњана из „Повратка" и „Три плава цвета", узорни су партизани. И када има назнака критичког елемента у причама, то је само једна од перспектива, која неретко бива поништена, између осталог, накнадном поентом. На крају приче „Црвени шал" партизани стрељају партизанског борца који је сељанки украо шал, те тако прича наглашава

5 Као вид нарочите политизације наставе могли бисмо посматрати и заступљеност одломка сценарија партизанског филма *Козара* (1962) В. Булајића, затим дела Л. Леонова, С. Ејзенштајна, епских песама о НОБ-у итд. У вези са епским народним песмама о НОБ-у, у *Оријентационом распореду наставног градива српскохрватског језика*, 'признаје се' да „имају већу васпитну него уметничку вредност, па у њима треба посебно истицати родољубива осећања" (ОРСХЈ 1968: 27).

6 Истраживања о популарности филмова у Југославији, која почињу да се раде од 1948. године, показују да су међу најпопуларнијим биле екранизације дела Максима Горког (Марковић 1996: 44), што потврђује совјетске као главне утицаје на културну климу ондашње Југославије.

етичност партизанског покрета. „Црвени шал“ уједно је пример и за симболичку бременитост детаља у Исаковићевом делу: црвени шал је овде поетична метафора за партизански покрет и НОБ. Нешто другачију ситуацију затичемо у причи „У знаку априла“, из збирке *Пајрат и ватра*, која је, као и бројна друга Исаковићева дела, екранизована, у филму *Три* (1965) Саше Петровића. У приповеци „У знаку априла“ фотограф недужно страда, након што је окривљен да је шпијун. Тешко је, при томе, из наративног проседеа ове и других Исаковићевих прича из *Велике деце* и *Пајрата и ватре* издвојити приповедачев став према неком догађају. То је зато што се Исаковићев приповедач/фокализатор уздржава од непосредног коментарисања и тумачења.

У читанци за осми разред основне школе *На звезданим друмовима* заступљена је прича „Кашика“. Уз текст приче дата је соцреалистичка слика „Колона“ Ђорђа Андрејевића Куна, која на известан начин ово дело смешта у контекст идеолошки пожељних поетика. „Разговор о тексту“ који пак следи за причом доноси књижевнокритичку анализу, без редукционизма својственог политизованом читању (Гудељ 1966). „Разговори о тексту“, пишу стручни саветници, најосетљивији су део методичко-дидактичке апаратуре читанке. Они не би требало преуско да трасирају ток наставног тумачења, односно не би требало да буду замена за наставну интерпретацију (Ковачевић, Чабакапа et al 1993: 100). Супротно наведеним принципима и ваљаној педагошко-методичкој пракси, Исаковићева прича „Црвени шал“ у читанци за осми разред *Осми корак* (1968) има улогу најпре да појача револуционални занос код омладине, рођене након Другог светског рата. О томе сведочи почетак „Разговор[а] о тексту“:

> Да би успела, револуција мора бити чиста. За њу је требало придобити оне који се још колебају. У револуцији се понекад било теже борити за поверење народа него против непријатељске ратне силе, макар колика и каква била. Приповедач Исаковић, и сам учесник револуције, то је добро осетио и искористио да покаже како је наша револуција водила борбу за чистоту и за поверење (Лукић, Пижурица 1968: 125).

Дизајн читанке је у свим разредима од значаја за развијање естетских знања, осећања и укуса ученика (Чукановић-Каравидић 2006: 29). У изради читанки већ у седмој, спорадично и у шестој деценији (в. Антош, Букша 1959; Чубелић 1960), умногоме се полаже и на њену разиграност у погледу дизајна. Визуелним и садржајним обогаћивањима, нарочито у потоњим деценијама, читанка постаје карактеристичан артефакт. Виньете, илустрације, фотографије, репродукције слика доприносе допадљивости и атрактивности уџбеника и уједно мотивишу ученике за рад. Таква разиграност читанке охрабрује и наставне корелације са другим предметима и областима. Илустрације у ондашњим читанкама углавном су били црно-бели портрети писаца, док су фотографије и уметничке слике често давани у колору и на масном папиру. Такође, визуелном идентитету и ликовној апаратури читанке често су доприносили и академски сликари. У остваривању корелација преко фотографија и слика у читанци Петра Гудеља из 1966. посебно место заузимају ликовне уметности. У њој су приказана уметничка дела од стећака и средњовековних фресака,

преко остварења Гоје, Ван Гога, Пикаса, све до тада најактуелнијег српског сликарства у делима Миодрага Б. Протића, Лазара Вујаклије, Милића Станковића (Милића од Мачве) и др. (Гудељ 1966).

У истраживачким задацима читанке за осми разред *На звезданим друмовима* истакнута је поетска снага Исаковићеве метафоре: „Метафора је Исаковићев омиљени начин изражавања. Приповетка 'Кашика' кипти од сочних, снажних и неубичајених метафора. Оне се међусобно вежу и преплићу и чине текст сликовитим и уметнички убедљивим" (Гудељ 1974: 80). Исаковић се сматра писцем који је несклон експлицитним и имплицитним поетичким исказима (Пантић 1997: 11; и др.), мада је у интервјуима у више наврата говорио о књижевном стварању, као и настанку својих дела. Метафора заузима значајно место не само у делу овога писца већ и у његовом промишљању литерарног стварања. У једном од интервјуа Исаковић говори о поенти, елементу који у његовом делу има немалу улогу: „А поента је, за мене, то вам је као онај тврди чвор, па ви потегнете прави крај пертле, само да повучете и одреши се. Ако повучете други, погрешан крај, чвор још тврђи постаје, мучи вас и псујете га, нарочито ако негде журите. Нађена поента разреши, одмах целу причу постави на длан" (Исаковић 1990а: 41). Сегменти интервјуа А. Исаковића могли би се на подстицајан и функционалан начин инкорпорирати у читанке и наставни процес. У складу са тим, у „Општем упутству за остваривање слободних наставних активности од петог до осмог разреда основног образовања и васпитања", истиче се да ученике треба подстицати да користе интервјуе као изворе за учење: „Иако се очекује да ће се ученици у великој мери ослањати на интернет као брз и лако доступан извор информација, треба их охрабривати да користе и друге изворе као што су књиге, старе фотографије, интервјуи и др." (ОУОСНАО 2021: 59).

Преко методичко-дидактичких смерница које у читанци *Срце над равницом* (1979) следе за Исаковићевом „Кашиком", ученици се поближе упознају са приповетком, пре свега са кратком причом. О одликама кратке приче Исаковић је говорио у интервјуу „О краткој причи" (Исаковић 1990в). Сегменти тог интервјуа, који има и књижевнотеоријску вредност, ученицима могу помоћи да на можда динамичнији и непоседнији начин уче о краткој причи. „Кашика" је у овој читанци смештена у први сегмент уџбеника, „Наоружане руже", насловљен по збирци Григора Витеза из 1955. У том сегменту су дела о Другом светском рату: Крлежин апологетски текст о Титу (праћен сугестивним питањима, која су у нескладу са методичким принципима, попут „Како је Тито будио Кумровец и целу нашу земљу из хиљадугодишњег сна?" (Гудељ, Гудељ 1979: 10))[7], затим поема „Јама" И. Г. Ковачића, одломци из дневника В. Дедијера, одломак из *Лелејске горе* М. Лалића итд.

У изради *Читанке са теоријом књижевности* за четврти разред усмереног образовања (Чолак 1980) учествовао је илустратор Радомир Стевић Рас, познат и по карактеристичној употреби ћирилице, која се може видети и на страницама

7 У складу са таквом, нарочито идеологизованом концепцијом образовања и васпитања, читанке за основну и средњу школу од педесетих до осамдесетих година 20. века најчешће су се отварале фотографијом Јосипа Броза.

Читанке. На крају *Читанке* је богат речник књижевних термина, а на њеном почетку стоји план и програм наставе са циљевима и задацима, према ком се у настави обрађује избор из *Велике деце* (Чолак 1980: 6). У *Читанци* је дат одломак из приче „Вече", док текстове прате опсежнији књижевнокритички и књижевнотеоријски текстови, као и списак „важније литературе". Исаковићева прича праћена је текстом „Приповедач Антоније Исаковић" Д. М. Јеремића, док се као „важнија литература" наводе додатни текстови П. Ћацића, С. Леовца, Д. М. Јеремића, М. И. Бандића и Љ. Јеремића. Такав принцип, по ком се додатна литература у читанци наводи у оквиру појединачних наставних јединица, код ученика свакако може пробудити дубље интересовање за књижевна питања и уједно изоштрити њихов истраживачки нерв.

Из приче „Вече" у *Читанци* изостављен је њен незнатан део. Како је ова прича дуга колико и „Црвени шал", која је у читанкама давана у целости, чини да су из васпитних разлога изостављени сегменти приче „Вече", у којима је нарочито наглашен еротизам. У причи „Вече" се на поетичан начин стапају чулност, музика и евокативност. Додир ероса и танатоса неретко се јавља у Исаковићевом делу, а овај тематско-мотивски комплекс најављује прозни израз Живојина Павловића и Мирка Ковача. Исаковићева прича „Вече", и уз одређено скраћење, по поступку је репрезентативна за опус овога писца и погодна за обраду у четвртом разреду гимназије. Млади људи, јунаци приче, практично су вршњаци гимназијалаца, што би могло подстаћи идентификацију ученика са Исаковићевим личностима. Еротски мотиви у књижевности матурантима нису страни: са њима су се сусретали у *Коштани* и *Нечистој крви* Б. Станковића, у *Ани Карењиној* Л. Н. Толстоја, у неким од прича Михајла Пантића итд. У причи је, такође, сугерисан контраст између живота у школским клупама и оног у рату, што ученицима нарочито може бити упечатљиво[8].

---

8 Прича „Вече" води имплицитан дијалог са причом „Подне" из збирке *Пајрат и ватра*, о чијем је настанку Исаковић испричао следећу анегдоту:

„Враћали смо се са Конгреса Партије, са Осмог конгреса, из Љубљане... Возом. Били смо у једном купеу: Милан Богдановић, Мима Дединац, Сава Бурић и ја. Милан је имао фотографски апарат. Волео је да фотографише пејзаже. Седели смо у купеу, пушили, пили кафу, дуго воз иде... И јасно: причамо. Сава Бурић је у једном тренутку испричао шта се њему десило, био је командант, негде у Херцеговини:

– Из Штаба дивизије доведоше једног младића. Био је разоружан и везан. Ја сам седео на каменој клупици. Наредим да младића одвежу, а спроводнике отпустим. Кажем му да седне поред мене и питам:

– Је ли, шта је то са тобом?

Он се у почетку снебива, па се ослободи... У неком селу, где је био на задатку, задржао се са једном женом.

Док сам разговарао с њим, добијем депешу. Име и презиме његово, осуђен на смрт, стрељањем. Мислим се: можда му је то прва жена у животу. А у депеши: смрт стрељањем. И ја згужвам ону депешу, метнем је у џеп. Све он то види. Онда му кажем:

– Иди, јави се у пратећу чету. Тамо где су тешки бацачи. Одмах промени име, више се не зовеш како се зовеш. Јеси ли разумео?

Како је Сава то испричао, кажем:

– Саво, ја ћу о томе написати причу. И ту причу ћу теби посветити. И напишем: Сави Бурићу. „Подне". А команданта сам „писао" према лику Саве Бурића" (Исаковић 1990г: 101–102).

У *Читанци са књижевнотеоријским појмовима* за 4. разред средње школе (Николић, Милић 2004) налазимо одломке Исаковићеве приче „Кроз грање небо". Испред одломака је краћи текст у функцији локализовања, којим се концизно и са акцентом на фабулу врши локализовање одломака у оквиру приповетке, али не и у оквиру збирке прозе. Ни у истраживачким задацима који следе за одломцима, приповетка „Кроз грање небо" није смештена у збирку *Велика деца*. У овој читанци акцентује се филмичност Исаковићеве прозе, те је на две стране дата секвенца из књиге снимања филма *Кроз грање небо* (1958) Столета Јанковића. Уводе се и појмови из области филма као што су кадар, тотал, полутотал, средњи план, средње крупно итд. Код овог текста, који у питањима која га прате покреће и сложено питање екранизовања књижевних дела, могло се пак нешто више рећи и о другим филмовима по Исаковићевом делу, с обзиром на то да је Исаковић српски класик чије је дело често екранизовано. На нивоу помена, могло се дотаћи вероватно најпознатијег филма по Исаковићевим причама – *Три* (1965) Саше Петровића. Тиме би се ученици сусрели и са филмским црним таласом. С друге стране, у једној од последњих читанки у којој су заступљени одломци приповетке „Кроз грање небо" (Бајић, Павловић et al 2020) извршено је и једно и друго локализовање, при чему је и укупна методичко-дидактичка апаратура ове читанке умногоме упутнија за наставну интерпретацију. Поред кључних речи за ову наставну јединицу, даје се одељак *Историје српске књижевности* Ј. Деретића о А. Исаковићу, наводе се најзначајнија дела овога писца, даје се фотографија из партизанске болнице и тиме се остварује корелација са историјом итд.

У црногорској читанци за осми разред деветогодишње школе (Ковачевић, Вучковић-Ћинћур 2009) не јавља се Исаковићево дело[9]. Осврнули бисмо се накратко на методичко-дидактичку апаратуру тог уџбеника. На пар места у читанци уместо истраживачких задатака за књижевним делом следи – разговор о тексту између ученика. Наиме, након љубавне песме „Закључак" В. Мајаковског у преводу Боре Ћосића даје се, у драмској форми, разговор између два ученика, уведен следећим речима: „О овој пјесми разговарали су Јелена Милић и Стефан Вујотић, ученици Основне школе 'Владо Милић' из Подгорице. Преносимо дио њиховог разговора" (Ковачевић, Вучковић-Ћинћур 2009: 95). У разговору ученика песма Мајаковског тумачена је на нешто непосреднији и неформалнији начин, док њихово тумачење доноси и елементе хумора. Такав, мање конвенционалан начин мотивисања ученика за читање и тумачење дела, свакако је вредан разматрања приликом израде читанке и других уџбеника за наставу књижевности.

9 Из обзира да би такве информације могле користити наредним, шире конципираним истраживањима, навешћемо списак читанки у оквиру нашег истраживања у којима Исаковић није заступљен. Исаковићевог дела нема у читанци за осми разред *За новим видицима*, у којој се, од српских аутора, налазе дела Д. Максимовић, И. Андрића, М. Селимовића, С. Раичковића, Б. Нушића, П. П. Његоша, М. Лалића и др. (Букша, Антош 1976). Нема га, затим, ни у читанци *Светионици слободе* намењеној настави у АП Косово и Метохија. У последњој читанци појављују се и дела тада актуелних писаца са Косова и Метохије, и то не само српских (в. Гудељ 1980). Према *Читанци за осми разред*, у настави матерњег језика у Републици Српској се не обрађује Исаковићево дело (Личина, Шекара et al 1999; Шекара, Личина et al 2005), као ни у Босни (Хаџић, Идризбеговић et al 1990; Диклић, Марек et al 1991).

У читанци *Пут* за седми разред основне школе (Несторовић, Грушановић 2012) прича „Кашика" смештена је у сегмент „Стотину малих чини једно велико", у ком су поетска и прозна дела XX века настала према историјским догађајима. У седмом разреду се, такође, обрађује приповетка „Чиновникова смрт" А. П. Чехова, као и различити записи В. С. Карацића, а ови аутори су утицали на Исаковићево дело. На то се ученицима основношколског узраста може указати, док се у гимназијском контексту разговори о утицајима могу продубити: „Негде [19]49. године ја сам посебно читао, изучавао кратку причу. Читао сам Чехова, Мопасана, нашег Лазу Лазаревића и друге писце. Правио забелешке о њиховим причама. Пре тога сам ишчитавао Вукове народне приче и записе, на пример, запис о Хајдук-Вељку доживео сам као сјајну новелу" (Исаковић 1990г: 142). Виолета Јовановић додаје и да је недовољно испитан Исаковићев однос према Достојевском и Б. Станковићу, „на којима је, као својим узорима, инсистирао сам аутор" (Јовановић 2009: 44). Чини се, дакле, да до сада у читанкама није довољно истицана укорењеност Исаковићевог дела у српској и широј књижевној традицији. При томе мислимо пре свега на средњошколски ниво образовања, на ком ученици имају далеко веће читалачко искуство и знања из књижевне историје.

Сегмент „Радионица" у читанци *Пут* повод је за различите стваралачке активности којима се остварују и корелације са другим предметима и областима. У „Радионици" се поводом Исаковићеве приче предлаже да ученици организују расправу на тему „Зоћа је умро – да ли је тако морало бити". Расправом тога типа имплицитно се акценује драмски потенцијал Исаковићеве приче. Таквом расправом, сличној популарној средњошколској дебати *Браним/осуђујем Ану Карењину*, ученици се вежбају и у логичком мишљењу, аргументованом говорењу, структурирању говора, херменеутици. Коначно, организовањем расправа превазилази се један од изазова у настави о ком је шездесетих говорила Алис Мил (Alice Miel), а то је одсуство или мањак сагледавања ситуација из различитих углова (према Чукановић-Каравидић 2006: 33).

У актуелној читанци за четврти разред гимназије издавача Нови Логос (Петровић, Ђурић et al 2022), у складу са програмом из 2020. (ПИПГ 2020), у одељку „Послератни модернизам", поред поезије, заступљени су одломци романâ *Проклета авлија* (1954) И. Андрића, *Пролећа Ивана Галеба* (1957) В. Деснице, *Корени* (1954) Д. Ћосића, *Лелејска гора* (1957) М. Лалића, *Дервиш и смрт* (1966) М. Селимовића, затим приче „Башта сљезове боје" и „Заточник" Б. Ћопића из збирке приповедака *Башта сљезове боје* (1970), као и одломак романа *Употреба човека* (1976) А. Тишме.

Прва збирка прозе из друге половине XX века која се обрађује у настави је Ћопићева *Башта сљезове боје*. Од српских аутора који тематизују НОБ, Ћопић је током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих у наставном контексту био најзаступљенији писац. У четвртом разреду гимназије као изборни садржај обрађује се и приповетка „Лилика" Д. Михаиловића, из збирке *Фреде, лаку ноћ* (1967) (ПИПГ 2020: 41). Ове приповетке нема у *Читанци*. У настави се интерпретирају и касније настале, постмодернистичке прозне књиге *Енциклопедија мртвих* (1983) Д. Киша и *Нови Јерусалим* (1988) Б. Пекића. Таквом прегледу недостаје приповетка из

педесетих година. Њу би свакако најбоље представиле Исаковићеве приче из *Велике деце* и Булатовићеве из књиге *Ђаволи долазе*. Ове две збирке прозе се помињу у читанкама, у уводним прегледним текстовима о послератној књижевности (Петровић, Ђурић et al 2022: 174; Бајић, Павловић et al 2020: 158; и др.). Књига *Велика деца* прва је значајнија збирка приповедака у нашој послератном књижевном стваралаштву. У настави би могла бити повод и за, рецимо, осврт на прозну збирку *Рани јади* Д. Киша, која се обрађује у првом разреду гимназије (ПНУГ 2020: 55). *Велика деца* као приповедна збирка у којој се приче на различите начине гранају и преплићу може се у том смислу поредити и са Ћопићевом *Баштом сљезове боје*, а обрадом Исаковићеве књиге могу се истаћи и поетичке разлике у односу на роман, посебно у односу на Андрићев прстенасти роман *Проклета авлија*.

* * *

Књига приповедака *Велика деца*, литерарно најуспелије и најкохерентније дело Антонија Исаковића, од шездесетих година XX до друге деценије XXI века била је заступљена у наставним плановима и програмима. Исаковићева збирка једна је од карика у ланцу модернизаторске послератне прозе, у ком су дела М. Лалића, В. Деснице, Д. Ћосића, О. Давича и др. У контексту савремене наставе, Исаковићево дело би хронолошки, тематски и по књижевном поступку било пре свега део прозне линије из педесетих година, у којој су Ћосићеви *Корени* и Лалићева *Лелејска гора*, мада се у наставном контексту збирка *Велика деца* преко наведених аспеката може довести у везу и са другим делима, попут *Баште сљезове боје* Б. Ћопића, *Употребе човека* А. Тишме и др.

Трагалаштво, један од основних принципа методике као теоријске и практичне дидактичке дисциплине, подсећа нас да непрестано треба трагати за новим могућностима подстицања ученика на рад, затим за креативним поступањима у тумачењу наставне грађе, као и за средствима помоћу којих се то што успешније чини (Илић 1998: 22). Тако се Исаковићево дело, као и дело других писаца, може интерпретирати на несагледив број начина, између осталог и у корелацији са другим наставним предметима. Поред тога што омогућава корелацију са филмом, наставна обрада прича из *Велике деце*, које тематизују борбу у оквиру пете непријатељске офанзиве, може се ослонити и на ученичка знања из историје. Пошто се у четвртом разреду гимназије обрађује савремено доба, односно историја XX века, у настави језика и књижевности треба охрабривати тзв. хоризонталну корелацију са овим предметом. Тако би матуранти, примерице, могли критички приступити одабиру репрезентативних српских писаца у одељку „Наука и култура Југославије и Србије“ у уџбенику за историју (Лопандић, Миликић et al 2021: 335–343).

Из Исаковићевих прича у читанкама су у време комунизма каткад издвајани политички подобни елементи, чиме су се остваривали ванлитерарни циљеви наставе. Ипак, приповетке А. Исаковића доминантно су се читале као врхунски примери књижевноуметничких текстова, како у средњој, тако и у основној школи. Наша анализа методичко-дидактичке апаратуре читанки показала је да су у вези са Исаковићевим делом можда недовољно истицани књижевни корени и подстицаји

Исаковићевог дела, а они су везани за европску и српску реалистичку баштину, за нашу народну и модернистичку традицију. О њима је писала Виолета Јовановић у монографији *Тренови и раскршћа*, која би била од велике помоћи и у методичком уоквиравању Исаковићевог дела. Као пропратни текстови о Исаковићу у читанци могли би стајати и они које су написали Б. М. Михиз, Д. М. Јеремић, М. Пантић, Ј. Делић и др. Чини се и да у настави није довољно искоришћен ни потенцијал интервјуâ које је овај писац дао, мада је, рецимо, у *Читанци* (Бајић, Павловић et al 2020: 251), у функцији локализовања одломака и мотивисања ученика, дат осврт на интервју у ком Исаковић говори о побудама за писање „Кашике".

Коначно, Исаковић је писац који редукује и сажима књижевни израз. Код њега је често пресудан детаљ. Стога, ако се његово дело врати у наставу, у читанци би ваљало да буде нека прича дата у целости. У контексту основношколског образовања и васпитања то би свакако могла бити поново „Кашика", антологијска прича снажног емоционалног набоја. На нивоу гимназијског образовања, имајући у виду приповетке које су краће, у читанци би се могле наћи приче „Повратак" или „Вече". Приповетка „Кроз грање небо", чији су одломци давани у читанкама, више је прича атмосфере, у њој није толики акценат на заплету. Помало је разводњена, те није најрепрезентативнија за Исаковићеву прву књигу, у којој поента заузима значајно место.

ИЗВОРИ

Антош, Букша 1959: Antoš, Antica, Bukša, Juraj, *Čitanka za V. razred osnovne škole*, četvrto nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1959.

Бајић, Павловић et al 2020: Бајић, Љиљана, Павловић, Миодраг, Мркаљ, Зона, *Читанка: Уџбеник за четврти разред гимназија и средњих стручних школа*, четврто издање, Београд: Klett.

Букша, Антош 1976: Bukša, Juraj, Antoš, Antica, *Za novim vidicima: Čitanka za osmi razred osnovne škole*, Zagreb: Školska knjiga, 1976.

Вученов, Димитријевић 1970: *Читанка за IV разред гимназије*, осмо издање, Београд: Завод за издавање уџбеника социјалистичке републике Србије, 1970.

Гудељ 1966: Гудељ, Петар, *На звезданим друмовима: читанка за осми разред основне школе*, прво издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1966.

Гудељ 1974: Гудељ, Петар, *На звезданим друмовима: читанка за осми разред основне школе*, осмо допуњено издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1974.

Гудељ 1980: Гудељ, Петар, *Светионици слободе: читанка за VIII разред основне школе*, Приштина: Завод за уџбенике и наставна средства Социјалистичке АП Косова, 1980.

Гудељ, Гудељ 1979: Гудељ, Борка, Гудељ, Петар, *Срце над равницом: Читанка за осми разред основног васпитања и образовања*, друго издање, Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1979.

Диклић, Марек et al 1991: Диклић, Звонимир, Марек, Јурај, Стефановић, Стеван, *Читанка за осми разред основне школе*, прво издање, Сарајево: Књижевна заједница „Другари", 1991.

Исаковић 1953: Исаковић, Антоније, *Велика деца*, Београд: Ново поколење, 1953.

Исаковић 1962: Исаковић, Антоније, *Пајрак и ватра: приповетке*, Београд: Нолит, 1962.

Лукић, Пижурица 1968: Лукић Драган, Пижурица, Сретен, *Осми корак: читанка за VIII разред основне школе*, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1968.

Личина, Шекара et al 1999: Личина, Светозар, Шекара, Лука, Гаковић, Војислав, Стефановић, Стеван, *Читанка за осми разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске, 1999.

Лопандић, Миликић et al 2021: Лопандић, Душко, Миликић, Ратомир, Милиновић, Мања, *Историја 4: Уџбеник са одабраним историјским изворима за четврти разред гимназије општег типа и друштвено-језичког смера*, прво издање, Београд: Нови Логос, 2021.

Ковачевић, Вучковић-Ћинћур 2009: Ковачевић, Љубомир, Вучковић-Ћинћур, Радинка, *Читањем откриваш тајне стварања: Читанка за осми разред деветогодиште основне школе*, Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства, 2009.

Несторовић, Грушановић 2012: Несторовић, Зорица, Грушановић, Златко, *Пут: Читанка за седми разред основне школе*, прво издање, Београд: Klett, 2012.

Николић, Милић 2004: Николић, Љиљана, Милић, Босиљка, *Читанка са књижевнотеоријским појмовима, за IV разред средње школе*, дванаесто издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Петровић, Ђурић et al 2016: Петровић, Предраг, Ђурић, Мина, Сувајџић, Бошко, Станковић-Шошо, Наташа, *Читанка 4: за четврти разред гимназија и средњих стручних школа*, прво издање, Београд: Нови Логос, 2016.

Петровић, Ђурић et al 2022: Петровић, Предраг, Ђурић, Мина, Сувајџић, Бошко, Станковић Шошо, Наташа, *Читанка 4: Српски језик и књижевност: Уџбеник за четврти разред гимназије*, друго издање, Београд: Нови Логос, 2022.

Хаџић, Идризбеговић 1990: Hadžić, Osman, Idrizbegović, Amira, Marek, Juraj, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Sarajevo: „Svjetlost", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990.

Чолак 1980: Чолак, Тоде, *Читанка са теоријом књижевности, за четврти разред усмереног образовања*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980.

Чубелић 1960: Čubelić, Tvrto, *Čitanka za VIII. razred osnovne škole*, VI. nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1960.

Шекара, Личина et al 2005: Шекара, Лука, Личина, Светозар, Стевановић, Стеван, Гаковић, Војислав, *Читанка за осми разред основне школе*, треће издање, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

ЛИТЕРАТУРА

Бајић 1994: Бајић, Љиљана, *Методички приступ збирци приповедне прозе,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994.

Бандић 1958: Бандић, Милош, *Време романа: 1950–1955*, Београд: Просвета, 1958.

Вучетић 2016: Vučetić, Radina, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd: Clio, 2016.

Димић 1988: Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*, Beograd: Rad, 1988.

Илић 1998: Илић, Павле, *Методике наставе: српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, друго, прерађено и допуњено издање, Нови Сад: Змај, 1998.

Исаковић 1990а: Исаковић, Антоније, „Гледао сам свет око себе и претварао га у књиге", разговор водио Зоран Рајић, у: *Савремена српска проза: зборник радова са шестих књижевних сусрета „Савремена српска проза", 2–3. новембар 1989, Трстеник*, ур. Верољуб Вукашиновић, Трстеник: Народна библиотека Радничког универзитета, 1990, стр. 39–43.

Исаковић 1990б: Исаковић, Антоније, „Поподне у редакцији", разговор водио Мухарем Первић, у: Антоније Исаковић, *Говори и разговори*, Горњи Милановац, Приштина: Дечје новине, Јединство, стр. 25–49.

Исаковић 1990в: Исаковић, Антоније, „О краткој причи", разговор водио Бошко Руђинчанин, у: Антоније Исаковић, *Говори и разговори*, Горњи Милановац, Приштина: Дечје новине, Јединство, стр. 82–90.

Исаковић 1990г: Исаковић, Антоније, „Роман о Голом отоку", разговор водио Божо Кривокапић, у: Антоније Исаковић, *Говори и разговори*, Горњи Милановац, Приштина: Дечје новине, Јединство, стр. 91–118.

Јовановић 2009: Јовановић, Виолета, *Тренови и раскршћа*, Београд: Просвета, 2009.

Ковачевић, Чабаркапа et al 1993: Ковачевић, Љубомир, Чабаркапа, Петар, Радуновић, Бранко, Јововић, Радоје, „Концепција читанке за основну школу", *Васпитање и образовање*, св. 1 (1993), стр. 95–104.

Лукинић 2020: Лукинић, Невена И., „Хорхе Луис Борхес – херменеутички изазов наставе књижевности", *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, год. 15 (2020), стр. 317–332.

Лукић 1968: Lukić, Sveta, *Savremena jugoslovenska* literatura *(1945–1965): rasprava o književnom životu i književnim merilima kod nas*, Beograd: Prosveta, 1968.

Марковић 1996: Марковић, Предраг Ј., *Београд између истока и запада 1948–1965*, Београд: Службени лист СРЈ, 1996.

Михајловић 1954: Mihajlović, Borislav, „'Velika deca' Antonija Isakovića", *Nova misao: mesečni časopis*, god. 2, sv. 1. (jan. 1954), str. 113–115.

Мркаљ 2014: Мркаљ, Зона, „Типови локализовања књижевних текстова у читанкама", *Прилози настави српског језика и књижевности*, год. 2, бр. 2 (2014), стр. 71–84.

Олујић 1959: Olujić, Grozdana, „Revolucija iz ugla Antonija Isakovića", u: *Pisci o sebi*, Beograd: Mlado pokolenje, 1959, str. 39–45.

Палавестра 1972: Палавестра, Предраг, *Послератна српска књижевност 1945–1970*, Београд: Просвета, 1972.

Пантић 1997: Пантић, Михајло, „Приповетке Антонија Исаковића", предговор у: Антоније Исаковић, *Подне: изабране приповетке*, избор и пропратни текстови Михајло Пантић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, стр. 7–14.

Радић 1990: Радић, Милан, „Уводна реч", у: *Савремена српска проза: Зборник радова са шестих књижевних сусрета „Савремена српска проза" 2–3. новембар 1989*, ур. Верољуб Вукашиновић, Трстеник: Народна библиотека Радничког универзитета, 1990, стр. 7–10.

Радоњић 2003: Радоњић, Горан, *Вијенац приповједака*, Београд: Просвета, 2003.

Стевановић 1982: Стевановић, Видосав, „Антоније Исаковић, писац оскудних времена", поговор у: Антоније Исаковић, *Трен 2: Казивања Чеперку*, Београд: Просвета, 1982, стр. 291–339.

Чукановић-Каравидић 2006: Чукановић-Каравидић, Марија, *Естетика читанке*, Београд: Институт за економику и финансије, 2006.

Џаџић 1990: Џаџић, Петар, „Драма савести јунака у прози Антонија Исаковића", у: *Савремена српска проза: Зборник радова са шестих књижевних сусрета „Савремена српска проза" 2–3. новембар 1989*, ур. Верољуб Вукашиновић, Трстеник: Народна библиотека Радничког универзитета, 1990, стр. 19–24.

СКРАЋЕНИЦЕ

ОРСХЈ 1968: Кратовац, Даринка; Максимовић Вера, Драгутиновић, Вера, *Оријентациони распоред наставног градива српскохрватског језика (за VI, VII и VIII разред основне школе и Методска упутства за рад по читанкама Петра Гудеља (*Крилата земља, Језеро на Зеленгори, На звезданим друмовима*)*, Београд: Научна књига, 1968.

ОУОСНАО 2021: „Опште упутство за остваривање слободних наставних активности од петог до осмог разреда основног образовања и васпитања", *Службени гласник Републике Србије: Просветни гласник*, год. LXX, бр. 17, 5. новембар 2021, стр. 58–59.

ПИПГ 2020: „Правилник о изменама Правилника о плану и програму наставе и учења за гимназију", *Службени гласник Републике Србије: Просветни гласник*, год. LXIX, бр. 12, 24. август 2020, стр. 1–50.

ПНУГ 2020: „Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију", *Службени гласник Републике Србије: Просветни гласник*, год. LXIX, број 4, 2. јун 2020, стр. 1–784.

Magda G. MILIKIĆ

ANTONIJE ISAKOVIĆ'S PROSE IN THE TEACHING CONTEXT

Summary

The focus of the research was on the prose of Antonije Isaković in the context of teaching literature and language. Since the sixties of the 20th century, the stories from Isaković's first prose book *Velika deca* (1953) have been covered in classes, while Isaković's prose is not represented in current plans and programs. In elementary schools, the stories "Kašika" and "Crveni šal" were interpreted, while in secondary schools and gymnasiums was covered the prose collection *Velika deca* or a selection from it. The paper examined the status of Isaković's prose in the teaching context, based primarily on reading books from that period. Moreover, the research was an occasion for the analysis of the didactic-methodical apparatus of reading books, which are elementary textbooks for the teaching of literature.

Key words: Antonije Isaković (1923–2002), *Velika deca*, methodology, teaching, reading book, Serbian language, Serbian language and literature.

Рад је предат 7. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 324
342.849.2
329
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46422

Originalni naučni rad

*Marko M. PAREZANOVIĆ**
National Security Academy, Belgrade, Republic of Serbia

HYBRID ACTIONS IN ELECTORAL POLITICAL PROCESSES

Abstract: Hybrid actions in electoral political processes are an increasingly prevalent phenomenon in the modern structure of political relations and today's electoral engineering. Regardless of the present controversy regarding the personification of hybrid action, the scope and effects of such activities do not necessarily have to be destructive. This stems from the fact that, thanks to hybrid actions, political changes have been achieved in some countries that have brought with them to these societies' prosperity and wealth. Although this is difficult to assess nowadays, given the enormous intertwining of different vectors of domestic and foreign policies, and beyond that interests, which is especially evident in the era in which we live, in the era of deforestation of public international law and the modern world order. The paper analyzes all the most important aspects of hybrid actions within the electoral political processes, but with efforts to, through a careful and balanced research approach, theoretically shed light on the true essence and background of hybrid action on the gender process of government - on political elections.

Key words: Hybrid actions, political elections, government, political parties, special services, media.

INTRODUCTION

Political elections[1] are a gender process of government and in modern democratic societies political changes or continuities of political power, are being realized exclusively through a clearly defined form of political organization of transparent articulation of the wishes of the citizens, more precisely the majority (here one should not fall into the trap of misinterpreting the direct voting process, which is secret in all modern democracies). This majority is sometimes convincingly larger, but more often it is

* Associate Professor at National Security Academy in the Belgrade, beogradbg15@gmail.com.

1 Election and end electoral systems are an integral part of policy and political process. They are the widest appearance direct political action and the most massive participation population - citizens one countries, community, which one have right to vote. In the political process, election themselves can scientifically identify like separate political whole, but also like a part of total political process. Election and electoral process themselves are taking place in the assembly general model of a political process of a specific countries, community, existing and ongoing regulations and number of politically most influential positions of number of political subjects. Election are one of the methods and forms of political process and political actions which themselves win or retain existing political power. An important characteristic of elections and electoral process is existence of more phase, where is themselves differ pre-election, election and posts-election phase (Ševo 2008: 1240).

close to the minority, which additionally burdens a society or state, but also strengthens its democratic potential and character.

However, despite the above, in modern democratic societies, regardless of the developed level of political tolerance and rich democratic tradition, political tensions in electoral processes always exist. They are greater if the ratio of opposing political forces is approximate, which is why this small difference, as a percentage viewed through voter support, can represent a serious field of political instability. The fundamentals of this instability are also manifested when there is a significant imbalance of the basic policy provisions.[2]

Nowadays, even the most developed and stable countries can be introduced into the field of instability in just a few months, where the conditions for this are extremely favorable electoral political processes. These are periods when ways and means are not often chosen to defeat political opponents, when we initiate or fabricate a number of our affairs, when subversive operations of different character are performed, in a word, when an entire arsenal of hybrid actions is activated to achieve victory. So, for example, if one analyzes the last few elections in the United States, it is not difficult to conclude that a country that is pleading to present itself in the world community as a „bastion of democracy", it is not difficult to conclude that the question can be raised about the validity of the electoral process and whether the official results represent the real will of the citizens.

Also, a dangerous precedent for redrawing the electoral will of citizens is the phenomenon in which the government in one country is formed not by political parties that have won the majority of votes, but by those parties that are at the liking of certain centers of power. [3] In recent years, there have been increasing examples of prime

2 There is an indispensable question of important policy provisions here, which is why it is important to emphasize that „important provisions policy mostly include activity countries, relationship countries and society, manage state, general interest. Regardless many definitions of politics … politics is a social occurrence and its determination is conditional by defining the arm of society, social relations and activity" (Tančić 2006: 8).

3 Contemporaries can never be fully aware of the historical significance of the time in which they live. And it's better is so. Especially if they are destined to live in transitional periods, in periods of great changes and changing of entire eras. Because man faces the signs of epochal change every day, on the go, and he overcomes them in life, and mentally accepts them, gradually getting used to the opportunities and relationships that come his way were unthinkable until quite recently. Only on a distant day, in the future, some not yet born historians will evaluate the time he went through and which he created to some extent as a turning point in the past humanity. And yet, it is possible for contemporaries, moreover, it is their human duty to try in time, even in advance, to understand the nature of events and the meaning of the process, to penetrate into the directions of the flows that carry them, and which the personnel are only extremely limited to manage, to understand the spirit of the times and to understand the world in turmoil which surrounds them and does not leave them alone. A man or a people who come to terms with the limitations of their own knowledge and active powers, and this limitation is, by the way, quite real, and he passively allows himself to be carried by the current, it will experience being managed by others, those who have tried to separate the boundaries as much as possible limitations and have an impact on the course of events and changes. Appreciating the spirit of the times and the changing of the balance of power in the world, with the clarity of which ideas and goals to be pursued, it is possible to enter into such a dialogue with the epoch that to a lesser or greater degree of protection overriding and permanent own interests and from the object of history at least

ministers of certain countries coming from parties that won from 3% to 4% of the total number of votes in elections, but through subsequent post-election engineering, they took into their own hands most of the political power in the executive, and through it in other forms of government in one state. Here a real question arises, which is not always in accordance with theoretical approaches, whether the three branches of government, legislative, judicial and executive are truly independent of each other, or whether in the galimatias of the bureaucracy of state administration, and often of different interests, these three branches intertwine and lucratively influence each other.

It is not uncommon in political life that the measure of political success does not come down to which political option or individual won, but to one who has lost. Citizens often know that they vote not so much for, but against one candidate or party, which often brings into the philosophical question whether one political option won the elections, or whether it is actually a more realistic picture that the other lost. This is a direct consequence of great social and political dissatisfaction in one society or state, when voters choose to vote not according to the criteria for whom, it's who they're against.

On the other hand, political elections often do not serve only to win mandates, someone demonstrates through the number of seats won how much influence the owner of those mandates will have. It is expected that everyone who is seriously engaged in politics aims to win as many mandates in democratic elections as they need for the realization of desired plans and to achieve influence, which can also be seen as the realization of power to protect the interests of the people and the state or the people who are in diaspora. Also, along with this, one almost always strives to strengthen one's own political position and the satisfaction of one's own needs. Therefore, under normal political circumstances, the goal is always to be stronger, not weaker, to be the one without whom decisions cannot be made for everyone, especially for those who have placed their trust in this political option. By the way, the strength of each political option, we can say, and the strength of each electoral list depends on many circumstances. In „tired" societies marked by decades of rule by one political option or one man, the exhausted majority are eager for change, changes that will lead society forward and into a better tomorrow. Such an environment is particularly conducive to the „grey areas" of political action, which levitates between authoritarianism and democracy.[4] Therefore, in political outplay, new political options and new political figures fare better than the older ones, unless the more experienced surprise with their distant and arriving or, for example, the will of reconciliation. In this case, the very change of such orders implies three stages. The first, implies democratic changes of power, through political elections. The second phase is the phase of the transitory period, some will also call it the transition period. The third refers to the construction of a new social order, which is why political forces that have an adequate plan for the future, most often have a chance to dominate the political scene of that society with a new political order.

---

to some extent becomes one of its subjects, while respecting the well-founded reasons of all other participants in that great, incessant game (Tanasković 2010: 5).

4 About these „gray areas" see more: Morgenbesser Lee, „Elections in Hybrid Regimes: Conceptual Stretching Revived", *Political Studies*, Vol 62, London, 2014: 31.

All of the above creates a suitable environment for hybrid actions, whose, if not at full capacity, at least outlines, are present today in almost all electoral processes in the world community, including those at the lowest political level of the organization of modern society.

HYBRID FACTS

Hybrid actions are an extremely complex phenomenon that has surpassed the conventional forms of warfare in terms of its importance and importance, but also in its intensity and presence. Of course, conventional forms of warfare will never completely disappear from the world political stage, but today there is an increasing surge of hybrid actions, i.e. hybrid war.

Hybrid warfare has grown over time from a tactical military approach in solving complex demands on a concrete battlefield, to an overall political concept implemented at a strategic level. In hybrid warfare, the role of non-military means of a subversive nature is emphasized, while military force, if used at all, is used covertly or limitedly. Subversive action, often referred to as revolutionary, is a complex form of institutional violence aimed at changing the situation within the country towards which it is being acted upon (Mirković 2021: 63).

In addition to hybrid warfare, as an inseparable part, we have implemented hybrid actions, which together makes a single and complete whole. There are numerous hybrid activities that cannot be characterized as war, but can be qualified as hybrid action. Hybrid war fare and hybrid action in general is very dangerous. There is not a single country in the world that is not exposed to some form of hybrid action, but there are certainly those that are under extremely strong action of this extremely complex and offensive phenomenon. At today's level of development of overall social relations, ways Hybrid warfare is almost unlimited. They can be articulated in almost any segment of social action, and are limited by the imagination and creativity of the destruction of the structures that use them. The targets of hybrid attacks are not only political, military, security or some other related structures, but they are hit by a much wider range. For example, a number of religious and cultural issues may be on a hybrid agenda aimed at causing spiritual and religious divisions, all as a prelude to more complex national or civil conflicts. Hybrid attacks can be extremely severe, with devastating consequences, with ways of countering them very complex and almost always fraught with numerous difficulties and problems. *Previous practice has found that hybrid attacks are most effectively countered by retaliatory performance of hybrid actions*. We are aware that such an approach will inevitably cause a critical review of a part of researchers, but modern practice has confirmed the effectiveness of this approach. Responding to existing hybrid strikes, without any forms of „preventive retaliation", is a process that inevitably puts the state – the target of attacks in a defensive and subordinate position. Trotting for events, constant race against time and waiting for the next move of the opponents are qualities that represent an impossible mission to protect each state and its constitutional order. In performing, conditionally speaking, defensive hybrid actions (the term defensive should be used with caution and reserve, since these actions are offensive

and aggressive in nature, and can be qualified as extremely violent in character) one of the most important principles is continuous work. Of course, this work can be of varying scale and intensity, but it should not be interrupted. The interruptions open up space for the opposing side for new and deeper breakthroughs, allow consolidation and regrouping of forces used for hybrid action and, of course, make it difficult to restart distracting and responsive hybrid activities. For each country it is very bad and very difficult to find itself under offensive hybrid actions. This weight is mostly felt by the structures that are in charge of defending the country and protecting its constitutional order. In connection with the above, there is an increasing need, for a systemic approach to modeling a potential efficient and effective state system and its subsystems by applying science, prognostic scientific methods and experience from practice in accordance with contemporary security challenges, risks and threats (Parezanović 2022: 69-71).

As for the content of hybrid warfare, there are several points of view, with them coinciding to a lesser or greater extent. However, the key is the division into three categories:

1. nonviolent subversive methods involving propaganda, cyberattacks and other nonviolent subversive methods such as economic sanctions, political pressures and threats, the activities of civil society organizations and the like;
2. special, covert and violent actions that support previously declared secession, commit terrorist acts or incite citizens to civil disobedience and rebellion;[5]
3. aggression by conventional forces that is presented as a humanitarian intervention, peacekeeping mission or protection of civilians.[6]

Unlike content, the principles of hybrid warfare are also important, so, according to Professor Stajić, they can be classified as:

1. proportionality and economy of use of forces: types of activities are conditioned by the specific situation, and the scope, intensity and manner of implementation are determined by the resistance of the opponent. In this sense, hybrid warfare has no predetermined content, and the scope and intensity of activity depend on the said resistance, and thus the components that will be involved in overcoming resistance. How the resistance will be overcome and by what means depends on a case-by-case basis. The principle of economy dictates that the goals are achieved by proportional strain, that is, by sufficient force. Greater resistance also means greater force, which can include everything from civil unrest to open intervention;[7]

5 It is important to emphasize that extremism and terrorism are often equated in practice. Admittedly, one could say that all terrorists are extremists, but it must also be borne in mind that not all extremists are terrorists (Simeunović 2009: 11-30).

6 Andrew Radin, Hybrid Warfare in the Baltics, Rand, 2017, Taken from: Ljubomir Stajić, *The basics of the security system*, Novi Sad: Faculty of Law, 2021: 152.

7 „Military intervention represents a complex form of institutionalized violence that includes various forms of interference by the armed forces of one or more countries, or an international organization, in internal affairs of another country in order to achieve specific political, economic and military strategic goals interest. In a narrower sense, military intervention refers to the direct use of armed force as open and direct interference in the internal affairs of a country, while military intervention in a broader sense it also includes indirect forms of interference such as demonstrations of force and threats of force that are not followed by the direct use of armed force" (Simeunović, 1989: 166).

2. comprehensiveness: depending on the resistance that needs to be overcome in the most efficient way, oppositions can occur in the sphere of culture, art, language, history, propaganda and other areas that directly erode the resilient power of the opponent, until armed aggression as the most drastic way of overcoming resistance;

3. flexibility: the means used are easy to replace in the event that tactical success is achieved, that is, if the method used is ineffective;

4. a state of constant warfare: the application of hybrid warfare means that the boundaries between war and peace are difficult to determine due to the fact that constant and in all areas of society, oppositions can occur that become visible when a reason or cause for armed intervention arises. In this sense, armed conflicts are only a visible escalation of the conflict that lasts for a long time;

5. use of legal and illegal means: causing civil unrest in another State, infiltrating terrorist or other groups tasked with causing violence and chaos, up to armed aggression are activities prohibited by international law and on which there are convictions of international courts. On the other hand, propaganda and the spread of disinformation are not prohibited activities;

6. orientation towards citizens, i.e. society: most of the activities undertaken are directed against the social basis in order to weaken the will and morale of the opponent, which is why the priority entities through which the activities are undertaken become the media, political parties, civil society organizations, international organizations, transnational corporations and others;

7. hybrid warfare applicability at all organizational levels: Hybrid warfare can be present at all levels, ranging from national to international levels, i.e. tactical, operational, coordinating and strategic levels;

8. the orientation of activities against the enemy, but also towards its own citizens: Hybrid warfare as a complex and complex activity with the weakening of the opponent stipulates the strengthening of one's own power through propaganda and disinformation on the basis of which decisions are legitimized domestically and internationally and achieve internal political homogeneity (Stajić 2021: 153).

Defining hybrid warfare also requires the extraction of key characteristics. Five key features of hybrid warfare can be singled out:

– synchronized activity,
– centralization of leadership at the strategic level,
– multidimensionality of forms of action,
– adaptability in accordance with the situation on the ground,
– denial of existence and leadership.

Synchronization of activities refers to the compliance and coordination of the application of various forms of action, in order to obtain a synergistic effect. Economic pressures, media propaganda often go hand in hand with diplomatic pressures, demands, etc.[8] Military or terrorist activities in the field are mainly accompanied by information and

8 On the mechanisms of economic pressures, see in more detail: Časlav Ocić, Ka obali plovi – strategic considerations, Society for Economic History, Belgrade, 2015, as well as in Časlav Ocić, Introduction to Regionomik, Znamen, Belgrade, 2003.

psychological operations. *The centralization of leadership* is a characteristic that can be indirectly inferred from the synchronization of activities. The coordination of various forms of threat by different carriers (intelligence measures, diplomatic initiatives, media propaganda, actions of military units), which are aimed at the same opponent, with the same goal, in the same period of time, indicate that they are conducted from one center. *The multidimensionality of the form of action* is derived from the aforementioned methods and areas in which hybrid warfare is manifested, which we have already talked about. The state or a particular community, organization, have their own structure, relationships, material and other values. In hybrid war, one does not choose the means to attack this structure, relations and values, primarily those without the use of weapons, which can enable the achievement of the goals and achievement of the interests of the aggressor.[9] *Adaptiveness in accordance with the situation on the ground* is widely used in describing the actions of non-state actors against the armed forces of the United States and Israel, as well as other examples of hybrid warfare. It indicates that in hybrid warfare measures and methods are adapted to the opponent, they are not all defined and predetermined, but innovated depending on the weak points of the opponent, applied dosed depending on the assessment of whether the goals of aggression are being achieved or not, they strengthen new measures or increase the intensity applied up to that time. *The denial of the existence and conduct of hybrid* warfare is derived from the fact that most of the methods applied by the aggressor are largely unrecognizable by the general public as a form of war. The boundaries of war and peace in the case of hybrid war are hazy, most often because the struggle is fought for the minds of people, on the psychological-value plane. A good part of the methods are disguised, subversive, primarily led by the intelligence services. Therefore, some cyber-attacks, civil protests, armed rebellions are not indirectly recognized as an act organized by another state or power, but have their own rationale for public use, which serves to conceal hybrid warfare. And those measures that are public and visible, such as economic sanctions or political demands, are not portrayed as elements of hybrid warfare but as legitimate demands (Cvetković, Kovač, Joksimović 2019: 339).

The particular danger of hybrid actions is contained in the fact that they are one of, conditionally speaking, the most economical forms of aggressor action. To wage hybrid warfare requires incomparably smaller funds and material resources than the expenditures necessary to wage any other form of conventional warfare. In today's era of galloping technical and technological development, hybrid effects can be performed using a simple smartphone, forming a fake account on a social network or, say, establishing an Internet portal through which misinformation will be systematically and deliberately spread. It is important to emphasize that hybrid action does not always imply partial covertness and complete secrecy. It can also be carried out publicly, quite transparently.

9 Here it is interesting to emphasize that, for example, when engaging terrorist groups or private individuals of military companies to solve military-political problems, it is based on the fact that these structures are not directly related to international conventions and do not have binding acts in this regard international public or humanitarian law, whereby extremely negative and goals (torture, seduction of terror and reign of terror, politically motivated murders, use weapons of mass destruction, etc.), see more: Andrei Vladimirovich Demidov, Gibridnye vojny kak manifestation of interstate conflicts in modern conditions, National safety, Economic strategies, No 2/2016, Moscow 2016: 55.

A picturesque example is when a person with an appropriate social position or status, for example, through his Twitter account expresses certain attitudes that have the characteristics of hybrid action. Also, hybrid action can be carried out by using the mentioned portal as a springboard for the placement of fake news. This is most often done by fake news from the „hybrid portal" is taken over by relevant portals that have a huge number of visitors and views. In this way, disinformation begins to take up a manifold wider internet and media space, often transcending national frameworks. It is inevitable to clarify that for this mechanism of spreading fake news, performers of hybrid strike almost always use the technique of networking „hybrid portals" with the official and relevant ones, by putting the latter into operation of the carrier. When disinformation is placed and transmitted on several different platforms, then the focus of public interest is more its content than its originality, i.e. where it was initially placed. Such „hunting in the murky" is especially dangerous when the hybrid technique is used intensively, in some cases several times a day, since one misinformation coincides with a new one, and then again, a new one, so that complete confusion is created. The state and its institutions that are the subject of such hybrid strikes cannot react and adequately deny these false allegations, which is why citizens are gradually creating feelings of insecurity, suspicion and reservations towards the governing structures, which can certainly represent a suitable environment for creating a climate of „creeping upheaval" in a society or state. As a rule, all actors who participate in the organization and execution of hybrid actions will always deny not only their participation, but also that hybrid actions are carried out. No individual, institution or state shall declare that it is conducting hybrid action against another entity, as this directly recognizes the performance of subversive activity (Parezanović 2022: 73-75).

In addition to the above, a picturesque example is the color revolutions, which occupy a very important place in the complex of NATO hybrid warfare mechanisms. It's a kind of controlled chaos technology. According to political scientist Andrei Manojlo, color revolution is „a technology for organizing a political upheaval in conditions of artificially created political instability, when pressure is exerted on power in the form of political blackmail, and the main driving force of the attack on power is a specially organized youth protest movement. It can be added that the warring parties are switching from political blackmail to violent measures, the implementation of which can lead to the outbreak of civil war in the country, using almost all the mechanisms of hybrid warfare." The hybrid threat complex is formed according to a predetermined strategic plan and affects a wide range of military and civilian targets of the enemy, including the population of the targeted country. The ultimate goal is to undermine the combined power of the state, position and influence of authorities within the country and in the international arena. Thus, unlike other types of threats, the hybrid threat complex focuses strictly on the chosen object of influence (a specific country), has a clearly defined format and a predetermined end goal, and is the core of the strategic plan of the operation. The successful implementation of a complex of threats depends on the availability of a source capable of providing the necessary strengths and resources, as well as the ability to access them. This synergistic effect of the use of hybrid threats determines their particular danger to the entire national security system of the country. By the way, there is a very interesting direct link between the technologies of hybrid wars and color

revolutions, which complement each other. As a rule, the color revolution represents the initial stage of hybrid warfare, since in the future events develop within the framework of the algorithm of adaptive use of force. Then there is the phenomenon that peaceful demonstrations of the opposition gradually turn into a difficult confrontation with the authorities, until its overthrow and even the outbreak of civil war. In this way, at each stage of hybrid warfare, a set of corresponding hybrid threats is activated.[10]On the other hand, one part of the Western authors of the Russian special operation in Crimea in 2014, also characterized as a product of hybrid actions.[11]

HYBRID ACTIONS IN THE ELECTORAL PROCESS

When it comes to hybrid actions during electoral political processes, interference in elections usually has different characteristics. This hybrid interference is primarily aimed at harming the state that is the target of a hybrid attack, among other things by downplaying and conducting a coherent politic. This allows the aggressor side to gain an advantage through erosional political institutions, which can promote anti-democratic and, extremist and or populist and political candidates and, with the aim of undermining the political system one state, among other things, by inciting dissatisfaction and dividing (Davies 2021: 25).

Hybrid actions in the electoral process are also directed towards creating conditions for providing support to one or more political parties, movements or individuals depending on the form of the electoral process. This support is provided through several directions of action, the basic of which are:

- directly favoring and positively promoting one political option over the other participants in the election race;
- compromising and grossly reducing the popularity of a political option that is opposed to that option that is favored;
- anesthetizing political activism within a political option that is opposed to the option that is the favorite of the structure that performs hybrid action.

When it comes to *direct favoring and positive promotion of one political option over the other participants in the election race*, it is important to emphasize that this is a relatively simple modality of hybrid action, in which all available capacities for providing support are engaged, which include public and of course conspiratorial modalities of action. By providing open support, it is sought to send voters a clear message about the prospects of voting or non-voting for a particular political option or candidate. Often these public messages and concrete actions can have a repressive undertone, if the state in which the electoral process is held is a member of a multinational organization, military-political alliance and the like. For example, if one is an EU member state, it is

10 Bartosz Alexander, „Hybrid War in Strategy U.S. and NATO“, *Military review*, Moscow, 12. 10. 2014, https://topwar.ru/60101-gibridnye-voyny-v-strategii-ssha-i-nato.html?ysclid=l66kxc7gwb159798025.

11 For this special operation, see more: Marko Parezanović, „Russian Special Operation in Crimea in 2014“, *The Policy of National Security*, Year XIII, Vol. 23, No. 2/2022, Belgrade, 2022: 49-65.

expected that the Union will provide support in these elections to a pro-European candidate or party, which are proven partners or for which there are firm guarantees that they will fully follow the EU policy in all directions. In such a case, it can happen that in the electoral process the spears of several different pro-European candidates or parties cross, when elements of the factional struggle within the EU come to the fore, i.e. the influence of the current that is at that moment the strongest and most dominant.

On the other hand, *compromising and grossly reducing the popularity of the political option, which is opposed to the option that is favored*, represents a much more complex process of hybrid action compared to the previous one, because it requires more skill and actions. This is not only about mere negative propaganda, but also a preconceived workflow of action, because negative propaganda itself, if not used in combination with other methods, it can produce counter-effects for the side that generates it.

The presentation of compromising material about individuals or political parties is massively carried out in the arenas of today's political struggles, but when a multilayered analysis is carried out, it is not difficult to conclude that there is little of the real essence, that there is a little compromise. In such cases, sometimes instead of the term compromise, it would be far more appropriate to smear political opponents, precisely because of the lack of real compromising material. It is important to emphasize that certain materials do not always have to be seen as compromising, which is conditioned by culture, tradition, the degree of development of a society or some other factors. For example, a traditional voter in the Balkans does not view a candidate of homosexual orientation in the same way as a voter in Scandinavia. Therefore, any presentation of such secretly recorded content can represent either compromise in one, or cause additional empathy, and often popularity in other countries.

The third basic direction of hybrid actions in the electoral process aimed at creating conditions for supporting one or more political pariahs, movements or individuals, refers to *the anesthesia of political activism within the political option that is opposed to the option that is the favorite of the structure that performs hybrid action*. Anesthesia of political activism is carried out in several ways, the most dominant of which is they refer to the weakening or total collapse of morality within a political organization, the exertion of pressure and blackmail through force, coercion, threat or some other material, and it is often done by bribing and corrupting an individual (political candidate) or several political officials within one political party or movement. In such cases, money is obtained not for political action, but for actions of political inaction. This is not about open support for the opposing political option, but it is also a perfidious sabotage action within a political organization, during which there is not open support for the rival side, but the weakening of its own political potential in the electoral process.

MECHANISMS OF HYBRID ACTIONS IN THE ELECTORAL PROCESS

In the electoral process, various mechanisms are used to perform hybrid actions, and almost always an important role is played by special services, media and social networks, interested political structures from abroad, carriers of big capital, and often

actors from the so-called gray area and organized crime. It is not uncommon that, under certain social circumstances, certain peculiarities of hybrid action can also be manifested through religious communities.

Nowadays, there is almost no country that has not detected and established foreign interference within the electoral process within its own country. This side of interference can also be extremely dangerous, if performed in a perfidious and covert manner, and sometimes they can contribute to the strengthening of patriotic spirit and contribute to the victory of a nationally oriented candidate or party.

The most appropriate mechanism through which foreign interference in an electoral process within an independent and sovereign country is the mechanism *of special services*. Special services by their structure and organization represent specialized state institutions with a wide range of capabilities and mechanisms for concrete action, including actions related to the conduct of special intelligence operations in the field of politics and political processes. Regardless of the fact that no special service or state leadership that manages this service will ever declare it declaratively or confirm it, subversion is one of the basic directions in the intelligence component of these specialized state institutions. Through this subversive and covert action, conditions are created for direct interference in the electoral process within another state, thus through the modalities listed in the preceding the work is directly influenced by not redrawing the electoral will of the citizens. Then the political circumstances in that country are adjusted to the interests of the state which, through its special services, pursues these interests or seeks to achieve them to a lesser or greater extent.

Special services usually act coordinated, i.e. it would be more accurate to say that they direct hybrid action through the media and social networks. Most often their aggressive actions are carried out through two basic directions. The first implies the maximum positive promotion of the appropriate candidate or party that is supported, while the second involves directly attacking a non-tailor-made political option by carrying out offensive hybrid strikes. Most often, these two basic directions are applied in synchrony and combined. However, the once open media support and support of social networks from one country can be counterproductive to a certain, conditionally speaking, covert favorite, which is why open media support towards this political option is exercised very carefully and limited. However, most often, in such cases, one resorts to conducting a negative and destructive hybrid campaign towards the oppositional political option, with the intention of creating an extremely negative odium in the general public, to create an environment of confusion, hopelessness and hopelessness.

In this sense, both violent and non-violent unconstitutional activities in a particular country are often designed, financially, organizationally and personnel-assisted, coordinated, but also media-supported by one or more special services of other countries and a wide range of their exponents in different social structures (Parezanović, Željski 2019: 420).

Media and social networks have become an indispensable mechanism in all electoral processes. Of course, we have not concluded anything new and unknown with this, but when the media and social networks are brought into the context of electoral processes, this primarily refers to them as a mechanism of hybrid action. So, within this research,

the role and importance of the media and social networks in terms of objective public information will not be treated. In this sense, at today's level of technical and technological development, the possibilities of media and social networks for hybrid action in the electoral process are practically unlimited. They range from total support to total destruction, depending on the choice of the side to be supported, i.e. the attack.

Political structures from abroad are almost always less or more interested in the course and outcome of electoral political processes in other countries, especially if there are expressed interests between these countries. The more pronounced and pronounced these interests, the higher the degree of interest. Political structures can act in a number of different ways and have all the characteristics of hybrid action. Starting with direct public support, through public or secret training of political acts vista from another state, through various modalities of propaganda and subversive activities, covert financing, participation in the creation and placement of affairs, all the way to provoking radical political scenarios, such as civil riots and riots, mass demonstrations and the introduction of another country into some form of state of emergency. Certainly, the listed modalities of destruction of the political structure from abroad cannot be carried out independently, but will use the mechanisms of its special services, the media and other state and parastatal resources for this purpose.

One of the main peculiarities of big *capital* carriers is that they realize their interests simultaneously in several different countries, which is why big capital is always less or more interested in electoral political processes in different stateside different political levels. This interest is a direct consequence of efforts to keep things under control, primarily in terms of the functionality of highly profitable business arrangements. So, essentially, everything revolves around money. With the help of money, it affects the overall business climate in one country, large investment projects of capital importance, takes control and ownership of economic entities of strategic importance, including critical infrastructure facilities, laws are created tailored to the oligarchy, so that their activities are not treated as plundering of national resources, but as lawful and skillfully conducted business operations and the like. For these reasons, hybrid actions through big capital carriers are very dangerous for any country, because the destructive effects of this form of action are extremely powerful and multi-layered.

Actors from *the so-called grey area and the sphere of organized crime* are often indirect or direct participants in electoral processes in almost all countries of the modern world.[12] It is superfluous to explain their interests in more detail, it is almost always profit with minimal presence or complete absence of patriotism, ethics and morality. However, the importance of these structures comes to the fore in poorly developed democratic societies, or societies in which the relationship of political forces between the government and the opposition is minimal. Then social conditions are created in which the winner of the electoral process will be decided on the street. These are very difficult and dangerous conditions, which can befall even the most developed and unregulated states.

12 „Organized crime is one of the most serious contemporary non-military threats to the national and international security. When it comes to endangering national security, they are evidently destructive effects on all spheres of social and state life" (Mijalković 2009: 119).

Such situations often fall into the realm of color revolutions, in which one of their main peculiarities is that both the election result, the will of the citizens, and social stability are less important in relation to the primary goal, which is to win power at any cost, regardless of all potential harmful consequences. These processes almost always begin with nonviolent forms of political struggle, and almost always end in violence and bloodshed. Therefore, in such social circumstances, these forces come to the fore from the so-called gray area, which later always collect their participation in changing the history of a society, in whose bringing they contributed on and off the street, almost always with high interest, where bills of exchange and human lives themselves are often charged.

When it comes to *religious communities* and their position in terms of hybrid actions, it is important to emphasize that religious issues are a strong cohesion factor of broader social classes, especially when it comes to dominant religious communities in one country. Religious issues and religious topics have always been a sensitive field in any society, regardless of the level of its secularism. Citizens of any society do not like sudden and sudden changes in the sphere of religious issues, and are particularly sensitive to restrictions on freedom of religion. Therefore, religious communities in any society and state can be a powerful generator of direct interference in the electoral process, and under certain social circumstances can also be a decisive factor in the further development of the political situation and political relations in one country.

CONCLUSION

Hybrid actions in electoral political processes are a set of different mechanisms, measures, actions and actions that are used in the direction of achieving the goals of the entity performing them. Although such actions, in the context of the topic analyzed, relate to electoral political processes, the results, achievements and effects of hybrid actions do not produce implications only for the stated political category, but are inevitably reflected in others of the modern society. For example, hybrid actions in electoral political processes may be unsuccessful from the point of view of the one who generates and performs them, however, they can produce destruction in a wider social context, and a society or state can also introduce a serious political crisis.

Hybrid actions in electoral political processes inevitably lead to an increase in tensions in bilateral and multitandlateral relations of states, which under certain conditions can also be a vestibule of wider social conflicts. It is not uncommon that military aggression against a country began by interfering in its internal political processes, including political elections. Mechanisms of hybrid actions such as cyber-attacks, disinformation of the population or diversionary attacks do not only affect the electoral process in one country, but can also represent a prelude to classical military aggression. Modern models of warfare, imply that classical military intervention is almost always preceded by hybrid actions, which are later combined with the use of armed means, which actually loses the boundary in the use of civilian and military mechanisms in carrying out attacks, creating a coherent and aggressor and potential.

Essentially, hybrid actions in electoral processes directly undermine and redraw the will of citizens, voters who vote in elections. This creates a negative, unfavorable

and unrealistic environment, which channels and directs social processes in one state in a direction that is different, that is, the opposite of that which is the desire of the democratic majority.

Bearing in mind that in the background of the most complex and successful hybrid influences there are always powerful and efficient special services, whose activities are usually shrouded in secrecy, the question of the possibility of realistic perception and evaluation, in the historical level, of many electoral processes that have determined the fate and future of numerous states and societies in the long term, even crucially, is justified. Namely, processes of this kind will in foreseeable perspective become the subject of scientific research and historical textbooks, in which the understanding of the past reality will be shaped solely on the basis of the ideas that exist about them in public. In this sense, a complex of important facts, often of fateful importance for a country, will remain in the deep shadow of the dark corridors of political turmoil and reduction of political power on different meridians, within the most closely guarded documentation funds of the special services that at the strategic level participated in the design and on the operational-tactical level carried out the concrete realization of such, complex in structure and devastating in effects, hybrid operations.

LITERATURE

Bartosz 2014: Alexander Bartosz. „Hybrid Wars in the Strategy of the United States and NATO". *Military Review*. Moscow. 12. 10. 2014. https://topwar.ru/60101-gibridnye-voyny-v-strategii-ssha-i-nato.html?ysclid=l66kxc7gwb159798025.

Cvetković, Kovač, Joksimović 2019: Nenad Cvetković, Mitar Kovač, Branko Joksimović. „The concept of hybrid war". *Military Work*, 7/2019. Belgrade, p. 339.

Demidov 2016: Andrey V. Demidov. „Hybrid Wars as a Manifestation of Interstate Conflicts in Modern Conditions". *National Security, Economic Strategies*, No. 2/2016. Moscow, p. 55.

Davies 2021: Jonathan Davies. *Foreign Election Interference and Hybrid Warfare*. Columbus: The College of Wooster, p. 25.

Gordić 2011: Miodrag Gordić. *Modal experiment researching a potential state security system*. Belgrade: Media Center Odbrana.

Lee 2014: Morgenbesser Lee. „Elections in Hybrid Regimes: Conceptual Stretching Revived". *Political Studies*, Vol 62, London, p. 31.

Mijalković 2009: Saša Mijalković. „Organized crime as a threat to national security". *Security* No. 1-2/2009, Belgrade: Criminal police Academy, p. 119.

Milenković 2017: Miloš R. Milenković. „Violent regime change as the content of hybrid warfare". *Vojno delo* 6/2017. Belgrade: Institute for research strategy.

Mirković 2021: Vladan Mirković. *Models of exploitation of terrorism for the purpose of hybrid warfare and possible approach in countering – doctoral dissertation*. Novi Sad: Faculty of Law, p.63.

Ocić 2015: Časlav Ocić. *Towards the coast sails - strategological considerations*. Belgrade: Society for Economic History.

Ocić 2003: Časlav Ocić. *Introduction to regionomics*. Belgrade: Znamen.

Parezanović, Željski 2019: Marko Parezanović, Relja Željski. *The Role of Propaganda Activities in Political Upheavals*. Belgrade: Serbian Political Thought, p. 420.

Parezanović 2022: Marko Parezanović. *Protection of the Constitutional Order*. Priština-Leposavić: Institute for Serbian Culture, p.73-75.

Parezanović 2022: Marko Parezanović. „Russian Special Operation in Crimea in 2014". *The Policy of National Security*, Year XIII, Vol. 23, No. 2/2022. Belgrade, p. 49-65.

Radin 2017: Andrew Radin. *Hybrid Warfare in the Baltics*. Rand.

Simeunovic 1989: Dragan Simeunović. *Political Violence*. Belgrade: Radnička štampa, p. 166.
Simeunović 2009: Dragan Simeunović. „Determination of extremism from the point of view of politics theory". *Serbian Political Thought* No. 2/2009, Belgrade, p. 11-30.
Stajić 2021: Ljubomir Stajić, *Basics of the Security System*. Novi Sad: Faculty of Law, p.153.
Ševo 2008: Bojan Ševo, „Elections and electoral system". *Politička revija* no. 4/2008. Belgrade, p. 1240.
Tanasković 2010: Darko Tanasković. *Neo-Ottomanism*. Belgrade: Official Gazette, p. 5.
Tančić 2006: Dragan Tančić, *Conception of research in political sciences*. MSc thesis. Belgrade: Faculty of Political Sciences, p. 8.

Марко М. ПАРЕЗАНОВИЋ

ХИБРИДНА ДЕЈСТВА У ИЗБОРНИМ ПОЛИТИЧКИМ ПРОЦЕСИМА

Резиме

Хибридна дејства у изборним политичким процесима су све присутнија појава у савременом устројству политичких односа и данашњих изборних инжењеринга. Без обзира на присутне контроверзе по питању персонификације хибридног деловања, домети и ефекти оваквих активности не морају увек нужно бити деструктивни. То произилази из чињенице да су захваљујући хибридним дејствима у појединим државама издејствоване политичке промене које су тим друштвима донеле са собом бољитак и просперитет. Мада је у данашње време и то тешко оценити, с обзиром на огромну испреплетеност различитих вектора унутрашњих и спољних политика, а преко тога и интереса, што посебно долази до изражаја у ери у којој живимо, у ери сурвавања међународног јавног права и савременог светског поретка. У раду се посебно анализирају сви најзначајнији аспекти хибридних дејстава у оквиру изборних политичких процеса, али са настојањима да се кроз један обазрив и избалансиран истраживачки приступ, теоријски осветли права суштина и позадина хибридног деловања на родни процес власти - на политичке изборе.

Кључне речи: хибридна дејства, политички избори, власт, политичке партије, специјалне службе, медији.

Рад је предат 27. јула 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327(497.11)
316.658:355.4(470:477)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45513

Оригинални научни рад

*Невена М. СТАНКОВИЋ**
Институт за међународну политику и привреду, Београд

ИЗАЗОВИ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У СВЕТЛУ РУСКО-УКРАЈИНСКОГ СУКОБА**

Апстракт: Расветливши нерешена политичка питања на Западном Балкану, рат у Украјини је актуелизовао и кључне изазове са којима се суочава спољнополитичка орјентација Републике Србије. Одлука Србије да не уведе санкције Русији у контексту актуелног руско-украјинског рата, вратила је фокус на питање усклађивања у домену Заједничке спољне и безбедносне политике, у оквиру приступних преговора Србије са ЕУ. Имајући у виду да је чланство у ЕУ стратешки приоритет актуелне спољне политике Србије, ауторка у раду испитује да ли неувођење рестриктивних мера Русији неповратно блокира преговарачки процес са ЕУ или представља наставак истог спољнополитичког курса Србије, у коме односи са Русијом остају један од приоритета. Полазећи од тврдње да је перспектива чланства Србије у ЕУ одређена низом питањима како унутар Србије тако унутар ЕУ, закључак је да неувођење санкција Русији од стране Србије у вези са текућим ратом, не мења битно ток приступних преговора са ЕУ. У условима сложених геополитичких околности са једне и непостајања дефинисане стратегије спољне политике Републике Србије са друге стране, у ближој будућности се може очекивати наставак политике „балансирања" као принципијелног и прагматичног избора који заговара упоредно развијање односа са Бриселом и Москвом.

Кључне речи: Србија, ЕУ, Русија, Украјина, ЗСБП, спољна политика, рат, санкције.

УВОД

Актуелна поставка спољне политике Републике Србије, у којој је чланство у Европској унији (ЕУ) означено као стратешки циљ, а развијање пријатељских односа са Руском Федерацијом (Русијом) као један од спољнополитичких приоритета, суочава се са практичним ограничењима, међу којима су тренутно кључна уведене санкције Русији од стране ЕУ и признање тзв. Косова, од стране већине држава чланица ЕУ. Иако суштински подржава територијални интегритет Украјине, Република Србија (Србија) се декларисала као неутрална у вези санкција које је ЕУ увела Русији, у контексту актуелног руско-украјинског сукоба, сматрајући да украјинска криза представља велики изазов за европску безбедност. Србија је уз Белорусију једина земља у Европи која се није прикључила слојевитим рестриктивним мерама према

* Научни сарадник, nevena@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2023. године" који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2023. године.

Русији, а притисак Брисела и Вашингтона да то учини не скрива се иза протоколарних саопштења. Након руске инвазије на Украјину, чини се да односи са Русијом у актуелној спољнополитичкој концепцији Србије, постају никад већа препрека стратешком приоритету спољне политике Србије. Са друге стране, с обзиром на обострани и свеобухватан интерес за српско-руске односе, који укључује сарадњу у области спољне трговине, финансија и инвестиција, енергетике, одбране и војне индустрије, дискутабилно је да ли Србија поседује механизме да компензује штету коју би претрпела евентуалним увођењем санкција Русији, у намери да остане на европском путу. У раду се испитије да ли је Србија у могућности да у новонасталим геополитичким околностима, одржи руски и европски стуб своје спољне политике истовремено, на темељу досадашњег принципијелног и прагматичног приступа или је руско-украјински сукоб коначно довео Србију до краја одрживости политике „и Брисел и Москва."

У уводу рада се даје осврт на кључне одреднице спољне политике Републике Србије и начине на које се она рационализује у јавном дискурсу услед непостојања дефинисане спољнополитичке стратегије. У другом делу рада ставља се акценат на анализу утицаја рата у Украјини на питање (не)усклађивања спољне политике Србије са ЕУ. Резултати истраживања ће показати да иако бележи пуну деценију неусклађивања у домену спољне политике, Србија је најмању стопу усаглашености у погледу преговарачког поглавља 31 забележила након избијања руско-украјинског рата, чиме је себе практично „дисквалификовала" из спољнополитичког приступа ЕУ. У трећем делу рада се испитује правац српско-руских односа кроз призму текућег оружаног сукоба у Украјини, уз констатацију да догађаји након фебруара 2022. године нису суштински утицали на односе Србије и Русије, те да односи са Русијом претендују да остану спољнополитички приоритет. У закључку се изводе могуће импликације двоструког смера спољне политике Србије по преговарачки процес Републике Србије са ЕУ. Методе истраживања коришћене у раду оличене су у анализи дискурса и техници методе квалитативе анализе садржаја релевантних докумената.

ГЛАВНЕ ОДРЕДНИЦЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Текуће спољнополитичко позиционарање Републике Србије *de facto* је обликовано од стране више геополитичких одредница током времена, међу којима су се издвојили нерешени међудржавни и међунационални проблеми, географско ширење НАТО у региону, процес европских интеграција Западног Балкана, економска стагнација балканских држава. Како потпуни унутрашњи консензус око дефинисања спољне политике Републике Србије међу водећим политичким факторима није постигнут, Србија до данашњих дана, нема разрађен посебан стратешки документ који се односи на спољну политику, упркос јавним расправама о предлозима докумената који су требали да имају такав карактер. Нормативно- институционални оквир спољне политике ослања се на Устав Републике Србије (Устав Републике Србије, 98/2006), а потом и на скуп норми којима се успостављају правила од значаја за ову област. Од парламентарних резолуција у којима се дају конкретне координате за спољну политику Републике Србије, као кључне се издвајају Резолуција о придруживању ЕУ Народне скупштине Републике Србије из 2004. године

и Резолуција о заштити суверенитета и територијалног интегритета Републике Србије и уставног поретка из децембра 2007. године. Ипак, недостатак постојане спољнополитичке стратегије од 2008. године, довео је до јавног спекулисања о томе који су спољнополитички приоритети Републике Србије, а међу државним званичницима присутна је била тенденција мешања спољнополитичких приоритета и циљева. Елементи спољнополитичке стратегије срећу се у различитим стратешким документима државних институција, програмима политичких партија и изјавама државних званичника. У оквиру обликовања актуелног спољнополитичког курса Србије, издвојила се се идеја председника Бориса Тадића из августа 2009. године о „четири стуба спољне политике Републике Србије" у која су уврштени ЕУ, Русија, Кина и САД (РТС 2009). Ипак, концепција „четири стуба" није била доктринарно разрађена у писаној форми, а у јавном дискурсу отворила је низ питања, попут оног да однос какав Србија има са ЕУ не почива на двостраној основи, већ му је циљ европеизација Србије, која подразумева њену суштинску трансформацију (Новаковић 2013: 28). Проблем препознавања спољнополитичке стратегије у јавности компликује чињеница да је критеријум остваривања спољнополитичких интереса Србије постављен са циљем да постане чланица ЕУ. У спољној политици Републике Србије, чланство у ЕУ је прокламовано као стратешки приоритет (Резолуција о придруживању Европској унији, 112/2004). Са друге стране, основни циљ актуелне спољне политике Србије односи се на постизање решења у вези са Косовом и Метохијом, које би било компромисно у смислу да не негира *a priori* њен суверенитет и територијални интегритет. Како је за затварање преговарачког поглавља 35 у оквиру приступних преговаора са ЕУ, потребна сагласност држава чланица које су признале једнострано проглашену независност тзв. Косова, питање очувања интегритета намеће се као посебно проблематично, стављајућу Србију у позицију да преговара о једном од основних циљева своје спољне политике.

На темељу спољнополитичких приоритета, политика Србије у јавом дискурсу могла би да се рационализује следећим одредницама: Косово и Метохија као саставни део Србије, чланство у Европској унији као статешки приоритет, развијање пријатељских односа са Руском Федерацијом, одржавање и развијање односа са Кином, као растућом глобалном силом и продуктивна сарадња са САД. У складу са побројаним приоритетима Србије који комбинују принципијелан и уједно прагматичан приступ, изникла је политика балансирања, у јавном дискурсу препозната као политика одрживости „и Брисел и Москва". Стратешко опредељење Србије за чланством у ЕУ дефинисано први пут Националном стратегијом за приступање ЕУ, етаблирало је значај усаглашавања спољне политике са Заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ. Да би остале на траси придруживања, а потом и приступања, државе кандидати морају да своје спољне политике ускладе са ЕУ. Са аспекта предмета овог истраживања и усклађивања спољне политике Србије са ЕУ, као важно се издваја се питање односа Србије са Руском Федерацијом, што након избијања руско- украјинског рата, у фебруару 2023. године, претендује да постане једна од кључних препрека преговарачком процесу Србије на њеном европском путу.

У српској спољнополитичкој визији, ослањање на Русију разрађује се и конкретизује од последње деценије 20. века. Србија Русију посматра као стратешког

партнера, а стабилност српско-руских односа има идеолошку основу, па се чини се да неписана спољнополитичка стратегија Србије, односима са Русијом наставља да даје приоритет, уз истовремено опредељење за убрзане европске интеграције. И до актуелног сукоба у Украјини, који је несумњиво донео прекретницу у међународним односима, преговарачки процес Србије са ЕУ био је довољно оптерећен, најпре ограничењем у виду потребе ангажовања на заштити суверенитета и територијалног интегритета, а потом одбијањем увођења рестриктивних мера Русији, од чије међународне подршке, у решавању косовског проблема Србија итекако зависи (Станковић 2021: 198-206). Веза која је створена између спољне политике Србије и спољне политике ЕУ с једне стране, али и спољне политике ЕУ и билатералних односа са Русијом с друге стране, дала је специфичну ноту процесу европских интеграција Србије и објективно утицала на њено напредовање у оквиру преговарачког поглавља 31. Имајући у виду да је питање усклађивања спољних политика доминантно политичко, а не правно питање, јасно је да су критеријуми за уклађивање Србије у оквиру „спорног" поглавља били подложни арбитрарној оцени и самим тим тежи за испуњавање, још од почетка приступних преговора Србије са ЕУ. Последично, процес усклађивања спољне политике се одвијао са мањим или већим застојима, поступно, у оквиру целине преговара о чланству и тренутних могућности политике балансирања. Већ 2017. године, тадашњи заменик помоћника америчког секретара за европска и евроазијска питања Хот Брајан Је (Hoyt Brian Yee) упутио је Србији оштру поруку „да мора да направи избор између Запада и Русије, јер не може седети на две столице" (RFE/RL's Balkan Service 2017). Шест година касније, спољна политика Србије и даље гледа у оба смера, а ни текући рат Русије у Украјини, чини се није довео до промене двоструког спољнополитичког курса. Актуелни политички режим наставља да заговара посвећеност увођењу Србије у ЕУ, као и промовисање регионалних иницијатива (попут Отвореног Балкана), опирући се притиску да се придружи санкцијама Запада против Русије и да прекине дугогодишње партнерство са том земљом. У академској заједници и јавном дискурсу, оправдано се поставља питање колико је још овакав спољнополитички приступ одржив и има ли Србија уопште могућност другог, рационалнијег избора?

(НЕ) УСКЛАЂИВАЊЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ СРБИЈЕ И ЕУ КРОЗ ПРИЗМУ РАТА У УКРАЈИНИ

Избијање руско–украјинског рата, очекивано је појачало фокус на област Заједничке спољне и безбедносне политике, ставивши питање спољне полике Србије поново на дневни ред ЕУ. О важности овог питања за Европску комисију, говори чињеница да је пуна усклађеност са спољнополитичким приступом ЕУ, услов ступања у чланство ЕУ и један од начина којим државе кандидати показују да су кредибилни партнери ЕУ (Станковић 2017:309). Избијање кризе у Украјини 2014. године, која је отворила врата турбулентним дешавањима осам година касније уводећи две државе у рат, пратило је издавање великог броја декларација од стране ЕУ, које се односе на физичка и правна лица. Украјинска криза из 2014. године представила је критичан моменат за ЕУ, након чега усклађеност са спољнополитичким

приступом ЕУ добија на значају и од овог периода одмерава се знатно темељније. У случају Републике Србије, обавеза усклађивања са Заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ, формализована је најпре у Споразуму о стабилизацији и придруживању, а потом и у Преговарачком оквиру за приступање Србије ЕУ (ССП 83/2008, чл. 10-13).

Србија у оквиру приступних преговора са ЕУ још увек није отворила Поглавље 31, које се односи на спољну политику и безбедност и представља део Кластера 6 - Спољни односи, а аналитички прегледи (тзв. скринизи) за ово преговарачко поглавље, обављени су након отварања преговора о чланству.[1] Иако је хронолошки посматрано, у периоду од 2017 - 2022. године, стопа усаглашености спољне политике Србије са ЕУ умерено напредовала, а Србија оцењена као умерено припремљена, ограничен потенцијал напредовања у оквиру овог поглавља лежи управо у недостатку усаглашавања са декларацијама које се односе на Русију, са тенденденцијом одржања оваквог курса у новонасталим међународним околностима. Док је стопа усаглашености спољне политике Србије са ЕУ од 2017. године бележила дискретан раст, током 2022. године дошло је до пада усклађивања, услед повећања декларација које је ЕУ издала у вези конфликта у Украјини. Последично, напредак који је Србија остварила у погледу усклађивања са спољнополитичким декларацијама и мерама ЕУ током 2021. године, практично је поништен руским признањем независности двеју тзв. република у Донбасу 22. фебруара, као и инвазијом на Украјину која је почела 24. фебруара 2022. године. У вези са текућим сукобом, ЕУ је издала 136 декларација (у периоду од 1. јануара до 30. јуна 2022.), у којима је позвала кандидате, потенцијалне кандидате и партнерске земље да се ускладе са њеним одлукама. У оквиру тога, у периоду од 23. фебруара до 31. децембра 2022., ЕУ је увела девет пакета санкција Русији. Република Србија се ускладила са укупно 65 декларација, као и са мерама које су произишле из њих, што процентуално износи 48 одсто и представља најмању стопа усаглашености са спољном политиком ЕУ од 2017. године (када је износила 47 посто). Утицај рата у Украјини на неусклађивање спољне политике Србије са ЕУ показују и декларације са којима се Србија није усагласила. Од 71 декларације са којима се Србија није ускладила, 29 декларација се односи на ситуацију у Украјини пре и после 24. фебруара 2022. године и руску инвазију. Неке од њих су : Декларација у вези са инвазијом Украјине од стране оружаних снага Руске Федерације, Декларација у вези са илегалном анексијом Крима и Севастопоља, Декларација о усаглашавању појединих земаља са рестриктивним мерама у вези са руским акцијама које дестабилизују ситуацију у Украјини, Декларација о проширењу листе такозваних «непријатељских држава», Декларација у вези са руским злочинима почињеним у Бучи и другим украјинским градовима. Једна декларација са којом се Србија није ускладила односи се на

1 Прогресивно усклађивање са спољнополитичким приступом ЕУ, у оквиру Поглавља 31 укључује усклађивање са спољнополитичким декларацијама заснованим на одлукама и закључцима Спољнополитичког савета ЕУ; прилагођавање домаћих институција институционалном функционисању и динамици ЕУ у погледу ЗСБП; подршку и учешће у војним операцијама и цивилним мисијама ЕУ; поступање државе кандидата на мултилатералном плану (државе ЕУ наступају у оквиру бројних међународнох организација)

ситуацију у самој Русији; 6 декларација на тему Белорусије (односно у вези са њеном улогом у рату у Украјини); 4 су вези са Ираном; 3 су у вези са кршењем Конвенције о хемијском оружју; по 2 у вези са механизмом ЕУ за увођење рестриктивних мера поводом озбиљних кршења и злоупотреба људских права, Либијом и обележавањем значајних међународних датума; и по једна у вези са Кином и сајбер нападим (Новаковић - Плавшић 2022: 2).

Издвојивши се од осталих држава кандидата на Западном Балкану одлуком да не уведе санкције Русији, иако подржава територијални интегритет Украјине, Србија је спољну политику наметнула себи као централно питање даљих преговора о приступању са ЕУ(Слободна Европа 2023). Образложење става по питању неувођења санкција Русији, српско руководство темељи на потреби заштите виталних националних економских и политичких интереса (Миладиновић 2022а). Како је мало реално да ће се понашање Србије у овом погледу променити, поставља се питање могућих последица даљег неусклађивања Србије у области која за ЕУ има посебан значај. Посматрано кроз призму конфликта у Украјини и актуелних геополитичких тенденција, не мали број гласова унутар ЕУ све чешће испољава став да би усклађивање са Заједничком спољном и безбедносном политиком требало да буде основа и главни услов за даљи напредак Србије на европском путу. Тако је у Извештају Европске комисије о напретку Србије за 2022. годину истакнуто да се од Србије очекује да (као приоритет), испуни своје обавезе и прогресивно се усклади са Заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ, укључујући рестриктивне мере ЕУ, у складу са Преговарачким оквиром из 2014. године. У Извештају се као главна замерка упућена Србији, наводи да „Србија није изричито осудила руску агресију против Украјине, иако је подржала територијални интегритет Украјине, обећала хуманитарну помоћ и прихвата избеглице из Украјине. Србија је одбила да уведе санкције Русији, а делови српских медија су били ангажовани на снажној проруској кампањи дезинформација» (EC SWD 2022. 338:150).

Ипак, имајући у виду да је питање украјинског конфликта и односа према Руској Федерацији тренутно горуће питање за Унију, у предстојећем периоду може се очекивати да питање области спољне политике у којима се Србија ускладила, добије примат над питањем укупне процентуалне усклађености. У контексту овога, министарка за европске интеграције Тања Мишчевић истиче да „Србија није неутрална по питању рата у Украјини, а да се усклађивање са спољном политиком ЕУ не може посматрати само кроз проценте већ и кроз друге елементе сарадње у Заједничкој спољној и безбедносној политици, попут нивоа укључености у мисије за одржавање мира, те да је управо Закон о укључивању у цивилне мисије тренутно на разматрању и могао би ускоро ући у скупштинску процедуру“ (Мишчевић 2023). Како и безбедносно - војни аспекти представљају део преговарачког процеса и Поглавља 31, кроз Заједничку безбедносну и одбрамбену политику, ови елементи упућују на значајан степен комплементарности принципа, интереса и циљева у области одбране. Иако је уочљива нормативно - правна уређеност у области одбране Републике Србије, која је добрим делом у складу са европским стандардима, не треба губити из вида чињеницу да ни сама ЕУ још увек није достигла ниво заједничких оперативних способности, координације и спремности за остварење

интереса и примену циљева које изражава кроз стратегијско-планski оквир.[2] За државе у процесу преговора, ово може бити од значаја у смислу да им оставља одређени простор за маневрисање и куповину додатног времена у процесу усклађивања. Када је реч о области одбране, свеукупно гледано, присутно је мишљење да Србија у доброј мери испуњава услове да се интегрише са осталим чланицама европске заједнице, без обзира на очигледне изазове које је са собом донео руско - украјински конфликт (Цветковић 2022:12).

На послетку, битно је истаћи да иако Србија није постигла пуну усклађеност са декларацијама и мерама које су за тему имале Руску Федерацију (као и Народну Републику Кину и њихове интересе и држављане), поједини помаци вези са Русијом су направљени, али евидентно због озбиљности ситуације у Украјини, остају недовољно запажени (Новаковић – Богосављевић и др. 2022:2-3). У том смислу, не треба занемарити чињеницу да се Србија први пут током последњих дванаест година ускладила са одређеним декларацијама и мерама усмерених против Русије. Пре руске инвазије на Украјину 24. фебруара, Србија се ускладила са три „политичке" декларације ЕУ (против руских сајбер-напада на Украјину, подршци пружања услуга дипломатског присуства ЕУ у главном граду Украјине, против гомилања руске војске на границама са Украјином). Непосредно пре почетка руске специјалне операције (22. фебруара 2022.) Србија се ускладила са декларацијом против признања независности „ДНР" и „ЛНР" (Council of the EU 2022b). ЕУ је 12. марта објавила да се Србија, између осталих партнерских држава, ускладила са ревизијом санкција бившем председнику Украјине Виктору Јануковичу и другим повезаним лицима, иницијално успостављеним одлуком Савета ЕУ, што уједно представља прве санкције ЕУ повезане са Руском Федерацијом са којима се Србија ускладила. Након тога, Србија се ускладила са декларацијом објављеном 10. маја којом се осуђује још један руски сајбер напад на Украјину (Council of the EU 2022c). У јуну 2022. године, Србија се ускладила са изјавом Високог представника ЕУ о покушајима Русије да насилно интегрише делове украјинске територија (Council of the EU 2022d). Коначно, приликом последњег изјашњавања, 28. септембра, Србија се придружила декларацији високог представника ЕУ којом се осуђују нелегитимни референдуми у регионима Доњецка, Херсона, Луганска и Запорожја (Council ofthe EU2022e). У том смислу, приметни су покушаји Србије да покаже да подржава територијални интегритет и суверенитет Украјине кроз усаглашавање са декларацијама у којима се изражавао политички протест против покушаја Русије да одвоји делове украјинске територије (Новаковић - Босављевић и др. 2022:3).

Са друге стране, ЕУ остаје на линији приговора Србији да кључни елементи њене спољне политике и даље противрече ставовима ЕУ, нарочито након ратних дешавања у заједничком суседству. О овоме сведочи и критика коју је Брисел упутио Србији, након потписивања спорног „Плана консултација за 2023-2024.

2 Овај процес отежава и сама специфичност домена одбране које задире у област националних суверенитета, чланство већине држава у НАТО, који и даље држи примат на пољу одбране својих чланица, као и потреба већих новчаних издвајања за наоружање и опремање, с обзиром на непрестане економске изазове са којима се ЕУ и њене чланице сусрећу.

годину", у септембру прошле године, првог дипломатског документа на високом нивоу, који су Србија и Русија потписале од руске инвазије на Украјину (Слободна Европа 2022). Иако је од почетка украјинског конфликта председник Србије Александар Вучић, у више наврата наглашавао да чланство у ЕУ остаје стратешки циљ Србије, овакав потез Србије из визуре ЕУ, недвосмислено је оцењен као ново приближавање Србије Русији и ударац процесу европских интеграција на Западном Балкану (BBC News 2022). Како се од земаља кандидата за чланство у ЕУ не очекује да остану неутралне у руско - украјинском рату, као и да бирање погрешне стране у овом сукобу носи консеквенце, званичници ЕУ су у више наврата упозорили да поступање српских власти током трајања рата, доводи у питање даљи стратешки правац Србије. Ово имплицира не само наставак отежаног усклађивања са Заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ, већ и довођење Србије у сложену позицију, уколико не редефинише своје односе са Руском Федерацијом у ближој будућности. До евентуалног наступања таквог сценарија, намеће се закључак да актуелни политички режим Србије главне адуте за „европски" стуб српске спољне политике као окоснице политике балансирања, темељи на формалној посвећености даљој европској перспективи, подршци Србије наведеним политичким декларацијама ЕУ, као и резолуцијама Генералне скупштине Уједињених нација, којима се осуђује руска инвазија на Украјину и од Русије тражи моментални прекид рата. У том контексту, као значајно, издвојило се гласање Србије (у априлу 2022.) за резолуцију ГС којом се тражи искључење Русије из Савета УН за људска права, као и октобарско гласање за резолуцију којом је ГС УН осудила руско припајање четири украјинска региона (Стојановић 2022). Резимирано, од почетка руске инвазије на Украјину, Србија је гласала за четири резолуције ГС УН о том рату, где је била уздржана једино у новембру 2022., приликом гласања о резолуцији којом се захтева позивање Русије на одговорност због инвазије на Украјину, уз обавезу плаћања одштете Кијеву.

(НЕ) ПРОМЕЊЕН ПРАВАЦ СРПСКО - РУСКИХ ОДНОСА?

У својој политици према Западном Балкану, Русија је превенствено усмерена на односе са Србијом, где се ослања се на традиционалне инструменте утицаја међу којима се издвају енергенти, мека моћ, заснована на блискости и заједничким историјским, културним и верским везама, као и нерешено питање сатуса Косова (Јовић Лазић, Лађевац 2018: 147). Савремени односи Србије и Русије имају као основ историјску стабилност дефинисану сличностима двеју држава и народа у многим сегментима, уз скоро идентичан став о најважнијим питањима у међународном праву. Правно утемељење српско-руских односа ослања се на бројне билатералне споразуме међу којима су најважнији они у области енергетике, спољне трговине (са целом Евроазијском економском унијом), финансија и инвестиција, одбране и војне индустрије.[3] Ипак, избијање руско-украјинског рата, осим што је

3 Односи Србије и Русије су подигнути на „виши" ниво, потписивањем Декларације о стратешком партнерству из 2013. године између Србије и Русије у Сочију. Овај документ је између осталог, циљао на усклађивање ставова две државе у међународним организацијама.

вратило у фокус нерешана политичка питања на Западном Балкану, актуелизовало је и питање будућег смера руског понашања на овом простору и у тим оквирима могућег развојног правца српско-руских односа. У условима нарушених односа између колективног Запада и Русије који су проблематизовали и ваљаност спољне политике Републике Србије, поставља се питање могућности Србије да у истој мери одржи „руски" вектор своје спољне политике и тиме остане средиште руског утицаја у региону.

Током шеснаест месеци трајања рата, испоставило се да, упркос мањку билатералних посета на релацији Београд - Москва, Русија у српској јавности и даље фигурира као доминантан спољнополитички фактор. Слика коју показује већи број анкета је да грађани Србије, у великој већини, Руску Федерацију и даље виде као најважнијег политичког партнера Србије и спољну политику би радије усмерили ка тој држави (упркос чињеници да је ЕУ означена као најважнији економски партнер). Осврт на истраживање јавног мњења које је у јесен 2022. године спровео Центар за истраживање транспарентности и одговорности из Београда, показује да 59 одсто грађана Србије за избијање оружаног сукоба у Украјини криви Запад, 23 одсто као главног кривца означава Русију, док 18 одсто испитаника верују да Москва и западне силе деле одговорност (CRTA 2022:33). Резултати истраживања из јуна исте године, показали су да 72 одсто Срба верује да је Русија била принуђена да започне рат због намере НАТО да се прошири на Исток (CRTA 2022: 35). Када је реч о позицији Србије према рату у Украјини, највећи део испитаника заступа став да Србија треба да остане неутрална (51%), док 41% испитаника је сагласно са заузимањем тврђих ставова, а нешто испод трећине испитаних грађана мисли да Србија не треба да уводи санкције Русији, чак и по цену одустајања од ЕУ. Сваки десети испитаник мисли да Србија треба да усклади своју спољну политику са ЕУ и уведе санкције Русији. О присуству јаког проруског сентимента у јавном мњењу Србије говори и податак да је подршка Србије резолуцијама ГС УН „о осуди руске инвазије" и суспензији Русије из чланства у Савету УН за људска права (УНХЦР), била праћена организованим масовним уличним протестима у Београду, против оваквих одлука државних органа.

Да и актуелни политички режим везе са Русијом представља као нужност, потврђује и чињеница да је Србија је у мају 2022. године закључила нови трогодишњи Уговор о снабдевању са руским енергетским гигантом Гаспромом, обезбеђујући тиме испоруке гаса током зиме 2022–2023 по повољним ценама, према формули која је везана за цену сирове нафте, а не за спот тржиште.[4] Други српски званичници отишли су корак даље, па је у августу исте године некадашњи министар унутрашњих послова, а у то време актуелни министар одбране Александар Вулин, отпутовао у Москву где се састао са руским министром спољних послова Сергејем Лавровом (Сергей Викторович Лавров), добивши том приликом одликовање од руског Министарства одбране. Током годишњег заседања Генералне скупштине УН у Њујорку, 24. септембра, тадашњи министар спољних

4 Почетком децембра 2022. Србијагас је наплаћивао нешто више од 29 евра (31 долар) по мегават-сату (MWh), у поређењу са око 94 евра (99 долара) по MWh на спот тржишту.

послова Србије Никола Селаковић, потписао је са Лавровом Меморандум о координацији спољне политике две земље.

Као својеврсан елемент надметања колективног Запада и Русије, питање статуса Косова до избијања руско-украјинско рата, наметнуло се као један од кључних апсеката билатералних односа Србије и Русије. Руски став о косовској кризи који акцентује право Србије да штити територијални интегритет, пружајући подршку српској страни у преговорима између званичног Београда и Приштине, израз је традиционално добрих односа Русије и Србије, али се може посматрати и као део настојања Русије да обезбеди утицај на Балкану (Јовић Лазић, Лађевац 2018: 188). Премда се Русија истакла као главни чинилац подршке Србије у међународним организацијама, понашање Москве која користи косовски председан да оправда своје потезе у Украјини, наишло је на бројне критике у стручној јавности. Ипак, чини се да су последња дешавања у Украјини и нови међународни контекст условили другачија расположења актера у решавању косовског проблема. Тако су недавни преговори Београда и Приштине посредовани од стране Европске службе за спољне послове, нарочито у погледу предлога споразума од стране Француске и Немачке за решење косовског питања, изазвали значајну пажњу у јавном дискурсу (Миладиновић 2023). Кључне тачке српско-албанског антагонизма чија генеза обухвата дужи временски период детерминисан различитим друштвеним контекстом, у новијој фази се везују за питање признања тзв. Косова и стварања Заједнице српских општина. Недавни француско-немачки план за решење косовског проблема, јавности је индиректно представљен као дипломатски предлог са двојаким циљем: нормализације односа између Београда и Приштине и спречавања нових епицентара напетости у Европи, као и „подстицања" усаглашавања Србије са спољном политиком ЕУ. Како се могло чути из европских оквира, план за Косово, одобрен од стране свих чланица ЕУ, укључујући и пет земаља које не признају тзв. Косово, приказан је као основа за обновљени ангажман са ЕУ. Садржина овог документа који је доступан само преко медијских објава, имплицитно упућује да преговори Београда и Приштине морају водити ка коначном решењу проблема и да је неприхватљива могућност да у Европи постоји још једно жариште сукоба. Ипак, тачке 3 и 4 овог спорног документа, у којима се говори о међусобном поштовању интегритета држава, намећу се као најспорније (премда се у документу само признање не спомиње експлицитно). Према речима Фрушионеа, чињеница да су овакав план подржале све чланице ЕУ, смањује време и простор српским властима за крајњи избор по питању доследности десетогодишњем путем ка ЕУ или односу са руским савезником (Fruscione 2023: 53). Упркос западном притиску на Београд и на Приштину у погледу прихватања француско-немачког предлога, још увек је неизвесно да ли између српске и албанске стране могу да се постигну споразуми о чланству Косова у УН и формирању ЗСО (Вуксановић 2023: 47). Русија, која је тренутно окупирана Украјином, по свему судећи, у прилици је да чека расплет по питању прихватања овог предлога, у нади да ће и ова дипломатска иницијатива по питању Косова пропасти, као и многе претходне. Са друге стране, Србију чека дуг и захтеван посао у погледу решавања отворених питања у односу са Приштином, што, с' обзиром на бројност и комплекснот тема, неће бити лак задатак.

ЗАКЉУЧАК

Нема сумње да је рат у Украјини вратио у жижу многе нерешене политичке проблеме и расколе на Западном Балкану. Упркос честом страховању на Западу да ће Русија створити нову кризу на Балкану као последицу рата у Украјини, аутори су махом сагласни по питању погрешних уверења о статусу региона Западног Балкана у стратешком размишљању руске спољнополитичке елите. Интереси Русије у региону, укључујући и Србију су неоспорни, али споредни у односу на главна спољнополитичка разматрања у Кремљу, где је већина руских ресурса тренутно усмерена на Украјину и текући конфликт. У контексту шире геополитичке арене у односима Русије и Запада, континуирано руско присуство на Балкану представља важан инструмент преговарачке моћи са Западом и платформу за приказивање Русије као глобалне и европске велике силе, која је била пољуљана деведесетих година прошлог века.

Будућност односа Републике Србије и Руске Федерације зависиће највише од правца кретања односа Русије и Запада, првенствено у погледу начина на који ће се окончати конфликт у Украјини и последично глобалне геополитичке конфигурације коју ће произвести. С тим у вези, од значаја ће бити најпре будућност политике санкција коју ЕУ примењује према Русији, с обзиром да се у академској заједници већ дуже време воде полемике у погледу успешности рестриктивних мера односно њиховом ефекту. Иако санкције нису могле зауставити рат, а Русија је била успешна у неутралисању првог „удара" санкција кроз паметну монетарну и фискалну политику, политика рестриктивних мера се првобитно наметнула као једини исправан и логичан одговор на руско поступање у Украјини. С обзиром да санкције нису успеле да скрате ни време трајање рата, аутори проблематизују питање утицаја које оне уопште имају у политичком понашању великих сила (Yusupov 2022).

Погоршање односа између ЕУ и Русије одразило се негативно и на Србију, тиме што је оголило кључне проблеме њене спољне политике, оличене у недоследности прокламованих циљева и приоритета са једне стране и амбивалентном спољнополитичком наступу са друге стране. Опредељеност српске политичке елите за политику баланасирања, као и њено доследно заступање и спровођење, до сада је образлагано принципијелним и прагматичним разлозима. Због притисака да оконча политику и „Брисел и Москва", у западном дискурсу представљену као политику „седења на две столице", Србија се нашла у компликованијој позицији него до сада. Главни аргументи европских званичника за окончање неадекватне политике коју Србија води упућивали су да рат у Украјини нуди историјску прилику Србији да се коначно усклади са политиком Европске уније. Ипак, у погледу оружаног сукоба у Украјини, Србија је остала доследна досадашњем курсу и одлучила да води политику неувођења рестриктивних мера Русији, док подржава територијални интегритет Украјине и осуђују агресију против ове земље. Упркос чињеници да бележи деценију неусаглашавања са спољном политиком ЕУ, првенствено у погледу декларација које се односе на Русију (и сличне теме), Србија наставља да одржава европски стуб своје спољне политике, првенствено кроз формалну посвећеност процесу европских интеграција и усклађивање у другим битним аспектима ЗСБП.

Иако је упитно да ли ће се у будућем периоду расправљати о даљем отварању преговарачких поглавља и кластера без увођења санкција Русији, мало је вероватно да ће Србија сносити конкретне последице од стране ЕУ, због одлуке да се не усклади њеним спољнополитичким приступом. Разлози за то добрим делом леже у поделама присутним унутар саме ЕУ по питању политике санкција, њеног обима и продужења, док део разлога произилази из улоге коју Србија има у очувању регионалне стабилности. Коначно, не треба губити из вида чињеницу да се и сама Унија суочава са стратешком реорјентацијом, што региону Западног Балкана тренутно иде у прилог. Унутрашња криза, са којом се Унија суочава, као и пуно пута спомињан „замор проширења" не искључују у ближој будућности алтернативне облике учествовања, односно диференцираног приступања, као последицу промене самог концепта чланства у ЕУ. Иако све више гласова унутар саме ЕУ говори о 2030. као години која би могла да буде година новог проширења, а да би предност за приступање у том периоду требало да имају Србија и Црна Гора, у овом моменту свако прејудицирање датума потенцијалног чланства Републике Србије сматра се незахвалним.

Кључни изазови актуелне спољне политике Србије тренутно тичу се редефинисања односа са Русијом и решења косовског питања (које је истовремено унутрашње и спољно). Од исхода решења ових питања зависи којом динамиком ће се одвијати даљи преговарачки ток Србије и ЕУ, и у оквиру тога усклађивање са Заједничком спољном и безбедносном политиком. Све док се спор Београда и Приштине не реши и не уведе у предвидиве токове, али и док Србија не постане мање енергетски зависна од Русије, Москва ће евидентно остати значајан геополитички играч у региону, а традиционални извори руског утицаја у Србији ће се задржати. Ипак, с обзиром на измењен геополитички пејзаж и позицију Србије, тешко је предвидети којом динамиком ће се српско-руско односи одвијати у будућности.

У збиру отежаних околности у којима се одвија преговарачки процес Републике Србије са ЕУ, а које се пре свега односе на нове геополитичке тенденције, измене у политици проширења ЕУ и коначно практична ограничења Србије присутна у процесу усклађивања спољних политика, Србија остаје привржена прокламованом циљу своје спољне политике - чланству у ЕУ. Закључно, перспективу чланства Србије у ЕУ одредиће низ питања како унутар Србије, тако унутар ЕУ, али и исход сложених геополитичких процеса. У таквој констелацији снага са једне и околностима непостојања разрађене, јасне спољнополитичке стратегије Србије са друге стране, наставак политике балансирања коју Србија заступа може се сматрати рационалним решењем.

ЛИТЕРАТУРА

„Билчик: План консултација Србије и Русије ударац на процес придруживања ЕУ на Западном Балкану," *Слободна Европа,* 25. септембар 2022. https://www.slobodnaevropa.org/a/bilcik-plan-konsultacija-rusije-i-srbije-udarac-na-proces-pridruzivanja-eu-na-zapadnom-balkanu/32051326.html, 5.мај 2023.

Вуксановић 2023: Вук Вуксановић. „Russia in the Balkans: Interests and Instruments" (in) Fruscione Giorgio, *Europe and Russia on the Balkan Front: Geopolitics and Diplomacy in the EU's Backyard,* ISPI, p. 47.

Демократија на маргини рата - Истраживање јавног мњења. 2022. Београд: ЦРТА, стр. 35.

Јовић Лазић, Лађевац 2018: Ана Јовић Лазић, Ивона Лађевац. „Односи Србије и Русије – утицај на међународни положај наше земље“ (у) Пророковић, Трапара, *Србија и свет у 2017. години,* Београд: ИМПП, стр.147.

European Commission. Serbia 2022 Report, Commission Staff Working Document, 12.10.2022 (EC SWD (2022) 338 final, p.150.

Council of the European Union. 2022. Declaration by the High Representative on behalf of the European Union on the decisions of the Russian Federation further undermining Ukraine's sovereignty and territorial integrity (Council of the EU 2022b).

Council of the European Union. 2022. Declaration by the High Representative on behalf of the European Union: Russian cyber operations against Ukraine (Council of the EU 2022c).

Council of the European Union. 2022. Declaration by the High Representative on behalf of the EU on attempts of the Russian Federation to forcefully integrate parts of Ukrainian territory (Council of the EU 2022d).

Council of the European Union. 2022. Declaration by the High Representative on behalf of the European Union on the illegalsham „referenda" by Russia in the Donetsk, Kherson, Luhansk, and Zaporizhzhia Regions (Council ofthe EU2022e).

Миладиновић 2022: Александар Миладиновић. „Украјина, Русија и Србија: „Нећемо да национализујемо имовину руских фирми", *BBC News,* 25. februar 2022. Ukrajina, Rusija i Srbija: „Nećemo da nacionalizujemo imovinu ruskih firmi" - kaže Vučić, nezadovoljstvo stavom Turske oko Kosova - BBC News na srpskom, 13. јануар 2023.

Миладиновић 2023: Александар Миладиновић. „Србија и Косово: Шта све не знамо о преговорима о немачко-француском предлогу за решење односа Београда и Приштине" *BBC News,* 23.јануар 2023. Србија и Косово: Шта све не знамо о преговорима о немачко-француском предлогу за решење односа Београда и Приштине - BBC News на српском. 10. март 2023.

„Мишчевић: Србија није неутрална по питању рата у Украјини". 21. децембар 2022. https://www.mei.gov.rs/srp/vesti/2662/detaljnije/w/0/miscevic-srbija-nije-neutralna-po-pitanju-rata-u-ukrajini/, 14. мај 2023.

Новаковић 2013: Игор Новаковић. „Од четири стуба спољне политике до европских интеграција: постоји ли воља за стратешко усмерење спољне политике Србије", 28. Београд: ISAC fond.

Новаковић, Богосављевић 2022: Игор Новаковић, Јована Богосављевић, Јован Николић. „Анализа усклађености Србије са спољнополитичким декларацијама и мерама Европске уније: Полугодишњи преглед за 2022." Београд: ISAC Фонд, стр.2-3.

Новаковић, Плавшић 2023: Игор Новаковић, Тања Плавшић. „Анализа усклађености Србије са спољнополитичким декларацијама и мерама Европске уније: Годишњи извештај за 2022." Београд: ISAC fond, стр. 2.

POLITICAL ATTITUDES OF CITIZENS OF SERBIA FALL 2022. 2022. Opinion poll, Belgrade: CRTA, p.33.

Резолуција о придруживању Европској унији, Службени гласник РС - Међународни уговори, 112/2004, ст.1 . (Official Gazette of RS No. 112/2004).

„Србија се поново једина у региону није усагласила са ЕУ санкцијама против Русије" *Слободна Европа,* 24. јануар 2023 ,_https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-eu-rusija-sankcije/32237529.html, 10. фебруар 2023.

Serbian Defense Minister Denounces U.S. Official's 'Unfriendly' Remarks *RFE/RL's Balkan Service,* October 24, 2017 , https://www.rferl.org/a/serbia-minister-vulin-attacks-us-official-remarks-unfriendly/28812967.html, 1. мај 2023.

Janković 2022: Marija Janković. „Srbija i evropske integracije: Kako će rat u Ukrajini uticati na članstvo Srbije u EU, deceniju od dobijanja statusa kandidata", 1. mart 2022. доступно: https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-60509628, приступ 10. мај 2023.

Споразум о стабилизацији и придруживању, Службени гласник РС, 83/2008, чланови10-13.

Станковић 2021: Невена Станковић. „Европске интеграције Републике Србије: Између политике проширења и заједничке спољне и безбедносне политике“ *Национални интерес,* Бр. 3. Београд: Институт за политичке студије, стр. 187-211.

Станковић 2017: Невена Станковић. „Место Поглавља 31 у преговорима о приступању Републике Србије Европској унији“, *Европско законодавство,* Бр. 61-62. Београд: Институт за међународну политику и привреду, стр. 301-314.

Stojanović 2022: Milica Stojanović. „Serbia Backs UN Resolution Against Russian Annexations in Ukraine“, *Balkan Insight,* 13 October 2022, Internet: Serbia Backs UN Resolution Against Russian Annexations in Ukraine | Balkan Insight

„Тадић: Четири стуба спољне политике“, *РТС,* 30. август 2009. Интернет: https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/123741/cetiri-stuba-srpske-spoljne-politike.html, 5. октобар 2018.

Устав Републике Србије, Службени гласник РС, 98/2006.

Fruscione 2023., Giorgio Fruscione. „Serbia's Game of Musical Chairs is over“ (in) Fruscione Giorgio, *Europe and Russia on the Balkan Front: Geopolitics and Diplomacy in the EU's Backyard,* ISPI. p. 53.

Цветковић 2022. Ненад Цветковић. „Заједничка безбедносна и одбрамбена политика Европске Уније и спремност Републике Србије за интеграцију“, *Војно дело*, Бр. 5, Београд: Институт за стратегијска истраживања, стр. 12.

Yusupov 2022: Alexey Yusupov. What did Western sanctions on Russia achieve? *IPS,* 20. 7. 2022. Internet: https://www.ips-journal.eu/topics/foreign-and-security-policy/what-did-western-sanctions-on-russia-achieve-6076/ . 15. мај 2023.

Nevena M. STANKOVIĆ

CHALLENGES OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE LIGHT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT

Summary

Exposing the unresolved political issues in the Western Balkans, the war in Ukraine has actualized the key challenges that the current Serbian foreign policy orientation is facing with. Serbia's decision not to impose sanctions on Russia due to the Russian-Ukrainian conflict has returned the focus to the issue of harmonization in the field of the Common Foreign and Security Policy, within negotiations on Serbia's membership in the EU. Considering that EU membership is a strategic priority of Serbia's current foreign policy, the author examines whether non-imposing of restrictive measures to Russia irreversibly blocks the negotiation process or represents a continuation of the same foreign policy course that highlights relations with Russia as one of the priorities. Starting from the thesis that the perspective of Serbia's membership in the EU is determined by numerous issues both within Serbia and EU, the conclusion is that Serbia's non-imposing of sanctions against Russia due to the ongoing war, does not fundamentally change the course of Serbia's accession negotiations with the EU. In terms of complex geopolitical circumstances on the one side and the absence of a defined Serbian foreign policy strategy on the other, in foreseeable future we can expect the continuation of the policy of „balancing" as a principled and pragmatic choice that advocates comparative development of relations with Brussels and Moscow.

Key words: Serbia, EU, Russia, Ukraine, CFSP, foreign policy, war, sanctions.

Рад је предат 13. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005:351.86
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47085

Прегледни рад

*Милан Ж. МИЛОШЕВИЋ**

*Славиша КРСТИЋ***
Факултет за пословне стидије и право
Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Београд

ПРИСТУП ИЗУЧАВАЊУ БЕЗБЕДНОСНОГ МЕНАЏМЕНТА КАО НАУЧНЕ ДИСЦИПЛИНЕ

Апстракт: Безбедносни менаџмент је нова научна дисциплина која је настала спајањем две науке, науке безбедности и науке менаџмента. Савремене безбедносне претње, којих је у последње време све више, су довеле до повећаног интересовања за питања која се тичу безбедности, као и за организације које се овим питањима баве. У складу са променама које су наступиле на безбедносном плану, различите теорије и школе безбедности, такође су се развијале и мењале. Циљ овог рада је, стога, да представи различите приступе у изучавању безбедносног менаџмента као научне дисциплине, те да укаже на сличности и разлике међу представљеним теоријама и школама. У раду су представљени традиционални – волунтаристички приступ и алтернативни приступи безбедности. Такође су дати савремени проблеми безбедносног менаџмента са изазовима који су пред њим.

Кључне речи: теорија, традиционални приступ, алтернативни приступи, безбедност.

1. УВОД

Од настанка до данас изучавање безбедносног менаџмента било је веома разнолико и приступало му се са различитих научних основа. Важно је напоменути да су сви ти приступи допринели да изучавање менаџмента безбедности постане продубљеније и богатије.

На самом почетку изучавање безбедносног менаџмента било је усмерено на војне и нуклеарне изазове великих сила и било је намењено војном сектору безбедности (Ејдус 2012 : 68). Почетак изучавања био је обојен, како каже Ејдус, позитивистичком методологијом, да би данас те студије биле веома разноврсне, истраживања постављена најразличитијом методологијом, што је довело и до мноштва различитог дефинисања самог појма изучавања (Ејдус 2012: 68).

У новом миленијуму, међународним односима и безбедносним дебатама доминира пет различитих теоријских парадигми, које се надмећу, али су истовремено и комплементарне, а то су политички реализам (неомерканитлизам, неореализам,

* Редовни професор, milan.milosevic@fpsp.edu.rs
** Доцент, slavisa.krstic@fpsp.edu.rs

структурални реализам), либерализам (неолиберализам, институционализам, либерализам, идеализам), марксизам (неомарксизам), конструктивизам (когнитивизам) и критичке теорије безбедности. Може се рећи да су на основу ових теоријских парадигми формиране и одговарајуће политике за суочавање са међународним системом и односима у њему, односно политика моћи и безбедности (реализам), што скреће пажњу на квазианархичност светског политичког система и последичне преокупације држава националном безбедношћу; политика међузависности и транснационалних односа (либерализам), која наглашава коегзистенцију и интеракцију мноштва политички активних група у светском систему и, последично, питање преговарања и регулисања односа међу њима; политика доминације и зависности (марксизам), која доводи у питање како сиромашни и слаби могу постојати у глобалном систему који их стално ставља у подређени положај; политика нематеријалне моћи и безбедности (конструктивизам), која доводи у питање како заједнички идентитети, идеје и норме утичу на обезбеђење међународне безбедности, и политика безбедности и еманципације (критичке теорије безбедности), која указује на неадекватност постојећих теорија, истиче појединца као кључни референтни објекат безбедности и повезује безбедност са еманципацијом човека у различитим областима његовог постојања. Све наведене теоријске парадигме, свака на свој начин, неке више, друге мање, баве се и везама животне средине и безбедности.

2. ТРАДИЦИОНАЛНИ – ВОЛУНТАРИСТИЧКИ ПРИСТУП

2.1. РЕАЛИЗАМ

За реализам је карактеристично да се ради о државноцентричној парадигми међународних односа, будући да је, по уверењу његових заговорника, кључни актер међународног система држава која има монопол на легитимну употребу силе. Државни актери једини имају неку валидност, сви остали, као што су међународне организације, невладине организације итд. имају маргинално значење. Држава делује у националном интересу, а своје деловање често приказује у светлу општих моралних циљева. Земље формирају ексклузивни клуб, али се међусобно такмиче за ограничене ресурсе, укључујући безбедност, коју реалисти виде као „игру са нултом сумом“, што значи да ниједна земља не може да стекне већу безбедност, а да друге земље не изгубе део у своје сигурности. Државе су мотивисане ривалством да остваре релативну моћ, посебно у економском и војном смислу, и овој тези реалисти додају тезу о хегемонистичком и војном смислу, као и тезу о хегемонистичкој стабилности, која гласи да једна велика сила у свету обезбеђује економску стабилност и безбедност, те тезу о равнотежи снага која каже да у случају када је власт равномерно распоређена међу кључним актерима светског система (државама), постоји мања вероватноћа оружаних сукоба међу њима. Реалистичка перспектива заснива се на концепту моћи, будући да су земље класификоване на хијерархијској скали, а критеријум за њихову класификацију је економска и војна моћ која се из ње изводи. Промене су могуће уколико дође до прерасподеле економске и војне моћи.

Стално надметање међу државама за бољи положај у свету, засновано на безбедносној дилеми и неповерењу, често доводи до озбиљнијих сукоба, па чак и до оружаних сукоба. Сарадња међу државама је могућа, али је њихово зближавање привремено и засновано на сопственим интересима. Трајна интеграција, са изузетком формирања стратешких војних савеза, је мање вероватна уколико је не подстакне велика сила, хегемон. Земље имају мало или нимало подстицаја да решавају заједничке проблеме, а њихове односе карактерише више сукоб него сарадња. Дакле, реализам заговара конкурентски концепт безбедности (Malešič 2012; Grizold, Bučar 2011; Ejdus 2012).

Многи теоретичари и аналитичари сматрају да неореализам, са својом високом политиком међународног мира и безбедности и сумњом у сарадњу држава и других актера међународних односа, мало доприноси разумевању глобалне еколошке политике. Хегемонистичка држава вољна да формира и одржи еколошку сарадњу није на видику, али концепт моћи ипак има одређену моћ објашњења, посебно када је повезан са контролом природних ресурса или са мање опипљивим концептима као што су вођство и утицај.

2.2. ЛИБЕРАЛИЗАМ

Либерализам, за разлику од реализма, претпоставља да се улога државе у међународној заједници мења и да државе постају све више међузависне, а међународној заједници се придружују и други актери који делују у различитим областима и могу бити субнационални, наднационални. и транснационални. Актери имају тенденцију да сарађују, а чак и када је реч о миру и безбедности, они имају снажан подстицај да сарађују у решавању заједничких проблема за добро међународне заједнице у целини. Либерални теоретичари верују у позитивну улогу институција и других веза између националних држава, које ублажују међусобне односе и ублажавају политику војне моћи. Мноштво актера у међународном систему отвара бројне сукобе и начине њихове интеракције, па се јавља потреба за управљањем односима међу њима и стварањем система понашања заснованог на заједничким правилима. Међународно право је веома важно у формирању међународне заједнице националних држава и других актера. Либерални теоретичари говоре о анархији, углавном у смислу да не постоји надређени ауторитет који би проверавао да ли државе не варају у процесу договарања и поштовања споразума, истичући тако проблем оних који имају користи од међународних уговора, иако их не поштују. њих. Неопходно је успоставити институције које ће проверавати поштовање договора, повећати транспарентност, смањити трансакционе трошкове сарадње и, пре свега, обесхрабрити преваре. За разлику од реализма, либерализам на безбедност у свету гледа као на „игру позитивног збира", што значи да како безбедност расте у једној земљи, тако се повећава и безбедност у другим земљама. Ширење демократских вредности и глобализација економске активности најбоља су гаранција за постизање напретка и безбедности у свету. Либерализам гради кооперативни концепт безбедности (Malešič 2012; Grizold, Bučar 2011; Ejdus 2012).

2.3. ТРАДИЦИОНАЛНИ МАРКСИЗАМ

Представници марксизма, слично као и представници реализма, сматрају да је држава кључни актер у међународним односима, али за разлику од њих истичу да држава није заступник националних, већ класних интереса.

То значи да стварни актери светске политике нису државе, већ доминантни класни и економски интереси, односно аутономија државе у овом случају је окрњена класним интересима. Међународни систем се састоји од центра и периферије, а односи се формирају тако да омогућавају превласт развијеног и моћног центра над неразвијеном и слабом периферијом. Међународни односи, као у реализму, су „игра са нултом сумом" у којој богати постају богатији и сигурнији, а сиромашни сиромашнији и мање сигурни. Марксистичка теорија скреће пажњу на постојање војно-индустријског комплекса као социолошке категорије, која у развијеним и утицајним земљама омогућава интеграцију врхунске политичке, бирократске, војне и одбрамбено-индустријске елите и као резултат тога манипулацију претње државе ради остваривања својих уских интереса. Марксизам такође објашњава конкурентски концепт безбедности, али је он класно условљен и одређен (Malešič,2012; Grizold, Bučar 2011; Ejdus 2012).

3. АЛТЕРНАТИВНИ ПРИСТУПИ

3.1. КОНСТРУКТИВИЗАМ

По браниоцима конструктивистичког приступа међународном систему, свет је друштвено обликован, обликују га појединци и друштва кроз интеракцију. Идеолошки фактори као што су норме, идентитети и идеје имају централно место у динамици светске политике. Неореалисти и неолиберали верују да државе желе да максимизирају своје користи и да су њихове преференције или интереси унапред одређени унутрашњим факторима, као што је осовина моћних интересних група. Конструктивизам, с друге стране, проучава како земље реагују и како међународна сарадња формира нове информације, идеје или међународне норме, или заједничке концепте одговарајућег понашања. Много више пажње него неореалисти, па чак и неолиберали, дају недржавним актерима у међународним односима. Ови други су често носиоци нових идеја и норми и утицајни су у међународном систему. Концепт моћи стога није само материјалан, како га поставља реализам, већ обухвата и знање, идеје, културу, идеологију и језик, а тиме се успостављају нови актери у међународној заједници засновани на знању, интернету или епистемичким заједницама. Према конструктивистима, безбедност је друштвени конструкт који значи различите ствари у различитим контекстима. Међу елитама у друштву одвија се безбедносни дискурс у коме се надмећу и преговарају у дефинисању кључних друштвених вредности, њихове угрожености, начина заштите итд. За разлику од реалиста, који кажу да су намере и акције држава детерминисани структуром међународног система и његовим централним обележјима анархије, конструктивисти кажу да актери (у овом случају државе) могу утицати на садржај и ефекте дате структуре

кроз њихов начин живота (анархија је оно што земље праве од ње). Структура је, дакле производ друштвених односа. Конструктивисти виде могућност јачања безбедности у формирању безбедносне заједнице у којој земље верују једна другој у решавању спорова без прибегавања оружаном насиљу. Конструктивизам стога види безбедност као друштвени конструкт (Grizold, Bučar 2011; Ejdus 2012).

3.2. КРИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ БЕЗБЕДОСТИ

Критичке теорије безбедности потичу из шире и утемељеније критичке теорије друштва. Задатак теорије у друштву не треба да буде само да анализира ситуацију, објасни је и предвиди будуће процесе и догађаје, већ пре свега, да промени постојеће стање. Критичке теорије безбедности оспоравају ваљаност традиционалног, државноцентричног приступа безбедности и сугеришу да га треба посматрати првенствено из перспективе појединца и друштвених група. Разумевање безбедности се стога мора продубити, што значи да фокус треба да се помери са државе на друге референтне објекте, који су поддржавни и недржавни, и да се прошири, што значи да цео спектар претњи, на које се различито позива, треба узети у обзир објекте који су изложени, а не чисто војне, и проверити како се нови концепт безбедности спроводи у пракси. Критика реализма укључује и његову способност да предвиди крај хладног рата, да прихвати улогу алтернативних покрета и идеја у безбедносним процесима и да објасни терористичке нападе у последњој деценији. Програм реализма, у који се и данас многи заклињу, мора се, према критичким теоретичарима, заменити програмом сарадње, интеграције и трагања за мирном политиком. Представници критичких теорија безбедности, слично као и конструктивисти, наводе да није јасно шта је безбедност, јер је то изведен концепт који произилази из нашег политичког и филозофског погледа на свет. Одговор на питање шта су кључне друштвене вредности, ко или шта их угрожава, на који начин треба заштитити, не може увек и свуда бити исти. Карактеристично је и за критичке теорије безбедности да повезују безбедност са еманципацијом, јер сматрају да су то две стране истог новчића. Појединци и групе који нису еманциповани у етичким, верским, сексуалним, економско-социјалним, културним и другим областима не могу бити безбедни (Baldwin 1997; Ejdus 2012).

У оквиру критичких теорија појављују се два основна приступа: критичке безбедносне студије (велшка школа) и копенхашка школа, као фундамнтална критика традиционалних, реалистичких приступа безбедности. Ова два приступа отварају нова питања о безбедносним политикама и безбедносној етици. Њих занима повезаност напретка и разумевање безбедности (Allen, Mendieta 2022). Посткултуралистичка копенхашка школа безбедност посматра као концепт безбедности са много потенцијалних референтних објеката. Она произилази из секуритизације (заштита појединаца у односу на одређени сектор). Њен представник је Бари Бузан (Buzan, Hansen 2010; Buzan, Weaver 2003). Он човекову безбедност повезује са државном, која представља основни вид претње појединцима.

Плуралистичка велшка школа још дубље анализира безбедност појединца и посматра је као коначни циљ безбедносних политика (Grizold, Bučar 2011: 836-841).

4. АКТУЕЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ МЕНАЏМЕНТ – ДИЛЕМЕ, ПРОБЛЕМИ И ИЗАЗОВИ

Промењено безбедносно окружење након завршетка хладног рата сложеније је, рањивије, нестабилније и угроженије него што је то било у прошлости. У теорији и пракси (политици) постоје различити одговори на нове безбедносне изазове, питања и проблеме са којима се суочавају земље и међународни систем. У том контексту, поново је постало актуелно питање одговарајућег односа безбедности и слободе у савременом друштву и међународном систему. Промене које су обележиле структуру и деловање међународног система након завршетка хладног рата довеле су до тога да се у теорији и пракси обезбеђења безбедности данас већи акценат ставља на појединца, а не, као некада, на државу. Логика овог заокрета је јасна: као што све земље имају право на безбедан раст и развој, тако исто и појединци (сви људи) без обзира на држављанство, пол, верска уверења итд, а државе су дужне да штите ово право и омогуће његову имплементацију (Grizold, Bučar 2011).

Пракса показује да се при доношењу нових решења за обезбеђивање сопствене безбедности у измењеном комплексном безбедносном окружењу, земље суочавају са дилемом како да обезбеде своју оптималну безбедност без негативних ефеката на поштовање људских права и грађанских слобода. Досадашњи развој људског друштва довео је, између осталог, до повезивања појмова слободе, безбедности и развоја. То, између осталог, значи да однос слободе, безбедности и развоја на глобалном нивоу данас показује позитивну корелацију у смислу да само слободна друштва могу бити безбедна и развојно оријентисана. У том контексту, дилема „безбедност или слобода" данас се појављује као фундаментално питање: како истовремено обезбедити слободу и безбедност људи у новом сложеном односу између држава, недржавних актера, цивилног друштва и међународног система?

Ова нова реалност безбедносне парадигме на почетку 21. века изражена је и новом свеобухватном дефиницијом безбедности, која се постепено и са разним потешкоћама ипак успоставља у пракси (политици) и која, поред традиционалне војно - политичке димензије, обухвата и културно-цивилизацијске димензије безбедности које изражавају, пре свега, бригу за савременог човека као појединца и као припадника друштвених група. У том смислу, може се тврдити да су темељни елементи данашњег концепта безбедности очување живота човека, обезбеђивање његове слободе и благостања (Baylis 2001).

Већина модерних земаља још увек не разматра овај нови концепт безбедности у својим политикама националне безбедности. Штавише, неки од њих, да би обезбедили сопствену безбедност у сложеном безбедносном окружењу, одричу се неких већ утврђених грађанских слобода у свом позитивном законодавству. У том смислу омогућавају ненајављене претресе домова без судског налога, задржавање лица без адвоката на неодређено време, хапшење без образложеног разлога, правну тортуру и сл, а све на основу сумње да је појединац члан терористичке групе или је барем повезан са тероризмом (Baylis 2001).

Примена новог интегрисаног концепта безбедности у пракси је велики изазов за данашњи свет, односно захтеван задатак за савремену државу, цивилно друштво и цео међународни систем. Интегрисано обезбеђивање безбедности захтева сарадњу многих актера на локалном, националном, међународном и глобалном нивоу. Данас смо суочени са ситуацијом у којој су одговори на сложене претње сувише спори, делимични и недовољно координисани на међународном нивоу. Важан део струке брани тврдњу да се само у ситуацијама када су људска права и демократија универзално утврђене међународне вредности, безбедност земље, појединаца и међународног система може обезбедити холистички, тако да ће бити могуће обезбедити уравнотежено међусобно постојање, просперитет и развој сва три поменута ентитета: појединца у односу на друге појединце, земљу и међународни систем; однос државе према другим државама, грађанској држави и међународном систему; међународног система у односу на државне и недржавне актере и појединце (Baylis 2001).

ЗАКЉУЧАК

Сваки од представљених приступа се мање-више бави обезбеђивањем људске безбедности – неки индиректно, неки директно.

На први поглед је очигледно да класични реализам није један од приступа који су кориснији за концепт људске безбедности. То се може видети у реалистичком троуглу, који садржи фокус на државу, на опстанак државе и на концепт самопомоћи, који се такође односи само на државе. Држава тако није само главни актер, већ и референтни објекат. Реализам се првенствено не бави другим актерима, као што су међународне институције или чак појединци. О овом последњем он заправо говори само у случају када држава признаје контролу над унутрашњим законодавством и средствима унутрашње принуде, која омогућавају њеним грађанима унутрашњу безбедност, док је спољна безбедност увек угрожена због анархије међународног система, па је неопходно да заштити државу. Тешкоћа реализма је у томе што се не бави спољним опасностима које не произилазе из међународног система, већ из недржавног или природног окружења.

Слично реализму, важи и за неореализам и студије безбедности. Једина разлика је што нигде експлицитно не помињу појединце, већ само говоре о државама и њиховим интересима. Либерални реализам енглеске школе је овде другачији. Сама чињеница да се бави правдом сугерише могућност да је нешто друго важно у глобалном смислу од само држава. Поред међународне правде дефинисане су и људска и глобална правда, које обе могу значајно допринети проучавању концепта људске безбедности. Први је због истицања људских права, а други због истицања благостања света у целини, што нужно утиче на добробит људи као саставних делова ове целине.

За либерализам, барем на декларативном нивоу, важнији су појединци и групе појединаца од држава, које само представљају те појединце и групе. Ипак, сматрамо да класични либерализам има два недостатка. Први је претерано наглашавање економског аспекта делатности појединаца. Тежња ка материјалном

благостању није нужно преведена као обезбеђивање сопствене финансијске или материјалне независности, већ се може превести и негативно: као жеља за гомилањем све већег богатства и прекомерном конкуренцијом. Други недостатак либерализма је претерана брига за државу, њене лидере и међудржавно деловање, што је у супротности са самим фундаменталним принципом либерализма о примату друштвених актера.

Неолиберализам додаје важан елемент студији: институције. Ако узмемо у обзир да је држава често извор опасности за људе, а такође и да људи нису увек у стању да се одбрани или осигурају сопствену безбедност (нпр. у случају хуманитарне катастрофе), деловање државно зависних али непристрасне институције су кључне за пружање помоћи. Поред проширења концепта безбедности новим актерима, неолиберализам препознаје и све већи значај ниске политике, која укључује како економске сукобе, тако и питања везана за људска права, заштиту животне средине и друге изворе безбедносних претњи. Већина ових приземних политика не може се решити ни војном силом, што заправо значи повећање безбедности људи због смањене могућности оружаног сукоба. Међутим, такође се сматра да се неолиберална теорија превише бави појединачним земљама и њиховом тражењем користи. Међународне институције и организације на тај начин првенствено делују као нека врста посредника за сарадњу међу државама и, последично, остваривање користи за њих. Свако побољшање благостања људи стога изгледа више као нуспојава него стварни циљ акције.

Теорија секјуритизације бави се државним актерима.

Копенхашка школа, укључујући и Бузанову концепцију државе као оруђа за заштиту појединаца и одбрану ширег концепта безбедности, иако је фокусирана на државу, дозвољава, па чак и заговара проучавање нових референтних објеката.

Велшка школа је једина међу критичним теоријама која укључује и заштиту животне средине.

ЛИТЕРАТУРА

Allen, Mendieta 2022: Amy Allen, Eduardo Mendieta. *Power, Neoliberalism, and the Reinvention of Politics*. Penn State University Press.

Baylis 2001: John Baylis. International and global security in the post-cold wer era. https://is.muni.cz/el/1423/podzim2015/ESS419/um/Baylis_2001_253-276.pdf

Baldwin 1997: D. Baldwin. Concept of Security", *Review oj International Studies*, Vol.23, No.1,1997.

Buzan, Hansen 2009: Barry Buzan, Lene Hansen. *The Evolution Of International Security Studies*. New York: Cambridge University Press.

Buzan, Weaver 2003: Barry Buzan, Weacver Ole. *Regions and Powers: The Structure of International Security*, New York: Cambridge University Press, Cambridge.

Grizold, Bučar 2011: Anton, Grizold Bojko Bučar. Izzivi sodobne varnosti: od nacionalne in mednarodne do človekove varnosti, *Teorija in praksa*, let. 48, 4/2011.

Ејдус 2012: Филип Ејдус. *Међународна безбедност, теорије, сектори и нивои*, Београд. Службени гласник.

Malešič 2012: Marjan Malešič. Teoretske paradigme sodobne varnosti in okolje kot varnostno vprašanje, *Teorija in praksa*, let. 49. 2/12.

Milan Ž. MILOŠEVIĆ
Slaviša KRSTIĆ

APPROACH TO THE STUDY OF SAFETY MANAGEMENT AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE

Summary

Safety management is a new scientific discipline that was created by merging two sciences, safety science and management science. Modern security threats, which have been increasing recently, have led to an increased interest in security issues, as well as in organizations that deal with these issues. In accordance with the changes that have occurred in the field of security, different theories and schools of security have also developed and changed. The aim of this paper is, therefore, to present different approaches in the study of security management as a scientific discipline, and to point out the similarities and differences between the presented theories and schools. The paper presents the traditional - voluntarist approach and alternative approaches to security. Contemporary problems of safety management with the challenges ahead are also given.

Key words: theory, traditional approach, alternative approaches, security.

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 343.211.3-053.2
343.988-053.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46525

Прегледни рад

*Ратомир Д. АНТОНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДЕЦА КАО ЖРТВЕ И КАО ИЗВРШИОЦИ КРИВИЧНИХ ДЕЛА**

Апстракт: Деца и малолетна лица у већини кривичних законодавстава у свету уживају повлашћени статус због своје психичке и физичке незрелости. Док деца спадају у категорију потпуно кривично неодговорних лица, малолетници подлежу одговорности, али под специфичним условима, дефинисаним Кривичним закоником Републике Србије и Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица.

Најновији догађаји који су се одиграли у Републици Србији, подстакли су на размишљање треба ли смањивати старосну границу за кривичну одговорност, треба ли пооштравати казнене мере и које превентивне мере треба предузимати да се питање деце и малолетних починилаца кривичних дела смањи и онемогући поновна трагедије попут трагедије у огледној основној школи „Владислав Рибникар“ у Београду.

Кључне речи: деца, малолетници, школа, насиље, предиспозиција.

УВОД

Деца и малолетници се сматрају најугроженијом категоријом становништва због своје психолошке и физичке незрелости, интелектуалне неиздиференцираности и емоционалне нестабилности. Са аспекта правне науке, врло је важно начинити разлику између појма „дете“ и појма „малолетник“, јер деца представљају кривично неодговорну категорију, док малолетници уживају посебан кривично – правни третман у кривичном поступку, сходно специфичностима које малолетници имају. Основ разликовања деце и малолетника је старосна доб, односно, лица млађа од четрнаест година живота се сматрају децом, а старија од четрнаест малолетницима. Малолетници се потом диференцирају на млађе и старије, сходно узрасту. Млађа малолетна лица имају између четрнаест и шеснаест година, док старији малолетници имају између шеснаест и осамнаест година. Законодавац у Републици Србији је изашао у сусрет и млађим пунолетним лицима до двадесетпрве године, дајући им повлашћени статус, управо због недовршеног процеса психичког, физичког и интелектуалног сазревања.

Стопа кривичних дела почињених од стране малолетника није мала, што указује на склоност младих према извршењу кривичних дела и делинквентном

* Доцент, antonovicr@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

понашању. Са друге стране, деца и малолетници се често јављају и у улози жртава разноврсних кривичних дела, а то су углавном кривична дела насиље у породици, злостављање и занемаривање детета, наношење телесних повреда и убиство. Такође, деца и малолетници су често предмет трговине људима из чега потом следе дела радне и сексуалне експлоатације и принудног усвојења.

Према томе, улога деце и малолетника са правног аспекта гледано, може бити двојака. Дете и малолетник могу да буду актери кривичног дела, а могу да буду и жртве криминалног понашања лица у њиховом непосредном окружењу. Такође, у наведеном контексту се може посматрати и однос деце и малолетних лица, јер често деца бивају жртве у односима са малолетницима, где се појављује једна посебна категорија делинквентног понашања често названа „вршњачко насиље" или школско насиље.

Гледано историјски, током развоја правне науке и правне мисли, дилеме није било да деца, дакле лица до четрнаесте године живота не могу да буду кривично одговорна. Реч је о лицима која не могу да имају свест о значају својих поступака и да са њима управљају, тако да извршено дело није резултат њиховог асоцијалног става, односно понашања, већ недостатка контроле, надзора родитеља, односно васпитача (Чејовић 1985: 494). Међутим, кривично дело које је у мају 2023. године у огледној основној школи „Владислав Рибникар" у Београду починило дете од тринаест година, озбиљно је пољуљало ставове о кривичној неодговорности лица тог узраста и отворило је питање снижавања старосне границе кривичне одговорности.

КРИВИЧНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ДЕЦЕ

Деца уживају посебну кривичноправну заштиту због њиховог специфичног психофизичког статуса. Међутим, није одувек владао овакав хуман однос према деци. Постојале су историјске епохе у којима су деца равноправно била кажњавана као пунолетна лица, па чак у неким системима и суровије од њих. Сумери су, на пример, предвиђали врло строге казне за њихову децу. У сумерским записима на глиненим таблицама се налазе докази о физичком кажњавању деце које су могли да према детету примењују старији чланови заједнице, попут родитеља, учитеља и старатеља (Спевак 2009: 27-28). Астеци су предњачили у суровим казненим мерама у односу на децу, а једна од настрожијих казни је било држање детета лицем изнад ватре, док се у ватру убацивао бибер. Тиме су деца по лицу добијала страшне опекотине. Грчки полиси Атина и Спарта су познавали кажњавање омладине, с том разликом што су казнене мере у Атини биле блаже у односу на Спарту.

У периоду средњег века, деца су била кажњавана изгладњивањем, шибањем и са њима се легално трговало као робљем. Византијски владари су први ставили забрану трговини децом. Иначе, у том периоду су деца била излагана константном злостављању и малтретирању, те не чуди што се у том периоду узраст детињства сматрао најтежим периодом живота (Лунгулов 2019: 53-54).

Овакав нехуман однос према деци је упориште имао у пуританском схватању и веровању да се деца кажњавањем најбоље васпитавају и оспособљавају за живот. Веровало се да се деца рађају грешна и да су носиоци грехова, па се зато сматрало

родитељском обавезом и обавезом старијих чланова друштва да њихову грешну природу исправљају строгим васпитањем које је обухватало и сурово кажњавање.

У периоду феудализма, однос према деци се није значајније поправљао. Међутим, у том периоду се по први пут могу чути иницијативе за забрану дечјег кажњавања. Тако, јављају се заговорници укидања казне дечјег шибања и то зато што је то сраман и понижавајућ начин кажњавања, чин насиља који не би требало да се примењује ни према старијим лицима. Приликом шибања деце, деца услед страха и бола проузрокују ружне ствари о којима није пристојно ни угодно говорити, а то касније постаје извор стидљивости и обесхрабрености деце, услед чега се деца повлаче „са светла дана" (Kvintilijan 1985: 60-61).

Такође, указивало се и на прекомерност примене насилних метода у образовним школским установама, које их претварају у тамнице и казнионице деце. Кад се уђе у школе, не може да се не примети „крваво иверје врбових шиба и да се не чује дрека деце која се кажњавају" (Трнавац 1996: 30). У телесно кажњавање школске деце се убрајају стајање или седење на одређеним местима и изгладњивање. Временом се изградио идеал васпитања деце без кажњавања. Најпре у европским, а потом и другим земљама, остварује се заштићени статус деце и то најпре у Британији, где се строго забрањује физичко, а временом и вербално кажњавање деце. У Британији је то и законски регулисано 1987. године кад је у свим државним школама сваки облик физичког насиља строго забрањен, а потом је дошло до доношења сличних закона и у другим земљама света. Данас је физичко кажњавање деце једино дозвољено у Индији, Непалу, САД, Пакистану и Еквадору (Маринковић и др. 2014: 142).

У Републици Србији је кажњавање деце у потпуности забрањено. Деца уживају посебну кривичноправну заштиту, која је регулисана Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица („Службени гласник РС" број 85/2005). Већ у члану 2. Закона, изричито је наведено да „лицу које у време извршења кривичног дела није навршило четрнаест година, не могу бити изречене кривичне санкције нити изречене друге законом прописане мере". Са друге стране, деца у кривичноправном законодавству уживају посебан статус у смислу заштите од злостављања и занемаривања. Под злоупотребом и занемаривањем деце треба подразумевати све облике физичког или емоционалног злостављања, сексуалну злоупотребу, занемаривање или запостављање, експлоатисање детета, чиме се детету може нарушити здравље, угрозити егзистенција, угрозити развој достојанства и осећаја одговорности и поверења (Ишпановић – Радојковић и др. 2011: 11).

Под злоупотребом детета још треба подразумевати физичко злостављање, сексуалну злоупотребу, емоционално злостављање и занемаривање детета. У новије време се као посебан вид злоупотребе јавља вршњачко насиље, које углавном иде у смеру малолетника према деци. Малолетници, који су старији од деце, користе своју физичку снагу и надмоћност, да према деци извршавају различите облике насиља и да извршавају бројна кривична дела. Према статистичким подацима Републичког завода за статистику Републике Србије (Билтен Републичког завода за статистику број 618, 2016) у временском периоду од 2015. до 2019. године, малолетници су према деци извршили укупно 27 кривичних дела против живота и тела, 13 кривичних дела

против слобода и права човека и грађанина, 25 кривичних дела против полне слободе, 14 кривичних дела против брака и породице, 10 кривичних дела против имовине и једно кривично дело против здравља људи.

Највише кривичних дела према деци од стране малолетника је извршено 2016. године, док их је најмање извршено у 2017. години. У 2019. години је учињено највише кривичних дела против слободе човека и грађанина према деци од стране малолетних лица, док је динамика кривичних дела против полних слобода константна током целокупног посматраног периода. Највише учињених кривичних дела против брака и породице је било 2019. године, исто као и кривичних дела против имовине (Николић 2020: 5). Статистички подаци даље указују да малолетно лице није починило ниједно кривично дело убиства детета у посматраном периоду. Било је укупно 13 кривичних дела наношења тешких телесних повреда деци од стране малолетника и 14 кривичних дела лаких телесних повреда. Кривично дело злостављање и мучење детета од стране малолетника се десило у укупно пет случаја, кривично дело прогањања се десило четири пута, као и кривично дело угрожавање сигурности детета.

ДЕЦА КАО ЖРТВЕ КРИВИЧНИХ ДЕЛА

Деца могу да буду предмет физичког злостављања које доводи до физичког озлеђивања детета. Између телесне повреде и радње физичког злостављања мора постојати узрочно – последични однос. Извршилац кривичног дела је углавном старија особа и то може бити родитељ, старатељ или лице које врши неку врсту надзора над дететом. Злостављање деце се може посматрати кроз медицинску перспективу, кривичноправну и кроз призму друштвене заштите (Стојаковић 1984: 82). Медицинска перспектива злостављања деце се огледа у конкретним телесним оштећењима и психолошким последицама које су присутне код детета као резултат деловања физичког злостављања. Кривичноправни контекст се огледа кроз инкриминацију понашања које има карактер физичког злостављања детета, док се друштвена заштита манифестује кроз третман друштва према починиоцу и жртви кривичног дела.

Физичко злостављање детета се може вршити на различите начине: ударањем, пребијањем, шутирањем, чупањем косе, грижењем, гушењем, шурењем врућом водом, наношењем повреда опекотинама, тровањем, везивањем уз помоћ канапа, ланца или употребом неког другог средства, присиљавањем детета да борави на одређеном месту или на начин који се детету наноси бол, патња и нарушава углед, употребом ватреног или хладног оружја или на неки други подесан начин.

Сексуално злостављање детета подразумева присиљавање детета на сексуалну активност иако оно није још довољно зрело за упражњавање таквих активности, противно његовој вољи, чиме се крши закон и морално прихватљиве норме понашања (Човић 2014: 375). За ступање у сексуалне односе, мора да постоји одређен степен интелектуалне свести и способности расуђивања. Према позитивном Кривичном законику Републике Србије, сматра се да лице са навршених 14 година има право да слободно и на личну иницијативу ступа у сексуалне односе. Сагласност детета није релевантна и не може да се посматра као значајна правна чињеница

јер је дата од стране лица чији узраст не допушта могућност схватања и разумевања значаја давања сагласности, као и значаја самог сексуалног чина. Овде је такође значајно да ли је дете натерано на сексуални однос принудом или злоупотребом, да ли је до сексуалног односа дошло злоупотребом односа поверења, надређености и подређености, да ли је злоупотребљена душевна болест и ментална заосталост жртве и томе слично. Нарочиту тежину ово кривично дело добија ако је извршено од стране родитеља, старатеља, хранилаца, наставника, васпитача, здравствених радника и других лица са којима је дете било у посебном односу поверења. Елементи сексуалног злостављања детета су навођење или приморавање детета на сексуалну активност, експлоатација детета за сврху проституције и експлоатација детета за порнографију (Ишпановић – Радојковић 2003: 199).

Емоционална злоупотреба настаје у ситуацијама кад деца крај себе немају стабилне фигуре и личности на које се могу ослонити и самим тим развијати добре социјалне и емоционалне квалитете еквивалентне личним потенцијалима и способностима и друштвеним приликама. Под емоционалном злоупотребом се обично убрајају омаловажавање, деградирање, окривљивање без основа, претње, застрашења, дискриминисање, ограничавање у уживању одређених слобода и други акти одбацујућег и деградирајућег карактера. Емоционалну злоупотребу могу да врше само она лица која са дететом имају одређени однос поверења, а ту су на првом месту родитељи, старатељи и друга слична лица.

До емоционалне злоупотребе долази услед неприкладне, недовољне или недоследне интеракције са дететом, која доводе до забуна и трауматизације детета, стварању насилничких породичних прилика, злоупотребу деце ради испуњавања психолошких потреба родитеља, старатеља или трећих лица која негују дете, стварају се услови у којима се „купује дечја љубав“ скупим поклонима, а све на крају доприноси изолацији детета и његовој асоцијалности.

Занемаривање детета и немарно поступање подразумева конкретне пропусте који се односе на здравствену заштиту и бригу о детету, пропусте у образовању детета, пропусте при његовом емоционалном развоју, неадекватна исхрана, смештај и безбедност животних услова, што све може озбиљније да наруши здравље детета и његов физички, психички, морални и духовни развој. Занемарена деца често имају као последицу застој у различитим сегментима развоја (Булатовић 2008: 15).

Експлоатација детета је облик дечјег искоришћавања за обављање најтежих послова, као што су тежак физички рад, проституција и порнографија. Под експлоатацијом треба подрзумевати и трговину децом, до које долази услед намамљивања, транспорта и преузимања деце, уз примену принудних метода, обмане или золупотребом поверења или повластица добијених у односу на дете. Овакве радње врше лица која немају родитељско нити старатељско право у односу на дете, већ експлоатацију врше из чисто економских и лукративних разлога, како за себе, тако и за друга лица. Дете се ради експлоатације издваја из своје природне средине и потом се са њиме манипулише. Трговина децом може бити инспирисана сексуалном експлоатацијом, педофилијом и дечјом порнографијом, ради дечјег рада, просјачења, принуђавања на вршење кривичних дела, ради принудног усвајања, ради склапања недопуштених бракова, учествовања у оружаним сукобима и ради продаје људских органа.

У последње време, деца су све чешће жртве вршњачког насиља, где деца истог или различитог узраста једни другима наносе одређене физичке повреде или једни другима чине разноврсна кривична дела. Посебни случајеви вршњачког насиља јесу изражени између две старосне категорије – деце и малолетника. Нешто старији вршњаци у односу на децу претежно примењују насиље, наносе теже или лакше телесне повреде и јављају се дела злостављања и мучења. Доминирају дела разбојништва, принуде и крађе. Последице настале овим кривичним делима су много теже подношљива за децу него за одрасла лица. Код деце се јављају трауматска стања која трају дуго и врло доминантно утичу на даљи развој самог детета.

ДЕЦА КАО ПОЧИНИОЦИ КРИВИЧНИХ ДЕЛА

Деца све чешће, а и све раније крећу у бављење незаконитим пословима. Подаци Полицијске управе за град Нови Сад указују на поразну чињеницу – најмлађи починилац кривичног дела стављање у промет опојних дрога имао је само тринаест година, док је најмлађи починилац кривичног дела имао годину дана мање, дванаест година. Десет посто укупног криминалитета у Новом Саду припада деци и малолетницима, односно у толико дела партиципирају ови починиоци. Деца су углавном наоружана хладним оружјем, ножевима, док део њих располаже и ватреним наоружањем. Полицијска акција „школарац“, спроведена у новосадским школским институцијама је резултирала плендибом 33 ножа и пет пиштоља. Такође, српску јавност је потресла вест о школском масакру који се почетком маја 2023. године догодио у огледној основној школи „Владислав Рибникар“ у Београду, који је починио тринаестогодишњи ученик, који је из два ватрена оружја живота лишио деветоро деце, својих вршњака и једно пунолетно лице, чувара школе.

С обзиром на то да починилац дела из школе „Владислав Рибникар“ не спада у категорију малолетника, већ деце, апсолутно је кривично неодговоран, те се о његовој кривичној одговорности, иако је починио тако страшно дело, није могло говорити. У стручној јавности је отворена дебата о томе треба ли снижавати праг кривичне одговорности испод четрнаест година и наравно, том приликом је изнесено много аргумената и за и против.

Овде свакако треба споменути проблем малолетничке делинквенције, као озбиљног друштвеног проблема. Криминална активност малолетника је све динамичнија и заступљенија, а малолетници у криминалне воде почињу да улазе још у дечјем периоду. Малолетничку делинквенцију карактерише поступање које је директно усмерено против интереса других лица, против њихових власничких и материјалних добара, као и одређена аутодеструктивна деловања и самоизолација (Лакушић и др. 2022: 199). У понашању малолетних делинквената се стичу елементи кривичноправних, прекршајноправних и моралних преступа.

Малолетници који у свом понашању имају делинквентне обрасце су претежно васпитно запуштени, са елементима беса, љутње, агресије, што се све може приписати лошим условима живота и одрастања. Васпитна запуштеност представља антисоцијално понашање, које се може раслојити на неколико значајних слојева: васпитну угроженост, васпитну занемареност и малолетничко преступништво.

Васпитно запуштеним се сматрају она лица која у свом понашању не поштују правне норме. Та лица често имају неки облик заосталости у друштвеном развоју, те се код њих може уочити инфантилност и психолошка лабилност (Дамљановић 2023: 28). Васпитна запуштеност је стање у ком се налази малолетно лице и оно има третман васпитно заостале особе. Запуштеност у буквалном значењу представља небригу и занемаривање, што је у вези са делима у којима се деца и малолетна лица јављају у улози жртве понашања старијих чланова породице.

Васпитно запуштена лица су друштвено неприлагођена, што значи да је њихово понашање девијантно. Девијација се огледа у немогућности поштовања ауторитета и правила понашања у друштву. Неприлагођеност се може посматрати и као немогућност прилагођавања на друштвене стандарде и обрасце понашања. Таква лица су неадаптибилна, са израженим проблематичним поступцима.

Васпитна запуштеност и неприлагођеност су само један од делинквентних узрока понашања малолетних лица. Међутим, на такво понашање утиче читав комплекс узрока, који могу бити ендогене и егзогене природе. Егзогени фактори су претежно социјални фактори и ту се на првом месту наводи социојализација личности, односно асоцијалност малолетног преступника. Асоцијалне личности немају устаљен и континуиран образац понашања. Подложне су перманентним променама и не одражавају консеквентност у понашању. На социјализацију примарно утиче породица и породичне прилике, рад родитеља са децом и припремање деце за самостални живот. Поред породице, у социјализацији важну функцију има школа, потом вршњачке групе, друштво, мас медији и садржаји који се посредством њих пласирају, културолошке и друштвене вредности које малолетник у процесу свог одрастања прихвата и интегрише у своју личност (Ђурић 2005: 38-39).

Малолетни делинквенти се мобилишу из економски сиромашних породица, у којима родитељи нису деци могли да обезбеде адекватне услове за живот. Сиромаштво неминовно води ка васпитној запуштености деце. Такође, малолетни преступници долазе најпре из растурених и некомпактних породица, у којима недостаје једна родитељска фигура, било очинска, било мајчинска. Поред наведених карактеристика, малолетни преступници долазе из породица у којима постоји и нека хронична болест, било да се ради о болести зависности од алкохола или наркотичких средстава, било да се ради о неком психичком обољењу. Статистика указује на то да малолетни делинквенти долазе из породица у којима су родитељи нервни болесници (20%), односно зависници од алкохола (22%), из растурених и некомпактних породица (42 %), из породица где родитељи имају само основно образовање (67%) и многи од тих малолетних делинквената (82%) и сами нису успели да приведу крају основно образовање (Николић – Ристановић 2012: 12).

Кад се говори о ендогеним узроцима девијантног понашања малолетника, ту треба споменути психолошку предиспозицију, карактеристике малолетника, емоционалне карактеристике малолетника и социјалне особине малолетника. У психолошку предиспозицију се убрајају и наслеђени фактори, који се претежно преносе из саме породице, са генерацију на генерацију. Овде је посебно значајно навести биолошке теорије, чији творац је био италијански лекар Чезаре Ломброзо (Cesare Lombroso), који је увео категорију „рођеног злочинца" (Haralambos 1980: 41).

Из ових ставова биолошке теорије, произилази криминална антропологија, која се бави телесним карактеристикама починилаца кривичних дела, на основу којих доноси закључке о криминалном понашању и криминалним предиспозицијама. Криминална биологија се бавила утицајем околине на криминално понашање. У оквиру хумане генетике, посебна пажња се посвећује хромозомској аберацији, која настаје код полних хромозома. У нормалној хромозомској комбинацији (ХХ и ХУ), долазило је до појаве поредбројног У хромозома. Тако се добијао женски кариотип (ХХУ) и мушки (ХУУ). Жене са наведеним кариотипом су биле нижег раста, ментално неразвијеније, са чешћом појавом стерилности. Код мушкараца са наведеним кариотипом су се јављали изразито висок раст, ћелавост, кратковидост и ментална заосталост. Мушкарци са овим кариотипом су имали израженију склоност ка криминалном понашању и то нарочито у раном дечјем и малолетничком узрасту (Fromm 1989: 145). Сазнања из хумане генетике су била употребљавана и у судској пракси у САД.

Профил малолетног починиоца кривичних дела би изгледао овако: асоцијалне личности, одбачени од својих вршњачких група, без жеље за било каквим обликом друштвеног активизма. Имају лоше мишљење о себи и пате од комплекса ниже вредности. Немају изграђен осећај кривице и страха од неуспеха јер се успеху и не надају. Често малолетни преступник пати од разноврсних фрустрација. Везује се са онима који такође имају сличан профил личности и сличне карактеристике, чиме се прави јака увезаност лица склоних девијантном понашању. Они се једино међусобно препознају и теже међусобној повезаности. Са другим лицима не могу и не желе да се повезују, јер у свима другима виде непријатеље. Малолетни починиоци кривичних дела су склони пороцима, као што су алкохол, наркотици, дуван, коцкање, проституција и скитничење.

МАЛОЛЕТНИЧКИ КРИМИНАЛИТЕТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У Републици Србији је релативно висока стопа малолетничког криминалитета. У десетогодишњем периоду (2004-2014), 36 хиљада малолетних лица је извршило једно или више кривичних дела (Илић и др. 2015: 107). Њих 20.780 је осуђено тако што им је изречена нека од законом прописаних санкција. Ако се гледа укупна маса криминалитета у посматраном периоду, учешће малолетника је било од 3 до 7 процената, уз евидентни пораст. Стопа малолетничког криминала у Републици Србији је значајно нижа у односу на многе европске земље. Тако рецимо, у Француској, Немачкој, Шведској и Холандији, учешће малолетника у укупном криминалитету се креће од 15 до 20 процената, док у Енглеској тај проценат варира између 25 и 30. У Летонији је највише присутан проблем малолетничког криминалитета са 47 процента (Aebi2014: 262).

Посматрано у дужем временском интервалу, прелазак из ХХ у ХХІ век је био значајан тренутак за повећање интересовања младих за криминалитетом. У том периоду евидентно расте број оптужених и осуђених малолетника у Републици Србији, са тенденцијом сталног повећања. Малолетници се углавном одлучују за имовинска кривична дела (79%), а потом следе кривична дела против живота и тела (12%).

Такође, уочава се повећање насилничког понашања код малолетних лица у нашој земљи. Имовинска кривична дела се углавном извршавају на насилан начин и уз примену насиља. Међу малолетницима има рецидивиста око 8 процената, уз такође тенденцију повећања. Малолетници кривична дела извршавају у групама и саучесништво је заступљено у 55 процената кривичних дела.

Профил малолетног починиоца кривичног дела у Републици Србији је следећи: мушкарац, припада категорији старијег малолетника (од 16. до 18. године живота), уз све присутнију тенденцију смањења старосне границе „уласка" у криминалне воде. Две трећине починилаца кривичних дела има завршену основну школу, док само 3,6 процента њих нема никакво образовање.

Однос према малолетничкој делинквенцији треба да се мења. Традиционални концепт одлучног искорењавања малолетничког криминала очигледно не даје добре резултате, о чему сведочи пораст малолетничке делинквенције. Мора се приступити концепту који би полазио од заштите младих који крше закон, уз истовремену заштиту жртве кривичног дела. Примарно би се штитили интерси друштва и друштвених вредности кроз реципроцитет индивидуалних, породичних, групних, друштвених и локалних потреба и интереса (Илић 2010: 318). С тим у вези, треба се држати принципа да младим преступницима треба васпитање, а не кажњавање, те да ће се са аспекта друштвене корисности бољи ефекти постићи уколико се млади преступници ресоцијализују кроз едукацију него да се кажњавају. Слањем малолетника у неку од казнених установа, само се додатно продубљује њихов анимозитет према друштву и друштвеним нормама и они се додатно удаљавају од регуларног начина живота у друштвеној заједници.

Пракса судова у Републици Србији је управо кренула са таквог становишта, те је недвосмислено дала предност васпитним мерама у односу на казну малолетничког затвора. У десетогодишњој судској пракси, сразмера васпитних мера и казне малолетничког затвора је 99 наспрема 1 у корист васпитних мера. То није увек био случај. У периоду између 1965. до 1975. године, четири пута више је изрицана казна малолетничког затвора, иако је у том периоду било значајно мање малолетних преступника. То само потврђује да је у том периоду пре педесет година била строжија казнена политика него данас и да је било мање малолетних починилаца кривичних дела.

Данас се судови који суде малолетницима претежно одлучују да малолетницима изричу меру појачаног надзора (51 %). Потом следе дисциплинске мере (44%) и заводске васпитне мере (4,6%). Васпитни налози представљају меру која налаже малолетнику посебне обавезе, као што су похађање дневних боравака у одговарајућим васпитно – образовним институцијама (Топалов, Пауновић 2018: 168). Тенденција у већини европских земаља је увођење алтернативних санкција према малолетним починиоцима кривичних дела. Њихов циљ је масимална заштита малолетника од стреса судских поступака, те алтернативно кажњавање подразумева избегавање судског поступка. Немачко законодавство примарно полази од малолетникове способности разумевања противправности дела које је починио. Поступак води посебан вид суда, тзв. старатељски суд (Eisenberg 2009: 50). Старатељски судија не изриче мере сходно кривичном законику Немачке, већ сходно одредбама

породичног закона ове државе, уз строго вођење рачуна о биопсихолошком стању малолетног лица. Од самог гоњења се може одустати ако се јавном тужиоцу достави доказ да је малолетник већ кренуо да похађа неку од васпитних мера.

Дакле, Република Србија са увођењем васпитних налога прати европске трендове и настоји да максимално хуманизује казнену политику према малолетним починиоцима кривичних дела. О алтернативним санкцијама генерално, па и према малолетницима, у Републици Србији, на теоријском нивоу се доста говори, али у пракси још увек нису заживеле.

ЗАКЉУЧАК

Малолетнички криминалитет у свакој земљи представља врло осетљиво питање и проблем. Скоро у целом свету, малолетници, па и деца у најновије време, узимају све интензивније учешће у криминалним активностим, а интензитет њихових дела, суровост и безочност учињених дела, сваког човека оставља без даха. Позитивно – правно поимање детета, које се заснива на старосном цензусу постаје упитно с обзиром на то да се спушта праг извршења кривичних дела, те су преступници све млађи. Дете, као кривично неодговорно лице практично не може никад бити позвано на кривичну одговорност, без обзира на то које кривично дело је учинило и на колико страшан и суров начин. Стога, све је заступљеније становиште по ком треба спуштати старосну границу за кривичну одговорност са 14 година, колико она данас износи у нашој држави, на млађи старосни узраст.

Међутим, правно сагледавање деце и малолетника треба да полази са два аспекта: сагледавање детета и малолетника као жртве кривичног дела и као починиоца кривичног дела. Много су деца и малолетници заступљенији у улози жртве и зато се том њиховом положају мора дати више простора. Извршиоци кривичних дела на страни деце и малолетника представљају мањину, те се због те мањине не сме свако дете и малолетник посматрати са негативног становишта. Заштита деце и малолетника се даје како са аспекта Устава Републике Србије, тако и српског законодавства кроз позитивни Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, чиме се поштује међународна конвенција о правима детета, донесене од стране Уједињених нација.

Такође, анализом судске праксе судова који суде малолетним починиоцима кривичног дела, уочава се тенденција изрицања васпитних мера према малолетним делинквентима, што само доказује став правосудних органа Републике Србије да малолетника треба најпре едуковати, а тек онда кажњавати ако васпитне мере не уроде плодом. За сада још увек бојажљиво, али у европској судској пракси све више, улазе у употребу алтернативне санкције које се изричу посебно малолетницима и, према неким прелиминарним информацијама, дају добре резултате.

Република Србија има проблем са малолетничким криминалитетом у порасту. Такође, има проблем са снижавањем старосне доби кад се млади одлучују на незаконите радње. Постоји све већи проблем вршњачког насиља и школског насиља, које је своју кулминацију доживело у мају 2023. године догађајем у огледној основној школи „Владислав Рибникар“ у Београду. Закључак је да се мора променити

однос према деци и малолетницима, да се мора напустити досадашњи приступ у искорењавању малолетничке делинквенције, већ да се мора приступити квалитетном санирању узрока овог проблема кроз ревитализацију основних друштвених вредности и враћању угледа старим и значајним институцијама као што су породица, образовне институције, едукација, култура и културне вредности.

ЛИТЕРАТУРА

Aebi 2014: Marcelo F. Aebi *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics 2014*, European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations, Helsinki.

Булатовић 2008: Анђелка Булатовић, „Злостављање и занемаривање деце", *Мисао*, год. 5, број 49, Нови Сад.

Дамљановић 2023: Милена Дамљановић, *Управљање агресивним понашањем деце,* Факултет педагошких наука, Јагодина.

Ђурић 2005: Ђорђе Ђурић, *Увод у психологију: социјализација личности*, Факултет за спорт и туризам, Нови Сад.

Eisenberg 2009: Urlich Eisenberg, *Jugendgerichtsgesetz - Kommentar*, München.

Илић 2010: Зоран Илић, „Друштвени одговор на насилничко понашање малолетника", *Насилнички криминалитет: етиологија, феноменологија, превенција*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

Илић и др. 2015: Зоран Илић, Марија Маљковић, „Извршење кривичних санкција према малолетницима", *Малолетници као учиниоци и жртве кривичних дела и прекршаја,* Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

Ишпановић – Радојковић и др. 2011: Вероника Ишпановић – Радојковић, Невенка Жегарац, *Заштита детета од злостављања и занемаривања,* Центар за права детета, Београд.

Ишпановић – Радојковић 2003: Вероника Ишпановић – Радојковић, „Сексуална злоупотреба у детињству: развојно – еколошки приступ", *Нормално и поремећено полно понашање,* Мегаф, Београд.

Kvintilijan 1985: Marko Fabie Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Лакушић и др. 2022: Милован Лакушић, Софија Лолић, Јулијана Рачић, „Малолетничка делинквенција као проблем савременог друштва", *Мегатренд ревија*, Београд.

Лунгулов 2019: Биљана Лунгулов, „Да ли је раније заиста било боље? Лични наративи из историје детињства: између стварности и мита о златном добу", *Филолошки факултет Универзитета у Новом Саду*, Нови Сад.

Маринковић и др. 2014: Сања Маринковић; Виолета Николић „Метафоричко развијање мотива породичне казне у пјесми „Мјесец и његова бака" Бранка Ћопића (из перспективе модерног односа према школској и породичној казни деце), Настава и учење – савремени приступи и перспективе, Учитељски факултет, Ужице.

Николић 2020: Гордана Николић, „Деца као жртве криминала од стране малолетника", *Унапређење квалитета живота дјеце и младих,* Центар модерних знања, Бања Лука.

Николић – Ристановић 2012: Весна Николић – Ристановић „Криминалитет малолетника или малолетничка делинквенција: појмовно одређење и његов значај", Ревија за криминологију и кривично право, бр. 1-2, Београд.

Спевак 2009: Зорислав Спевак, „Кратак преглед поштовања – однос према детету од Квинтилијана до Џујја", *Српска академија образовања*, Београд.

Стојаковић 1984: Витомир Стојаковић, *Злостављање деце*, Институт за социјалну политику, Београд.

Топалов – Пауновић 2018: Ивана Топалов – Пауновић, „Васпитни налози – примена начела условљеног опортунитета према малолетним учиниоцима кривичних дела", *Бранич*, год. 130, бр. 1/2, Београд.

Трнавац 1996: Недељко Трнавац, *Фрагменти о дисциплини ученика*, Институт за педагогију и андрагогију, Филозофски факултет Универзитета у Београду.
Fromm 1989: Erich Fromm, Anatomija ljudske destruktivnosti, Naprijed, Zagreb.
Haralambos 1980: Michael Haralambos Uvod u sociologiju, Globus, Zagreb.
Чејовић 1985: Борислав Чејовић, *Кривично право, општи део*, Југословенски завод за продуктивност рада, Београд.
Човић 2014: Ана Човић, „Насиље над децом – појавни облици и мере заштите", *Насиље у Србији: узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко – полицијска академија, Београд.

Нормативни извори:

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица („Службени гласник РС" број 85/2005).
Кривични законик („Службени гласник РС" број 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019)

Ratomir D. ANTONOVIĆ

CHILDREN AS VICTIMS AND PERPETRATORS OF CRIMINAL OFFENSES

Summary

Children and minors in most criminal legislations in the world enjoy a privileged status due to their psychological and physical immaturity. While children belong to the category of completely criminally irresponsible persons, minors are subject to liability, but under specific conditions, defined by the Criminal Code of the Republic of Serbia and the Law on juvenile offenders and the criminal protection of minors.

The latest events that have taken place in the Republic of Serbia have encouraged thinking about whether the age limit for criminal responsibility should be reduced, whether punitive measures should be tightened and what preventive measures should be taken to reduce the issue of children and minors committing crimes and prevent tragedies like the tragedy from happening again in the model elementary school "Vladislav Ribnikar" in Belgrade.

Key words: children, minors, school, violence, predisposition.

Рад је предат 17. јула 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32(497.6)"20"
342.56(497.6)"20"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46683

Originalni naučni rad

*Jelena M. VUJANOVIĆ**
Institute for Political Studies, Belgrade

BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A WEAK STATE

Abstract: Nearly thirty years after the Dayton Peace Agreement, questions continue to arise about the functionality and future of Bosnia and Herzegovina. This is due to its excessive and dysfunctional administration, growing citizen distrust in institutions, and the inability of constituent nations to reach a basic consensus.

Through an analysis based on the theoretical framework of 'weak' and 'strong' states, we aim to determine the nature of the Bosnia and Herzegovina as a state. We will evaluate its capacity to fulfill core state functions and address significant societal issues.

The initial section of the paper will introduce the theoretical framework along with its key elements and dimensions, which assist in discerning whether a state is weak or strong. Subsequently, we will delve into an analysis of Bosnia and Herzegovina, its institutions, and its capabilities across three pivotal dimensions: stability and security, the efficacy of public service provision, and the aspect of social cohesion.

Key words: Bosnia and Herzegovina, weak state, administration, stability, consensus, public administration.

INTRODUCTION

Almost thirty years after the Dayton Peace Agreement, questions about the functionality and future of Bosnia and Herzegovina are still being asked. As stated, "there is no scientific work on the processes, subjects, determinants and circumstances of its creation and statehood that was accepted by the scientific public of all three ethnic nations" (Nešković 2017: 6).

What kind of country BiH is and what does its future hold in the face of increasing citizen dissatisfaction and eroding trust in institutions? When the citizens of its three constituent nations struggle to find even minimal consensus on crucial matters, when corruption undermines society and the state seems powerless to counter it, and when resources are diverted to a bloated administration, leaving the state less capable of providing fundamental services to its citizens?

These questions have been brought to the forefront due to the ongoing political crisis in Bosnia and Herzegovina. This crisis is particularly evident in the relationship between Republic of Srpska and the Office of the High Representative in Bosnia and Herzegovina. This situation originated from attempts by politicians representing the Bosnian people and the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina

* Research Associate, jelevujanovic@gmail.com.

to challenge the Republic of Srpska's authority over forests and properties. Furthermore, it extends to the circumstances surrounding the election of Christian Shmit as the High Representative. Shmit's appointment lacked confirmation in the UNSC, rendering his election not universally acknowledged as legitimate. This crisis continues in Shmit's attempts to impose certain laws and in the response of the Republic of Srpska institutions to those attempts in the form of a law on non-recognition of the High Representative's decisions on its territory. The crisis culminated in mid-August of this year, 2023, when the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina filed an indictment against the President of Republic of Srpska, Milorad Dodik, for non-implementation of the High Representative's decisions.

What does all of this reveal about the nature of Bosnia and Herzegovina? Through an analysis rooted in the theoretical classification of states into "weak" and "strong" categories, we will try to answer the question of what kind of state Bosnia and Herzegovina is in the light of its ability to realize its main functions and to solve important social problems.

In the first part of the paper, the theoretical division into weak and strong states will be presented, and the key elements and dimensions that tell us whether a state is weak or strong will be shown. Following that, we will delve into an examination of Bosnia and Herzegovina, its institutions, and its capabilities across three key dimensions: stability and security, service provision efficiency, and social cohesion. This analysis will not only describe areas of institutional deficiency but will also provide numerous illustrative instances that highlight issues and deficiencies. Furthermore, we will try to map their underlying causes wherever possible.

The final segment of this work will be dedicated to drawing conclusions based on the previously presented information and data. Additionally, we will identify indicators that shed light on the prospective development of Bosnia and Herzegovina and its institutions.

WEAK AND STRONG STATES

The foundation for categorizing states into weak and strong lies in the extent of state power, which is essentially the institutional capacity of the state. "As a broad concept, a state's capacity can be defined as its ability or inability to execute functions, address issues, and formulate and realize objectives" (Stojiljković, 2013a). There are numerous, essentially very close, explanations about this division and its aspects (see Fukuyama 2007; Nakarada 2007; Stojiljković 2013b).

According to Stojiljković, weak states are typically burdened by authoritarian rule, they do not have complete control over local power centers, their bureaucracy is opportunistic, politically profiled, or burdened with corruption, society is divided along various (religious, ethnic, cultural and other) cleavages, and the institutions are insufficient strong to introduce changes and reforms" (Stojiljković 2013a). Radmila Nakarada defines a weak state as one 'whose capacity to achieve internal societal cohesion through institutional arrangements, and to ensure development, security, and international sovereignty, is significantly diminished' (Nakarada 2007: 73). In comparison to other states, a weak state is economically and militarily inferior, compromised in its sovereignty, and lacks the capability to safeguard its interests and territorial integrity in international relations.

In terms of internal capacities, a weak state exhibits limited ability to meet citizens' basic needs in domains such as health, employment, and security. Stable institutions are absent, and citizen participation in shaping political decisions is restricted.

Furthermore, Rotberg, as interpreted by Stojiljković, also characterizes weak states as those unable to provide fundamental services, ensure security, and facilitate uninhibited engagement in political life (Rotberg cited in Stojiljković 2013b: 141).

The characteristics of a weak state are, therefore, a diminished ability to independently formulate and execute decisions, eroded citizen trust in institutions, high levels of poverty and unemployment, rampant corruption, and frequent violations of international law (Fukuyama 2007: 106). Weak states are often post-conflict entities marked by 'extremely unstable internal political dynamics and institutional structure, which renders them potential sources of new conflicts' (Lazić 2018: 183). Consequently, they typically become subjects of state-building processes (Caplan 2004) conducted by the international community.

Considering these dimensions, we can define weak states as those unable to ensure stability and security, effectively deliver services, and solve important problems of their citizens. Moreover, they often lack a sufficient degree of social cohesion. Our analysis of Bosnia and Herzegovina will concentrate on precisely these aspects.

STABILITY AND SECURITY

According to a 2018 survey conducted in BiH, 21% of citizens reported feeling 'very' or 'mostly insecure' (Pointpulse, 2018). Ensuring stability and security encompasses matters such as international sovereignty, territorial control, maintaining public order and security, safeguarding basic freedoms, and the capability to formulate and implement political decisions (see Nakarada 2007; Stojiljković 2013b).

The first challenge that emerges in ensuring stability and security in BiH revolves around the ambiguity and conflicting provisions of the Constitution of BiH, presented as Annex 4 of the Dayton Peace Agreement. Article 3, paragraph 1 of the Constitution lists eight competences of BiH institutions, which encompass matters like customs, foreign policy, and air traffic control. However, defense (army) is not explicitly mentioned, as well as ensuring safe and secure conditions within the framework of their competence and institutions for implementation civil laws, which are the competences of entities. After such a comprehensive enumeration of the competences of the state and entities, paragraph 5 of the same Article makes it unclear, stating that BiH will take over competences for tasks that are necessary for the preservation of sovereignty, territorial integrity and independence (Popović, Lukić 1999). Furthermore, it's important to note that over time, the military authority transitioned to the BiH level, while police jurisdiction remained at the entity level (Republic of Srpska and the cantons within the Federation of BiH). This transition was accompanied by the establishment of a collaborative Investigation and Protection Agency (SIPA) and the Directorate for the Coordination of Police Bodies.

The ambiguity in the allocation of responsibilities and the subsequent divergence in interpretations impede and diminish the potential for timely and effective actions by institutions in the pursuit of stability and security. The conflict regarding jurisdiction

allocation stems from varying interpretations of the essence of the Bosnian and Herzegovinian state. "The dominant Serbian theoretical and political standpoint rests upon a confederal foundation. It perceives that the entities created the common state of Bosnia and Herzegovina through the Dayton Agreement as an international treaty, and that the state exists by the will of the entities. This viewpoint positions the state as a confluence of entities, granting them the prerogative to dictate the structure and operation of shared state institutions" (Nešković 2017: 66). Accordingly, political elites within the Republic of Srpska are committed to strengthening and consolidating the stability of their respective institutions.

On the other hand, the Bosnian elite starts "from the unitary basis that entities are a necessary and transitory category, created on the basis of an international agreement, and that they will eventually transform into regions, areas or a similar territorial form" (Nešković 2017: 30). Their focus centers on enhancing institutions at the level of Bosnia and Herzegovina, sometimes at the expense of the entities. Meanwhile, the Croatian stance is polarized, with their primary concern directed towards resolving the so-called 'Croatian question'

The context described above undermines both the concept of international sovereignty and the capacity for independent political decision-making. According to Annex 10 of the General Framework Agreement for Peace, commonly known as the Dayton Agreement, the Office of the High Representative in Bosnia and Herzegovina was established with the responsibility of overseeing the implementation of the peace agreement. In 1997, during a meeting of the Council for the Implementation of Peace in Bosnia and Herzegovina in Bonn, the original Annex 10 was expanded to grant the High Representative additional powers, including the authority to replace officials within Bosnia and Herzegovina and to enact laws to facilitate the execution of the Dayton Agreement. These powers, often called 'Bonn powers,' have been a subject of ongoing dispute since they were not initially foreseen in the original Dayton Agreement. "The High Representative used his powers selectively, very often to impose certain legal and other solutions, with almost constant use of methods of pressure and blackmail in working with the domestic political structure, actions that were beyond the scope of the mandate" (Karan 2015: 71). From 1997 to 2019, over 900 decisions were imposed from the Office of the High Representative (Bajrović 2019), including the dismissal of political officials and the imposition of certain laws. "According to the official records of the OHR, since 1997, the previous high representatives have dismissed 194 political and other officials. The president of Republic of Srpska, two members of the Presidency of BiH, numerous mayors, parliamentarians and police commissioners or directors of public companies were dismissed" (Zvijerac 2023), This has led to the perspective that the support for such decisions by the High Representative, primarily from the international community and notably Germany and the USA, suggests that BiH is not considered a sovereign state but rather a protectorate (Jović, 2003; Crnalić, 2023). This not only raises concerns about sovereignty but also questions the democratic nature of this approach, because "above the will of the people, an international arbiter – the High Representative – has been placed, who possesses the authority to nullify the democratically expressed will of the people" (Jović 2003: 48).

Moreover, the fact that even the legitimacy of the current High Representative Christian Schmidt is disputed, considering that he was not confirmed at the UN Security Council due to the positions of Russia and China (Politika 2021), and that the leading countries of the European Union and the USA still support his decisions such as imposing changes The electoral law of Bosnia and Herzegovina and the repeal of the law of Republic of Srpska speaks in favor of impaired capacity for making internal and external decisions. The crisis in Bosnia and Herzegovina is further deepened by the fact that the laws which state that the decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina will not be applied in the territory of the Republic of Srpska, and laws which state that laws published in the Official Gazette of Bosnia and Herzegovina are not valid in the Republic of Srpska, and therefore neither what "impose" the High Representative, are first contested by the High Representative and then, nevertheless declared valid in the Republic of Srpska by the decree of the President of the Republic of Srpska. And for that he is, due to the current crisis in this year, 2023, and under the sanctions of the USA. The pressures of the USA and EU countries on the legitimately elected representatives of Republic of Srpska due to legal and legitimate decisions are another indicator of how BiH, its entities and its institutions are viewed by these countries.

In addition to the crises of international sovereignty and decision-making, Bosnia and Herzegovina also face numerous challenges in fulfilling the fundamental functions of a stable and secure state. One such challenge pertains to maintaining public order, peace, and security, and it arises from the absence of cooperation and coordination among different institutions responsible for similar or related tasks. This became especially evident during the 2014 protests that swept across the Federation of Bosnia and Herzegovina, ultimately escalating into acts of violence and vandalism.

A striking illustration of this issue was the burning of Bosnian institutions in Sarajevo during the protests. Neither the Sarajevo canton police nor the SIPA (Investigation and Protection Agency) responded effectively, as the jurisdiction over the matter remained unclear. The Director of the Coordination Directorate stated that 'none of the 16 police bodies, which he is supposed to coordinate, provided information regarding the potential events on February 7 on the streets of Bosnian and Herzegovinian cities' (Al Jazeera, 2014), and that SIPA should have reacted, while SIPA claimed that the provision of state facilities is not within their jurisdiction.

Alongside the evident lack of capacity in maintaining public order and providing security, the institutions of Bosnia and Herzegovina have demonstrated a deficiency in controlling their own territory and the airspace above it. This includes the management of air traffic, one of the competencies vested in them by the Constitution. Remarkably, this responsibility was delegated to flight controls in Belgrade and Zagreb from 1996 to 2019. Consequently, during this period, taxpayers in Bosnia and Herzegovina incurred substantial financial losses, underscoring the state's inability to oversee the airspace above its sovereign territory.

Another issue related to stability is the ability to make and implement political decisions and ensure respect for human rights. Bosnia and Herzegovina encounters challenges in this domain as well. Decision-making procedures, originally intended

as mechanisms for harmonizing viewpoints and achieving consensus, often deteriorate significantly in practice. They transform into instruments of political manipulation, obstructions, and consequently trigger new debates and divisions. Even when some decisions are made, problems arise in their implementation in the form of obstructions, delays, distractions etc.

An interesting example is the decision of the European Court of Human Rights in Strasbourg in the well-known case Sejdić and Finci v. BiH, which concerns the discrimination of those who are not members of the three constituent nations when running for membership of the BiH Presidency. Back in 2009, the European Court ruled in favor of the plaintiffs, instructing the amendment of candidacy provisions for this position. However, the political representatives within BiH still struggled to agree on the implementation of this decision (see Vujanović, 2019). However, political representatives in BiH still failed to agree on how to implement this decision (see Vujanović 2019), and to maintain the principles of the constitution of the people necessary for the maintenance of peace.

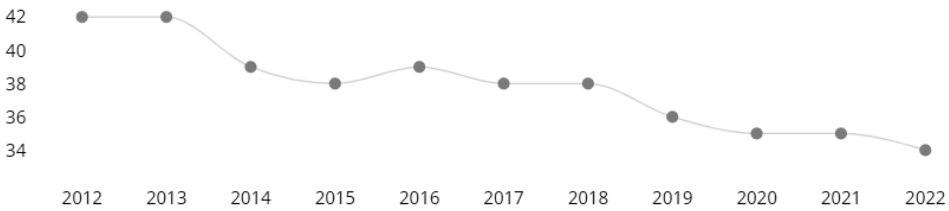
EFFICIENCY OF PROVISION OF SERVICES

This aspect is tied to the objectives and outcomes of institutional operations, citizens' level of trust in those institutions, the efficiency of budget allocation, and the ability to address issues like corruption, poverty, and unemployment. It raises questions such as whether a country's institutions possess the capability and capacity to deliver the services they are entrusted with to its citizens. Additionally, is the administration up-to-date and professional or "partocratic" (Stojiljković, 2013b), what is the degree of influence of interest groups on the media and the degree of corruption, and what is the perception of citizens about it.

First and foremost, budget funds are being spent inefficiently in Bosnia and Herzegovina. A specific issue in this regard pertains to the excessive administration and the composition of budget allocations. Each level of government (state, entities, cantons), along with the District of Brčko, has its own government, president or multi-member presidency, and respective representative body. Moreover, each of these institutions operates with its own agencies and administration. BiH, which according to the 2013 official data has about 3.5 million inhabitants (though currently less due to significant population outflow), has 95,000 employees in the category of "administrative and auxiliary service activities" and "public administration and defense, mandatory social insurance " (Agencija za statistiku BiH, 2023). Given that this number does not include public companies, supervisory and management boards, this number increases significantly, and according to some calculations from 2017, when looking at all levels of government, the number of employees in the public service is around 166,000 (Jazić, 2017). "Let's also consider that Bosnia and Herzegovina is home to approximately 820,000 pensioners, over 200,000 recipients of compensation for war invalids and the family members of deceased and missing soldiers, 487,000 unemployed individuals who have health insurance, and a fluctuating number of beneficiaries of social assistance for various reasons (unemployment, poverty), maternity benefits, large families, and marriage

benefits. When we tally these numbers, the final count comes to around 1,832,000 people reliant on the budget" (Jazić 2017).

The capacities of this complicated and expensive system are further eroded by the inability to deal with corruption. According to the 2013 report from the UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime), corruption in Bosnia and Herzegovina has manifested as a systemic issue. Additionally, it acts as a deterrent for entrepreneurs considering investment and business initiation within the territory of BiH. The research encompassed interviews with 2,000 companies and it was found that "the rate of presence of bribery among companies that had contact with public officials in that period (previous 12 months) is 10.4%." and that "there are variations in the presence of bribery in various business sectors in Bosnia and Herzegovina: construction sector (15%), transport and storage sector (11.1%), wholesale and retail trade (9.9%), accommodation and food services (88.8%) and manufacturing , electricity, gas and water supply (6.2%)" (UNODC, 2013). The research, known as the Global Corruption Barometer for 2013, reveals that within the 12 months preceding the survey in BiH, 32% of respondents reported giving bribes in the medical and health sector, 32% to the police, 16% to the judiciary, and an additional concern lies in the field of education where 8% admitted the same. According to the same survey, around 77% of BiH citizens believe that political parties are corrupt, 76% believe that health institutions are corrupt, 65% see corruption in the judiciary, 64% believe that the education system is corrupt, and 62% believe that corruption is also present in the police (Transparency International, 2013). Even after 10 years of these researches, the situation is not better. Despite a decade having passed since these surveys, the situation has not improved. The Corruption Perceptions Index for Bosnia and Herzegovina continues to decline, and as per the scale where 0 signifies 'very corrupt' and 100 denotes 'very clean,' BiH's score has decreased to 34 (Transparency International, 2022)."

Corruption perception index in BiH, Source: Transparency International, 2022

The situation in Bosnia and Herzegovina is not great when it comes to the provision of basic, health and social services.

The Republic of Srpska has its own, centralized health fund, which operates through eight branches, Brčko District has its Ministry of Health and a special fund, and in the Federation of Bosnia and Herzegovina the system is decentralized and there are 10 independent cantonal funds and one federal fund, which includes the Solidarity Fund. The problem here is certainly not the decentralization of the system based on the Dayton Peace Agreement, according to which health is the responsibility of the entities, but rather the lack of coordination, poor transparency and difficult auditing of the way funds are spent in such a complex system.

Although since 2002 there has been an "Agreement on the manner and procedure of using the health care of insured persons on the territory of Bosnia and Herzegovina, outside the territory of the entity, i.e. the Brčko District to which the insured persons belong", there is a lack of common capacities, exchange of information or a single price list of services and it makes life difficult for citizens, especially those who live near entity borders. "Health care services that are provided to insured persons according to the principle of jurisdiction and registration of insured persons in individual cantons or entities are not transferable between two entities, nor between cantons. Persons with health insurance in different entities, as well as in cantons, have different rights and different access to health care, even if they pay the same amount of contributions." (Zukić 2007: 2). The Republic of Srpska Health Insurance Fund, through a series of agreements with healthcare institutions in the Federation of Bosnia and Herzegovina, has facilitated treatment for insured individuals from Republic of Srpska when treatment is not available locally. It has also allowed its insured individuals from peripheral municipalities to access hospital services in the Federation of Bosnia and Herzegovina. However, it's worth noting that no cantonal institute has shown a willingness to allow its insured individuals to access healthcare services in Republic of Srpska (FZO RS, 2015).

How damaging this lack of coordination and communication can be is best exemplified by the issue of the unique identification number, which came to light in mid-2013. Specifically, the main institutions at the BiH level (including the Parliament of BiH) struggled to reach an agreement for an extended period regarding the Unique Identification Number Law. This resulted in the situation where 'children born after February 13, 2013, do not legally exist until further notice' (Fetahagić, 2013) because they could not be assigned a unique identity number. Since access to healthcare is linked to this number, these infants could not receive adequate healthcare services. The situation worsened significantly with the case of a newborn girl, Berina Hamidović, who was diagnosed with an illness requiring urgent treatment. Conditions for treatment were unavailable in Bosnia and Herzegovina, and since she did not have a JMBG (Unique Master Citizen Number), she could not obtain a passport to seek treatment abroad. Tragically, the girl passed away in an ambulance at the border with the Republic of Serbia while her father was trying to resolve the administrative problems stemming from the lack of a unique birth number for his daughter. It was only after protests erupted in response to this tragic case that the necessary changes to the Law on the Unique Identification Number were adopted.

In addition to the lack of coordination and communication, the healthcare system in Bosnia and Herzegovina faces several challenges. These include poor quality of health services, an outdated system, neglect in maintaining facilities, and slow progress in addressing healthcare for refugees and displaced persons. Many individuals who fled their places of residence during the last war and now live in different locations within BiH, or even in another entity, continue to encounter difficulties in transferring their health records and accessing healthcare.

The situation is similar when it comes to fulfilling social functions, particularly concerning pension payments. The first problem relates to the future of the pension fund, given the declining working-age population and the decreasing percentage of employees, while the number of pensioners is on the rise. Another issue pertains to the payment of

pensions to individuals who completed part or all of their service before the war. This is especially relevant to those who were employed in one entity's territory before the war and now reside and work in the territory of another entity. A conflict arises between the entities regarding which pension fund is responsible for paying pensions in these cases.

Republic of Srpska has agreed to provide pensions from its fund to all individuals who earned those pensions while working within its territory, regardless of whether they currently reside and work there. However, the Federation of BiH has refused to do the same. As a result, nearly 10,000 pensioners, who earned their pensions in the territory of the FBiH but fled and now reside in the territory of Republic of Srpska, receive their pensions from the Republic of Srpska Pension and Disability Insurance Fund. This fund allocates 4.16 million marks per month for these pensions, despite decisions by the House for Human Rights in Sarajevo (which were also confirmed by the Commission for Human Rights of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina) and rulings from the European Court of Human Rights.

SOCIAL COHESION

The degree of social cohesion refers to the ability or inability to reach a consensus on the most critical social and political issues, as well as the presence and depth of social cleavages, which can be ideological, religious, ethnic, and so on (Stojiljković 2013b; Nešković 2017). Weak states are burdened by internal divisions and conflicts, and the functioning of institutions is hindered by ongoing processes of conflict and compromise that arise due to mistrust among the various social groups within the state.

Ethnic and religious divisions on the territory of Bosnia and Herzegovina have deep historical roots. As noted by Nešković (2017: 30), Vizier Osman Topal-pasha (1861–1869), the Turkish leader in Bosnia, recognized that the inter-religious conflicts among ethnic groups were so intense and widespread that they posed a significant threat to the functioning and survival of the Turkish state in Bosnia and Herzegovina.

The depth of ethnic and religious divisions reached its peak during the war that took place from 1992 to 1995 in the territory of Bosnia and Herzegovina. This conflict involved the three largest ethnic groups, all of which also belonged to different religions. The central issue of the conflict was political and ethnic: the future of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, especially in the context of Croatia and Slovenia's secession from Yugoslavia. The referendum on the independence of Bosnia and Herzegovina on March 1, 1992, was boycotted by Serbs, but Muslims and Croats participated despite this. To this day, that date is celebrated as a national holiday in the FBiH, but not in Republic of Srpska. On that same day, March 1, 1992, a Serbian wedding party, Nikola Gardović, was killed in Sarajevo by Muslims, and it was clear that the conflict had begun. The war ended with the Dayton Peace Agreement, which, in the end, did not fulfill the wishes of the future and state organization of either of them.

My intention is not to delve into a detailed analysis of the causes of the war but to highlight the context of Bosnia and Herzegovina's formation in its current state, as well as the issue of state creation and organization as a factor in the social divisions within Bosnia and Herzegovina. This distinction is crucial in differentiating between

a 'civil' and a 'multi-ethnic' state (Nešković, 2017), and it also relates to the question of the type and method of achieving cohesion.

The compromise was reached under the pressure of the 'international community,' but the divisions that led to the war still persist. Nearly three decades after the Dayton Agreement, the three constituent nations of Bosnia and Herzegovina still lack a shared perspective on the past, present, or future of their country. Serbs, Croats, and Bosnians continue to engage in debates, both among themselves and externally, about the root causes of the war. They ponder whether the Yugoslav state disintegrated through dissolution or whether it collapsed due to secession with international support during the period from 1990 to 1992. (Nešković 2017: 7). These debates also extend to the issue of Bosnia and Herzegovina's political system, and consensus remains elusive on numerous other matters, both significant and less important.

First and foremost, citizens of Bosnia and Herzegovina belonging to different nationalities do not reach a consensus on crucial state symbols such as the coat of arms, anthem, flag, or public holidays. The majority of Serbs do not identify with the yellow-blue flag and coat of arms of Bosnia and Herzegovina; instead, they perceive the Serbian tricolor, the coat of arms of Republic of Srpska, and even the coat of arms of Serbia as their symbols. A similar situation arises concerning the attitude of Bosnian Croats toward state symbols. During sporting events featuring Croatia and Serbia, Croats and Serbs often cheer for these respective countries rather than Bosnia and Herzegovina. There have even been instances where citizens of Bosnia and Herzegovina have burned the flag of their own country during such events.

Public holidays are also a matter of dispute. Specifically, while November 25 is celebrated as Statehood Day in the Federation of Bosnia and Herzegovina (marking the day of the first session of ZAVNOBiH in 1943), the Republic of Srpska does not recognize this date as a holiday. This led to a diplomatic incident in 2014 when then-President of the USA, Barack Obama, sent official congratulations to all members of the BiH Presidency on the occasion of BiH Statehood Day. The member of the Presidency from Republic of Srpska couldn't accept the congratulation, as Republic of Srpska does not recognize November 25 as Statehood Day, resulting in diplomatic confusion (Večernje Novosti, 2014). Conversely, in Republic of Srpska, November 21, the day of the signing of the Dayton Peace Agreement, is celebrated as a holiday, which is not the case in the other entity.

The issue of state symbols is just one aspect of a broader pattern of disagreement and division among the citizens of Bosnia and Herzegovina. In this context, we may pose the following question: What is the role of institutions?

As an example, we can consider the educational system, which is where we encounter the initial problems, or one might say, the root of the problem. The Republic of Srpska is responsible for the education system within its territory, while the District of Brčko and ten cantons in FBiH have their respective Ministries of Education. This means there are 12 separate ministries responsible for education within the territory of Bosnia and Herzegovina (Popović, Lukić 1999).

Curricula for primary and secondary schools in various regions of Bosnia and Herzegovina are entirely distinct. Each group learns its own version of history, and it is well-established that 'there is not a single significant event in the history of Bosnia and

Herzegovina that all three nations experienced in the same way (...) Instead, each of them, following their national perspective, categorizes these events into winners and losers, heroes and martyrs, patriots and traitors.

CONCLUSION

If we look at the three mentioned dimensions and the institutional capacities of Bosnia and Herzegovina, we will see that the thesis that BiH is a weak state is proven to be correct. Bosnia and Herzegovina, along with its institutions, faces significant challenges and a notable lack of capacity in all of these dimensions. Citizens in Bosnia and Herzegovina do not feel secure and lack confidence in their institutions. For nearly 30 years, these very institutions have struggled to address jurisdictional conflicts and provide essential services to citizens in a professional manner.

These difficulties are caused partly by the inconsistent and vague provisions of the Dayton Agreement itself, but also partly by their distorted application and the lack of political will to solve the existing problems. This deficiency in political will is not solely a matter of the state and the attitudes of the political elite in Bosnia and Herzegovina; it is also a reflection of broader social polarization and the existence of deep divisions along ethnic and religious lines. These divisions render it nearly impossible to reach even a minimal consensus. Furthermore, this situation also reflects the inadequate approach of the international community.

Paradoxically, that polarization and those deep splits develop precisely through those institutions that should socialize individuals and integrate society. "State building in Bosnia and Herzegovina experienced a complete failure in the legitimizing aspect, which significantly undermines the results achieved in the remaining two fields" (Lazić 2018: 186) - security and institutional.

If we simplify the overall picture, we will see a closed circle involving society, the elite, and institutions, in which political elites absorb and articulate social divisions and turn them into a matrix of functioning institutions, and then these institutions influence the further growth and development of animosity and divisions in society.

Is it possible to break out of this circle, or are those who believed in Huntington's idea that the splits are insurmountable and inevitably lead to conflict, as opposed to Fukuyama, correct? (Kecmanović 2007)

Is there a way to increase the institutional capacities of BiH and make it more functional, or is Dr. Kecmanović right when he says that, since Yugoslavia fell apart because there were not enough Yugoslavs, "it cannot be any different with Bosnia because there are not enough Bosnians" (Kecmanović 2007)?

"The preservation of Bosnia and Herzegovina would not make sense if that country were to turn into an exception, and if in it citizenship rights (including the right to make full decisions on state issues) were permanently suspended" (Jović 2003: 56), and if the High Representative continued to revise the Constitution of Bosnia and Herzegovina with a tendency towards centralization (Karan 2015).

Until a mechanism is found for the three constituent nations to jointly solve problems without the pressure of the "international community" and without imposing one

"picture of the world", i.e. a vision of the construction and functioning of BiH in a certain way unacceptable to some of the three constituent (for example attempts to take away jurisdiction from the Republic of Srpska are unacceptable) - Bosnia and Herzegovina will remain an `unfinished state' (Nešković 2017). In such a state, basic services are not adequately provided to its citizens, and there is a lack of cohesion among the three constituent nations, leading to citizens feeling insecure and lacking confidence in the institutions.

REFERENCES

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2023), „Demografija i socijalne statistike: Zaposleni po djelatnostima, maj 2023", Sarajevo;

Caplan, Richard (2004), „International Authority and State Building: The Case of Bosnia and Herzegovina", *Global Governance*, Vol. 10, No. 1, The Politics of International Administration, Lynne Rienner Publishers, pp. 53–65.

Fukujama, Frensis (2007), *Građenje države: upravljanje i svetski poredak u XXI veku*, Beograd: Filip Višnjić.

Večernje Novosti (2014), Obama čestitao Dan državnosti BiH Ivaniću koji ga ne priznaje, 28.11.2014.

Jović, Dejan (2003), „Kakva budućnost za Bosnu i Hercegovinu?", *Reč*, (72.18), 47-59.

Kecmanović, Nenad (2007), *Nemoguća država,* Beograd: Filip Višnjić;

Karan, Siniša (2015), „Ustavnopravnopravna i politička priroda Odluka Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini", *Annual of the Faculty of Law/Godisnjak Fakulteta Pravnih Nauka*, 5(5).

Lazić, Vuk (2018), „Ograničenja primene koncepta izgradnje države: slučaj Bosne i Hercegovine", *Međunarodni problemi*, 70(2), 181-207.

Nakarada, Radmila (2007), „Transnacionalizacija, tranzicija i slaba država" u *Srbija 2000–2006: Država, društvo, privreda*, Beograd, Institut za evropske studije;

Nešković, Radomir (2017), *Nedovršena država: politički sistem Bosne i Hercegovine,* Friedrich-Ebert-Stiftung, Banja Luka;

Popović, Vitomir i Lukić, Vladimir (1999), *Dokumenti: Dejton-Pariz,* Banja Luka: Institut za međunarodno pravo i međunarodnu poslovnu saradnju;

Pointpulse (2018), „Stavovi građana o policiji u Bosni i Hercegovini i na Zapadnom Balkanu", Centar za sigurnosne studije BiH, Sarajevo;

Stojiljković, Zoran (2013a), *Država i korupcija*, Beograd: FPN i Čigoja štampa;

Stojiljković, Zoran (2013b), „Politička korupcija i slaba država", *Filozofija i društvo*, *24*(1), 135-159;

Transparency International (2013), *Global corruption barometer,* Germany;

Transparency International (2022), *Corruption perceptions index*, Germany;

UNODC (2013), *Poslovanje, korupcija i kriminal u Bosni i Hercegovini: Utjecaj mita i kriminala na privatna preduzeća,* Ured Ujedinjenih naroda za droge i criminal, Beč;

Vujanović, Jelena (2019), „Izbori za članove Predsedništva BiH i mogućnosti primjene presude Sejdić-Finci", u *Zbornik radova društvenih nauka sa 12. naučno stručne konferencije „Studenti u susret nauci STES 2019",* Univerzitet u Banjaluci;

INTERNET SOURCES

Al Jazeera 2014: Al Jazeera, „Bez naznaka suspenzije direktora SIPA-e", available at: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bez-naznaka-suspenzije-direktora-sipa-e, 18.12. 2014.

Analitika – centar za društvena istraživanja 2013: Analitika – centar za društvena istraživanja, „Fakti: novembar 2013", available at: http://www.analitika.ba/sites/default/files/publikacije/fakti_povjerenje_gradjana_13nov2013.pdf, 19.12.2014.

Bajrović 2019: Edib Bajrović, „Bonske ovlasti u teoriji i praksi“, available at: https://www.slobodnaevropa.org/a/bonske-ovlasti-bih-valentin-incko/30266525.html, 16.08.2023.

Crnalić 2023: Asim Crnalić, “Ako Schmidt realizuje bonske ovlasti, BiH je predstavljena kao protektorat”, available at: https://n1info.ba/vijesti/ako-schmidt-realizuje-bonske-ovlasti-bih-je-predstavljena-kao-protektorat/, 16.08.2023.

FZO RS 2015: FZO RS, „Zdravstvena zaštita u drugom entitetu“, available at: https://www.zdravstvo-srpske.org/pitanja-novinara/zdravstvena-zastita-u-drugom-entitetu.html, 17.08.2023.

Jazić 2017: Alen Jazić, “Polovina građana BiH na državnom budžetu”, available at: https://balkans.aljazeera.net/interactives/2017/8/13/polovina-gradana-bih-na-drzavnom-budzetu, 10.08.2023.

Politika 2021: Politika, „Ruski predstavnik u UN: Savet bezbednosti nije odobrio kandidaturu Kristijana Šmita za visokog predstavnika u BiH“, available at: https://www.politika.rs/sr/clanak/484026/Ruski-predstavnik-u-UN-Savet-bezbednosti-nije-odobrio-kandidaturu-Kristijana-Smita-za-visokog-predstavnika-u-BiH, 13.08.2023.

Sladojević 2021: Dragan Sladojević, „Srpska mjesečno daje 4,16 miliona KM za penzije zarađene u FBiH“, available at: https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Srpska-mjesecno-daje-416-miliona-KM-za-penzije-zaradjene-u-FBiH/691403, 11.08.2023.

Zvijerac 2023: Predrag Zvijerac, „Schmidt može smijeniti Dodika i zabraniti mu političko djelovanje“, available at: https://www.slobodnaevropa.org/a/schmidt-dodik-smjena-ohr-bosna-hercegovina/32450742.html, 15.08.2023.

Zukić 2007: Nada Zukić, „Pravna analiza zakona o zdravstvenom osiguranju u Bosni i Hercegovini“, available at: https://www.coe.int/t/dg3/sscssr/Source/Leganal_bh_bh.pdf, 17.08.2023.

Јелена М. ВУЈАНОВИЋ

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА КАО СЛАБА ДРЖАВА

Резиме

Скоро тридесет година након Дејтонског мировног споразума и даље се поставља питање о функционалности и будућности Босне и Херцеговине с обзиром на нефункционалну администрацију, све веће неповјерење грађана у институције и немогућност конститутивних народа да постигну консензус о основним питањима.

Анализом на темељу теоријске подјеле на слабе и јаке државе, покушаћемо да одговоримо на питање каква је то држава Босна и Херцеговина у свјетлу њене способности да реализује своје главне функције и да ријеши важне друштвене проблеме.

У првом дијелу рада биће представљена теоријска подјела на слабе и јаке државе, и приказани кључни елементи и димензије које нам говоре да ли је нека држава слаба или јака. Након тога ћемо кроз три кључне димензије – стабилност и сигурност, ефикасност у пружању услуга и друштвена кохезија, анализирати Босну и Херцеговину и њене институције и капацитете.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, слаба држава, администрација, стабилност, консензус, јавна управа.

Рад је предат 31. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 159.922.8.072:355.48(497.6)"2010/2020"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46252

Originalni naučni rad

*Žana S. VRUĆINIĆ**
The Faculty of Security Studies
University of Banja Luka

*Laurence A. FRENCH***
Justiceworks Institute, University of New Hampshire,
Durham, New Hampshire USA

PROFILING TROUBLED YOUTH (POSIT) IN REPUBLIC OF SRPSKA - TEN YEARS LATER

Abstract: Civil wars in former Yugoslavia have resulted in divided societies especially in those cultures where ethnic divisions exist. Problems become intergenerational when there are not sufficient resolutions leading to viable reconciliation. There often exists a collective malaise in these situations that manifests itself as primary and secondary post-traumatic disorders (PTSD). Secondary PTSD often afflicts the children and adolescent off springs of their parents or grandparents impacted by the conflict *per se*. Given that, group profiles of students from Republika Srpska (2010. versus 2020.) measured with the Problem-Oriented Screening Instrument for Teenagers, POSIT (Rahdert 1991) which covers 10 functional adolescent problem areas including substance use, mental health, family relations, and aggressive behavior/delinquency. Ten years later, it is important to maintain focus on the unmet psychological and social/cultural needs of traumatized children and youth, second-generation war victims because neglecting these problems could be costly for society in terms of later disorganization of this population, as it matures.

Key words: youth, Republika Srpska, POSIT.

INTRODUCTION

Conflict resolution and restorative justice within divided societies are challenging endeavors that often take generations to adequately resolve. War trauma adds to this challenge. Geopolitical solutions, while on the surface appear to appease all parties, are rarely sufficiently adequate, leaving a simmering latent hostility among competing groups. Social psychologists note that the subtle transfer of intergenerational biases help define inter-group dynamics that contribute to defining non-members

* Associate Professor, zana.vrucinic@fbn.unibl.org
** Professor emeritus, frogwnmu@ yahoo.com

as „others" while, at the same time, facilitating in-group cohesion and confirmation narratives (attribution biases). Race, ethnicity, religion (sectarianism), sex/gender, regionalism, and social class are common categories in discerning in-group/out-group dynamics. Following Simmel's classic theorem (Simmel 1955) during stressful times, out-group hostilities increase in-group cohesion. Other noted sociologists of the 20th century (Lemert 1951; Merton 1968; Park 1950; Sellin 1938; Becker 1964; 1963; Coser 1967; 1956) posited theories and models of group dynamics including the collective need to maintain social, cultural, and psychological boundaries in order for societal members to know where they stand vis-à-vis the status quo at any given time. Similarly, more recent theories such as intergroup emotions theory (Mackie et al. 2009; Mackie, Smith 2015; Maitner et al. 2017) postulates that worldview shapes our emotions due to similar group identification. Accordingly, these needs are intensified during times of chaos and crisis, whereby young people represent a particularly vulnerable category.

As a social group, the young people, first and foremost, share their belonging to a certain age group, as well as specific social characteristics, appropriate social roles, and behavioral patterns. It should be noted that the circumstances that hinder adequate social integration of the young people are especially noticeable in transitional societies. This is confirmed by the results of the research on young people in South-East Europe (Lavrič et al. 2019). In such societies, economic developments have shown that labor market demands are becoming so contradictory and changeable that the young people can hardly make rational decisions regarding their education and professional goals. Unemployment and insecurity related to building a professional career and changes in the field of education in terms of prestigious educational institutions that are unavailable to many are also accompanying phenomena (Lavrič et al. 2019). Mobility and intensified population migrations (usually from underdeveloped to more developed parts of the world) that accompany globalization multiply the risk factors (Ruddick 2003).

If all this is considered in the context of the young generation's growing up in Bosnia and Herzegovina (Republic of Srpska entity), the situation becomes even more complicated, and the outcomes of growing up are extremely uncertain. Thus, ethnic prejudice after the 1991-1995 civil war affect the existing modes of transferring values and behavioral patterns to the next generation. The young people are therefore pressured to seek a more uncertain and difficult path to gaining their identity and individual strategies for social integration. All of the identified problems also affect the young people in Bosnia and Herzegovina (Republic of Srpska entity), their position being even more precarious because, due to war, they have an immediate experience of existential vulnerability. Therefore, children and the young people in Bosnia and Herzegovina constitute a vulnerable population, as they live with their parents, some of whom, having gone through a four-year war, suffer from untreated PTSD. Given that the mentioned circumstances make them susceptible to problems in numerous areas of psychosocial functioning, they need continuous monitoring in this context.

ASSESSING INTER-GENERATIONAL STRESS AMONG ADOLESCENTS

In 1990, the United States National Institute on Drug Abuse (NIDA) created a protocol to assess teens - the Adolescent Assessment/Referral System (AARS) (Rahdert 1991) with an objective 139-item forced-choice instrument – the Problem-Oriented Screening Instrument for Teenagers (POSIT) that measured ten functional domains, including substance use, mental health, family relations, and aggressive behavior/delinquency. The United States National Institute on Drug Abuse (NIDA) offered this tool to all nations interested in these youth issues. Laurence French, working with Dr. Rahdert, adapted the POSIT as a tool for measuring cohorts of teens in order to ascertain their level of performance relevant to the 10 domain areas allowing for aggregate profiles by group (class, race/ethnicity/gender…). This process provided not only a snapshot of the group at any given time but allowed for intra-and inter-group comparisons. Moreover, it could be administered to a school cohort prior to the administration of an intervention (intervention on the part of an administrative body – eg in a hospital or other health care facility) and later, as an outcome measure of the program's effectiveness (pre and post assessment protocol). The test case for the aggregated POSIT was conducted in the mid-1990s with a sample of 468 rural White, Black, Mexican-American, Navajo, and Mexican adolescents (French, Picthall-French 1996; 1998; French 1983; 1994).

PROFILING ADOLESCENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FOLLOWING THE BALKAN WARS

Intergenerational trauma results when restorative measures are delayed as a result of patch-work geo-political solutions like those that emerged from the Balkan Wars of the nineties of the last century. Generalized war trauma encompassed the vast population engulfed in the Balkan Wars which continued until 2002. leading to untreated clinical issues resulting in increased violence including homicides and suicides. This is illustrated by a major study (Başoglu et al. 2005) which was approved by the Research Ethics Committee of the Institute of Psychiatry, King's College, University of London. The study addressed the psychiatric and cognitive effects of the Balkan War in the former Yugoslavia. A cross-sectional survey conducted between March 2000 and July 2002 with a population-based sample of 1358 war survivors from Belgrade, Serbia; Rijeka, Croatia; Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina entity / Bosnia and Herzegovina; and Banja Luka, Republic of Srpska entity / Bosnia and Herzegovina who had experienced at least 1 war-related stressor (combat, torture, internal displacement, refugee experience, siege, and/or aerial bombardment). The sample included men and women who were refugees displaced from their original homes (Internally Displaced Persons-IDPs). The study included a corresponding control group based on ethnicity, gender, and age. Regardless of ethnicity affiliation, the findings showed a common theme: that the survivors reported a sense

of injustice in relations to what they perceived to be a lack of redress for their trauma. Compared to the control group, the traumatized survivors held stronger emotional responses to impunity, a greater fear and loss of control over their lives, a diminished belief in the benevolence of people, a stronger affiliation to the dictates of their ethnic beliefs and higher rates of PTSD and depression (Başoglu et al. 2005). These unmet and untreated social and psychological needs are invariably transmitted to their children and subsequent generations sentiments again stated in the 2009 NATO Parliamentary Assembly's 70th Rose-Roth Seminar held in Sarajevo.

THE PRESENT/COMPARATIVE STUDY

The Rose-Roth (2009) report indicated that young people in Bosnia-Herzegovina (BiH) had acquired an even more provincial and narrow outlook than that of their parents who were directly involved in the Balkan Wars of the nineties of the last century. Part of this problem is that the schools in BiH are almost exclusively segregated along ethnic lines with each entity promoting its skewed version of the conflict. Collectively, psychological crises among children and youth serve to impede any reconciliation efforts within the various ethnic groups caught up in the Balkan conflicts. Studies on ethnic stereotypes in Bosnia-Herzegovina measured the nature of continued out-group negativity harbored by youths in Sarajevo (Bosnians) and Banja Luka (Serbs) indicated significant inter-group negative stereotypes, a clear reflection of their respective socialization within a polarized society (Turjačanin 2004).

Using the Rose-Roth findings, in 2009-2010 Laurence French, conducted a POSIT assessment of youth impacted by the effects of the Balkan Wars, including NATO bombing of the Vojvodina, Province in Serbia during the Kosovo conflict in 1999. Here, French and his associates, Goran Kovacevic and Lidija Nikolic-Novakovic (French et al. 2013), embarked on administering the POSIT among samples representing the three major ethnic groups in Bosnia-Herzegovina (Muslim Bosnians, Catholic Croats, Orthodox Serbs) as well as Orthodox Serbs in the Vojvodina Province. The authors (French et al. 2013) normed the 139-item POSIT in the Slavic language with special attention to cultural nuances common to the entire sample set. The Slavic-language screening instrument was offered as a tool designed not only to ascertain the current collective profile of the students and to identify (red flag) individuals with major unmet social, health, and clinical needs but also as a method for measuring outcomes from intervention programs being offered by numerous NGOs (French 2003).

The selective representative sampling involved testing a high school students from a Republic of Srpska school, East Sarajevo – the predominant Orthodox section of the national capital (48 students), the Persian Bosnian College, an exclusive Bosnian high school in Sarajevo (68 students), the Croatian Catholic School in Kiseljak, Bosnia and Herzegovina (31 ученик), and the High School of Mechanical Engineering in Pancevo, Serbia (49 students), located in Vojvodina Province. The total sample

consisted of 217 students (131 males and 86 females) (M = 16,50, SD= 1,63). As stated earlier, the minimum mean score (MMS) is 38 which represents the cumulative cut off (red flag) for critical scores. The only group that fell below the MMS was the female Bosnian (37.8) in comparison to the female Serbia sample (63). The male Bosnian and female RS Orthodox samples each had a MMS of 50 while the female Catholics had a similar score (49.5) with their male counterpart registering 47.6.

Second POSIT research was conducted on a sample of students from Republika Srpska at the end of 2019 and during 2020. This research was conducted on a sample of 789 students, 471 of which were primary school students and 318 were secondary school students from Republic of Srpska entity. The sample included 53.7% boys and 46.3% girls. The ages of the participants ranged from 12 to 19 years old (M = 14.92, SD = 1.79). 51.8% of respondents were from urban areas and 48.2% from rural areas. Most of them come from two-parent (86.2%), two-child (63.2%) families, and according to the self-report, most of them were financially well off (76%). The parents' educational level is mainly secondary (70.1% mothers and 76.2% fathers).

The research sample included schools from predominately Orthodox/Serbs neighborhoods from the Republic of Serbia resulting in a selective stratified sample of 789 students (424 boys/365 girls) from five Public Institution Primary School (PIPS). The three rural PIPS schools included in the sample were „Petar Petrović Njegoš", Maslovare, „Stanko Rakita" in Vrbanja and „Branko Ćopić" in Prnjavor. The PIPS urban schools, both in Banja Luka, included in the sample were „Branko Ćopić" and „Sveti Sava" (Saint Sava). The three Public Institution (PI) secondary schools included in the sample were the PI Electrotechnical School, „Nikola Tesla;" the PI Economic School, and the PI Secondary School for Tourism, Catering, and Trade – all located in Banja Luka (RS high schools are located in urban settings accommodating urban and rural communities).

In both studies students were informed about the study by their teachers, after which the parents received written information about the research and gave written consent for their child's participation in the study. The research was conducted within classrooms, with school officials' approval and supervision at the time when they were free of their regular school duties and tasks. Students received no payment for completing the questionnaires and their participation was strictly voluntary, with the right to withdraw at any time without penalty.

Research design

The aim of the current research was to measure the extent of progress or stagnation in the context of the Rose-Roth assessment of the war-torn children and youth. In this cross-sectional comparative study raw data collected during 2010. (French et al. 2013) and during 2020. were used. It is important to point out that the second study began and ended before the onset of the COVID-19 pandemic and subsequent closures, so this factor did not affect the results of the study. Table 1 shows examples of POSIT items.

Table 1: POSIT Item examples

POSIT Functional Areas	Item examples [a]
Substance use/abuse	Do you get into trouble because you use drugs or alcohol at school? Have you started using more and more drugs or alcohol to get the effect you want?
Physical health status	Do you have trouble with stomach pain or nausea? Do you have less energy than you think you should?
Mental health status	Do you get easily frightened? Do you feel sad most of the time?
Family relations	Do your parents or guardians usually agree about how to handle you? Do your parents or guardians and you do a lots of things together?
Peer relations	Do you have friends who damage or destroy things on purpose? Do your friends cut school a lot?
Educational status	Do you get A's and B's in some classes and fail others? Are you good at math?
Vocational status (16 yrs. and over)	Did you have a paying job last summer? Have you been frequently absent or late for work?
Social skills	Is it hard for you to ask for help from others? Do people your own age like and respect you?
Leisure and recreation	Is your free time spent just hanging out with friends? Do you participate in team sports which have regular practices?
Agressive behaviour and delinquency	Have you stolen things? Do you get into fights a lot?

[a] Rahdert 1991; Dembo, Anderson 2005.

RESULTS

The original standardization (reliability and validity) of the POSIT provided cutting scores (critical scores) for each of the 10 functional areas (domains). A profile sheet allows for either individual or aggregate presentation of the 10 functional areas and their level of significance (Rahdert 1991). Table 2 shows group comparative POSIT profiles on a sample of students from Republika Srpska.

Table 2. Comparative POSIT profiles - 2010. (N= 48) vs. 2020. (N=789)

POSIT Functional Areas	2010		2020		Critical score for pathology
	M 32 66,67%	F 16 33,33%	M 427 (53,7%)	F 365 (46,3%)	
Substance use/abuse	2	0	2	1	(1)
Physical health status	2	3	3	3	(3)
Mental health status	7	9	7	9	(4)
Family relations	2	3	3	2	(4)
Peer relations	4	4	3	2	(1)
Educational status	9	9	9	10	(6)
Vocational status	5	9	7	8	(5)
Social skills	3	4	3	3	(3)
Leisure and recreation	5	6	5	5	(5)
Agressive behaviour and delinquency	7	5	5	5	(6)
*MMC	46	50	47	47	(38)

*MMS – Minimum Mean Score baseline for pathology = 38

The research results indicate that the 2010 and 2020 POSIT profiles of research sample of students are quite similar leaving current Republic of Srpska youth as vulnerable as the earlier generation targeted by the NATO Parliamentary Assembly's 70th Rose-Roth report. The 2020 minimum mean scores, like the 2010 profile, remain at pathological levels 2 to 5 points above the MMS level. Even then, substance abuse and/or aggressive behaviors do not manifest themselves as pathological domains. It is possible that mental health problems in research samples of young people from 2010 and 2020 affect their peer relations and educational outcomes. Both POSIT profiles indicate that mental health issues affect females more than their male counterparts. On the other hand, family relations appear to be a protective factor in both samples. Nonetheless, the POSIT has proven its utility in both identifying individuals with severe pathologies in need of treatment as well as providing an overview of the collective student profile providing guidance to intervention programs that can be measured in a "pre/post" test format in order to more accurately measure desired outcomes.

CONCLUSION

Corrective measures for a more harmonious society were spelled out at the NATO Parliamentary Assembly's 70th Rose-Roth conference held in Sarajevo in March 2009 which called for a neutral and objective judiciary, secular education, the end of corruption, economic stability, and the resettlement of ethnic enclaves displaced during the 1991-1995 conflict. This was an exploratory study devised to measure the

effectiveness, if any, of the programs outlined and proposed by the combined European Council, EU, and NATO to bring about reconciliation and restorative justice within Bosnia-Herzegovina. The basic premise is that any successes should be manifested in the attitudes and behaviors of the emerging generation – the adolescent cohort being formally socialized in schools and at home.

Given that Bosnia and Herzegovina is still divided between three main ethnic groups, muslim Bosniaks, orthodox Serbs and catholic Croats, the idea for future researchers would be to re-include young people from the other two factions in the research sample. Such a comparative study would show which psychosocial areas of young people indicate a pathological level of functioning, largely caused by the provincial, ethnically biased perspectives of the Balkan wars, which is reflected on these victims of the war of the second generation, ten years later.

REFERENCES

Başoglu et al. 2005: Metin Başoglu, Maria Livanou, Cvetana Crnobarić, Tanja Francisković, Enra Suljić, Dijana Đurić, Melin Vranesić. Psychiatric and cognitive effects of war in former yugoslavia: association of lack of redress for trauma and posttraumatic stress reactions. *JAMA, 294*(5), 580–590. https://doi.org/10.1001/jama.294.5.580

Becker 1963: Howard S. Becker. *Outsiders; studies in the sociology of deviance*. Glencoe, IL: Free Press.

Becker 1964: Howard S. Becker. *The Other Side: Perspectives on Deviance*. New York: The Free Press.

Coser 1956: Lewis A. Coser. *The Functions of Social Conflict*. Glencoe, IL: Free Press.

Coser 1967: Lewis A. Coser. *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York: The Free Press.

Dembo, Anderson 2005: Richard Dembo, Amanda Anderson. „Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers". *Mental Health Screening and Assessment in Juvenile Justice*. Eds. Grisso Thomas, Vincent Gina., Seagrave Daniel. New York, NY: Guilford Press, 112–122.

French 2003: Laurence A. French. „Neurophysiology and neuropsychology of child and adolescent impulsivity". *Encyclopedia of Juvenile Justice.* Eds. McShane M. Williams. III, F., (pp. 253-254). New York, NY. Sage Publications.

French et al. 2013: Laurence A. French, Goran Kovacevic, Lidija Nikolic-Novakovic. Assessing the Aftermath of War among Teens in Bosnia & Serbia: Measures of Substance Abuse and Delinquency with the POSIT (Problem-Oriented Screening Instrument for Teens). *Alcohol Treatment Quarterly, 32*, 95-106.

French 1983: Laurence A. French. The post-Vietnam traumatic stress disorder. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology,* 27 (3), 335-345.

French 1994: Laurence A. French. Early trauma, substance abuse and crime. *Police and Criminal Psychology, 10,* 64-67.

French, Picthall-French 1998: Laurence A. French, Nancy Picthall-French. The Role of Substance Abuse Among Rural Youth by Race, Culture, and Gender. *Alcohol Treatment Quarterly, 16* (3), 101-108.

French, Picthall-French 1996: Laurence A. French, Nancy Picthall-French. Assessing three adolescent groups in New Mexico using the Problem-Oriented Screening Instrument. *Psychological Reports.* 79, 242-242.

Lavrič et al. 2019: Miran Lavrič, Smiljka Tomanović, Mirna Jusić. *Youth Study Southeast Europe 2018/2019.* Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung. https://www.fes.de/en/youth-studies/. [3. maj 2023].

Lemert 1951: Edwin M. Lemert. *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory or Sociopathic Behavior.* New York: McGraw-Hill Book Company.

Mackie, et al. 2009: Diane M. Mackie, Angela T. Maitner, Eliot R. Smith. „Intergroup emotion theory". *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Ed. Nelson D. Todd. New York, NY, Hove, East Sussex: Psychology Press, 285–307.

Mackie, Smith 2015: Diane M. Mackie, Eliot R. Smith. „Intergroup emotions". *APA handbook of personality and social psychology: Vol. 2. Group Processes.* Eds. Mikulincer Mario, Shaver R. Phillip. Washington, DC: American Psychological Association, 263–293.

Maitner et al. 2017: Angela T. Maitner, Eliot R. Smith , Diane M. Mackie. „Intergroup emotions theory. Prejudice and differentiated emotional reactions toward outgroups". *The Cambridge handbook of the psychology of prejudice.* Eds. Sibley G., Chris Barlow, Fiona Kate. Cambridge: Cambridge University Press, 111–130.

Merton 1968: Robert K. Merton. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.

Park 1950: Robert E. Park. *Race and culture*. New York: Free Press.

Rahdert 1991: Elizabeth R. Rahdert (Ed.). *The Adolescent Assessment/Referral System Manual.* Washington, DC: Pacific Institute for Research and Evaluation.

Rose-Roth, (2009). South Eastern Europe: From Dayton to Brussels (Mission Report). Sarajevo, BiH: NATO Parliamentary Assembly, 70th Rose-Roth Seminar. https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Rose Roth%2C+%282009%29.+South+Eastern+Europe%3A+From+Dayton+to+Brussels+%28Mission+Report%29.+Sarajevo%2C+BiH%3A+NATO+Parliamentary+Assembly%2C+70th+Rose-Roth+Seminar. [14.april 2023]

Ruddick 2003: Sue Ruddick. The Politics of Aging: Globalization and Restructuring of Youth and Childhood. *Antipode, 35*(2), 335–364.

Sellin 1938: Thorsten Sellin. *Culture, conflict and crime*. New York: Social Science Research Council.

Simmel 1955: Georg Simmel. *Conflict and the web of group affiliations*. New York: The Free press.

Turjačanin 2004: Vladimir Turjačanin. Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. *Psihologija, 37*(3), 357-374

Жана С. ВРУЋИНИЋ
Laurence A. FRENCH

ПРОФИЛИСАЊЕ ОСУЈЕЋЕНЕ ОМЛАДИНЕ (POSIT) У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – ДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛИЈЕ

Резиме

Грађански ратови у бившој Југославији резултирали су подијељеним друштвима, посебно у оним културама у којима постоје етничке подјеле. Проблеми постају међугенерацијски када нема извјесног рјешења које води до одрживог помирења. У овим, етнички подијељеним друштвима, често постоји колективна малаксалост, која се манифестује као примарни и секундарни посттрауматски стресни поремећај (ПТСП). Секундарни ПТСП често погађа дјецу и адолесценте преко њихових родитеља који су погођени конфликтом *per se*. С обзиром на то, упоређени су групни профили ученика из Републике Српске (2010. *versus* 2020.), мјерени Инструментом за скрининг оријентисаним на проблеме за тинејџере (Problem-Oriented Screening Instrument for Teenagersк, POSIT (Rahdert 1991) који покрива 10 функционалних проблематичних области адолесцената укључујући употребу супстанци, ментално здравље, породичне односе и агресивно понашање/делинквенцију. Десет година послије, важно је одржати фокус на незадовољеним психолошким и социјалним/културним потребама трауматизоване дјеце и омладине, жртава рата друге генерације, јер би занемаривање ових проблема могло бити „скупо" за друштво у смислу касније дезорганизације ове популације, како сазријева.

Кључне ријечи: млади, Република Српска, POSIT.

Рад је предат 30. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 351.746.1(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46888

Оригинални научни рад

*Дејан Р. ЛАБОВИЋ**
Министарство одбране Републике Србије, Војнобезбедносна агенција,
Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет „Унион Никола Тесла“ у Београду

*Жарко Р. БРАКОВИЋ***
Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет „Унион Никола Тесла“ у Београду

НОРМАТИВНИ АСПЕКТИ УПРАВНОГ МОНИТОРИНГА СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Историјски развој људског друштва константно наводи истицање људских права и слобода, као основног постулата за настанак и развој демократског и цивилног друштва, а тиме и савремене јавне управе, са снажном правном основом и службама безбедности које су законски вођене и контролисане. У таквим условима, безбедност представља један од фундаменталних услова за егзистирање друштвене заједнице, од које зависе све друштвене и економске појаве, а која је уско везана за државу, кроз планирање, организовање и предузимање мере и активности, у циљу заштите лица и имовине од различитих угрожавајућих појава. Истовремено, субјекти безбедности као носиоци такве делатности у друштву, предузимају одговарајуће управне мере и радње које имају улогу константног мониторинга таквих активности. Тиме је управни мониторинг служби безбедности од нарочитог значаја за функционисање и транспарентност система безбедности државе, с обзиром на поверљиву природу највећег дела активности служби безбедности, односно неопходност спознаје јавности да ли се средства за реализацију таквих активности, користе на исправан, законит, економичан и учинковит начин. Централни део рада је идентификовање специфичности управног мониторинга служби безбедности Републике Србије, дефинисаног нормама системских закона и подзаконске регулативе који нормативно уређују ову област. Најзад, у завршном делу рада идентификовано је, да управни мониторинг суштински представља стални процес екстерног и интерног надзора и контроле извршавања свакодневних послова и задатака служби безбедности, кроз предузимање одговарајућих управних радњи и мера, а чији ефекти су у функцији остваривања законом дефинисаних надлежности и овлашћења.

Кључне речи: управна контрола, надзор, агенција, мониторинг, безбедност, служба.

УВОД

Са историјског становишта државе, основна замисао напредних мислилаца увек је била да се ограничи власт властодржаца и обезбедити функционисање државе у складу са законом и позитивним правним актима. Управо је тај део везан за настанак

* Ванредни професор, labovicdejan@gmail.com
** Ванредни професор, zarko964@hotmail.com

и развој управе која је настала истовремено са контекстом организовања и развоја првих функција државе као националне заједнице (Лилић, Димитријевић и др. 2004: 22-24). У том контексту, управа се најчешће идентификује као јавна управа и дефинише као сложени управни систем државне власти са улогом доношења управних одлука, ради остваривања потреба друштва (Миленковић 2013:43), у којем су службе безбедности део таквог система и представљају производ сложеног и дугог развојног процеса државе, чије функционисање се показало као неопходно за укупно егзистирање државе како на унутрашњем, тако и на међународном плану (Бајагић 2008: 23).

С тога, за потпуно идентификовање управног мониторинга[1] служби безбедности Републике Србије неопходно је претходно сагледати нормативни положај и функционисање истих у систему безбедности и јавној управи Републике Србије. У систему безбедности РС, положај и функционисање служби безбедности РС уређен је одредбама Закона о основама уређења служби безбедности Републике Србије (Службени лист СРЈ, број 37/2002 и 17/2004), као обавештајно-безбедносни систем Републике Србије, којег чине три службе безбедности: Безбедносно-информативна агенција (БИА), Војнобезбедносна агенција (ВБА) и Војнообавештајна агенција (ВОА), чији положај непосредно уређују два системска закона, Закон о БИА (Службени гласник РС бр. 42/2002, 111/2009, 65/2014 – одлука УС, 66/2014 і 36/2018) и Закон о ВБА и ВОА (Службени гласник Републике Србије број 88/2009, 55/2012, 17/2013), и одговарајући подзаконски прописи за ближе спровођење истих. С друге стране, у јавној управи[2] Републике Србије основни положај служби безбедности РС, дефинисан је одредбама Закона о државној управи Републике Србије (Службени гласник РС бр. 79/05, 101/07)[3], као органа државне управе, који функционишу у оквиру правила и процедура које владају у јавној администрацији, и који су двојако организовани. Прво, као *посебни органи управе*[4] у оквиру одговарајућег министарства (управе, инспекторати, дирекције и агенције) за обављање извршних, са њима повезаним, инспекцијских и стручних послова. Друго, као *посебне организације*[5], које се оснивају у другим посебним законима за обављање стручних и са њима повезаним пословима, код којих је неопходна већа самосталност од оне, коју имају посебни органи управе у саставу министарстава (Миленковић 2013: 128-129).

---

1 Управни мониторинг представља комплексан процес законском и подзаконском регулативом дефинисан начин коришћења управних мера и радњи односно техника контролних механизама и процедура за реаговање на вероватно сумње о кршењу важећих прописа, са омогућавањем пријављивања надлежним органима без страха од одмазде (Caparini 2001: 63).

2 Јавна управа је сложен нормативно уређен систем, неизоставан у деловању система националне заједнице сваке државе, при чему је нормативни положај јавне управе у Србији дефинисан *Законом о министарствима* (Службени гласник РС бр. 44/14, 14/15, 54/15, 96/1562/17), *Законом о државној управи* (Службени гласник РС бр. 79/05, 95/10, 99/14, 47/18, 30/18), *Законом о локалној самоуправи* (Службени гласник РС бр. 129/07, 83/14,101/16 и 47/18), Статутима градова и општина, као и низом подзаконских аката донетим за ближе спровођење наведених законских прописа.

3 Члан 1. 28. и 33. *Закона о државној управи* РС (Службени гласник РС бр. 79/05, 101/07).

4 Војнобезбедносна агенција и Војнообавештајна агенција су органи управе у саставу Министарства одбране, члан 2. *Закона о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији* Службени гласник Републике Србије бр. 88/2009, 55/2012, 17/2013.

5 Безбедносно–информативна агенција је самостална посебна организација потчињена Председнику Владе Републике Србије, члан 1. *Закона о БИА,* Службени гласник РС бр. 42/02, 111/09, 65/14, 66/14 и 36/18.

Будући да службе безбедности у демократским друштвима теже ефикасности, политичкој неутралности, привржености и професионалној етици, први гарант за правилан и законит рад, јесте да су исте стално подвргнуте контроли од стране институција и тела које врше законски мониторинг рада јавне администрације у систему власти државе[6]. Овде мора стално бити на уму чињеница, да су службе безбедности веома сложен и осетљив државни инструмент и да треба константно водити рачуна о легитимности њихове употребе, о контроли њиховог рада, као и о унапређивању њихове организације и механизма контроле (Јовановић, Тренковић и др. 2016:38). Зато, савремена јавна управа, јавности, мора представити рад служби безбедности трансапарентно, са интенцијом да ознаку тајности рестриктивно употребљавају и то само за оне случајеве који заиста угрожавају националну безбедност, с обзиром да је разбијање те мистичности и враћања поверења међу грађане приоритет савремене јавне управе[7]. Паралелно са тим, у систему јавне управе неопходно је успоставити и ефикасне механизме мониторинга служби безбедности, како би службе деловале у складу са овлашћењима утврђеним у Уставу, законима и другим прописима, који су истовремено и предуслови за ефикасну државну управу и „камен темељац" развоја цивилног друштва. Уопштено, рад служби безбедности је црна кутија којом се мора руковати на одређени начин, да би се стекао увид у њу (Van Delden 2012: 9).

Најзад, слободно се може рећи, да би, са теоријског и нормативног становишта, управни мониторинг служби безбедности Републике Србије представљао посебан сегмент управне делатности органа јавне (државне) управе Републике Србије, који се двојако реализује кроз *правну* управну делатност: доношење општих управних аката и *неправну* управну делатност: реализацију материјално–техничких радњи, а у циљу примарне диспозиције одређене правне норме, и ради стварања конкретног правила понашања за појединачни случај (Миленковић 2013: 43).

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ТЕРМИНА „УПРАВА, КОНТРОЛА И НАДЗОР" СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ

У дефинисању појма управе као многозначног и реалног феномена, најчешће одређење термина „управа"[8] налази се у традиционалном правно-политичком становишту и савременом појмовном дефинисању комплексности управе, као правног појма и иструмента социјалне регулације[9]. Тиме, полазећи од традиционалног

6 У Републици Србији то су: Скупштина РС са својим Одборима за безбедност и унутрашње послове, Председник Републике, Влада са ресорним Министарствима, Савет за националну безбедност РС, Заштитник грађанина, Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности, Ревизорске институције, Генерални инспектор службе безбедности, Унутрашња и буџетска контрола службе безбедности, као унутрашње организационе јединице истих и Узбуњивач.

7 Ова се тешкоћа може отклонити применом начела по коме национална безбедност ни у најтежим ситуацијама не сме бити коришћена као изговор за напуштање обавезе поштовања закона и људских права.

8 Реч управа потиче од латинске речи *administratio*, што као именица значи управљање, вођење, помагање, www. wikipedia. org.

9 У савременом друштву управа се развија у склопу општег друштвеног развоја друштва, где је појам управе веома сложен и поседује политичка, правна, социолошка и друга обележја (Томић 2009:36).

правно-политичког становишта, термин управа карактерише дуализам рационалног сазнања структуралног и функционалног појма исте, који стоје у тесној узајамној међузависности и вези (Куниħ 2001: 6–7). У структуралном смислу, појам управе одређује идентификација фактора чију дату делатност (функцију) врше органи, када се говори о субјективном појму управе, док у функционалном смислу управа се одређује као посебна делатност, као „ управна функција[10]" система власти, која се од других делатности разликује по својим садржинским обележјима, и тада се говори о објективном појму управе. Наведена посебна делатност као управна функција система власти у пракси представља с једне стране, управну делатност законом дефинисаних органа[11], којима су поверена јавна односно управна законом дефинисана овлашћења тзв. *државна ӯправа* и с друге стране, управну делатност недржавних субјеката, као вршиоца управе ван оквира државе а којима је поверено вршење управе[12], и који је врше као своју „допунску" активност тзв. *недржавне ӯправе* (Милков 1993:23). Тиме, са традиционалног становишта управа појмовно и териминолошки обухвата све вршиоце управне делатности по основу садржинског обележја делатности „управне функције" коју врше органи и организације из јавне управе и изван јавне управе (Милков 1993:42).

Савремено теоријско одређење термина управа полази од схватања државе као организације чија је социјална функција вршење јавних служби, односно концепта државе као организације која пружа јавне услуге (Rosenbloom 1982: 3-4). Наиме, савремено појмовно дефинисање, одређује управу полазећи од теоријског и позитивноправног појма управе. Савремени теоријски појам управе одређује да је управа сложен управни систем људске сарадње у процесу легитимног утицаја на понашање људи према унапред постављеним стандардима, ради неутралисања негативних ефеката неизвесности (Поповиħ 1989: 42–45). Са друге стране, позитивноправни појам управе одређује управу полазећи од важећих уставних и законских прописа, односно одговарајућих уставних и законских дефиниција управе које су дате у важећим уставним документима, у одговарајућим законима и другим прописима, којима се регулишу послови и организација управе (Стјепановиħ 1973: 27–31). У том смислу, модерни теоријски појам управе, који данас преовлађује у развијеним земљама (посебно европским), полази од концепта управе као једног сложеног управног система социјалне функције државе и иструмента за регулацију опште друштвене добробити, кроз реализацију управних активности у оквиру вршења јавних служби, с обзиром да управа на различите начине утиче на друштво и зависна је од њега (Поповиħ 1989: 64). У пракси, данас је управа „сервис грађана", односно регулатор друштвених процеса и односа, и задовољавања многобројних савремених легитимних потреба грађана (Kamarić, Festić 2004:141). Такође, појам управа има двојако значење: у једном

10 Управна функција обухвата доношење управних одлука које имају за циљ свакодневно оперативно извршавање конкретних задатака који се пред систем власти постављају (Krbek 1950:79).

11 Скупштина, Председник Републике, Влада, судови, тужилаштва, локалне управе и јавне службе, и недржавни органи и организације, којима су поверена управна овлашћења.

12 Управна овлашћења најчешће се поверавају оним недржавним субјектима за које јс прописом утврђено да обављају делатност „од посебног друштвеног интереса (школство, „комуналне делатности" здравство и сл.), односно овлашћење да обављају неке од ауторитативних и неауторитативних управних делатности, где се вршење послова, од посебног друштвеног инереса, не сматра, аутоматски, располагањем јавним овлашћењима (Томиħ 2011:122).

смислу означава скуп управних организација једне државе, а у другом смислу употребљава се као ознака обављања одређене делатности. С тога, модерно теоријско одређење појам управе дефинише као сложен систем социјалне регулације, односно управну и државну делатност државе у организационо-формалном смислу, коју врше државни органи управе према уставу и законима државе, а у складу са начелом поделе власти на: законодавну, управну и судску власт (Kamarić, Festić 2004:167). Овде треба навести, да у контексту термина управа, у функционисању државних администарција савремених држава за исти, најчешће се везује термин јавна управа[13]. Већина теоретичара под јавном управом подразумева све делатности, које управа као организација за социјалну регулацију друштвених процеса обавља, у оквиру права и дужности државе и део је извршне државне власти (Миленковић 2013: 21-22). Иначе, у пракси, јавна управа означава све вршиоце управне делатности, како у оквиру организационе структуре система власти, коју чине различити територијални и функционално децентрализовани субјекти, тако и изван истог, где се као вршиоци јављају недржавни субјекти, који врше управне активности коришћењем поверених јавних овлашћења. За разлику од недржавних субјеката, јавну управу коју реализују државни субјекти карактерише примена јавних овлашћења, уз могућност примене принудних средстава иза којих увек „стоји" држава са својим ауторитетом. Начин организације, делатности и методе рада јавне управе се разликују од земље до земље , зависно од социо-економских и политичких прилика, па у некој земљи може постојати више јавних управа са различитим управним овлашћењима (нпр. федерална и државне управе), где најнижи ниво јавне управе представља локална управа (Томић 2009:36).

Када је у питању термин „контрола", он подразумева директно уплитање у рад органа који се контролише у смислу могућности доношења одлука у вези са нормативно дефинисаним организацијским политикама и процедурама. Са теоријског становишта, термин „контрола" представља процес којим се мери степен реализације планираних циљева, којим се утврђује степен одступања реализованих од планираних величина и којим се стварају услови за благовремено и адекватно предузимање корективних активности[14] и исти се може поделити у четири фазе: дефинисање метода и стандарда мерења радних резултата, мерење резултата, поређење резултата са предвиђеним стандардима, и реализација корективних акција (Ерић 2000:16). У систему јавне власти савремених држава, контрола је једна од интегралних функција процеса менаџмента, у оквиру којег, да би контрола постигла свој циљ, мора бити претходно нормативно дефинисана, комплексна и стална, објективна, аргументована и аналитичка, организована и планска, стручна и економична, благовремена и диференцирана, јавна и подстицајна и припремљена (Талијан, Талијан 2011:219). Према томе, „контрола" најчешће представља дефинисан

13 Јавна управа преовладава у англосаксонском правном и политичком систему и употребљава се у три најчешћа значења: 1. јавна администрација (public administration), што представља стручни део државног управног апарата, 2. јавна предузећа и установе, односно недржавну управу, и 3.) управни апарат локалне самоуправе (Лилић, Кунић и др. 1999: 73–74).

14 Носиоци контроле могу, уколико се приликом контроле уоче неке неправилности у раду, да затраже или нареде обуставу радњи које су у току, да покрену поступак за утврђивање законске и/или политичке одговорности, тј. за изрицање санкција лицу које је одговорно за настале неправилности (Ерић 2000: 22).

однос између контролисаног субјекта и контролора, поводом сврсисходног обављања послова из надлежности контролисаног субјекта, у вези с чим контролор може предузети или иницирати одређене корективне или репресивне мере. Полазећи од предмета контроле, можемо разликовати ванправну и правну контролу. Ванправна контрола односи се на политичке, стручнотехничке и друштвене вредности (парламентарна контрола, владина контрола и контрола од стране заштитника грађана), док је правна контрола она која, као контролни узор, у први план ставља правну норму (Томић 2011:238). Међутим, према пореклу носиоца контроле, можемо разликовати унутрашњу контролу, која се додељује законом посебном органу који организационо припада државном органу система власти, и спољашњу контролу, коју врше органи који се не налазе у саставу државног органа који подлеже контроли (Хаџић 2012:19). Наиме, у пракси термин „контрола, понекад се изједначава са термином „надзор", који је сталног карактера и у оквиру којег се контрола обавља и представља најјачи облик утицаја вршиоца надзора према ономе чија се активност надзире, јер надзор без контроле је могућ и остварив, али недовољно ефикасан (Милосављевић 2012:19). Међутим, надзор је шири процес од контроле и најчешће се односи на процес процене усклађености организацијских или људских активности са одређеним критеријумима и на тој основи давања препорука. Посебна карактеристика „надзора" је систематско посматрање и оцењивање рада другог субјекта , на основу утврђених мерила и уз могућност да субјект вишег нивоа утиче на рад субјекта нижег нивоа[15], односно надзор мора да укаже на евентуалне недостатке, па и да унапреди пословање кроз препоруке и сугестије (Стевановић, Стајић 2015: 285). Произилази да је тачка разликовања између појма „надзора" и „контроле", између осталог, и у различитим овлашћењима носилаца ових механизама, тј. надзорних и контролних органа (Wills, Vermeulen et al. 2011: 41).

Што се тиче контроле служби безбедности, треба истаћи да се ради о веома комплексној делатности, јер се у друштву увек поставља питање ефикасности и сврсисходности њиховог рада и поступања уколико се њихове, често тајне и веома поверљиве, активности и информације изложе јавном надзору. Наиме, контрола служби безбедности представља континуирано праћење њених планираних мера и активности, нарочито реализованих мера и њиховог међусобног одступања, с намером да се планиране активности одрже у оквирима којима се обезбеђује остваривање планираних задатих циљева заштите националних интереса државе (Радовановић, Каровић 2015:199). У већини савремених држава, контрола служби безбедности егзистира као *екстерна* (посебна законодавна, извршна, судска и др. државна тела) по принципу субординације организације система власти и законских овлашћења и *интерна* (посебна унутрашња тела органа) по принципу унутрашње управне контроле по службеној дужности и дефинисаним процедурама системских закона и подзаконских регулатива за организацију и функционисање органа.

Међутим, у односу на контролу, надзор служби безбедности се најчешће заснива на пет темељних начела: начелу подређености и одговорности служби безбедности

15 Појам надзора треба разликовати од појмова управљање и контрола, који подразумевају директно учешће у процесу доношења одлука, које се односе на политику и праксу организације (Радовановић, Каровић 2015: 195-221).

државним властима; начелу идеолошко-политичке и интересне неутралности; начелу одговорности службе за њихов рад и професионалне одговорности и оперативне самосталности припадника у свакодневном извршавању поверених задатака; начелу потребне транспарентности у раду, у складу са одговарајућим важећим прописима и начелу дужности институција задужених за надзор да упознају јавност са разултатима овог рада (Стајић, Лазић 2015:7). У остваривању циљева надзора[16] служби безбедности користе се различите методе надзора као што су инспекције, саслушања и анализе докумената, изјаве сведока и директни приступ базама података. Суштински, носиоци надзора служби безбедности нису овлашћени да се непосредно мешају у рад службе безбедности нити могу да издају извршне налоге, већ само да покрену поступак за утврђивање и санкционисање политичке или правне одговорности надлежних за могућа кршења Устава и закона, односно за уочене пропусте у њиховом раду (Стајић, Лазић 2015:29). Пошто не постоји један јединствени модел надзора служби безбедности, суштински надзор служби безбедности обухвата исправност, законитост, учинковитост и ефикасност активности службе у складу са постављеним циљевима, при чему надзор над службама почиње са унутрашњом контролом[17], чија би основна функција била пружање гаранција да безбедносне службе делују у сагласности са демократским принципима (Bovens, 2005: 28).

Закључује се да, управна контрола служби безбедности суштински представља управни мониторинг законитости рада и поступања службе безбедности (који је у примени), реализује се неизоставним механизмима унутрашње контроле (посебна тела органа) и спољног надзора (руководећа тела државног органа), с обзиром на то да се, само на тај начин, може остварити циљ целокупног система безбедности државе, а то је заштита виталних вредности друштва.

НОРМАТИВНИ МЕХАНИЗАМ УПРАВНОГ МОНИТОРИНГА СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Управна власт у Републици Србији представља систем власти, који је хијерархијски и организационо потчињен извршној власти, где службе безбедности, као саставни део државне јавне управе, постоје и функционишу у оквиру правила и закона који владају у јавној администрацији. С тим у вези, службе безбедности подвргнуте су контроли од стране институција и тела која контролишу рад јавне администрације уопште, али и од стране оних специјализованих тела која у оквиру јавне управе контролишу рад посебно.

У таквој ситуацији нормативни оквир, у којем егзистирају и функционишу службе безбедности, веома битна и неопходна претпоставка је да се, у оквиру савремене

16 Три су главна разлога због којих државе стварају системе надзора над службама безбедности: јачање демократског управљања и одговорности служби безбедности, поштовање владавине права, и осигуравање ефективности и ефикасности рада службе (Pusić 2002: 8).

17 У јавној управи унутрашња контрола представља одговарајуће тело са потпуно дефинисаним системом нормативних правила и процедура рада и поступања, са циљем заштите инегритета и отклањања уочених неправилности и незаконитости органа, с обзиром да је спроводи сама управа, по принципу хијерархије, односно самоконтроле (Миленковић, Копривица и др. 2011:91).

јавне управе и друштва у целини, одреди њихово место и улога, јер управо од овлашћења и надлежности служби безбедности зависи и њихова улога у државној администрацији.

Регулаторни механизам управног мониторинга служби безбедности Републике Србије произилази из самог хијерархијског устројства државне управе Републике Србије, где уопштено управа сама себе контролише по принципу самоконтроле, а који се делом прожима кроз спољашну и нарочито кроз унутрашњу управну контролу[18]. При томе се као уобичајена средства за спољашњу управну контролу наводе: парламентарни механизми контроле (демократска контрола[19]), контрола владе и других органа, затим акције омбудсмана, као и других независних државних органа и невладиних тела за заштиту људских права, те судско утврђивање одговорности због кршења људских права, док се као средства за унутрашњу управну контролу истичу: хијерархијска контрола, инстанциона контрола, контрола коју врше интерна надзорна тела унутар служби безбедности. Сматра се да су наведена средства управне контроле служби безбедности појединачно недовољна, те да се морају спроводити повезано и у складном међусобном односу (Милетић, Југовић 2009: 312).

Спољашња управна контрола служби безбедности Србије свој правни основ налази у нормама устава Републике Србије, појединих националних стратешких докумената и системских закона,[20] и има задатак да: подстакне односно поспешује унутрашњу управну контролу, односно да службе безбедности правилно спроводе закон и актуелне владине смернице за рад; затим, правилан рад директора служби; исправно коришћење обавештајних података и досијеа; те и да се посебна овлашћења користе на основу закона, а на основу чијих законских решења се екстерна контрола уверава у исправност рада служби безбедности и у примени има сва обележја надзора. Наиме, Уставом Србије прописано да је Војска Србије „под демократском и цивилном контролом" (члан 141), као и да Народна скупштина надзире рад служби безбедности (члан 99. став 1. тачка 6). У Стратегији националне безбедности Републике Србије[21] прописује се да је „систем

18 На међународном нивоу, још увијек, не постоје нормативни стандарди у области надзора и контроле служби безбедности, из разлога што се на безбедност и одбрану гледа као на питање која спадају у домен националног суверенитета (Born, Fluri et al. 2003: 31).

19 Демократска контрола би се могла дефинисати као скуп овлашћења, поступака, метода у складу са Уставом и законима које користи демократски изабрана власт и грађани Републике Србије за контролу и надзор свих субјеката система безбедности. У оквиру исте се константно одвијају процеси и успостављају односи који од својих актера захтевају висок степен друштвене, безбедносне и политичке свести како би контролни механизам задржао равнотежу. Тиме се, демократска контрола над сектором безбедности, може дефинисати као политичка контрола од стране легитимно изабраних органа власти на демократским изборима (Bovens 2005: 95).

20 Уставом РС (чл. 99.став 1.тачка 6), Стратегијом националне безбедности Републике Србије, Законом о Народној скупштини, Пословником о раду Народне скупштине (члан 66. и активностима сва три скупштинска одбора), Пословником о раду Савета за националну безбедност, Законом о основама уређења служби безбедности, Законом о Безбедносно-информативној агенцији, Законом о Војнобезбедносној и Војнообавештајној агенцији, Законом о Заштитнику грађана, Законом о тајности података, Законом о слободном приступу информацијама од јавног значаја, Законом о заштити података о личности, Законом о Државној ревизорској институцији и другим прописима

21 Функције управљања системом националне безбедности РС су планирање, организовање, наређивање, координација и контрола, и спроводе се у складу са Уставом, законом и другим прописима

националне безбедности Србије под демократском и цивилном контролом у складу са законом, коју спроводе Народна скупштина[22], Председник Републике[23], Влада[24], Савет за националну безбедност[25], судска власт[26], други државни органи[27]

РС, при чему начела функционисања истог, чији су саставни део службе безбедности, заснива се на начелима „уставности, законитости, ... и отворености за контролу. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 88/2009, стр. 30.

22 Парламентална контрола службе безбедности Републике Србије у пракси представља уочавање системских недостатака у примени посебних мера и давање предлога за решавање уочених проблема, кроз препоруке институцијама о имплементацији постојећих закона или унапређење легислативности, у случајевима када је то потребно и везана је за рад надлежног специјализованог одбора Народне скупштине који врши надзор над радом службе (Чл.16, став 1. *Закона о основама уређења службе безбедности Републике Србије*, Службени гласник РС, бр.116/07, 72/12).

23 Руководи националним системом одбране Републике Србије а тиме и врши надзор истог.

24 Влада РС утврђује безбедносно-обавештајну политику, одређује смернице за рад службе безбедности, врши контролу законитости рада службе безбедности, предлаже законе, доноси подзаконске акте и др.

25 Државно тело Републике Србије које обавља одређене послове и задатке из области националне безбедности, Члан 5. *Закона о основама службе безбедности Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 116/2007 и 72/2012.

26 Судском контролом се постиже законитост рада службе безбедности, нарочито у домену примене посебних мера истих. Судске власти врше контролу службе безбедности на основу Закона о кривичном поступку и на основу прописа и аката који ближе одређују деловање и организацију службе безбедности.

27 Значајну улогу у управној контроли службе безбедности имају и друга државна независна контролна тела РС, као што су: Заштитник грађана (контролише законитост рада службе, етичност и правилност у раду у складу са правилима о добром и уредном вршењу управе и поштовање моралних права појединаца који ступају у контакт са службама), Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности (доприноси већој транспарентности рада служби безбедности), Агенција за борбу против корупције (ствара услове за изградњу интегритета органа јавне власти и функционера, а све у циљу јачања поверења грађана у институције и њене представнике) и Државна ревизорска институција (контрола трошења буџетских средстава намењених безбедносним службама). Њихов рад је независтан, и они не подлежу утицајима и притисцима било које друге државне институције. Иако у свом раду независне, ове институције за свој рад одговарају парламенту. Контрола коју врше ове независне институције, представља пандан парламентарној контроли, али појединачно у мањем обиму, и са појединачно мањим прерогативима, него што парламент има. Заштитник грађана контролише рад органа државне управе ради заштите и унапређења људских права. Поступак контроле покреће по притужби грађана или на сопствену иницијативу. Током контроле има право да оствари приступ просторијама службе безбедности – и да добије све податке значајне за контролу, који укључују и податке означене највишим степеном тајности (државна тајна). С обзиром на своја широка овлашћења, Заштитник грађана је једини контролни орган који може да надзире примену мера које су у току. Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности надзире спровођење Закона о слободном приступу информација од јавног значаја и Закона о заштити података о личности. Његова надлежност се огледа у томе да може да поступа по жалби грађана којима су службе безбедности одбиле да дају податке који би требало да буду доступни јавности; може превентивно или по жалби грађана да спроведе надзорни поступак како би установио да ли службе поступају са личним подацима грађана у складу са законом (службе безбедности као и полиција су обавезне да достављају годишње извештаје о броју захтева за приступ затраженим подацима). Надзор врше овлашћена лица – инспектори, указујући на уочене злоупотребе приликом прикупљања или обраде личних података. Државна ревизорска институција сходно одредбама Закона о државној ревизорској институцији РС, субјекту ревизије налаже стављање на располагање, по динамици утврђеној детаљним планом ревизије, све тражене податке и документа, укључујући и поверљиве податке и документа који су неопходни за извршење ревизије.

и јавност,[28] (Стратегија националне безбедности Републике Србије 2009: 32). Даље, Законом о основама уређења служби безбедности службе безбедности су стављене под скупштински надзор и надзор јавности (чланови 16 и 21), Законом о одбрани РС уређени су инспекцијски послови у области одбране, које обавља Инспекторат одбране (од чл. 16. до чл. 19), Законом о Војсци Србије детаљно је уређена унутрашња контрола рада Војне полиције (од чл. 53а до чл. 53в), Законом о полицији је уређено извештавање Народне скупштине (члан 9 и члан 170) и унутрашње контроле полиције посредством Сектора унутрашње контроле и путем решавања притужби (од чл. 171 до чл. 181), Закон о ВБА и ВОА такође садржи одредбе о надзору и контроли коју врше Народна скупштина, Влада, Генерални инспектор и органи унутрашње контроле (од чл. 52 до чл. 57), као и Закон о БИА, који уређује обавезу БИА да извештава Народну скупштину, као и обавезу да се придржава начелних ставова и смерница Владе (од чл. 17 до чл. 18), док је њена унутрашња контрола уређена актом директора БИА.

Унутрашња управна контрола служби безбедности је и институционално и суштински веома важна и обезбеђује спровођење службених мера и системских закона на ефикасан, професионалан и легалан начин, чији резултати су битни за све остале облике спољашњег демократског надзора који спроводе законодавна, извршна и судска власт, као и независни државни органи, цивилни сектор и јавност (Caparini 2001: 7). Основни циљ унутрашње управне контроле је заштита и унапређење интегритета постојећих безбедносних институција. Унутрашња управна контрола служби безбедности подразумева на првом месту, да у систему субординације и преносу степена овлашћења (у вертикалном нивоу) виши руководиоци врше контролу (цивилна контрола[29]), у нижим нивоима, преко руководилаца нижег ранга (начелници управа, одељења, одсека, испостава, група и сл.) (Caparini 2001: 7). Она истовремено јача положај запослених у службама безбедности, јер подстиче њихову бригу за законито деловање[30]. Основни начин на који се активирају средства унутрашње управне контроле су: хијерархијски ауторитет руководећих органа служби безбедности, иницијативом интерних надзорних тела, кроз различита надзорна овлашћења и одлучивања о дисциплинској одговорности и захтеви грађана у ситуацијама када они сматрају да им је повређено одређено право. Према томе, унутрашња управна контрола служби безбедности могла би се дефинисати и као „систем прописа, правила, процедура и тела која постоје у оквиру једног органа службе безбедности, чији главни циљ је заштита и унапређење интегритета

28 За унапређење транспарентности рада а са циљем оправданог интереса јавности да зна о ономе шта је јавни интерес (дебате, јавне расправе и сл.), јавност остварује вид контроле служби безбедности у виду институција цивилног друштва као што су: удружења грађана, истраживачки и образовни центри, медији и др. применом одредби Закона о тајности података, Закона о заштитити података о личности, Закона о удружењима и Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја РС.

29 Цивилна контрола означава контролу сектора безбедности од стране цивила, као појединаца који обављају руководећу улогу у државном органу који се баве безбедношћу, а на чијем челу се налази цивилни менаџмент.

30 Најпоузданије информације о незаконитом деловању неке службе безбедности „најчешће ће потећи из саме службе".

те институције, спречавањем и отклањањем незаконитости и неправилности, које се могу појавити унутар органа (Милетић, Југовић 2009: 305). У том смислу, унутрашњом управном контролом, између осталог, треба да се открију злоупотребе или прекорачења овлашћења, као и разлози који су то условили. Укупно, развој унутрашње управне контроле службе безбедности у Републици Србији доприноси даљој демократизацији друштва, али и професионализацији безбедносно-обавештајног система Републике Србије.

Унутрашња управна контрола службе безбедности Републике Србије, своје нормативно полазиште детаљно проналази у одредбама системских закона, уредби, подзаконских и појединачних аката, којима се непосредно уређује функционисање безбедносно-обавештајног система Републике Србије[31]. У Безбедносно-информативној агенцији унутрашња управна контрола, не уређује се експлицитно одредбама закона о БИА, већ само посредно одредбама закона о БИА, где се наводи да лица која учествују у вршењу контроле морају да штите и чувају поверљивост података и информација до којих дођу приликом вршења контроле[32]. Наиме, унутрашња управна контрола у Безбедносно-информативној агенцији непосредно је организована у складу са одредбама Правилника о унутрашњој организацији и систематизацији радних места у БИА, као посебна унутрашња организациона целина БИА -„Унутрашња и буџетска контрола". Иначе, појединачним актом директора БИА, а у складу са одредбама Закона о буџетском систему Републике Србије[33] унутар БИА организована је и „Служба интерне ревизије". Интересантно је да редовни извештај директора БИА о стању и раду БИА надлежним институцијама (Влада и председник Републике) садржи и све компоненте резултата унутрашње управне контроле БИА. Унутрашња управна контрола у БИА двојако се карактерише, *прво*, као непосредно „унутрашња контрола БИА" са аспекта поштовања и заштите људских права при извршењу задатака, примени посебних мера, праћење законитости поступања и предузетих радњи, провере притужби, петиција и представки физичких и правних лица и *друго*, као „унутрашња буџетска контрола и ревизија БИА" са аспекта материјално-финансијског пословања и давања стручног мишљења и савета на усвојене планове односно трошења буџетских средстава. Организационо, унутрашња управна контрола БИА припада Кабинету директора БИА. Директор издаје смернице и одређује приоритете њеног рада и иста је непосредно одговорна директору, коме подноси извештаје о свом раду, упознаје га са резулатима контроле у појединачним случајевима, даје му предлоге за отклањање уочених недостатака и покретање одговарајућих поступака за утврђивање одговорности.

---

31 Законом о основама уређења служби безбедности, Законом о Безбедносно-информативној агенцији, Законом о Војнобезбедносној и Војнообавештајној агенцији, Законом о буџетском систему Републике Србије, Уредбом о дисциплинској одговорности припадника БИА и Правило о војној дисциплини.

32 Чланови 7. и 19. *Закона о БИА,* Службени гласник РС бр. 42/2002, 111/2009, 65/2014 – одлука УС, 66/2014 и 36/2018.

33 Чланови 80, 91 и 92. *Закона о буџетском систему Републике Србије,* Службени гласник РС бр.54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 – др. закон, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019, 72/2019, 149/2020, 118/2021, 138/2022 и 118/2021 – др. закон.

У примени, унутрашња управна контрола БИА има овлашћења да испита законитост предузетих мера и радњи припадника БИА, испита притужбе и предлоге грађана и припадника БИА које су упућене директору или другим органима у вези са радом БИА, као и да обавља послове интерне финансијске контроле (Милосављевић, Ђорђевић 2012: 9). Припадници БИА, према Закону о БИА, дужни су да органима унутрашње контроле омогуће рад и пруже сваку врсту стручне помоћи, при чему је припадник БИА дужан да сарађује са органима унутрашње контроле, а та сарадња може да иде чак и до полиграфског испитивања или налога да се за појединог припадника службе безбедности уради ванредна безбедносна провера.

Унутрашња управна контрола Војнобезбедносне и Војнообавештајне агенције (ВБА и ВОА), уређена је појединим законским одредбама Закона о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији, Закона о одбрани Републике Србије,[34] Закона о заштити узбуњивача,[35] као и подзаконским одредбама Правилника о раду унутрашње контроле ВБА односно ВОА[36], Правилника о раду Генералног инспектора служби безбедности,[37] и Правилника о поступку унутрашњег узбуњивања у Министарству одбране и Војсци Србије[38]. Наведене нормативне одредбе одређују да унутрашњу управну контролу ВБА и ВОА у Републици Србији спроводе: Министар одбране Републике Србије непосредно у сегменту одобравања формирања посебних правних лица ВБА и ВОА, за потребе извршавања њихових законских надлежности, у домену доношења подзаконске регулативе за рад ВБА и ВОА, као и преко активности Инспектората одбране као посебног органа државне управе у Министарству одбране, са аспекта законитог и правилног утрошка одобрених финансијских средстава и средстава намене логистичког функционисања ВБА и ВОА, као самосталних правних лица у министарству одбране.[39] Важан механизам извршне власти РС у контроли ВБА и ВОА је Генеални инспектор војни служби безбедности, као посебан орган државне управе РС у министарству одбране, непосредно одговоран министру одбране РС. Генералног испектора именује Влада РС на предлог министра одбране и претходног мишљења Савета за националну безбедност РС. Генерални инспектор не може бити члан политичке странке, нити обављати неку другу јавну функцију, чиме исти представља комбинацију спољне и унутрашње цивилне контроле војних агенција. Положај и рад генералног испектора служби безбедности дефинисан је одредбама Закона о ВБА и ВОА (чланови 54-56), и Правилника о раду Генералног инспектора (Службени војни лист број 18/10). У обављању послова и задатака из своје надлежности генерални инспектор поступа на основу Устава, закона и одредаба правилника о његовом раду. У предузимању законских активности генерални инспектор има овлашћење да утврђује

34 Чланови 16. до 19. *Закона о одбрани*, Службени гласник Републике Србије, бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 - др. закон, 104/2009 - др. закон, 10/2015 и 36/2018.

35 члан 16. став 1. *Закона о заштити узбуњивача*, Службени гласник РС бр. 18/14.

36 Члан 54. *Правилника о раду унутрашње контроле Војнобезбедносне аџенције*, Службени гласник Републике Србије бр. 88/2009, 55/2012, 17/2013

37 Службени војни лист бр. 18/10.

38 Службени војни лист бр. 34/15

39 Чланови 16. до 19. *Закона о одбрани*, Службени гласник Републике Србије, бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 - др. закон, 104/2009 - др. закон, 10/2015 и 36/2018.

чињенице о уоченим незаконитостима и неправилностима у раду војних агенција и њихових службеника, може да оствари увид у евиденције, збирке и регистре података Војнобезбедносне агенције, односно, Војнообавештајне агенције, увид у службене просторије које Војнобезбедносна, односно, Војнообавештајна агенција користи у свом раду а у складу са законом и другим прописима и актима РС[40]. С обзиром да је генерални инспектор за свој рад одговоран министру одбране, тиме је обезбеђена његова самосталност у односу на субјекте које контролише - војне агенције. Поред тога, генерални инспектор је дужан да о свим резултатима надзора и контроле извештава министра одбране, са предлогом мера и подноси извештај о спроведеној контроли, најмање једном годишње, надлежном парламентарном Одбору за контролу служби безбедности Народне скупштине, о стању у војним агенцијама. Припадници војних агенција и грађани могу се обратити Генералном инспектору уколико сматрају да су уочили неправилности у раду војних агенција, или сматрају да су им права прекршена. Сходно принципу субординације и хијерархије, а у смислу законских овлашћења и са аспекта остваривања законских надлежности и овлашћења агенције у обавештајно-безбедносној и контраобавештајној заштити министарства одбране РС[41], одређени вид управне контроле рада и законског функционисања ВБА односно ВОА, врши Директор ВБА односно ВОА са руководећим структурама у унутрашњим организационим јединицама ВБА односно ВОА. Најнепосреднији вид унутрашње управне контроле ВБА односно ВОА, реализује „Унутрашња контрола" ВБА односно ВОА као посебна унутрашња организациона јединица истих, дефинисана одредбама члана 57. закона о ВБА и ВОА, која врши контролу законитости рада и примене овлашћења њихових припадника и представља одређену врсту „самоконтроле" . Надлежности и начин вршења унутрашње контроле ВБА односно ВОА[42], уређена су Правилником о раду унутрашње контроле ВБА или ВОА, којег доноси министар одбране Републике Србије.[43] Руководилац унутрашње контроле је непосредо потчињен директору Војнобезбедносне, односно Војнообавештајне агенције, коме редовно подноси извештаје о раду и евентуалним злоупотребама и неправилностима у раду служби. Руководилац унутрашње контроле је дужан да обавести Генералног инспектора, а по потреби и надлежни одбор Народне скупштине, када има сазнања да директори војних служби нису отклонили незаконитост или неправилност у раду коју је утврдила унутрашња контрола. На захтев унутрашње контроле, а по одлуци директора Војнобезбедносне, односно, Војнообавештајне службе, припадник службе је обавезан да се подвргне безбедносној провери, провери психофизичких способности, провери здравственог стања, полиграфском тестирању и другим проверама. Руководиоци унутрашње контроле су дужни да обавештавају Генералног инспектора да директор Војнобезбедносне, односно, Војнообавештајне агенције није отклонио незаконитост или неправилност у раду који је утврдила унутрашња контрола. На овај начин је заштићена

40 Члан 4. *Правилника о раду Генералног инспектора* Службени војни лист бр. 18/10.

41 Члан 38. *Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији* , Службени гласник РС, бр. 88/2009, 55/2012, 17/2013.

42 Члан 2. *Правилника о раду Генералног инспектора,* Службени војни лист, бр. 18/10.

43 Члан 54. *Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији*, Службени гласник РС, бр. 88/2009, 55/2012, 17/2013.

независност рада руководиоца унутрашње контроле у односу на евентуалну (само) вољу директора војних агенција. Реч је о механизму који директору служи за контролу и управљање Агенцијом, те је рад овог тела превасходно усмерен на контролу законитости примене посебних овлашћења. Са практичног становишта и припадник ВБА и ВОА уједно као професионални припадник Војске Србије и министарства одбране РС, појављује се као саставни део механизама управне контроле војних служби безбедности, са циљем откривања незаконитости запослених лица путем тзв. „узбуњивача" односно „дувача у пиштаљку"[44] (лице-службеник који открива различите облике незаконитости, поступања и одлука рада службе, достављањем информација у сврху заштите јавног интереса). За позивање на одговорност „узбуњивача" значајно је да се истом гарантује заштита од законских или дисциплинских мера и одредбама подзаконског акта министра одбране Републике Србије[45], што му омогућава да органима контроле и надзора у систему одбране РС скрене пажњу на кршење прописа и неки други облик незаконитог и несавесног поступања, а који може да произведе одређене последице по законито функционисање војних агенција (Милосављевић, Милатовић 2011: 39).

ЗАКЉУЧАК

У условима сталне демократизације друштва и измењеног безбедносног окружења, из кога данас произилазе нове безбедносне претње, од служби безбедности се захтева виши ниво ефикасности и ефективности у откривању и превенцији тих претњи, с једне стране и поштовање демократских стандарда друштва, с друге стране. У таквим околностима, у циљу остваривања своје законске улоге заштите националних интереса и заштите Уставом и законом зајамчених људских права и слобода, мора истовремено егзистирати и транспарентан механизам надзора и контроле[46] служби безбедности, као неизаоставни гарант онемогућавања злоупотребе истих у сврхе које могу бити директно супротне принципима њиховог успостављања.

Анализом нормативних аспеката управног мониторинга служби безбедности РС, закључује се да не постоји универзални модел управног мониторинга служби безбедности у РС, где су постојећи механизми и иструменти оквирно дефинисани ситемским законима, а подзаконском регулативом ближе уређени, и као такви доприносе транспарентности и стварном јачању наведених институција, при чему тај контролни механизам треба стално надограђивати и никако не запоставити. Слободно се може рећи, да се управни мониторинг служби безбедности Републике Србије, са практичног становишта реализује кроз комбинацију превасходно интерних институција и запосленог особља у службама безбедности, као вид унутрашње контроле, и делом екстерних институција и цивилног друштва, као вид спољног

44 Одредбама Закона о заштити узбуњивача, „узбуњивач" је јавни службеник који открива информације о штетним појавама у државним органима Републике Србије, Службени гласник РС бр. 12/14.

45 *Правилник о поступку унутрашњег узбуњивања у Министарству одбране и Војсци Србије*, Службени војни лист бр. 34/15.

46 С обзиром на значај и моћ служби безбедности, контрола над истима представља императив сваког демократског поретка да контролише сопствене носиоце силе.

надзора од стране законодавне, извршне, судске власти, и других независних државних органа и тела РС. Највећи проблем управног мониторинга службе безбедности Републике Србије је у његовој делотворној примени у сегменту унутрашњих контролних механизама, јер најчешће, особље унутрашње контроле службе безбедности, непосредно именују директори службе безбедности, којима су исти и хијерархијски потчињени. С тога је, за потпун и адекватан управни мониторинг службе безбедности РС неопходно допунити постојећу важећу подзаконску регулативу рада унутрашње управне контроле службе безбедности, кроз јачање оперативне независности рада унутрашњих контролних органа и инкорпорирање интерне ревизије, непосредно у организациони систем унутрашње контроле службе безбедности. Све то уз дефинисање високих стандарда професионалног интегритета припадника унутрашње контроле службе безбедности (у смислу стручности и етичких вредности и вишег нивоа самосталности запослених), са истовременим балансирањем равнотеже између принципа тајности и транспарентности функционисања тих служби[47]. Наиме, без постојања контролних мехнизама службе безбедности у друштву, сектор безбедности био би препуштен слободној вољи и произвољном нахођењу управљачког дела истих служби, које би врло лако биле злоупотребљене, а њихова неправилна употреба довела до ентропије целокупног државног система. На крају, изводи се закључак да, управни мониторинг службе безбедности обухвата пун циклус нормативно дефинисаних механизама и процедура надзора и контроле, којег чини претходни- *ex ante*, текући и накнадни- *ex post* мониторниг активности са евалуацијом, при чему са аспекта потребе доброг управљања сектором безбедности[48], управни мониторинг службе безбедности се јавља као неопходан и неизбежан процес развоја сваког демократског друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Бајагић 2008: Младен Бајагић. *Шпијунажа у XXI веку - Савремени обавештајно-безбедносни системи*. Београд: Book & Marso.

Bovens 2005: Mishell Bovens. „Public Accountability". *The Oxford Handbook of Public Management*. Ur. Ewan Ferlie, Laurence E. Lynne Jr. et al. Oxford: Oxford University Press.

Born, Fluri et al. 2003: Hans Born, Phillip Fluri et al. *Парламентарни надзор над сектором сигурности: Принципи, механизми и праксе*. Сарајево:Интерпарламентарна унија, DCAF, OSCE.

Van Delden 2012: Bert van Delden. „Predgovor". *Nadzor nad obavještajnim službama – Priručnik*. Ur. Hans Born i Aidan Wills. Ženeva: DCAF, 9.

47 Легитимна тајност операција и коришћење специјалних истражних средстава и техника, службама безбедности често омогућава стварање „завесе" испред себе, па их је често јако тешко у потпуности контролисати.

48 Израз управљање сектором безбедности обухвата формалне и неформалне утицаје свих структура, институција и актера друштва који учествују у осигуравању, руковођењу, надзору и контроли безбедности и правде на националном и локалном нивоу, путем успостављених транспарентних политика и пракси, уз поштовање људских права и владавину права (Томић 2009:47). Добро управљање сектором безбедности подразумева да националне извршне структуре имају јасне механизме интерне контроле и праксу управљања, укључујући управљање људским ресурсима и финансијским средствима, јасна правила о набавкама и управљање информационим ресурсима (ОЕБС, 2016).

Димитријевић 2009: Предраг Димитријевић. *Менаџмент јавне управе*–скрипта. Бања Лука: Правни факултет.

Драгишић 2007: Зоран Драгишић. *Безбедносни менаџменту*. Београд: ЈП Службени гласник.

European Governance A White Paper. Brussels: Commission of European Communities. 2001.

Ерић 2000: Дејан Ерић. *Увод у менаџменту*. Београд: Економски факултет.

Жугић, Црноглавац 2009: Раде Жугић, Милан Црноглавац. „Интерна контрола у Министарству одбране и Војсци Србије". *Војно дело*, вол. 61, бр. 3, 234–240.

Закон о БИА, Службени гласник РС, бр. 42/2002, 111/2009, 65/2014 – одлука УС, 66/2014 и 36/2018.

Закон о буџетском систему Републике Србије, Службени гласник РС, бр.54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 – др. закон, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019, 72/2019, 149/2020, 118/2021, 138/2022 и 118/2021 – др. закон.

Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији, Службени гласник РС, бр. 88/2009, 55/2012, 17/2013.

Закон о државној управи Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 и 30/2018.

Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 116/2007 и 72/2012.

Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, Службени гласник РС, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009 и 36/2010.

Закон о Државној ревизорској институцији , Службени гласник РС, бр. 101 од 21.11.2005, 54 од 13.06.2007, 36 од 28.05.2010.

Закон о одбрани, Службени гласник РС, бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 - др. закон, 104/2009 - др. закон, 10/2015 и 36/2018.

Закон о заштити узбуњивача, Службени гласник РС, бр. 18/14.

Јовановић, Тренковић и др. 2016: Вељко Јовановић, Матија Тренковић и др. „Ко контролише полицијско прислушкивање–У правцу боље контроле над полицијом". Ур. Натан Албахари, Јелена Кајгановић. *Збирка предлога практичних политика из области безбедносне политике – перспективе младих лидера*. Београд: ISAC fund, 33–44.

Kamarić, Festić 2004: Mustafa Kamarić, Ibrahim Festić. *Upravno pravo–Opšti dio*. Sarajevo: Magistrat.

Caparini 2001: Marina Caparini. „Controlling and Overseeing Intelligence Services in Democratic States". Ur. Hans Born–Marina Caparini, *Democratic Control of Intelligence Services: Containing Rogue Elephants*. London–New York:Ashgate.

Code od Conduct on Politico-Military Aspects of Security. Budapest: Organization for Security and Co-operation in Europe, 1994.

Krbek 1950: Ivo Krbek. *Основи управног права ФНРЈ*. Загреб.

Кунић 2001: Петар Кунић. *Управно право, општи и посебни део*. Бања Лука: Правни факултет у Бања Луци.

Лабовић 2015: Дејан Лабовић. *Приватна безбедност-правна и социјална димензија*. Београд: Иновациони центар факултета безбедности.

Лазић 2014: Радојица Лазић. *Контрола служби безбедности у Србији*. Београд: Академија за националну безбедност; Јавно предузеће „Службени гласник".

Лазић 2015: Радојица Лазић. „Судска контрола законитости у раду служби безбедности у Србији". *Зборник радова Правног факултета, Нови Сад*, вол. 49, бр. 1, 157–178.

Лилић, Кунић и др. 1999: Стеван Лилић, Петар Кунић и др. *Управно право*. Београд: Савремена администрација.

Лилић, Димитријевић и др. 2004: Стеван Лилић, Предраг Димитријевић и др. *Управно право*. Београд: Савремена администрација.

Миленковић 2013: Дејан Миленковић. *Јавна управа: одабране теме*. Београд: Факултет политичких наука; Чигоја штампа.

Миленковић, Копривица и др. 2011: Дејан Миленковић, Слободан Копривица и др. *Контрола службе безбедности*. Београд: Мисија ОЕБС у Србији; Центар за нову политику.

Милетић; Југовић 2009: Слободан Милетић, Сретен Југовић. *Право унутрашњих послова*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.

Милков 2008: Драган Милков. „Заштитник грађана Републике Србије". *Зборник радова Правног факултета, Нови Сад*, вол. 42, бр. 1-2, 197-215.

Милосављевић, Ђорђевић 2012: Богољуб Милосављевић, Саша Ђорђевић. *Корупција у сектору безбедности: унутрашња контрола*. Београд: БЦБП.

Милосављевић, Милатовић 2011: Маријана Милосављевић, Драгана Милатовић. *Заштита узбуњивача*. Београд: Удружење Еутопија.

Поповић 1989: Славољуб Поповић. *Управно право – општи део*. Београд: Савремена администрација.

Пословник Народне скупштине, Службени гласник РС, бр. 52/2010.

Правилник о раду генералног инспектора службе безбедности, Службени војни лист, бр. 18/2010.

Правилник о раду унутрашње контроле Војнобезбедносне агенције, Службени војни лист, бр. 88/2009, 55/2012, 17/2013.

Правилник о инспекцијском надзору, Службени војни лист, бр. 1.

Правилник о поступку унутрашњег узбуњивања у Министарству одбране и Војсци Србије, Службени војни лист, бр. 34/15).

Правило о војној дисциплини, Службени војни лист, бр. 22/2008.

Pusić 2002: Eugen Pusić. *Nauka o upravi*. Zagreb: Školska knjiga.

Радовановић, Каровић 2014: Горан Радовановић, Самед Каровић. „Нормирање времена процеса рада у војној организацији". *Војно дело*, вол. 66, бр. 2, 245–259.

Rosenbloom 1982: David Rosenbloom. *Public Administration and Law*. New York–Basel.

Стајић, Лазић 2015: Љубомир Стајић, Радојица Лазић. *Увод у националну безбедност*. Београд: Академија за националну безбедност; ЈП Службени гласник.

Стевановић, Стајић 2015: Обрад Стевановић, Љубомир Стајић. *Безбедносни менаџмент*. Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.

Стјепановић 1973: Никола Стјепановић. *Управно право*. Београд: Стручна књига.

Стратегија националне безбедности Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 88/2009.

Талијан, Талијан 2011: Момчило Талијан, Мирослав Талијан. *Општи и безбедносни менаџмент*. Бања Лука: Висока школа унутрашњих послова Бања Лука.

Томић 2001: Зоран Томић „Нормативна полазишта за цивилну контролу војске и полиције", Ур. Мирослав Хаџић. *Демократска контрола војске и полиције у СР Југославији – Нормативне претпоставке*. Београд: Центар за цивилно-војне односе, 11–34.

Томић 2011: Зоран Томић. *Управно право*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду; ЈП Службени гласник.

Управљање и реформа сектора безбедности. Беч: ОЕБС. 2016.

Уредбу о дисциплинској одговорности припадника БИА, Службени гласник РС, број 75/2006.

Устав Републике Србије, Службени гласник РС, број 98/2006.

Farson 2012: Stuart Farson. „Uspostava učinkovitog sistema nadzora nad obavještajnim službama". *Nadzor nad obavještajnim službama – Priručnik*. Ur. Hans Born i Aidan Wills, Ženeva: DCAF, 25–45.

Хаџић 2000: Мирослав Хаџић. *Цивилна контрола војске и полиције*. Београд: Медија центар; Центар за цивилно-војне односе.

Хаџић 2012: Мирослав Хаџић. *Скупштинска контрола и надзор сектора безбедности – приручник*. Београд: Мисија ОЕБС у Србији; БЦПБ.

Цогољевић, Андрејић и др. 2017: Маја Цогољевић, Марко Андрејић и др. „Карактеристични аспекти контроле као процесне функције менаџмента". *Војно дело*, вол. 69, бр. 7, 412-423.

Wills, Vermeulen et al. 2011: Aidan Wills, Mathias Vermeulen et al. *Parliamentary oversight of security and intelligence agencies in the European Union – Study*. Brussels: European Parliament.

www.vba.mod.gov.rs/unutrasnja_kontrola.html, доступно дана 17.05.2023.
www.vokabular.org/?lang=sr&search=КОНТРОЛА&Submit=Тражи, доступно дана 15.06.2023.
www.velikirecnik.com/2016/11/27/kontrola/, доступно дана 30.05.2023.
www. wikipedia. org., доступно дана 13.05.2023.

Dejan R. LABOVIĆ
Žarko R. BRAKOVIĆ

NORMATIVE ASPECTS OF ADMINISTRATIVE MONITORING OF THE SECURITY SERVICES OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The historical development of human society has consistently emphasized human rights and freedoms as fundamental principles for the emergence and evolution of a democratic and civil society. This has led to the establishment of modern public administration with a robust legal foundation and legally guided and controlled security services. In such a context, security plays a pivotal role in the existence of a cohesive society, impacting all social and economic aspects. Security services are closely linked to the state, responsible for planning, organizing, and implementing measures and activities aimed at safeguarding individuals and property from various threats. As the entities responsible for these activities within society, security service providers take administrative measures and actions to continually monitor their operations. Therefore, administrative monitoring of security services is of paramount importance for the functioning and transparency of the state's security apparatus. Given the predominantly confidential nature of security service activities, it becomes essential for the public to have assurances that the means employed to carry out these activities are used correctly, legally, economically, and efficiently. This paper primarily focuses on identifying the specifics of administrative monitoring of the security services in the Republic of Serbia as defined by the norms established in system laws and related regulations. In conclusion, this work underscores that administrative monitoring essentially entails an ongoing process of external and internal supervision and control over the execution of daily tasks and responsibilities of security services. This oversight is achieved through the implementation of appropriate administrative actions and measures, the effectiveness of which is instrumental in realizing the powers and authorities defined by law.

Key words: administrative control, supervision, agency, monitoring, security, service.

Рад је предат 29. септембра 2023. године, након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 339.9
005.35:334.72.021
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47156

Originalni naučni rad

*Mirjana S. DEJANOVIĆ**
The Science and Technology Policy Research Centre, „Institute Mihailo Pupin", Belgrade, Serbia

STRATEGY FOR THE IMPLEMENTATION OF SOCIALLY RESPONSIBLE BEHAVIOR IN SITUATION OF ECONOMIC CRISIS

Abstract: Creating and adopting local, and global strategy of socially responsible behaviour, and establishment of a national, and international body for the certification of socially responsible behaviour is key factor for successful implementation. The suggested at global strategy is applying model of „House of social responsibility". Effective implementation of this model requires: knowledge, resources, strategy, legislation, the supervisory body for the certification and control of social responsibility. The new industrial revolution known as Industrial 4.0 have large effect on sustainability, and it can be used as a tool for his proper applications. After COVID-19, in times of political, energetic and economic crisis, countries are faced with new challenges that require urgent solutions in order to create the conditions for the creation of socially responsible communities. The need for socially responsible behaviour increases in a situation of political, energetic and economic crisis raises with more issues and more task to solve. It requires a global change in behaviour and a revision of the existing list priorities, both for companies and for people.

Key words: socially responsible behavior, energetic crisis, economic crisis, ISO 26000, industry 4.0, economic diplomacy.

1. INTRODUCTION

Thanks to the development of civilization, man provided himself with many comforts in the 21st century. Nature and its resources are adapted to their needs. But is the exploitation of all-natural resources carried out in a planned manner and in accordance with the relative needs of man is a question that we all have to honestly answer today? If people had always behaved like rational beings, today we would not have problems with environmental pollution and irrational use of resources, the disappearance of certain plant and animal species.

That is why we must take certain measures and actions in order to save us planet. It is necessary to form a special institution that will deal with the implementation

* Research Associate, mirjana.dejanovic@pupin.rs

of the policy of socially responsible behaviour. In addition to the national one, it is necessary to form an international body for the certification of socially responsible behaviour.

The paper proposes the implementation of the CSR strategy based on the model „House of socially responsible behaviour", which rests on the foundations of economic diplomacy. It's crucial to be explained to investment both in the company's operations and in society. The paper also deals with the influence of the importance of Industry 4 in the successful implementation of socially responsible behaviour.

The impact of COVID-19 on the global business of companies is evident, and the paper analyses its impact on the sectored redistribution of profits in favour of pharmaceutical companies. Considering that people's health is in the first place in this regard, the priorities change when we talk about socially responsible behaviour. In the situation of a pandemic, energy and economic crisis, it is crucial first of all to ensure adequate health protection of people, and then the supply of energy and food.

2. WHY PEOPLE DESTROY NATURE?

People are facing with problems in CSR but mainly does not consider the needs of future generations. Always, in every society, in every nation there are both: responsible and irresponsible members of the community. In order to prevent irresponsibility, we must define the rules for all community members.

Every state must have a set of laws who will regulate behaviour of people and corporations. In accordance to development of 4.0 industry we can better control and implement socially responsible rules in doing business. We must have sanctions for violators of rules, in order to obtain sustainable development.

Above all, achieving sustainable development will be a key to economic recovery, which will need to address biodiversity loss, climate change, and the promotion of sustainable economic goals. In addition, increasing attention will be paid to the production and use of sustainable materials (Karanina, et al. 2022).

3. SOCIALLY RESPONSIBLE BEHAVIOR AND QUALITY OF HUMAN LIFE

Socially responsible behaviour becomes particularly significant in recent decades. There are different segments of socially responsible behaviour, and each of them is equally important. In order to talk about a socially responsible community, socially responsible behaviour must be implemented in all segments of society: companies, institutions, governmental and non-governmental organizations.

We must organize people to live and work in a community that does not harm nature and does not use resources to the detriment of future generations. Many

people think that this process is utopia, but if we do our best, we can succeed and obtain a better quality of human life.

Opportunities for sustainable offerings exist by designing products for longevity, repair and recycling, such that sustainability is not only focusing on being more efficient, but also on using less raw materials and recycling more products. This changes the value proposition, supply chain, relation with the customer and financial justification of a business model (de Man, J. C, Strandhagen, J. O. 2017).

The new industrial revolution known as industry 4.0 have a large potential for sustainable business. At first digital channels can be more used for further population of different kinds of platforms and sustainable business scenarios, especially in situation of economic crisis which was at firs driven by unexpected pandemic of COVID 19, and then by energetic crisis due introduction of sanctions to Russia. In crisis situations, Industrial 4.0 can be a generator of economic growth in order to reduce the effects of the crisis.

One main focus of the technical structure is on the user-friendly design of the project illustrations. This is obligatory, so the projects on the platform can be understood and manufactured by other users. Also, a user-friendly design encourages many users to participate in the specific project. Furthermore, a strong link of the SMC to social media will increase the growth of the platform (Severengiz, et al. 2015).

As a result of the lock down due to health measures, even the most developed economies of the world suffered great losses. Only those industries that immediately switched to remote work managed to mitigate the effects of COVID 19 with their quick reaction. In this regard, the importance of the IT sector for sustainable development is very large.

For example, the IT industry makes the supply chain much more efficient. We save time, resources and money by implementing new software for supply chain processes. But sustainability is not just effectiveness, recycling and ecology. It is stable development with rational use of all resources in the country.

After COVID-19 we need to reorganize our global strategy of the sustainable development because the world was unprepared for pandemic. We were witnessed a totals different politics and actions in some countries. Stressing how important health care is for people and a healthy economy, it is also necessary to emphasize that the costs of health care was increased on a global level. COVID-19 has drastically reshaped the economies of countries. We have a transfer of wealth trough different sectors and industries.

Sector of individual services such as restaurants, hair salons, tourist services record serious losses and decreased its activity on one hand, and on the other hand, producers of medical equipment, drugs and vaccines achieved a big increase. In Table 1. we can see the amount of profit of the largest healthcare companies in the world according to the Forbes list for year 2022.

Table 1. The World's Largest Healthcare Companies in 2022 (Forbes 2022)

Rank	Name	Country	Sales (TTM)	Profit (TTM)	Market Value (TTM)
1	United Health Group Inc.	USA	$297.6 billion	$17.5 billion	$490.2 billion
2	Johnson & Johnson	USA	$94.9 billion	$19.8 billion	$477.4 billion
3	CVS Health Corporation	USA	$292 billion	$7.9 billion	$133.5 billion
4	Pfizer Inc.	USA	$81.5 billion	$22 billion	$271.8 billion
5	AbbVie, Inc.	USA	$56.2 billion	$11.5 billion	$273.8 billion
6	Novartis AG	Switzerland	$51.6 billion	$24.1 billion	$200.7 billion
7	Roche Holding AG	Switzerland	$68.7 billion	$15.2 billion	$308.1 billion
8	Cigna Corporation	USA	$174.3 billion	$5.4 billion	$81.2 billion
9	Merck & Co., Inc.	USA	$50.4 billion	$13 billion	$213.8 billion
10	Anthem, Inc.	USA	$144.3 billion	$6.2 billion	$121.3 billion
11	Sanofi	USA	$44.6 billion	$7.4 billion	$136.9 billion

Note: TTM- twelve following month

During the COVID 19, World Health Organization (WHO) define the measures and actions in order to stop the pandemic. But globally, we can't saw that measures were implemented in the all countries on the world.

The pandemic situation increases health needs that increase the scope of business activity of health companies due to increased demand. That increase in business activity has, among other things, led to an increase in their market value and strength and provided them with a safe profit during the pandemic.

If we analyse the data, we can also notice that the volume of sales is not always correlated with profits due to the different structure of the production of medical equipment and products. The most successful were the companies that had the largest participation in the production of vaccines.

How the COVID-19 pandemic affected to the net income of these companies is presented in the table below. The table was created with financial data extracted from www.macrotrends.net for each company separately.

If we analyses the data and Table 2, we will see that the observed companies had a drastic increase in profits, at most in 2021 when we had mass vaccination of the population in accordance to recommendations of the World Health Organization.

Table 2. Net income of the biggest pharmaceutical's companies

Company	Annual data in millions of US $			
	2018	2019	2020	2021
Novartis AG	12,611	11,732	8,072	24,021
Pfizer Inc.	11,153	16,026	9,159	21,979
Johnson & Johnson	15,297	15,119	14,714	20,878
UnitedHealth Group Financial	11,986	13,839	15,403	17,285
Roche Holding AG (RHHBY)	10,735	13,584	15,247	15,240
Merck & Co., Inc.	6,220	9,843	7,067	13,049
AbbVie	5,687	7,882	4,616	11,542
CVS Health Corporation	–0,594	6,634	7,179	7,910
Sanofi	5,223	3,29	14,066	7,362
Anthem, Inc. (rebrend to Elevance Health)	3,750	4,807	4,572	6,104
Cigna Corporation	2,637	5,104	8,458	5,365

Source: Author's presentation based on data extracted from https://www.macrotrends.net

Evidently pharmaceutical companies have been increased profit as a result of COVID-19 pandemic because we have drastic increase in demand of healthcare and pharmaceutical products as drugs and vaccines.

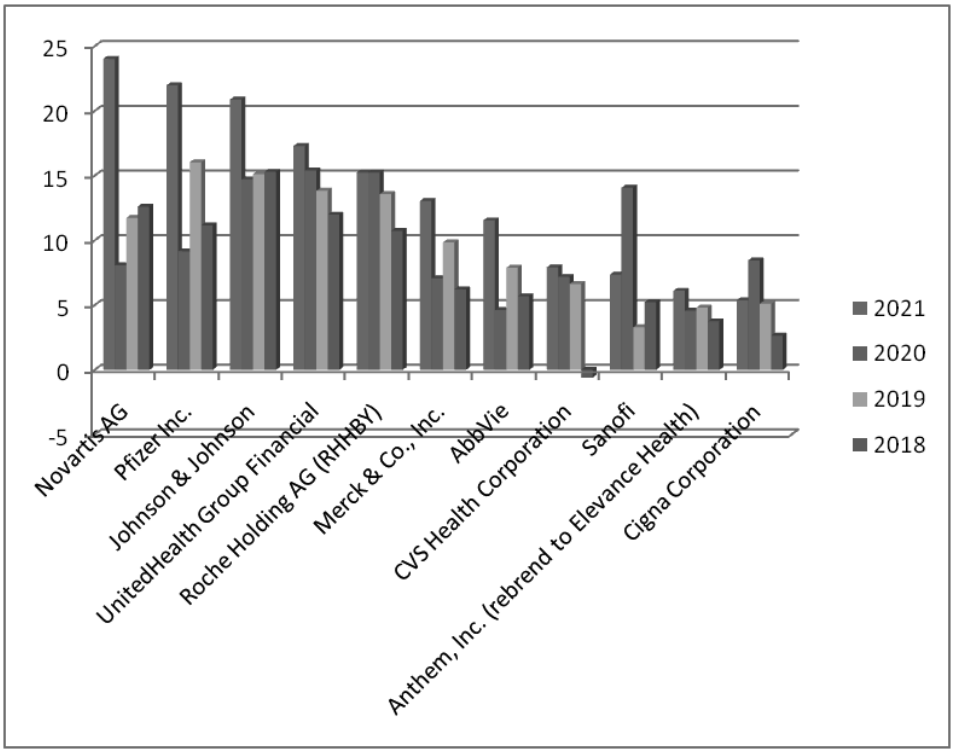
While some countries advocated and implemented a complete lockdown, others did not implement such strict measures, and some were perhaps too relaxed until the pandemic spread significantly in their countries.

So here we are talking about a global problem of a global pandemic and great diversity in reaction to it. we cannot compare all countries the same way due to different health care policies, populations and different socio-political and economic opportunities.

Only if we provide more funds on the global level and implement unified health policy for the protection against COVID-19 we can talk about better implementation a health protection of population in all countries.

In order to get a graphic insight into the data from table 2., Figure 1 shows the net profits of the companies in the last four years, so it is easier to follow the growth of the net profit of each company individually per year.

Figure 1. Net income of the biggest pharmaceutical's companies in the world in millions of US $

Source: Author's presentation based extracted from https://www.macrotrends.net

Logically, due to the pandemic, the need for healthcare products increased, so these companies also recorded significant increases in production and sales, and at the end in profit increase.

Since 2018, COVID-19 vaccine manufacturers like Pfizer and Johnson & Johnson have gained ground on the Forbes Global 2000 list. J & J leaped from 145th in 2018 to 39th this year, and Pfizer went from No. 44 to No. 43. After rising to No. 161 from No. 213 last year, Astra Zeneca fell in our rankings this year to No. 461. Moderna, which didn't make our list before the pandemic, rose from its 2020 debut at No. 1,970 to No. 373 on this year's ranking (Forbes 2022).

Production in other business sectors in large number of companies was blocked because of implementation of protection measures against COVID-19. That measures were defining, among other, the maximum number of employees who can be in a same space and the distance between them. That was a reason of reducing production in many companies around the world.

Faced with pandemic we need to make new action plans in each country in order to provide adequate healthcare, and supply of foods and all necessary goods for human's life. In situation of energetic and economic crisis it is very difficult goal

to achieve. But if every human and ever company give the best of itself it is of course possible to reach and fulfil all of this goal. We can't give up and stop now after lots of efforts that we made. In order to obtain energy, we must focus on saving at first, and then on inventions of new energy resources which will help us to produce the green energy.

So, the update of social responsibility is requested in nowadays, in situation of all three crises: energetic, economic and political crisis which are deeply connected between themselves. We need a peace on a global level, and because of that the diplomats must mike the biggest effort in order to obtain it. That means that countries must cooperate between themselves on a fair way to obtain the equal value for each side like in contracts. That is win strategy that can help in solving energetic crisis. We must stop energetic crisis in order to stop inflation, because energy prices have a multiplying effect on the growth of all other prices.

We must consider that in focus of all that action is human, and of his actions depends all. Unfortunately, the draft of standard ISO 26000 was adopted in 2010, but it is not made in the form of a binding law, but only at the level of recommendation regarding its implementation. This means that people, companies, governmental and supreme organizations have been left free to decide whether they themselves will apply and respect the standard or not.

Certification is very important especially for companies that respect all aspects of standard ISO 26000, and it's also important as a good practice, to convict the one big part of a people and organizations who doesn't believe in proper use of al resources and goods in order to save the nature on our planet.

It has been shown that socially responsible behaviour affects the increase of the financial results of companies that have implemented socially responsible behaviour. As evident financial benefits of socially responsible behaviour are necessary to popularize socially responsible behaviour (SRB) as a new business concept. Thus, socially responsible behaviour is slowly becoming an imperative, and new value criterion for measurement of the success of companies. Therefore, it is not only important to achieve a good financial result, but also to see what are the effects of operations of the company, if the company pays the tax, whether human rights are respected, as far as respect the rights of employees, whether they complied with the rules of safety at work, how to take care to protect the environment and more (Dejanović 2015).

These are very important issues that require a global solution, and therefore a role of UN, EU, OECD and other institutions in implementing socially responsible behaviour is a key factor for its success. These organizations have great international influence, and have great power which are reflecting their attitude towards socially responsible behaviour. Within the UN there is a large number of organizations which are deeply connected with different segments of socially responsible behaviour.

The most appropriate way is to constitute a body within UN because they have institutional framework suitable for its global implementation. G20 have political

and economic influence and their role in the international negotiating process is high. If socially responsible behaviour is implemented in most countries within the G20 that would be a powerful incentive and impulse to other countries to follow their example. EU gone furthest in practical faithful implementation of socially responsible behaviour, within its strategy of development that is aligned with the Global Compact of UN.

Keith Davis has developed the „The Iron Law of Social Responsibility", where he stated that, by lacking a socially responsible behaviour, a company will lose its power (Davis 1973).

The current political and economic situation in the world, crises and wars that threaten to expand, the problem of large-scale migration population from war-affected areas are certainly problems that are not in the domain of a state and requires a global solution. Contemporary international relations and economic crisis have, a negative impact on socially responsible behaviour of companies, and the need for its full implementation is greater than ever.

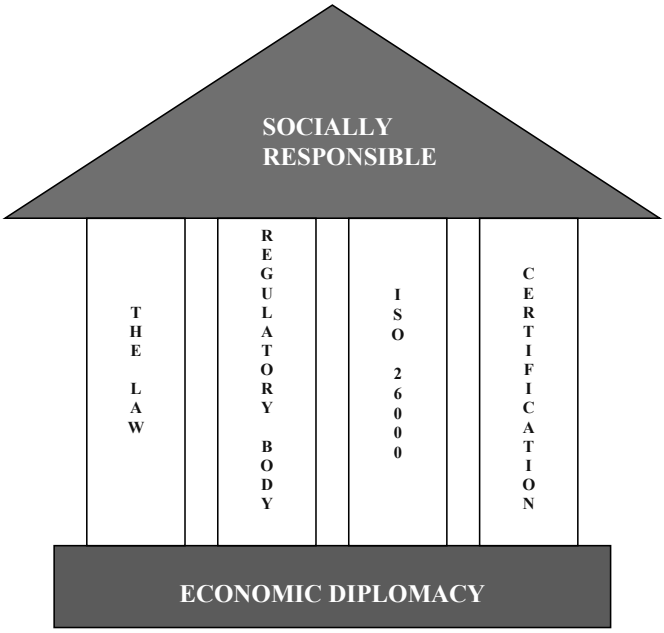
Energy plays a critical role in the socio-economic development of countries, and without sustainable and adorable access, countries often struggle to recover from crisis and build a foundation for resilient long-term development. Lack of energy access restricts the ability of people in fragile and conflict-impacted situations to earn a living, secure access to clean water, cook food and access education and health facilities. Lack of sustainable energy prevents and stalls communities in recovering from crises (Korchunov, Rosenberg-Jansen 2022).

Due to the economic crisis ranking of company goals is changed, and they are mainly focused on making a profit, while the need for socially responsible behaviour is marginalizes. However, just the in a situation of economic crisis, the need for socially responsible behaviour is particularly pronounced. Consequently, defining long-term strategy of corporate social responsibility for sustainable development, appears inevitable. Bowen in his book explains the essence of social responsibility. It refers to the obligations of businessmen to pursue those policies, to make those decisions, or to follow those lines action which are desirable in terms of the objectives and values of our society. This definition does not imply that businessman as a member of society lack the right to criticize the values accepted in society, and to work toward their improvement. Indeed, in view of their great power and influence, they may well have an obligation to do so. It is assumed, however, that as servants of society, the must not disregard socially accepted values or place their own values above those of society (Bowen, 1953).

4. MODEL OF „HOUSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY"

For efficient implementation of socially responsible behaviour is necessary to apply the appropriate model. The one of the suggested models is model of „House of social responsibility" which stands on foundation of economic diplomacy.

Figure 2. House of social responsibility (Dejanović 2015)

Economic diplomacy has very important role in negotiation process. House of social responsibility is based on 4 main pillars: law, international regulatory body for socially responsible behaviour, standard ISO 26000, and certification of socially responsible behaviour.

Model of „House of social responsibility" that stands on foundations of economic diplomacy can be very successful tool to save our planet form destroying and self-destroying. The role of government in stimulating socially responsible activities is very important, because should provide the basis and legal framework for the implementation of tax strategy with tax stimulation for investing in socially acceptable projects. It's should help to promote a desirable social values and norms in order to raise the level of morality in society.

Marketing activities are also necessary, and very important for expanding socially responsible values, to create certain moral and ethical standards which will help to make big socially investment for our good. The forces of nature are unpredictable. Man has thus learned a lot about nature, but there is still much that requires research.

There is a serious threat that man, out of ignorance, or total carelessness, will bring the whole of humanity to ruin. That can endanger the supply of basic resources for human life like: air, water, food, shelter. Humanity is really exposed to great risks due to the current negative political situation in the world. Because of that socially responsible behaviour is founded on economic diplomacy. What is a point of everything that man has done so far if everything could be destroyed because of political conflicts? It's like cutting the branch we're sitting on. Political crisis caused the energy crisis, and raise of prices of energy products increased and increase of inflation rate.

The importance of economic diplomacy and socially responsible behaviour is a key factor in solving this problem. That inflation falls into the category of imported inflation because it came from outside. Therefore, the role of scientific, cultural, sporting and political elite is very important, and it's necessary to educate staff in companies, in, government and non-government organizations with key principles of socially responsible way of doing business. Because of that the model of „House of social responsibility" can be successful model for its implementation. At first, we must have a law for socially responsible behaviour, an institutional body that will control the implementation of the ISO 26000 standard and enable the certification of companies for socially responsible behaviour.

In the prevailing challenging crisis, technology-driven circular economy practices in energy production and consumption patterns are useful as technology-led circular economy's sustainable practices help achieve energy efficiency and human food consumption patterns (Geng 2022).

It is very important to be socially responsible in using energy, especially today when we are facing with serious economic consequences due to the energetic crisis in the world. But survival is not just in energy efficiency, but also with food supply chain and food diversity. That will lead us to the creation of a totally new business philosophy - socially responsible way of doing business that aims to be the two opposing sides reconciled, to unite profit and CSR in one direction of joint action for the general welfare of society.

Philip Kotler and Nancy Lee in their book, Corporate Social Responsibility: Doing Best for Their Company and for a Selected Social Goal, highlight the importance of CSR for Sustainable Development, citing examples from the business practice of successful companies, such as Timberland, Levi Strauss, Avon and other (Kotler, Lee 2009).

5. CONCLUSION

Contemporary international relations, and economic crisis have a large negative impact on social responsibility of companies. Due to the economic crisis, on the scale of the most important companies' goals is profit, and on the other hand, the need for investing in social responsibility is marginalized. However, in the world, in a situation of economic crisis, the need for a socially responsible behaviour is particularly pronounced. Consequently, the definition of long-term strategy of social responsibility for sustainable development is unavoidable.

The world is facing with three types of crises that are deeply interconnected. The political, energy and economic crisis are bringing the world into a very dangerous zone that can produce global consequences for people's lives in a whole world.

In a crisis situation, underdeveloped and developing countries are the most affected because they pay the highest price of the crisis. They have no money or savings to invest in a better future and a socially responsible community. Now, above all, it is important to invest in healthcare, energy and food, which are the basic requirements

for normal human life. Industrial 4.0 has great opportunities for proper implementation and improvement of sustainability.

We must use digitization to better implement and control the implementation of socially responsible behaviour. For adequate implementation of Social responsibility in business and in life of people is recommended the model of house of social responsibility. At first it means that we must have legislation regarding sustainability, regulatory body for implementation and certification of companies for CSR (corporate social responsibility), and a strong state with high willingness to create socially responsible society.

In the coming years that people will face with poverty, refugees from war affected areas, energy crisis, raising inflation and economic crisis it's very important to maintain the level of commitment to sustainable development. Solving all these problems means behaving on responsible way. As there is a solution for every problem, the task of the state and the entire community is to devote itself to socially responsible behaviour with the aim of sustainable development.

We need to implement socially responsible behaviour on the highest level in order to provide the better quality of life of all humans in the world and to provide a sustainable development which will save the planet and resources for the future generation.

REFERENCES

Bowen H, (1953), Social responsibility of the businessman, Harper & Brothers, New York, page 6.

Davis K., (1953), The Iron Law of Social Responsibility, 1973, page 314.

Dejanović M., (2015), socially responsible behaviour and economic diplomacy, Zadužbina Andrejević, page 98.

De Man, J. C., &Strandhagen, J. O. (2017). An Industry 4.0 research agenda for sustainable business models. Procedia Cirp, 63, 721-726

Forbes (2022), Global2000, https://www.forbes.com/sites/isabelcontreras/2022/05/12/inside-the-global-2000-sales-and-profits-of-the-worlds-largest-companies-recovered-as-economies-reopened/?sh=4808c37f1141

Geng, J., Haq, S. U., Abbas, J., Ye, H., Shahbaz, P., Abbas, A., & Cai, Y. (2022). Survival in pandemic times: managing energy efficiency, food diversity, and sustainable practices of nutrient intake amid COVID-19 crisis. Frontiers in Environmental Science, 10, page1.

Karanina, E. V., Sozinova, A. A., &Bunkovsky, D. V. (2022). Quality management in industry 4.0 in the post-covid-19 period for economic security and sustainable development. International Journal for Quality Research, 16 (3), page 878.

Korchunov, D. & Rosenberg-Jansen, S. (2022) Sustainable Energy Access for Crisis Recovery, UNDP (United Nations Development Programme), Sustainable Energy Access for Crisis Recovery Development futures series, September 2022, page 1.

Kotler P., Lee N., (2009) Corporate Social Responsibility: Doing Best for Your Company and for a Selected Social Goal, translation by Mira Gligorijevic and Vera Gligorijevic, Hisperiaedu, Belgrade, 2009.

Severengiz, M., Seidel, J., Steingrímsson, J. G., &Seliger, G. (2015). Enhancing technological innovation with the implementation of a sustainable manufacturing community. Procedia Cirp, 26, 52-57, page 54.

www.macrotrends.net, (2022.)

Мирјана С. ДЕЈАНОВИЋ

СТРАТЕГИЈА ЗА СПРОВОЂЕЊЕ ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНОГ ПОНАШАЊА У СИТУАЦИЈИ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Резиме

Креирање и усвајање локалне и глобалне стратегије друштвено одговорног понашања и успостављање националног и међународног тела за сертификацију друштвено одговорног понашања је кључни фактор за успешну имплементацију. Предложена глобална стратегија је примена модела „Куће друштвене одговорности". Ефикасна примена овог модела захтева: знање, ресурсе, стратегију, законску регулативу, надзорно тело за сертификацију и контролу друштвене одговорности. Нова индустријска револуција позната као Индустрија 4.0 има велики утицај на одрживост и може се користити као алат за његову правилну примену. Након Ковида-19, у временим аполитичке, енергетске и економске кризе, земље се суочавају са новим изазовима који захтевају хитна решења како би се створили услови за стварање друштвено одговорних заједница. Потреба за друштвено одговорним понашање расте у ситуацији политичке, енергетске и економске кризе са више питања и више задатака за решавање. То захтева глобалну промену понашања и ревизију постојеће листе приоритета, како за компаније, тако и за људе.

Кључне речи: друштвено одговорно понашање, енергетска криза, економска криза, ИСО 26000, индустрија 4.0, економска дипломатија.

Рад је предат 12. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.472.4:004.738.12FACEBOOK
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46276

Прегледни рад

*Ненад Н. ПЕРИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Ана З. ЈЕВТОВИЋ***
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

ПАРАСОЦИЈАЛНА КОМУНИКАЦИЈА НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА НОВАКА ЂОКОВИЋА И ЊЕГОВИХ ПРАТИЛАЦА***

Апстракт: Рад се бави представљањем и анализом парасоцијалних комуникација користећи релевантне комуникационе теорије и психологију медија, комуникација и односа, јер су нови обрасци изборности у комуникационим процесима променили начин на које појединац улази у друштвене односе – из датих (наметнутих) у изабране. Приступ се проширује се практичним аспектом-истраживањем парасоцијалне комуникације Новака Ђоковића и његових пратилаца на званичној Фејсбук страници нашег тенисера. Узет је период током играња Ролан Гароса 2022 и то из два разлога: један је од најбитнијих турнира и први је велики после паузе која је изазвана одбијањем да се вакцинише против Ковид-19 вируса, због чега Ђоковић није учествовао на два од четири највећа турнира те године, као и да је на истом бранио позицију првог играча на АТП листи, због чега је ангажовање пратилаца било већег интезитета од просека. Начини на који се Ђоковић обраћа својим обожаватељима и садржаји његових постова на Фејсбуку код публике подстичу развијање осећаја блискости и фамилијарности. Истраживање је доказало да се у виртуелном комуницирању остварује парасоцијална интеракција у којој пратиоци Новака Ђоковића користе прилику да му се обрате посредством Фејсбука и да нерeтко очекују повратну реакцију. Друштвене мреже тако остварују своју прокреативну функцију која се у парасоцијалној интеракцији испољава кроз размену порука, партиципацију, заједништво и симулацију повратне везе. Парасоцијалне односе карактерише нереципрочност, односно то што само једна страна зна много о другој, док обрнуто не важи.

Кључне речи: парацсоцијалне комуникације, пратиоци, друштвене мреже, Новак Ђоковић, Фејсбук.

1. УВОД

Чарли Гир (Charlie Gere) констатује како „наше технологије непрекидно мењају нас и наш однос према окружењу“, али и да „разлика представља брзину којом се промене одвијају“ (2011: 9). Дигитални омотач за свега неколико

* Редовни професор наука и редовни професор уметности, nesaperic@hotmail.com
** Докторанд, jevtovic.ana@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

деценија обавио је планету, а да је мало људи постало свесно како је са собом донео другачије навике, вредности и обрасце понашања. Дејвид Морли и Шарлот Брунсдон (Morley & Brunsdon, 2005) су међу првима изнели тезу да више није важно шта медији чине људима, већ шта људи чине са медијима? „Развој науке, медија и капитала под покровитељством дигиталних технологија ствара неку врсту ефекта убрзаног кретања напред, где се чини да се све одвија брзо и да се драматичне промене догађају у изузетно кратком времену", констатује Гир, подразумевајући да дигитална култура означава особен начин живљења људи у датом историјском времену (2011: 17). Живот нам се променио, начин на који посматрамо друге, али и свет у целини, при чему је *психологија медија* као посебна научна дисциплина добила на значају.

Мотиви, уверења, жеље и потребе актера у комуникацијском односу постају теме проучавања многобројних истраживача и научних тимова, како у сфери политичког и економског маркетинга, тако и дигиталне културе или религије. Преко већих и мањих група истомишљеника на порталима, друштвеним мрежама и дигиталним агорама остварује се утицај држава, нација, политичких партија и класа, чиме се суштински одређује карактер друштвене социјализације. Између *објективних података* и *субјективне импресије* распростиру се масовни медији као посредници у интерпретацији стварности, при чему се трансформише и улога публике која све мање остаје пасивни објекат туђег утицања. Време и простор више нису лимитирајуће одреднице читавог процеса, јер некадашње директно (непосредно комуницирање) сада је оствариво коришћењем дигиталних медија који умрежавају неограничен број корисника, који истовремено могу учествовати у дебати око одређене теме. Овде треба истаћи *Теорију активне публике* која је врло популарна у европским истраживањима културе и медија. Њена суштина је у тврдњи да је „публика паметнија и инвентивнија него што јој то приписују традиционалне теорије комуникације, као и да може да буде веома креативна у начину на који одговара на медије" (Џајлс 2011: 33).

Нови медији су у предности над традиционалном штампом, радиом или телевизијом јер су у стању да обичном човеку понуде илузију сопственог значаја и учешћа у комуникацији са било којом особом, јер друштвене мреже доводе кориснике до повезивања са другим корисницима и људима са којима се то у реалном животу никада не би догодило (Boyd, Ellison 2007). Наши комуниколози размарајући тоталитет комуникационе праксе виде више различитих облика, као што су политичко комуницирање, педагошко комуницирање, пословно комуницирање, тржишно комуницирање, интеркултурно комуницирање и сл. (Милетић, Милетић 2021), али се врло ретко баве парасоцијалним комуницирањем које ће се наћи у средишту овог рада. Будући да је комуникациона пракса сложен и динамичан процес у којем се увек прожима множина карактеристика, на основу одређених критеријума препознатих и теоријски моделованих облика комуницирања циљ рада је да се укаже значај парасоцијалне интеракције, при чему смо за анализу изабрали Фејсбук налог Новака Ђоковића, не само као нашег најпопуларнијег спортисте, већ и као примера са колико се одговорности и професионалности обраћа својим обожаваоцима.

2. ПАРАСОЦИЈАЛНА ИНТЕРАКЦИЈА У ПСИХОЛОГИЈИ МЕДИЈА

Иако су проучавања парасоцијалних комуникација започета још педесетих година прошлог века, тек осамдесетих добијају на замаху, када је амерички комуниколог Марк Леви (Levy) кроз испитивање фокус група открио да многи гледаоци информативних емисија на локалним телевизијама презентере вести доживљавају као своје пријатеље који им праве друштво, који им недостају када одлазе на одмор, па чак, и да се упуштају у гласно коментарисање са њима. Од тада се много тога десило у смислу развоја медија, нарочито нових и интерактивних медија. Истраживање које је спровео Гугл (Google) открива да се „90% конзумације медија одвија посредством дигиталних екрана користећи смарт мобилне телефоне, таблет уређаје, покретне рачунаре и телевизоре нове генерације" (Kotler, Kartajaya, Setiawan 2017: 21). Медији су данас уткани у животе сваког човека, толико уобичајени за наше функционисање да их и не примећујемо. Као битан део теоријског дела овог рада користићемо *Теорију користи и задовољстава* која појединца види као корисника медија, а не пасивног конзумента којег инструментализују други.[1] Даријо Ћерепинко је издвојио пет карактеристика ове теорије: „комуникацијско понашање појединца је у складу са његовим циљевима и мотивима; појединац активно бира медије којима задовољава своје потребе; низ друштвених и психолошких особина одређује комуникацијско понашање; медији су свјесни овог процеса, па се константно надмећу за пажњу публике; медији више утичу једни на друге, него на публику (Ćerepinko 2011: 143).

Демократичност интернета и отвореност друштвених мрежа подстакла је да интеракција међу свим комуникационим актерима постане снажнија и учесталија. У парасоцијалној комуникацији отворена је могућност да се обожаваоци директно обраћају својим идолима, чиме и своја мишљења и ставове чине јавним (Christodoulides 2009). Друштвене мреже граде утисак равноправности свих комуникационих актера, па тако обожаватељи своју перцепцију креирају мешајући се у реални живот и резултате својих јунака. Због тога долазе до уверења да их познају интимније и дубље него остали, да их разумеју и више цене њихове вредности и мотиве, чиме очекују повлашћен статус у даљој комуникацији.

Основни елементи парасоцијалне интеракције су: 1) једностраност – парасоцијална интеракција је однос у ком једна страна зна много о другој, али не важи и обрнуто; обожаваоци знају све о Новаку Ђоковићу, али он о њима ништа; 2) осећај интимности и блискости – с обзиром на то да су славне личности изузетно заступљене у медијима, обожаватељи услед честог излагања медијским садржајима долазе до уверења да их јако добро познају; 3) велико емоционално улагање обожаватеља – гледајући у своје идоле који су свеприсутни у медијима обожаватељи временом стичу утисак да су део њиховог живота. При том не прихватају или

1 Теорију је засновао Илаја Кац (Eliahu Katz), тврдећи да се приликом изучавања утицаја медија на публику мора узети у обзир да људи својевољно користе медије за специфичне циљеве и сврхе, односно да имају неку корист или задовољство.

занемарују чињеницу да су свом идолу само део публике и очекују да ће се и они допасти звезди зато што се она њима допада; 4) изостанак повратне информације – парасоцијалне интеракције одликује једностраност.

Фасцинација животима славних појачава се ширењем медијског утицаја (Перић, Красуља, Радојевић 2011). Међутим, са развојем технологије и са појавом друштвених мрежа промењена је природа везе између обожаватеља и славних личности. Сада је могуће да обожаватељи комуницирају са својим идолима и да своја осећања јавно представе (van Dijk, Poell 2013). Они више нису пасивни потрошачи који само конзумирају информације које су креирали други, већ активни произвођачи јер сада могу да омиљеним личностима сами шаљу поруке подршке, видео записе, постављају фотографије, позивају на сарадњу и друго (Mazur 2010). Такође, могу да остављају коментаре, додају свиђања (тзв. лајковање), деле садржаје и на тај начин показују своју оданост, као и да комуницирају са другим обожаватељима преко разних форума (Di Pietro, Pantano 2012; Paquette 2013). Друштвене мреже као што су Фејсбук, Инстаграм, Твитер и апликације као што су Вотсап (WhatsApp), Вибер (Viber) и Месинџер (Messenger) сада су начин на који људи (углавном) комуницирају (Vranešević, Perić, Marušić 2020). Посредством Фејсбука, Инстаграма, Твитера и других социјалних мрежа звезде могу да обавештавају обожаватеље шта тренутно раде или да јавно поделе своја размишљања и очекивања. Наравно, увек постоји недоумица да ли иза тог профила стоји баш позната личност или то чини њен ПР тим, али доживљај медија је управо у искрености интеракције. Но, иако је то и већини јасно, обожаватељима је битан престиж због добијања директног одговора од идола, али не треба занемарити ни психолошки осећај да су своја осећања учинили јавним. Обожаватељи су део неформалних група, јер поред опште људске потребе за афилијативношћу они узајамно контактирају окупљени око усаглашеног оквира интересовања, јер чиниоце који доприносе укључивању у неформалне групе од психолошких фактора издваја јављање наклоности. Ту је и сличност у ставовима, вредностима и одређеним цртама личности (Рот 1999: 66).

Имајући на уму наведене теоријске одлике, конкретан циљ овог истраживања јесте да се утврди присуство или одсуство интеракције у комуницирању између Новака Ђоковића и његових обожаватеља окупљених на званичној Фејсбук страници. Друштвена мрежа која је убедљиво имала највећи утицај од свих је Фејсбука који је био један од најважнијих друштвених трендова у овом веку (Cears et al. 2012). Такође, од свих друштвених мрежа, Фејсбук је највише утицао на генералну промену комуникације код људи (Wilson, Gosling, Graham 2013). Поред тога, преко половине корисника интернета има Фејсбук профил, што чини више од трећине свих на планети (www.ictbussines.com), а у Србији се највише корисника друштвених мрежа обраћа Фејсбуку када тражи одређене информације (Vranešević, Perić, Marušić 2020). Задатак истраживања јесте да се, на нивоу студије случаја, утврди да ли се у виртуелном комуницирању остварује социјална или парасоцијална интеракција, и специфично да се утврде елементи (пара)социјалне интеракције. Другим речима, циљ је да емпиријски докажемо да ли и у којој мери пратиоци Новака Ђоковића користе прилику да му се обрате посредством

Фејсбука и да ли добијају повратну информацију? Овде треба направити разлику између појмова пратиоци и обожаваоци. Садржај Фејсбук странице доступан је за све кориснике, укључујући и оне који не воле одређену персону. У *Култури конвергенције* (Convergence culture) Џенкинс издваја пет елемената по којима се обожаваоци разликују од других:

1) присвајање – особа која присваја у властитом животу одређени текст, рад и праксу која се односи на њихове објекте обожавања. Често ти објекти бивају реинтерпретирани у њиховим животима;

2) учествовање – постоји отвореност за људе да учествују на свим нивоима унутар заједнице. Толико су инспирисани тиме и пишу музику, стварају догађаје и сл;

3) емоционална улагања – људи заправо улажу себе у тај објекат, тему, итд. То је нешто што што их стварно занима и нешто о чему желе да разговарају;

4) колективна интелигенција – има места за свакога ко има нешто да каже и допринесе колективном схватању групе. Колективна интелигенција не тражи уверења и дипломе, искуства и спознаје су корисне за заједницу и разговор;

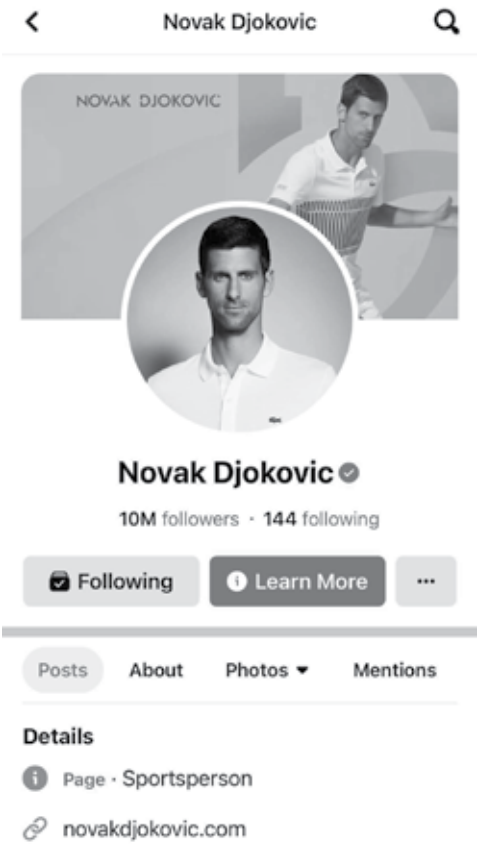
5) „виртуелна" заједница – то су заједнице које нису нужно изграђене састајањима лицем у лице. Неки од тих људи се познају, неки не, али ће ове групе често имати времена за сусрет лицем у лице (Jenkins 2006: 27).

За овај део рада издвајамо и сличности између социјалне и парасоцијалне интеракције. Перс и Рубин (Perse, Rubin 1989) сматрају да парасоцијални односи у три аспекта личе на стварне: 1) у њих се улази добровољно јер ми бирамо наше социјалне и парасоцијалне пријатеље; 2) обе врсте односа испуњавају потребе за дружењем, и 3) израстају из социјалне привлачности. Џајлс се у *Психологији медија* слаже само у првом случају, док су друга два дискутабилна. Лична усамљеност не мора да буде у корелацији са јачањем парасоцијалне комуникације, исто као што социјална привлачност ретко настаје спонтано јер најчешће се обликује из мајнстрим медија (2011: 114).

3. ИСТРАЖИВАЊЕ

Узорак за спроведено истраживање су коментари објављивани на званичној Фејсбук страници Новака Ђоковића за време трајања турнира *Ролан Гарос* у Паризу, од 16. маја до 5. јуна 2022. За студију случаја је изабран пошто представља један од Гренд слемова, а с обзиром на то да је Ђоковић бранио позицију најбољег играча на свету претпостављено је да ће верни пратиоци с великом пажњом пратити дешавања. Према подацима из маја 2022. године Новак Ђоковић је имао око 10 милиона пратилаца на Фејсбуку, при чему није занемарљив број страних корисника. Новак Ђоковић је познат по томе што на својој Фејсбук страници објављује постове на српском и енглеском језику, а према земљама из којих пратиоци долазе можемо рећи да је интернационална звезда не само тениса, већ и спорта и генерално гледано. Обожаватељи су остављали коментаре на српском, енглеском, шпанском, италијанском, португалском, француском, арапском, турском, кинеском и јапанском.

За почетак ћемо представити насловну страну Фејсбук странице Новака Ђоковића:

Слика 1. Званична страница Фејсбук профила Новака Ђоковића

У горњем делу стране налази се насловна фотографија (већа фотографија у облику правоугаоника) и профилна фотографија. На насловној фотографије стоји име и презиме као и испод профилне, као и број људи којима се свиђа страница (у том тренутку 10 милиона). На левој страни испод насловних слика стоји опција Posts, преко које обожаватељи могу послати поруку Новаку Ђоковићу. Поред ње су опције Photos (фотографије) са доступном галеријом фотографија које је Новак објавио на својој Фејсбук страници; затим опција Mentions која указује на помињања у другим профилима, док у подменијима можемо видети и друге занимљиве опције, као што су: Novak Mobile App (апликације за мобилне телефоне), Exclusive (ексклузивно), Nole 4 you (Ноле за вас), Videos (видео снимци), Photo journey (фото путовање), итд.

Профил Новака Ђоковић се у постовима на Фејсбуку током турнира у Паризу обожаватељима обраћао на неформалан начин чиме учествује у развијању осећаја блискости и интимности. Уочљиво је да нису биране само теме које се односе на тенис и турнире, него је пратиоцима допуштено да завире и у приватност Ђоковића. Јачању илузије интимности допринело је и то што је уз сваки пост објављивао и још

неки садржај, било фотографију, било видео-запис. На основу анализираних примера може се запазити на које начине су Ђоковићеви постови оснаживали успостављање парасоцијалног односа. У примеру НЂ 24.5.2022. уочљиво је да се директно обраћа обожаватељима, тражећи подршку за повратак на тениске терене што они могу протумачити као позив на блискост:

Слика 2. *Сјајно је вратити се* – први пост Ђоковића на Ролан Гаросу

Ако посматрамо садржај и бројност коментара објављених на овај пост на Новакој Фејсбук страници (1,9 хиљада, уз 521 дељење) видећемо колико је емпатија важна детерминанта парасоцијалних односа. Из психологије знамо да је то афективна реакција која настаје у одговору на емоције других особа. Људи најчешће воле да осете или поделе емпатију са неким ко им се свиђа или са особом са којом се идентификују. У реалности емпатија је снажно повезана са блискошћу односа и са јачином, интензитетом веза. У парасоцијалним интеракцијама емпатијске реакције представљају већину емоционалних реакција (према Derrick, Gabriel i Tippin 2008).

Хапшење Новака Ђоковића уочи почетка турнира у Аустралији почетком 2022, држање у смештају за мигранте, па онда и депортација без права жалбе подигли су незадовољство међу навијачима широм планете. Дигитални аудиторијум је прокључао:

једни су подржавали такву одлуку, други осуђивали, али је чињеница да најбољи тенисер света није имао прилику да брани претходно освојени турнир. Зато је играње у Паризу било толико значајно. Највећи број коментара односио се на исказивање подршке нашем играчу, при чему је видљиво да симпатије стижу са свих крајева света.

> Ama, Obi, Ho Chi Minh City, Vietnam (24.5. у 11,03):
> Добро дошао брате Новаче, много си нам недостајао ❤ Надам се и верујем да си се вратио јачи него икада. Само напред јер ништа те не спречава да постигнеш циљ да будеш највећи тенисер какав смо сви желели да будеш, то је твоја судбина. Добар човек са златним срцем. Волим сву Србију људи ❤ Новак Ђоковић.

Комбиновање технолошког (дигиталног) и психолошког води ширењу мреже парасоцијалне интеракције од других учесника, који подржавају омиљени лик. Звезда из спортске стварности поседује све особине истинског борца за правду, па поистовећујући се са неправдом коју је Новак по њиховом мишљењу доживео битка на тениском терену постаје и више од игре лоптицом. Претходни коментар вијетнамског тренера изазвао је лавину позитивних реаговања, од којих издвајамо једно, карактеристично и за сва друга:

> Споменка Матић, Лозница (24.5. у 13,22):
> Ама Оби Хвала Вам у Новаково *и моје име.* 🩶

На основу начина на који се обожаватељи обраћају Ђоковићу може се закључити да га перципирају као изразито блиску особу. Оно што је карактеристично за већину коментара јесте да је у њима изражен мањи или већи степен блискости. Неки пратиоци се Ђоковићу обраћају као пријатељу, неки чак и као члану породице, преузимајући слободу да одговарају у његово име. Претходни коментар показује колики је степен идентификације навијача и идола, јер обожавателька преузима на себе права играча! Људска психологија није у стању да држи корак са новим технологијама, па лајковима, шеровањем и сличним емотиконима покушава да изрази своје емоционално стање. Они притом занемарују могућност да им Новак на поруку неће одговорити па чак и да је он лично готово сигурно неће прочитати. Подршка је нешто што не може изостати, па не чуди што стиже са свих страна:

> Ester Roito, Мадагаскар:
> Best of Luck in Paris Champ 💪
> Idemoooo Noleeeee 🔥🎾🙏

У доба медијске индустрије спортске звезде представљају узор обожаватељима који су укључени у симулиране друштвене односе. Амерички истраживач Кафи (Caughey) расправља о обожаватељима који обликују своје животе по узору на своје идоле. Према њему, синоним за парасоцијалну интеракцију је имагинарни друштвени однос. Кафи сматра да „основа већине односа обожаватеља није естетска апрецијација него друштвени однос. Обожаватељи успостављају везе са познатим медијским личностима које су аналогне и на многе начине директно паралелне са стварним друштвеним односима ... “ (према Stever 2009).

Владимир Петровић

Какав диван осећај када сте на тениском терену, показујући свој изузетан таленат и вештине! Мотивисани и инспирисани играли сте заиста невероватно и очарали нас својом страшћу и енергијом! Ваш тенис и личност су неупоредиви и још много победа ће ускоро доћи! #РоландГаррос ❤

Фејсбук бецеви имају функцију градације међу обожаватељима јер су резервисани за оне који су најактивнији на мрежи. Румунка Анда Анастасиа је међу њима, а свој снажни парасоцијални однос доказује похвалама за игру (29.5.2022.):

Ноле је један од најбољих тенисера икада, најиздашнија особа и добар момак. ❤

Реакција људи на мрежама је брза и емоционална. Тиме се стиче одређена моћ унутар групе јер више коментара, похвала и дељења увећава референтну позицију обожаватеља који се међусобно надмећу за утицај. Блискост са Ђоковићем, али и неким члановима навијачке заједнице може се видети кроз омиљеност њиховог преузимања:

Слика 3. *Увек је лепо видети те, пријатељу* – други пост Ђоковића на турниру

Фотографије сусрета са познатим певачем Еросом Рамацотијем циљају и на аудиторијум којег не интересује само спорт, а делећи слику са пратиоцима Новак дели и осећај припадања породици од које ништа не скрива. Отуда су реакције пратилаца спонтане и топле:

> Paola Cavicchi, Флоренца, Италија, 28.5. у 20,15:
> Хајде да чујемо дует са Еросом.

Психолошки се подстиче илузија интимности која наводи обожаватеље да помисле да Ђоковићу нису само део публике, чиме занемареују чињеницу да он није свестан њиховог појединачног постојања:

> Emmanuelle Taraud,
> Француска јавност је тако одвратна да сам веома разочаран .... ја сам Француз и подржавам вас хајде освојићете Ролан Гарос.

Друштвене мреже обожаватељима омогућавају да комуницирају са својим идолима, при чему повратна спрега чини парасоцијални однос чак, и јачим. Интеракција је једнострана, недијалектичка, под контролом једне стране и углавном није узајамна. За особе које су предмет обожавања, амерички истраживачи Хортон и Вол, користе термин *ӣерсона*. То је медијски популарна личност због чега публика стиче утисак да је добро познаје. Персона може постићи интимност са великим бројем непознатих и ова симулирану интимност (иако је заправо имитација интимности), врло је утицајна и задовољавајућа за велики број оних који учествују у њој. Публика има осећај да је укључена у отворену комуникацију којом задовољава своје социјалне и емоционалне потребе. Временом обожаватељ долази до уверења да познаје персону интимније и више него сви остали. Но, тај однос је једнострани управо „једнострана природа везе искључује прогресивну и узајамну реформулацију њених вредности и циљева“ (Horton и Vol, 1956: 2).

> Mateus Roepke, Бразил, 28.5. у 19,19:
> Можда ћете једног дана видети ову поруку. Ти си моја инспирација, Ноле. Хвала ти што си увек свој. Ти си добар човек, спектакуларно људско биће. Будите благословени, останите јаки и наставите да сијате. Никад не ходаш сам!

Пост након победе циља на њихову мобилизацију и даљу подршку, а реакције су очекиване. Екстремно обожавање звезда у себи садржи елементе опсесивно-компулсивног поремећаја, при чему не треба занемарити ни чињеницу да медији у којима публика има прилику да учествује у креирању садржаја присолошки постају привлачнији од других. Љутња због односа аустралијских власти преноси се на читав западни систем. Спорт се политизује, при чему се обожаваоци не устручавају и да саветују Ђоковића:

> William Carmen, Харвард, 30.5. у 1,48:
> Била је срамота оно што ти се догодило у Аустралији, а сада да чујеш звиждуке у Француској. Ви сте најбољи тенисер на свету и вероватно најотменији. Игноришите мрзитеље и либералне пахуље и залепите их тако што ћете победити! Воли те тиха већина! НАПРЕД НОВАК!

4. ЗАКЉУЧАК

Анализом садржаја одабраних постова и коментара на Фејсбук страници Новака Ђоковића и његових обожаватеља утврдили смо присуство интеракције у међусобном комуницирању. Обим коментара објављиваних током трајања тениског турнира у Паризу показује планетарну популарност Ђоковића, али и да парасоцијална интеракција коју обожаватељи успостављају са својим идолима јавност прати са великом пажњом. Нови обрасци изборности у комуникационим процесима указују на промену начина на које појединац улази у друштвене односе – из *датих* (наметнутих) у *изабране*. На друштвеним мрежама то значи могућност за самопромоцијом на индивидуалном плану и изградње „блиских односа" са спортским и другим идолима (нпр. фотографије и пост са Еросом Рамацотијем). Начини на који се Ђоковић обраћа својим обожаватељима и садржаји његових постова на Фејсбуку код публике подстичу развијање осећаја блискости и фамилијарности. Овде смо уочили примену *теорије користи и задовољстава* која појединца види као проактивног корисника медија који у лаком публицитету види свој значај.

Истраживање је доказало да се у виртуелном комуницирању остварује парасоцијална интеракција у којој пратиоци Новака Ђоковића користе прилику да му се обрате посредством Фејсбука и да неретко очекују повратну реакцију. Друштвене мреже тако остварују своју прокреативну функцију која се у парасоцијалној интеракцији испољава кроз размену порука, партиципацију, заједништво и симулацију повратне везе. Парасоцијалне односе карактерише нерециprочност, односно то што само једна страна зна много о другој, док обрнуто не важи. Дакле, обожаватељи располажу мноштвом информација о свом идолу, док их он не познаје. На примеру Ђоковићевих обожаватеља може се уочити њихова потреба да му се представе и да се на неки начин успостави реципроцитет у односу.

Виртуелни свет друштвених мрежа је омогућио експресивно и емоционално реаговање сваког ко жели да заснује неки облик комуникације, док индивидуални и интерперсонални односи преношењем у реалност постају основе пријатељских односа. Посматрајући појединце као део публике уочавамо и да са друштвеним мрежама настају дубоке психолошке промене у пољу парасоцијалних односа, које најбоље видимо у брзини, отворености и интерактивности комуникације. Моћ спортских звезда никада не би била толика да није телевизије и друштвених мрежа, чиме се потврђује став о дијалектичкој спрези медија и психологије.

ЛИТЕРАТУРА

Boyd, Elison 2007: Danah Boyd, Nicole Ellison. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication,* 13(1), 210-230. Доступно на: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x/full

Caers, De-Feyter, De-Couck, Stough, Vigna Du-Bois 2013: Ralf CaersTim, De-Feyter Marijke, De--Couck Marijke, Talia Stough, Claudia Vigna Cind Du-Bois, Facebook: A literature review, *New media & society*, 15(6), 982-1002.

Christodulides 2009: George Christodulides. Branding in the post – Internet era. *Marketing Theory*, 9(1), 141-144.

CISCO. (2021). *WesternEurope - 2021 ForecastHighlights.*

Jaye, Shira, Brooke 2008: Derrick Jaye, Gabriel Shira, Tippin Brooke. Parasocial relationships and self – discrepancies: Faux relationships have benefits for low self-esteem individuals. *Personal relationships*, 15, 261-280.

Di Pietro, Pantano 2012: Loredana Di Pietro, Eleonore Pantano. An Empirical Investigation of social network influence on consumer purchasing decision: The Case of Facebook. *Journal of Direct Data and Digital Marketing Practice,* 14, 18-29.

Horton, Wohl 1956: Donald Horton, Richard Wohl. Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance". *Psychiatry* 19(3), 215–229.

Jenkins 2006: Henry Jenkins. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press, New York.

Kotler, Kartajaya, Setiawan 2017: Philip Kotler, Hermawan Katajaya, Iwan Setiwan. *Marketing 4.0. Moving from Traditional to Digital*. JohnWiley&Sons, Inc., Hoboken, NewJersey.

Mazur 2010: E. Mazur, Collecting data from social networking Web sites and blogs, у: Sam Gosling--John Johnson *Advanced methods for conducting online behavioral research*, ур., 77-90

Милетић, Милетић 2021: Мирко Милетић, Невена Милетић. *Комуниколошки лексикон*, Јасен, Београд.

Morley, Brunsdon 2005: David Morley, Charlotte Brundson. The Nationwide Television Studies. Routledge, New York.

Paquette 2013: Holly Paquette. Social Media as a Marketing Tool: A Literature Review, Major Papers by Master of Science Students. Paper 2.

Перић, Красуља, Гујаница 2011: Ненад Перић, Невена Красуља, Ивана Гујаница. *Медијске, ПР и бренд тенденције, друго, проширено издање*, Београд: Synopsis и Чигоја штампа.

Рот, 1999: Никола Рот. *Психологија група*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Stever 2009: Gayle Stever. Parasocial and Social Interaction with Celebrities: Classification of Media Fans. *Journal of media psychology*, 14(3), 1-39.

Van Dijck, Poell 2013: José Van Dijck, Thomas Poell. Understanding Social Media Logic, *Media and Communication*, 1(1), 2-14.

Vranešević, Perić, Marušić 2019: Tihomir Vranešević, Nenad Perić, Tamara Marušić. Perception of Social Media as a Source of Relevant Information, *Zagreb International Review of Economics & Business*, 22(1), 133-144.

Wilson, R.E., Gosling, S.D., Graham, L.T., (2012), A Review of Facebook Research in Social Sciences, *Perspectives on Psychological Science* 7(3), 203-220.

www.ictbussines.com

Џајлс 2011: Дејвид Џајлс. *Психологија медија*, Клио, Београд.

Nenad N. PERIĆ

Ana Z. JEVTOVIĆ

PARASOCIAL COMMUNICATION ON SOCIAL NETWORKS: CASE STUDY OF NOVAK ĐOKOVIĆ AND HIS FOLLOWERS

Summary

The paper deals with the presentation and analysis of parasocial communications using relevant communication theories and the psychology of media, communications and relationships, because new patterns of choice in communication processes have changed the way an individual enters into social relationships - from given (imposed) to chosen. The approach is expanded with a practical aspect - research into the parasocial communication of Novak Đoković and his followers on the official Facebook page of our tennis player. The period during Roland Garros 2022 was taken for two reasons: it is one of the most important tournaments and the first big one after the break caused by

refusing to be vaccinated against Covid/19 virus, which is why Đoković did not participate in two of the four biggest tournaments before that year, and that at the same time he defended the position of the first player on the ATP list, which is why the engagement of followers was more intense than average. The approach is extended with a practical aspect - research into the parasocial communication of Novak Đoković and his followers on his official Facebook page. The ways in which Đoković addresses his fans and the content of his posts on Facebook encourage the development of a sense of closeness and familiarity among the audience. The research proved that parasocial interaction is realized in virtual communication in which Novak Đoković's followers use the opportunity to address him through Facebook and often expect a return reaction. Social networks thus realize their procreative function, which is manifested in parasocial interaction through the exchange of messages, participation, togetherness and feedback simulation. Parasocial relationships are characterized by non-reciprocity, i.e. the fact that only one party knows a lot about the other, while the reverse is not true.

Key words: parasocial communication, followers, social networks, Novak Đoković, Facebook

Рад је предат 29. августа 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.246
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46235

Оригинални научни рад

*Крсто М. ЈАКШИЋ**

*Славиша Ј. ТРАЈКОВИЋ***
Економски факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици

УЛАГАЊЕ У ИСТРАЖИВАЊЕ И РАЗВОЈ КАО ПРЕДУСЛОВ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Апстракт: У данашњем свету развоја брзе технолошке промене су показале да само оне државе које су у стању да улажу у истраживање и развој као и развој људских ресурса могу да се надају одрживом развоју. Најнапредније и економски најразвијеније земље света свој развој заснивају на улагању у истраживању и развоју и истраживачима који су у стању да креирају константне иновације. Циљ рада је да прикаже проценат улагања у истраживање и развој у односу на бруто друштвени производ Републике Србије у односу на земље окружења. Као релевантни подаци су узети из Еуростатове базе података, из које је вршено поређење у протеклих пет година, имајући у виду и године у којима је пандемија Ковид 19 знатно утицала на све друштвено-економске активности па тако и на улагање у истраживање и развој. Подаци показују да Република Србија има константо повећање улагања у истразивање и развој и да је оно достигло 1% бруто друштвеног производа али да је то далеко мање од развијених земаља које улажу преко 2,5% бруто друштвеног производа. У односу на земље окружења које су већином чланице Европске Уније Република Србија знатно мање улаже од Словеније али више од Румуније и Бугарске.

Кључне речи: истраживање и развој, људски ресурси, одрживи развој, Република Србија, Еуростат

УВОД

Један од основних принципа за раст и развој земаља и целокупног напретка друштвено-економске обнове је развој науке, технологије и политике иновација. Како би ови принципи били одрживи централну улогу имају истраживачко развојне активности и иновације (Shao et al. 2021; Wang, Zhang 2020; Fischer, Newell 2008). Развој науке, технологије и новација (НТИ) трансформишу све сфере људског живота и препознају се као најважнији и најефикаснији делови одговора на већину људских потреба. Сматра се да наука, технологија и иновације играју кључну улогу у изградњи аутономније, одрживије и инклузивније будућности. Како би

* Ванредни професор, krsto.jaksic@pr.ac.rs
** Редовни професор, slavisa.trajkovic@pr.ac.rs

се постигли ови резултати нагласак је на повећању инвестиција у истраживање и развој (ИР) и у људским ресурсима. Охрабрује чињеница да инвестиције већине земаља света у ИР и људске ресурсе (доступност истраживача) континуирано расте без обзира на глобалне економске проблеме са 1,61% (2010), 1,72% (2017) до 1,93% (у 2020) за ИР и повећање просечне годишње стопе раста од 3,9% од 1022 до 1342 између 2010 и 2020 за истраживаче (у пуном рандом времену) на милион становника (Unesco, 2020, 2022). Међутим, забрињава чињеница која показује да постоји значајан диспаритет у финансијским улагањима у ИР и људске ресуресе између различитих региона. Земље са високим дохотком имају највећи ниво уложеног бруто друштвеног производа (БДП) у ове сврхе у односу на земље са средњим и ниским дохотком. У погледу ИР највише инвестирају земље Европе, Сједињених Америчких Држава и земље Источне и југоисточне Азије у распону од 2,31% до 2,62 БДП, док са друге стране неразвијени и региони у развоју који чине око 70% земаља света у просеку троше мање од 1% БДП.

Према извештају UNESCO (Унеско 2022) наука, технологија, иновације и образовање препознате су као кључне области за постизање преко потребног економског и одрживог раста на глобалном нивоу. Такође, примећено је да већина међународних организација, влада појединачних земаља као и креатора политика у својим акционим плановима као кључне циљеве постављају:

1) унапређење, ширење, употребу и усвајање (НТИ) и промовисање научног ИР,

2) индустријску трансформацију иновација и унапређење технолошких капацитета свих земаља, посебно оних у развоју,

3) подстицање улагања у људски капитал, повећањем броја и доступности истраживача како у приватном тако и јавном сектору и

4) обезбеђивање правовремених података у секторима везаним за ИР и образовање, како би се подржало планирање и праћење како националних тако и глобалних напора и како би се идентификовали и отклонили недостаци у тим областима.

Сходно циљевима о одрживости и економском напретку као приоритету земаља широм света и Европска Унија (ЕУ) своју политику и економски развој заснива на промовисању научне и иновативне политике. ЕУ је Лисабонском стратегијом донетом 2000. године поставила себи циљ да до 2010. године постане „најконкурентнија и најдинамичнија економија на свету заснована на знању". Као кључни инструмент у постизању овог циља јесте улагање у ИР где је Европски савет поставио циљ да улагања у ИР буду 3% БДП. Међутим, на крају друге деценије 20. века већина Европских региона је у ИР активности инвестирала знатно испод граничних 3% БДП, али је примећена и велика дисперзија међу регионима (European Comision 2020).

Циљ овог рада је да на основу података Еуростатове базе података прикаже улагање у ИР у Србији и земљама окружења сличне величине и упореди са просеком земаља ЕУ. Као ограничавајући фактор јавља се недостатак података за земље најужег окружења које су као и Србија кандидати за чланство у ЕУ. Имајући у виду да најразвијеније земље света и технолошки најнапредније улажу највећи проценат

БДП за ИР и људске ресурсе циљ је био да се прикаже на ком нивоу је Србија у односу на земље окружења које су чланице ЕУ као и у односу на просек земаља ЕУ. Да би добили релевантне податке анализа обухвата податке од 2017. до 2021. имајући у виду и кризне 2020. годину и 2021. годину узроковану Ковидом 19.

ПРИКАЗ ЛИТЕРАТУРЕ

У потрази за потенцијално позитивним утицајем које улагање у ИР има на укупан економски раст али и на развој иновација поред креатора политика и владиних службеника допринос су дали и бројни научници. Постојећа литература истиче значај улагања у ИР али и у развој талената и научних институција које доминантно утичу на подстицање иновација и раста (Boeing et al. 2022; Jiang et al. 2020; Etzkowitz, Viale 2010), Ова три елемента је потребно посматрати као тријаду међусобно зависних и међусобно омогућавајућих елемента које треба третирати као јединствене компоненте у буџетима за ИР. Једноставно улагање у ИР који има за циљ стварање и продубљивање знања за развој нових способности и иновација (Li et al. 2020; Sahaym et al. 2010) не може бити постигнут без талентованих научних радника са вештинама, стручношћу и радозналошћу за истраживање нових области. Такође, улагање у модерну научну и технолошку инфраструктуру неопходан је услов да би се убрзала стопа покретања и развоја резултата истраживања што би допринело економским резултатима. Универзитете и институте који се баве научним радом потребно је усмерити ка предузетничком приступу што би допринело комерцијализацији иновација (Datta et al. 2019; Etzkowitz, Viale 2010). С тога да би се креирала одржива иновативна машинерија кључно је направити блиску везу између ових елемената који представљају тровалентни систем за покретање и раст иновационе машине.

Pan et al. (2021) су у својим емпиријским анализама утицаја технолошке инфраструктуре на иновационе способности открили да допринос особља за истраживање и развој има значајан утицај на развој и координацију иновационих капацитета. Проширење расположивог фонда талената и јачање научних кадрова је од кључне важности у процесу генерисања научног знања, јер ствара разноликост у знању и компетенцијама потребним за производњу одрживих иновација. Што је још важније, ови талентовани кадрови су способни да граде моћне научне инфраструктуре, као што су рекомбинантне ДНК технологије, вештачка интелигенција и системи за анализу података, да би се убрзале иновације по стопама које иначе не би могле да се постигну (Bag et al. 2021). С тога, улагање у обуку и развој квалификованих талената и особа за истраживње и развој који имају потребну способност да истражују нове идеје служи као драгоцено семе за осмишљавање препознатљивог и софистицираног технолошког знања. Furman et al. (2002) су у студији о националним иновационим капацитетима нагласили да је акумулирана залиха технолошког знања саставни елемент за изградњу снажног капацитета за иновације. Такође, Gil et al. (2012) у својој емпиријској анализи потенцијала технолошког усвајања за иновирање великих друштвено-техничких система наглашавају да иновација зависи од способности технолошког усвајања, што је одређено капацитетом да се апсорбују нове технологије.

Сједињене Америчке Државе заузимају позицију глобалног лидера у научном истраживању и производњи знања са годишњим издацима од 550 милијарди долара на истарживање и развој (The Economist, 2021a). Оштар раст издатака Кине на истраживање и развој са 135 милијарди долара у 2008. години на 439 милијарди долара у 2018. години, такође је подстакао земљу да заузме први ранг научних истраживања, чиме је доминирала у 23 од 30 углавном популарних истраживачких домена што чини 24,5 % од 21 % повећања научних публикација између 2015. године и 2019. године (The Economist, 2021a; 2021d). Ово је инспирисало многе друге земље да посвете више ресурса истраживању и развоју у трци за постизање глобалне доминације у науци и технологији (The Economist, 2021a). Студија Okoye et al. (2022) показује да су, када је у питању доступност истраживача или развој људског капитала, Европа и Северна Америка далеко више од светског просека са око 4062 истраживача на милион становника док Подсахарска Африка има само 98 истраживача на милион становника.

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ИСТРАЖИВАЧКО РАЗВОЈНЕ ДЕЛАТНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Истраживачко развојна делатност и креирање интелектуалне својине и иновација у Републици Србији реализује се кроз бројне републичке агенције и министарства као и разна друга тела при државним органима. Ове делатности се реализију и одвијају пре свега, од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја затим Фонда за иновациону делатности и Фонда за науку. Деловање наведених тела одвија се као део Националног иновационог система и огледа се кроз пружање финансијске подршке научно истраживачким организацијама и привреди за развој иновација. Поред тога, ради обављања делатности истраживања, стварања, развоја, примене и пласмана иновација, као и добијања статуса организације за обављање иновационе делатности, Министарство просвете, науке и технолошког развоја региструје развојно-производне, истраживачко-развојне и иновационе центре, пословно-технолошке инкубаторе, научно-технолошке паркове, центре за трансфер технологија, као и иноваторе (Бераха, Ђуричин 2022).

У циљу остварења бољих резултата у научно истраживачкој делатности донета је и Стратегија научног и технолошог развоја Републике Србије за период од 2021. до 2025. године - Моћ знања. Кључни циљ Стратегије је да се развој Републике Србије убрза кроз унапређење квалитета и ефикасности науке, технолошког развоја и иновација и још брже интеграције у Европски истраживачки простор. Стратегија дефинише мере које ће обезбедити неопходне услове за динамични развој научно истраживачког и иновационог система кроз регулисање система финансирања, развоја људских ресурса и изградње неопходне инфраструктуре. Такође, Стратегија предвиђа мере које ће повећати ефикасност и кохерентност коришћења већ постојећих ресурса, али и да унапреди процес међународне сарадње. Стратегија, пре свега, предвиђа низ мера које ће истовремено ојачати (1) институције, (2) истраживаче и (3) истраживачке тимове у научно-истарживачком и иновационом систему (www.prosveta.gov.rs).

Табела 1.

			Индикатор	Запослени на пословима ИР према секторима, научним областима, занимању и полу [број]					Запослени на пословима ИР према секторима, научним областима, занимању и полу, изражени еквивалентом пуне запослености [број]				
			Период	2021					2021				
			Занимање	Укупно	Истраживачи	Стручни сарадници	Техничко особље	Остало особље	Укупно	Истраживачи	Стручни сарадници	Техничко особље	Остало особље
			Пол	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно
Територија - НСТЈ	Сектор	Научне области											
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Укупно	Укупно		23977	16962	2223	3514	1278	21441.8	15163.5	1970.2	3128.4	1179.7
		Природне науке		6318	4222	935	894	267	5862.9	3976.4	839.1	794.6	252.8
		Инжењеринг и технологија		6463	4465	454	1217	327	5807	4031	370.2	1107.3	298.5
		Медицинске науке и науке о здрављу		3348	2850	201	262	35	2537.6	2105.8	181	215.8	35
		Пољопривредне науке		2425	1180	175	537	533	2245.7	1131.4	157.8	466.6	489.9
		Друштвене науке		3694	2877	281	453	83	3313.4	2592.7	249.9	395.5	75.3
		Хуманистичке науке		1729	1368	177	151	33	1675.2	1326.2	172.2	148.6	28.2
	Пословни сектор	Укупно		3735	1755	802	913	265	3233.8	1590.2	645.9	752.6	245.1
		Природне науке		1730	634	525	453	118	1489.4	568.7	447	369.7	104
		Инжењеринг и технологија		1704	950	234	399	121	1477.8	861.2	165.9	335.6	115.1
		Медицинске науке и науке о здрављу		143	108	5	21	9	138	107	4.2	17.8	9
		Пољопривредне науке		95	28	25	33	9	72.1	24	16.1	23	9
		Друштвене науке		63	35	13	7	8	56.5	29.3	12.7	6.5	8
	Сектор државе	Укупно		5724	3453	300	1321	650	5535.7	3393.8	286.3	1248.9	606.7
		Природне науке		2183	1697	109	294	83	2158.5	1679.9	107.9	287.9	82.8
		Инжењеринг и технологија		1225	450	85	556	134	1211.9	440.9	81	556	134
		Медицинске науке и науке о здрављу		187	164	4	14	5	158.4	141.9	3.1	8.4	5
		Пољопривредне науке		1262	393	85	365	419	1147.1	389.3	77.3	304.6	375.9
		Друштвене науке		416	349	8	58	1	412.9	345.9	8	58	1
		Хуманистичке науке		451	400	9	34	8	446.9	395.9	9	34	8
	Високо образовање	Укупно		14510	11746	1121	1280	363	12671.2	10178.4	1038	1126.9	327.9
		Природне науке		2400	1886	301	147	66	2214.5	1727.3	284.2	137	66
		Инжењеринг и технологија		3534	3065	135	262	72	3117.3	2728.9	123.3	215.7	49.4
		Медицинске науке и науке о здрављу		3018	2578	192	227	21	2241.2	1856.9	173.7	189.6	21
		Пољопривредне науке		1068	759	65	139	105	1026.5	718.1	64.4	139	105
		Друштвене науке		3212	2490	260	388	74	2843.4	2216.9	229.2	331	66.3
		Хуманистичке науке		1278	968	168	117	25	1228.3	930.3	163.2	114.6	20.2

Извор РЗС. 2022.

На основу извештаја које издаје Републички завод за статистику на истраживачко развојним пословима у Републици Србији ради 23977 особа или 21447 особа са пуним радним временом. Од овог броја највећи број ради на пољу природних наука и инжињерско технолошким наукама док је најмањи број запослен на пољу хуманистичких наука. Када је у питању секторска анализа највећи број истраживача је запослен у сектору високог образовања 14510 или 12671 са пуним радним временом док је најмањи број у пословном сектору 3735 или 3233 са пуним радним временом. У пословном сектору највећи број ради у пољу природних и инжињерско технолошких истраживачко развојних активности. Такође и у државном сектору највећи број ради у области пародних и инжињерско технолошких наука као и у пољу пољопривредних наука. У високо образовном сектору највећи број ради у пољу инжињерско технолошких наука, медицинских наука али и пољу друштвених наука.

АНАЛИЗА ПОДАТАКА

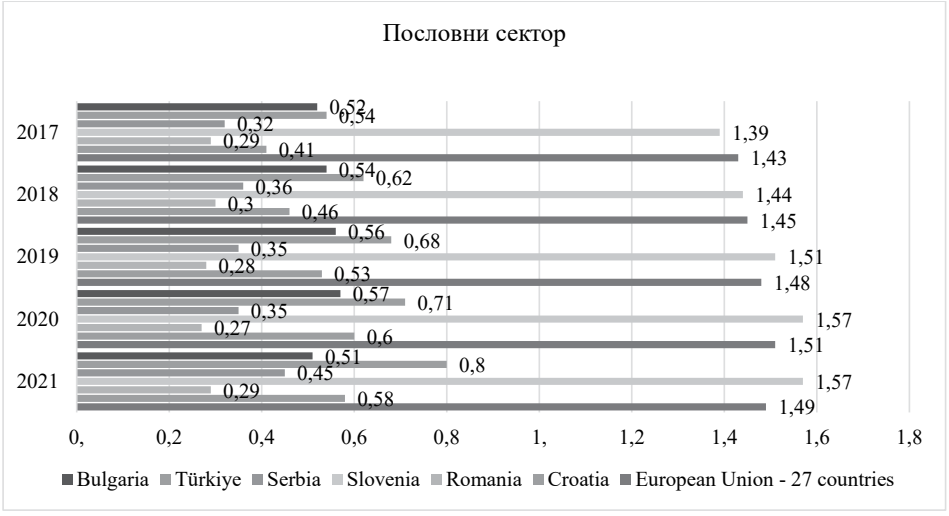
На основу података из Еуростат-ових извештаја могуће је добити слику улагања у ИР активностима у свим земљама Европске уније као и појединих земаља кандидата Европске уније. С обзиром да је фокус истраживања на Србију за компаративну анализу узете су земље из окружења чланице ЕУ као и Турска као земља кандидат за чланство у ЕУ док за остале земље Западног Балкана није било потпуних података. За анализу су узети подаци који показују укупно улагање у ИР по државама пратећи од 2017. године до 2021. године до које су доступни подаци. Такође, вршена је и анализа за сваки сектор посебно, односно колико је улагање Пословног сектора, Владиног сектора као и сектора Научно истраживачких институција и Високог образовања.

Графикон 1. Извор Еуростат. Прилагођено од стране аутора

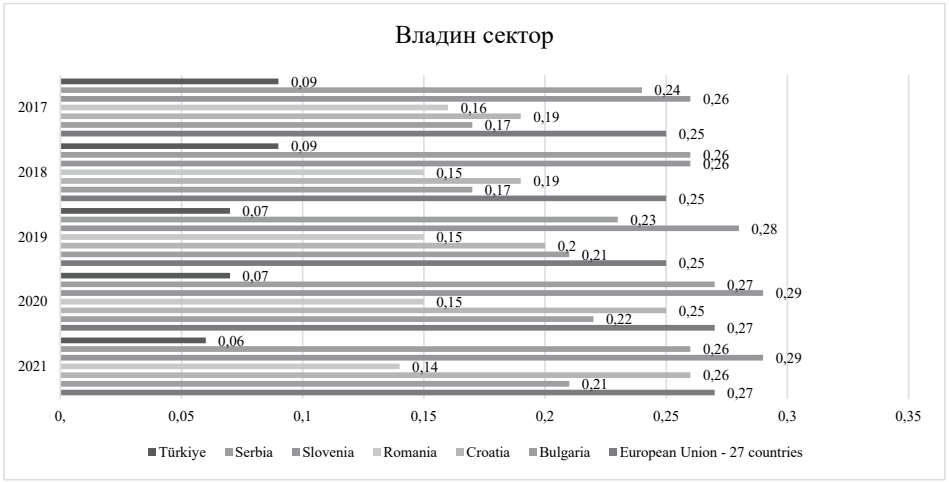
Графикон 1 показује да су укупна улагања у ИР у Србији 0,99% БДП у 2021. години и да имају благу тенденцију раста од 2017. године када је удео за ИР

у односу на БДП износио 0,87%. Када се упореди са земљама окружења чланицама ЕУ Србија улаже више од Румуније и Бугарске али далеко испод Словеније која улаже 2,14% БДП што је близу просека ЕУ од 2,26%. Када је у питању Турска као земља кандидат ЕУ улагања су нешто изнад 1% БДП што је нешто више у односу на Србију.

Графикон 2. Извор Еуростат. Прилагођено од стране аутора

Графикон 2 показује улагање пословног сектора у ИР у односу на БДП. Охрабрује чињеница да улагање пословног сектора у Србији у ИР расте од 2017. године са 0.32% на 0.45% у 2021. години међутим, то је далеко испод просека ЕУ од 1.5% БДП. Од земаља окружења пословни сектор у Словенији улаже 1.57 % чак нешто више од просека ЕУ док најмање улаже Румунија око 0,3% БДП.

Графикон 3. Извор Еуростат. Прилагођено од стране аутора

Графикон 3 показује улагање Државног сектора у истраживање и развој у односу на БДП. Улагање државе у истраживање и развој је од 2017. године до 2021. године на истом нивоу и креће се око 0,26% БДП, што је више у односу на Турску и Румунију а у истом проценту са просеком земаља ЕУ.

Графикон 4. Извор Еуростат. Прилагођено од стране аутора

Графикон 4 показује улагање Високог образовања у истраживање и развој у односу на проценат БДП. Улагање високог образовања у истраживање и развој у Србији је на сличном нивоу у протеклих пет година и креће се у распону од 0,25% до 0,30% БДП. Када су у питању земље ЕУ из окружења најмање улажу Бугарска и Румунија у нивоу од 0,05% док највише улаже Хрватска око 0,4% БДП. Просек земеља ЕУ износи 0,5% БДП.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

У данашњем свету развоја једини фактор који гарантује одрживост и инклузивност јесте напредак на свим економско дриштвеним пољима. Улагање у науку, технологију и образовање један од кључних елемената ка остварењу свеукупног друштвеног напретка. Пракса је показала да су економски најразвијеније земље и земље које су последњих деценија постигле економски бум то остварили кроз значајан проценат улагања у истраживање и развој. Улагање у истраживање и развој се огледа кроз улагање како у технолошку инфраструктуру тако и у људски капитал као једини ресурс који данас остварује конкурентску предност. Спој научно технолошке инфраструктуре подстицање предузетничког начина деловања у високо

образовним институцијама и подстицање и улагање у креативне и надарене људе гарантује напредак и продуктивност.

Бројни извештаји међународних организација показују да високо развијене земље запада као и земље Југоисточне Азије које су последњих година постигле високе економске резултате су то остварили кроз улагање у истраживање и развој. Кина као једна од земаља која последњих година има висок проценат економског раста значајно је подигла ниво улагања у технолошку инфраструктуру као и у научни кадар. Из тога произилази и њен напредак у технолошком смислу као можда данас и прве земље света у том погледу. Такође и остале земље Западне Европе своју предност заснивају већ дуги низ година кроз технолошку предност. Међутим, проблем се јавља зато што се јављају велики диспаритети међу земљама чланицама у проценту улагања у истраживање и развој у односу на проценат БДП.

Имајући у виду које све предности пружа технолошка предност која се пре свега, остварује кроз улагање у истразивање и развој циљ рада је да прикаже проценат улагања Републике Србије у истраживање и развој у односу на земље окружења као и земље окружења које су чланице Европске Уније. За компаративну анализу узети су подаци Еуростата као најмеродавнији и најпрецизнији. Подаци су приказани за 5. година узимајући и године које је обележила криза изазвана Ковидом-19 где су све земље имале ограничења у смислу економског раста. Резултати показују да је укупно улагање Србије за истраживање и развој око 1% бруто друштвеног дохотка и да Србија улаже више од Румуније и Бугарске али далеко испод Словеније која улаже 2,16% БДП што је близу просека ЕУ од 2,26% БДП. Када је у питању улагање по секторима, Пословни сектор у Србији улаже 0,45% у 2021. години што је благо повећање у односу на 2017. годину када је улагано 0,32% али далеко испод просека ЕУ од 1,5% али нешто боље од Румуније. Улагање Државног сектора у истраживање и развој износи 0,26% БДП и у просеку је ЕУ, док је улагање Високо образованих институција у 2021. години износи 0,30% и ниже је у односу на просек ЕУ који износи 0,50% али и виши у односу на Румунију и Бугарску која износи само 0,05% БДП. На основу анализе података можемо да закључимо да је Србија када је у питању проценат улагања у истраживање и развој у односу на БДП далеко испод просека ЕУ као и развијенијих земаља ЕУ из окружења као што је Словенија али и нешто боља у односу на Румунију и Бугарску. Уколико Србија жели да постигне боље резултате у економском смислу и подигне ниво конкурентности значајно мора да подигне улагање у обрзовање и људске ресурсе али и у научно-технолошку инфрасруктуру.

ЛИТЕРАТУРА

Bag, Pretorius, Gupta, Dwivedi 2021: Surajit Bag, Jan-Harm C Pretorius, Chivam Gupta, Yogesh Kumar Dwivedi. Role of institutional pressures and resources in the adoption of big data analytics powered artificial intelligence, sustainable manufacturing practices and circular economy capabilities. Technol. Forecast. Soc. Change 163, 120420.

Boeing, Eberle, Howell 2022: Philipp Boeing, Jonathan Eberle, Anthony Howell. The impact of China's R&D subsidies on R&D investment, technological upgrading and economic growth. Technol. Forecast. Soc. Change 174, 121212.

Datta, Saad, Sarpong 2019: Surja Datta, Mohammed Saad, David Sarpong. National systems of innovation, innovation niches, and diversity in university systems. Technol. Forecast. Soc. Change 143 (C), 27–36.

Etzkowitz, Viale 2010: Henry Etzkowitz, Riccardo Viale. Polyvalent knowledge and the entrepreneurial university: a third academic revolution? Crit. Sociol. 36 (4), 595–609.

Fischer, Newell 2008: Carolyn Fischer, Richard Newell. Environmental and technology policies for climate mitigation. J. Environ. Econ. Manag. 55 (2), 142–162.

Furman, Porter, Stern 2002: Jeffry Furman, Michael Porter, Scott Stern. The determinants of national innovative capacity. Res. Pol. 31 (6), 899–933.

Gil, Miozzo, Massini 2012: Nuno Gil, Marcela Miozzo, Silvia Massini. The innovation potential of new infrastructure development: an empirical study of Heathrow airport's T5 project. Res. Pol. 41 (2), 452–466.

Jiang, Fu, Li 2020: Xin Jiang, Wei Fu, Guanglong Li. Can the improvement of living environment stimulate urban innovation analysis of high-quality innovative talents and foreign direct investment spillover effect mechanism. J. Clean. Prod. 255, 120212.

Li, Sarpong, Wang 2020: Xiaoqing Li, David Sarpong, Catherine L. Wang. Collaborative strategic foresight and new product development in Chinese pharmaceutical firms. IEEE Trans. Eng. Manag.

Pan, Guo, Li, Song 2021: Xiongfeng Pan, Shucen Guo, Mengna Li, Jinbo Song. The effect of technology infrastructure investment on technological innovation – a study based on spatial Durbin model. Technovation 107, 102315.

Sahaym, Steensma, Barden 2010: Arvin Sahaym, Kevin Steensma, Jeffrey Barden. The influence of R&D investment on the use of corporate venture capital: an industry-level analysis. J. Bus. Ventur. 25 (4), 376–388.

Shao, Zhong, Li, Altuntas 2021: Xuefeng Shao, Yifan Zhong, Yameng Li, Mehmet Altuntaş. Does environmental and renewable energy R&D help to achieve carbon neutrality target? A case of the US economy. J. Environ. Manag. 296, 113229.

The Economist, 2021a. The case for more state spending on R&D. https://www.economis t.com/briefing/2021/01/16/the-case-for-more-state-spending-on-r-and-d.

The Economist, 2021d. Even before covid-19, the world was investing more in science. https://www.economist.com/graphic-detail/2021/06/22/even-before-covid- 19-the-world-was--investing-more-in-science.

Wang, Zhang 2020: Qiang Wang, Fuyu Zhang. Does increasing investment in research and development promote economic growth decoupling from carbon emission growth? An empirical analysis of BRICS countries. J. Clean. Prod. 252, 119853.

UIS, New UIS Data for SDG 9.5 on Research and Development (R&D), UNESCO UIS, 2020. http://uis.unesco.org/en/news/new-uis-data-sdg-9-5-researchand- development-rd.

UIS, UIS Releases New Data for SDG 9.5 on Research and Development, UNESCO UIS, 2022. http://uis.unesco.org/en/news/uis-releases-new-data-sdg-9-5-research-and-development.

Okoye, Nganji., Escamilla, Fung, Hosseini 2022: Kingsley Okoye, Julius Nganji, Jose Escamilla, Michael Jin Fung, Samira Hosseini. Impact of global government investment on education and research development: A comparative analysis and demystifying the science, technology, innovation, and education conundrum. Global Transitions 4, 11-27.

Бераха, Ђуричин 2022: Исидора Бераха, Соња Ђуричин. Перспектива развоја иновационог Система Републике Србије. Институт економских наука. ИСБН 978-86-89465-68-6.

EU the Geography of R&I and Productivity: Regional Disparities and Dynamics, R&I paper series, European Commission, 2020.

https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/Predlog-Strategije-naucnog-i-tehnoloskog--razvoja-java-rasprava.pdf

www.rzs.com

Krsto M. JAKŠIĆ
Slaviša J. TRAJKOVIĆ

INVESTMENT IN RESEARCH AND DEVELOPMENT AS A PREREQUISITE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

In today's world of development, rapid technological changes have shown that only those countries that are able to enter both research and development as well as the development of human resources can hope for sustainable development. The most advanced and economically developed countries of the world base their development on investment in research and development and researchers who are able to create constant innovations. The aim of the work is to show the percentage of investment in research and development in relation to the GDP (gross development product) of the Republic of Serbia in relation to neighboring countries. The relevant data were taken from the Eurostat database, from which a comparison was made over the past five years, taking into account the years in which the Covid-19 pandemic had a significant impact on all socio-economic activities, including investment in research and development. The data show that the Republic of Serbia has a constant increase in investment in research and development and that it reaches 1% of the gross development product, but that is far less than developed countries that invest over 2.5% of the gross national product. In relation to neighboring countries, which are mostly members of the European Union, the Republic of Serbia invests significantly less than Slovenia, but also more than Romania and Bulgaria.

Key words: research and development, human resources, sustainable development, Republic of Serbia, Eurostat.

Рад је предат 19. јула 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 011/016
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47310

Оригинални научни рад

*Милена М. МИЛИНКОВИЋ**
Институт за архитектуру и урбанизам Србије

*Сњежана Д. ФУРУНЏИЋ***
Универзизтетска библиотека „Светозар Марковић“

БИБЛИОГРАФИЈА – АЛАТ ЗА ДИСЕМИНАЦИЈУ ИНФОРМАЦИЈА И ПРОМОЦИЈУ РЕЗУЛТАТА НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОГ РАДА

Апстракт: Циљ ове студије је да укаже на значај библиографије у научно-истраживачком поступку и дисеминацији научних резултата и да покаже да развој савремених информационих технологија и све развијенијих библиотечких информационих система ни у ком случају не умањују њену улогу. Већ напротив, ови системи су усавршили израду библиографских јединица и знатно олакшали креирање библиографија. Као студија случаја, која ће потврдити наведену хипотезу, биће приказана израда библиографије часописа *Zbornik radova*. Поред тога, биће представљене разноврсне информације о часопису, које су добијене увидом у библиографске јединице и пратеће регистре, а могу бити значајне за истраживаче и библиотекаре.

Кључне речи: библиографија, библиографски метод, класификациони метод, научно-истраживачки рад, библиотечко информациони системи.

УВОД

Према *Закону о науци и истраживањима* (Закон 49/2019) институција која се бави научно-истраживачком делатношћу може бити: научни институт, истраживачко-развојни институт и институт од националног значаја за Републику Србију. Да би ове институције могле да обављају научно-истраживчку делатност, између осталог, морају у свом саставу да имају научно-информативну документацију и библиотечко-информациони центар у складу са законом којим се уређује библиотечко-информациона делатност. Први овакав закон, који је донет након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије је *Закон о библиотечкој делатности* из 1994 (Закон 34/1994). године. Овај Закон је библиотеке у оквиру научних институција сврстао међу специјалне библиотеке, без јасно прецизираних сцифичности у погледу улоге, услуга, делатноси и активности библиотека научно-истраживачких института.

У *Закону о библиотечко-информационој делатности* (Закон 53/2011, 78/2021), који је усвојен седамнаест година касније, библиотеке научно-истраживачких

* Научни сарадник, milenam@iaus.ac.rs
** Виши дипломирани библиотекар, furundzic@unilib.rs

институција представљају засебан тип библиотка у оквиру наведе типологије. Чланом 13 овог Закона библиотеке су према профилу корисника и садржају библиотечко-информационе грађе разврстане на следеће типове: национална библиотека, јавна библиотека, школска библиотека, високошколска библиотека, универзитетска библиотека, *библиотека научно-истраживачког института и установе*, специјална библиотека, као и информациони центри при другим установама, организацијама или удружењима. Доношењем *Правилника о националним стандардима за обављање библиотечко-информационе делатности* (Правилник 39/2013), поред наведене примарне улоге, коју имају сви типови библиотека, да прикупљају, обрађују, истражују, чувају и дају на коришћење библиотечко-информациону грађу, јасно су дефинисани програм рада, услуге и активности библиотека научно-истраживачких института и установа. Таксативно су, у 16 наведених тачака, представљена задужења ових библотека, а самим тим и задужења библиотекара чија је обавеза да побројане активности и спроводе.

По правилу, ово су библиотеке са једним запосленим библиотекаром што подразумева да целокупан радни процес зависи од једне особе. Будући да рад институтских библиотекара мора да буде у складу са мисијом, визијом и циљевима научних институција које су библиотеку и основале, неоспорно је да су запослени у овим библиотекама директно укључени у научно-истраживачки рад института о чему су исцрпно писале колегинице, библиотекарке Биљана Миленковић-Вуковић и Милица Шевкушић (Миленковић-Вуковић, Шевкушић 2016). Неке од значајних активности институтских библиотекара се огледају у промоцији резултата научног рада конкретног института, односно свих истраживача који су у њему запослени и пружању релевантних информација неопходних за будућа истраживања. Постоје различити облици дисеминације научних резултата и информација, односно указивања на то где, како и у ком облику су они доступни, а библиографија је један од најстаријих и у ту сврху често коришћених алата.

БИБЛИОГРАФИЈА - ДЕФИНИЦИЈА

Термин библиографија потиче од старогрчких речи *biblion* (књига) и *graphía* (писање). Као што и за многе друге термине постоји више тумачења и за овај појам постоји више различитих дефиниција.

У литератури се, спорадично, може наћи податак да се библиографија у англосаксонским земљама (Jokanović и др. 1984) дефинише као наука о књизи (Devine 1983) (Dildorakhan 2023) (Микић (ур.) 2006), односно, оног дела њеног учења, која се бави историјским и техничким карактеристикама писаних дела, а односи се на испитивање ауторства, откривања или потврде њеног порекла, датума објављивања, броја и редоследа страница и садржаја текста (Latt 2012). Знатно чешће библиографија се тумачи као листа чланака, књига и часописа о одређеној теми (Soegoto и др. 2022). У два различита издања Енциклопедије Лексикографског завода, у размаком од једанаест година, дате су две дефиниције библиографије. Према првој, под библиографијом се подразумева „попис штампаних или рукописних радова који се састављају у научне, информативне или трговачке сврхе“ (Enciklopedija 1966: 382), док је у каснијем издању формулација знатно проширена, па „библиографија означава попис библиографски обрађене грађе, која обухвата различите фазе рада на

њеној изради: истраживање, прикупљање, идентификирање, одабирање, описивање, класификирање и сређивање тисканих или којом другом графичком техником умножених текстова" (Šentija (ур.) 1977: 519). Крумел (Krummel 1984) наводи да су се у време ренесансе, у периоду око 1500. године, први пут појавили спискови публикација чији задатак је био сагледавање литературе, која је припадала одређеној тематској области, а да је у делу „Bibliographia Parisiana", у XVII веку, први пут употребљен „назив библиографија у значењу пописа књига" (Grubačić 1964: 25).

Међутим, овај термин се, према даљем Грубичићевом излагању, сада „употребљава више у значењу посебне научне дисциплине и практичне делатности на стручном библиотечком попису и обради публикација" (Grubačić 1964: 25). Оба ова принципа библиографије, и научни и стручни, потврђена су и у Библиотекарском лексикону (Jokanović и др. 1984: 26) у ком је истакнуто да је библиографија наука којом је обухваћено класификовање и пописивање публикација и текстова намењених јавности. Овакав став поткрепљују и професорке Вранеш и Марковић у свом делу *Од рукописа до библиотеке* (Вранеш, Марковић 2008). Оне наводе да је библиографија научна грана која подразумева различита истраживања: спознавање, класификацију, организовање и описивање грађе у складу са унапред формулисаним принципима, критеријумима и циљевима израде. Као резултат описаног истраживачког процеса добија се списак литературе чија је структура уобличена у складу са дефинисаном темом и наменом. Поузданост, тачност и исцрпност података садржаних у библиографији, у знатној мери зависи од познавања теме, искуства, степена образовања, прљежности и обучености самог библиографа.

БИБЛИОГРАФИЈА – НАУКА СА СОПСТВЕНИМ НАУЧНИМ МЕТОДАМА

Библиографија је научна дисциплина „која не трпи импровизацију и пропусте" (Kovačević 2017: 38). „То је наука која има сопствене научне методе, библиографски и класификациони, и користи их у циљу систематизације људског знања и његових разноврсних продуката. Како своје научне методе уступа другим наукама, третирана је и као помоћна наука" (Вранеш 2010: 15). Ово је уједно и потврда да прописана обавеза у *Закону о науци и истраживањима* (Закон 49/2019), према коме свака научно-истраживачка организаија мора у свом саставу да има и библиотеку, није нужно зло које ове институције морају да поштују, већ је то место на коме почиње и на коме се завршава свака врста истраживања. Како би истраживачи утврдили корисност, поузданост и релевантност одређене литературе и информација које су у њој садржане, неопходно је да сагледају у којој мери и који аутор је писао о одређеној теми, које су то претпоставке, теорије и хипотезе које су до сада разматране, анализиране, доказане и усвојене, које су методе примењиване, какви су резултати добијени и шта је још остало неистражено. Да би истраживач започео било какво истраживање неопходно је да сагледа све чињенице о задатој теми и да о њој буде добро обавештен (Ранковић 2020). Стога је библиографско истраживање интегрална компонента свих истраживачких и научних пројката. Без адекватног праћења савремене литературе и добре информисаности нема ни квалитетног научно-истраживачког рада

(Anderson и др. 2017). Зато библиографско истраживање претходи, како стручном, тако и научном раду, без обзира о којој је научној дисциплини реч (Видаковић 2017). Окончање успешно обављеног истраживачког поступка подразумева да добијени резултати буду забележени, односно записани у штампаном или електронском облику, а потом, ангажовањем библиотекара постају нов библиографски извор.

БИБЛИОГРАФСКИ И КЛАСИФИКАЦИОНИ МЕТОДИ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Сваки истраживачки пројекат, почев од утврђивања предмета изучавања, затим прикупљања података, њихове класификације, самог тока истраживања, преко обраде добијених резултата, утврђивања исхода истраживања и примене резултата у пракси, одвија се по одређеним правилима и процедурама. Тако систематизован и контролисан след принципа и процедура по којима се конкретан поступак спроводи подразумева примену одређених метода истраживања (Михаиловић 2004). Другим речима метод је начин истраживања који се примењује у некој науци како би се током истраживачких поступака и процедура дошло до нових сазнања (Milić 2014). У том смислу, научни метод представља саставни чинилац сваке научне дисциплине, односно научне теорије. У неким наукама постоји више метода истраживања, као што се и неке методе користе у више различитих научних дисциплина. Као што је већ поменуто библиотекарство има своје сопствене научне методе, библиографски и класификациони, које током истраживачких поступака користе и остале науке.

Библиографски метод је техника прикупљања података која се састоји од пажљивог прегледања постојеће литературе и проналажења релевантних информација о теми која представља предмет истраживања (Hanafi и др. 2022). То подразумева да је током прве фазе истраживачког рада библиографски метод усмерен на идентификацију основних спољних, односно формалних елемената како би се утврдио аутор дела, наслов, евентално и поднаслов ако исти постоји, место издања, издавач, година издавања, итд. (Kovačević 2017). На основу установљених библиографских елемената добија се увид о укупности доступне литературе о теми истраживања. Потом, истом методом, која је означена и као поступак критичке анализе и систематизације садржаја релевантне стручне и научне литературе (Зборник 2022), врши се својеврсни скрининг расположиве грађе детаљном анализом текста (Gusev 2019) која се односи на предметну материју и на тај начин се бирају, односно класификују, најрелевантније публикације и утврђује обим истраживања која су до тада спроведена (Asaolu 2022). Важно је схватити да свако истраживање мора да почне од већ познатог, односно достигнутог нивоа знања у оквиру конкретне науке, у супротном, истраживач се лако може наћи у прилично незавидном положају током ког би улагао велике напоре да „открије" већ познате ствари (Milić 2014). Овим се недвосмислено потврђује неопходност и сврсисходност употребе библиографског метода у почетној фази истраживања којом се омогућава приступ до што потпунијег репрезентативног списка објављених и необјављених студија у вези са одређеном темом (Fatanti и др. 2022).

Класификациони метод има значајну улогу у процесу истраживања. Овај метод подразумева вид разврставања, односно класификовања доступних информација према

унапред утврђеним критеријумима (Kiang 2003). Као што је споменуто у процесу развоја научног сазнања, прво се практикује прикупљање доступних чињеница, информација и података, а потом се ради на њиховој класификацији (Zaječaranović 1977).

Различите научне области користе разноврсне класификационе методе. Само неке од њих су: класификација циркулације атмосфере у атмосферским наукама (Стојановић 2010), класификација показатеља тла у геотехничком инжењерству и грађевинарству (Maksimović 2008), класификација хемијских елемената, као што су Мендељејев и Мајеров периодни системи (Lykknes 2022). Бонитирање земљишта, карактеризација предела, класификација вода и регионализација представљају део класификација примењиваних, између осталог, и у области просторног планирања (Петрић, Милинковић 2017).

За библиотекарсто, библиотечке фондове и каталоге значајан је систем класификације наука. У библиотекама је данас у употреби, мање или више распрострањено, неколико класификационих система који су настали крајем деветнаестог и током двадесетог века: Дјуијева Децимална класификација - ДДК (Dewey Decimal Classification - DDC)[1], Експанзивна класификација (Expansive Classification - EC)[2], Универзална децимална класификација - УДК (Universal Decimal Classification - UDC)[3], Класификација конгресне библиотеке (Library of Congress Classification - LCC)[4], Колон класификација (Colon Classification - CC)[5], Библиотечко-библиографска класификација (Библиотечно-библиографическая классификация - ББК)[6].

Мада библиографија нема јасно одређен систем класификације, као што је то случај са библиотечким класификационим системима, који се користе при изради библиотечких каталога, ипак се и оне систематизују и класификују према унапред утврђеним критеријумима. Библиографије се, између осталог, разликују по обухвату и врсти грађе, карактеру библиографског описа, предмету обраде, затим према врсти извора, хронолошком критеријуму, начину распореда библиографских јединица, итд.

Како би библиограф могао да изради квалитетну библиографију неопходно је да је методолошки детерминише, да успостављене критријуме доследно реализује, да библиографско истраживање спроводи темељно, опсежно и објективно и да прецизно, систематично и у складу са важећим стандардима врши описивање грађе (Милинковић и др. 2019).

БИБЛИОГРАФИЈА И ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ (ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМИ)

Професор Михаилов је са сарадницима још седамдесетих година 20. века истакао да се код многих истраживача примећује недовољна обавештеност како о традиционалним, тако и о „новим изворима научне информације, о методама

1 DDC. https://www.oclc.org/content/dam/oclc/dewey/versions/print/intro.pdf
2 EC. https://forbeslibrary.org/research/cutter-classification/
3 UDC. http://www.udcc.org/index.php
4 LCC. https://www.loc.gov/catdir/cpso/lcc.html
5 CC. https://www.isko.org/cyclo/colon_classification
6 ББК. https://www.isko.org/cyclo/lbc, https://www.rsl.ru/ru/2professionals/bbk

и техничким средствима њеног проналажења и коришћења" (Mihailov, Giljarevskij 1976). Истог је мишљења био и Џон Саре (Sare 1980) који је десетак година касније указао на то да се једном аспекту образовања не посвећује довољно пажње. Реч је о оспособљавању појединца да дође до тражене, релевантне информације. Како даље наводи, потрага за информацијама треба истраживаче да доведе директно до извора, до рукописног или штампаног материјала који их садрже. Међутим, како су примарни извори ретко познати без озбиљнијег истраживања, Саре сматра да први корак у њиховом проналажењу подразумева консултовање поузданих компендијума знања, односно референтних публикација као што су енциклопедије, лексикони, приручници, трактати али и најразноврсније библиографије.

Са појавом интернета, сем писаног и штампаног материјала, електронски извори постају све доминантнији и приступачнији и знатно значајнији и доступнији истраживачима. Међутим, утврђивање релевантности ових извора представљају нов изазов за библиотекаре, који у мору објављених текстова имају обавезу да систематизују веродостојне и репрезентативне текстове из различитих научних области. Један од начина презентовања систематизоване грађе је и израда библиографије.

Због све бржег развоја електронских каталога још се крајем 20. века чинило да ће израда библиографија изгубити свој значај и да ће електронски доступни каталози, који садрже податке о различитим врстама грађе, умањити вредност библиографије и интерес за њеном израдом и коришћењем. У прилог овој теорији свакако иду и тврдње да је у електронским каталозима могуће, на основу кључних речи, пронаћи опсежну документацију о одређеној теми (Fiscela 1996).

Чињеница да су до данас електронски каталози постали и онлајн доступни и да их је могуће, уз приступ интернету, претражити и са удаљених места, као и податак да је све распрострањенији директан приступ објављеним електронским материјалима у пуном тексту, свакако могу код неупућених корисника изазвати сумњу и довести их у заблуду да су библиографије као извор информација превазиђене.

Ако се на то надовеже и податак да су појединачни електронски каталози интегрисани у развијене информационе системе многи ће са сигурношћу и убеђењем тврдити да су библиографији дани одбројани. Ипак, да то ни приближно није тачно доказује и чињеница да управо најразвијенији библиотечко-информациони системи, као и сви остали информациони системи, имају задатак да организују податке, како би се праве информације, где год и када год да су у оквиру система забележене, могле лако лоцирати и повезати када је то потребно (Sare, 1980). Управо такву могућност пружа и библиотечко-информациони систем COBISS, што ће бити приказано на примеру библиографије часописа *Zbornik radova,* објављене 2019. године у научном часопису *Архитектура и урбанизам* (Милинковић и др. 2019).

Аналитичка обрада саставних делова часописа у систему COBISS подразумева креирање библиографских записа о сваком раду објављеном у конкретном часопису. Унос елемената врши се у масци *A,* намењеној *за унос чланака и осталих саставних делова, уз поштовање Међународног стандарда за библиографски опис саставних делова (International Standard Bibliographic Description for Component Parts - ISBD(CP)) (IFLA, 2003)*. Свих 78 записа унето је у базу током периода од неколико месеци и то без неког унапред утврђеног редоследа што подразумева да они у бази

нису повезани по редоследу. Међутим сваки од тих записа садржи јединствен ISSN (International Standard Serial Number)[7] број часописа, елемент који их повезује и који омогућава онлајн излиставање библиографије на три начина:

1. најједноставнији начин подразумева, да у претраживачу узајамног електронског каталога COBISS+, код изборног претраживања, у оквиру понуђеног елемента *ISSN за чланке*, корисник унесе ISSN број часописа. Добијене библиографске јединице могуће је сортирати према аутору датом у алфабетском низу, према насловима који су алфабетски распоређени или према години издавања, од најстаријег до најновијег датума и обрнуто;

2. мрежна апликација *Библиографије серијских публикација* COBISS.SR такође омогућава излиставање библиографије часописа уношењем или наслова часописа или ISSN броја или кључне речи. Најпоузданији начин приступа жељеној библиографији је употреба ISSN броја, јединственог идентификатора сваке серијске публикације. Унапред утврђени параметари утицаће на изглед, обим и редослед података и садржај добијеног исписа;

3. трећи начин формирања библиографије омогућен је само каталогизаторима из радног окружења система COBISS. Каталогизатор у овом процесу улази на почетну интернет страницу апликације COBISS3 и из главног менија бира картицу *Ispis*, а са добијене падајуће листе, метод *Bibliografije*. Овај поступак омогућава отварање новог прозора, у ком се одабиром опције *Bibliografije, prinove...* приступа припреми жељене библиографије. Систем омогућава избор алфабетског исписа, исписа у складу са Универзалном децималном класификацијом и хронолошког исписа, након чега се отвара следећи прозор *Parametri ispisa*. Први корак у даљем раду, подразумева избор адекватног префикса и одговарајућег параметра. За већ споменуту библиографију часописа *Зборник радова*, изабрана је релација: SN=(ISSN за чланке). Тако је префиксу SN додељен параметар *0537-8400,* односно ISSN број наведеног часописа. Сем саме библиографије, у радном окружењу је омогућено формирање и пратећих регистара, који се састоје од структурираних метаподатака из библиографских јединица према унапред дефинисаним критеријумима. Овом приликом библиографији су придружене листе имена, наслова и предметних одредница, чиме је омогућено лакше коришћење и претраживање штампане библиографије и бржи приступ информацијама у њој.

ПРОНАЛАЖЕЊЕ, ОРГАНИЗОВАЊЕ И ДИСЕМИНАЦИЈА ПОДАТАКА ПРИКУПЉЕНИХ ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ И ПРАТЕЋИХ РЕГИСТАРА

Будући да се ради о часопису који се налази само у штампаном облику, неоспорно је да се главни допринос библиографије огледа у чињеници да су на једном месту обједињени и на тај начин стручној и научној читалачкој публици учињене доступним основне информације о свим пројектима реализованим током прве две деценије постојања Института за архитектуру и урбанизам Србије.

7 ISSN. https://www.issn.org/understanding-the-issn/what-is-an-issn/

Следећи значај библиографије огледа се у чињеници да саставни елемент сваке од 78 библиографских јединица чине и њихови идентификациони бројеви (COBISS.SR-ID) (слика 1). Овај идентификатор представља јединствен нумерички низ, који систем додељује сваком креираном библиографском запису у узајамној библиографско-каталошкој бази података (COBIB.SR). У електронски доступним библиографијама овај идентификатор омогућава директан приступ до библиографкског записа у бази COBIB.SR.

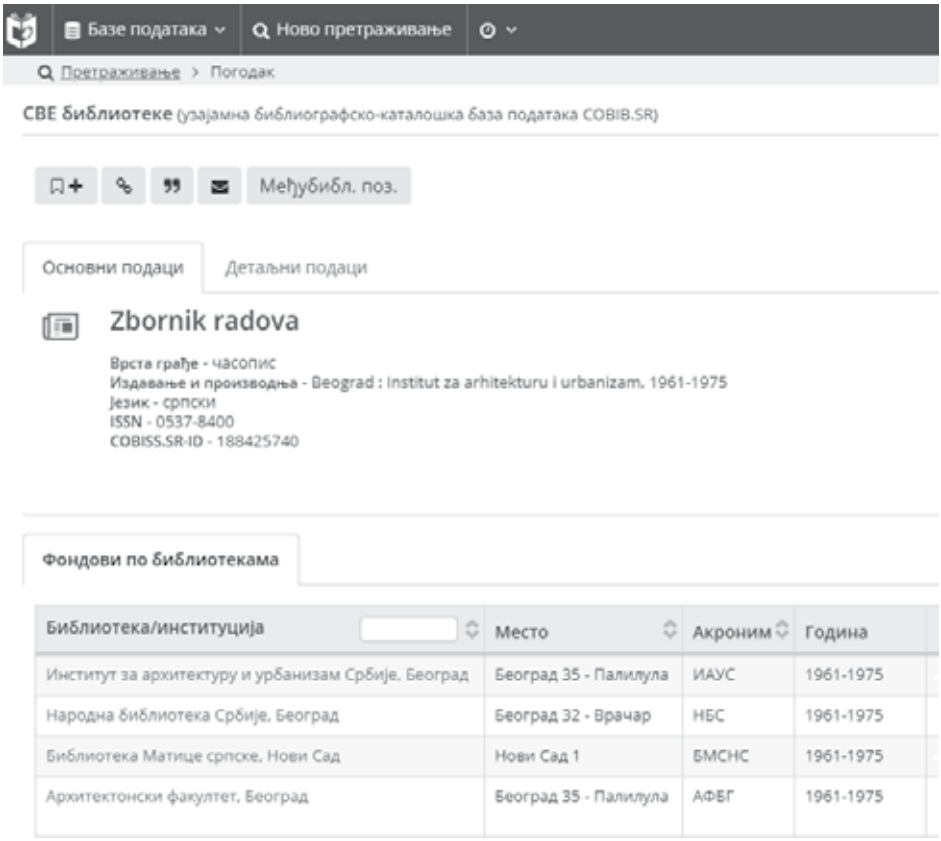
[22]
KURTOVIĆ, Ivo, 1910-1972
Narodna biblioteka u Beogradu / Ivo Kurtović ; [prevod na engleski Milivoje Isailović, na ruski Ala Manželej]. - Naslovi ispod slika dati na srp. eng. i rus. jeziku. U: Zbornik radova (Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije). - ISSN 0537-8400. - Br. 6 (1972), str. [4]-9
COBISS.SR-ID 1536099067

Слика 1. Изглед библиографске јединице са метаподацима рада о реализованом пројекту зграде Народне библиотеке Србије и идентификационим бројем у библиографији часописа *Zbornik radova*.

Приликом излиставања библиографије на рачунару, на било који од три наведена начина, ови бројеви омогућавају директан приступ запису конкретног рада у узајамном електронском каталогу COBISS+ (слика 2), а потом и до библиографског записа самог часописа и увида у то у којој библиотеци постоје његови примерци (слика 3).

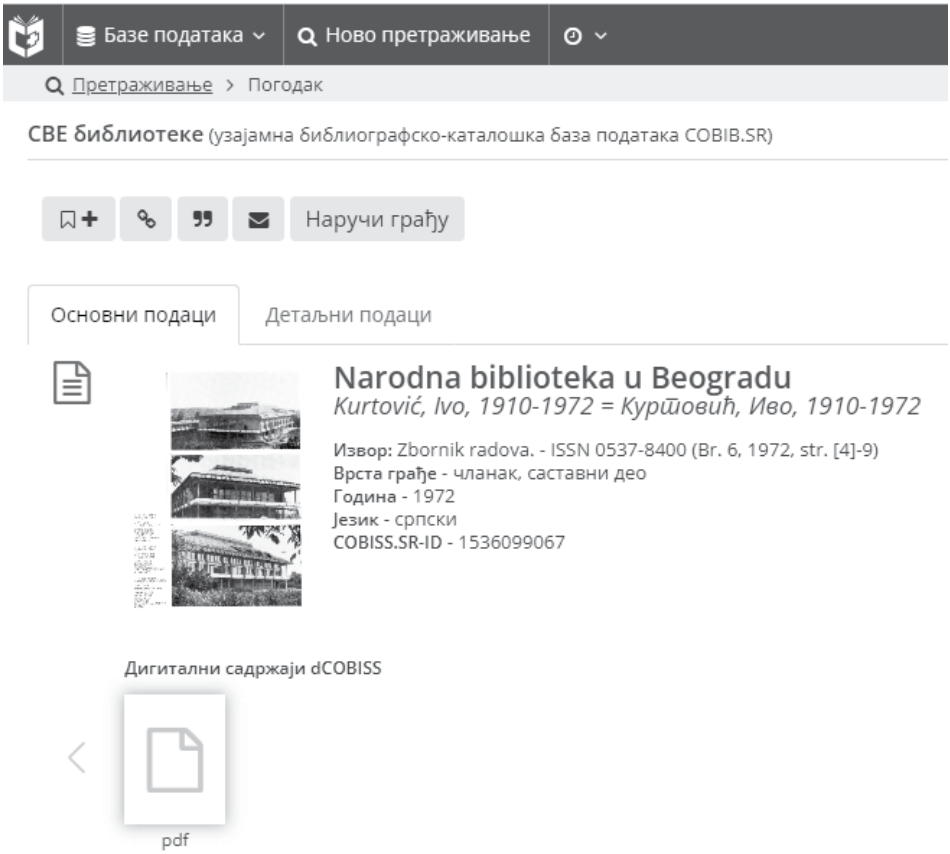

Слика 2. Библиографски запис текста о реализованом пројекту зграде Народне библиотеке Србије у узајамном електронском каталогу COBISS+

Слика 3. Запис часописа са списком библиотека у којима је доступан за коришћење

Информација о доступности штампаних примерака часописа *Zbornik radova* је у тренутку објављивања библиографије 2019. године, била од кључног значаја за заинтересоване читаоце, зато што су сви текстови тада били доступни само у папирном облику. Међутим, 15. јуна 2020. године Институт информацијских знаности у Марибору (IZUM) је објавио апликацију за складиштење дигиталног садржаја dCOBISS. Ово софтверско решење је омогућило да се уз библиографски запис, дода и дигитална верзија рада у формату пуног текста (слика 4) (Petek и др. 2021). Препознавши значај дисеминације научних и стручних резултата IZUM је осмислио систем који омогућава прикупљање и чување разноврсног материјала чинећи га јавно доступним свим својим корисницима. На тај начин је из излистане библиографије омогућен отворен приступ дигиталним документима ако они представљају саставни део библиографског записа.

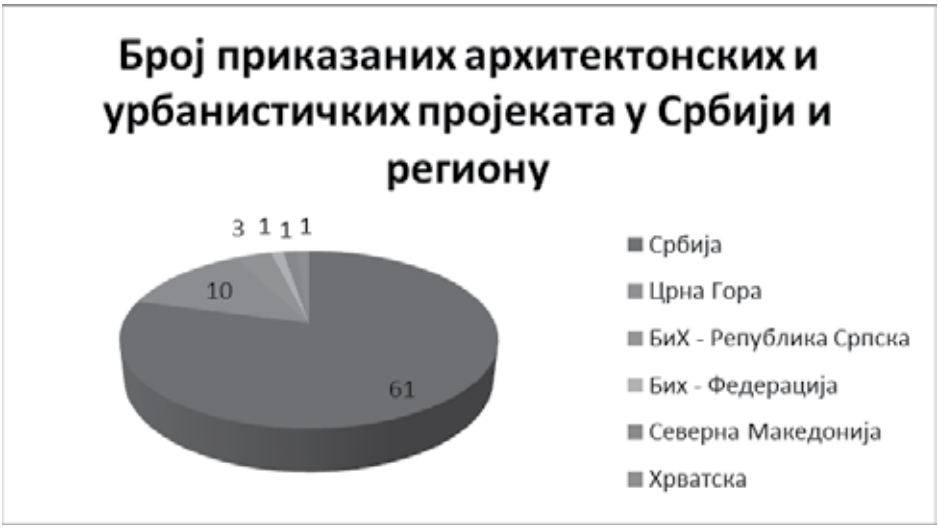
Слика 4. Метаподаци текста о реализованом пројекту зграде Народне библиотеке Србије у узајамном електронском каталогу COBISS+ са дигиталним садржајем.

Како је већ напоменуто, да библиографске јединице не би представљале само нумерисани попис текстова, који су поређани по азбучном или абецедном редоследу, библиографији су придружени и адекватни регистри, који омогућавају лакше проналажење података и једноставније сналажење. Сем *Именског*, *Предметног* и *Регистра наслова*, за потребе ове библиографије су ручно израђени и *Хронолошки* и *Географски регистар*. Поред помоћи код претраживања саме библиографије сваки од наведених регистара пружа и додатне информације о часопису. Између осталих то су информације о броју аутора у наведеним приказима, о броју учешћа појединих аутора у приказаним пројектима, о локацијама на којима су изведени представљени пројекти, о броју текстова објављених у оквиру једне свеске часописа, о броју свезака штампаних током једне календарске године итд.

У наставку рада ће резултати прикупљени анализом података из библиографије и регистара бити визуелизовани у виду табела, дијаграма и графикона.

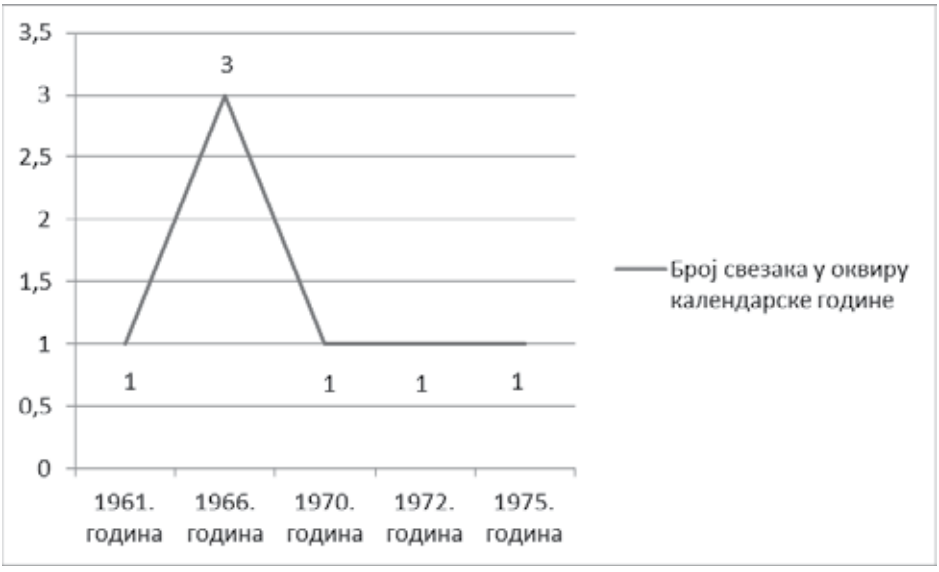
Од 78 представљених пројеката, 77 је реализованих на конкретној локацији, а само један приказ се односи на идејне типске пројекте пољопривредних зграда које је поручио Савез Пољопривредно-шумарских комора ФНРЈ. Од изведених пројеката,

како се могло и очекивати, с обзиром да је на њима био ангажован Институт за архитектуру и урбанизам Србије, највећи број је био реализовани на територији Србије, знатно мање на територији Црне Горе, свега 4 у Босни и Херцеговини, од чега на територији Републике Српске 3, а Федерације БиХ 1, колико их је изведено и у Македонији и Хрватској (слика 5).

Слика 5. Број реализованих пројеката у Србији и државама региона

Подаци о броју свезака штампаних у оквиру календарске године и броју радова објављених у свакој свесци приказани су визуелно на сликама 6 и 7.

Слика 6: Динамика излажења часописа

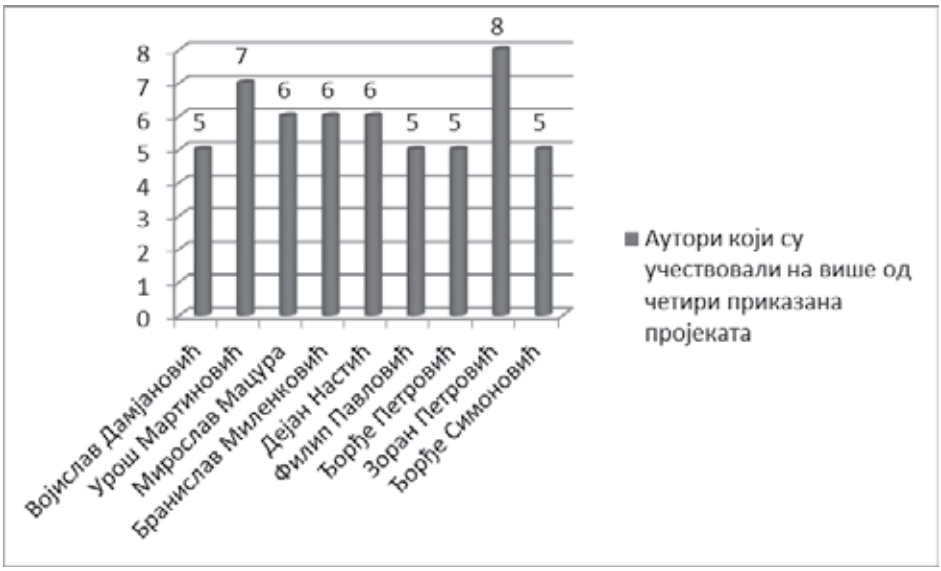
Слика 7. Заступљеност текстову у примерцима часописа

Ритам и учесталост објављивања, као и садржај часописа знатно се разликују од оног што је предвиђено у *Прилоīу 1*, важећег *Правилника о каīеīоризацији и ранīирању научних часоūиса* (Правилник 159/2020), у ком је између осталог наведено да је основна обавеза издавача правовремено издавање свезака у складу са предвиђеном динамиком. То подразумева да је објављивање одређеног броја свезака, које се унапред дефинише, обавезно у оквиру сваке календарске године. Како се може видети из приложеног графикона (слика 6) и дијаграма (слика7), часопис *Zbornik radova* такву динамику није поштовао из чега је проистекао и несразмеран број објављених текстова на годишњем нивоу (слика 8). Најмањи број радова (11) објављен је 1970. године, а највећи број, чак 25 објављен је 1966. године.

Година	**Број свеске**	**Број радова**
1961	1	12
1966	2	10
	3	10
	4	5
1970	5	11
1972	6	15
1975	7	15
Укупно		**78**

Слика 8. Број радова по свескама и у оквиру календарских година

Анализом Именског регистра установљен је укупан број аутора који су учествовали на пројектима, као и број аутора који су учествовали на најмање пет представљених пројеката (слика 9). Од укупно 58 аутора, на највећем броју пројеката (8), учествовао је само један аутор, архитекта Зоран Петровић, а само седам аутора је учествовало на пет и више пројеката.

Слика 9. Аутори са највећим бројем учешћа на пројектима

Без библиографије којом су обједињени библиографски записи свих текстова наведеног часописа и придружених разноврсних регистара тешко да би се до свих тих података могло једноставно доћи.

Доказ да рад на изради библиографија није замро ни протеклих година свакако су и *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*, који се традиционално одржавају од 1983. године, а на којима се додељују и награде за изузетна достигнућа у области библиографије. Да зборници са овог стручно-научног скупа нису једина публикација која објављује библиографије и текстове о значају њихове израде потврђују и радови објављени у многим часописима. Само неки од њих су: *Српска емигрантска књижевност у Аустралији 1941-1991* (Рајшић 2023), *Библиографија часописа Књиженство од 2011. до 2019. године* (Ђоковић 2020), *Библиографија часописа Библиотекар* (Пољак–Иванова 2019) и многи други.

ЗАКЉУЧАК

На основу изнетог излагања може се утврдити да савремене рачунарске технологије, које се у библиотекама користе за складиштење и пренос информација, омогућавају израду библиографија разноврсног тематског садржаја и различитог обухвата података. Циљ пружања адекватних библиографских услуга је да се

заинтересованим истраживачима омогући и обезбеди свеобухватан и квалитетан увид у доступне стручне и научне ресурсе којима библиотеке располажу. Овим је омогућен и лак приступ читавом низу разноврсних и поузданих информација које могу бити представљене на начин на који је то урађено у овом тексту или могу бити основ за даља компаративна и статистичка истраживања. Будући да библиографија обједињује библиографске податке који описују часопис и његове саставне делове (назив часописа, ISSN број часописа, име и презиме заступљених аутора, итд.) и омогућава прецизно структурирање тих метаподатака, она је подједнако значајна како за штампане тако и за електронске часописе чији су радови доступни у формату пуног текста. Библиографије су одувек настајале као резултат ангажовања библиотекара, који обезбеђују прецизност, релевантност и поузданост података, израдом библиографских јединица, уз поштовање принципа *de visu* (са књигом у руци). У ери све бржег развоја информационих технологија оне се креирају у електронском окружењу и пружају корисницима уређен скуп међусобно повезаних записа према задатим критеријумима.Зато израда библиографије треба и убудуће да заузима значајно место у развоју информационе подршке истраживању сваке научне дисциплине.

ЗАХВАЛНИЦА

Средства за реализацију истраживања које је приказано у овом раду су обезбеђена од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, евиденциони број: 451-03-68/2023-14/200006.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson, Allen 2017: Christopher J. E. Anderson, Mike Allen. „Library Research". Allen, Mike (ed.). *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods*. http://dx.doi.org/10.4135/9781483381411.

Asaolu 2022: Opeyemi Asaolu. „Musical Analysis of Egungun Eyo and Aladoko in South Western Nigeria". *KIU Journal of Humanities*. vol. 7, no 1, 219-230. https://www.ijhumas.com/ojs/index.php/kiuhums/article/view/1433.

Видаковић 2017: Хаџи Милош В. Видаковић. „Хришћанска етика и спорт" *предавање*. https://dif.pr.ac.rs/docs/predmeti/oas/hriscanska_etika_i_sport/nastavne_jedinice/14.predavanje.pdf.

Вранеш 2010: Александра Вранеш. *Основи теорије и историје библиографије*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске; Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Вранеш, Марковић, 2008. Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković. *Од рукописа до библиотеке*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Grubačić, K. 1964. Kosta Grubačić. *Enciklopedijski leksikon bibliotekarstva*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Gusev, Beznosov et al. 2019: A. S. Gusev, G. A. Beznosov, N.V. Ziablitckaia, M.V. Kholmanskikh, L.A. Novopashin, L.V. Denyozhko, A.A. Sadov. „An analysis of research areas in precision agriculture". *International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies*. vol. 10, no. 12, Paper ID 10A12D http://TUENGR.COM/V10A/10A12D.pdf.

Devine 1983: Marie E. Devine. *Guide to Library Research. A Basic Text for the Undergraduate.* Second Edition. Asheville: North Carolina University, Ramsey Library. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED258578.pdf.

Dildorakhan 2023: Tuychieva Dildorakhan. „History of Bibliography" International Conference on „Academic Integrity and Lifelong Learning" (France), 11-14. https://www.openconference.us/index.php/academic/article/view/599/545.

Ђоковић 2020: Гордана Ђоковић. „Библиографија часописа *Књиженство* од 2011. до 2019. године". *Књиженство*, бр. 10, 1-47. https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.13

Enciklopedija, 1966. *Enciklopedija leksikografskog zavoda. Sv. 1, A-Ćus.* 2. izd. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Zaječaranović 1977: Gligorije Zajačaranović. *Osnovi metodologije nauke*. Beograd: Naučna knjiga.

Закон о библиотечкој делатности „Службени гласник РС", број 34/1994.

Закон о библиотечко-информационој делатности „Службени Гласник РС", бр. 52/2011, 78/2021.

Закон о науци и истраживањима „Службени гласник гласник РС", број 49/2019.

Зборник 2022: *Зборник правилника и стандарда за обезбеђење и унапређење квалитета*. Београд: Висока спортска и здравствена школа https://vss.edu.rs/wp-content/uploads/2023/03/5.Zbornik-pravilnika-i-standarda-2022.pdf.

IFLA 2003: International Federation of Library Associations and Institutions. *Guidelines for the application of the ISBDs to the description of Component Parts*. London: IFLA UBCIM Programme. https://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/Component_Parts_final.pdf

Jokanović, Kalender i dr. 1984: Vladimir Jokanović, Fahrudov Kalender, Emil Popović, Miloš Stojanović. *Bibliotekarski leksikon*. Beograd: Nolit.

Kiang 2023: Melody Y. Kiang. „A comparative assessment of classification methods". *Decisionm Support Systems*. vol. 35, iss. 4, 441-454 https://doi.org/10.1016/S0167-9236(02)00110-0.

Kovačević 2017: M. Kovačević. „Specifičnosti teatrografije". *BOSNIACA*. vol. 1, br.1, 38-47. https://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/298.

Krummel 1984: Donald William Krummel. *Bibliographies: Their Aims and Methods*. New York: Mansell.

Latt 2011: Khin Thida Latt. *A Study of Bibliographies as Reference Tools*. Naypyitaw: National Library.

Lykknes 2022: Annette Lykknes. „The periodic system and modern chemistry". *Metascienc*. https://doi.org/10.1007/s11016-023-00879-0.

Maksimović 2008: Milan Maksimović. *Mehanika tla*. Zemun: AGM knjiga.

Миленковић Вуковић, Шевкушић 2016: Биљана Миленковић Вуковић, Милица Шевкушић. „Библиотеке научноистраживачких института и установа: законодавни оквир и пракса". *Читалиште*, бр. 29, 18-29. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_904.

Микић 2006: Радивоје Микић (ур.). *Српска породична енциклопедија*. Београд: Политика НМ : Народна књига- Алфа.

Милинковић, Никовић и др. 2019: Милена Милинковић, Ана Нинковић, Јасна Петрић. „Часопис Зборник радова (1961-1975): анализа и библиографија". *Архитектура и урбанизам*, бр. 48, 7-18. https://doi.org/10.5937/a-u0-22139.

Milić 2014: Vojin Milić. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Mihailov, Giljarevskij 1976: Aleksandr Ivanovič Mihajlov, Rudžero Sergeevič Giljarevskij. *Naučna informacija: izvori, pronalaženje, korišćenje*. Beograd: Jugoslovenski centar za tehničku i naučnu dokumentaciju.

Михаиловић 2004: Добривоје Михаиловић. *Методологија научног истраживања*. Београд: Факултет организационих наука.

Petek, Štok i dr. 2021: Miran Petek, Bojan Štok, Branko Namestnik, Andrej Krajnc. „Namena in uporabnost Digitalnega repozitorija COBISS (dCOBISS)". *Organizacija znanja*, vol. 26, no. 1-2, 2126006 https://doi.org/10.3359/oz2126006.

Петрић, Милинковић 2017: Јасна Петрић, Милена Милинковић. *Појмовник просторног планирања*. Београд, Институт за архитектуру и урбанизам Србије https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_raumplan_408>. [27.06.2023].

Пољак, Иванова 2019: Јованка Пољак, Оливера Иванова. „Библиографија часописа „Библиотекар"". Библиотекар, вол.60, бр. 2, 127-158. https://doi.org/10.18485/bibliotekar.2018.60.2.11.

Правилник о категоризацији и рангирању научних часописа „Сл. гласник РС", број 159 /2020.

Правилник о националним стандардима за обављање библиотечко-информационе делатности „Службени гласник РС", број 39/2013.

Рајшић 2023: Светислав Ђ. Рајшић. „Српска емигрантска књижевност у Аустрији 1941-1991". Баштина, 59, 105-119. https://doi.org/10.5937/bastina33-43133.

Ранковић 2020: Ненад Ранковић. „Прилог методама и техникама научно-истраживачког рада: научна литература и њена улога у истраживачком процесу". Гласник Шумарског факултета, бр. 121, 109-116. https://doi.org/10.2298/GSF2021109R.

Sare 1980: John Sare. „Methods of Library Research". *Hyphen*, vol. 2, no. 4, 189-192. https://www.um.edu.mt/library/oar//handle/123456789/20443. https://www.um.edu.mt/library/oar/bitstream/123456789/20443/1/Methods%20of%20Library%20Research.pdf.

Soegoto, Soeryanto Soegoto et al. 2022: Herman Soegoto, Eddy Soeryanto Soegoto, Senny Luckyardi, Agis Abdi Rafdhi. „A Bibliometric Analysis of Management Bioenergy Research Using Vosviewer Application". *Indonesian Journal of Science & Technology*. vol 7, no. 1, 89-104. https://doi.org/10.17509/ijost.v7i1.43328.

Стојановић 2010: Горица Стојановић. „Класификација циркулације атмосфере". *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ*, књ. 60, бр. 2, 27-38.

Fatanti, Prabawangi et al. 2022: M. N. Fatanti-R. P. Prabawangi, K.S. Ananda, R.Z. Fatah, E.A. Dahnil. „Going online to seek answers: Best practices for online research during COVID-19 pandemic". In: Agus Purnomo, Idris et al. (ed.) *Exploring New Horizons and Challenges for Social Studies in a New Normal. Proceedings of the International Conference on Social Studies and Educational Issues, (ICOSSEI 2021)*. 110-115. https://doi.org/10.1201/9781003290865-21.

Fiscella 1996: Joan B. Fiscella. „Bibliography as an Interdisciplinary Information Service". *Library Trends*. vol 45, no. 2, 280-295.

Hanafi, Hidayatullah et al. 2022: H. Hanafi, H. Hidayatullah-T. Tamjidnor. „Domestic Violence: Comparison between Islamic Law and Domestic Violence". *International Journal of Social Science, Education, Communication* and *Economics (SINOMICS JOURNAL)*. vol. 1, no. 1, 1-8. https://doi.org/10.54443/sj.v1i1.1.

Šentija (ur.) 1977: Josip Šentija (ur.). *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Knj. 1, A - Bzu.* 3. izd. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Дјуијева децимална класификација - ДДК (Dewey Decimal Classification - DDC). https://www.oclc.org/content/dam/oclc/dewey/versions/print/intro.pdf [22.9.2023].

Експанзивна класификација (Expansive Classification - EC). https://forbeslibrary.org/research/cutter-classification/ [22.9.2023].

Универзална децимална класификација - УДК (Universal Decimal Classification - UDC). http://www.udcc.org/index.php [22.9.2023].

Класификација конгресне библиотеке (Library of Congress Classification - LCC). https://www.loc.gov/catdir/cpso/lcc.html [22.9.2023].

Колон класификација (Colon Classification - CC). https://www.isko.org/cyclo/colon_classification [22.9.2023].

Библиотечко-библиографска класификација (Библиотечно-библиографическая классификация - ББК) https://www.isko.org/cyclo/lbc, https://www.rsl.ru/ru/2professionals/bbk [22.9.2023].

Међународни стандардни број серијске публикације (International Standard Serial Number – ISSN). https://www.issn.org/understanding-the-issn/what-is-an-issn/ [2.12.2023].

Milena M. MILINKOVIĆ
Snježana D. FURUNDŽIĆ

BIBLIOGRAPHY - TOOLS FOR THE INFORMATION DISSEMINATION AND A PROMOTION OF A SCIENTIFIC WORK RESULTS

Summary

The purpose of this study is to emphasize the importance of the bibliography in scientific process and in dissemination of the scientific results. It also should show that the development of the current information technology as well as the development of the librarian information systems do not diminish its role. On the contrary, these systems have upgraded the work on bibliography units and also helped a lot in creating bibliography. As the study case, which should confirm the above thesis, A Collection of Works will be presented. Also, various pieces of information about the magazine, which were obtained through the insight into bibliography units and its accompanying registers, will be shown. They can also be of importance for the researchers and librarians.

Key words: bibliography, bibliographical method, classification method, scientific research work, librarian information systems.

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94:616.912-036.22(497.11 Краљево)"1972"
614.2(497.11 Краљево)"1972"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46358

Оригинални научни рад

*Предраг Р. ТЕРЗИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КРАЉЕВО ТОКОМ ЕПИДЕМИЈЕ ВАРИОЛЕ ВЕРЕ 1972. ГОДИНЕ***

Апстракт: Док је тема изучавања овог рада просторно одређена на подручје некадашње општине Краљево, хронолошки се у раду обрађује ванредна здравствена ситуација из пролећа 1972. године, када је у Југославији проглашена епидемија вариоле вере, тада већ егзотичне и заборављене болести. На основу истраживања до сада необјављених истраживања, анализом публикованих извора и штампе аутори су настојали да дају прилог сазнањима о друштвеним, економским и политичким околностима епидемијског стања у локалној заједници, на основу студије случаја општине Краљево. У овом истраживању примарно је примењен историографски методолошки приступ, а коришћене су методе анализе, синтезе, хипотетичко-дедуктивна метода, као и методе генерализације, конкретизације и студије случаја.

Кључне речи: Вариола вера, Краљево, 1972. година, епидемија, здравство, вакцинација, карантин, Србија, Југославија.

УВОД

Од почетка XX века подручје Србије, у којој се налазила и територија некадашње општине, а данас града Краљева, било је два пута захваћено пандемијама. Док је током 1918. године владала пандемија Шпанске грознице, у периоду од 2020. до 2022. године Србију је захватила пандемија вируса COVID-19. Од почетка прошлог века територију Србије је погодила и епидемија тифуса, 1914-1915. године, уз трагичне последице по здравствено стање и бројност становништва, али су се дешавале и епидемије низа других заразних болести, као што су туберкулоза, шарлах и велики кашаљ. Њихови ефекти су били трагични по многобројне породице које су остајале без својих чланова, неретко и глава породица, а донеле су и несагледиве штете друштву, већ измученом ратовима и немаштином. У XXI веку се појављују и нове заразне болести, у које се сврставају епидемија грознице Западног Нила 2012. године и епидемија малих богиња, 2017-2018. године. Оне нас подсећају да опасност

* Виши научни сарадник, predrag.terzic@ips.ac.rs
** Научни сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

непрестано вреба и то упркос развоју науке, институционалним мерама превентиве у области здравствене заштите и напретку у погледу доступности и примени санитарно-хигијенских мера, као и општем тредну побољшања хигијенских и здравствених навика становника.

Поље овог научно-истраживачког рада обухвата епидемију вариоле вере из 1972. године на подручју тадашње општине Краљево. Ова заразна болест је и даље у свести савременика парадигматична и дели низ сличности, али још више разлика са скорим искуством које је глобално друштво проживело кроз пандемију вируса COVID-19. Управо истраживањем друштвених, медицинских и организационих околности током епидемије вариоле из 1972. године на локалном нивоу могу се уочити и сагледати бројне чињенице које осликавају друштвене прилике, стање здравства и начине институционалног деловања свих учесника укључених у процес сузбијања пандемије. У периоду кризних ситуација условљених епидемијом или пандемијом ванредне здравствене околности стављају читаво друштво у позицију својеврсног теста. Сагледавањем, анализом и упоређивањем тока и борбе против ових болести стиче се драгоцен увид у еволуцију службе здравствене заштите и сазнања како су бројне технолошке, друштвене и економске околности утицале на успешност такве борбе.

Становништво Србије, односно тадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, било је 1972. године угрожено епидемијом високо смртоносног вируса вариола вера. Данас се поуздано зна да је ову заразу 15. фебруара 1972. године у Југославију донео Ибрахим Хоти, након повратка с хаџилука у Меки у своје село Дањане, код Ораховца. Ова болест је убрзо захватила рурална подручја Метохије, а до дефинитивног утврђивања праве дијагнозе заражених особа већ се проширила и на четири општине у централној Србији и Београд. Да се заправо ради о вариоли први су 13. марта посумњали епидемиолог др Дурмиш Целина и др Целал Џибо, инфектолог из Призрена (Бура 2012a: 32; Šuvaković, Baljošević, Obradović 2014: 304), а званична лабораторијска анализа, којом је потврђено да се ради о вариоли, извршена је 16. марта на институту Торлак у Београду. Анализу су извршили др Ана Глигић, специјалиста микробиологије и шеф Националне лабораторије за вариолу, вирусне хеморагијске грознице и векторске заразе (Vučetić 2022: 46-47). Услед епидемије вариоле у Југославији је оболело укупно 175, а умрло 35 људи. У Србији су оболела 174 лица, од којих је преминуло 35 (све жртве су биле са територије Србије), а највише оболелих било је на Косову и Метохији (тадашњој Социјалистичкој аутономној покрајини - САП Косово), где је оболело 124, а преминуло 26 становника. Међутим, постоје индиције да је број оболелих и преминулих био већи (Vučetić 2022: 50, 64). Првозаражени Ибрахим Хоти је преживео болест, вероватно отуда што је пре путовања на хаџилук био вакцинисан. Ванкцинисање је могло да ублажи симптоме и болест, али не и заразност (Bura 2012b, mart 14). Међутим, иако је Хоти добио потврду о успешној вакцинацији, није било проверено да ли је вакцинисање адекватно спроведено и да ли се вакцина примила (Вучковић 2018: 12).

Појава вариоле и начин деловања у почетним фазама заразе указују на низ пропуста у погледу поштовања прописаних мера за путовања у епидемиолошки

ризична подручја, али и на касно одређивање тачне дијагнозе, односно закаснело препознавање вариоле од стране службеника здравствене заштите, који су се с њом по први пут суочили. Поред тога, јавност на почетку епидемије није била правилно и благовремено обавештавана, што је изазивало ширење гласина и дезинформација и у крајњем утицало на ефикасност борбе, односно могућност да се ланац преноса вируса брже заустави. Јавности је преко средстава информисања тек 25. марта саопштено да је у СФРЈ проглашена епидемија вариоле вере. Тада је објављен и позив свим грађанима, који су између 8. и 22. марта боравили на угроженим местима, односно у болници у Чачку и болницама у Београду, да се јаве на здравствену проверу епидемиолошкој служби. За разлику од закаснелог обавештавања јавности, посвећеност и пожртвованост већине лекара и другог медицинског особља су у значајној мери допринеле брзом обуздавању и победи над вариолом (Вучковић 2018: 17, 54 – 55). Ипак, треба узети у обзир и чињеницу да се епидемија ове смртоносне заразне болести у Југославији није појављивала од 1930. године, тако да је становништво на њу практично заборавило, а ни лекари, ни медицински радници нису поседовали довољно теоријског и практичног знања о овој болести. То били суштински разлози што су долазак и ширење вариоле касно препознати. Међутим, ставови здравствених радника, савременика и учесника догађаја, јединствени су у погледу тога да је епидемија вариоле, упркос великом броју жаришта и касном препознавању болести, ипак брзо заустављена (Vučetić 2022: 78).

Друштвено-политички и здравствени субјекти су на сличан начин деловали у циљу спречавања ширења вариоле и на територији Краљева. И поред оцене о генерално незадовољавајућем стању здравства на почетку 1972. године, током епидемије вариоле на подручју краљевачке општине није било жртава, а ни приметних друштвених, економских и политичких последица.

СТАЊЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПОЈАВЕ ЕПИДЕМИЈЕ ВАРИОЛА ВЕРЕ

Још 1959. године у Југославији су оформљене две вирусолошке лабораторије за дијагностику вариоле, које су се налазиле у стању сталног дијагностичког дежурства. Док се једна налазила у Београду при Републичком заводу за здравствену заштиту, у Вирусолошком одељењу института Торлак, друга је била смештена у Загребу, у Виролошком одељењу Републичког завода за здравствену заштиту (Vučetić 2022: 79). Осам година касније Савезни завод за здравствену заштиту је донео *Мере за заштиту земље од импортовања вариоле и спречавања њеног ширења*. Као чланица Светске здравствене организације (СЗО), Југославија је преузела обавезу да спроводи мере заштите од карантинских болести, које су биле прописане Међународним санитарним правилником, уз поштовање Основног закона о сузбијању и спречавању заразних болести и Закона о здравственој заштити и организацији здравствене службе (Vučetić, R. 2022, 81).

Епидемија вариоле вере је настала годину након ступања на снагу Закона о здравственом осигурању и обавезним видовима здравствене заштите становништва, чиме је законско решење стављено и на практичан тест. Овим законом је

гарантован минимум здравствене заштите сваком грађанину, без обзира да ли је обухваћен здравственим осигурањем или не. Ако се основни циљ увођења обавезних видова здравствене заштите односио на побољшање здравственог стања становништва у целини, а посебно најугроженијих друштвених група које нису имале здравствено и социјално осигурање, други циљеви закона су подразумевали и превентиву, спречавање и сузбијање заразних болести (ЗЗЗС 1976: 5-6). Осим нормативних аката, при анализи спремности друштва да се одупре заразним болестима у обзир треба узети и широк спектар социјалних околности у ширем смислу, попут економско-друштвене егалитарности, културних образаца различитих националних и конфесионалних заједница, нивоа санитарно-хигијенских навика различитих друштвених заједница и група становништва, степена поверења у здравствене институције и других фактора, који су постојали у тадашњем хетерогеном југословенском друштву.

СТАЊЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У КРАЉЕВУ У ВРЕМЕ ЕПИДЕМИЈЕ ВАРИОЛА ВЕРЕ

Према попису становништва одржаном у априлу 1971. године на подручју општине Краљево је живело 106.153 становника, само градско насеље је тада бројало 27.839 становника (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini, 1972: 330-331). Крајем исте године становништво општине се увећало на 106.604 појединаца, а број активних осигураника је био 24.664, односно 23,1% од укупног броја становника.[1] Број становника општине Краљево је нарастао до размера које су, до средине шездесетих година XX века, нужно изискивале комплексну организацију на нивоу Међуопштинског здравственог центра.

Утврђивање постојећег стања и могућности здравствене заштите на подручју надлежности Међуопштинског здравственог центра у Краљеву се може остварити увидом у Програм здравствене заштите за територију СО Краљево за 1972. годину. Овај програмски документ је завршен у децембру претходне и произишао из Програма развоја здравствене заштите и здравствене службе за период од 1971. до 1975. године, а предвиђао је мере из области здравствене заштите становништва, које су биле обухваћене Законом о обавезним видовима здравствене заштите. Програм је прописивао и мере које су се финасирале из Фонда за професионалне болести и несреће на раду, као и мере за које је новац опредељиван из средстава обезбеђених за проширену здравствену заштиту. Осим тога, овај програм је предвиђао развој појединих служби, као и потребе за новим кадром, а обухватао је и мере од значаја за здравствену заштиту становништва, које су се делимично финансирале средствима Скупштине општине Краљево, радних организација и грађана. Прва тачка Програма обавезних видова здравствене заштите прописивала је мере за откривање, спречавање, сузбијање и лечење заразних и венеричних болести.

1 Историјски архив Краљево (ИАК), Фонд: Скупштина општине Краљево (СО Краљево), 1972, 2/1972, Билтен за питања организације и рада здравствене службе и здравствене заштите општине Краљево, број X, мај 1972, год, 1.

У том циљу дословно је било прописано: „– Пријавити сваку заразну болест која подлеже пријави. Изоловати и лечити оболеле од заразних болести и извршити обавезне вакцинације и то: против великих богиња, малих богиња, дифтерије, тетануса, дечије парализе, великог кашља и то свих годишта која подлежу имунизацији."[2] Према Правилнику и Програму имунизације, процењено је да успех вакцинације од било које заразне болести за које постоји вакцина на подручју СО Краљево треба да буде најмање 87 процената. Уколико успех вакцинације буде мањи, прописана је неопходност понављања вакцинације. Програм је налагао и побољшање начина обавештавања становништва, појачавање контроле извршења вакцинације и активан епидемиолошки надзор: „Спроводити епидемиолошки надзор и активно епидемиолошко испитивање у свим случајевима појаве колере, шуге, великих богиња, трбушног тифуса, паратифуса, пегавца, повратне грознице, маларије, трахома, ендемског сифилиса, трихонозе, заразног тровања храном, дифтерије, акутне хеморагичне грознице, анкилостомијазе, као при масовној појави других заразних болести."[3]

Из Извештаја о раду Санитарне инспекције Скупштине општине Краљево за 1971. годину може се оценити епидемиолошко стање на подручју општине уочи почетка епидемије вариоле вере. Према овом извештају, пратила се свака појава заразног обољења и њен ток, вршена је перманентна контрола пријавних служби, сузбијање зараза, контрола хоспитализације болесника, њиховог транспорта, изолације и спровођења текуће и завршне дезинфекције. У извештају се истиче и да су била подвргнута контроли сва вакцинална места, а посебна пажња је усмерена на стерилност инструмената и свежину вакцина. Преко Завода за здравствену заштиту у Краљеву тада је обављен и преглед на клицоноштво лица која су прележала неку од заразних болести, при чему је у Заводу била формирана и картотека клицоноша. На клицоноштво су прегледана и сва лица запослена у заразном одељењу, дечијем одељењу и породилишту Опште болнице, као и радници који су били ангажовани на производњи и промету животним намирницама. У извештају је наглашено да је примећено да инфраструктура не задовољава стандарде и потребе града, који се налазио у убрзаном развоју и при наглом порасту броја становника. Констатовано је лоше санитарно и грађевинско-техничко стање зграде Опште болнице у Краљеву и Антитуберкулозног диспанзера (у даљем тексту: АТД), а непостојање јавног тоалета је оцењено као претња по епидемиолошко стање становништва. У сврху побољшања епидемиолошке превентиве, Санитарна инспекција је предложила појачавање здравственог просвећивања и устаљивање вакциналних места, која испуњавају законске прописе у погледу минималних инвентарних и хигијенских услова.[4]

У анализи здравственог стања становништва и дотадашњег развоја здравствене службе Завода за здравствену заштиту Међуопштинског здравственог центра у Краљеву за период од 1965. до 1969. године констатује се да је учесталост јављања

2 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Програм здравствене заштите за територију СО Краљево за 1972. годину, усвојен 20. марта 1972. године.

3 Исто.

4 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Извештај о раду Санитарне инспекције Скупштине општине Краљево за 1971. годину, стр. 8-9 и 14.

заразних болести hepatitis epidemica, meningitis serioza и meningo encephalitis у благом порасту, док је tifus abdominalis остао на истом нивоу. Обухват вакцинације је с 80,2% у 1965. порастао на 99% у 1969. години, али за поједине заразне болести вакцинација је опала на 74,4 процента, што је доводило до закључка да вакцинација није спровођена у неопходном обухвату који би гарантовао колективну заштиту становништва од заразних болести, за које је у том периоду постојала вакцина као вид превентиве. Зато је постављен задатак да се у наредном периоду што пре досегне укупан обухват од најмање 90% вакцинисаних, као и да се спроводе друге, већ поменуте мере превенције, истраживања и просвећивања становништва. Док је у оквиру Међуопштинског здравственог центра у Краљеву постојала инфективна служба која је располагала с 36 постеља, планирано је и отварање специјалистичке амбуланте.[5]

Међутим, приложене Информације о стању и проблемима здравствене заштите и здравствене службе на територији општине Краљево указују на заостајање у погледу смештајних капацитета, лоше опремљености медицинским материјалом и инструментима, као и недостак стручног медицинског кадра и служби. Између осталог, у приложеним Информацијама се истиче да се пријемно одељење налазило у подруму зграде, где се неретко услед атмосферских падавина изливала канализација, а заразно одељење је било смештено у адаптираном старом магацину, који је неко време пре тога био коришћен као штала. Док је породилиште било стационирано у дотрајалој приземној згради у којој је с плафона отпадао малтер, Саветовалиште за трудице је распоређено у адаптираној бившој кухињи, а амбуланта за дечију хирургију у просторијама диспанзера за рак у, такође, дотрајалој згради. Највећи проблем здравствених установа је био недостатак средстава због опадања стопе која се издвајала за социјално осигурање. Отуда није било довољно новца за инестиције, пре свега у инфраструкутуру и опрему.[6] До 1972. године уочен је пораст стопе морбидитета од заразних болести, које су учествовале с 12,7% у укупном морбидитету. Иначе, крајем 1971. године је у здравственој служби на подручју СО Краљево било укупно 834 запослених.[7]

Услед уочених проблема и недостатака, као и потребе да се изврше допуне, усвајање Предлога средњорочног плана здравствене заштите и здравствене службе на територији Општине Краљево за период 1971-1975. је одложено до 31. марта 1972. године,[8] односно до периода када ће настати епидемија вариоле вере у Југославији. Убрзо потом, 18. априла 1972. године Скупштина општине Краљево је донела Закључак у коме је у пет тачака и три подтачке подржала оцену Скупштине

5 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Пројекција развоја здравствене заштите и здравствене службе у оквиру плана друштвеног развоја СО Краљево за период 1971-1975. године, стр. 4-5, 15 и 23.

6 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Материјал IV седнице Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, од 28. јануара 1972, Информације о стању и проблемима здравствене заштите и здравствене службе на територији општине Краљево, стр. 1-3.

7 Године 1969. стопа је износила 10,2 процената, а 1970. године 8,3% - ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Билтен за питања организације и рада здравствене заштите општине Краљево, број X, мај 1972. године, стр. 35 и 46.

8 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Закључак Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, од 29. фебруара 1972. године.

Заједнице здравственог осигурања радника – Краљево и Савета за народно здравље СО Краљево, констатујући да се здравствена служба налази у веома лошем стању у погледу неадекватности радних просторија и дотрајалости опреме. У Закључку се говори и о недостатку неких профила здравствених радника, првенствено лекара. Из тих разлога Скупштина општине Краљево је предузела обавезе, да у границама могућности буџета општине, планира потребна средства за отплату ануитета по кредитима добијеним за инвестиције у здравству, а органима управе СО Краљево је наложено да припреме одржавање зборова бирача ради спровођења гласања за месни самодопринос на територији целе општине у циљу обезбеђивања финансијских средстава за инвестициона улагања у здравство. Препоручено је и покретање поступка за удруживање у организацију удруженог рада Медицинског центра, Завода за здравствену заштиту, Диспанзера за медицину рада и Народне апотеке.[9]

ПОЈАВА ЕПИДЕМИЈЕ ВАРИОЛА ВЕРЕ И ЕПИДЕМИОЛОШКЕ МЕРЕ У КРАЉЕВУ

У тренутку навећег фокуса јавности, узнемирене појавом и ширењем неке до тада непознате, а смртоносне заразне болести и апела у штампи за хитну и свеобухватну вакцинацију, у Краљеву се појавио први, а испоставиће се и једини случај заражавања за време трајања епидемије вариола вере. У питању је био Никола Накарадић, ученик IV-1 разреда Шумарске школе. Накарадић је, касније ће се детаљно истражити, био заражен у Чачку,[10] а инкубациони период је провео у Краљеву. На крају тог периода је путовао аутобусом за Београд на школску екскурзију, у току које је добио температуру и с обзиром да није било других знакова болести, пуштен да оде кући, у сремско село Моровић. Када се 23. марта сазнало да болује од вариоле, село Моровић је стављено под режим изолације, а у Краљеву је Шумарска школа, из разлога што је био њен ђак и становник интерната, такође стављена под карантин. У исто време, рекордном брзином, пронађени су и стављени у карантин још двојица становника, за које се такође сумњало да су заражени великим богињама. Док је један био у селу Ласцу, у околини Краљева, други се налазио у Разбојни код Бруса (Ђорђевић, Глишовић 1972а: 3). Од 27. марта постојао је још један карантин у коме су била смештена лица за која се сматрало да могу оболети

9 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Закључак СО Краљево, од 18. априла 1972. године.

10 Накарадић је од 8. до 14. марта био лечен на Кожном одељењу болнице у Чачку, а након отпуштања из болнице, у периоду од 15. до 17. марта, наставио је с похађањем наставе. На школску екскурзију у Београд пошао је 18. марта и већ тада је показивао симптоме теже болести, а због физичког стања у ком се налазио школски другови су морали да га носе. Из Београда је, заједно са још једним школским другом, кренуо за Моровић. Док су прво путовали аутобусом, пут су наставили приватним аутомобилом. По доласку у Моровић, добио је високу температуру, након чега је прегледан у Дому здравља у Шиду, затим и у болници у Сремској Митровици, одакле је отпуштен кући с дијагнозом варичеле. У акцији потраге за контактима првог реда Латифа Мумџића, припадници СУП-а су Накарадића 23. марта пронашли у Моровићу, одакле је пребачен у карантин „Чарапићев брест", због чега је у евиденцијама водио као оболели у Београду (видети: Vučetić 2022: 61-62).

или су били под сумњом да су били у контакту с оболелима, а налазио се у просторијама АТД-а (Ђорђевић, Глишовић 1972б: 3)[11], које су за те потребе претходно испражњене. У обе карантинске станице су радила два лекара специјалиста интерне медицине, др Цветко Милошевић и др Божидар Станковић, док је целокупно особље Интерног одељења било ангажовано на обавезној вакцинацији становништва. Стање карантина је трајало око месец дана.[12] Осим наведена два, постојао је и карантин на планини Гоч, у просторијама хотела „Добре воде" (Милошевић 1972: 2).

Председник СО Краљево др Миленко Мојсиловић је у првом интервјуу након почетка епидемије, датом новинару Предрагу Марковићу за лист *Ибарске новости* од 31. марта 1972. године, у први план истакао да до тада у општини Краљево није било оболелих од вариоле. Председник Мојсиловић је нагласио да је вакцинација на подручју краљевачке општине текла веома успешно, а да су мере карантина и контроле кретања становништва веома ревносно спровођене. Такође, осврнуо се на притисак јавности да се обустави настава у школама, изневши у име Штаба став да обустава наставе није потребна, чак и да би била штетна, јер деца у школама могу бити боље контролисана и пропраћена у погледу кретања и здравственог стања (Марковић 1972а: 1, 3).

Захваљујући строгој контроли кретања, карантинима и вакцинацији страх од неконтролисаног ширења заразе је убрзо почео да јењава. Према подацима општинског Штаба до 2. априла 1972. године на подручју краљевачке општине вакцинисано је 108.867 лица, рачунајући ту и људе који су тада боравили или пролазили кроз Краљево. На вакцинацији становништва дневно је ангажовано више од 30 екипа здравствених радника. Коначно, 4. априла, после седамнаест дана стрепње да се симптоми вариоле не појаве код лица за која се сумњало да могу бити заражена, распуштени су и карантини у хотелу „Добре Воде" на Гочу и Интернату средњих школа. Током трајања карантина десио се и инцидент када су два лица својевољно напустила карантин, али су захваљујући успешној акцији Секретаријата унутрашњих послова у Краљеву већ након неколико сати пронађени и враћени у карантин. „Но сада, када је завршен тзв. други талас епидемије са задовољством се може констатовати да је превентивна борба спроведена у краљевачкој општини заиста била успешна и да на њеној територији није забележен ни један случај обољења од великих богиња" (Марковић 1972б: 1).

---

11 Током појаве епидемије вариоле вере АТД у Краљеву није обављао улогу лечења оболелих од туберкулозе, већ су просторије диспанзера са стационаром биле одређене за смештај потенцијално оболелих од вариоле. Такав режим је задржан око месец дана, односно у периоду највеће опасности од ширења вариоле. Треба истаћи да су просторије овог диспанзера и стационара биле неусловне, да су се налазиле у старој дотрајалој згради, која је била неодговарајућа и за своју примарну сврху, а поготово за смештај и лечење високо смртоносне болести, као што је вариола вера. - ИАК, Фонд: Завод за заштиту здравља – Краљево (ЗЗЗК), Кутија: 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, Извештај о раду Службе за борбу против туберкулозе за 1972. годину, од 17. јануара 1973. године.

12 ИАК, СО Краљево, 1972, 5/1973, Извештај Интерног одељења болнице у Краљеву Заводу за здравствену заштиту СР Србије, од 28. новембра 1972. године. Извештај је потписала проф. др Вера Перишић.

Дана 14. априла одржана је VI седница Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, а прва тачка се односила на дискусију о епидемији вариоле вере и предузетим мерама за сузбијање епидемије великих богиња на територији општине Краљево. Председник савета др Живојин Стефановић је, у име Штаба за карантинска обољења, пред савет изнео најважније информације. Према његовом извештају, на подручју општине до тог дана није било оболелих, а Штаб је благовремено предузео активне мере превентивне заштите.[13] Док је становништво у најкраћем року било успешно вакцинисано против великих богиња, строго је контролисано и кретање становника, односно улазак и излазак из града. Предузете су и мере ванредне и појачане хигијенизације, како у самом граду, тако и у околним сеоским срединама. Др Милош Живковић, тадашњи директор Завода за заштиту здравља у Краљеву, на овој седници је истакао да је постигнута потпуна ангажованост и продуктивност свих здравствених радника с подручја Краљева. Како сви појединци, тако су и све надлежне здравствене установе дале свој максимум у ангажованости у спровођењу мера које је наложио Штаб за карантинска обољења. Нагласио је да је дневно било вакцинисано и по 20 хиљада грађана. Крста Стојадиновић је изнео запажање да недостатак информација и разне дезинформације могу представљати велики проблем и нагласио је да би требало више пажње посветити обавештавању становништва, како би се предупредила паника и забринутост код грађанства.[14] Савет за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево је потом прихватио изнету информацију Општинског штаба за здравствену заштиту становништва од великих богиња о предузетим мерама на сузбијању наведене болести и званично констатовао да те болести није било на територији општине Краљево. Савет је позитивно оценио примену свих мера, при чему је посебно истакао да је вакцинација становништва успешно и правовремено спроведена, уз пуно залагање здравствених радника.[15]

О успешној масовној вакцинацији писала је и штампа. До 14. априла првом дозом вакцине је било вакцинисано 111.000, а другом и трећом око 26.000 људи, што је знатно више него што је општина Краљево тада бројала становника. Отуда је и широј јавности постало јасно да је главна опасност прошла, како су тада сматрали, бар за неко време. Сама чињеница да на подручју општине Краљево није било ни једне жртве и да је зараза јењавала створили су позитиван одијум о здравственим радницима, а тек тада је и почело указивање поштовања за њихов одговоран и пожртвован рад. У том духу су и речи новинара у *Ибарским новостима*: „Међутим, једно осећање, ипак, остаје: био је то својеврстан рат војске у белим мантилима против изненадне опасности вируса великих богиња. Ако бисмо употребили терминологију ратних извештача, онда бисмо рекли да је битка добијена, непријатељ онемогућен у свом походу, а губитака на бојишту није било. Остало је само да се забележе имена храбрих и најхрабријих и да им се у име свих становника наше општине захвалимо. Јер, ради нашег спокојства и мирног сна, даровали су

13 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, Записник VI седнице Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, од 14. априла 1972. године.

14 Исто.

15 Исто.

нам своје непроспаване ноћи, немир и неизвесност за сопствену сигурност, и што је најважније огромно поверење у њихову професионалну савест. Тако је било од првог дана овог мучевитог рата до последњег" (Ђорђевић, Глишовић 1972а: 3).

Између осталог, због пожртвованог залагања током епидемије вариоле и даноноћног рада на вакцинацији становништва и организације карантина за случај појаве ове болести на подручју његове надлежности, Медицински центар Краљево[16] је новембра 1972. године био одликован Дипломом Заслужне радне организације општине Краљево.[17]

СВЕДОЧАНСТВА О ЖИВОТУ У КАРАНТИНУ

О неким детаљима организације и живота у карантину у Краљеву илустративно сведочи ауторски чланак др Цветка Милошевића објављен у *Ибарским новостима*. Зарад непосреднијег приказа, већи део његовог текста се наводи у наставку рада:

„Карантин на Гочу и у Шумарској школи – Општински штаб је одредио угоститељски објекат `Добре Воде` на Гочу за карантин. Осим што није било телефонске везе са градом такав карантин је веома срећно изабран, јер је био удаљен и потпуно изолован од сваког насеља. Ево каква је била психоза у екипи на путу према карантину. Пре пола ноћи, чланови екипе и ја кренули смо према Гочу у прихватању прве жртве великих богиња. Неколико часова пре поласка из болнице вакцинисали су нас. У санитетским колима нисмо много разговарали сем што је једна медицинска сестра потиштено рекла: `Докторе, нас су отписали`. Осетио сам да је то био почетак панике у екипи. `Докторе, да ли смо ми заштићени вакцином коју смо данас примили` – гласило је следеће питање. Не, нисмо заштићени – одговорио сам. Организму је потребно најмање 7–8 дана да створи солидан имунитет против богиња. Дотле, мораћемо се најригорозније придржавати карантинских прописа како бисмо се вратили живи својим кућама. У току исте ноћи и следећих дана примили смо прве особе које су биле у контакту са болесником на кожном одељењу у Чачку. Карантин смо опремили за пријем већег броја сумњивих. Међутим, четвртог дана долази до преокрета у епидемиолошкој ситуацији и наша екипа креће за Шумарску школу да тамо организујемо карантин" (Милошевић 1972: 2).

Др Милошевић у сведочењу не оставља ни најмању сумњу да је избор простора за карантин био адекватан: „Сада већ поуздано може да се каже да је одлука Општинског штаба да се Шумарска школа стави под карантин била далековида.

16 У то време Медицински ценар Краљево се састојао од следећих здравствених установа: Дом здравља, Општа болница, Зубне поликлинике и Антитуберкулозног диспанзера, то јест АТД – ИАК. СО Краљево, 1972, 2/1972, Пројекција развоја здравствене заштите и здравствене службе у оквиру плана друштвеног развоја СО Краљево за период 1971-1975. године, стр. 6.

17 Друге две установе које су том приликом биле лауреати исте награде су биле Гимназија „Мирко Луковић" из Краљева и Новинско издавачка установа „Ибарске новости", такође из Краљева - ИАК, СО Краљево, 1971 – 1972, 1/1972, Скупштина општине Краљево, Материјал предлога о додели диплома заслужног грађанина и заслужне радне организације Скупштине општине Краљево, новембар 1972. године; Записник са свечане седнице Скупштине општине Краљево, од 27. новембра 1972. године.

Код ученика те школе, који је био у кантакту са вариоличним болесником на кожном одељењу болнице у Чачку, касније су доказане велике богиње. Постојала је велика вероватноћа да је он оставио кобне контакте заразе код својих колега у школи. Због тога смо по наређењу Штаба преузели карантин у Шумарској школи" (Милошевић 1972: 2).

Преузимање простора за карантин није се одвијало без потешкоћа. „Тешкоће већ на првом кораку – Већ на самом улазу у карантин медицинска екипа је веома хладно и уздржано примљена. Тешкоће у организовању и спровођењу карантинских мера почеле су од управника интерната. Први сусрет са њим био је изненађујући: `Ми смо тражили екипу из Београда, а не вас` – рекао је управник, Овај руководилац интерната дисквалификовао нас је још на првом кораку и изразио неповерење у наш предстојећи рад. Није било тешко закључити да од појединаца из интернатског колектива не треба очекивати нарочиту помоћ у спровођењу одлука Општинског штаба за откривање евентуално заражених ученика. Штавише, бојали смо се ометања у раду недисциплине и његове индоленције у овом мобилном стању. Због тога сам кориговао свој став и одлучио да будем истовремено и лекар и, ако буде требало, и диктатор. Јер, када су у питању животи скоро 230 младих ђака тада се једино и искључиво примењује неограничена императивност и послушност без поговора. Због тога сам рекао управнику да ће убудуће слушати само моја наређења и да не заборави да је у карантину као и сви остали ученици. Међутим, није се могао одрећи својих прерогатива. Често је због тога долазило до оштрих и мучних сцена између нас. На пример, сукоб око изношења и продавања хране изван карантина, ометање телефонских разговора са Штабом, покушај да забрани штампу ученицима који нису становали у интернату и др. Један од васпитача био је чак интолерантнији према мени него његов шеф: `ми нисмо ваше жене да се на нас истресате` – одбрусио ми је васпитач" (Милошевић 1972: 2).

Према речима др Цветка Милошевића, вест о смрти ученика из Моровића изазвала је панику у карантину, јер је настао страх да је преминули заправо њихов ученик Никола Накарадић. „Врхунац панике у карантину - десило се то оног дана када је радиоталасом емитована вест да је неки ученик из села Моровића (где се налазио Никола Накарадић) умро. Сви су мислили да је то њихов колега који је оболео од великих богиња. Одједном је замро сваки живот у карантину, настала је општа тишина као да су сви отпутовали изненада. Дотле доста слободни сада су постали подозриви једни према другима, питајући се да ли је Никола заиста мртав, Ученици IV-1, разреда Николе Накарадића, наводно умрлог, позвали су ме да ми саопште одлуку коју су донели поводом смрти њиховог колеге. Почели су отприлике овако: `Докторе, ми знамо да ви лекари имате своје професионалне тајне али овога пута, молимо Вас, да је прекршите и да нам кажете истину, да ли је наш друг мртав или жив. Немојте да кријете од нас смрт вољеног колеге, ми смо одрасли и зрели људи, схватићемо, само нам реците истину.` У целој учионици у коју су били смештени чуо се само јецај – плач ученица. Имао сам утисак да су обузети ужасним страхом од помисли да су сада они, неко од њих, ма реду да умру. `Ми смо одлучили – наставили су – да истакнемо црни барјак и одржимо посмртну реч.` Покушао сам да делујем психолошки и медицински објасним да је Никола могао другог да зарази

и да тај умре, а он да остане жив. Обећао сам им да ћу од Општинског штаба захтевати да се хитно дозна истина о здравственом стању Николе Накарадића. да ли је жив или мртав и писмено обавести Шумарска школа. Сутрадан је стигло обавештење да је Никола жив, `Никола је жив... Никола је жив... орило се школско двориште. Настала је песма, коло – Бранково коло ђака из Србије, Босне, Црне Горе и Војводине` (Милошевић 1972: 2).

СТАЊЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У КРАЉЕВУ НАКОН ЕПИДЕМИЈЕ ВАРИОЛЕ

Услед појаве епидемије вариоле Скупштина општине Краљево је 23. маја 1972. године донела Одлуку о коришћењу средстава резервног фонда општине Краљево за подмирење расхода насталих као последица ванредних околности. Том одлуком је Савет за финансије Скупштине општине Краљево овлашћен да одлучује о употреби средстава резервног фонда општине Краљево до износа од 150.000 динара. Наведена средства су предвиђена за подмирење расхода насталих као последица ванредних околности, за које нису обезбеђена средства у буџету, фондовима или на други начин, као што су нарочито: поплава, суша, пожар, земљотрес и друге непогоде, епидемије, сточне заразе и биљне штеточине (Скупштина општине Краљево 1972: 54-55).

У Нацрту програма здравствене заштите за 1973. за подручје Скупштине општине Краљево, због блиског искуства с вариолом, већ у првој тачки су изнете мере за откривање, спречавање, сузбијање и лечење заразних болести. Један од најважнијих задатака односио се на имунизацију становништва које подлеже имунизацији против вариоле, дифтерије, тетануса, пертусиса и парапертитуса, дечје парализе, морбила и, у случају појаве, против трбушног тифуса у складу с епидемиолошким индикацијама. Обухват вакцинације је требало да буде преко 90% да би се сматрао успешним, а у противном би се вакцинација понављала.[18] Међутим, одлука о овом Нацрту је на седници Скупштине општине одложена због извесних корекција и уочених немогућности спровођења у пракси.[19] Касније је дошло до измена Нацрта, али у домену плана деловања у вези са заразним болестима није било измена.[20]

Ни до краја 1972. године није дошло до битнијег побољшања услова у којима је радило Инфективно одељење Медицинског центра у Краљеву. Одељење је и даље остало смештено у наведеној приземној згради. Број постеља је остао непромењен - 34, распоређених у 9 болничких соба, а одељење ни тада није поседовало фрижидер и термостат, као најнеопходније апарате. Начелник одељења је била др Смиљка Јовићевић, специјалиста Инфективних болести, а преостали део здравственог

18 ИАК, СО Краљево, 1972, 5/1973, Нацрт програма здравствене заштите за 1973. год. за подручје СО Краљево, Завод за здравствену заштиту Краљево, децембра 1972, стр. 2-3.

19 ИАК, СО Краљево, 1972, 5/1973, Записник XII седнице Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, од 25. априла 1973.

20 ИАК, СО Краљево, 1972, 5/1973, Записник XV седнице Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, од 20. јуна 1973, Закључак; План рада Завода за здравствену заштиту за подручје СО Краљево за 1973. годину.

особља су чинили једна главна сестра који је завршила вишу медицинску школу, пет медицинских сестара-техничара, четири болничара и две спремачице, односно хигијеничарке. Осим наведених медицинских радника, на одељењу су радили и лекари на општем или специјалистичком стажу. Током 1972. године на одељењу је лечено 745 болесника, а преминуло је 5 пацијената. Најчешће лечена болест је била инфективни хепатит. Велики проблем у раду представљао је недостатак бактериолога у оквиру Лабораторије болнице у Краљеву. Стога су бактериолошка испитивања извођена у Заводу за здравствену заштиту.[21]

ЗАКЉУЧАК

У званичним извештајима се наводи да након 11. априла ни једно лице на територији Југославије није оболело од вариоле, тако да је Светска здравствена организација (СЗО) 21. априла издала саопштење епидемија великих богиња у Југославији обуздана. Тадашњи председник Савезног извршног већа Џемал Биједић је 9. маја 1972. године званично објавио да је епидемија вариоле савладана (Vučetić 2022: 63-64). Последња велика смртоносна епидемија на тлу Југославије, епидемија вариоле, је и један од показатеља неумитног процеса глобализације, како кроз саму појаву овог вируса, тако и његовим брзим искорењавањем у Југославији. Болест се појавила, услед све доступнијег и једноставнијег транспорта добара и људи из најширих друштвених слојева у удаљене државе и континенте, што је несумњиво показатељ процеса глобализације. С друге стране, болест је обуздана уз велику помоћ СЗО, бројних лекара и стручњака других профила, чијим се удруженим радом и залагањем успело у борби за потпуно искорењивање вариоле, које је проглашено 8. маја 1980. године (Šuvaković, Baljošević, Obradović 2014: 305-306). Ипак, данас је познато да се вирус вариоле чува у најмање двема лабораторијама: ЦДЦ у Атланти, у Сједињеним Америчким Државама, и лабораторији „Вектор" код Новосибирска, у Руској Федерацији (Vučetić 2022: 63-64).

Искуство из епидемије вариоле вере је указало да Закон о здравственом осигурању и обавезним видовима здравствене заштите становништва (ступио на снагу годину дана пре епидемије) гарантован је минимум здравствене заштите сваком грађанину без обзира на то да ли је обухваћен зрдавственим осигурањем или није. Овим законом је требало бити постигнута превентива, спречавање и сузбијање заразних болести у пракси није донео очекиване резултате. Примена овог Закона и извештаји настали његовом применом су 1975. године указали да је у пракси недовољно обимно организован рад на благовременом откривању и сузбијању масовних обољења (ЗЗЗС 1976: 5, 30-31).

На територији општине Краљево током епидемије вариоле вере није било ниједног случаја заразе, иако су подручја на којима их је било географски веома близу. Такав резултат се потпуно оправдано сматра успехом, узевши у обзир лоше стање у здравству, како по питању материјално – техничких услова, тако и у погледу

21 ИАК, СО Краљево, 1972, 5/1973, Извештај Секретаријату за здравље и социјалну политику СР Србије о стручном надзору Инфективног одељења Медицинског центра у Краљеву на дан 14. децембра 1972. године.

неспремности на изазов изненадне епидемије. Општински штаб за карантинска обољења је спроводио мере борбе тиме што су организовани карантини, а спроведена је и масовна вакцинација становништва. Брзо формирање карантина, одмах по сазнању да је становник интерната инфициран, као и хитра и успешна акција лоцирања бегунаца из карантина представљају заслугу и органа унутрашњих послова, док највеће заслуге свакако припадају здравственим радницима, на чија плећа је пао главни терет одговорности и чијим ангажовањем је спречено стварање жаришта вируса у Краљеву. Свакако се и чињеница да Никола Накарадић из Моровића, оболели ученик Шумарске школе и становник школског интерната у Краљеву, није никог заразио на територији Краљева може сматрати и изузетно срећним сплетом околности.

На жалост, материјални услови у здравственим установама у Краљеву се ни неколико година након епидемије нису значајније побољшали. Искуство вариоле је у наредном Нацрту програма здравствене заштите довело до тога да у првој тачки буду изнете мере за откривање, спречавање, сузбијање и лечење заразних болести. Формална законска основа је постављена, али искуство након вариоле је показало да је пракса у првим тренуцима најбитнија. Знање, савесност, одговорност, храброст и пожртвованост здравствених радника и осталих запослених у надлежним одговорним установама су први и најважнији бедем за спречавање епидемија на самом почетку.

ИЗВОРИ

Историјски архив Краљево, Фонд: Завод за заштиту здравља – Краљево (ЗЗЗК)
Историјски архив Краљево, Фонд: Скупштина општине Краљево. (СО Краљево)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini, 1972: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini, nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga II, Beograd: Savezni zavod za statistiku – Savremena adminstracija.

ЗЗЗС 1976: Завод за здравствену заштиту СР Србије [ЗЗЗС], (1976). *Анализа и оцена спровођења мера обавезних видова здравствене заштите становништва у СР Србији ван САП у 1975*. Београд: „др Милан Јовановић – Батут".

Скупштина општине Краљево 1972: *Службени лист општине Краљево*, 23. мај 1972, 54-55. https://kraljevcani.rs/0130000073304.pdf. [4. август 2023].

ШТАМПА

Bura 2012b: Nikola Bura, „Variola vera – nekoliko decenija posle", *P.U.L.S.E*, 14 mart, https://pulse.rs/variola-vera-nekoliko-decenija-posle/. [10. август 2023].

Ђорђевић, Глишовић 1972а: Љ. Ђорђевић, М. Глишовић, „После једне успешне акције, битка против Вариоле завршена – али не и рат", *Ибарске новости*, 14. април, 3. https://kraljevcani.rs/0130000892051.pdf. [14. август 2023].

Ђорђевић, Глишовић 1972б: Љ. Ђорђевић, М. Глишовић, „После једне успешне акције, две недеље неизвесности", *Ибарске новости*, 21. април, 3. https://kraljevcani.rs/0130000893051.pdf. [14. август 2023].

Марковић 1972а: П. Марковић, „У општини Краљево нема оболелих“, *Ибарске новости*, 31. март, 1, 3. https://kraljevcani.rs/0130000890051.pdf. [15. август 2023].

Марковић 1972б: П. Марковић, „У краљевачкој општини вакцинисано 95 одсто грађана“, *Ибарске новости*, 7. април, 1. https://kraljevcani.rs/0130000891051.pdf. [15. август 2023].

Милошевић 1972: Ц. Милошевић, „После карантина на Гочу и Шумарско – техничкој школи у Краљеву храброст и одговорност“, *Ибарске новости*, 14. април 2. https://kraljevcani.rs/0130000892051.pdf. [14. август 2023].

ЛИТЕРАТУРА

Бура 2012а: Никола Бура. *Без обдукције. Књига о епидемији великих богиња у Србији 1972. године: верна реконструкција догађаја*, Нови Сад: Прометеј

Vučetić 2022: Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj – Variola vera 1972*, Beograd: Službeni glasnik.

Вучковић 2018: Богдан Вучковић, *Епидемија вариоле вере у Југославији 1972: Између власти и јавности*, дипломски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју. http://147.91.75.9/manage/shares/ZRAD/IS3110181441.pdf. [3. август 2023].

Šuvaković, Baljošević, Obradović 2014: Uroš Šuvaković, Stevan Baljošević, Žarko Obradović, "Variola i globalizacija ili prvi ostvareni planetarni cilj". *Vojnosanitetski pregled,* 71(3), 301-306. https://doi.org/10.2298/VSP1403301S [18. август 2023].

Predrag R. TERZIĆ
Jovan D. SIMIJANOVIĆ

KRALJEVO DURING THE SMALLPOX EPIDEMIC IN 1972

Summary

In the spring of 1972, the infectious disease smallpox appeared in Yugoslavia, which was characterized by high mortality. Today, it is known for certain that the epidemic was brought by Ibrahim Hoti, a pilgrim who went on a trip to Saudi Arabia and Iraq. Most of the sick and deceased were from the area of the then Socialist Autonomous Province of Kosovo, followed by those from Belgrade. On the territory of the municipality of Kraljevo during the smallpox epidemic, there were no cases of infection, although the areas where the infections appeared are geographically very close. Nikola Nakaradić, a student of the Forestry High School and a resident of the boarding school in Kraljevo, was one of those infected and successfully cured. He got the symptoms and the diagnosis when he was not in Kraljevo, and then he was treated and taken care of in a quarantine in Belgrade, which is why he was listed as a patient from Belgrade in the records. Getting out of the epidemic situation without a single case of illness in the area of the then municipality of Kraljevo is considered a success, especially considering the poor state of healthcare, both in terms of material and technical conditions, and in terms of unpreparedness for the challenge of a sudden epidemic. The municipal headquarters for quarantine diseases carried out combat measures by organizing quarantines, and mass vaccination of the population was carried out. The quick formation of the quarantine, immediately after learning that the resident of the boarding school was infected, as well as the quick and successful action to locate the fugitives from the quarantine, represent the merit of the internal affairs authorities, while the greatest merit certainly belongs to the health care workers, on whose shoulders fell the main burden of responsibility and who engaged in preventing the virus outbreak in Kraljevo The fact that Nikola Nakaradić from Morović, a sick student of the Forestry School and a resident of the boarding school in Kraljevo, did not infect anyone in the territory of Kraljevo can certainly be considered an extremely fortunate set of circumstances.

Unfortunately, material conditions in the health institutions in Kraljevo did not significantly improve even several years after the epidemic. The experience of smallpox has led to the fact that in the next draft of the health care program, measures for the detection, prevention, control and treatment of infectious diseases will be outlined in the first point. The formal legal basis has been laid, but experience after smallpox has shown that the action in the first moments of the epidemic is the most important. Knowledge, conscientiousness, responsibility, courage and dedication of health workers and other employees in competent institutions are the first and most important frontline for preventing epidemics at their very beginnings.

Key words: Smallpox, Kraljevo, 1972, epidemic, healthcare, vaccination, quarantine, Serbia, Yugoslavia.

Рад је предат 5.октобра 2023. године, након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.115-89):070(=112.2)"1901/1908"
94:341.322.5(=163.41)(497.115-089)"1901/1908"
355.093.4:929 Бишевац Ш.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47816

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ШТАМПА НА НЕМАЧКОМ ЈЕЗИКУ О ДЕЛОВАЊУ ШЕМСИ ПАШЕ БИШЕВЦА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ**

Апстракт: Османско царство је почетком XX века било у великој кризи која се манифестовала на различите начине. Директна последица су биле побуне становништва, најчешће социјалне природе и нерешеног националног питања. Користећи се тренутном политичком ситуацијом, а у жељи да сачувају привилегије које су временом стицали на уштрб околног хришћанског становништа, Арбанаси су, под утицајем пропаганде османског државног апарата и Аустроугарске монархије, често дизали побуне широм Царства, а нарочито у Косовском вилајету. Османско царство које је у том тренутку већ било на умору је једини начин за даљи опстанак видело у гушењу побуна, уз учешће војске. Међутим, војска и већина официра углавном нису били заинтересовани да наредбе из Цариграда спроведу у дело. Један од официра, активни учесник збивања, био је Шемси паша. Последњих осам година живота (1900–1908) провео је у Косовском вилајету, истрајавајући на повереним задацима и гушећи побуну за побуном. Као представник „старотурцизма" убијен је у Битољу приликом покушаја побуне младотурака. У раду се говори о деловању Шемси паше у Косовском вилајету кроз призму штампе на немачком језику.

Кључне речи: Шемси паша, Османско царство, Косовски вилајет, штампа, побуне.

Османско царство је од доласка на престо Абдул Хамида тонуло у дубоку кризу која је захватила све сегменте друштва. На слабљење државе су утицали бројни фактори, пре свега, финансијски, политички, војни и дипломатски који су довели до територијалних губитака. На Балкану су Румунија, Србија и Црна Гора добиле независност, Босна и Херцеговина је била окупирана од стране Аустроугарске, а Бугарска је постала аутономна кнежевина. Поред ових, Османско царство је претрпело губитке и у осталим деловима, па је тако из његовог састава одвојена територија од 210.000 km² на којој је живело 5.500.000 становника, што је износило скоро петину од укупног броја. Територијални и демографски губици рефлектовали су се на смањење прихода и водили ка већем пропадању државе (Мантран 2022: 587). Султан Абдул Хамид је, за разлику од својих претходника, за само неколико година владавине успео да сву власт сконцентрише у својим рукама. Функција великог везира је све више губила на значају, о чему говори податак да их је за тридесет три године владавине смењено седамнаест. Поред тога, двадесет шест пута је промењена

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

влада, а одлуке о именовању нове су биле у складу са жељама великих сила које су протежирале своје фаворите. Овакав начин владавине „црвеног султана“, како су називали Абдул Хамида, створио је услове у којима није било могуће водити једну континуирану политику (Мантран 2022: 594–595).

Такво стање у држави је стварало константно незадовољство како код конзервативних кругова, разочараних увођењем новина под притиском странаца, тако и код либерала којима је сметала аутократска владавина султана Абдул Хамида. Додатно незадовољство је било присутно и због нерешеног националног питања, што је изазивало честе покрете бројних народа у склопу Царства.

Убрзано урушавање Османског царства је било приметно у свим његовим деловима. У Косовском вилајету, као делу османске државе, прву деценију XX века обележили су бројни покрети незадовољног становништва. Поводи за избијање побуна су били разни: лоше економско стање, увођење нових пореза, покушаји наплате старих, губитак привилегија, страни утицаји, пропаганде и др. Ситуацију у Косовском вилајету је додатно закомпликовало понашање Арбанаса, изложениих, пропаганди османске државе, која их је називала бранитељима Царства. С друге, стране значајан уплив су имале велике силе, пре свега, Аустроугарска, одакле им се све више наметала идеја самосталности. Поред тога, међу арбанашким становништвом је, свакако, био присутан и утицај Енглеске и Италије које су у њему виделе средство за остварење својих циљева.

Побуне Арбанаса су најчешће имале политички карактер, али је било и оних чија је позадина социјалне природе. У покретима, упереним против пореских намета, учествовали су и Арбанаси, али не из социјалних побуда, већ ради очувања привилегованог положаја. Османске власти годинама нису успевале да наплате основна пореска потраживања у појединим деловима државе где је фисовска организација била јако заступљена. Најдрастичнији пример је била територија Дренице, где турски порезници годинама уназад нису могли да наплате порез. Јака племенска организација је утицала и на сукобе Арбанаса са Црногорцима, углавном око планинских пашњака и територије која је успостављањем нових граница остала са друге стране. Свакодневни покрети су били изазвани и нетрпељивошћу Арбанаса према српском становништву. Нетрпељивост је често подстицана жељом за пленом, али и пропагандом која је долазила са турске, али и аустроугарске стране. Међународна заједница, иако склона да због личних интереса дозволи Турској многе неправилности, све чешће је захтевала увођење неких реформи. Такви захтеви су, ионако лошу економску ситуацију учинили још тежом.

Османска држава је против незадовољних побуњеника ретко предузимала адекватне мере, изузев у случајевима када су покрети претили да поприме веће размере. У таквим околностима је слала одреде војника, с циљем да што безболније умири бунтовнике. Степен ангажованости војске је зависио од величине покрета. Веће побуне су, поред бројности војске захтевале и ангажовање официра, способних и спремних да се ухвате у коштац с проблемом. Један од њих који се истакао спремношћу, енергичношћу и истрајношћу био је Шемси паша Бишевац.

Шемси паша је рођен у рожајском крају, у селу Бишеву 1846. године од оца Деста Чоловића. О мајци постоје различити подаци, појединi извори говоре

о њеном арбанашком пореклу, а неки јој не помињу име. Он је веома млад, као шеснаестогодишњак добровољно постао припадник дивизије која се борила у Црној Гори. Образовање је стицао у Цариграду, а војничку каријеру је градио широм Османског царства. Најпре је боравио у Босни 1866. године, где је добио чин наредника, затим поручника и капетана. Учествовао је у руско–турском рату 1877–1878. године, у којем је био и рањен. Војно ангажовање, одлучност и искуство били су главна препорука код султана Абдул Хамида. Захваљујући учешћу у бројним акцијама турске војске, Шемси паша је био унапређен, а септембра месеца 1901. године постављен је за команданта 18. низамске дивизије у Митровици (Бишевац 2022: 86). Имао је три сина и две ћерке, чији су мужеви били припадници унионистичког покрета (Özdemir 2013: 73).

Шемси паша је био очевидац и активни учесник збивања у Косовском вилајету почетком XX века, обележених безвлашћем и нередом. Настало стање је онемогућавало прилив финансијских средстава и претило урушавању османске државе. Порта је, у жељи да поврати ред, упутила Шемси пашу у те крајеве. Он је 16. априла 1900. године из Скопља, преко Митровице и Новог Пазара, упућен у Беране са задатком да умири побуњену рају која је одбијала да плати прописани порез. Нови прирез од 12 % био је узрок незадовољства и претио да доведе до побуна у области Сјенице и Новог Пазара. Осим незадовољства новоустановљеним порезима немири су били изазвани и личном нетрпељивошћу арбанашких главара. У Митровици су Арбанаси били подељени у две групе предвођене Шабаном Копривом из села Жабара и Исом Бољетинцем из Бољетина (*Grazer Tagblatt*, 24. 04. 1900: 2).

Долазак Шемси паше у Митровицу и Нови Пазар утицао је на смиривање ситуације у области Пећи и Ђаковице, али је до ескалације дошло на потезу од Бјелог Поља до Берана. Узрок сукоба између Црногораца и мухамеданског становништва су биле честе крађе стоке. Услед тога караула Јасиковац, у којој су се налазили турски војници, била је четири дана опкољена од стране „раје". Шемси паша је имао задатак да сузбије сукобе на граници, али и да утиче на мухамеданско становништво у сјеничком крају и Пештеру да прихвати нови прирез од 12% (*Reichspost*, 28. 04. 1900: 3).

Он је у својству мисионара, у лето 1900. године боравио у Пљеваљском и Новопазарском санџаку. Тамо је хапсио мухамеданске злочинце који су чинили изгреде према српском становништву. Иако одлучан да их спречи у даљим намерама, брзо је, на инсистирање Пазараца, био опозван из тих места од стране султана (Јагодић 2009: 63). Шемси паша је те исте године, новембра месеца из Струмице био упућен у Приштину, са задатком да, уз најстрожије мере, најпре прикупи заостали порез, а затим успостави ред, испита жалбе хришћана, посредује међу завађеним муслиманским првацима и казни зликовце.[1] Из Приштине је отишао у Вучитрн, у намери да заштити српско становништво у околним селима (Микић 1988: 48). Анализирајући ситуацију у Косовском вилајету, Шемси паша је описао речима: „Зла има исувише, не знаш ђе је црње. Зликовцима није се на пут стајало, зато су

1 ДАС, МИД ППО, ред 22, Пов. бр. 165, конзул С. Аврамовић – А. Јовановићу, министру иностраних дела, Приштина 26. јули / 8. август 1900; Исто, Пов. бр. 166, конзул С. Аврамовић – А. Јовановићу, министру иностраних дела, Приштина 26. јули / 8. август 1900.

и ницали као печурке. Судови су криви што су им попуштали" (Јагодић 2009: 63). Околности са којима се сретао, ослобађање ухапшених и каснији злочини над српским становништвом у Косовском вилајету нису га обесхрабрили да и даље извршава поверене задатке.

Почетком лета 1901. године побуне незадовољног становништва су захватиле Нови Пазар и околину. Разлог незадовољству лежи у покушају валије Решад бега да повећа порез са 10 на 12%. Истовремено, порез на имовину је повећан са 4 на 6%, а предвиђено је било и увођење пореза на потрошњу у граду. Свестан отпора становништва, кајмакам Новог Пазара Ћемал бег је одбио да изврши валијино наређење, па је зато позван у Скопље. Уместо њему, задатак је поверен пуковнику Нациб бегу који је у Нови Пазар пристигао 11. јуна. Ни он није успео да убеди побуњену масу да прихвати прописане порезе и убрзо је, уплашен за своју безбедност, напустио град. Из Скопља је, као спрецијални изасланик валије, дошао Али бег који је, након преговора са побуњеницима, прихватио захтеве да се нови порези повуку и настави плаћање по старом. Иако је након постигнутог договора у Пазару наступило мирно стање, из Призрена у Пазар је пристигао Шемси паша. Његов задатак је био да обезбеди одржавање мира (*Klagenfurter Zeitung*, 05. 07. 1901:1335).

Истовремено са побуном у Пазару је дошло до кризе и у Ибарском Колашину, средини насељеној српским становништвом (Зарковић 2008). Запажену улогу у првим данима колашинских збивања је имао Шемси паша који је због свог правичног понашања остао у српском народу у лепој успомени (Зарковић 2022а: 99–118). Поверену мисију потраге за оружјем Шемси паша је обавио, не вршећи детаљне претресе, већ се ослонио на изјаве виђенијих Колашинаца. Истовремено их је охрабривао да се не плаше Арбанаса окупљених на границама Ибарског Колашина (Батаковић 1990: 269–285). Одлазак Шемси паше из тог краја је био Арбанасима знак за организовање и упад у српска села. Њих је предводио Иса Бољетинац који је, према писању аустријске штампе, уживао заштиту неких турских чиновника, пре свега приштинског мутесарифа и Хамди паше, инспектора на српско–турској граници (Зарковић 2021: 381–397). Извршени злочини над српским становништвом нису остали незапажени, а мир се у ове крајеве вратио ангажовањем Шемси паше и руског конзула из Скопља (*Bukowiner Rundschau*, 11. 08. 1901: 2). Догађаји из Ибарског Колашина с почетка XX века довели су до већег ангажовања руске дипломатије и отварања конзулата у Митровици (Секулић 2005: 139–153).

Шемси паша је важио за правичног војника, а његова објективност је дошла до изражаја и приликом убиства угледног трговца Ђорђа Стерђевића и заробљавања Трифуна Попадића од стране арбанашког зликовца Исије Фератагића из Митровице. Захваљујући његовом труду и посредовању најбогатијег и угледног Арбанаса из Вучитрна Зејнул бег Шишковића, избавио је из ропства Попадића (Перуничић 1988: 7).

Убиства, пљачке, силовања, паљење кућа и протеривање српског становништва са својих имања која су кроз године у годину попримала све веће размере реметили су мир у европском делу Османског царства и у Косовском вилајету уопште. Иначе крхко стање у Косовском вилајету нарушавали су и сукоби племенских вођа. Такав случај забележен је у Пећи када је 16. фебруара 1902. године убијен Мула Зека,

један од најутицајнијих арбанашких главара из племена Краснићи. Убица Адем Заим, припадник племена Шаља, био је рањен у овој борби. Према извештајима конзула Краљевине Србије из племена којем је убица припадао било је убијено и рањено 150 људи.[2] Страна штампа на немачком језику је доносила податак да је било 200 мртвих и рањених са обе стране (*Bregenzer/Vorarlberger Tagblatt*, 04. 03. 1902: 3). Сукоб двојице арбанашких главара и погибија једног од њих захтевао је веће ангажовање власти из Цариграда и упућивање војске у Пећ. Вести које су стизале у престоницу заснивале су се на телеграфским извештајима из најближих конзуларних представништава и турским информацијама. Мула Зека је због вишегодишњег компромитованог односа према Србима био познат не само османским властима, него и Европи. Међутим, у Цариграду се није знао прави разлог његовог убиства и нагађало се да ли је последица породичног и личног спора или је оно извршено по вишем налогу. Рањени убица Адем Заим је спашен захваљујући војној помоћи и уз посебне мере смештен на лечење у војну болницу. Убиство најутицајнијег Арбананса у Пећкој кази и околини одразило се на свакодневни живот у граду у којем је завладало право ратно стање. У Пећи је била затворена чаршија, а већ 20. фебруара је дошло до новог сукоба. Присутна војска није била у могућности да заведе ред. Гарнизон, који се састојао од два батаљона пешадије и два ескадрона коњице (око 1.000 људи и 150 коњаника), показао се недовољним, па је из Митровице био упућен Шемси паша са два пешадијска батаљона. У наредна два дана, 22/23. дошло је до поновне борбе између два племена, у којој је, према једној верзији, страдало и повређено 200 људи, а према другој око 60. Претпоставка да су оба племена могла да сакупе око 10.000 људи изазвала је додатно узнемирење, па је из Цариграда стигло наређење да три батаљона из Новог Пазара и Митровице буду спремни за поход. Поред издатог наређења, разматране су и друге војне мере предострожности и истовремено се тежило да се успостави ред, локализују немири и мирним путем изврши утицај на суседна племена. Штампа је свакодневно објављивала вести о овом догађају и главне заслуге за смиривање ситуације приписивала генералу Шемси паши, који се много пута до тада доказао у том погледу (*Bukowinear Rundschau*, 07. 03. 1902: 5).

Ред у Пећи и околини је био успостављен, али само накратко. Већ почетком априла 1902. године из тих крајева су у Цариград стизале вести о новим немирима. Лоше стање се пренело и на друге делове вилајета, па је према информацијама од 2. априла био обустављен саобраћај између Митровице и Новог Пазара. Међу становништвом ових вароши је завладала паника, продавнице су биле затворене, а новопазарски кајмакам и остали становници су се склонили у тврђаву, док су конак и телеграфска станица били заузети од стране побуњеника (*Das Vaterland*, 07. 04. 1902: 2). Због настале ситуације Шемси паша је покренуо један војнички пук из Приштине. У Цариграду су се ови догађаји тумачили као инциденти локалног карактера, а покрет побуњеника, посебно у Новом Пазару, сматран безначајним. Међутим, штампа на немачком језику је овим дешавањима придавала посебан значај и доводила у везу

2 ДАС, МИД ППО, ред 26, ПП бр. 216, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 5/18. фебруар 1902; (Перуничић 1989: 240–244; Перуничић 1985: 482–483; Стојанчевић 1994: 217–218; Јагодић 2009: 69).

са збивањима у Македонији. Ова превирања су код Аустроугара побудила посебну пажњу због њених гарнизона у Лимској области и одлука са Берлинског конгреса према којима је имала право да контролише читаву област до иза Митровице („bis über Mitrovitza hinaus“). Зато су сматрали да у случају ескалације немира реагују и предузму одређене кораке (*Mährisch-Schlesische Presse*, 09. 04. 1902: 2).

Развој догађаја у европском делу Османског царства изазвао је већу активност страних дипломата у Цариграду међу којима је предњачио аустроугарски конзул барон Каличе. Он је султану на аудијенцији предочио сложеност ситуације у појединим балканским провинцијама и захтевао предузимање одговарајућих мера у циљу спречавања кризе. Додатну забринутост султана и Порте су изазивали арбанашки покрети уперени против реформи и ангажовања руске дипломатије да отвори конзулат у Митровици. Као предводник побуњеника истакао се Иса Бољетинац који је услед предузетих активности позван да иде у Цариград. Уместо да се одмах одазове позиву, он је постављао услове да путује са неким поверљивим лицем из Пећи. Такав захтев није био прихватљив за Шемси пашу, па је инсистирао да га на путу прате званични државни службеници (*Wiener Zeitung*, 03. 11. 1902: 5; *Das Vaterland*, 03. 11. 1902: 2). Претпоставља се да су догађаји у Митровици и понашање Исе Бољетинца, уперени против отварања руског конзулата, утицали на султана да у Цариград позове комесара српско–турске пограничне области, дивизијског генерала Хамди пашу. Заповести које је добио од надлежних и наређење да Бољетинац остане у престоници указивале су да је постојала озбиљна спремност на важним позицијама да се у потпуности подржи дивизијски генерал Шемси паша задужен за умирење арбанашких побуњеника. Шемси паша је био пријатељ српског народа, а са конзулом Краљевине Србије је имао лични контакт преко митрополита Фирмилијана. Мисија која му је поверена на граници са Србијом у штампи се тумачила као знак боље сарадње Србије и Турске, што је било супротно очекивањима Беча и грофа Голуховског (*Ostdeutche Rundschau*, 02. 12. 1902: 3).

Аустоугарска је својим деловањем и пропагандом желела да стање у Косовском вилајету још више закомпликује и зато се трудила да придобије што већи број Арбанаса, посебно њихових вођа који су утицали на збивања. Преко својих конзула, плаћеника и агената је била присутна на терену и арбанашко становништво подстицала на нове побуне против најављених реформи. Већ на почетку 1903. године, тачније између 12. и 14. фебруара одржан је такав састанак у селу Лука на којем је било присутно око 5.000 Арбанаса. Тада су биле потврђене одлуке са састанка у Пећи, уперене против спровођења реформи. Присутни су донете одлуке потврдили печатима и послали Јилдизу. Убрзо је одржан састанак са истим захтевом у селу Ђонај, десетак километара северозападно од Призрена, на којем су учествовали Арбанаси из околине Ђаковице, Љуме и Подримља. Штампа на немачком језику је ове арбанашке скупове тумачила као одјеке окупљања у Пећи и нагађала да ће Порта формирати комисију на челу са Хилми пашом да испита ситуацију. У супротном, претпостављало се да би се предузеле енергичне војне мере преко генерала Шемси паше. У турским круговима се, према извештајима, говорило да су његове акције веома опширне и сличне оним које је предводио маршал Дервиш паша пре много година (*Wiener Zeitung*, 02. 03. 1903: 3).

У Цариграду је одлучено да Шемси паша и даље буде задужен за ове крајеве и да војска буде спремна за акцију против побуњеника. У ту сврху је било ангажовано 35 батаљона у Митровици, Призрену и Феризовићу, као и довољно јаких артиљеријских и коњичких одреда под његовом командом. Овакве одлуке Порте су се у дипломатским круговима тумачиле као знак покоравања незадовољних Арбанаса (*Arbeiterwille*, 18. 03. 1903: 4).

Енергичан став Шемси паше и његов наступ су били делотворни након скупа одржаног у Зрзу, 6 километара северно од Призрена. Упркос помоћи са стране и идејама Рустема Кабаша, овај скуп није попримио веће размере захваљујући одлучној интервенцији Шемси паше. Он је са два и по батаљона и ескадроном коњице заузео четири улаза у град, ископани су ровови, а трупе су се сместиле поред њих. Наредио је да се спречи свака појединачна и организована акција. Свим угледним Призренцима и поглаварима Љуме и Подримља је саопштио да ће ухапсити и протерати сваког ко покуша да се супротстави. Непоколебљивост Шемси паше и војно појачање од четири и по батаљона пешадије и једног ескадрона коњице, пристиглих у међувремену, довели су до резултата да се заведе ред и успостави мир у целом крају (*Das Vaterland*, 15. 04. 1903: 3).

Недуго после Призрена, 13. маја 1903. године је уследио војни поход на Пећ. Војска је била упућена из два правца. Насир паша је из Митровице предводио 16 батаљона, коњички пук и једну батерију артиљерије, док је Шемси паша са осам батаљона и батеријом артиљерије кренуо из околине Ђаковице. Сазнање о кретању војске је утицало на већину угледних Арбанаса да одустану од противљења реформама. Насупрот њима, најупорнији у истицању својих захтева су се из Пећи повукли на север, у шуме Ругова и друга места. Званични извештаји су наводили да су трупе ушле у Пећ 15. маја. Берлин је објавио вест да је командант пуковник Омер Ружди у Цариград упутио телеграм у којем је навео да су побуњени Арбанаси дан пре уласка војске у град, 14. маја пуцали на трупе које су се кретале из околине Ђаковице под командом Шемси паше. Дошло је до краће борбе, али и до повлачења Арбанаса (*Bukowinaer Rundschau*, 19. 05. 1903: 3).

Порта је гајила оптимизам да ће Арбанаси, након демисије побуњеника и уласка војске у Пећ, одустати од својих захтева. Међутим, штампа је објављивала нове информације о одласку Шемси паше са бригадом на територију западно од Ђаковице. Слична експедиција је била неопходна и на простору насељеном племеном Хас, јужно од Ђаковице и Призренакао и у Љуми (*Das Vaterland*, 22. 05. 1903: 1).

Арбанаси се нису мирили са чињеницом да прихвате реформе и сматрали су да би им њиховим увођењем биле укинуте привилегије које су уживали. Зато су се и у наредном периоду бунили и подизали устанке. Тако су се, према званичним изворима из Солуна, 11. фебруара 1904. године, предвођени Сулејман агом Батушом окупили у селу Батуша. Од ђаковичког кајмакама су тражили да им омогући улазак у град како би султану упутили захтев за укидање пореза на стоку. Као одговор било им је понуђено не од кајмакама, него од валије да се телеграм упути једино преко посредника. Неиспуњење захтева довело је до организовања и упада у Ђаковицу око стотину наоружаних Арбанаса. Најпре су запалили кућу финансијских званичника, а затим уништили зграду кајмакамата. Дошло је до отвореног

сукоба са жандарима, од којих су многи убијени и рањени. У уличним борбама међу жртвама је било и жена и деце, а телеграфска веза између Пећи и Призрена је била уништена. Борба побуњеника против турске војске, предвођена Сулејман агом Батушом, у којој су учествовали муслимански планински Арбанаси је трајала три дана. У овом сукобу је било ангажовано 16 батаљона пешадије, два ескадрона коњице и 12 оруђа артиљерије којима је командовао Шемси паша. Број војника је био готово удвостручен у односу на ранији, а очекивао се долазак још два батаљона из Солуна. Захваљујући решености Шемси паше покрет је био угушен и није се проширио на Пећ, Вучитрн и Митровицу. О овом устанку Арбанаса и броју учесника постојале су контрадикторне информације. Лист на немачком језику *Agramer Zeitung* је преносио београдске вести о броју побуњеника од 30.000, описујући их као преувеличане и износио процену да сва планинска племена ђаковичког краја не би могла да скупе више од 10.000 наоружаних људи (*Agramer Zeitung*, 23. 02. 1904: 4). Арбанаси су се, према писању штампе, најпре окупили у области Река, северозападно од Ђаковице и њихов укупан број се процењивао на 3.050. Поред Сулејман аге Батуша, као вођа се наметнуо и Мустафа ага из Митровице (*Welser Zeitung*, 20. 02. 1904: 2).

Прве вести о арбанашком покрету објављене у страној штампи говориле су о њиховом успеху у северозападним областима вилајета. Приметно је било да је покрет најпре био уперен против увођења пореза на стоку, али је касније прерастао у опозицију реформама. Чињеница је да је већина листова истицала активност Шемси паше који је све расположиве трупе усмерио на подручје обухваћено покретом (*Salzburger Chronik fur Stadt und Land*, 15. 02. 1904: 2). О озбиљности покрета говори и податак да је велики број турских трупа из Скопља и Битоља био упућен у правцу Ђаковице. Овај и остали покрети арбанашког становништва у Косовском вилајету изазивали су реакцију великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске. Прва је, упркос заузетости на Далеком истоку, инсистирала на спровођењу реформи и већем ангажовању султана и Порте. Исти став имала је и Аустрогарска. Поред њих, у Цариграду су реаговали и амбасадори сила Антанте који су на Порти презентовали своје предлоге. Међутим, уместо конкретног одговора добили су уверавања да ће се спровести свеобухватне мере и покрет сузбити у најкраћем року (*Welser Zeitung*, 20. 02. 1904: 2).

Неколико листова је преносило вести о тешким ударцима које су Арбанаси наносили турској војсци. Поред тога, говорило се о све већем броју придружених устаницима, као и о рањавању Шемси паше (*Lavanttaler Bote*, 24. 02. 1904: 5). Из Митровице је јављено да је Шемси паша, на захтев незадовољних Арбанаса, разрешен команде над 18. низамском дивизијом и да је она привремено стављена под команду 5. низамске дивизије у Скопљу. Испоставило се да је прича о рањавању Шемси паше била жеља Арбанаса, нарочито оних из Призрена, Пећи и Ђаковице, јер је са њима био у сталном сукобу. За разлику од тих крајева, у северним деловима Косовског вилајета је уживао поштовање (*Agramer Zeitung*, 10. 03. 1904: 4; *Das Vaterland*, 10. 03. 1904: 6). Арбанаси су смену Шемси паше доживљавали као осветa за отпор који им је пружао. Тај потез османских власти могао је да донесе резултате у побуњеним крајевима, али не и у оним у којима је Шемси паша био популаран (*Wiener Montags–Post*, 14. 03. 1904: 2).

Арбанашки покрети су се временом поново јављали, па су, у циљу њиховог сузбијања, власти формирале посебну комисију на чијем челу се налазио Сулејман паша. У јесен, тачније половином септембра 1904. године је планирано да једна бригада под вођством бригадног генерала Бидаиет паше иде у Митровицу, а друга, под командом бригадног генерала Саид паше у Призрен. Било је предвиђено да у почетку бригада има пет батаљона, а касније да буде појачана, јер је дванаест или шеснаест батаљона било додељено специјалном корпусу. Чињеница да 18. низамска дивизија из Митровице са Шемси пашом није била под командом специјалног корпуса указивала је на јак арбанашки утицај у Јилдизу, који је уступцима покушавао да спречи покрет и чинио напоре да се Љумљани повуку из Призрена (*Agramer Zeitung*, 19. 09. 1904: 3).

Међутим, како се арбанашки покрет у Призрену, Љуми, Ђаковици и околини ни у првој половини 1905. године није стишавао, а ситуација у Цариграду постајала све више забрињавајућа, Шемси паша је телеграфским путем добио наређење да отпутује у Призрен. С обзиром да је био познат по предузимљивости и бескомпромисности веровало се да ће успети у испуњењу задатака (*Wiener Sonn–und Montags–Zeitung*, 24. 04. 1905: 5). Прве вести које су се појавиле у штампи на немачком језику, добијене из Скопља, говориле су о заробљавању Шемси паше од стране Арбанаса (*Arbeiterwille*, 05. 05. 1905: 2).

Напредовање Шемси паше је уносило панику међу Арбанасима не само у Призрену, него и у целом Косовском вилајету у којем је број незадовољних растао. У Пећи су се бунили и против именовања новог мутесарифа и на место валије захтевали повратак Шакир паше, већ потврђеног им пријатеља (*Agramer Zeitung*, 08. 05. 1905: 2; *Wiener Zeitung*, 29. 05. 1905: 2–3; *Deutsches Volksblatt*, 29. 05. 1905: 2; *Klagenfurter Zeitung*, 30. 05. 1905: 1–2; *Grazer Volksblat*, 29. 05. 1905: 6; *Die Zeit*, 29. 05. 1905: 5; *Agramer Zeitung*, 30. 05. 1905: 3). На другој страни, арбанашки прваци Ђаковице и околине, Сулејман ага Батуш и вођа племена Краснићи Шабан Бинаку, предводници побуне од пре годину дана су, у знак протеста, генералном инспектору Хилми паши упутили телеграм. Указали су на окрутан став Шемси паше према арбанашким побуњеницима и тврдили да би његово поновно појављивање могло да изазове нове устанке. Уместо конкретних потеза и спречавања напредовања Шемси паше из Призрена, Хилми паша им је давао одређена обећања, само под условом да остану мирни и не подстичу своје присталице на нове побуне.

Током лета 1905. године у турској, али и у европској штампи су се појављивали бројни чланци о ситуацији у Косовском вилајету. Поједини листови су сматрали да су догађаји преувеличани, посебно у околини Пећи и Ђаковице. Напротив, њима је изгледало као да се стање донекле поправило. Такав став су темељили на тврдњи да је дошло до раздора између арбанашких главара, који су раније планирали општи напад на Шемси пашу (*Wiener Zeitung*, 16. 10. 1905: 6).

У позну јесен 1905. године Шемси паша је напустио Призрен и са једним батаљоном, две ескадриле коњице и четири интендантских кола кренуо у казнену експедицију да заведе административну и војну власт у област Љуме. На путу према Бицају, 37 километара југозападно од Призрена, дошло је до изненадне борбе са Арбанасима. Војне трупе су претрпеле губитак од три мртва и шест рањених,

док је са арбанашке стране било 27 мртвих и 60 рањених. Као појачање Шемси паши су била послата два батаљона (*Agram Zeitung*, 20. 11. 1905: 4; *Bregenzer/ Vorarlberger Tagblatt*, 21. 11. 1905: 2).

О сукобу регуларних турских трупа и незадовољних Арбанаса у области Љуме у штампи су се појавиле опречне информације које су поједини листови на немачком језику демантовали. Они су извештај *Pester Loyd-a* из Београда наводили као потпуно неоснован и негирали писање о целонедељној борби Шемси паше, његовом опкољавању и рањавању од стране Арбанаса. Такав извештај су сматрали сензационалистичим и закаснелим одјеком те војне акције (*Pilsner Tagblatt*, 11. 12. 1905: 2; *Deutsches Volksblatt*, 11. 12. 1905: 2; *Klagenfurter Zeitung*, 12. 12. 1905: 1). Листови *Pilsner Tagblatt* и *Deutsches Volksblatt* су тврдили да је интервенција Шемси паше у Љумској области извршена релативно лако у другој трећини новембра (*Pilsner Tagblatt*, 11. 12. 1905: 2; *Deutsches Volksblatt*, 11. 12. 1905: 2).

Понашање Арбанаса и отпор који су пружали захтевали су непрестану војну интервенцију у свим деловима Косовског вилајета. С пролећа 1906. године стизали су озбиљни извештаји из Вучитрна о формалном организовању око 1.000 арбанашких противника реформи. Најпре су испред града, на отвореном, одржали скуп на којем су одлучили да турским властима пошаљу делегацију са захтевом за ослобађање ухапшених сународника. У разговору са командантом су нагласили да неиспуњење постављених услова може имати велике последице, па и напад на Вучитрн и масакрирање свих хришћана. Поводом овог догађаја лист *Reichspost* је обелоданио да је командант упутио валији телеграм у којем је, с обзиром на претећи став и повећање броја незадовољних за скоро 2.000, тражио војно појачање. Због ових забрињавајућих чињеница валија је одмах обавестио Шемси пашу, који се у том тренутку налазио у Пећи, да крене пут Вучитрна (*Reichspost*, 13. 03. 1906: 1–2). Такође, лист *Reichspost* је негирао информације појединих гласила који су умањивали број побуњеника и представљали да се ради о „шачици разбојника". Деловање турских власти и војске, по питању сузбијања Арбанаса, повезивали су са одлукама из Цариграда које су се заснивале на ангажовању миљеника и телохранитеља на Јилдизу, познатих противника закона и реформског програма. Поред наведеног, акценат су ставили на понашање турских власти, указујући на чињеницу да је у овом случају било незнатних окршаја између Шемси пашиних трупа и побуњених Арбанаса и да је само неколико „разбојника" ухапшено. На тај начин су желели да, по старом турском рецепту, скрену пажњу дипломатским представницима који су се залагали за побољшање положаја хришћана. Овакав однос турских власти, према писању *Reichspost-a*, представљао је прави пример некажњавања арбанашких вођа који су преговарали са Шемси пашом. Арбанашки побуњеници су се, од његовог доласка у Вучитрн, добровољно повукли из града и у групама разишли. За разлику од њих, предводници су преговарали са Шемси пашом, као једна зараћена страна са другом, постављајући следеће захтеве: 1) ослобађење свих мухамеданаца ухапшених због отпора реформској жандармерији; 2) забрану реформским жандармима да користе грубу силу против исламских Арбанаса; 3) гаранције да финансијске реформе неће бити проширене на Арбанасе и 4) издавање указа којим би се сви Арбанаси који прихвате римокатоличку веру сматрали преступницима и султановим непријатељима (*Reichspost*, 23. 03. 1906: 1–2).

Арбанаси су, незадовољни лошом ситуацијом у Османском царству, кривце налазили не само међу локалним Србима, него и међу Црногорцима, сматрајући да је гранична линија лоше повучена и да је део турске територије припадао Црној Гори. Спорења су била око пашњака на планинама, пре свега на Мокрој. Борба око планинских пашњака обухватила је велики број људи с обе старне границе, претећи да прерасте у већи инцидент међународних размера. На интервенцију великих сила турске власти су упутиле Шемси пашу да примири побуњене Арбанасе и да се са Црногорцима договори око превазилажења проблема. Појава Шемси паше утицала је на побуњенике да се, без борбе, повуку са спорне територије. Војска је без напора заузела западне падине планине Стожер, а шест караула од Прошћења до Мојковца се поново нашло у турском поседу (*Das Vaterland*, 07. 06. 1906: 4).

У времену док је боравио на простору према граници са Црном Гором, Арбанаси у унутрашњости су и даље пружали отпор турским властима. У лето 1906. године дошло је новог покрета у области Дренице, западно од Митровице. Упркос чињеници да турске власти, па ни војска неколико година нису крочили у Дреницу, чије је становништво одолевало апелу надлежних да се заведе ред и наплати порез, у овај крај је упућен Шемси паша (Зарковић 2022а: 116; Јагодић 2009: 87). Он је са два батаљона и пет артиљеријских оруђа савладао отпор 2.000 Дреничана, којима је изостала очекивана помоћ из Пећи и Ђаковице. Према добијеним извештајима, листови на немачком језику су објавили вест да су Арбанаси претрпели знатне губитке, док је с друге стране један војник погинуо, а један био рањен. Пораженима су предочени захтеви који су подразумевали плаћање додатних пореза за образовање, јавне зграде и војно наоружање. Након поновног успостављања власти у Дреници, Шемси паша се са војском повукао, а две чете су остале у рејону побуне да прикупе заостали порез. Поред завођења реда у том крају, као резултат овог турског успеха наводи се и умиривање простора источно од Митровице, у којем је живело племе Шаља, чији су припадници напали Митровицу 1903. године (*Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 31.08. 1906: 2; *Reichspost*, 31. 08. 1906: 6).

Антиреформски покрет није слабио ни касније, па је Шемси паша деловао и у осталим крајевима захваћеним отпором. У пратњи директора локалне полиције отишао је и у Куманово, где се осећало да су побуњеници изражавали активност, попут оне која је била присутна у Прешеву (*Wiener Zeitung*, 22. 04. 1907: 2).

Због учесталих немира и побуна у Косовском вилајету Шемси паша је углавном време проводио на терену. Ретки су били тренуци свечаности и прослава, али је лист *Agram Zeitung* забележио један такав догађај који уједно представља и слику друштвеног живота у Митровици. Наиме, у аустроугарском конзулату је приређена свечаност у част рођења цара. Била је то четврта прослава од оснивања конзулата у том граду. Прослава је започела свечаном мисом у новоподигнутој римокатоличкој капели, а затим је уследио пријем који је, заједно са супругом, организовао конзул Цамбауер. На свечаној вечери је био окупљен врх митровичког друштва, међу којима су се налазили дивизијски генерал Шемси паша, бригадни генерал Сали паша, руски конзул Тухолка, кајмакам Мехмед Халид бег, фелдмаршал Лајтант Р. Е. ритер фон Цамбауер са супругом, познатом француском путницом мадам Масиеу из Париза, свештеник дон Томазо Берисциа, многи мухамедански угледници,

Јермени римокатолици и представници православне заједнице. Лист не наводи ко је од православних угледника Митровице присуствовао овој свечаности. Удео у прослави је имао и турски војни гарнизон који је на главној стражари истакао турску заставу, а војни оркестар је наступао у просторијама конзулата током пријема и до касно у ноћ (*Agram Zeitung*, 27.08. 1907: 5).

У јесен 1907. године активност Шемси паше је опет била усмерена на решавању проблема око границе између Османског царства и Црне Горе. Формирана је комисија у којој се поред њега, с црногорске стране налазио војвода Лакић. Спорна је била кула Језеро на Чакору, за коју је установљено да припада Црној Гори. До доласка комисије у кули су се налазили Арбанаси који су пред Шемси пашом морали да се повуку. Након њиховог повлачења у кули су били смештени турски војници, чији је задатак био да не дозволе повратак незадовољних. Арбанаси на челу са Сулејман Батушом из Ђаковице, Сулејман бегом из Пећи, подржани сународницима из Гусиња, нису желели да се у потпуности повуку и дозволе предају куле Црногорцима. Шемси паша је због тога био принуђен да са војском остане још неко време у кули. Иако је тренутно завладао мир постојала је стрепња од могућих сукоба (*Wiener Zeitung*, 21. 10. 1907: 2).

Арбанаси мухамеданци се нису спорили само са турским властима и српским становништвом, него и са својим сународницима римикатоличке вероисповести (Zarković 2020: 271–289; Зарковић 2022: 171–192). Повод за ове сукобе је био проналазак свињске главе у дворишту једне џамије у Призрену, септембра месеца 1907. године. Нетрпељивост се временом распламсавала и достигла врхунац марта наредне године. Окупљање велике масе мухамеданаца претило је да доведе до покоља хришћана. Суочени са таквом ситуацијом посланици Аустроугарске и Русије су интервенисали на Порти да војска заведе ред. Под тим притиском, Порта је издала наређење да генерал Шемси паша одмах крене на Ђаковицу са шест батаљона војске и растера окупљене мухамеданске масе (*Agramer Zeitung*, 20. 03. 1908: 7). Он се по доласку на одредиште састао са представницима окупљених са којима је договорено да се разиђу. Међу њима су били и становници Љуме, који су се након донетих одлука вратили у своја села. Турске власти су о постигнутом миру са нескривеним ентузијазмом обавестиле представнике Аустроугарске и Русије да римокатолички Арбанаси немају разлога да даље страхују. Представници Двојне монархије нису веровали у постојаност мира из разлога што су се међу преговарачима са арбанашке стране налазили људи сумњиве репутације. Сматрали су да је за трајнији мир неопходно стално присуство већег броја војника (*Agramer Zeitung*, 21. 03. 1908: 2). Овакво мишљење се испоставило исправним јер је дошло до поновног окупљања Арбанаса који су одбацивали предлоге Шемси паше и инсистирали на испуњењу својих захтева (*Agramer Zeitung*, 03. 04. 1908: 3).

Супротстављене стране су остале доследне својим захтевима. Протести и опасност по мир су настављени, па је Шемси паша 9. маја 1908. године постављен за команданта војног одреда чији је задатак био да умири покрете мухамеданских Арбанаса против римокатолика у Призрену и Ђаковици (*Neues Wiener Journal*, 11. 05. 1908: 5).

Средиште понуна против султановог начина владања премештено је из Косовског у Битољски вилајет. У Битољу, седишту вилајета, значајном и административном војном центру под утицајем младотурака је дошло до масовног дезертирања

из војске. Незадовољство војника, изазвано лошим економским стањем и заосталим неисплаћеним зарадама је ишло наруку младотурцима који су своју пропаганду развили међу припадницима војске. Утицај младотурака није заобишао ни припаднике Трећег армијског корпуса, под командом Шемси паше, стационираног у Битољу (*Mährisches Taglblatt*, 09. 07. 1908: 3).

Младотурски покрет се из Битоља ширио и у друге делове Царства. Према извештајима из Костура, било је познато да је гарнизон од 800 људи, предвођен официрима опљачкао војно складиште и поделио оружје мухамеданском становништву. Насталу побуну је, према плану из Цариграда, требало да угуши Шемси паша (*Linzer Volksblatt*, 16. 07. 1908: 8). Он се тада налазио у Битољу са два батаљона војске међу којима су се појавили први знаци побуне. На то је указивао став војника, одлучних да одбију наређење и пођу према Ресену. Шемси паша је о приликама у војсци телеграфским путем обавестио Цариград, одакле је добио наређење да се са трупама упути на одредиште и умири побуну. Иако су му појединци саветовали да због узнемирених маса не путује, генерал је био одлучан у својој намери. У међувремену се на улици код телеграфске станице окупио приличан број људи, међу којима је било и официра, постројених дуж кућа. У тренутку уласка Шемси паше у кочију, било је испаљено неколико хитаца у даљини, на супротној страни. Сматра се да је такав сценарио био договорен, јер је пажња присутних била усмерена у том правцу. У међувремену је један официр из непосредне близине испалио два хица у Шемси пашу и смртно га ранио. Полиција и војна стража су брзо реаговали, пуцали и ранили другог пашу, инспектора школа и директора телеграфске канцеларије. У самом седишту вилајета, али и шире је међу становништвом завладала велика паника, продавнице и чаршија су били затворени и постојао је страх од даље неизвесности (*Agramer Zeitung*, 13. 07. 1908: 3; *Tages–Post (Linzer)*, 16. 07. 1908: 2).

Schemsi Pascha.

Tages-Post (Linzer), no. 161, 16. 07. 1908. s. 2.

Убиство Шемси паше, познатог по гушењу бројних побуна у европском делу Османског царства, указивало је на пораст младотурског покрета који је претио да уздрма султанов престо у Цариграду (*Illustriete Kronen Zeitung*, 09. 07. 1908: 12; *Innsbrucker Nachriten*, 09. 07. 1908: 4). Младотурски покрет је после атентата постао распрострањенији, а у Битољу су били постављени плакати са захтевом за промену Устава у држави (*Pragen Abendblat*, 10. 07. 1908: 2; *Agramer Zeitung*, 10. 07. 1908: 4). Новонастала ситуација, побуна у Македонији, атентат на Шемси пашу, као и успостављање сарадње војске и цивила у Ресену изазвали су забринутост, али и веће ангажовање Цариграда. По наређењу из престонице маршал Осман паша, ранији валија у Јањини, командант гарнизона у Скопљу и члан највише инспекцијске комисије је био именован за ванредног команданта Битољског вилајета (*Wiener Montags–Post*, 13. 07. 1908: 1). По султановој наредби је била формирана комисија чији је задатак био да истражи убиство Шемси паше. На челу се налазио артиљеријски генерал Садик паша, на којег је приликом повратка из Солуна у Цариград покушан атентат. На француском пароброду „Сидон" се, поред четрдесет војника и једног потпоручника, ађутанта Шемси паше, налазио и Арбанас Мехмед Али, наоружан са неколико револвера. Он је испалио три метка у Садик пашу и ранио га. Ни много времена после приспећа брода у Цариград, мотив покушаја атентата на Садик пашу није био разјашњен. Веровало се да је имао политичку позадину и да је био уско повезан са покретом младотурака (*Agramer Zeitung*, 18. 07. 1908: 4).

Комисија која је требало да истражи убиство Шемси паше дошла је до закључка да је злочин починио Арбанас, прерушен у војника и да позадина није имала политички карактер (*(Neuigkeits) Welt Blatt*, 25. 07. 1908: 2). Догађаји који су претходили убиству, као и каснији покушај атентата на Садик пашу, према писању штампе, били су резултат добро припремљеног плана револуционара. Каснија анализа говори о нешто другачијем ставу, наглашавајући да су револуционарним покретом били захваћени и највиши официри и припадници генералштаба. На то указује податак да је из Битоља побегло девет виших официра, међу којима су се налазили мајор Ниазиј, као и четири члана генералштаба и један потпуковник. Чињеница да је Шемси паши наређено да из Митровице крене у Битољ, упућује на закључак да се револуционарни покрет примио међу официрма и да су припадници тог корпуса постали несигурни и непоуздани у извршавању задатака. Мотив убиства Шемси паше треба тражити и у гласинама о могућем хапшењу појединих официра које су се проширале међу њима (*Znaimer Tagblat*, 17. 07. 1908: 2). Десетак дана након убиства аустријски часопис *Lavanttaler Bote* је објавио некролог у којем је у пет реченица описан цео живот Шемси паше: „Са Шемси пашом, кога су турски официри убили у Битољу, преминуо је представник такозваног старотурцизма. Иако је био потпуно неписмен, свуда је био угледан и поштован, био је строг али праведан газда и имао је беспрекоран карактер. Као генерал-потпуковник, Шемси је командовао 18. дивизијом у Митровици, са којом је морао да захтева законски заостале плате због свог рада тамо. Недостајале су му дипломатске вештине да смири немире. Покушао је насиљем, пратећи своју природу, и морао је да плати за ову акцију животом" (*Lavanttaler Bote*, 18. 07. 1908: 3).

Убијеног Шемси пашу је на месту команданта 18. низамске дивизије у Митровици наследио генерал Саит паша. Карактеристично је да је новоименовани командант

дошао на изричит захтев Младотурског комитета који није имао поверење у став Арбанаса према држави. Главна препорука Саид паши за функцију команданта је била репутација немилосрдног, енергичног и способног официра коју је стекао приликом одбране Митровице од арбанашких побуњеника марта 1903. године (*Mährisches Tagblatt*, 02. 09. 1908: 6).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1990: Душан Т. Батаковић. „Истрага оружја у Ибарском Колашину 1901. године". *Косовско–метохијски зборник I*, Београд: Српска академија наука и уметности, 269–285.

Бишевац 2022: Славиша Бишевац. „Турске паше и Стари Колашин крајем XIX и почетком XX века". *Шемси паша Бишевац и Ибарски Колашин*. Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин", 83–98.

Зарковић 2008. Весна Зарковић. *Афера у Ибарком Колашину 1901–1902. години*. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2021: Весна Зарковић. „Улога Исе Бољетинца у колашинским догађајима 1901. године". Баштина , св. 53. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 381–397.

Zarković 2020: Vesna Zarković. „Fandas and operation of the Austria-Hungary in Prizren and Peć Sanjak (1900–1905)". *Баштина*, св. 50. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 271–289.

Зарковић 2022: Весна Зарковић. „Фанде у Призренском и Пећком санџаку 1905–1908.". *Зборник радова Филозофског факултета Косовска Митровица*, бр. 1. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 171–192.

Зарковић 2022а: Весна Зарковић. „Шемси паша у колашинским збивањима почетком XX века". *Шемси паша Бишевац и Ибарски Колашин*. Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин", 99–120.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Мантран 2022: Робер Мантран. *Историја Османског царства*. Београд: Clio.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Özdemir 2013: Hakan Özdemir. *Towarrds dhe Revolution of 1908: The Assassination of Şemsi Paşa*. Istanbul: Fatih University.

Секулић 2005: Весна Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици". *Баштина*, св. 19. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 139–153.

Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. „Друштвено–политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанашки отпор против турских реформа 1902/1903. године". *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад: Прометеј, 207–244.

ШТАМПА

Agramer Zeitung, 1904, 1905, 1907, 1908.
Arbeiterwille, 1903, 1905.
Bregenzer/Vorarlberger Tagblatt, 1902, 1905.
Bukowiner Rundschau, 1901, 1902, 1903.
Grazer Volksblat, 1905.
Grazer Tagblatt, 1900.
Das Vaterland, 1902, 1903, 1904, 1906.
Deutsches Volksblatt, 1905.
Die Zeit, 1905.
Znaimer Tagblat, 1908.
Innsbrucker Nachriten, 1908.
Illustriete Kronen Zeitung, 1908.
Klagenfurter Zeitung, 1901, 1905.
Lavanttaler Bote, 1904, 1908.
Linzer Volksblatt, 1908.
Mährisch–Schlesische Presse, 1902.
Mährisches Tagblatt, 1908.
Neues Wiener Journal, 1908.
(Neuigkeits) Welt Blatt, 1908.
Ostdeutche Rundschau, 1902.
Pilsner Tagblatt, 1905.
Pragen Abendblat, 1908.
Reichspost, 1900, 1906.
Salzburger Chronik fur Stadt und Land, 1904, 1906.
Tages–Post (Linzer), 1908.
Welser Zeitung, 1904.
Wiener Montags–Post, 1904, 1908.
Wiener Zeitung, 1902, 1903, 1904, 1905, 1907.
Wiener Sonn–und Montags–Zeitung, 1905.

Vesna S. ZARKOVIĆ

NEWSPAPERS IN GERMAN ABOUT THE ACTIVITIES OF SHEMSI PASHA BIŠEVAC IN THE KOSOVO *VILAJET*

SUMMARY

Since Abdul Hamid's accession to the throne, the Ottoman Empire was sinking into a deep crisis that affected all segments of society. The weakening of the state was influenced by numerous factors, primarily financial, political, military and diplomatic, which led to territorial losses. Territorial and demographic losses were reflected in the reduction of income and led to greater decline of the state. Such a situation created constant dissatisfaction both among conservative circles, disappointed with the introduction of novelties under pressure from foreigners, and among liberals who were bothered by the autocratic rule of Sultan Abdul Hamid. Additional dissatisfaction was also present due to the unresolved national question, which caused frequent movements of numerous nations within the Empire.

The accelerated collapse of the Ottoman Empire was noticeable in all its parts. In the Kosovo *vilajet*, as part of the Ottoman state, the first decade of the 20th century was marked by numerous movements of the dissatisfied population. The reasons for the outbreak of rebellions were various: bad

economic situation, introduction of new taxes, attempts to collect old ones, loss of privileges, foreign influences, propaganda, etc. The situation in the Kosovo *vilajet* was further complicated by the behavior of the Albanians, who were exposed to the propaganda of the Ottoman state, which called them the defenders of the Empire. On the other hand, the great powers had a significant foreign influence, first of all, Austria-Hungary, from where the idea of independence was increasingly imposed on them.

The Albanian rebellions most often were of a political character, but there were also those whose background was of a social nature. Everyday movements were also caused by the intolerance of the Albanians towards the Serbian population.

The Ottoman authorities rarely took adequate measures against disgruntled rebels, except in cases when the movements threatened to take on larger proportions. In such circumstances, they sent detachments of soldiers, with the aim of appeasing the rebels as painlessly as possible. The degree of military involvement depended on the size of the movement. Larger rebellions, in addition to the army, also required the engagement of officers, capable and ready to tackle the problem. One of them who stood out for his willingness, energy and perseverance was Shemsi Pasha Biševac.

He was born in the Rožaj area, in the village of Biševo in 1846. He received his education in Constantinople, and built his military career throughout the Ottoman Empire. He first stayed in Bosnia in 1866, where he received the rank of sergeant, then lieutenant and captain. He participated in the Russo-Turkish war of 1877-1878, in which he was also wounded. Military involvement, determination and experience were his main recommendation to the Sultan Abdul Hamid. Thanks to his participation in numerous actions of the Turkish army, Shemsi Pasha was promoted, and in September 1901 he was appointed commander of the 18th Nizam Division in Mitrovica. At the beginning of the 20th century, he was an eyewitness and active participant in the events marked by lawlessness and disorder in the Kosovo *vilayet*.The Porte, wishing to restore order, sent Shemsi Pasha to those regions. He arrived in Kosovo *vilajet* on April 16, 1900. According to the German-language press, due to his attitude towards the state, his conservative views, but also his energy and perseverance to restore order in the rebellious regions, he caused dissatisfaction among the Albanians, who were used to privileges, disrespect for the law and were ready to resist reforms. He was killed on July 7, 1908 in Bitola.

Key words: Shemsi Pasha, Ottoman Empire, Kosovo *Vilajet,* press, rebellions.

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 930.85(560)(093.3)
341.76(560:4)"17/18"(093.2/.3)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46918

Оригинални научни рад

*Маја Р. АНТИЋ**
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

*Марија Н. МИТИЋ***
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

КУЛТУРНИ АСПЕКТИ У ЦАРИГРАДУ У ОДАБРАНИМ СВЕДОЧАНСТВИМА ВЕНЕЦИЈАНСКИХ И РУСКИХ ДИПЛОМАТА (XVIII И XIX ВЕК)

Апстракт: Познато је да су током XVIII и XIX века европске идеје и присуство страних изасланика у Цариграду омогућиле Европљанима да се боље упознају са токовима османске културе и цивилизације. Упознавање и размена културних идеја нарочито су били наглашени током периода реформи или Танзимата којим је модернизовано образовање и извршена делимична европеизација друштва у Османском царству. Примена реформи допринела је одвајању од прећашњих традиционалних културних вредности, те је Цариград у коме су у том периоду била смештена многа дипломатска представништва европских земаља постепено стицао статус дипломатског, културног и космополитског центра. О њему су сачувани веома драгоцени подаци забележени у извештајима страних изасланика, дипломата, путописаца и других аутора. Посебно вредне примере таквих извора налазимо у писмима и путописима млетачких изасланика из XVIII века, као и руских изасланика из XIX века, због чега они представљају вредна сведочанства у оквиру културне историје.

Кључне речи: Цариград, писма, путописи, млетачки изасланици, руски изасланици, културна историја.

Османско царство је у првој половини XVI века освојило и последње делове Балканског полуострва и постало је главна претња средњеевропским државама. На врхунцу моћи, царство је овладало југоисточном Европом, Средњим истоком, Египатом, Тунисом, Либијом и северним Алжиром. Међутим, у време највеће експанзије током владавине султана Сулејмана Величанственог (1520-1566), почели су да се назиру и први знаци слабости. Почеци опадања моћи царства, према једном делу научне јавности, последица су пораза у поморској бици на Лепанту (1571).

Периодични ратови против Венеције, Аустрије и Русије, током XVII и прве половине XVIII века, вођени су са променљивом ратном срећом и територијалним

* Доцент, lakovic.maja@yahoo.com
** Асистент са докторатом, marija.mitic@ff.uns.ac.rs

губицима, што је додатно урушавало углед царства и узроковало бројне унутрашње кризе. Врхунац политичке кризе наступио је у време руско-турског рата (1768-1774) и потписивања мира у Кучуккајнарџију (1774), којим је Русија остварила своје вишедеценијске циљеве у погледу изласка на Црно море и започела период своје интервенције у корист православних хришћана у Османском царству (Мантран 2002: 838). Значај одредби мира у Кучуккајнарџију огледао се и у покретању Источног питања којим су се османски поседи на Балкану и обалама источног Средоземља нашли у фокусу дипломатског разрачунавања између Русије, Аустрије, Енглеске и Француске (Мантран 2002: 319).

Руско-аустријска сарадња у ратовима против Османског царства зближила је Енглеску и Француску у идеји заштите интегритета Османског царства. Подршка западноевропских сила Османлијама је често била само посредничке природе и зависила је од ангажовања Енглеске и Француске у другим деловима света. Дипломатска заштита и подршка европских сила у једном тренутку је резултирала потпуном финансијском и политичком зависношћу Османског царства од њихове помоћи (Kiciks 1994: 111). Неповољан међународни положај као и унутрашње неприлике, током XVIII века, послужиле су западноевропским силама као прилика за инсистирање на спровођењу унутрашњих реформи у Османском царству. Међутим, идеја о реформама међу традиционалним круговима друштва није прихваћена са одушевљењем и са тиме се слагао само део политичког врха. Доминантно негативан став јавног мњења према реформама, у вези је са распрострањеним уверењем о супериорности османског унутрашњег уређења у односу на западне државе. Упркос отпору традиционалних кругова, механизми власти нису могли да зауставе продор дипломатских, политичких и културних утицаја модерног европског света. Тога је био свестан и султан Селим III (1789-1807) када је покренуо дуготрајан процес реформи које су царство напокон отвориле ка Западу прихватајући његове моделе у неким сегментима државног уређења и културног живота. За почетак, султан Селим III је реформисао војску, организовао нову пешадију – *низами џедид* коју су обучавали страни официри, по европским моделима и уз коришћење савремене војне технике (Kiciks 1994: 111-112). За потребе проучавања западне технике и научних постигнућа, у време власти султана Селима III основана је Поморска инжењерска школа, Школа војне инжењерије и Поморска медицинска школа. Иако су реформе султана Селима поништене после његове смрти, једногодишња владавина наследника Мустафе IV ипак није могла да заустави наставак утицаја европског света. Султан Махмуд II (1808-1839) је преуредио војску, бирократију и администрацију по западним моделима; основане су прве лаичке школе и покренут је часопис на османском језику. Промене су се уочавале и у културном и свакодневном животу. Најочигледнији пример западних утицаја у архитектури Цариграда, из прве половине XIX века, представља палата Долмабахче – прва султанова камена палата изграђена у модерном стилу (Agoston-Masters 2009: 187). За време реформи или Танзимата (1839-1876) карактеристичан је наставак европеизације друштва, модернизације образовања и ишчезавање традиционалних културних образаца. Носиоци реформи били су дипломате, министри, државни управници окупљени око заједничке тежње ка модернизацији политичког, друштвеног и културног живота Османског царства (Kiciks 1994: 111).

Престоница Османског царства – Цариград, представља јединствен пример једног града чија је вишевековна узбудљива историја исписана судбинама три велика царства – Римског, Византијског и Османског и народа који су у њима живели, како у прошлости тако и данас. Управо из тог разлога, овај град је својеврстан мост између Истока и Запада. (Kiciks 1994: 111). Након османског освајања, Цариград је постао престоница и центар развоја културног живота у Османском царству. Још је султан Мехмед II Освајач кроз реформу верских школа и оснивање Универзитета са осам школа, настојао да од Цариграда направи културни и интелектуални центар царства. На Универзитету су се изучавали логика, исламско право, медицина, арапски, персијски језик и остало. Дела у оригиналу писана на грчком језику су се преводила на турски језик, док су истакнути италијански уметници често гостовали на султановом двору. Уметнички живот се развијао под утицајем арапско-персијске уметности (Мантран 2002: 848-850).

Политичка, социјална и економска нестабилност негативно су се одражавале на све сегменте друштва у царству, па тако и на културни живот престонице. Учестале побуне, непослушност јањичара и општа социјална несигурност онемогућавале су развој грађевинске делатности и стваралачког духа. У исто време, у царству су приметни модерни утицаји из Европе чије су главне карактеристике употреба јавног простора, нови уметнички стилови, пораст утицаја немуслимана и све веће присуство западних идеја (Agoston-Masters 2009: 289-291). Присуство модерних идеја у Османском царству, током XVIII и XIX века, осим што је омогућило Османлијама увид у један сасвим нови свет, креирало је околности за упознавање Запада са турском, арапском и персијском културом и цивилизацијом. Са доласком дипломата и амбасадора пристигли су и путописци и тумачи источњачке културе и језика, док њихова дела сведоче о сликама, запажањима и промишљањима о источном свету (Мантран 2002: 331). Управо се о поменутим сегментима свакодневног живота Османлија, о њиховој писмености и култури пуно писало у извештајима европских и других изасланика. Такође, у њима су остале забележене и дескрипције самог Цариграда који је у очима изасланика из XVIII и XIX века изазивао велико дивљење. У поменутим извештајима се говорило о животу на двору османских владара, а неретко су многе дипломате и путописци писали и о животу становништва изван султанове палате. Зато њихова писма и путнички дневници представљају вредна сведочанства на пољу културне баштине.

Приликом нашег истраживања задржали смо се на анализи примера депеша млетачког изасланика Андрее Мема из XVIII века и незваничних писама извесног руског путописца С. Н. која су објављена у часопису *Руски весник* током XIX, о чему ће бити детаљније речи у наставку рада.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ И ПРИКАЗИ ЦАРИГРАДА У ДЕПЕШАМА БАЈЛА АНДРЕЕ МЕМА

Када говоримо о културно-историјским аспектима који су били присутни у односима између италијанских градова-држава и Блиског Истока, морамо имати у виду опште одлике европске културне традиције која је током XVIII века била

утемељена на начелима просветитељства. Наиме, у том периоду наука, религија и култура удаљавале су се од пређашњих вредности и све су више биле окренуте ка рационалистичким идејама и вредностима, карактеристичним за просветитељство. Управо такве идеје чиниле су основу стваралаштва свих уметника, књижевника и филозофа, али су исто тако биле присутне и у нарацији и стилу италијанских изасланика који су и даље, као и током барока, били инспирисани градовима и културама Истока, о којима су писали у својим извештајима (Hester 2008: 13).

Говорећи о млетачким изасланицима на Истоку током XVIII века, можемо приметити да је у њиховим извештајима посебно остала упечатљива слика османске престонице која је приказана у различитим аспектима. Било да је реч о званичним млетачким извештајима попут депеша и релација (ит. *dispacci e relazioni*), или о незваничним као што су путнички дневници (ит. *relazioni dei viaggi*), сви они представљају веродостојне изворе у којима је о култури Цариграда сачуван велики број драгоцених података (Mitić 2020: 61).

Међутим, према мишљењу појединих књижевних историчара, у односу на пређашњу традицију присутну у бароку, током епохе просветитељства број извештаја млетачких изасланика био је знатно мањи, а разликовали су се и по квалитативним вредностима (Croce 1929: 39).

Ипак, они су и даље представљали значајна сведочанства о османској престоници у којој су се прожимале културе Истока и Запада. Тако на пример, у депешама Франческа Фоскарија, који је од 1757. године обављао најпре функцију млетачког бајла, а потом и амбасадора, забележено је много значајних појединости о животу страних изасланика на двору султана, уз посебан осврт на церемоније које су приређиване у њихову част, уз одређени кодекс понашања и облачења и упућивања дарова који се морао строго поштовати (Foscari 2007: 24). Такође, у путничком дневнику писца и дипломате Ђамбатисте Кастија, који 1778. године одлази са тадашњим млетачким бајлом Николом Фоскаринијем у Цариград, присутна је богата дескрипција овог велелепног града. Касти пише о „ненадмашној панорами" која обасјава „позлаћене куполе великих џамија", као и о цариградском безистану, описујући га као „простор опасан зидовима са великим прозорима". Касти је писао и о свакодневном животу Османлија и о њиховој доколици коју су проводили испијајући кафу и пушећи чибук (Casti 1822: 8). Најзад, о култури и писмености Османлија у Цариграду писао је и опат и филозоф Ђамбатиста Тодерини који је у овом граду боравио од 1781. до 1786. године, код тадашњег млетачког бајла, Агостина Нанија. Тодеринијево дело представља прву италијанску историографију о османској писмености и култури штампану у Венецији (Toderini 1787: 96-98).

Још један представник Млетачке републике, који је веродостојно описао како политичке, тако и културно-историјске прилике из Цариграда током XVIII века, јесте бајло и амбасадор Андреа Мемо. У овом раду задржаћемо се на анализи одломака Мемових извештаја насталих у Цариграду у периоду од 1778. до 1783. године. Андреа Мемо био је истакнути млетачки племић, политичар и дипломата. Захваљујући свом учитељу, чувеном фрањевачком свештенику, математичару и архитектонском теоретичару Карлу Лодолију, Мемо је поседовао изузетно образовање

и показивао је склоности према уметности и архитектури. Посебно је ценио француску културу и залагао се да се на венецијанској позорници почну изводити дела на француском језику. Током 1777. године изабран је за млетачког бајла у Цариграду, а на поменуту функцију ступио је током наредне године (Pasquali 2009).

Управо из тог периода потичу његови извештаји у којима се понајвише говори о политичким приликама између Млетачке републике и Османског царства у том периоду, а потом и о културним аспектима. Реч је о грађи која је сачињена од преко 150 депеша, подељених у неколико филци.[1]

Када говоримо о палеографским одликама Мемових депеша, можемо уочити да су писма у оквиру сваке филце написана на папиру, упечатљивим тамним мастилом. Писмо које је застуљено у депешама је хуманистика, а у самом тексту преовладава велики број турцизама и провансализама. На почетку сваког писма, у централном горњем делу стоји обраћање млетачком дужду *Serenissimo Principe,* коме је писмо упућено, што указује на узвишени наративни регистар. У левом горњем углу наводи се редни број писма, а понекад и место где је депеша написана. На крају сваког писма стоји потпис бајла Андрее Мема (ит. *Andrea Memmo, Bailo alla Porta Ottomana*). Међутим, ако упоредимо рукопис бајловог потписа, са рукописом самих депеша, долазимо до закључка да постоје неколико варијанти. Наиме, разноликост у погледу рукописа упућује на чињеницу да је у највећем броју случајева бајло диктирао своје извештаје, док је секретар или један од драгомана записивао. Такође, уз саме депеше проналазимо неретко и писма других изасланика, најчешће млетачких конзула у другим османским провинцијама. Уз поједине депеше наилазимо и на писма на османском језику, која су преведена на венето-италијански. Реч је најчешће о захтевима које би најпре преводио драгоман, а који су касније упућивани до великог везира. Управо о томе пише и сам Мемо у поменутим извештајима, истичући важност улоге драгомана. У одломку депеше под редним бројем 17. из филце 223, бајло пише следеће:

> „Le vere angustie nelle quali si trova questa Caricaper il ristretto numero di Dragomani, ci astringono a sorpassare ogni riguardo per adempire al nostro dovere, e non lasciar esparto a notibilissimi pregiudizi d'Publico servizio. Ogni uno di quei rispettabili soggetti che dimoravano prima di noi questo Posto, possono dar testimonianza, quanto sia importante l'uffizio di Dragomano, di quante e varie inspezioni si trovi incaricato, e qual numero di Dragomani possa almeno occorrere per supplier a tutte le indispensabili occorrenze. Uno di essi dev'esser destinato per portarsi tutti I giorni alla Porta, affin d'informarsi di ciò che va succedendo, di cultivar le prime figure del ministero, di avvanzar istanze a favor dei suddeti di presenter memoriali, e ricever le risposte, ora gravi quando accadono, ed ora piccoli, che sono giornalieri, e continui. […]

1 Депеше бајла Андрее Мема сачуване су у оригиналном рукопису и доступне су у оквиру онлајн архиве издавачке куће *Malcontenta.* Поменута грађа подељена је у четири филце означене бројевима 220, 221, 222 и 223. Поред депеша, према кодексу и начину на који су упућивани извештаји млетачких изасланика, претпоставља се да постоје и рукописи релација бајла Мема, као што је то био случај и са другим изасланицима. Међутим, осим његове релације из 1782. године, приликом нашег истраживања нисмо успели да утврдимо да ли је било других необјављених примера бајлових релација .

> Il Bailo poi non può assolutamente restar privo neppur un momento dell' assistenza d'un Dragomano, per la traduzione delle carte dal Turco all'Italiano, e dall' Italiano al Turco, e per l'interpretazione al caso di continue istanze, che in Lingua Turca o Greca vengono avanzate."[2]

На основу цитираног одломка долазимо до закључка да је важност службе драгомана који су радили при канцеларији млетачког бајла, била велика. Према Мемовим речима, драгомани су били задужени за различите врсте послова – од преводилачких послова, до прикупљања информација на двору султана. Такође, они су били посредници приликом важних преговора између страних изасланика и османских представника и били су стално у пратњи бајла од његовог ступања на функцију, до одласка. Исто тако, бајло Мемо указује и на чињеницу да су и други угледни поданици Османског царства, који су од раније живели на Галати, могли посведочити о томе колико је била значајна улога драгомана. То заправо упућује на шири културно-историјски контекст.

Наиме, познато је да су још током средњег века и током хуманизма и ренесансе италијански градови-државе, као и друге европске земље, поред својих представника у Цариграду, имали и своје преводиоце за турски језик, односно драгомане (тур. *tercuman*). Поред преводилачких вештина које су имали ради усменог превођења, као и ради превођења званичних докумената, морали су поседовати и реторичке вештине које су користили приликом преговора. Млечани су веома рано почели образовати прве кадрове драгомана, који су у историографији познати као „младићи језика" (ит. *giovani della lingua*). Они су по први пут почели изучавати турски језик када је 1551. године основана прва школа драгомана. Поред турског изучавали су и арапски и персијски језик, као и вештину писања званичних епистола. Свакако, томе је претходило интересовање за изучавање оријенталних језика које се јавило у Венецији још почетком XVI века (Hitzel 2013: 24).

Такође, појединим драгоманими су се почели интересовати и за превођење књижевних дела са турског на италијански језик. На тај начин они су преносили вредне информације из културне и књижевне традиције, које су до тада биле непознате Европљанима, те су имали улогу медијатора на пољу културе (Rothman 2013: 395).

Андреа Мемо тврди да је у том тренутку био ограничен број драгомана при бајловој канцеларији због чега су се суочавали са бројним потешкоћама. Слична запажања имамо и током раније епохе, током хуманизма и ренесансе када су

2 „Праве потешкоће у којима се налази ова Канцеларија због ограниченог броја драгомана приморавају нас да превазиђемо свако разматрање да испунимо нашу дужност и да је не оставимо изложену веома значајним предрасудама јавне службе. Сваки од тих угледних поданика који су пре нас живели на овом месту, могу да посведоче колико је важна служба драгомана, за колико бројних и различитих провера је задужен, и колики број драгомана може најмање бити да надокнади све неизоставне догађаје. Један од њих мора бити сваки дан послат на Порту, како би се информисао о томе шта се дешава, да води рачуна о истакнутим представницима, да убрза захтеве у њихову корист, да изнесе захтеве и да добије одговоре о свим пословима, понекад о озбиљним када се догоде, а понекад о малим, који су свакодневни и стални. [...]
Потом, бајло не може никако остати ни један моменат без помоћи драгомана, због превођења писама са турског на италијански и са италијанског на турски, као и због превођења у случају непрекидних захтева који би се убрзали на турском или на грчком језику." (М. М.)

и други млетачки изасланици попут Паола Контаринија говорили о значају драгомана и апеловали да им пошаљу нове „младиће језика" (Contarini 1855: 249).

Говорећи о кодексу понашања на двору султана, Мемо у својим депешама помиње упућивање дарова султану и другим истакнутим представницима. Традиција упућивања дарова била је готово увек присутна приликом церемоније која је приређивана у част изасланика приликом његовог ступања на функцију, као и приликом његовог одласка. Неретко су о томе писали многи страни изасланици у својим извештајима, истичући да су имали прилике да свега два пута виде султана, када би свечана церемонија у њихову част била приређена одмах након доласка у Цариград и на крају њихове мисије, када би се припремали за повратак у своју земљу. Оба пута би изасланик носио раскошне дарове османском владару. С друге стране, султан је даривао стране изасланике скупим поклонима. Некада би се дешавало да су на султановом двору приређиване и друге свечаности, попут венчања или сунета чланова династије. Страни изасланици су и тим поводом припремали скупе дарове. Том приликом су даривали различите предмете, попут тканина од вуне и свиле, предмете од мурано стакла, од сребра, злата и друго (Fabris 1991: 60).

У појединим извештајима наилазимо на веома занимљиве податке који сведоче о томе да је било и веома необичних поклона и да су чак поклањали и животиње попут малих паса, али и велике, попут тигрова (Alberti 1889: 57).

О аспектима материјалне дипломатије бајло Андреа Мемо је у својим депешама из филце 220 забележио следеће:

> „Consegnò I magnifici doni alla Porta, non per il Gran Signore, ma per il suo piccolo figliulo Solimano nato in tempo della pace, come per buon augurio, ma veramente per accomodar altro punto di cerimoniale. […]
>
> Egli fece presentar dunque al sudetto ministro una grande scattola d'oro, tempestata di brillanti e due cannocchiali pur lavorarsi in Londra, ma ambidue d'oro massiccio."[3]

У цитираном одломку, Мемо говори о томе шта је амбасадор Француске поклањао султану и његовом сину, не би ли осигурао свој положај. Потом се осврнуо и на дарове других изасланика, помињући пример амбасадора Холандије, који му је попут амбасадора Француске даривао скупоцену кутију из Индије, од сребра, украшену различитим орнаментима и испуњену „укусним семењем".

С обзиром на то да се Андреа Мемо веома интересовао за уметност и за ахритектуру, у својим извештајима је описивао веома прецизно грађевине тадашњег Цариграда. Занимљив је и податак да је управо за време бајловог боравка у Цариграду зграда венецијанске палате у Цариграду реконструисана и она је до данас задржала такав изглед (Foscari 1983: 38).

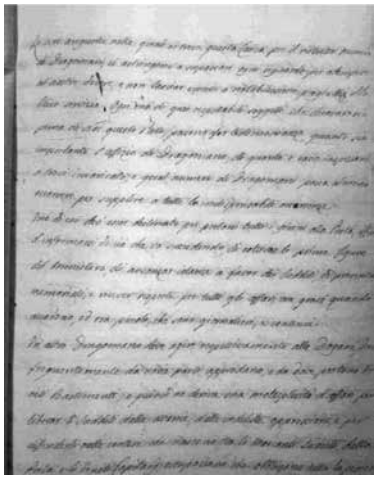
3 „Предао је величанствене дарове на Порти, не за великог султана, већ за његовог малог сина Сулејмана, који је рођен у доба мира, наводно да му пожели срећу, али доиста да би осигурао једну другу тачку церемоније. […]
Он је, дакле, дао на поклон поменутом изасланику једну велику кутију од злата, опточену дијамантима и два телескопа, иако направљена у Лондону, оба од чистог злата." (М.М.)

Оно што је посебно упечатљиво у Мемовим извештајима, јесте то да се задржао углавном на дескрипцији зграда у унутрашњости Цариграда а мање на опису велелепне султанове палате. У депеши под редним бројем 40, у оквиру филце 221, о цариградским кућама бајло пише следеће:

> Fossero tutte d'un pezzo solo di pietra viva, per la continua acqua, che dall' altro scende, per invariabile fisica ragione dovrebbero essere, come già sono in perpetuo bagnare. Sono costrutte con pezzi di porosissima pietra, somigliante alle nostre lavagne, e della irregular figura che vengan dalla cava tratte. Il loro glutine è di fango misto a poca polvere di coppa. Sciolto un simil cemento per la continua umidità, le fondamenta del Palazzo, o le pareti sopra le quali tutta la superior parte posa, devono per necessaria conseguenza essere un semplice mucchio di staccato sassi.[4]

На основу претходног цитата долазимо до закључка да грађевине Цариграда нису биле тако реаскошне, као што се о томе писало током хуманизма и ренесансе. Међутим, већ када говоримо о периоду током барока, можемо приметити да су изасланици све више писали о унутрашњости Цариграда и о свакодневном животу његових становника, а не само о навикама представника османске владајуће династије. Дакле, већ у бароку изасланици попут Симонеа Контаринија пишу да су становници Цариграда живели скромно у својим кућама, док су обожавали „удобности Италије" (Contarini 1866: 183).

Иако у депешама бајла Мема наилазимо превасходно податке који се везују за материјалну културу, а мање на одлике других аспеката културне баштине, ипак поменути извори темељно осликавају културни амбијент османске престонице тога времена.

Прилог 1: Пример рукописа депеше бајла Андрее Мема

4 „Све бејаху направљене од једног комада живог камена, због непрекидне воде која тече из другог, због таквог непроменљивог физичког разлога морају бити, као што већ јесу у сталном квашењу. Зидане су комадима веома порозног камена, сличног нашем камену, и неправилног облика који се допрема из каменолома. Њихова везивна маса је блато помешано са мало прашине из бурета. Када се сличан цемент раствори услед непрекидне влаге, темељи Палате, односно зидови на којима почива цео горњи део, морају нужно постати обична гомила одвојеног камења." (М. М.)

ЦАРИГРАД ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИОНАЛНОГ И МОДЕРНОГ У БЕЛЕШКАМА СЛУЖБЕНИКА РУСКОГ ПОСЛАНСТВА

Град јединствене и дуге историје, испуњене славним догађајима и страшним искушењима – Цариград вечита је инспирација уметницима, писцима, дипломатама и случајним путницима чија су сведочанства трајно сачувана у путописима, дневницима и другим писаним документима. У том смислу изузетак нису били ни руске дипломате, учесници дипломатских мисија и трагачи за прошлошћу, који су бележили своја запажања и најупечатљивије утиске из културног, верског и свакодневног живота османске престонице. Нарочито интересантна и вредна сведочанства руских дипломата настала су у деценијама после потписивања мира у Кучуккајнарџију (1774), чије су одредбе, између осталог, гарантовале Русији излаз на Црно море, оснивање руског конзулата у Молдавији и реализацију руских војно-дипломатских мисија задужених за испитивање слободног пролаза из Црног мора кроз Босфор и Дарданеле. Једна од таквих руских војно-дипломатских мисија, организована је већ у јесен 1774. године, чији је учесник барон Иван Алексејевич фон дер Пален из дана у дан бележио догађаје и утиске са путовања у турску престоницу (Отечественн яе записки 1823: 373). Нешто касније, средином XIX века, живописне описе панораме и околине Цариграда забележио је један од првих руских доктора-писаца Кондратиј Иванович Грум у својим путописним забелешкама „Панорама Константинопоља“ (1850) (Журнал для чтения воспитанникам военно-учеъньих заведений 1854: 301-310).

Међутим, посебну пажњу завређују слике и догађаји које је боравећи у османској престоници забележио један од службеника руског посланства и неколико година касније објавио под називом „Константинопољска писма“ (1861-1866). У овом делу рада задржаћемо се на анализи одломака из његових писама, у којима су, у периоду између 1861. и 1866. године, ревносно бележени најупечатљивији утисци из политичког, друштвеног и културног живота османске престонице. Писма су публикована у часопису *Руски весник* и потписана су иницијалима С. Н, а припадају службенику који је и сам учествовао у догађајима о којима је писао. Прва белешка која је настала у јуну 1861. године, у дипломатској четврти на европској страни града која се називала Пера, говори о смрти султана Абдулмецида.

> „Пера, 18. юния 1861. г.
>
> Сегодня въ полдень скончался въ своемъ дворцѣ Дальма Бахче, на европейскомъ берегу Босфора, султан Абдуль-Меджидъ-ханъ, на 38 году отъ роду (онъ родился в 1823 г.). Едва великій визирь извѣстилъ объ этомъ событіи его наслѣдника, единственнаго его брата Абдуль-Азисъ-хана послѣдній отправился немедленно въ парадномъ kaukѣ черезъ Босфоръ въ старый дворецъ Топь-kапу и тамъ, возсѣвъ на сѣдалище, слывущее по преданію тономъ Константина, принялъ присягу въ вѣрности и поздравленія съ восшествіемъ на престоль отъ главныхъ сановниковъ духовныхъ, военныхъ, гражданскихъ и придворныхъ“[5] (Русский Весникь 1867: 5).

5 „Пера, 18. јуна 1861. године, данас у подне преминуо је султан Абдулмецид у својој палати Долмабахче, на европској обали Босфора, у 38. години (рођен је 1823. године). Чим је велики везир обавестио његовог брата, његовог јединог брата, Абдулазиза о овом догађају […] овај други одмах,

Владавину султана Абдулмеџида I (1839-1861) обележила је реорганизација Османског царства позната под називом Танзимат[6], којим ће се у наредних неколико деценија трансформисати економски, социјални и културни изглед царства и на крају довести до усвајања првог османског устава (1876). Примена Танзимата није спречила пропадање царства, али је постигла је делимичну модернизацију државног апарата и трансформисала друштво по западним узорима. Султан Абдулмеџид I је преминуо изненада, од туберколозе, а његов наследник Абдулазиз (1861-1876) наставио је да спроводи реформе. Захваљујући дијелу административних реформи, Цариград је постао самосталан вилајет са округзима у оквиру којих се налазило четрнаест општинских области. Број становника се с годинама увећавао, па је 70-их година XIX века, према западним изворима у престоници живело око 1.200.000 становника. Начин одевања, манири и свакодневне навике становника такође су се почеле мењати, а постојала је и уредба власти да дужина бркова треба да буде једнака дужини обрва. О променама у начину живота и опхођења становника османске престонице писао је, у првој половини XIX века, руски дипломата грчког порекла Константин Михајлович Базили. Према његовим белешкама, промене у понашању су биле очигледне и код султана Махмуда II, кога су пролазници сретали у шетњи градом једноставно обученог и без помпезне пратње док је на његовом двору радио мањи број слугу у односу на његове претходнике (Петросян 1986: 191).

Нарочито занимљиве детаље садржи друго писмо, од 21. јуна 1861. године, које детаљно описује и даје поређење церемоније пријема страних амбасадора код султана средином XVIII века и начина на који су се дипломате представљале владару средином XIX века. Пажњу привлачи и детаљан опис унутрашњост новоизграђене султанове палате Долмабахче, његове страже, изглед и држање султана Абдулазиза као и церемонија ступања на престо и верског славља које је тим поводом уприличено.

„Буюкь-Дере 21. июня 1861. г.

Мы высадились у крайняго (со стороны города) павильона и были у самаго входа встрѣчены придворными, проводившими насъ наверхъ, во второй этаж. Мы расположались на широкихъ диванахъ, окаймляющихъ вокругъ три тѣны комнаты (другой мебели въ ней никакой не было, ви даже ковровъ, а полы какъ въ этой, такъ равно и въ другой предшествующей комнатѣ, устланы были соломенными цыновками, очень искусно сплетенными и замѣняющими часто ковры въ турецкихъ домахъ и мечетяхъ). Немедленно подали намъ трубки и кофе; подавали лаки, всѣ однообразно одѣтые въ бѣлое коломенковое нижнее платье, въ черные одно- бортные сюртуки въ родѣ венгерокъ, съ маленькими стоячими воротниками, и въ красныя форменныя фески. (...) Мы вступили въ сѣнь павильйона по великолѣпной мраморной лѣстницѣ, по обѣимъ сторонамъ которой стояла почетная стража или тѣлохранители султанские, сохранившіе, говорять, свою живописную одежду отъ византійскихъ императоровъ до нашихъ времень.

у пуном оделу, крену до старе палате Топкапи и седећи на месту, које се по легенди називало Константиновим престолом, положили су заклетву верности [...] главни војни, верски, цивилни и дворски достојанственици." (М. А.)

6 Води порекло од арапске речи tanzim – довести у ред, реорганизовати.

> (...) Чрезъ обширныя и очень изящныя сѣни, по великолепной съ золочеными перилами лѣствицѣ, мы поднялись во второй этажъ, въ тронную залу (хотя въ ней и вѣтъ собственно трова), и странно и вмѣстѣ пріятно изумлены были пурпуровымъ свѣтомъ, разливавшимся по всей комнате и на всѣ находящіеся въ вей предметы, такъ что и сами мы, и стоящій тамъ часовой казались самаго ярко-краонаго цвѣта"[7] (Русский Весникь 1867: 17-20).

У садржају цитираног одломка, у деловима који описују изглед султанове палате Долмабахче, очигледни су утицаји западњачке културе и архитектонских промена којима је било изложено градитељство у Османском царству у време политичких и друштвених реформи Танзимата. Палата је изграђена по жељи султана Абдулмецида I и осим тога што се ово велелепно здање издвајало у својој раскоши, уједно је сведочило и о снажним утицајима Запада. У овом случају је напуштање старе, традиционалне резиденције османских султана Топкапи сараја и прелазак у палату Долмабахче потврдило опредељеност дела владајућих кругова за искорак ка модерном европском духу. Симболична веза са старим и традиционалним обичајима и схватањима огледала се у одабиру турских орнаменталних обележја која су сведочила о остацима османске моћи (Agoston-Masters 2009: 186).

Након освајања Цариграда, Османлије су задржале део дворског церемонијала својственог Византијском царству, а један од примера сачуваних утицаја византијске традиције, средином XIX века, према мишљењу руског дипломате, огледао се кроз начин одевања султанове личне гарде. Живописна одећа припадника султанове гарде, рађена по византијским узорима, није изненадила руске дипломате, јер како је записао „веома подсећа на нашу стару хусарску одећу" (Русский Весникь 1867: 19). На истом месту, видимо да аутор износи интересантна запажања о начину на који су били одевени припадници султанове гарде, за које каже да су носили „униформисане фесове" што такође представља један вид модернизације којим су још 1829. године све врсте турбана замењене фесовима док је употреба традиционалне одеће остала обавезна само за верска лица и жене.

У прошлости страни изасланици нису имали слободан приступ султану и сусретали су се са њим укупно два пута, и то приликом доласка у Цариград, када се организовала свечана аудијенција, и приликом завршетка дипломатске мисије. Послови између страних посланстава и турске владе обављали су драгомани и тумачи источних језика (Деваль 1828: 15). У XVIII веку је међу страним дипломатама

---

7 „Бујукдере, 21. јуна 1861. године. На самом улазу у дворац су нас дочекали дворјани и испратили нас на други спрат. Сместили су нас на удобне диване, који су оивичили три зида одаје (другог намјештаја у њој уопште није било, чак ни тепиха, а подови су како у тој исто тако и у другој претходној одаји, били прекривени сламеним асурама које су биле врло искусно уплетене да су често замењивале тепихе у турским домовима и џамијама). Одмах су нам послужили луле и кафу; служили су лакеји, сви исто обучени у беле доње одоре, црне једнообразне реденготе мађарског порекла, са малим усправним оковратницима и црвеним униформисаним фесовима. [...] У хол павиљона (главни) ушли смо величанственим мермерним степеништем, док су на обе стране стајале почасне страже или личне гарде султана, које су сачувале живописну одећу од византијских царева до наших времена. [...] Кроз огроман и веома грациозан ходник, уз величанствено степениште са позлаћеним оградама, попели смо се на други спрат у престону салу и били смо задивљени љубичастом светлости која се ширила по целој просторији [...]." (М. А)

преовладавало осећање страхопоштовања према султану тако да се већина није усуђивала да изађе пред њега и учествује у „понижавајућим ритуалима“ за време званичних пријема. Пример из другог писма сведочи у прилог таквом тумачењу.

> „Буюкь-Дере 21. июня 1861. г.
>
> Кто бы подумалъ, напримѣръ, что не дале как въ прошломъ столѣтіи христіанскій посланникъ, послѣ предварительныхъ и безчисленныхъ переговоровъ съ чинами Порты, въ особенности же съ великимъ визиремъ, допускался на аудіенцію къ султану лишь при слѣдующихъ условіяхъ. Предварительно заставивъ его снять оружіе, пѣшаго и съ непокрытою головой, подводили его къ завѣтнымъ чертогамъ Серая и оставляли у внутреннихъ воротъ ожидать, пока выйдетъ позволеніе переступить черезъ страшный порогъ и идти далѣе къ такъ-называемымъ Воротамъ Блаженства. (…) Тогда только подвизался этотъ гордый владыка для принятія смиреннаго посланника, но помѣщался для этого не въ комнатахъ самого дворца, а въ особомъ, съ этою цѣлью устроенномъ kioскѣ, куда приводили пред него и посланника, поддерживаемаго сѣ обѣихъ сторонъ подъ руки двумя главными черными евнухами (…). Послѣ поклоновъ и привѣтствій на турецкій ма- верь, посланникъ читалъ привѣтственную рѣчь султану, на которую тотъ отвѣтствовалъ только однимъ благосклов- нымъ взглядомъ“[8] (Русский Весникь 1867: 20).

Таква пракса у односу према страним амбасадорима постепено је напуштана после искуства руског амбасадора Николаја Васиљевича Репника, који је стигао у Цариград недуго након потписивања мира у Кучуккајнарџију. Н. В. Репник је са подсмехом гледао на „бесмислену церемонију“ и одбио је да у њој учествује под претњом да ће одустати од аудијенције. Држање руског амбасадора у вези је са руским тријумфом у руско-турском рату и потписивањем мира којим је Русија изашла на Црно море и отворила пут свом напредовању ка Цариграду. Примером амбасадора Репкина водиле су се и друге стране дипломате све док обичаји скидања оружја и довођења пред султана у пратњи црних евнуха није сасвим ишчезао. У чувању својих обичаја и ритуала Османлије су се служиле лукавством па су један део церемонијала, који је подразумевао јело и поклањање одеће страним дипломатама, објашњавали источњачком срдачношћу и муслиманским гостопримством (Русский Весникь 1867: 14).

Како би се једноставније уочиле разлике навешћемо пример аудијенције амбасадора код султана из средине XIX века:

---

8 „Ко би рекао, на пример, да је не тако давно у прошлом веку једном хришћанском посланику, после прелиминарних и бројних преговора са званичницима Порте, нарочито са великим везиром, дозвољено било да има аудијенцију код султана само под следећим условима. Натеравши га најпре да скине оружје, пешке и непокривене главе, одведоше га у драге палате и оставише га на унутрашњој капији да чека док му се не дозволи да пређе страшни праг и оде даље до такозвана Капија блаженства. (...) Тада се поносни владар потрудио да прими скромног посланика, који није имао приступ просторијама саме палате, већ се налазио у посебном дијелу, саграђеном за ту сврху, где су пред њега довели посланика, са обе стране подупрте рукама два главна црна евнуха (...). После поклона и поздрава, изасланик је прочитао поздравни говор султану, на шта је он одговорио само једним добронамерним погледом.“ (М. А.)

> „Нынѣ Европейцы представляются султаву уже безъ страха испортить свое платье лакомыми явствами турецкой кухни, такъ какъ угощеній обѣдами болѣе не бываетъ, но за то и безъ надежды пріобрѣсти восточныя платья, такъ какъ даренія шубами и халатами отмѣнены. Съ отмѣной этой рос коши, кажется, измѣнились и самые яравы. (…) Придворная прислуга, нѣкогда столь щедрая на угощеніе иностранцев судтавскимъ добромъ, нынѣ, безъ всякаго угощенія, ходитъ на другой день послѣ аудіенціи къ представлявшимся за полученіемъ бакшиша! Вв этомъ уже, какъ и во многомъ, нѣкогда столь поэтическій, почти баснословный Востока дотель до смиренной прозы европеизма!“[9] (Русский Весникь 1867: 16)

Анализирајући одабране примере, у депешама бајла Андрее Мема, говорило се о значају драгомана који су били значајни медијатори у оквиру културног контекста. Слична запажања била су присутна и у извештајима других изасланика током ранијег периода. Такође, у Мемовим извештајима наилазимо податке који потврђују важност пријема страног изасланика на двору султана, који је био приређиван уз највеће почасти и уз одређени кодекс понашања и облачења, подразумевајући, између осталог, упућивање скупоцених дарова.

С друге стране, у извештајима извесног службеника Амбасаде Русије С. Н. говори се о одступању у односу на праксу која је постојала током XVIII века и истиче се да је пракса упућивања скупих дарова, попут традиционалних османских кафтана била укинута. Такође, у белешкама поменутог руског службеника наилазимо на податке да се приликом свечаног пријема страних изасланика нису више служила укусна јела османске трпезе, већ да би изаслници на двору султана били послужени само кафом и чибуком. То указује на удаљавање од традиционалних вредности османске културе које је наступило након реформи познатих под именом Танзимат, које су припадници османске власти спровели у XIX веку.

ЗАКЉУЧАК

Полазећи од чињенице да се још од средњег века пуно писало о османској престоници у извештајима страних изасланика, можемо приметити да су током различитих епоха бројни културни аспекти били заступљени. Тако на пример, током позног средњег века, као и током хуманизма и ренесансе у белешкама страних дипломата и путописаца углавном је био заступљен сјај раскоши султанове палате, док су од барока, па и касније током просветитељства до романтизма били најчешће заступљени прикази свакодневног живота изван палате и описи грађевина у унутрашњости Цариграда. Ипак, поједини сегменти који сведоче о култури Османлија у путописима и епистолама страних изасланика остали су забележени на јединствен начин.

---

9 „Европљани се данас султану представљају без страха да ће покварити своју хаљину специјалитетима турске кухиње, пошто вечера више нема, али и без наде да ће купити оријенталне хаљине, јер су донације бунди и мантила отказане. (...) Дворске слуге, које су некада тако великодушно третирале странце судтавском добротом, сада, без икакве посластице, иду сутрадан за аудијенцијом онима који су се представили да приме бакшиш! У овоме, као и у много чему, некада је постојао такав поетски, готово бајни Исток дошао је до скромне прозе европејства!“ (М. А.)

Говорећи о периоду током XVIII и XIX века, када су западњачки утицаји у османској престоници бивали све већи, слике двора османских владара, као и прикази свакодневног живота његових поданика остали су посебно утиснути у мемоарима млетачких и руских изасланика, уз одређене разлике које сведоче о модернизацији османског традиционалног система и окретању ка културним вредностима европског друштва. Такве примере извора представљају управо депеше млетачког бајла Андрее Мема и руског изасланика С. Н.

Слику Цариграда нису чинили само прикази велелепне Топкапи палате, већ и трошне и лоше сазидане грађевине које су још током XVIII века описане у депешама бајла Андрее Мема. Такође, у извештајима поменутог руског службеника није описана палата Топкапи, већ палата Долмабахче, која је представљала комбинацију различитих стилова, међу којима овај аутор истиче препознатљивост европског стила који се карактерише сведенијим опремањем ентеријера и одсуством оријенталних стилских обележја.

Иако потичу из различитог временског раздобља, уз одређене разноликости и у погледу стила, поменути извештаји обједињују важне чињенице о комплексности живота и културе становника Цариграда који се током XVIII и XIX века као важан космополитски центар налазио између Истока и Запада, због чега чине важан део културно-историјске баштине.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Memmo (1778-1783): Memmo Andrea, *Dispacci,* Filza 220-223, Venezia, Malcontenta, http://www.lamalcontenta.com/index.php/it/component/content/category/77-archivio

ОБЈАВЕНИ ИЗВОРИ

Alberti 1889: Alberti Tommaso, *Viaggio a Costantinopoli di Tommaso Alberti (1609-1621),* Bologna, Presso Romagnoli dell' Acqua.

Casti 1822: Casti Giambattista, *Relazione di un viaggio a Costantinopoli di Giambattista Casti,* Milano, Dalla Tipografia Batelli e Fanfani.

Contarini 1855: Contarini Paolo, Relazione di Paolo Contarini bailo a Costantinopoli, *Relazioni degli albasciatori veneti al Senato,* Serie III, Vol, III, Firenze, Societa' editrice fiorentina.

Contarini 1866: Contarini Simone, Relazione del N. U. Simone Contarini, *Le relazioni degli stati Europei lette al Senato,* Venezia, Dalla Prem. Tip. di Pietro Naratovich, Edit.

Деваль 1828: Деваль Шарль, *Два года в Константинополе и Морее (1825-1826),* СпБ.

Foscari 2007: Foscari Francesco, *Dispacci da Costantinopoli 1757-1762,* Venezia, Malcontenta.

Toderini 1787: Toderini Giambattista, *Litteratura Turchesca dell' Abate Giambattista Toderini,* Venezia, Presso Giacomo Storti.

ШТАМПА

ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ (1823): *Барона фон дер Палена журнал путешествиия в Константинополь,* Часть 14. № 38, Москва.

РУССКИЙ ВЕСНИКЬ (1867): *Константинопольския письма (1861-1866),* С. Н. Том 69, Москва

ЖУРНАЛ ДЛЯ ЧТЕНИЯ ВОСПИТАННИКАМ ВОЕННО-УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ (1854): *Панорама Константинополя. Из путевых записок доктора Грума в 1850 году,* Том 108. № 431.

МОНОГРАФИЈЕ, РАСПРАВЕ, ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

Agoston-Masters 2009: Agoston Gabor, Masters Bruce, *Encyclopedia of Ottoman Empire,* New York Facts On File.

Croce 1929: Croce Benedetto, *Storia dell' età Barocca in Italia,*Bari, Laterza.

Fabris 1991: Fabris Antonio, Artisant et Culture: recherces sur la production Venetienne et le marche' Ottoman au XVIe siècle, *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 3, no. 4, Zaghouan, Ceromdi.

Hester 2008: Hester Natalie, *Literature and Identity of Italian Baroque Travel Writing,* Farham, Ashgate.

Hitzel 2013: Hitzel Frédéric, L'école des jeunes de langues d'Istanbul Un modèle d'apprentissage des langues orientales, Gilbert Buti, Michèle Janin-Thivos, Olivier Raveux (eds.), *Langues et langages du commerce en Méditerranée et en Europe à l'époque modern,* Aix-en-Provence, Presses de l' Université de Provence.

Kicikis 1994: Kicikis Dimitri, *Osmanlijsko carstvo,* Beograd Plato XX vek.

Мантран 2002: Мантран Робер, *Историја Османскоī царсшва,* Београд CLIO.

Mitić 2020: Mitić Marija, *Izveštaji mletačkih izaslanika u Carigradu od 15. do 18. veka (istorijski, kulturološki I književni aspekti,* Doktorski rad, Beograd, Flološki fakultet.

Pasquali 2009: Pasquali Susanna, „Memmo Andrea" *Dizionario degli Italiani,* Volume 73, Rome, Istituto dell'Enciclopedia Italiana.

Петросян 1986: Петросян Ю. А, *Древний īород на берегах Босфора,* Москва Наука.

Rothman 2013: Rothman Ella Natalie, Dragomans and „Turkish Literature": The Making of a Field of Inquiry,*Oriente Moderno,* 93, Roma, Istituto per l'Oriente C.A. Nallino.

Maja R. ANTIĆ
Marija N. MITIĆ

CULTURAL ASPECTS IN CONSTANTINOPLE IN SELECTED TESTIMONIALS OF VENETIAN AND RUSSIAN DIPLOMATS (XVIII AND XIX CENTURIES)

Summary

It is well known that during the 18th and 19th centuries, European ideas and the presence of many foreign envoys in Constantinople enabled Europeans to get better acquainted with the flows of Ottoman culture and civilization. This was particularly striking during the period of reforms or Tanzimat that led to the modernization of education and the Europeanization of society in the Ottoman Empire. The mentioned reforms contributed to the separation from the previous traditional cultural values, and Constantinople, where many European diplomatic missions were located during that period, was an important diplomatic and cultural cosmopolitan center. There is a lot of valuable information about it recorded in the reports of European and other foreign envoys. Particularly valuable examples of such sources can be found in the letters and travelogues of Venetian envoys from the 18th century, as well as Russian envoys from the 19th century, which is why they present valuable testimonies within the framework of cultural history.

Key words: Constantinople, letters, travelogues, Venetian envoys, Russian envoys, cultural history

---

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94(560):070(497.11)"1925/1938"
32:929 Кемал М.(046)
070(497.11)"1925/1938"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46876

Оригинални научни рад

*Сава Д. ЂУРЂЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МУСТАФА КЕМАЛ АТАТУРК И ТУРЦИ У СРПСКОЈ ЈАВНОСТИ ТОКОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА**

Апстракт: Овај рад за циљ има да на основу писања београдске дневне штампе (*Време*, *Политика*, *Правда*) анализира промену наратива која се о Турцима и Мустафи Кемалу Ататурку створила у српској јавности током тридесетих година двадесетог века. Краљевина Југославија и Република Турска су од 1933. године успоставиле веома блиске пријатељске и дипломатске односе, оличене кроз блиско пријатељство југословенског краља Александра I Карађорђевића и турског председника Мустафе Кемала Ататурка. Како је оснивач и први председник Турске уживао велику популарност у српској и југословенској јавности, рад анализира да ли се позитивна перцепција Ататурка одразила и на позитивну перцепцију Турака или је доминатни наратив о Турцима, из времена Османског царства, наставио да игра примарну улогу у тој перцепцији.

Кључне речи: Турска, Ататурк, Краљевина Југославија.

СЛИКА АТАТУРКА

Током рата између Грчке и турског покрета отпора у Анадолији предвођеног Кемал пашом београдски дневни листови су својим извештавањем, допринели стварању веома негативне слике Кемал паше. Услед недостатака правих извора о карактеру самог турског националног покрета, али и традиционалних стереотипа о Турцима као претњи, Кемал паша је представљен као нови исламски и турски освајач са истока, где се провлачила и перцепцији Турака као вечитих непријатеља (Đurđević 2022: 150–153; Milosavljević 2002: 285–286). Разлог за такво извештавање београдске штампе треба тражити и у чињеници да је сама Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца страховала од евентуланог утицаја кемалистичког покрета на муслимане у унутрашњости државе (Giomi 2018: 151–187). Такви страхови своје упориште налазе и у традиционалном српском обрасцу перцепције Муслимана дефисане кроз издајнички синдром, повезан са процесом исламизаиције током османске епохе на Балкану (Bakić Heyden 2006: 67). Након успостављања званичних дипломатских односа између Републике Турске и Краљевине Срба,

* Истраживач приправник, djurdjevicvasa@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Хрвата и Словенаца, децембра 1925. године, а и нешто пре тога, у југословенској и српској штампи отпочео је све интензивнији процес слављења лика и дела Мустафе Кемала Ататурка, који ће своју кулминацију доживети у наредној деценији (Тодоровић 1973: 287; Kürt Güveloğlu a: 152).

Широке размере популарности првог турског председника, његовог лика и дела биле су последица неколико ствари. Томе је допринело политичко зближавање југословенске и турске државе, као и чињеница да је у међуратној Југославији издато неколико научних и публицистичких радова о оснивачу модерне турске државе. Нарочити утицај имала је посета краља Александра I Карађорђевића Истанбулу[1] октобра 1933. године[2], из чега је проистекао својеврсни конструкт српске штампе о пријатељском и братском односу два државника, иако су се они први и једини пут срели у Истанбулу октобра 1933. године (Teodosijević 1998: 8). Ататуркова популарност у широким народним масама Југославије, била је подстакнута како његовом реформаторском политиком, нарочито у погледу кидања свих веза са Османским царством, што је за последицу имало да у српској јавности настане извесно емотивно олакшање у односу на традиционални сентимент према Турској и Турцима, развијен током петовековне владавине Османског царства (Чорбић 2023: 403-417). Чињеницу популаризације Ататурка треба тражити и паралелама његове биографије и биографије краља Александра I Карађорђевића. Југословенски краљ и турски председник су од великих ратних команданата, ослободилаца и оснивача нових држава постали и владари са сличним начином владања (Кадијевић 2010: 59-60).

Својеврсни култ Мустафе Кемала Ататурка у српској јавности током тридесетих годинак формирао се и раслојавао на неколико начина. Велики број новинских извештаја о Турској, назначавао је његову судбинску предодређеност за велика дела. Темеље такве преодређености дневна штампа видела је у средини из које је он потекао и симболичком значењу имена Кемал савршени.[3] Виђен је као човек који ствара чуда, као „месија који читавом једном народу враћа живот".[4] Неки од епитета који су се могли срести уз Ататурково име на страницама београдских листова описивали су га као агилног, спремног, енергичног и модерног.[5]

1 У својим мемоарима југословенски и хрватски вајар Иван Мештровић оставио је запис о једном од разговора са краљем Александром, у којем му је краљ говорио о посети Турској и утисцима, које је на њега оставио Кемал-паша. Краљ је у разговору са Мештровићем говорио да је Кемал за Турке, оно што је Петар Велики за Русе. Ширину погледа Кемал-паше краљ је најбоље разумео кроз чињеницу да је Света Софија из џамије претворена у музеј. Истакао је чињеницу да Кемал изванредно разуме балкански комплекс и потребу да се Балкан еманципира од уплетања великих сила; (Meštrović 1969: 227.)

2 „Састанак њ. в. краља са претседником Турске Републике", *Политика*, 5. 10. 1933: 1; „Пут њ. в. Краља и европско јавно мишљење": *Политика*: 6. 10. 1933: 1. „Састанак Њ. В. Краља и претседника Турске Републике, Кемала паше": *Правда*, 5. 10. 1933: 1; „Резултат састанка Њ. В. Краља и Кемал паше": *Правда*, 6. 10. 1933: 2 ; „Измена телеграма Њ. В. Краља и Гази Мустафе Кемала", *Правда*, 10. 10. 1933: 2.

3 Kemal, u: *Türkçe-Sırpça Sözlük*, ur. Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1997, 580.

4 „Гази Мустафа Кемал", *Политика*: 10. 10. 1933: 6.

5 „Посета претседника турске владе г. Инениа Београду": *Правда*: 11. 04. 1937: 1.

Формирање нове и модерне Турске искључиво је представљено као заслуга и дело једног човека, Кемал паше. Прича око његових заслуга за стварање ове државе увек је истицана уз антипод старе и нове Турске, из антипода који је означавао како је он готово ни из чега створио нешто, ни из чега старог и заосталог, створио је нешто ново и модерно. Стара Турска се истицала као она држава која је била болесна и непрестаним ратом разорена, док је за Ататуркову Турску наглашавано да је она здрава и модерна држава. Дневна штампа увек се трудила да нагаласи да нова Турска мора да има константну потребу захвалности према свом диктатору „који јој је дао нове импулсе".[6] Једна од неизоставних конструкција, која је била пратећа у натписима штампе о Кемал паши, била је она која је његов пројекат модернизације Турске и Турака, овај народ и државу преко ноћи извела из средњег века и нагло их увукла у двадесети век. Истицано је да је модернизација Турске таква да се „нигде у свој историји света тако нешто није десило за тако кратко време".[7] „Турско чудо" и прогрес који је турски народ доживео виђено је као нешто што се никада није догодило и није забележено у историји света.[8] Појава спасиоца такве државе и стваритеља „турског чуда" тражена је и у исламским традицијама и муслиманском менталитету неуништивости, тачније муслиманског веровања да захваљујући својој правоверности не могу пропасти. Београдска штампа је такву традицију у Кемал паши видела у његовој способности да се у часу потпуног губитка и пораза Турака, појави управо он као „послани човек" Гази Мустафа Кемал паша. Пример новог турског човека, који је са прошлошћу имао везе само што носи турско име и мора да се бори против старог османског наслеђа.[9]

Ататруку су у београдским дневним листовима преписиване све заслуге за стварање нове Турске, ретки су примери где је дневна штампа то достигнуће приписивала и турском народу. У таквим причама полазило се од идеје да су велики модернистички и реформаторски подухвати могли искључиво проистећи из умова великих државника. На такав начин српска штампа настојала је да посматрајући деспотски карактер Ататуркове владавине, у српској и југословенској јавности афирмише диктатуру краља Александра успостављену тридесетих година. Историјски лик Кемал паше у српској јавности упоређиван је са руским царем Петром Великим, кроз устајање против религије, а нарочио кроз њихову непоколебљивост и истрајну намеру за секуларистичким реформама (Танасковић 2008: 277-278) и преузимање западних модела модернизације.[10]

Једна од честих синтагма у извештавању о Турској у посматраној деценији, увек је као додатак имала прилог нова и модерна Турска. Врло је могуће да је српска штампа коришћењем те синтагме желели да у српској јавности направи категоричку дистинкцију у односу на Османско царство, а и у циљу афирмације југословенско-турског пријатељства. [11] Таква дистинкција сигурно није била

6 „Десетогодишњица нове Турске": *Правда*: 26. 10. 1933: 2.
7 „Забелешке из нове Турске": *Правда*, 15. април 1937: 2.
8 „Модерна Турска": *Правда*: 10. 04. 1937: 1
9 „Гази Мустафа Кемал": *Политика*: 10. 10. 1933: 6.
10 „Гази Кемал паша": *Време*: 5. 10. 1933: 2.
11 „Десетогодишњица нове Турске": *Време*: 26. 10. 1933: 2.

прављена из намере да се у потпуности избрише сећање на османско-српску прошлост, већ супротно подсећање на њу имало је за циљ да српској јавности додатно приближи нову Турску. Једна од последица писања о тој категоричкој дистинкцији била је та да је таквим извештавањем београдска дневна штампа често улазила у оријенталистички дискурс (Said 1996: 3). Кроз оријенталистички дискурс београдских дневних новина, Ататуркове реформе тумачене су као оне које су срушиле „цео трули Оријент".[12] Штампа је писала да би тај трули Оријент Турску оставио у њеној старој зачмалости, исламском фатализму, да би верска и грађанска бирократија припремиле на њу нову катастрофу, да би Турска постала руски или енглески вазал, да би остала једна класична азијатска земља.[13] У оваквом оријенталистичком излету београдских дневних листова истицањем антипода азијатске и европске Турске, можемо протумачити и покушати да разумемо нешто што је било својствено српском случају у односу на нови идентитет у настајању у Турској, у том периоду. Кроз ове оријетналистичке конструкције, српска штампа је несвесно трагала и за сопственим идентитетом, да чврсто искаже да је сама Југославија у имагинарној географији европска земља у односу на Турску. Могли би рећи да је кроз тумачење турског чуда српска штампа вршила својеврсну репродукцију оријентализма, настојећи да нестабилност нове југословенске државе у периоду између два светска рата, у односу на Турску дефинише као стабилну и давно формирану државу, која је проистекла из вековне борбе српског народа против Турака, чиме се тражило сопствено место у тадашњем европском имагинаријуму, имагинаријуму кроз који је српска штампа желела да покаже и докаже да је у односу на Турску, Југославија давно модернизована и европска земља, која се и поред блиских односа са Турском, категорички разликује од ње.

Подложно промени наратива о Мустафи Кемалу Ататурку током тридесетих година, мењао се и наратив о карактеру његове војничке каријере. Тако се његово командовање у Галипољској бици тумачило као тренутак у ком је кренула да се ствара оријентална легенда о њему.[14] Војнички подвизи Ататурка током рата са Грцима и савезничким војскама, који су се раније тумачили као последица нелоге савезника, од тридесетих година гледали су се кроз брилијантни војнички ум њега самог (Đurđević 2022: 149). Својеврсна идеализација Ататурка у српској јавности, а на примеру његове војничке каријере имала је за циљ да њу прикаже као јединствену у целој историји, преодређену за њега[15], чему је у прилог говорио и надимак Гази[16] који му је турска скупштина доделила након победе над Грцима у бици код Сакарије (Hakov 2011: 70) Тајна успеха његових војничких подухвата приказивала се као таква, да он никада није измицао пред опасностима, већ је

12 „Пут југословенског краљевског пара": *Време*: 5. 10. 1933: 2.

13 Исто.

14 „Гази Мустафа Кемал"*: Политика*: 10. 10. 1933: 6.

15 „Гази Мустафа Кемал Ататурк": *Политика*, 12. 11. 1938: 2.

16 Гази је реч арапског порекла, у исламу има значење борца за веру или звање хероја победника, ратног ветерана; Gazi, u: *Türkçe-Sırpça Sözlük*, ur. Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1997, 383.

ишао право на њих да окуша своју срећу, која му се осмехивала (Светковски 1938: 81). У тој другачијој слици Атарукове војничке каријере, београдска штампа је била склона и томе да избрише неке ружне елементе из ње исте, попут злочина над Грцима, чему је била изразито наклоњена током тог истог рата.[17] Српска штампа је у војничкој каријери Ататурка свакако настојала да пренесе идеале о војничкој каријери Краља Александра I Карађорђевића, његовом култу краља победника, ослободиоца и ујединитеља, што је свакако имало сличности са Ататурком (Kadijević 2010: 60).

На почетку овог рада, подвучено да једну од последица великог угледа Кемал паше у српској и југословенској јавности, свакако треба видети и у чињеници да се посебно инсистирало на блиском пријатељству између њега и краља Александра. Београдска дневна штампа је у данима краљеве посете, сусрет двојице државних поглавара означила као историјски, као сусрет који је у оквирима балканске и међународне политике донео плодонсне резултате. Сусрет је означен као кључна прекретница у турско-југословенским односима.[18] Атетнтат на југословенског краља Александра I Карађорђевића у октобру 1934. године изазвао је веома велики одјек у Турској (Kürt Güveloğlu 2015: 249-269). У телеграму саучешћа упућеном кнезу Павлу Карађорђевићу Ататурк[19] је нагласио да *„турски народ живо осећа губитак који трпи Југославија у личности њеног великог краља, чији сам имао част да будем верни пријатељ и искрени брат“*.[20] На сахрани југословенског краља учествовала је и турска делегација са 130 својих гардиста, а предводио ју је министар спољних послова Ружди Арас.[21] Неизоставно је и споменути чињеницу да је дан жалости у историји Републике Турске први пут проглашен поводом смрти Краља Александра, а београдска штампа истицала је да је краљева смрт ожаљена као смрт Газијевог брата[22] (Виријевић 2018: 85-87). Српска штампа истицала је да је Ататурк као истакнути познавалац људи и људске душе,

17 У деценији у којој је југословенско-турско пријатељство достигло свој историјски врхунац долазило и до промене некадашњих наратива, конретно кроз пример грчко-турског рата. Тако је дневни лист *Правда* у једном свом тексту писао о турско-грчком пријатељству у служби равнотеже и мира у Средноземном мору, и да су два народа која су стотинама годинама живела у непријатељству, „пружила руке преко острва и мора“. Овај текст може послужити као индикативни пример промене наратива о Турској и карактеру рата са Грчком, и промена изразито негативне слике Турака и Турске у ратним годинама; „Турско-грчко пријатељство у служби равнотеже и мира у Средоземном мору“: *Правда*, 16. 7. 1938: 1.

18 „Министар иностраних послова г. Јевтић о срдачном пријатељству Југославије и Турске“:*Правда*, 3. 07. 1934: 1.

19 Пуковник Новица Ракочевић који је 1935. године постављен за војног изасланика југословенске владе у Анкари, у свом сећању на први сусрет са Ататурком истакао је наводне Ататуркове речи о покојном краљу Александру: „Мој драги пријатељу, ви сте изгубили вашег Узвишеног краља, а ја сам изгубио свог Великог пријатеља. Нико не зна мој драги пријатељу колико сам ја плакао за вашим покојним краљем и колику болу за њим осећам...“; „Мој први сусрет са Кемалом Ататурком“: *Политика*: 17. 11. 1938: 3.

20 „Југославија је изгубила свога великог вођу, а човечанство највећег присталицу мира“:*Политика*, 11. 10. 1934: 4.

21 „Муслимани у европској Турској“: *Време*: 12. 10. 1934: 10.

22 „У Турској је смрт Краља Александра ожаљена као смрт Газијевог брата“: *Политика*, 20. 10. 1934: 9.

био способан да за кратко време ствара мишљење о људима са којим је долазио у контакт и како је таква његова особина допринела да при сусрету са југословенским краљем брзо постане свестан свих његових људских квалитета и да га савршено упозна.[23]

Поред свих наведених разлога за постојање одређеног култа Мустафе Кемала Ататурка у српској јавности, један од разлога треба тражити у наводном говору који је он одржао 1922. године приликом свог боравка у Бурси. У том говору Ататурк је са дивљењем говори о херојској борби српског народа током Великог рата и заслугама за стварање југословенске државе.[24] Штампа је поред тога веома често наглашавала и разлоге за такав Ататурков став, који је био подстакнут чињеницом да Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца током турског рата за независнст није желела да узме војног учешћа, што је био и један од разлога за чвршће повезивање Турске и Југославије.[25]

Популарност првог председника и оснивача Републике Турске Мустафе Кемала Ататурка у српској и југословенској јавности кулминацију је достигла у новембру 1938. године, у данима пре и након његове смрти. Дневна штампа је у обиљу вести тих дана доносила појединости о његовом здравственом стању, о томе какав је одјек његова смрт изазвала у Турској. Никада већи број текстова о Ататурку подсећао је на његов лик и дело, војничку каријеру, напоре и заслуге за модернизацију Турске. Београдска штампа је Ататурково дело представила као бесмртно, дело које је захватило дубоке корене у турском народу, а да тај народ остаје доследан Ататурковом путу, идејама и визији.[26] Васиљ Поповић је Ататурков одлазак видео као одлазак једног од најмаркантнијих вођа народа и државника у савременој историји, сматрао је да се његов историјски значај најбоље види кроз симбол имена који му је доделио турски народ Ататурк или отац Турака.[27] Кроз праћење извештавања о последњим данима Кемал паше, српска штампа је са једне стране узвраћала „турска доброчинства" учињена у данима након атентата у Марсеју, а може се претпоставити да је у неком ширем плану изражавана забринутост, о Турској након Ататурка, из сопственог искуства о Југославији након краља Александра.

---

23 „Ататурк и Краљ Александар": *Политика*: 12. 10. 1938: 1.

24 „Та Југославија постала је једна јака држава на Балкану, и Срби су имали право да створе једну такву државу, јер су то и на делу показали. Познато је, да су Аустрија и Мађарска напале Србију упутивши против ње готово толико војске колико је она имала становника. Према оним огромним армијама, овај малени народ заузео је мушки став. Сукобио, и свуда, на свим тачкама, где је располагао приближно истим снагама своје је непријатеље сталоно побеђивао, наносећи им срамоту. Онамо пак где му је био немогућно одолевати навали непријатељској он је се, стопу по стопу повлачио, тако да је био приморан целу своју земљу напустити и препустити је непријатељу. Ова војска, који су саставили синови Српског народа као и они државници и великани који су управљали судбином Народа, тиме ни у колико нису били обесхрабрени и обезнадеждени. И сада чак кад им ни педља земље није остало у рукама они су рекли: „Хоћемо да останемо један частан народ!". И остали су. Ето, последице те решености је то што данас видимо место малене Србије велику Југославију." (Teodosijević 1998: 26).

25 „Ататурк и Краљ Александар": *Политика*, 12. 11. 1938: 2.

26 „Отац Нове Турске и Турака као нације": *Политика*, 12. 11. 1938: 1.

27 „Историски лик Кемала Ататурка": *Политика*, 13. 11. 1938: 2.

СЛИКА ТУРАКА

Промена наратива и идеализација Кемал паше, за последицу је имала и известан степен покушаја позитивније перцепције самих Турака. Ипак и поред извесне промене кроз писање дневних листова може се видети стварање извесног врсте амбивалентног става у српској јавности, услед трајних негативних стереотипа према Турцима. Без обзира на то, може се рећи да је перцепција Турака, у српској јавности током тридесетих година доживела веома велику промену у односу на период турско-грчког рата, када су се Турци најопштије речено посматрали кроз призму немилосрдних муслиманских освајача са Истока (Đurđević 2022: 137-158), када су се поново сагледали кроз призму другости, када је Турчин поново постао оно друго *„par excellence"* (Jezernik 2010: 9).

Модернизација Турске, спроведена под вођством Мустафе Кемала Ататурка, у писању београдске штампе истицана је пре свега као она модернизација која је спроведена ради самог турског народа, а у новинским извештајима из тог времена готово увек истицана је дихотомија са Османским царством и удаљеност Турака од цивилизацијских тековина Западне Европе. Удаљеност Турака од цивилизацијских тековина Западне Европе представљана је кроз конструкт празноверице турског народа, коју је Мустафа Кемал Ататурк савладао сопственим државничким способностима. Утемељеност Ататуркових реформи у широким народним масама у писању београдских листова тумачила се кроз два крила турског народа, једно крило турског народа која се одмах одушевило Ататурком, и кроз оно друго крило које није хтело да поскида чалме пред Грцима. Ататурков долазак на власт у српској јавности представљен је као кључан тренутак који је турском народу омогућио да „после вековног батргања у месту, одлучно крене напред".[28] Врло честа конструкција у приказивању прогреса Турака могла се видети и кроз приказе претходно поменута два крила турског народа: „стари Турчин са бројаницама, који чучи пред џамијом, који се довија на сто начина да проклету, наметнуту Ћаурску качкету начини што сличнијом фесу и нови омладинац који немарно пролази поред џамије и жури у модерну европски уређену школу".[29]

У величању лика и дела оснивача Републике Турске, београдски дневни листови нису нужно величали и тековине турског народа у стварању нове турске државе. Утемељеност традиционалних стереотипа о Турцима у српском колективном сећању, увек је у Турцима видела симбол заосталог и неразвијеног Оријента, а посматрање Турака кроз такву призму често није омогућавало препознавање промена кроз које је турски народ пролазио. Ако се са једне стране и препознавала промена коју је доживео турски народ, такав амбивалентан став београдске дневне штампе био је поткрепљен идејом о томе да Турци све дугују Кемал паши. Београдски листови су отворено оправдавали деспостки карактер кемалистичког режима, чиме се имплицитно оправдала и диктатура краља Александра I Карађорђевића. Савременици из Југославије који су боравили у Турској, Ататуркову

28 „Историски лик Кемала Ататурка": *Политика,* 13. 11. 1938: 2

29 „Шест принципа Турске Републике": *Политика*: 24. 10. 1933: 3.

диктатуру тумачили су као „позитивну диктатуру са свим атрибутима улитаризма“.[30] Кроз ове приче савременика који су посећивали Турску, као једна од позитивних особина Кемал паше истицана је његова одлучност да чврстом руком поведе Турке, народ који је он убедио да само одлуке једног човека могу да га поведу напред. У оваквим и сличним конструкцијама око Турака може се видети један од класичних оријенталистичких образаца, о летаргији која је била једна од главних карактерних црта оријенталних народа.[31] Како би се што боље приказао просвећени деспотизам Кемал паше дневни лист *Правда* је у једном од својих текстова цитирао следеће речи Ататурка: „Ја ћу свој народ тако водити донде док он сам не буде упознао свој. Тада ће и моје дело бити завршено“.[32]

Назначена амбивалентност у дискурсу о Турцима, своје варијације имала је и на тему позитивног сагледавања Турака, али треба имати на уму да су и такве варијације као свој примарни циљ имале идеализацију лика и дела Ататурка. Београдска штампа је препознала нови дух у турском народу, дух који је Турцима дао идеју нације и способност да изгради модерну државу у којој је закон стављен изнад сваке врсте моћи и власти. Нови дух Турака првенствено је посматран кроз радикалну секуларизацију турског друштва и ослобађање од утицаја ислама. Огледао се и кроз спољне обрасце турске модернизације, кроз револуцију у промени начина одевања, победи цилиндра над фесом, еманципацији турске жене, победи латинице и турског народног језика, тиме се видело да је Турска нова држава и да је турски народ заувек окренуо леђа прошлости.[33] Нови дух у турском народу, који је био предвиђен да настави Ататурково дело, најпре је у виђен у новим генерацијама Турака, васпитаваних у духу кемализма и реформи.[34] У погледу таквих натписа у београдским дневним листовима, једну занимљиву опсервацију изнео је новинар дневног листа *Време* у интервјуу са Емел Ружди, ћерком турског министра спољних послова Руждија Араса Београду новембра 1933. године Новинар је младу Туркињу васпитану у духу кемализма сагледао из угла еманципације Туркиња, па је изнео следећу опсервацију: *„чудновато је и помислити да је још њена баба носила јашамак, а да није макнула из харема, млада Емел не памти то време, за њу је то све тако страно, она зна само нову Турску“*.[35]

Један од важнијих конструката у штампи током тридесетих година о Турцима, јесте онај који је говорио о заосталости турског народа, али видећи у томе кривицу прихватања арапског писма и културе. Такав конструкт је као своју контратезу имао причу о томе да је турски народ пре прихватања ислама био слободарски, горди, племенити и напредан ратнички народ. Често се наглашавало да је свет у Турцима видео фаталисте и фанатике, али је искључива кривица за то била у „туђинском исламу“ који је убио сваки полет у овом народу.[36] Афирмисање препорода

30 „Нови Цариград“: *Правда*: 5. 10. 1933: 2
31 „Величанствене припреме за прославу десетогодишњице нове Турске“: *Време*: 19. 10. 1933: 3
32 „Кариера Мустафе Кемала“: *Правда*: 4. 10. 1933: 2
33 „Десетогодишњица нове Турске“: *Време*: 26. 10. 1933: 3
34 „Петнаест година Кемалове Турске“ :*Правда*, 24. 10. 1938: 2
35 „Представница модерних Туркиња у Београду“: *Време*: 29. 11. 1933: 2
36 „Кемалисте и исламска верска заједница“: *Политика*: 13. 11. 1933: 6-7.

који се у Турској догодио са силаском Османског царства са историјске сцене и све позитивнија перцепција самих Турака, могли су за циљ имати и извесну рехабилитацију Турака из образаца традиционалне слике истих у српском колективном сећању. У таквој афирмацији препород који је српски народ доживео ослобађањем од власти Османског царства, изједначавао се са преображајем Турака под Ататурком. Крајњи домет такве афирмације, могао је за циљ имати тражење градивног елемента на коме се стварао наратив о пријатељству Краљевине Југославије и Републике Турске, југословенског и турског народа. То пријатељство и ти односи своју кулминацију су управо достизали ових година.

На почетку је напоменута амбивалентност која се исказивала према Турцима, и да је позитивна варијација те амбивалентности као свој примарни циљ имала глорификацију дела и лика Мустафе Кемала Ататурка. Стиче се утисак да је грађен својеврсни култ Ататурка у српској јавности, а да је у зависности од потребе његове идеализације Турчин могао бити стављан у различите калупе амбивалентних варијација београдске штампе. Ако на уму имамо и контекст диктатуре краља Александра током тридесетих година, а нарочито режимски карактер посматране дневне штампе, која је радила на стварању култа краља Александра и његове диктауре, из таквог искуства су се могли изродити и редови хвалоспева о Ататурку у београдским дневним листовима.

Један од честих модела извештавања о Турској и препороду Турака у београдској штампи током тридесетих година био је испраћен кроз приче југословенских држављана, који су путовали у Турску и у штампи остављали утиске са тих путовања. Заједничка карактеристика такве врсте извештаја у штампи тих година, била је та да су аутори истих по правилу истицали истовремено чуђење и дивљење према промени Турака, постављајући сами себи питање да ли је турски народ за мали период био способан да начини такав прогрес. Готово најчешћа синтагма која је описивала турску промену у овој врсти новинских извештаја била је нова Турска и нови турски човек. Истицано је објективна разлика која се десила у физиономији муслимана у целој Турској, у односу на стање пре рата.[37] Посетиоци из Југославије су у турском народу видели нови одисај и сјај, ослобођене жене и мушкарце од „тешких окова верског фанатизма.[38] Будном оку посматрача из Југославије увођење латинице и фонетског писма у Турској, био је један од кључних фактора суштинских промена у турском друштву.[39] Већина ових аутора била је склона оцени да су се идеје и налеча кемализма примили у турском народу, видећи у психологији турског народа преокрет који је донео Ататурк и веру у будућност.[40] Савременици из Југославије били су јединствени у својој оцени да режим у Турској не зависи од личности које га воде, да је сталан и сигуран због чињенице да је дубоко ушао у душу народа.[41]

37 „Муслимани у европској Турској": *Време*: 24. 10. 1933: 2.

38 „Наша примадона г-ца Нури Хаџић названа је у Цариграду Бахри-ханум и позвана је да буде први гост будуће цариградске опере": *Време*, 9. 9. 1936: 4.

39 „Забелешке из нове Турске": *Правда*: 14. 4. 1937: 4.

40 „Утисци из Турске г. Шефкије Бекмена": *Време*. 25.6. 1936: 3.

41 „Муслимани у европској Турској": *Време*: 24. 10. 1933: 2.

У извештајима београдских дневних листова могла се учитати и извесна доза скептицизма према будућности Турске, након Ататуркове смрти. Тако је Смаил ага Ђемаловић у ауторском тексту за дневни лист *Време* говорио о оном делу турског народа, који није прихватао кемалистичке реформе, поготову оне секуларистичке. Овај аутор је конзервативну струју турског друштва оценио као минорну претњу, али као потенцијалну претњу за будућност Турске.[42] Гледано у целини, београдска дневна штампа током тридесетих година није оспоравала велику промену коју је доживео турски народ, али се у њиховим писањима могла учитати и извесна доза скептицизма према трајности и одрживости кемалистичких реформи. Указивано је на извесан опрез због тога што наследство из прошлости, провучено кроз синтагму „оријенталне психологије", може да се измени само у току генерација.[43]

Како би се српској, па тиме и југословенској јавности приближило савезништво између Турске и Југославије, у штами су се могли срести текстови који су у заједничкој српско-турској прошлости настојали да пронађу корене и идеје тог савезништва. Пољски историчар Павел Михлак је у својој анализи слике Турске у Политци, изнео једну веома индикативну опсервацију да у годинама у којима су Југославија и Турска градиле своје односе, попут 1925, 1929, 1933, није доносио детаљније извештаје око обележавања годишњице Кумановске битке. (Michalak 2019: 155-156). Осталих година преовлађујући наратив за циљ је имао слављење краља Александра као ослободиоца од Турака и слављења ове битке као историјске, у назначеним годинама то није био случај. Занимљива је била опсервација, Нецибе Абдрумановића, Турчина из Кичева, поводом уговора о пријатељству између Турске и Југославије потписаног новембра 1933. године. У свом ауторском тексту Абдрумановић је између осталог наглашавао да је идеја о савезништву две државе и народа одувек постојала. Говорио је да су Срби и Србија били поштовани за време турске владавине од стране истакнутих турских личности, а посебно је апострофирао „српско витештво" током Ангорске битке. Истицао је да је у турској души увек постојало посебно дивљење према српском јунаштву, пријатељски и херојски карактер српске војске током последњег рата, као и да Турци никада нису заборавили да им ни Србија ни Југославија, нису ни у једном тренутку подносили „нож под гушу".[44]

Поред анализе самих наратива о Турцима, на станицима дневних листова среће се и велики број текстова, који су са пажњом пратили процес модернизације турске жене. Та еманципација виђења је у склопу укупног процеса турске модернизације и брисања сећања на османско наслеђе. Нова Туркиња сагледана је кроз образац жене ослобођене ропства, која је постала у потпуности равноправан члан једног друштва у изградњи.[45] Укидање харема и увођење полигамије у Турској, означило је почетак процеса емнципације турске жене. Београдски листови су овај потез Кемала Ататурка, упоредили у односу на оријенталну мистику инстиуције харема код странаца, која је у случају Туркиња значила збацивање старих окова

42 Исто.

43 „Гази Кемал паша": *Време*: 5. 10. 1933: 2.

44 „Југославија и Турска": *Политика*: 29. 11. 1933: 2.

45 „Петнаест година Кемалове Турске": *Време*, 12. 04. 1937: 4.

са њихових леђа. Амбивалентност према Турцима, могла се учитати и у случају турске еманципације жена, где се могло наћи подвучено да патријахални карактер турске породице не дозвољава Туркињама да уживају слободе као жене у Европи тог времена.[46] Варицација ове амбивалентности врло често прави ту категоричку дистинкцију о Турцима као другом, и на оваквим примерима, а не увиђа се и сопствени случај, не сагледава се положај жене у тадашњој Југославији, који се није много разликовао од турског случаја.

Значајни тренуци за разумевање положаја турске жене у међуратној Југославији, биле су посете које су Београду уприличиле славне и познате жене из Турске. Прва у реду тих посета била је посета једине званичне супруге Кемал-паше, Латифе Ханум, априла 1928. године. У склопу своје приватне посете тадашњој југословенској држави, неколико дана боравила је у Београду. Кроз интервјуу дат дневном листу *Време,* похвално је говорила о тадашњој Југославији, а посебно је нагласила радост коју осећа према питању напретка југословенске жене. Поред растанка од Кемал-паше, у својим казивањима истакла је да је он савршенство које је дала „турска раса, да одговара Турцима и да га они поштују и воле".[47] Од ове посете свакако је била значајнија посета Сабихе Гокчен, прве жене борбеног пилота Београду, и једне од усвојених кћерки Кемал-паше, у склопу њене балканске турнеје.[48] На београдском аеродрому приређен јој је свечан дочек, а њену посету и велико присуство жена на београдском аеродрому београдска штампа искористила је да истакне да је то пример феминистичке тезе о равноправности полова. Сабиха Гокчен је у разговору за српску штампу тог времена, нагласила да не постоји разлика у погледу поделе послова на жене и мушкарце, а представљена је као млада Туркиња, чији се авијатичарски подвизи могу мерити и са много искуснијим пилотима.[49]

Домети Ататуркових реформи сагледани кроз поље еманципације жена, нису до краја и у потпуности протумачени у свим својим аспектима, нарочито у погледу чињенице да су жене у Турској добиле право гласа 1934. године,[50] далеко пре него што је то био случај у многим европским земљама, и у Југославији (Томић 1939: 201). Са једне стране, о еманципацији Туркиња у српској штампи, могла су се срести тумачења да оне уживају више права него жене на Западу, али су веома ретки предложци који јасније говоре да им је признато право гласа.[51] По питању еманципације жена, у српској јавности вероватно се желео апострофирати утисак да је положај жена у Југославији, једнак или сличан положају жена у Турској, чиме се желело избећи признање да је некадашњи заостали сизерен отишао један корак даље

46 „Оно што је остало од харема": *Правда*: 19. 10. 1933: 14.

47 „Латифе Ханум, бивша жена Мустафе Кемал паше, у Београду": *Време*: 22. 04. 1928: 5.

48 „Поћерка Претседника Турске Републике авијатичарка г-ца Сабиха Гокчен стићи ће у Београд данас у девет часова": *Политика*: 18. 06. 1938: 2.

49 „Великим војним авионом долетела је у Београд Гца Гекчен, усвојеница претседника Турске Републике": *Политика*: 19. 6. 1938: 5.

50 Архив Југославије (АЈ), фонд 370 (Посланство Краљевине Југославије у Турској-Цариград, Анкара 1890-1945), Ф-39-343-344; АЈ, фонд 411 (Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду), Ф-1-70.

51 „Свега десетак година после укидања ропства жене мушкарцу": *Време*: 9. 12. 1934: 7.

у односу на српски случај еманципације жена.[52] Писања међуратне феминистичке штампе о афирмацији женског права гласа у Турској[53], представљено је као доказ да су жене у Југославији зреле и спремне да ступе у акцију на политичком пољу. Турски случај представљен је као јединствен пример, како је од харемске робиње направљен човек, у чему је по њима била и тајна турског напретка, Турске чијег се ропства Србија тек недавно ослободила.[54]

ЗАКЉУЧАК

У складу са развојем југословенско-турских односа у периоду између два светска рата, мењао се наратив о Турској, Турцима и оснивачу ове државе Мустафи Кемалу Ататурку у српској јавности. На основу писања београдских дневних листова, уочава се да је промена тих наратива пратила узлазну путању развоја међудржавних односа, који кулминацију доживљавају са посетом краља Александра I Карађорђевића Истанбулу у октобру 1933. године и његовом првом и једином сусрету са Кемал-паше. Непосредно пре, али и након тог сусрета београдски дневни листови почели су постепено да граде мит о нерасикидвој повезаности два владара, и блиском пријатељству, иако је то био једини сусрет двојице државника.

Услед сличности у биографијама два владара и чињеници да су обојица имали сличан систем управљања својим земљама, београдска штампа кроз своје писање током тридесетих година ствара известан култ Мустафе Кемала Ататурка у српској јавности, што је допринело његовој великој популарности у тадашњој Краљевини Југославији. Услед прављења тог култа, мењао се и наратив о њему у односу на период рата са Грчком, када је та иста штампа у њему увиђала новог турског и муслиманског освајача са Истока. Настанак нове Турске, виђен је као његова искључива заслуга, без њега у виђењима српске штампе, Турска би остала ослабљења и ратом разорена држава, без икакве могућности напретка.

Промена наратива о Ататурку, изискивала је и промену традиционалних перцепција самих Турака. Ипак на тој страни, српска штампа показала је отворен амбивалетни став према томе колико су Турци били у могућности да се промене. Тај амбивалентни став своје упориште на једној страни имао је у спољним обрасцима турске модернизације, али друга страна те амбивалентности изражавала се кроз традиционалну перцепцију Турака, и сумње да су они били способни да прихвате све замахе модернизације без Ататурковог патроната. Кроз такве обрасце српска штампа је истовремено настојала да упоређујући „турско чудо“ са напретком саме Југославије, истакне да је Краљевина Југославија одавно надмашила свог некадашњег

52 Ако се и говорило о женском праву гласа, то питање је остајало споредно у извештајима београдских дневних листова. Тако се у извештају дневног листа *Време* о парламентарним изборима у Турској фебруара 1935. године, истиче интересантност тих избора зато што жене гласају по први пут, а да за то дугују Ататурку; „Турска је изабрала Велику народну скупштину“: *Време:* 9. 2. 1935: 3.

53 Делегација југословенских феминисткиња учествовала је на Конгресу Интернационалне алијансе за женско право гласа у Цариграду априла 1935. године; Милена Ј. Атанацковић, „Конгрес Интернационалне алијансе за женско право гласа у Цариграду“, *Женски йокреш*, Мај-јуни 1935.

54 *Ženski pokret*: Септембар-новембар 1935: 110-111.

оријенталног освајача, и још одавно у имагинарној географији „цивилизована, европска држава". Кроз импликовање те другости, заправо су се изражавали страх и сумња, да ли је југословенска држава у том тренутку, заиста била напреднија и развијенија у односу на Турску, и у коликој је мери заправо била европска.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 370: Посланство Краљевине Југославије у Турској-Цариград, Анкара 1890-1945; фонд 411: Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду

МЕМОАРИ

Meštrović 1969: Ivan Meštrović. *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb: Matica hrvatska

ШТАМПА

Време, 1928, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937.
Женски покрет, 1935.
Политика, 1933, 1934, 1938.
Правда, 1933, 1934, 1937, 1938.

ЛИТЕРАТУРА

Виријевић 2018: Владан Виријевић. *Југословенско-турски економски односи 1918-1941*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Кадијевић 2010: Александар Кадијевић. „О архитектури југословенског посланства у Анкари", *Наслеђе*, 11 (2010), Београд: Завод за заштиту споменика културе, 55–70.

Светковси 1938: М. Светковски. *Ататуркова Турска*. Београд: Балкански институт.

Танасковић 2008а: Дарко Танасковић. *Ислам: доктрина и живот*. Београд: Српска књижевна задруга.

Тодоровић 1973: Десанка Тодоровић.„Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)", *Balcanica*, IV (1973), Београд: Балканолошки институт, 265–289.

Томић 1939: Зоран Св. Томић. *Камал Ататурк – творац нове Турске*. Београд: Планета.

Чорбић 2023: Душан Чорбић. Улога османског наслеђа у процесу националног конституисања на Балкану", *Перспективе политичких наука у савременом друштву*, пр. А. Матијевић, Н. Спасојевић, Београд: Институт за политичке студије, 2023, 403–417.

Bakić Hayden 2006: Milica Bakić Hayden. *Varijacije na temu "Balkan"*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Đurđević 2022: Sava Đurđević. „Interpretacije nasilja u jugoslovenskoj štampi: Grčko-turski rat i razmena stanovništva", *Reprezentacije nasilja u Jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća,* ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022, 137–158.

Giomi 2018: Fabio Giomi, „Domesticating Kemalism: Conflicting Muslim Narratives About Turkey in Interwar Yugoslavia", *in: Nostalgia, Loss and Creativity in South-East Europe*, ed. (Catharina Raudvere), Basingstoke: Palgrave Macmillan , 2018, 151-187.

Jezernik 2010: Božidar Jezernik. *Imaginarni Turčin*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Hakov 2011: Džengiz Hakov. *Istorija savremene Turske*. Prizren: Baltam.

Kürt Güveloğlu 2012a: Gülşah Kürt Güveloğlu. „SHS ve Yugoslavya Krallığı'nın Türkiye ile Diplomatik İlişkileri (1923–1938)", *Türkiye-Sırbistan İlişkileri* (ed. Yeliz Okay – Tuncay Babalı), Istanbul: Doğu Kitabevi, 143–190.

Kürt Güveloğlu 2015b: Gülşah Kürt Güveloğlu . „Marsiliya Sulikastı (Yugoslavya Kralı Alekesner'in Öldürmesi) ve Türkiye'deki Yankıları 9 Ekim 1934", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 57 (2015), Ankara: Ankara Ünivesitesi, 249-269.

Milosavljević 2002: Olivera Milosavljević. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Michalak 2019: Pawel Michalak. „The Image of Turkey in the Public Discourse of Interwar Yugoslavia During the Reign of King Aleksandar Karađorđević (1921-1934) According to the Newspaper „Politika", *Nauki Spoleczne*, 24 (1/2019), 143–166.

Said 1996: Edvard Said. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Teodosijević 1998a: Mirjana Teodosijević: *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*. Beograd: Nea.

Sava D. ĐURĐEVIĆ

MUSTAFA KEMAL ATATURK AND THE TURKS IN THE SERBIAN PUBLIC DURING THE THIRTY YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary

In accordance with the development of Yugoslav-Turkish relations during the thirties of the twentieth century, and the close friendship between King Aleksandar Karađorđević and Turkish President Mustafa Kemal Ataturk, the Serbian press reported a lot about Turkey. In its reporting, the Serbian press popularized the image of Ataturk, comparing him to King Alexander. At the same time, in its reporting on Turkey, the press presented an image of the change of the Turks themselves, but in an ambivalent tone, which stemmed from the traditionally negative image of the Turks, shaped during the Ottoman rule in the Balkans.

Key words: Ataturk, Kingdom of Yugoslavia, Turkey.

Рад је предат 30. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94:355.425.2(497.11)"1941/1944"
351.74:929 Јовановић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46885

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МИЛИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ (1905–1984) САРАДНИК ОКУПАТОРА И/ИЛИ САРАДНИК КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ: ПРИЛОЗИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ БИОГРАФИЈЕ**

Апстракт: Рад обрађује биографију Миливоја Јовановића (1905 – 1984), полицијског службеника, шефа Опште полиције у Београду у међуратном периоду и шефа Одељења специјалне полиције на почетку Другог светског рата. Специјална полиција се првенствено бавила хапшењима и ислеђивањима комуниста, а Јовановић је на овој функцији остао до јула 1941. године да би након тога био премештен у Инспекторски одсек у коме је радио до марта 1944. године. За време његовог службовања током Другог светског рата донета је одлука о евиденцији Јевреја, а Јовановић је био и стални члан комисије које је одлучивала о категоризацији логораша на Бањици. Мање познат податак из његове биографије је да је током рата, али и пре њега помагао појединим комунистима да избегну рације или их је ослобађао затворске казне. Због тога је био ослобођен од стране ОЗНЕ након рата и није издржавао казну као „сарадник окупатора". У овом раду смо на основу релевантне литературе и архивске грађе, као и грађе које нам је дала породица Миливоја Јовановића, настојали да расветлимо пре свега тај аспект деловања Миливоја Јовановића током Другог светског рата.

Кључне речи: Миливоје Јовановић, биографија, Специјална полиција, Други светски рат, комунисти, колаборација.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈАТА УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА ДО ОСНИВАЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ

Управа града Београда, основана је у 19. веку, када је 1806/1807 године, Јаков Ненадовић почео да врши функцију команданта вароши Београда, а уједно и обављао послове из управно-полицијског делокруга. Њено континуитет можемо пратити од 1828. године, а званичан назив Управа вароши Београда уведен је 1870. године (Божовић 1995: 23). Ова институција је наставила да постоји и након Првог светског рата, а непосредно после ослобођења је имала два одељења: административно и саобраћајно. Посебном Уредбом из 1920. године, реформисано је Устројство Управе

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

града Београда и тада су поред постојећа два установљена и два нова одељења: одељење јавне безбедности и одељење опште полиције (Божовић 1995: 88).

Када је у августу 1920. године КПЈ остварила значајан успех на локалним изборима у Београду било је то упозорење политичком врху Краљевине СХС о све већем политичком утицају комуниста. Власти Краљевине СХС настојале су да зауставе успон КПЈ (Ристановић 2019: 50), а Управи града припао је задатак да спроводи репресивне мере против комуниста и њихових следбеника (Божовић 1995: 88). Седам месеци након избора донет је Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, који је још више пооштрио одредбе прописане „Обзнаном" означавајући комунисте као „дефетистички елемент јер руше ауторитет власти, раде на разбијању државе, шире тенденциозне и лажне вести, позивају војску и народ на непослушност" (Николић 1990: 87). Отпочело је хапшење комуниста, који су махом спровођени у главни полицијски затвор, познат под називом „Главњача", на данашњем Студентском тргу који је имао два дворишта – једно за криминалце, а друго за политичке хапшенике, међу којима је највише било комуниста. Сваки кварт такође је имао свој затвор (Божовић 2014: 30). Упркос ригорозним мерама власти, комунистички илегалци су наставили да агитују против система, и то првенствено међу радничком класом и студентском омладином, учествујући у организовању штрајкова, демонстрација, штампајући прогласе и пароле и оснивајући различите секције и удружења (Марјановић 1964; Дамјановић 1966; Vasić 1977).

Нова уредба са законском снагом о Управи града Београда у Краљевини Југославији, донета је за време Шестојануарске диктатуре, тачније 14. јануара 1930. године. Уредба је прописивала да је Управа града Београда подређена министру унутрашњих послова. Она је обухватала територију општина Београд, Земун и Панчево, а установљена је нова подела на следећа одељења: Административно, Одељење опште полиције (које је имало улогу политичке полиције), Одељење кривичне полиције, Одељење саобраћајне полиције и Одељење техничке полиције (Матијашевић 2017: 67). Без обзира на политичке промене које су се одвијале у међувремену, оваква структура је наставила да функционише до почетка Другог светског рата.

За време владе Милана Стојадиновића и промене спољнополитичке оријентације (окретање ка Немачкој и Италији) дошло је до сарадње Управе града и немачке полиције. Године 1937. постигнут је и званични споразум о сарадњи, након чега је уследила размена полицијских делегата између Југославије и Немачке. У Југославији су од тада боравили и били веома активни немачки обавештајци, прикривени дипломатским и делегатским дужностима, међу којима су највише утицаја имали Ханс Хелм, официр Гестапоа, и Карл Краус, СС-мајор, један од организатора шпијунаже (Божовић 1995: 203).

Након бомбардовања Београда 6. априла 1941. године престала је да функционише и Управа града у којој је настало расуло, а у граду је до доласка Немаца владало безвлашће (Божовић 2014: 30). По увођењу окупационе управе задатак да успоставе поново полицијски систем, који ће се у великој мери ослањати на домаћу полицију, имале су Ајнзацгрупа Полиције безбедности и Службе безбедности надлежна за Југославију и у оквиру ње Ајзанцкоманда надлежна за простор окупиране Србије (Туцовић 2021: 85). Напред поменути Ханс Хелм и Карл Краус добили су

под окупационом управом нове улоге. Ханс Хелм је постављен на чело београдске испоставе Гестапоа, тајне државне полиције, док је Карлу Краусу поверено управљање новоформираном Оперативном командом полиције, која је била подређена оперативној групи за Југославију (Koljanin 2011: 147). Немачка полиција је имала до 1942. године две засебне организације: БДО која је била полиција за одржавање реда, а на чијем челу је био генерал-мајор Андреас Мај и БДС која је била полиција безбедности и СД обавештајне службе, на чијем челу је најпре био др Вилхем Фукс.[1] До реорганизације је дошло почетком 1942. године именовањем Аугуста Мајснера на место вишег вође СС полиције и када су обједињене ове две организације. У јануару 1942. године дошло је до још једне измене када је Емануеле Шефер, преузео дужности које су претходно водили Хелм и Краус (Ристановић 2020: 53).

Што се тиче Управе града Београда (УГБ), конфузно стање је кратко трајало. Хелм и Краус су 19. априла обавили састанке са Драгомиром Јовановићем, који два дана касније, 21. априла именован за „изванредног комесара" Београда, позицију која је обједињавала функцију управника града и председника општине (Туцовић 2021: 86). Надлештво Београдске полиције је поново успостављено, а наредбом озваниченом 25. априла прописани су организација и делокруг рада.[2] Полицију-Београда су чинила три одељења: Административно, Специјална полиција и Кривична полиција (Божовић 1998: 110). Поред ова три одељења постојала су још и месна полиција, полицијска стража; Збор полицијских агената, као и четири одсека: Финансијски, Централна пријавница, Техничка полиција и Одсек за чување морала (Божовић 1998: 110). Функцију подручних органа вршило је 16 квартова и два полицијска комесаријата железничке и парабродске полиције. УГБ је имала надлежност над територијом Општине града Београда и на територију 10 околних општина (Великомокролушке, Вишњичке, Жарковачке, Железничке, Јајинчке, Кнежевачке, Кумодрашке, Маломокролушке, Мирјевске и Ресничке). Ван надлежности УГБ остали су Београд, Земун и општина Бежанија, док је Управа града је била непосредно подређена комесару унутрашњих послова (Божовић 1998: 110).

Задужење над пословима заштите личне имовине, мира и спокојства грађана, сузбијање криминала и хапшење починилаца криминалних дела припало је Одељењу кривичне полиције, док је у делокруг рада Месне полиције спадало прегледање пијаца, осталих јавних места, локала и слично. Контролу јавног саобраћаја вршило је Одељење саобраћајне полиције, док је Одељење полицијске страже обављало позорничку службу, вршило поједине послове дежурства, подносило пријаве о преступима и приводило починиоце (Божовић 2014: 33). Збор полицијских агената УГБ је било једно од најважнијих тела јер су се агенти распоређивали у складу са потребама службе по осталим одељењима. У јуну 1941. године УГБ је располагала са 12 поднадзорника и 29 агената, већином оних који су радили на тим местима и пре почетка рата и прошли одговарајућу обуку и проверу (Ристановић 2020: 57).

Полицијски квартови су пак представљали административне јединице са јасно ограниченом територијом на којој су деловали. Сваки од квартова је имао своје седиште где су се издавале путне исправе, пријављивали станари и водили ухапшеници.

1 Историјски архив Београда (ИАБ), ГЕСТАПО, МГ–XXI/226, 1.

2 ИАБ, II–1/29, В–4, Збирка наредба и упутстава бр. 1, Издање Општине града Београда 1941.

На челу кварта био је старешина кварта, који је вршио контролу и распоред својих службеника. Старешине квартова су биле задужене и за послове одржавања реда и мира, вођење евиденције становника и друго, а била им је дужност да сарађују са немачким окупационим властима.[3] Запослени у квартовима били су старешина кварта, један или више чиновника, официр, полицијски агент УГБ и стражари. Сви квартови имали су Кривично, Извршно и Архивистичко одељење. Имали су могућност да ухапсе сумњиве, али су их могли задржати 24 часа, које су упућивали даље надлежним полицијским органима или су пуштани на слободу.[4] У јуну 1941. године укупан број стражара који су радили у квартовима био је 350 док је у истима радило 15 официра. Стражари су редовно патролирали београдским улицама, у двочланим групама, од којих је један члан обавезно носио оружје са собом. Заједно са њима агенти који су припадали Збору полицијских агента у цивилу су вршили полицијско-управну службу.

Контролу над железницом, железничким пругама и станицама, вршио је Комесаријат железничке полиције. Комесаријат паробродарске полиције контролисао је ток Саве и Дунава, укључујући контролу над пловним објектима на територији окупираног Београда. На челу комесаријата били су полицијски комесари, а у ова два комесаријата вршило је службу 15 агената (Ристановић 2020: 58). Одмах по окупацији поново је успостављена жандармерија која је придодата Министарству унутрашњих послова и вршила је функцију органа државних власти, задужена за јавну безбедност у градовима и у унутрашњости (Димитријевић 2011: 18). Управа града Београда имала је своју стражу која је бројала 831 стражара и надзорних чиновника у јуну 1941. године и била у колаборацији са окупатором. До промена је дошло када је 3. марта 1942. године формирана Српска државна стража, која је преузела функцију од жандармерије и била је непосредно потчињена Управнику града (Димитријевић 2011: 177).

Специјална полиција имала је посебно важну улогу. Она је настала на темељима Опште полиције која је постојала у међуратном периоду, а чији су службеници четвртог одељења били најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ (Ристановић 2019: 364).[5] Идејни творац овог одељења које је суштински вршило функцију политичке полиције, био је Драги Јовановић. Ингеренције овог одељења биле су: одржавање државног поретка и безбедност, праћење политичког и друштвеног живота, вршење надзора над сумњивим лицима, контрола рада удружења и одржавања скупова, контрола штампе, пријављивање домаћих и страних држављана, одобравање разних приредби (Божовић 1995: 198).

На основу Правилника од 20. октобра 1941. године установљени су следећи одсеци Специјалне полиције: I - административно-иследни, II - за унутрашњу политику и сузбијање саботажа, III - за странце и пограничну службу, IV - сузбијање комунистичке акције, V - за удружења и штампу, VI - централна пријавница, VII - одсек

3 Исто.

4 ИАБ, 1886, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и народноослободилачког покрета, МГ 4224/626, Предмет Сергија Голубјева.

5 Према исказу Сергеја Голубјева, Специјална полиција је добила назив због психолошког ефекта који је требало да изазове код становништва, односно тежње да заплаши (Исто).

за Јевреје и Роме. Осим њих постојало је још и Одељење полицијских агената и Картотека.[6] Миливоје Јовановић, предратни шеф Одељења опште полиције са дугогодишњим искуством који одмах приступио организацији Специјалне полиције према посебном „Распореду рада у Одељењу специјалне полиције УГБ". За свог заменика одредио је полицијског комесара Анђелка Божиновића, док је вођење административних послова, вршење провера и вођење истрага поверио приставу УГБ Боривоју Митровићу. За шефа картотеке поставио је Јанка Јанковића, а писара Пасквала Богдановића задужио је за припремање и достављање дневних и периодичних извештаја одељења. Формиран је одсек за Јевреје који је поверен полицијском комесару Јовану Николићу и писару, Николи Николићу. Надзор над распуштеним политичким партијама додељен је писару Јосифу Вучинићу, а контрола друштава и удружења као и штампе приставу Радосаву Стожинићу и приправнику Александру Јеловцу. Канцеларијско управни чиновник Казимир Магашић и писар Ђура Трипковић били су задужени за сузбијање стране пропаганде и проверавање и привођење лица по тражењу немачких власти. За руковођење пословима пријављивања и одјављивање странаца одређен је комесар Жарко Марковић (Божовић 1995: 61). На челу Специјалне полиције у току Другог светског рата најдуже се задржао Илија Паранос.

Руковођење најбројнијом групом Специјалне полиције поверено је Божидару Бећаревићу.[7] Њен је посао био: сузбијање комунистичке акције и пропаганде, проналажење и хватање комуниста, ислеђивање њихове кривице и кажњавање. Од помоћника помагали су му: Стеван Штерић, Радосав Радан Грујичић и Бранислав Божић док је руковођење агентима додељено Миодрагу Миленковићу (Божовић 2014: 61). Главне активности Специјалне полиције у пракси биле су откривање и хапшење комуниста као и њихова ислеђивања у чему је имала „одрешене руке", док је по питању ислеђивања Јевреја или свештенства Српске православне цркве одлучујућа улога припала Гестапоу. По својој суштини Специјална полиција је била орган Гестапоа, а њени агенти сарадници немачког окупатора. Редовно, сваког дана Специјална полиција подносила је дневне рапорте Управнику града о свему важнијем у пословању. У његовом кабинету ови су извештаји превођени на немачки језик и он их је подносио Војном заповеднику за Србију. Што се тиче Гестапоа њему је Специјална полиција подносила од извештаје о појединим питањима која су ову установу из различитих разлога интересовала. Ови извештаји су у прво време подношени на српском језику, а касније на немачком. Гестапо је пак достављао Специјалној полицији податке о комунистима, а она је даље настављала истраге.[8]

---

6 ИАБ, УГБ, СП, К–589, Правилник о организацији и раду у Одељењу специјалне полиције.

7 Божидар Бећаревић (1910 – 1950) рођен у Десимировцу поред Крагујевца. Отпочео је своју полицијску каријеру 1932. године. Био је најпре шеф политичког одељења у Крагујевцу, помоћник комесара пограничне полиције у Котериби. Године 1940. долази на рад у београдску полицију. За време окупације постао је шеф IV „антикомунистичког" одсека Специјалне полиције, и на тој дужности остаје све до 4. октобра 1944. године, када је побегао из земље. Државна комисија за ратне злочине ДФЈ га је 1945. године прогласила ратним злочинцем. (Ћирковић 2009: 57).

8 ИАБ, фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губареву, Записник о наставку саслушања Божидара Бошка Бећаревића од 7. 06. 1949. године, 14. 07. 1949.

МИЛИВОЈЕ МИЛЕ ЈОВАНОВИЋ

Миливоје Јовановић је рођен 5. фебруара 1905. године у Крупњу, од оца Михаила и мајке Ангелине. Завршио је Правни факултет у Београду 1934. године, а у полицијској служби провео је више од 19 година, радећи различите управно-полицијске послове. У периоду од 1923. до 1926. године био је запослен у Министарству унутрашњих послова где је радио на издавању потврда о држављанству. Потом је након одслуженог војног рока радио у више квартова у Београду као писар, од 1928. до 1931. године. Од 1932. до 1934. године био је Комесар на аеродрому у Земуну, да би потом од 1935. до 1937. године радио као старешина XII кварта и био задужен између осталог и за безбедност чланова краљевског дома приликом изласка ван дворског круга.[9] Био је у пратњи кнеза Павла Карађорђевића на путу у земљи у иностранству (Subotić 2021: 9).

У праскозорје Другог светског рата у Београду његова каријера је кренула узлазном путањом, па је 1938/1939. године био помоћник шефа одељења Опште полиције и у том периоду радио је као главни иследник на првом великом случају, испитивању поводом корупције генерала Ђорђа Јорговића[10], начелника инжењерско техничког одељења Министарства војске и морнарице (Bjelajac 2004:169). Јовановић се добро показао на овом месту, и већ од маја 1940. године именован је за вршиоца дужности Опште полиције.[11] На тој функцији је организовао хапшење појединих припадника немачке обавештајне службе у Београду, али организовао и транспорт и изручење бившег председника владе Милана Стојадиновића, од Илице до Ђевђелије, где су га преузеле британске власти (Ристановић 2021: 1).

Након избијања демонстрација 27. марта 1941. године, био је кратко ухапшен и саслушаван као шеф Одељења опште полиције и на тој дужности га је дочекала окупација (Божовић 1998: 78). У току априлског бомбардовања односно 6. и 7. априла био је на дужности да би следећих 6 дана провео као резервни официр. Непосредно после априлског бомбардовања учествовао је у спаљивању поверљиве архиве, међу којом су се налазили и спискови хапшених комуниста. Већ 14. априла одазвао се на немачки позив припадницима полиције и жандармерије да се врате на своја радна места. На том месту окупио је и своје некадашње сараднике и организовао рад ове установе.

---

9 ИАБ, УГБ ОЗНА–Ј, К–138а, Досије Јовановић М. Миливоје.

10 Ђорђе Јорговић (1883 – 1944) био је инжењерско технички бригадни генерал. Школовао се у Русији, где је завршио Електротехничку школу у Петровграду (1911 – 1914). За време школовања учествовао у Балканским ратовима у Дринском телеграфском одреду, да би се после тога вратио у Русију где је наставио школовање. Учествовао је у Првом светском рату, при Тимочкој дивизији и Трећој армији. Након рата, напредовао је у каријери, 1930. године унапређен је у чин генерала, а од 1936. године био је на функцији најпре в.д. а потом и начелника Инжењерско-техничког одељења Министарства војске и морнарице. Две године касније, против њега и још тројице потчињених покренута је истрага због корупције коју је водио Миливоје Јовановић. Сва четворица су 1. августа 1938. године завршила у притвору, а пресудом Војног суда Јорговић је лишен и војног чина. Преминуо је 1944. године и сахрањен на Новом гробљу у Београду. (Bjelajac 2004: 168 – 169)

11 Исто.

Миливоје Миле Јовановић
(ИАБ, ЗФ, РП и НОП, ј/49)

У времену док је био на челу Опште полиције извршена је, између осталог евиденција Јевреја по наредби Гестапоа - наређено им је да морају носити жуте траке, утврђени су критеријуми ко се све сматра Јеврејином, забрањено им је бављење различитим професијама, одузимана им је лична својина и ограничен приступ јавним местима (Божовић 1998: 138).

У новој реорганизацији Управе града, Јовановић је био именован да буде на челу Одељења специјалне полиције (Божовић 1998: 117). На тој функцији је остао на дужности до јула 1941. године, када је смењен „због недоласка на дужност, нерада и саботажа". Због тога је био конфиниран у своме стану 20 дана (без страже) премештен је у Инспекторски одсек у коме је радио до марта 1944. године (Божовић 1998: 138).

Док се налазио у Инспекторском одсеку, Миливоје Јовановић је прихватио да буде члан Сталне комисије Министарства унутрашњих послова за категоризацију хапшеника у логору Бањица, од тренутка њеног оснивања 31. октобра 1942. године. Ова комисија је имала задатак да разврстава логораше у различите категорије и да одређује њихову даљу судбину укључујући ту и осуде за смрт стрељањем (Божовић 2014: 445).

Ухапшен је марта 1944. године од стране Гестапоа, по реферату некадашњег колеге Николе Губарова „због нерада, саботаже и непријатељски расположеног држања према окупатору." (Божовић 2014: 445). Немамо сачувано саслушање са овог хапшења, па није могуће утврдити ни тачне оптужбе, ни да ли је Јовановић нешто признао и шта полицији. Интерниран је у логор на Бањици од стране СС, 18. априла 1944. године. Било је предвиђено да са другим затвореницима буде депортован у логор Матхаузен, али се то ипак није догодило највише захваљујући

интервенцији пријатеља, али и неорганизованости немачких окупационих власти (Subotić 2021: 10). На Бањици је боравио до 31. јула 1944. године када је пуштен на слободу.[12]

По ослобођењу саслушан је од стране ОЗНЕ, сачуван је записник од 1. децембра 1944. године[13] у коме му је тражено да се изјасни о својој делатности у току рата. У овом записнику се изјаснио да је помагао припаднике НОП-а, као и то да су му поједини чланови уже породице били у НОП-у. Конкретно је навео да му је брат председник НОО за срез рађевски (Крупањ), да му је један синовац присуствовао ко делегат среза рађевског на Првом конгресу Антифашистичке омладине Србије, док су му друга два синовца, која су једно време живела код њега, васпитавана у антифашистичком духу и да су после рата постали запажени у Крупњу у омладинском антифашистичком покрету.[14] Јовановић је у овом исказу понудио и да достави доказе о својој сарадњи са НОП-ом, које нисмо пронашли као део овог досијеа. Међутим, на основу других докумената види се да је Јовановић убрзо пуштен од стране ОЗНЕ, већ 17. децембра 1944. године.[15] Када је наредне године трговачким послом стигао у Љубљану поседовао је све документе потребне да може слободно да обавља своје послове: објаву за улаз у Министарство унутрашњих послова, потврду ОЗН-е за Београд да је био саслушаван и пуштен са потписом шефа I одсека Чила Ковачевића од 27. августа 1945. године, као и потписану отпусницу ОЗН-е за Београд од 17. децембра 1944. године, и дозволу за пут.[16]

Породица Миливоја Јовановића нам је дала документ, заведен руком као досије 555, заправо текст адвоката Миодрага Поповића, који је сачињен након хапшења Јовановића, у коме су наведене услуге које је Јовановић чинио НОП-у непосредно пре као и на почетку окупације.[17] У том списку је наведено само оно што је Миливоје Јовановић чинио посредством адвоката Миодрага Поповића.

Као једна од првих ствари наводи се списак комуниста, који је Миливоје Јовановић доставио Поповићу да га даље проследи. Наиме, у Специјалној полицији је скоро одмах по окупацији начињен списак који је бројао од 200-300 сумњивих лица као комуниста, које је требало ухапсити. На том списку су радили Божидар Бећаревић, Светозар Вујковић, Радан Грујчић и други вероватно укључујући и самог Јовановића који је био шеф одсека Специјалне полиције. Он је информацију о списку пренео адвокату Поповићу са којим је редовно одржавао контакт и понудио да копије, његовим посредством, преда комунистима. Поповић је затим,

12 ИАБ, Уверење издато од стране Историјског архива у Београду да је Миливоје Јовановић био заточеник Логора на Бањици на захтев Ене Мирковић.

13 У досијеу Миливоја Јовановића стоји да је његово хапшење затражено 9. децембра 1944. године и да је званично ухапшен 10. децембра, тако да је могуће да постоји грешка у датуму, тј. да је једна нула изостављена и да је записник са саслушања заправо од 10. децембра 1944. године.

14 ИАБ, УГБ ОЗНА–Ј, К–138а, Досије Јовановић М. Миливоје, Записник са саслушања од 1. децембра 1944, 2.

15 Исто.

16 ИАБ, УГБ ОЗНА–Ј, К–138а, Досије Јовановић М. Миливоје, Затражена потврда података за Миливоја Јовановића.

17 Приватна архива др Јелене Суботић, досије 555, предмет: Миливоје Миле Јовановић, бивши службеник Управе града Београда.

уз сагласност Иве Лоле Рибара и др Ивана Рибара, пристао да узме списак. По списак је крајем јуна 1941. године у Управу града отишао Милорад Феликс (после рата члан Секретаријата друштва „Југославија-СССР“) који га је предао Поповићу, а он га је проследио Ивану Рибару, Иви Лоли Рибару и показао Велибору Глигорићу и др Михаилу Вучковићу, професору Универзитета. Према овом документу Поповић и Феликс су сачували тај списак и предали га октобра 1944. године, потпуковнику Југословенске армије, Чилу Ковачевићу.[18] Нисмо пронашли овај списак, али с обзиром да је управо Чиле Ковачевић потписао и отпусницу из ОЗНЕ за Миливоја Јовановића и да се помиње више сведока који су могли да потврде ово, исказ је био вероватно веродостојан.

У послератним сећањима помињало се да је такав један списак комунистима дотурио и Јанко Јанковић, шеф картотеке који је такође присуствовао овом састанку (Поповски 1954: 34). па је могуће да је таква информација процурела из више извора из Специјалне полиције.

У досијеу даље стоји да је на дан избијања рата између Немачке и СССР, тачније 22. јуна 1941. године Миливоје Јовановић, заказао телефоном састанак са Миодрагом Поповићем и обавестио га је да ће почети хапшења комуниста. То је Поповић пренео тадашњем професору Универзитета Ђури Микијељу, који је о томе известио Иву Лолу Рибара. Јовановић је упозорио такође Рибара да се склони из стана своје сестре где се скривао са још неким комунистима.[19]

Такође је у току лета 1941. године запазио, наводно случајно, у башти неке виле на Топчидерском брду др Ивана Рибара, који се тамо скривао и упозорио га да се склони. Исто је упозорио и Драгана Павловића Шиљу, познатог комунисту пре рата (погинуо 1943. године, борећи се као припадник НОВЈ), кога је срео изнад „Мостара“. Приметивши га Шиља је покушао да се заклони, бришући марамицом лице, али га Јовановић није ухапсио, већ га је упозорио да је у правцу „Мостара“ рација и да не иде тамо.

У току окупације 1942/1943. године, заузео се у Централној пријавници, да сестра књижевника Јована Поповића, која је тада била пуштена из логора на Бањици, добије личну карту захваљујући којој је отишла у партизански одред. Наводно је у том истом периоду понудио Поповићу да то урадити за друга лица, али пошто Поповић тада није имао никакву везу прешао је преко ове могућности.

Други део документа се односи на услуге које је Јовановић чинио појединим ухапшеним комунистима пре почетка Априлског бомбардовања. На списку се углавном налазе лица хапшена током 1939. и 1940. године, а који су у послератној Југославије постали високи функционери. Тако се наводи да је преко адвоката Миодрага Поповића интервенисао да се пусти на слободу Драгица Срзентић, после рата начелница Министарства спољних послова, која је била ухапшена 30. децембра 1940. године, а пуштена како би се спречила шира истрага против „Ботич-а“. Затим, када је због истог ухапшен и Риста Стефановић (после рата вице гувернер Народне банке ФНРЈ) са још два функционера „Ботич-а“, Јовановић је успео да

18 Исто, 1.
19 Исто, 2.

издејствује да им казна затвора буде замењена новчаном. Такође је затворске казне у трајању од по 30 дана заменио новчаним и у случајевима Михаила Ратковића и његовог зета Радомира Јокића, као и у случају познатог књижевника Радована Зоговића.

Јовановић је према овом документу интервенисао да се из затвора пусти Раде Жигић (после рата генерал-лајтнант ЈА у Загребу) и његова сестра који су били ухапшени као службеници Централе за огрев, као и неки студент, Срзентић који је ухапшен због поседовања летка. Затворске казне је ослободио и Илију Шакића радника аеро-индустрије из Земуна који је био ухапшен као члан штрајкачког актива аеро-индустрије. Из затвора је ослободио на интервенцију Поповићеву и брата књижевника Јована Поповића, који је ухапшен у току манифестација 1. маја 1940. године у сукобима са полицијом, због чега је требало да проведе 30 дана у затвору, али је убрзо пуштен. На интервенцију Миодрага Поповића, ослободио је хапшења и Ђуковић Мирка, после рата члана Ревизионе комисије ЦК КПС, јер је на њега гледао као на рођака Поповићевог.

У тексту се помиње да је прогонства ослободио мимо знања Четвртог одсека Машановић Николу и др Моиса Папа из Сарајева као и неког Милаковића (после рата санитетски пуковник ЈА). Интервенисао је и када је дошло до сукоба у удружењу адвокатских приправника, приликом скупштине 1940. године. Наиме, Управа удружења у којој су се налазили тада комунисти, није желела да записник и резолуцију достави полицијском комесару збора Ножићу, због чега су приведени на саслушање. Међутим, Миливоје Јовановић је интервенисао у овом случају и наредио њихово пуштање позивајући се на лош утисак који полиција оставља уколико на тај начин третира адвокатске приправнике.[20]

У овом документу испод појединачно навођених случајева дати су и додатни подаци о особама које могу да посведоче и потврде веродостојност изнетих података. Немамо сачувана њихова сведочења, нити знамо да ли је неко од тих лица позиван на саслушања у ОЗНИ. Ипак, Миливоје Јовановић је кратко задржан, свега 7 дана, није био у затвору, нити у логору, нити је проглашен за сарадника окупатора, што је била судбина многих који су у рату били запослени у државним институцијама, нарочито на тако високим позицијама на којима се налазио и Јовановић. Као једно од могућих разлога помиње се и пријатељство са попом Владом Зечевићем, високим комунистичким функционером, Јовановићем земљаком из Крупња коме је чинио услуге у току рата. Сама чињеница да Миливоје Јовановић иако је био припадник УГБ, организатор полицијских рација и члан Сталне комисије за категоризацију хапшеника, није желео да се придружи својим колегама када су побегли из Београда 4. октобра 1944. године, говори о томе да је имао добрих разлога што се уздао у услуге које је чинио припадницима НОП-а током рата.

Јовановић се запослио у „Трудбенику" после рата, где је радио једно време као административни радник. Ухапшен је поново 1949. године и тада је у затвору провео време од априла 1949. до августа 1950. године. Након изласка из затвора запослио се у руднику, а потом је радио у грађевинском предузећу INPROS, одакле је и пензионисан. Преминуо је у Београду 1984. године у седамдесет деветој години.

20 Исто, 2.

ЗАКЉУЧАК

Бомбардовање 6. априла 1941. године и окупација која је потом уследила, довеле се и до промена у полицијском апарату сада окупиране Србије. Немачки окупатор се у земљи, а и у главном граду ослањао на домаће колаборационисте, углавном полицајце и агенте из међуратног периода, који су се одазвали на вршење своје редовне дужности након капитулације према акту потписаном 17. априла између представника југословенске владе и немачког генерала Максимилијана фон Вајкса (Ристановић 2022: 30). Једна од главних делатности Специјалне полиције, било је сузбијање комунистичке пропаганде и хапшење илегалца. Нарочито након напада Трећег Рајха на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године. Полицијске службе су након њега започеле детаљну потрагу за комунистима на улицама Београда. У овоме је предњачио IV тзв. Антикомунистички одсек Специјалне полиције, као и одсек IV – а Гестапоа на челу са Ериком Винеком (Петрановић 1988: 57). Убрзо је отворен логор на Бањици у који је 9. јула 1941. затворена прва група ухапшених и сумњивих комуниста (Петрановић 1992: 329).

Комунисти су пак покушавали да се убаце у редове Специјалне полиције, Гестапоа и других служби са циљем да сазнају информације тако што би „завербовали" неке од службеника, који су гајили симпатије према њиховом раду или су били против окупаторског режима. Постојало је више таквих лица, која су носила полицијске униформе, а уједно пристајала да помажу ухапшеним комунистима против чије делатности је требало да се боре. Мотиви пружања помоћи су били различити: због патриотских осећања, идеолошких разлога, емпатије према затвореницима, због отпора који се јавио због репресалија окупаторског режима над недужним становништвом или личне процене да ће „комунистичка страна победити".

У том смислу посебно је запажена улога Миливоја Јовановић у току Другог светског рата. Јовановић је био високи полицијски функционер и предратни шеф Одељења опште полиције са дугогодишњим искуством. По окупацији је био један од оних који су одмах приступили организацији Специјалне полиције према посебном „Распореду рада у Одељењу специјалне полиције УГБ". Његова историјска улога није у потпуности разјашњена, нарочито део који се односи на помоћ комунистима на коју се позивао и због које није одговарао ни после Другог светског рата када се ОЗНА разрачунавала са „сарадницима окупатора".

Захваљујући материјалу који нам је доставила породица Миливоја Јовановића, настојали смо да ту улогу у овом раду добрим делом разјаснимо. Истраживање је показало да је Миливоје Јовановић заиста имао одлучујућу улогу у помагању појединим комунистима које је избавио из затвора или упозорио од рација, због чега је и био поштеђен од стране ОЗНЕ на крају рата. Међутим, не би требало заборавити ни његову улогу и одговорност као члана Стално комисије за категоризацију бањичких логораша и шефа Опште полиције која је извршила евиденцију Јевреја, по наредби Гестапоа у тренутку када се он налазио на њеном челу. Из тог разлога, улога Миливоја Јовановића у току Другог светског рата је врло комплексна и битно је да се не процењује и посматра једнострано ни у склопу неких будућих истраживања.

ИЗВОРИ

Историјски архив Београда (ИАБ), ГЕСТАПО, МГ–XXI/226
ИАБ, II–1/29, В–4, Збирка наредаба и упутстава бр. 1, Издање Општине града Београда 1941.
ИАБ, 1886, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и народноослободилачког покрета, МГ 4224/626, Предмет Сергија Голубјева.
ИАБ, УГБ, СП, К–589, Правилник о организацији и раду у Одељењу специјалне полиције.
ИАБ, фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губареву, Записник о наставку саслушања Божидара Бошка Бећаревића од 7. 06. 1949. године, 14. 07. 1949.
ИАБ, УГБ ОЗНА–Ј, К–138а, Досије Јовановић М. Миливоје.
ИАБ, Уверење издато од стране Историјског архива у Београду да је Миливоје Јовановић био заточеник Логора на Бањици на захтев Ене Мирковић.
ИАБ, УГБ ОЗНА–Ј, К–138а, Досије Јовановић М. Миливоје, Записник са саслушања од 1. 12. 1944.
ИАБ, УГБ ОЗНА–Ј, К–138а, Досије Јовановић М. Миливоје, Затражена потврда података за Миливоја Јовановића.
Приватна архива др Јелене Суботић, досије 555, предмет: Миливоје Миле Јовановић, бивши службеник Управе града Београда.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић 1998: Бранислав Божовић. *Београд под комесарском управом 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју.
Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду 1941–1944*. Београд: Завод за уџбенике.
Bjelajac 2004: Mile S. Bjelajac. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
Vasić 1977: Miroljub Vasić. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Дамјановић 1966: Милица Дамјановић. *Напредни покрет студената Београдског универзитета: прилог историји. Од 1919. до 1929. године*, I. Београд: Нолит.
Димитријевић 2011: Бојан Димитријевић. *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941 – 1945*. Београд: Институт за савремену историју.
Koljanin 2011: Milan Koljanin. „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941 – 1944". *Istorija 20. veka*, 3/2011, 143–156.
Марјановић 1964: Јован Марјановић. *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*. Београд: Нолит.
Матијашевић 2017: Мартин Матијашевић. „Организација и методе рада одељења Специјалне полиције Управе града Београда *1941–1945". Култура полиса, 32,* 65–81.
Николић 1990: Коста Николић. *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*. Београд: Институт за савремену историју.
Петрановић 1992: Бранко Петрановић. *Србија у Другом светском рату 1939–1945*. Београд: Војноиздавачки и новниски центар.
Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije*, II. Beograd: Nolit.
Поповски 1954: Тошо Поповски. *У осињаку*. Београд: Борба.
Ристановић 2019: Раде Ристановић. *Облици отпора у окупираном Београду (1941–1941)*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.
Ристановић 2020: Раде Ристановић. *Београдски равногорци: Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду (1941–1944)*. Београд: Институт за савремену историју.

Ристановић 2021: Раде Ристановић. „Невероватна прича о начелнику специјалне полиције". Nacionalist, 12. мај 2021. < Није све као у серијама! Ово је ТАМНА СТРАНА београдске историје: НЕВЕРОВАТНА ПРИЧА о начелнику специјалне полиције (ФОТО) - Националист (nacionalist.rs) >. [9. септембар 2023].

Ристановић 2022: Раде Ристановић. *Београдски комунисти: Комунистички покрет отпора у окупираном Београду: (1941–1944)*. Београд: Институт за савремену историју.

Subotić 2021: Jelena Subotić. *Žuta zvezda, crvena zvezda. Sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clio.

Туцовић 2021: Радосав Туцовић. *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Ћирковић 2009: Симо Ћирковић. *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*. Београд: Просвета.

Ena S. MIRKOVIĆ

MILIVOJE JOVANOVIĆ (1905 – 1984) ASSOCIATE OF THE OCCUPIERS AND/OR ASSOCIATE OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA: APPENDICES FOR THE STUDY OF BIOGRAPHY

Summary

The paper analyses the biography of Milivoje Jovanović (1905 - 1984), a police officer, who for over 19 years performed various police administrative duties in Belgrade. At the beginning of the Second World War in Yugoslavia, he was the head of the General Police, and after the occupation he accepted collaboration in the new reorganization of the Belgrade City Administration. He was appointed as the head of the Special Police Department, which primarily dealt with the arrests and investigations of communists. He remained in this position until July 1941, after which he was transferred to the Inspector's Department, where he remained until March 1944.

A less known fact from his biography is that before and during the Second World War, he helped some communists to avoid punitive raids or freed them from prison sentences. Thanks to the material provided to us by Milivoje Jovanović's family, we have tried to clarify this segment of his work in this article.The research showed that Milivoje Jovanović really had a decisive role in helping some communists, which is why he was spared by OZNA at the end of the war and was not qualified as a „collaborator of the occupiers".

However, we should not forget his role and responsibility as a member of the Permanent Commission for the categorization of inmates in the Banjica camp, which sentenced many to death by firing squad. It should also not be forgotten that he was the head of the General Police at the time when the register of Jews was made by order of the Gestapo. For this reason, the role of Milivoje Jovanović during the Second World War is very complex and must not be analysed and evaluated unilaterally.

Key words: Milivoje Jovanović, biography, Special Police, World War II, communists, collaboration.

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32:929 Бакали М.
323.1(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47042

Оригинални научни рад

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МАХМУТ БАКАЛИ – ПРИЛОГ ЗА ПОЛИТИЧКУ БИОГРАФИЈУ**

Апстракт: У раду је дата скица политичке биографије Махмута Бакалија (1936 – 2006), председника Председништва Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова од 1971. до 1981. године. Бакали је био припадник тзв. ђаковичке групе – функционера Албанаца из околине Ђаковице који су заузимали кључне позиције у покрајини током читавог послератног периода. На чело Покрајинског комитета Косова Бакали је дошао у време проширивања аутономије Косова и суштинског осамостаљивања у односу на Србију. Током његовог мандата покрајина је функционисала као република по свему осим по имену. У овом периоду нарастао албански национализам, постављени су темељи албанског сепаратистичког покрета, одвијала се планска албанизација покрајине и интензивирало се исељавање Срба. Након смене 1981. Бакали је скоро две деценије провео ван званичне политике али је задржао углед и утицај међу Албанцима. Био је члан албанске делегације на преговорима у Рамбујеу 1998, посланик у Скупштини Косова након рата 1999, саветник премијера Косова[1] Агима Чекуа и сведок на суђењу Слободану Милошевићу. На основу необјављених архивских докумената, периодике, мемоаристике и релевантне литературе могуће је расветлити историјску улогу Махмута Бакалија, посебно у процесима који су се одвијали у време док је био на челу СК Косова.

Кључне речи: косовско питање, Махмут Бакали, Косово и Метохија, аутономија Косова, албански сепаратизам.

ПОЛИТИЧКИ ПОЧЕЦИ

Махмут Бакали је рођен је 19. јануара 1936. године у Ђаковици. Потицао је из релативно имућне породице. Махмутов отац и стричеви борили су се на страни комунистичког покрета отпора у Другом светском рату што им је донело повлашћен положај након победе револуције. Отац је добио запослење у Ђаковичком „Житомлину".

* Научни сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Након рата 1999. и потписивања Кумановског споразума дипломатски и правни положај Косова и Метохије постао је предмет спора. Данас, 2023. године, званични назив за ову територију у Републици Србији је АП Косово и Метохија. Истовремено, албанске институције у Приштини су 2008. године прогласиле независност под називом Република Косово. До лета 2019. независност је признало око 100 земаља чланица ОУН, мада око броја постоје спорови. Савет безбедности ОУН је 1999. године донео резолуцију 1244 у којој је СР Југославији признат пуни суверенитет и територијални интегритет, укључујући и Аутономну покрајину Косово и Метохију. Резолуција је и даље на снази.

Махмут је одрастао у Ђаковици где је завршио основну школу и нижу гимназију. Школовање је наставио у Косовској Митровици где је завршио Средњу техничку школу. Студирао је на Машинском факултету у Београду (1954 – 1957?) али према доступним информацијама никада није дипломирао. Скоро деценију касније, 1965. уписао је Вишу школу политичких наука у Београду, где је дипломирао 1967. године. Ова школа је 1968. прерасла у Факултет политичких наука а Бакали је на њему магистрирао 1970. године. Исте године изабран је за доцента на Медицинском факултету где је предавао социологију (Petrović 1996: 11).

Прво запослење добио је у Призрену, у фабрици текстила. Запослио се током студија на Машинском факултету и убрзо постао секретар фабричког партијског комитета. Члан Савеза комунистичке омладине Југославије био је од 1948, а члан Савеза комуниста Југославије (СКЈ) од 1957. године.

Као и многи кадрови млађе генерације пут кроз хијерархију комунистичке партије крчио је у омладинској организацији. За време док је радио у фабрици постао је председник Општинског комитета (ОК) Савеза омладине (СО) Призрен. Године 1961, након тромесечног студијског боравка у САД, на Универзитету у Питсбургу, постао је председник Савеза омладине у Аутономној Косовскометохијској области (АКМО)[2], потом члан Председништва СО Србије и члан Централног комитета (ЦК) СО Југославије. На челној позицији СО Косова и Метохије остао је до 1965. године. За то време сарађивао је и постао близак са Миком Трипалом, утицајним политичарем младе генерације из Хрватске и каснијим предводником Маспок-а, и Душаном Митевићем, новинаром који је у историји остао најпознатији као директор Радио-телевизије Београд 1989 – 1991, у време Милошевићевог успона, чему је у знатној мери допринео (Petrović 1996: 11).

Успон на партијској лествици Бакали је наставио након дипломирања 1967. када је изабран за председника Општинског комитета СК у Приштини. Следеће године, на 6. конгресу Савеза комуниста Србије, изабран је за члана Централног комитета СК Србије (*Ko je ko u Jugoslaviji* 1970: 46).

У овом периоду партијском организацијом у покрајини руководио је Вели Дева (1923 – 2015), кадар нешто старије, ратне генерације. Дева је од 1965. до 1968. био секретар Покрајинског комитета (ПК) за Косово и Метохију а потом од 1968. до 1971. председник Председништва ПК СК Косова, што је била суштински иста функција са новим именом, након промена у уставном систему и партијској организацији 1968. године.

Вели Дева је припадао ткз. ђаковичкој или ђаковичко-скадарској групи комуниста Албанаца. Ову неформалну групу чинило је више од 20 комуниста који су потицали из ђаковичког краја и који су за време Краљевине Југославије емигрирали у Албанију. Тамо су били активни у скадарској комунистичкој групи а на простор Косова и Метохије вратили су се током рата, неки од њих као службеници у албанском окупационом апарату. Припадници ове групе били су најутицајнији

2 Аутономна косовскометохијска област успостављена је 1945. године. Име јој је промењено у Аутономна покрајина (АП) Косово и Метохија након доношења Устава СФРЈ 1963. године. Нова промена имена је уследила након усвајања амандмана на Устав, 1968. године, када је ново име постало Социјалистичка Аутономна Покрајина (САП) Косово.

покрајински функционери Албанци из времена комунистичке Југославије: Фадиљ Хоџа, Мехмет Хоџа, Џавид Нимани, Вели Дева, Џевдет Хамза, Имер Пуља, Исмет Шаћири... (Вукадиновић 2021: 18) Махмут Бакали је био млађи од „изворних" припадника ђаковичке групе. Земљачке и родбинске везе, блискост политике и интереса омогућили су му да временом постане припадник групе и један од њених лидера.

Вели Дева је изабран на чело Покрајинског комитета 1965. уместо Душана Мугоше. Избор је начињен у складу да прокламованом тенденцијом да се подстакне избор Албанаца на руководеће функције у покрајини и покрајинској партији, чиме је требало подстаћи њихову еманципацију и оданост Југославији. Дева је постао први човек партије на Косову али је најутицајнији албански кадар све до друге половине осамдесетих остао Фадиљ Хоџа, такође припадник ђаковичке групе и ратни командант Главног штаба партизанских јединица на Косову и Метохији. Хоџа је утицај темељио на огромној популарности међу Албанцима (важио је за јединог политичара чије су слике ношене на митинзима поред Титових), добрим односима са Титом и са другима из његовог најближег круга.

Фадиљ Хоџа и остали албански кадрови из ђаковичке групе потпуну контролу над покрајином преузели су након Брионског пленума 1966, када су одиграли важну улогу у смени Александра Ранковића и обрачуну са централистичком струјом у СКЈ (Димић 2001: 371–375; Jović 2003: 130–134; Пиљак 2010: 73–95). На разговорима представника покрајине са Титом, 1967. године, председник републике им је обећао „да ништа неће бити као што је било".[3] Суштински, Тито је тражио послушност, оданост и стабилност у покрајини, а заузврат је био спреман да им препусти контролу над њом, у духу конфедерализације који је тада владао у Југославији.

Покрајинско руководство, на челу са Вели Девом, прокламовало је политику економског уздизања покрајине и еманципације Албанаца. Ови процеси су били преко потребни, међутим, у позадини, циљ руководства била је припрема терена за уздизање покрајине у ранг седме југословенске републике-нације.

Албанци у руководству Косова веровали су да ће до републике доћи „политичком еволуцијом", током наредне етапе уставних промена. Међутим, у покрајини је било и оних Албанаца незадовољних што Косово није постало република након уставних промена 1968. године. Незадовољство је ескалирало у масовне, насилне демонстрације 27. новембра 1968. које су захватиле већи део Косова и западне Македоније. Главна парола демонстраната била је „Косово република" (Гаталовић 2018: 165–183).

Демонстрације су угушене интервенцијом милиције и војске. За покрајинско руководство демонстрације су биле политички ударац. Немири су показали да руководство Косова не сме да допусти било какве ексцесе који би довели у питање стабилност Југославије. Све док је у покрајини владао мир, без видних манифестација национализма, међуетничких проблема и сепаратизма, покрајинско руководство је имало одрешене руке да води потпуно самосталну политику.

3 Архив Југославије (АЈ), фонд Канцеларија председника републике (КПР) 837 II-2/532, Делегација АП Косова, 1. 7. 1971.

ПРЕДСЕДНИК ПК СК КОСОВА (1971–1981)

Једна од посредних последица демонстрација била је промена на месту првог човека партије у покрајини. Вели Дева је остао на челу Покрајинског комитета до 1971. године али је сенка демонстрација стајала над његовом каријером. У време великих политичких ломова у Југославији (обрачун са Маспоком у Хрватској, припрема обрачуна са „либералима" у Србији) у покрајини су одлучили да се Дева повуче из политике и „склони" на место директора комбината „Трепча". Уместо њега за председника Председништва ПК СК Косова изабран је Махмут Бакали, 28. јуна 1971. године (*Јединство*: 1981). На функцији је остао 10 година, до 6. маја 1981. године. У међувремену, 1974. године, изабран је за члана Председништва ЦК СК Југославије и члана Председништва ЦК СК Србије. Поред обављања политичких функција, Бакали је хонорарно предавао социологију на Филозофском факултету Универзитета у Приштини.

На први поглед избор Бакалија на чело ПК Косова није био очекиван. Низ ратних кадрова налазило се испред њега на неформалној лествици утицаја у покрајини. Бакали је, међутим, био добро образован и елоквентан. Имао је низ пријатеља на савезном нивоу. Красила га је лична харизма, вештина да придобије саговорнике како међу Албанцима тако и међу политичарима из остатка Југославије. Важио за својеврсног комунистичког бонвивана, који је волео лов и да приређује вечере за политичаре и новинаре, уз косовска вина и песму чувене Неџмије Пагаруше.

Истовремено, Бакали је био одани припадник ђаковичке групе и одлично је балансирао у често компликованим односима у тој својеврсној рођачко-интересној мрежи. Имао је подршку Фадиља Хоџе који је аминовао његов избор на чело Покрајинског комитета. За време Бакалијевог руководства председник Председништва САП Косова био је Џавид Нимани, ратни кадар и још један припадник ђаковичке групе. Главне полуге моћи ипак је држао Бакали, потпомогнут Фадиљом Хоџом који је од 1972. био члан Председништва СФРЈ, а током 1978/1979. и потпредседник државе, што је била формално највиша позиција после Тита.

Ђаковичка група је чврсто држала власт у својим рукама и све до средине осамдесетих нису допуштали да било ко без њиховог одобрења и подршке преузме важнију функцију у покрајини. О стању односа сведочи запис Азема Власија у дневничким белешкама да је „непотизам … поглавље сумрака социјализма. На Косову је ова болест ендемског карактера" (Vllasi 1990: 37).

За време Бакалијевог руковођења ПК Косова Срби и Црногорци су заузимали функције по националном кључу – пропорционално њиховом уделу у становништву покрајине. Стварни утицај ових функционера на дефинисање циљева политике био је мали. Током 1987. радна група оформљена од стране ЦК СКЈ са циљем да утврди одговорност покрајинских политичара из времена седамдесетих за избијање косовске кризе закључила је да српски и црногорски кадрови, Михајло Звицер, Илија Вакић и Мустафа Пљакић, нису у значајнијој мери утицали на обликовање политике која је вођена (*НИН* 1987). То, међутим, не мења чињеницу да су сви Срби у покрајинском комитету активно су подржавали политику Бакалијевог руководства и радили на њеном спровођењу.

Период Бакалијевог руковођења ПК СК Косова био је време суштинског осамостаљивања покрајине у односу на републику Србију, политичке и друштвене еманципације Албанаца, бујања албанског национализма, интензивне албанизације покрајине и постављања темеља албанског сепаратистичког покрета. Део ових процеса био је плански спровођен од стране Бакалија и његовог руководства, други су били толерисани док су неки били нежељени али је изостао одлучан одговор на њих.

Међу плански спровођеним процесима на првом месту била је изградња суштинске и формалне самосталности Косова у односу на Србију. У разговору са новинаром Момчилом Петровићем, почетком деведесетих, Бакали је изјавио да је током свог мандата веровао и да се у пракси понашао као да је Косово самостално (Petrović 1996: 12). Након усвајања уставних амандмана 1971. и Устава СФРЈ, Србије и Косова 1974. покрајине у саставу Србије – Косово и Војводина – стекле су специфичан, двојни положај. Биле су дефинисане као саставни део републике Србије али и градивни елемент југословенске федерације. У Уставу Србије из 1974. (намерно) су недовољно прецизно дефинисани односи републике и покрајина па су они у пракси зависили од политичке климе, равнотеже политичких снага на савезном нивоу и односа међу руководствима (*Ustav SFRJ* 1974: 645–646). Ти односи су били такви да су се руководства у Приштини и Новом Саду у пракси понашала као руководства самосталних република.

У косовском руководству током седамдесетих веровали су да су уставна решења из 1974. прелазна и да ће у наредној фази уставних промена, у складу са прокламованим курсом „децентрализације", покрајина прерасти у републику. Бакали је у разговору са Петровићем изјавио да је посматрао како се развија „вирус конфедерализације" па је веровао да ће у будућој конфедерацији Косово бити независна република (Petrović 1996: 12). Још експлицитнији Бакали је био током сведочења на процесу против Слободана Милошевића пред Хашким трибуналом. На питање о стању у покрајини након усвајања Устава 1974. Бакали је рекао да је „циљ Албанаца био да Косово постане република, попут Хрватске или Словеније" (Suđenje Slobodanu Miloševiću 2004: 362).

Да би овај циљ остварили Бакали и његови сарадници радили су на што већем осамостаљивању Косова у односу на Србију. Са највећим изазовом су се суочили током „случаја Плава књига". Афера је добила по обимном документу, састављеном у Београду, у којем су републички експерти приказали све проблеме у функционисању уставних односа Србије и покрајина, са нагласком на законодавство. Документ је сачињен као аргумент за „појашњавање" уставних одредби, односно њихово преиспитивање (Jović 2003: 253–261; Бјелица 2016: 37–64; Ристановић 2020: 160–180). Представници покрајина реаговали су бурно. На низу затворених седница најужег руководства Србије, током лета 1977, вођен је жесток политички сукоб. Бакали је био изричит: „Тај материјал не може бити основа за развој и за односе у СР Србији, јер могао би да води само ка захтеву за промену Устава, без обзира шта он формално каже овде."[4] Касније је тврдио да је у Плавој књизи

4 Архив Србије (АС), фонд ЦК СК Србије ђ2 кутија (к) 214, Материјали са седница Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаних 30. јуна, 11. и 12. јула 1977, неауторизоване магнетофонске белешке (Строго поверљиво).

видео израз „српског хегемонизма“ (Petrović 1996: 13) и да јој се зато тако одлучно супротставио. Након интервенције Тита афера је окончана у јесен 1977. поразом иницијативе српског руководства.

Јавно прокламовани циљ политике Бакалијевог руководства била је друштвена и политичка еманципација Албанаца. На овом плану је урађено пуно кроз развој свих нивоа школства, оснивање и развој Универзитета, развој привреде… Еманципација Албанаца је била преко потребна али се у пракси она често претварала у опијеност национал-романтизмом и албанским национализмом. У покрајини је спровођена – делом плански а делом и стихијски – политика албанизације: наметања албанског идентитета читавом Косову и брисања свих других идентитета, посебно српског.

Бакали и његово руководство били су свесни нарастања албанског национализма али се томе нису озбиљније супротстављали. За то је било више разлога. Прво, наметање албанског идентитета читавој покрајини олакшавало је очекивано прерастање у републику. Друго, многи функционери су ове процесе подржавали, па чак и подстицали. Коначно, Бакали није желело да јавно призна постојање проблема везаних за албански национализам и сепаратизам, плашећи се да би то могло да стави руководство под политички притисак. Зато је доказе о националистичким испадима скривао, пуштајући тако да национализам буја испод површине.

У званичним документима упућеним савезним институцијама, у обраћањима медијима, као и током директних контаката са Титом и функционерима из других република Бакали је међунационалне односе и безбедносну ситуацију у САП Косово увек приказивао као добру, скоро идиличну. Током састанка са делегацијом из Црне Горе 1975. године, оценио је да је „албанском иредентизму као ретко када раније сужен простор у албанским масама на Косову.“[5] Током Титове посете покрајини, исте 1975. године, међунационалне односе је оценио као повољне.[6] Четири године касније, током последње Титове посете Косову, којој су претходиле доста бурне затворене седнице косовског руководства на којима су забринуто говорили о безбедносној ситуацији, Бакали је пред Титом изјавио: „Свим тим резултатима, који се у нашој Покрајини могу видети на сваком кораку, који се могу осетити на лицу сваког човека на Косову, веома се поносимо и није чудо што их често са поносом истичемо.“ Свестан гласина о дискриминацији Срба, њиховом масовном исељавању и расту активности сепаратистичких група Бакали је у излагању пред Титом узгред прокоментарисао да „неки догађаји у нашој покрајини добијају знатно веће димензије него што би имали кад би се десили негде другде.“[7]

Након избијања масовних демонстрација и покушаја побуне Албанаца у САП Косово у пролеће 1981. оформљена је партијска комисија са задатком да испита рад Махмута Бакалија у ранијем периоду. Комисија је закључила да је Бакали стање у покрајини током седамдесетих приказивао „прикривано и разводњавано“ па се

5 АС, ђ2 ПК СКК ф20, Магнетофонски снимак разговора делегације ПК СК Косова и ЦК СК Црне Горе, одржаног 2. октобра 1975. године у Приштини.

6 АЈ, ф837 II-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, Махмут Бакали, уводно излагање у разговору друга Тита са политичким активном покрајине на Брезовици 3. априла 1975.

7 АС, ђ2 ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Махмута Бакалија.

на основу пружених информација „није могла изградити слика о свој ширини и озбиљности непријатељске активности на Косову".[8]

Бакали и његово руководство су прикривали податке о два велика проблема, који су током осамдесетих избили на површину. Први је био масовно исељавање Срба, подстакнуто интензивном албанизацијом и проблем у међунационалним односима. Други проблем је био раст активности албанског сепаратистичког покрета.

У периоду од 1961. до 1981. из покрајине се иселило око 120.000 Срба, од чега око 70.000 током седамдесетих (Ристановић 2020: 363). Бакали је негирао постојање исељавања под притиском и активно радио на томе да се о исељавању што мање говори. Годинама је одбијао да прими патријарха СПЦ Германа који је желело да укаже на проблеме цркве у покрајини и исељавање Срба.[9] Епископ рашко-призренски Павле, који је упорно писао жалбе покрајинским институцијама због напада на свештенике, монахе, црквену имовину и вернике, у извештајима из покрајине је описиван као „доста екстреман", „конзервативан" и склон да „нереално приказује стање односа на Косову, тврдњама да раде у отежаним условима, да се на њих врши притисак..."[10] Бакали и његови сарадници су успели да 1971. угуше све дисонантне гласове у покрајинском руководству, након обрачуна са српским кадровима Јовом Шотром, Новицом Стојановићем, Милошем Секуловићем и Турчином Кадријем Реуфијем. Након тога контрола информација које су одлазиле из покрајинских институција била је потпуна и ниједан извештај о проблему исељавања Срба није отишао савезним нити републичким органима.

Слична политика је вођена и према албанском сепаратистичком покрету. За Бакалија и његово руководство најважнији задатак је био да не дозволе да било какви извештаји о расту албанског национализма и постојању организованог сепаратистичког покрета оду из покрајине. Руководство није подржавало сепаратистички покрет. Илегалне групе и њихово деловање били су сметња за Бакалијеву политику. У руководству су зато 1979. вагали какав приступ да заузму. Закључили су да је најбоље да прикрију податке о активностима сепаратистичких група јер би јавно признавање његовог постојања могло да им политички нашкоди.

Сепаратистички покрет је током седамдесетих и даље био слаб, разбијен и ограничен на неколико стотина људи. Међутим, игнорисање од стране покрајинског руководства омогућило је да илегалне групе ухвате корен. Ове групе, основане током друге половине седамдесетих, биле су темељ на којем је изграђен покрет из кога је током деведесетих изникла Ослободилачка војска Косова.

Партијска комисија основана након демонстрација 1981. закључила је да су Бакали и његови најближи сарадници у покрајинском руководству имали детаљне податке о расту активности сепаратистичког покрета и нарастању албанског

8 АС, ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија", (Строго поверљиво), Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981.

9 АЈ, фонд Председништво СФРЈ 803 к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. маја 1981, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Лазара Мојсова.

10 АС, Комисија ИВ СР Србије за односе са верским заједницама г21 к159, „Стање и актуелни проблеми у односима између државних органа и верских заједница у САП Косово", септембар 1978. (Строго поверљиво).

национализма. Савезни СУП је након демонстрација 1981. дошао до сазнања да је покрајински СУП имао преко 130 информација и 9 опширних илегално растураних текстова у којима се говорило о постојању илегалних организација на подручју САП Косово. Међу подацима који су прикривани истиче се изјава једног од ухапшених припадника илегалне групе који је на саслушању почетком 1980. рекао да је његова група планирала атентат на Ј. Б. Тита приликом посете Косову 1979. године.[11]

Бакали је лично одлучио да се од савезних органа прикрије постојање низа докумената који су од 1979. стизали на његову адресу и адресе неколицине других покрајинских политичара, а које је упућивала илегална организација под називом „Комунистичка марксистичко-љењинистичка партија Албанаца у Југославији".[12] Касније се испоставило да је то била илегална група коју је организовао радник Службе државне безбедности (СДБ) у Приштини, задужен за праћење рада Универзитета, Авдулах Прапаштица. Мехмет Малићи, покрајински секретар за унутрашње послове након демонстрација 1981, тврдио је да је лично видео информацију о постојању четири илегалне организације која су деловале од 1974, са наведеним именима чланова, њиховим везама са Албанијом, комплетним програмом... По речима Малићија, Бакали и његови сарадници одлучили су да информацију игноришу. Титу је достављен извештај како је на Косову „све мед и млеко".[13]

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У САП КОСОВО 1981. И СМЕНА МАХМУТА БАКАЛИЈА

Масовне демонстрације и покушај побуне Албанаца у пролеће 1981. изненадиле су Бакалијево руководство. Све до ескалације немира, 1 – 3. априла, Бакали је покушавао да умањи озбиљност ситуације, тврдњама да су у питању мањи излив незадовољства дела студената, мотивисан социјалним разлозима.[14] Одлучно је одбацивао тврдње да су демонстрације „непријатељске". На седници ЦК СК Србије, 25. марта, у дану када је дошло до жестоког сукоба демонстраната и одреда савезне полиције у студентским домовима у Приштини, Бакали је иронично изјавио: „Ако је непријатељ на овакав начин то организовао, свака му част."[15]

Након ескалације догађаја, жртава, проглашења ванредног стања и доласка јединица милиције и војске из остатака СФРЈ на Косово како би се смирило стање,

11 АЈ, ф803 к1787, „Нека значајнија безбедносна сазнања о којима СДБ ПСУП САП Косова није информисала ССУП и РСУП СР Србије" (Државна тајна), Материјали са 17. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јуна 1981.

12 АС, ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија".

13 Архив Косова (АК), фонд ПК СК Косова, 151 к156, Заједничка седница Председништва ПК СК Косова и Председништва САП Косова, одржана 1. фебруара 1985, излагање Мехмета Малићија (Строго поверљиво).

14 АС, ђ2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова, одржане 13. марта 1981, излагање Махмута Бакалија.

15 АС, ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија".

Бакали је био приморан на политичку дефанзиву. Југословенско руководство је демонстрације оценило као покушај „контрареволуције", што је била најтежа могућа оцена.[16]

У Приштини је 17. априла одржана конференција за штампу за стране новинаре. Један од новинара директно је питао Бакалија да ли ће поднети оставку на шта је овај одговорио да би то била „опортунистичка малодушност" (*Шта се догађало на Косову* 1981: 46). Ипак, двадесетак дана касније, 5. маја, Махмут Бакали је под великим притисцима поднео оставку на место председника Председништва ПК СК Косова.

Радна група ЦК СКЈ у јулу је завршила извештај у коме је закључено да је Бакали био најодговорнији за избијање кризе у САП Косово.[17] Спочитавано му је прикривање правог стања и приватизација власти која је стављена у руке малог броја блиско повезаних кадрова, који су доносили одлучивали о свему: од циљева политике до усмеравања инвестиција и кадровских решења (НИН 1981).

У годинама даље ескалације косовске кризе југословенском руководству је често замерано што је Бакалију допуштено да поднесе оставку, уместо да буде смењен а његова политика јавно осуђена. „Чистка" Бакалија и његових сарадника у косовском руководству изведена је опрезно и постепено. Бакали је све до лета остао члан Покрајинског комитета.[18] Искључен је тек на јесен, након оптужбе за криволов која је касније одбачена (Petrović 1996: 23). Члан Савеза комуниста Југославије остао је до 12. априла 1983, када је искључен, практично у тишини. Јавност никада није детаљно упозната са грешкама које је починио нити је покрајинско или савезно руководство јавно и детаљно осудило политику која је под њим вођена у покрајини.

Током деведесетих година многи некадашњи комунистички функционери Албанци правдали су се да су демонстрације осуђивали само јер су били приморани. Бакали је успео да изгради својеврсни мит око свог држања током и након демонстрација. Инсистирао је да за догађаје у покрајини никада није употребио термин „контрареволуција", јер је таква карактеризација догађаја касније постала изговор за притиске са републичког и савезног нивоа, и аргумент српском руководству да затражи промену уставних односа. Признавао је да је демонстранте називао националистима, непријатељима и сл, али да никада није изговорио реч „контрареволуција" јер није желео да се ствари уздигну на тај ниво. Тврдио је да је тај термин први изговорио и касније га упорно понављао његов политички противник Азем Власи (Petrović 1996: 22–23).

Доступна документа показује да су Бакалијеве тврдње само делимично тачне Он је заиста све време покушавао да умањи озбиљност догађаја – јер је тако

16 АЈ, ф507 II/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице" (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

17 АС, ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија".

18 АЈ, фонд ЦК СКЈ 507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 23. јуна 1981, неауторизоване магнетофонске белешке (Државна тајна), излагање Николе Љубичића.

штитио сопствену позицију. На 16. седници ПК СК Косова, одржаној 6. априла, изјавио је како су се у покрајини догодиле „непријатељске акције [...] воде ка контрареволуцији" (Говор Махумта Бакалија 1981: 6).

Азем Власи није порицао да је прихватио званичну оцену догађаја и да је често говорио о контрареволуцији. Бранио се да је ову оцену на Косову први изрекао најутицајнији албански политичар, Фадиљ Хоџа, а да је потом осуда „контрареволуције" ишла по инерцији (Petrović 1996: 45).

Након смене Махмут Бакали је добио запослење у покрајинском СИЗ-у (Самоуправна интересна заједница) за науку. Изостао је прогон карактеристичан за неке раније обрачуне са функционерима који су били приморани да оду са положаја, иако је Бакали касније тврдио да се две године налазио у својеврсном полу-слободном стању: стално надзиран и бојкотован од стране дојучерашњих другова.

Намера је била да Бакали у тишини, далеко од очију јавности проведе остатак радног века. Већина бивших партијских другова је, посебно у првим годинама након смене, следила неписана комунистичка правила. Избегавали су сваки контакт са њим па је Бакали навео да га многи дојучерашњи пријатељи нису позвали ни када му је умро отац, некадашњи партизан.

Бакалијева изолација била је далеко од потпуне. Многе смене у САП Косово 1981/1982. догодиле су се само на папиру. У знатној мери задржан је континуитет политике и кадрова, па је Ђаковичка група имала утицај на политику све до избора Азема Власија на чело Покрајинског комитета, 1986. године, када је започео успон његове Лабске групе. До тада, низ нижих кадрова који су дошли на позиције за време Бакалија остао је на положајима. Многи међу њима и даље су подржавали Бакалија. Други су га ценили као борца за националну ствар. Доушници Службе државне безбедности (СДБ) су 1983. извештавали да Бакалија широм Косова у ресторанима дочекују са аплаузом. Једном приликом, почетком 1983. године, у кафани га је угостио Мухамед Мањхоџа, председник општине Пећ. Славили су заједно уз националистичке песме.[19]

Извештај СДБ из 1985. показује да је Бакали из позадине покушавао да утиче на политички живот покрајине суштински играјући двоструку игру. Критиковао је поједине чланове новог руководства као „издајнике народа". Себе је представљао као најоданијег заштитника албанских интереса. Истовремено, покушавао је да успостави везе са савезним руководством у Београду, тврдећи за себе да је искрени „титоиста" и једини политичар који може да одржи мир и ред у покрајини. Потајно се надао да би могао да буде рехабилитован.

Уочљиво је да су се многе тврдње Бакалија, изречене на сусретима са професорима, привредницима, научним радницима, новинарима, итд, мало разликовале од ставова тадашњег покрајинског руководства. Суштински највећа разлика била је у том да се Бакали налазио ван званичне позиције моћи па је могао да наступа отвореније и директније. Карактеристична је његова тврдња да је одбрана уставних односа и самосталности покрајине питање од животног значаја за Албанце, што је

19 Историјски архив Београд, (ИАБ), лични фонд Драже Марковића 2769 к9, Дневничке белешка за 1983. годину, 9. март.

практично истоветна позиција какву је заузело руководство Азема Власија. Бакали је чак помињао „дизање на устанак" како би се Албанци супротставили хегемонизму Србије. Посебно упечатљив део документа односи се на Бакалијеве изјаве у којима је практично сваког ко је сарађивао са руководством Србије називао „издајницима албанског народа".[20]

Нада Бакалија да би могао да буде рехабилитован остала је неиспуњена. Његово име је доспело у медије још једном, у јулу 1987, у данима испуњеним тензијама након тзв. Пленума за Косово ЦК СКЈ. „Борба" је тада известила да је Бакали виђен на Брезовици, у хотелу „Нарцис", како у друштву директора одмаралишта пева националистичке песме … Извештај је био само једна у мору сличних вести, објављених са циљем подизања тензија у време великих политичких ломова (Борба 1987).

Махмут Бакали је званично ван политике остао све до пред крај деведесетих. Незванично се говорило да је био једна од бројних личности са којима се професор Фехми Агани консултовао у време када је писан тзв. „Качанички устав" и албанска декларација о независности Косова (Malići 2014: 284).

Почетком деведесетих најјача политичка опција међу Албанцима постао је Демократски савез Косова, на челу са Ибрахимом Руговом. Бакали је остао ван партије. Многи чланови су му замерали комунистичку прошлост и „колаборацију" са режимом. У алтернативном политичком животу Албанаца са Косова учествовао је најчешће кроз сусрете у приштинској посластичарници „Елида", у центру Боро и Рамиз. Објекат је носио назив по Бакалијевој најмлађој ћерци Елиди, у знак захвалности што је Бакали помогао власнику да посластичарницу пресели из Београда у Приштину 1978. године.[21] Почетком деведесетих „Елида" је заменила хотел Гранд и постала неформално место окупљања албанских политичара, интелектуалца и новинара. Свраћали су Ибрахим Ругова, Фехми Агани, Арбен Џафари, Реџеп Исмаиљи, Аљи Подримаја, Мухамедин Кулаши, Ветон Сурои, Јусуф Буџови, Агим Маља, Али Алију, а повремено и Махмут Бакали (Malići 2014: 191).

Својеврсни повратак на политичку сцену Махмута Бакалија отпочео је 1998. године, по свој прилици на идеју америчког изасланика у СР Југославији, Роберта Гелбарда. У мају 1998. Бакали је био члан делегације Албанаца, предвођене Ибрахимом Руговом, која је у Београду преговарала о мирном разрешењу устанка који је буктао на Косову. Договор није постигнут (Симић 2000: 189).

Годину дана касније Бакали је уврштен у делегацију Албанаца са Косова на преговорима у Рамбујеу, вођеним у фебруару и марту 1999. године. Члан делегације је постао на иницијативу Гелбарда и Кристофера Хила, како би се делегацији симболички дало на легитимности, као и због недостатка политичког искуства практично свих других чланова.[22]

---

20 АЈ, ф803 к1791, „Активности Махмута Бакалија са позиција албанског национализма и иредентизма" (Строго поверљиво), Материјали са 4. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 13. септембра 1984.

21 https://oralhistorykosovo.org/sr/points_of_interests/the-boro-and-ramizi-palace-of-youth-and-sports-3/ (Приступљено 9. 10. 2023).

22 Албанску делегацију чинили су: Азем Суља, Бајрам Косуми, Бљерим Шаља, Бујар Букоши, Едита Тахири, Фехми Агани, Хашим Тачи, Хидајет Хисени, Ибрахим Ругова, Идриз Ајети, Јакуп Красниќи, Мехмет Хајризи, Рам Буја, Реџеп Ђосја, Ветон Суроји и Џавит Халити.

Након рата 1999. године и успостављања албанских институција у Приштини, Махмут Бакали је 2001. изабран за посланика у Скупштини Косова, као кандидат Алијансе за будућност Косова Рамуша Харадинаја. Бакали је био први сведок на процесу против Слободана Милошевића пред Хашким трибуналом, 2002. године. Преминуо је 14. априла 2006. године у Приштини, након краће болести, као саветник некадашњег команданта ОВК и тек изабраног премијера Косова Агима Чекуа. Био је ожењен а иза њега је остала супруга и три ћерке.

БОРАЦ ЗА АУТОНОМИЈУ ИЛИ НЕЗАВИСНОСТ КОСОВА?

Махмут Бакали је инсистирао је да током десет година на челу ПК СК Косово водио „прагматичну политику". Веровао је да је избијање демонстрација зауставило очекивану даљу трансформацију ка републици (Petrović 1996: 19). Занимљив историјски куриозитет је његово писмо државном секретару САД, Лоренсу Иглбергеру, које је написао у августу 1990. Бакали је тврдио да су догађаји на Косову у пролеће 1981. били инсценирани и сумњао је на умешаност совјетске, бугарске и албанске тајне службе, као државне и војне службе безбедности Србије.

Током деведесетих и након рата 1999. Бакали је све чешће тврдио, мање или више директно, да је дугорочни циљ његовог руководства био национално уједињење Албанаца, односно сецесија Косова од Југославије и уједињење са Албанијом. Ове тврдње треба узети са великом резервом. Уочљиво је да је Бакали током разговора са новинарем Момчилом Петровићем овакву тврдњу изнео опрезно и доста неодређено: „Борио сам се, на прагматичном нивоу, да дате историјске околности што успешније искористимо, али никада ме није напустила та идеја, да би уједињење албанског народа више помогло еманципацији албанског човека" (Petrović1996: 18).

Касније, након избијања албанске побуне 1998. и окончања рата 1999. Бакали је у сличним изјавама био много директнији. Међутим, доступни документи указују да су такве изјаве биле начин да се прилагоди новим околностима и да оне немају упориште у политици коју је Бакали у пракси водио.

Циљ Бакалијевог руководства било је стицање статуса републике за Косово, али не и сецесија и уједињење с Албанијом. Сличног мишљења је Шкељзен Малићи, који сматра да је покрајинско руководство у Уставу СФРЈ видело основ за даљу политичку борбу (Malići 2014: 160). Њихов циљ није била борба против институција Југославије већ борба за самосталност Косова – у оквиру тих институција. Проглашењем Косова за седму југословенску републику покрајински руководиоци би учврстили свој положај. У случају уједињења са Енвер Хоџином Албанијом, којом су доминирале моћне породице Тоска са југа, њихова будућност би била неизвесна. Део албанских политичара је свакако сањао о великом националном уједињењу али је њихов конкретни циљ била албанска република у оквиру Југославије, у којој би обезбедили своје и албанске националне интересе. Евентуална борба за уједињење остављана је за нека будућа времена.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
ЦК СК Југославије - 507
Председништво СФРЈ - 803
Канцеларија председника републике – 837

Архив Србије
ЦК СК Србије – ђ2
Комисија ИВ СР Србије за односе са верским заједницама – г21

Архив Косова
ПК СК Косова - 151
Историјски архив Београд
Лични фонд Драже Марковића – 2769

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Говор Махумта Бакалија 1981: *Тековине наше револуције јаче су од сваког непријатеља*. Говор Махумта Бакалија од 6. априла 1981. Београд: Комунист.

Suđenje Slobodanu Miloševiću 2004: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*. Haški tribunal VII/2. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Ustav SFRJ 1974: Ustav SFRJ. Ustavi socijalističkih republika i pokrajina. Ustavni zakoni. Registar pojmova. Beograd: Prosveta.

ШТАМПА

Борба 1987: „Стихови за огорчење", *Борба*, 3. јул 1987.

НИН 1981: „У чему је одговорност руководства", *НИН*, 5. јул 1981.

НИН 1987: „Листа одговорних", *НИН*, 1. новембар 1987.

Јединство 1981: „Махмут Бакали – нови председник", *Јединство*, 1. јул 1981.

ЛИТЕРАТУРА

Vllasi 1990: Azem Vllasi. *Majstori mraka. Zatvorski zapisi*. Zagreb: Globus.

Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији 1945–1969*. Београд: Балканолошки институт.

Гаталовић, 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966-1969*. Београд: Институт за савремену историју.

Димић 2001: Љубодраг Димић. *Историја српске државности. Књ. III. Србија у Југославији*. Нови Сад: САНУ.

Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon i pad Četvrte Jugoslavije (1974.-1990.)* Zagreb: Prometej; Beograd: Samizdat B92.

Ko je ko u Jugoslaviji, 1970*: Ko je ko u Jugoslaviji*, ur. R. Rajović, Beograd: Hronometar.

Malići 2014: Škeljzen Malići. *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Links.

Petrović, 1196: Momčilo Petrović. *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: republiku… Ako može*. Beograd: Radio B92.

Пиљак 2010: Милан Пиљак. „Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја". *Токови историје*. бр. 1 (2010), 73–95.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974-1989*. Београд: Информатика; Нови Сад: Прометеј.

Симић 2000: Предраг Симић. *Пут у Рамбује. Косовска криза 1995-2000*. Београд: Неа.

Petar R. RISTANOVIĆ

MAHMUT BAKALI - CONTRIBUTION TO POLITICAL BIOGRAPHY

Summary

Mahmut Bakali (1936 - 2006) was the president of the Presidency of the Provincial Committee of the Union of Communists of Kosovo from 1971 to 1981. He was a member of the so-called Đakovica group - Albanian communists from the vicinity of Đakovica who occupied key positions in the province of Kosovo during the entire post-war period. Bakali came to power at the time of the expansion of Kosovo's autonomy. During his tenure, Kosovo functioned as a republic in all but name. Albanian nationalism grew, the foundations of the Albanian separatist movement were laid, the planned albanianization of the province took place, and the mass emigration of Serbs intensified.

After his dismissal in 1981, Bakali spent almost two decades outside official politics but retained his reputation and influence among Albanians. He was a member of the Albanian delegation during the negotiations in Rambouillet in 1998, a deputy in the Assembly of Kosovo after the war in 1999, and an adviser to the Prime Minister of Kosovo, Agim Ceku. He was also a witness at the trial of Slobodan Milosevic.

Key words: Kosovo issue, Mahmut Bakali, Kosovo and Metohija, Kosovo autonomy, Albanian separatism.

Рад је предат 1. октобра 2023. године, након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 070.482СЛОГА(439)"2009/2017"
014.3:СЛОГА(439)"2009/2017"
271.222(497.11)-774:655.413(439)"2009/2017"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47281

Прегледни рад

*Александра П. ИСАКОВ**
Политика НМ

*Светислав Ђ. РАЈШИЋ***

„СЛОГА" – ГЛАСИЛО СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ПАРОХИЈЕ СВЕТОГ ПРЕОБРАЖЕЊА ГОСПОДЊЕГ У ДЕСКИ: ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ ПЕРИОДИКЕ

Апстракт: У овом раду обрађује се гласило које је издавала Српска православна парохија Светог Преображења Господњег у Дески, селу надомак Сегедина, у којем су некада Срби били већина, а данас су мала заједница која кроз образовне, културне и духовне установе настоји да одржи свој језик, културу и обичаје. Гласило „Слога" излазило је у кратком временском периоду од девет година и поред текстова који су верске тематике садржало је и текстове посвећене самој заједници у насељима Деска, Вашархељ и Нови Сентиван, као и представљање парохијана са њиховим детаљним животописом. Ови подаци представљају увид у садашњи живот мале заједнице, а кроз приче парохијана и у начин живота мањинске националне скупине у последњих неколико деценија. Ово је и прво гласило које је на српском језику излазило у селима у Мађарској у којима је српско становништво некада било већинско.

Оно представља ванредан напор самог пароха који је приређивао гласило да очува језик, а кроз теме у гласилу и одржи заједницу на окупу кроз информације о појединим њеним члановима.

Кључне речи: Периодика, гласило „Слога", Српска православна парохија Светог Преображења Господњег у Дески, српска мањина, Мађарска, Деска, 2009–2017, Светомир Миличић.

УВОД

Издавачка делатност Срба изван матице представља значајан историјски извор о њиховом начину живота, интегрисаности, настојањима очувања идентитета, али и о појединачним члановима заједнице. То је вишеструко вредно врело сазнања о деловима националног корпуса који дужи или краћи временски период живе у другој земљи и настављају да кроз објављивање књига или периодике негују матерњи језик, обичаје, веру, а кроз издавачку делатност периодике покушавају да повежу заједницу и одрже је на окупу.

Срби на простору Мађарске живе дуже од седам векова, а први подаци о њиховом насељавању тадашње Угарске, потом Аустро-Угарске непотпуни су и непоуздани.

* Докторанд библиотекарства на Педагошком факултету у Сомбору, saska.isakov@gmail.com
** Пуковник полиције и управник Окружног затвора у пензији, доктор историје Цркве и докторанд библиотекарства на Педагошком факултету у Сомбору, prostor.rs@gmail.com

У овом дугом временском периоду мењале су се империје, владари, померале границе, долазило до ратова, револуција, интерних сукоба, што је све утицало да део докумената о њиховом животу на просторима северно од Србије нестане. Историјска грађа је уништавана у ратним пожарима или мирнодопским похарама или је, пак, премештана. Писани трагови о постојању заједнице, њеном организовању, као и начина живота њених чланова, углавном се везују за Српску православну цркву која је вековима била једина национална институција на просторима изван матице.

ДОСЕЉАВАЊЕ СРБА НА ПРОСТОР МАЂАРСКЕ

Присуство Срба у Угарској, односно на простору данашње Мађарске уобичајено се везује за Велику сеобу под Патријархом Арсенијем Чарнојевићем крајем 17. века. Међутим, политичке везе су постојале далеко раније, нарочито у почетку међу властелом. „Veze Srba sa krunom Svetog Stefana otpočele su u XII veku kada se srpska princeza Jelena udala za ugarskog prestolonaslednika, a njen brat Beloš zadobio visoku titulu vojvode, a kasnije i bana“ (Lemajić 2014: 4).

О овом периоду мало је доступних историјских извора, померања становништва не бележе се у документима, који су често и тешки за интепретарцију, како је то навео Сима Ћирковић у студији „Срби међу Европским народима“ (2004: 119-120, 124). Отуда нема целовите историје пречарнојевићевских сеоба.

Као типични разлози сеобе помиње се бежање становништва пред новим освајачима, колонизација простора из политичких циљева коју предузимају виши феудални слојеви, те напуштање земље и одлазак у нове области због глади. „Поред политичких прилика, ратови, глад и помор утицали су, такође, да је народ почео да напушта стара своја огњишта и да се помера у разним правцима“ (Јиречек 1984: 355).

Подаци о присуству Срба у Угарској су посредни и непотпуни. О томе сведочи историја манастира Грабовца, у југозападном делу Мађарске, о коме први записи датирају из 1585. године. Основали су га монаси братства Драговић из Далмације који су потражили ново уточиште бежећи од глади. Манастир је основан на темељима онога што се сматрало грчко-српском православном црквом, а о којој нема ближих података. Монаси братства Драговић сматрали су да је њихов долазак у „унгарску“ земљу привремен, али су их овде задржали грабовачки Срби. Манастир Грабовац је данас један од два жива манастира на територији Мађарске (https://www.serbdiocese.hu/eparhija/manastiri/manastir-grabovac/).

Деспот Стефан Лазаревић био је вазал мађарског краља Жигмунда, за шта је, осим територије Мачве, Београда и Голупца, добио и 34 села око града Дебрецина, трговиште Бесермењ, 15 села и селишта у Сатмарској жупанији, са низом рударских насеља. Јиречек набраја нека од најважнијих поседа које је имао деспот Стефан наводећи руднике сребра и злата у Нађбањи, а најдаље на северу био је његов посед Мункач са тврђавом. Деспот Стефан имао је и у Будиму велику камену палату.

Јиречек наводи и да су миграције ка северу, у Угарску започеле одмах после Косовске битке, а да је краљ Матија, рачунајући на дошљаке као одбрану од Турака, здушно помагао сеобу Срба у јужну Угарску.

> „Исти краљ пише у једном писму папи, од 12 јануара 1483. године, да је за последње четири године пресељено у јужну Угарску на 200.000 душа....Тако је, дакле, јужна Угарска од половине XV века добила физиономију српску. Старији мађарски елемент повлачи се на север, млада мађарска топографска номенклатура ишчезава и поново овлађује српска, далеко старија од мађарске“ (Јиречек 1984: 421).

У време опсаде Смедерева 1439. године један турски одред је опљачкао насеље Ковин, чији становници са женама и децом и имовином коју су могли понети, у страху од поновног упада Османлија, беже у унутрашњост Угарске и смештају се код опустеле цркве светог Аврама на острву Чепел, јужно од Будима (Кисић, Васић 2021: 11, Калић 1994: 174, Ћирковић 2004: 124). Новом насељу наденули су име оног са ког су потекли, Српски Ковин, или Рацкеве у којем се данас налази најстарији живи манастир у Мађарској.

Наша историографија у већој мери се бавила Великом сеобом Срба предвођеном патријархом Арсенијем III Црнојевићем (Чарнојевићем) као једним од битних историјских догађаја и по свом обиму, али и последицама.

> „Срби нису прешли у Угарску као бегунци него као организован народ обухваћен Пећком патријаршијом као националном установом и с патријархом на челу који није био само духовни него и световни вођа народа. Исто тако, они нису населили хабзбуршке територије као уљези већ сту то учинили на позив цара. Тим сеобама ојачан је српски елемент на северу, док су пространа српска подручја на југу услед сеоба и ратних пустошења депопулизована“ (Деретић 2018: 201).

Патријарх Арсеније III Чарнојевић био је у матици свих збивања, пише Деретић, те је и цео народни покрет назван по њему. Повлачећи се пред Турцима цар Леополд I позвао је балканске народе на устанак обећавајући им привилегије. Деретић оцењује да је тај позив историјски акт од врворазредног значаја, јер представља основу српских привилегија у Аустрији.

> „Цар је прихватио српске захтеве и издао 21. августа 1690. године прву српску привилегију. Она представља основу државноправног положаја српског народа у Хабсубршкој монархији све до 1918“ (2018: 202).

Након руско–турског рата од 1735. до 1739. године поново долази до сеобе Срба коју сада предводи патријарх Арсеније IV Јовановић. Ћирковић наводи да није реконструисана и испричана велика хроника сеоба, јер је до сада утврђено да немамо „велику“ сеобу, чак ни она која се тако назива, већ непрегледан број покрета који су спонтани или подстицани (2020: 266).

Подаци о броју Срба који су се напуштали своје домове на простору централне и јужне Србије и полазе ка северу крећу се у непоузданој скали од 30.000 до 500.000 људи. Међутим, аутори дигиталне изложбе о Великој сеоби Срба у Матици српској одржаној 2020. године, Срђан Граовац и Ненад Станојевић наводе да је вероватно у Угарску избегло између 70 и 80 хиљада душа, од чега се само у околини Будима населило око 15.000 људи. То је довело и до тога да се из Старе и Јужне Србије центар српског етничког простора сели у Шумадију и јужну Угарску.

> „Навођењем оваквих података који се налазе у архивским изворима, можемо закључити да извори говоре о главној групацији миграната на челу и око патријарха Чарнојевића која је износила 30.000–40.000 људи, не рачунајући оне хиљаде које су се на путу према Будиму и Коморану задржавале и настањивале по Бачкој, Срему, Источној Славонији, Барањи и дуж Дунава, до ниже Будима. О Великој сеоби Срба из 1690. дуго ће се још, ако не и непрестано, писати у српској и у европској историографији, али број избеглих Срба никада неће тачно бити утврђен. Мишљења смо да је најближа реалности процена великог историографа Илариона Руварца од 70.000 до 80.000 душа избеглих у време Сеобе, а то је за крај XVII века врло импозантна бројка“ (Гавриловић 2013: 175).

Историјска свест о доласку на просторе Угарске, како наводи Марија Илић у свом истраживању „Велика сеоба Срба у колективном памћењу: заједнице памћења и жанрови“ означава се као „фундирајући мит међу Србима у Мађарској, и то посебно у званичној културној (ре)презентацији и институционалном дискурсу цркве, школе, писане културе“ (2011: 215).

Наредни велики талас миграција између Србије и Мађарске текао је двострано у периоду од 1921. до 1930. године када је дошло до неког облика размене становништва између Мађарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Након што је Тријанонским миром повучена граница између две државе, Србима који су остали у Мађарској омогућено је да оптирају, односно да изаберу да пређу на територију Србије где су добијали њиву и кућу у приближно истој вредности, односно величини имовине коју су имали у Мађарској. У својој двотомној студији „Сеоба у матицу”, Гојко Маловић наводи: „1920. године у Мађарској је било 19.000 Срба, у наредној деценији за Србију, односно за оптацију пријавило се 14.000 Срба“ (2010: 585). Срби у Мађарској у насељима где су некада чинили већину, или бар велики део становништва, постају готово занемарљива мањина. Одржање националног идентитета стално је угрожено асимилацијом, али и разумљивом потребом за уклапањем и прилагођавањем већинском становништву.

Велики таласи исељавања Срба у Угарску, односно територију данашње Мађарске у 17. и 18. веку као и недовољно историјски истражена мања миграторна кретања ка северу, те потом процес оптације који је трајао целу деценију, утицали су на политичку, економску и демографску карту Србије и Мађарске. Потомци припадника српског народа који су се преселили у Мађарску са патријархом Арсенијем Чарнојевићем, и данас чине срж српске заједнице у Мађарској. Није занемарљив број ни грађана Србије који су током последњих деценија 20. века из различитих, доминантно економских разлога, одлучили да живот наставе у Мађарској. Према последњим подацима Централног статистичког завода, на основу пописа обављеног током 2022. године у Мађарској живи 11.622 Срба, од чега се 4.249 особа изјаснило да им је српски матерњи језик (https://www.ksh.hu/nepszamlalas). Вековима је Српска православна црква била једина институција кроз коју су Срби у Мађарској могли да негују своју веру, идентитет, језик, обичаје и културу. Од 90-тих година 20. века, формирањем мањинских самоуправа, имају институт културне аутономије.

Тема сеоба остаје записана као једна од великих тема српског народа која свој исказ има и у уметности. Упечатљиво о сеоби говори слика Паје Јовановића „Сеоба

Срба под Арсенијем III Чарнојевићем“, а епски израз сеоба је добила и у ремек делу Милоша Црњанског „Сеобе“.

На мађарском тлу рођена су нека од највећих имена наше уметности, сликар Петар Добровић, рођен је у Печују, чак је имао активну улогу у краткотрајној Барањско-Бајској републици створеној након Првог светског рата, у тренуцима када још није коначно повучена граница између Мађарске и тадашње Краљевине СХС. У Сентандреји је рођен писац Јаков Игњатовић, у Чонграду Милош Црњански, а један од највећих мађарских песника Петефи Шандор, по рођењу је Александар Петровић.

СЕЛО ДЕСКА

Село Деска (мађарски: Deszk) је насеље у јужној Мађарској, десетак километара источно од града Сегедина, у жупанији Чонград-Чанад. Према подацима на званичном интернет порталу deszk.hu насеље има 3.681 становника, од којих се четири одсто изјашњавају као Срби. У појединим периодима историје већинско становништво у овом селу било је српско.

Село Деска у 16. веку био је спахилук Ђорђа Бранковића, а у време турске владавине када је, како пише Динко Давидов цео Банат насељен Србима из Рашке, Деска је припадала Чанадском санџаку. У другој половини 17. века имала је скромну богомољу и свештеника. Као део Војне крајине у 18. веку ова пустара издавана је у закуп и њен арендаш је капетан Васа Велики. Када је укинуто издавање у закуп почиње насељавање Србима ратарима, а као српско село означена је 1735. године. До 1891. године у селу је живело преко 70 одсто Срба (1990: 310).

Маловић наводи да по различитим подацима који су прикупљани током одређивања границе 1919. године Деска је имала 2.932 становника, од којих су 1.569 били Срби. У табели о броју пријављених за оптацију уписано је да у селу Дески има 1.600 Срба од којих се њих 600 жели преселити у Србију (2010: 67, 93).

Село Деска данас симболичним гестовима чува трагове српског присуства у насељу. На улазу у село табла са називом места исписана је на мађарском и на српском језику ћириличним писмом, а натписи на српском језику ћириличним писмом постоје и на згради Библиотеке и Дома културе. У селу функционишу обданиште и Српска школа „Никола Тесла“, у којој се настава одвија до четвртог разреда основног образовања. Школа је смештена у просторијама Српског културно, образовног и духовног центра „Свети Сава“. У селу постоји Српско културно удружење за јавно добро „Банат“ које у неправилним временским размацима издаје „Дешчанске свеске“.

Једно од сведочанстава дуготрајног присуства Срба у насељу је и Српска православна црква Светог Преображења Господњег. Претходни храм подигнут је у 18. веку, али је у потпуности страдао током буне и револуције 1848/49. године. У време обнове села 1859. године подигнута је садашња црква (Давидов 1990: 310). Револуционарни догађаји, ратови, те политичке промене империја довеле су до уништавања дела писаних трагова о постојању српске заједнице у Дески и њеним члановима. Део црквених књига је спаљен и изгубљени су драгоцени подаци о некадашњим мештанима

Србима. Према речима Кристифора Брцана, председника Српског културног, образовног и духовног центра „Свети Сава“ успели су да кроз међународне пројекте, а уз помоћ мормонске верске заједнице дођу до једног броја података о некадашњим становницима села и на тај начин бар делимично надокнаде историјске празнине.

Парох Светомир Миличић 2003. године рукоположен је за новог свештеника у Дески. У том тренутку у селу је 120 Срба, који живе у 46 домаћинстава, од којих су у 15 домова самци, односно старији удовци или удовице. У обданишту, које се назива „српско“ од 30 деце тек једно или двоје је из породице у којој је бар један родитељ српског порекла. Овакви демографски подаци говоре о заједници која неумољиво опада.

ГЛАСИЛО „СЛОГА“ У ДЕСКИ

На јубилеј 150 година од подизања цркве у којој службује, парох Миличић је 19. августа 2009. године покренуо гласило „Слога“ које је излазило тромесечно као издање Српске православне парохије Светог Преображења Господњег у Дески, а у заглављу листа пише да је ово гласило „реч пароха, јереја Светомира Миличића са благословом преосвештеног епископа будимског господина Лукијана“. Седиште гласила је у селу Деска, а теме обухватају и околна насеља Вашархељ (мађ: Hódmezővásárhely) и Нови Сентиван (мађ: Újszentiván), у којима такође живи српска мањина.

„Слога“ је штампана на хартији А-4 формата, у црно-белој техници и излазила је девет година. Први број је објављен без навођења тачног датума изласка, осим да је реч о 2009. години, а по садржају се може закључити да је изашао у трећој трећини године. Исте године изашао је још један број гласила. Та прва два броја, прве године излажења, имала су 12 страна, након тога у 2010. години први број изашао је на 16 страна, да би сви наредни бројеви до 2015. године били на 20 страна. Троброј 23, 24. и 25. часописа изашао је на 24 стране, исто као и наредни двоброј 26. и 27. Следећи број 28. има 20 страна, а наредни двоброј 29. и 30. изашао је на 27 страна. На насловној страни гласила у првих осам бројева од података који би указивали на време излажења наведена је само година излажења и број гласила, али не и тачан датум. Тачан датум први пут се појављује на броју 9. од 30. августа 2011. године у трећој години излажења гласила.

Током девет година излажења објављена су 32 броја гласила. На гласилу не постоји импресум, односно уместо импресума у дну последње странице наведено је да је лист приредио јереј Светомир Миличић, његова електронска адреса и податак да лист излази тромесечно једном.

Реч „јереј“ која означава место у црквеној хијерархији мењала се у зависности од напредовања пароха Миличића, и у четвртој години излажења од броја 16. замењује је реч „протонамесник“, исто као у заглављу листа. У прва три броја „Слоге“ листови нису међусобно повезани, само је табак савијен по средини, а сви даљи бројеви до краја излажења спојени су клемовањем. Нигде у гласилу није наведено у којој штампарији је штампано, нити колики је тираж. Гласило нема других сарадника осим свештеника Миличића.

„Слога“ је, према казивању уредника и аутора свих текстова пароха Светомира Миличића, штампана у штампарији у Сегедину Perfect Profil KFT, на адреси 6772

Szeged, Beke utca 1. Штампана је у тиражу од 150 примерака, није се продавала, већ бесплатно делила мештанима и парохијанима.

Садржај листа одредила је чињеница да се оно појављује као гласило цркве, које уређује свештеник, што је определило да се у садржају претежно бележе дешавања везана за црквени календар и активности у парохији. У том смислу у гласилу су наведена имена чланова српског корпуса поводом различитих дешавања или њихових личних стања. Тако се бележе имена венчаних и крштених, као и особа које су болесне или преминуле. На страницама гласила обично је представљен и један од чланова српске заједнице, те је урађен његов животопис.

У „Слоги“ се појављују Милан Петков (Год. I, бр. 1, 2009), Јулијана Иванов (Год. I, бр. 2, 2009), Ана Крунић (Год. II, бр. 4, 2010), Василије Марковљев (Год. II, бр. 5, 2010. и Год. VII, бр. 25, 2015), Сретен Адамов (Год. II, бр. 6, 2010), Радоје Новков (Год. II, бр. 7, 2011) и Марко Рус (Год. III, бр.10, 2011).

Као вредан документ и извор података служи и велики број објављених црно-белих фотографија, којима није наведен аутор, али које су већином потписане, односно идентификоване су особе које се налазе на слици.

По свом целокупном садржају, како духовном тако и световном, гласило „Слога“ представља напор појединца да остави трага не само о Дески, већ и о околним насељима Вашархељ и Нови Сентиван, а где и даље постоји мала српска заједница. Белешке о појединцима у овим насељима, осим информативног карактера, истовремено су и непосредан историјски извор, а заједно са наводима о црквеним активностима и збир вредних података за етнографе, али и језикословце. Ту треба имати у виду да је реч о малобројној заједници која се убрзано асимилује, код које је присутан делимично анахрони речник. Истовремено, губе се и одређени нивои познавања матерњег језика, односно способност писменог изражавања уз ограничени фонд речи. Отуда је сваки писани траг о тој заједници важан.

У склопу парохијског дома у Дески постоји и библиотека црквених књига, али и световне литературе. Тематски круг који она обухвата веома је разноврстан, али за сада није урађена каталогизација књига у библиотеци, оне нису пописане ни класификоване, нити постоји уређен начин њихове позајмице. У овој црквеној библиотеци чувају се и незаведени примерци гласила „Слога“. Примерци „Слоге“ однети су и у сеоску библиотеку, међутим, они ни тамо нису заведени као периодика.

Ради разумевања улоге овог гласила вреди напоменути да је оно настало из потребе да се оствари сталан канал информација и контакт између пароха Миличића и парохијана у селима Деска, Вашархељ и Нови Сентиван. Парохијани су били махом старије особе које готово уопште не користе интернет. Оснивање штампаног гласила сматрано је за добар начин кроз који је могуће остварити сталну комуникацију и повезаност како пароха са парохијанима, тако и између самих мештана.

Интересовање за садржај листа покушано је одржати и објављивањем свих сервисних информација које што се тичу живота Срба у ова три насеља, а с обзиром да их већина живи у мешовитим браковима, постојао је и резиме на мађарском језику, како би „Слога“ била приступачна и разумљива свим члановима породице. Након почетних тешкоћа, својим сугестијама на техничку опрему и садржај гласила значајно је утицао и Велимир Вељко Радић, учитељ у пензији и становник Деске,

који се прихватио коректуре текстова. Током година излажења, постепено је укинута рубрика „Наши парохијани“ која је потенцијално представљала најнепосреднији и најбогатији историјски извор о животу мештана. Међутим, у малим срединама појединци нису увек били ради да своју животну причу износе у јавност.

Независно од тога, гласило је добро прихваћено, посебно међу старијим мештанима, који су исказивали задовољство што први пут имају свој локални лист, који им се обраћа на српском језику о питањима која су битна за заједницу.

БИБЛИОГРАФСКИ ОПИС ЧАСОПИСА „СЛОГА“

У обради библиографске јединице гласила „Слога“ пошло се од става Војислава Максимовића који истиче да посебну специфичност показују пописи наслова и заглавља периодичних публикација, те да се њихов библиографски опис разликује од пописа чланака или књига:

> „За добар попис и библиографску обраду једног гласила биће неопходно да се покажу следећи библиографски елементи: 1) назив гласила, 2) поднаслов који ближе одређује његов профил и намену, 3) мјесто излажења, 4) годишта у којима је излазио, 5) начин излажења (дневно, недјељно, мјесечно итд), 6) назив или име издавача, 7) име и презиме главног и одговорног уредника (или свих главних и одговорних уредник, ако их је било више. За потпуније објашњење и овдје је неопходна напомена или анотација“ (1987: 23).

Гласило Српске православне парохије Светог Преображења Господњег у Дески „Слога“ излазило је од треће трећине 2009. године до 28. фебруара 2017. године. Премда је гласило објављивано девет година, током којих су изашла укупно 32 броја не постоји библиографски траг о овом гласилу. Објављена су 32 броја у 26 свезака, с обзиром да су појединa издања били двоброји, а једно и троброј. Прва три броја су објављена без клемовања, односно са пресавијеним папиром, да би од четвртог броја странице биле повезане клемовањем.

Попис свих објављених бројева „Слоге“ урађен је *de visu*. Бројеви су наведени хронолошким редом, односно редом излажења.

Сви бројеви су објављени у црно белој техници, на ћирилици, и доступни су у парохијској библиотеци Светог Преображења Господњег у Дески и у приватној збирци аутора.

БИБЛИОГРАФИЈА „СЛОГЕ“ 2009 – 2017.

1. Слога: Гласило Српске православне парохије Светог Преображења Господњег у Дески / јереј Светомир Миличић. – Деска: Српска православна парохија Светог Преображења Господњег у Дески (Сегедин: Perfect Profil KFT), 2009 – 2017. – Тромесечно. – Год. I, бр. 1. – 2009. – 12 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Црно-бела штампа са фотографијама. – Пресавијен папир без клемовања. – Доступност: парохијска библиотека Светог Преображења Господњег у Дески, приватна збирка аутора.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Наши парохијани – Милан Петков – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

2. Слога – Год. I, бр. 2. – 2009. – 12 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохије – Наши парохијани - Јулијана Иванов – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

3. Слога – Год. II, бр. 3. – 2010. – 16 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохије – Наши парохијани - Дафина Путник – In memoriam – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

4. Слога – Год. II, бр. 4. – 2010. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохије – Наши парохијани - Ана Крунић – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

5. Слога – Год. II, бр. 5. – 2010. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Наши парохијани - Василије Марковљев – Богословље – In memoriam – Поменик – Резиме на мађарском.

6. Слога – Год. II, бр. 6. – 2010. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Наши парохијани - Сретен Адамов – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

7. Слога – Год. III, бр. 7. – 2011. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Наши парохијани - Радоје Новков – Богословље. – Поменик. – Резиме на мађарском.

8. Слога – Год. III, бр. 8. – 2011. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

9. Слога – Год. III, бр. 9. – 2011. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – In memoriam – Поменик – Резиме на мађарском.

10. Слога – Год. III, бр. 10. – 30. новембар 2011. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха. – Парохијска хроника. – Распоред богослужења. – Наши парохијани – Др Марко Рус. – Обавештења са подручја парохија. – Богословље. – Поменик. – Резиме на мађарском.

11. Слога – Год. IV, бр. 11. – 29. фебруар 2012. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

12. Слога – Год. IV, бр. 12. – 31. мај 2012. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

13. Слога – Год. IV, бр. 13. – 31. август 2012. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

14. Слога – Год. IV, бр. 14. – 30. новембар 2012. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

15. Слога – Год. V, бр. 15. – 28. фебруар 2013. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

16. Слога – Год. V, бр. 16. – 31. мај 2013. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

17. Слога – Год. V, бр. 17. – 31. август 2013. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења– Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

18. Слога – Год. V, бр. 18. – 30. новембар 2013. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

19. Слога – Год. VI, бр. 19. – 28. фебруар 2014. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

20. Слога – Год. VI, бр. 20. – 31. мај 2014. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

21. Слога – Год. VI, бр. 21-22. – 30. новембар 2014. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

22. Слога – Год. VII, бр. 23-25. – 31. август 2015. – 24 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

23. Слога – Год. VIII, бр. 26-27. – 29. фебруар 2016. – 24 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

24. Слога – Год. VIII, бр. 28. – 31. мај 2016. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.
Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

25. Слога – Год. VIII, бр. 29. – 31. август 2016. – 27 стр, 30 cm. – Ћирилица.

На насловној страни руком, хемијском оловком унето: Двоброј 29/30.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

26. Слога – Год. IX, бр. 31-32. – 28. фебруар 2017. – 20 стр, 30 cm. – Ћирилица.

Садржај: Реч пароха – Парохијска хроника – Распоред богослужења – Обавештења са подручја парохија – Богословље – Поменик – Резиме на мађарском.

ЗАКЉУЧАК

Периодика објављена на српском језику саставни је део националне културне баштине, независно од времена, места и државе објављивања. Такав је случај са гласилом „Слога“ које је у мађарском месту Деска излазило у периоду од 2009. до 2017. године свака три месеца, уз повремена одступања. Гласило је формирано из актуелних и практичних разлога – ради ширења информација међу мештанима о активностима српске заједнице и посебно црквеним богослужењима. Посредно, имало је и мисију у успостављању непосредног контакта између пароха и парохијана, као и снажење веза између самих мештана.

Премда претежно окренуто верским темама, проширењем садржаја, увођењем разговора са старијим мештанима, објављивањем података из живота парохије и парохијана, те великог броја црно-белих фотографија уз обавезан потпис о лицима која су на фотографијама, гласило „Слога“ по свом значају превазишло је почетну намеру. Садржај гласила представља непосредни извор и грађу за живот српске мањине на тлу друге државе. Осим тога, реч је о изолованом и, према досадашњим сазнањима, јединственом покушају мале мањинске заједнице да на свом језику бележи дешавања које су од значаја за њен живот и опстанак.

За гласило „Слога“ не постоји раније сачињен библиографски опис, односно његово постојање није забележено у каталозима библиотека Србије, ни Мађарске, па ни у црквеној библиотеци Српске православне цркве, те је отуда оно „невидљиво“ за све потоње истраживаче живота српске мањине на тлу Мађарске, без обзира о којој области интересовања да је реч.

Издавачка делатност српске мањине у Мађарској није велика по обиму, и у том скромном опусу, издавање информативних гласила, уз изузетак Српских недељних новина, готово је занемарљив. Издавање гласила „Слога“ у једном временском периоду, у малој сеоској средини, представља изузетак и вредан покушај бележења живота заједнице у дијаспори.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић 2013: Владан Гавриловић. *Велика сеоба Срба као миīрациони īалас у време Великоī бечкоī раīа. https://istrazivanja.ff.uns.ac.rs/index.php/istr/article/view/1700/1736*

Давидов 1990: Динко Давидов. *Сīоменици Будимске еīархије.* Београд: Просвета: Републички завод за заштиту споменика културе: Балканолошки институт САНУ; Нови Сад: Матица српска.

Деретић 2018: Јован Деретић. *Културна историја Срба.* Београд: Evro Book.

Илић 2011: Марија Илић. Велика сеоба Срба у колективном памћењу: заједнице памћења и жанрови. *Жива реч.* Зборник радова. Ур. Мирјана Детелић. Снежана Самарџија. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Изложба поводом 330 година од Велике сеоба Срба. http://www.bms.ns.ac.rs/izlozbe/izlozba306.pdf

Јиречек-Радонић 1984: Константин Јиречек-Јован Радонић. *Историја Срба. (Културна историја)*. Друга књига.Треће издање. Београд: Слово љубве.

Калић 1994: Јованка Калић. *Срби у позном средњем веку*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Кисић-Васић 2021: Милица Кисић-Дејана Васић. *Повеља краља Жигмунда граду Ковину из 1428. године.* Зборник радова. Мешовита грађа, књ. XLII стр. 7–23. Ур. Радомир Ј. Поповић. Београд: Историјски институт. https://www.ksh.hu/nepszamlalas

Lemajić 2014: Nenad Lemajić. *Rani kontakti Srba i Habzburgovaca (do Mohačke bitke)* https://istrazivanja.ff.uns.ac.rs/index.php/istr/article/view/1725/1761

Максимовић 1987: Војислав Максимовић. *Основе теорије библиографије са примјерима.* Београд: Народна библиотека Србије. https://www.serbdiocese.hu/eparhija/manastiri/manastir-grabovac/

Маловић 2010: Гојко Маловић. *Сеоба у матицу – оптирање Срба у Мађарској 1920-1931.* Нови Сад: Матица српска; Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској.

Ћирковић 2004: Сима Ћирковић. *Срби међу европским народима.* Београд: Equilibrium.

Ćirković 2020: Sima Ćirković. *Živeti sa istorijom.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka Svedočanstva, knjiga br. 41. Tekstove odabrao i priredio Vlastimir Đokić.

Aleksandra P. ISAKOV
Svetislav Đ. RAJŠIĆ

„SLOGA" – JOURNAL OF THE SERBIAN ORTHODOX PARISH OF THE HOLY TRANSFIGURATION OF THE LORD IN DESKA: BIBLIOGRAPHY APPENDIX OF THE JOURNAL

Summary

This paper deals with the journal published by the Serbian Orthodox Parish of the Holy Transfiguration of the Lord in Deska, a village near Szeged, where Serbs were once a majority but are now a small community that strives to preserve its language, culture, and customs through educational, cultural, and spiritual institutions. The journal „Sloga" was published for a brief period of nine years and besides religious topics, it contained texts dedicated to the community in the settlements of Deska, Vasharhelj, and Novi Sentivan, as well as profiles of parishioners with their detailed biographies. These data provide insights into the present life of the small community and the way of life of the small national group over the past few decades through the stories of the parishioners. This is also the

first journal published in the Serbian language in villages in Hungary where the Serbian population was once the majority. It represents an extraordinary effort by the parish priest who organized the journal to preserve the language and maintain the unity of the community through information about its individual members.

Key words: Periodical, journal „Sloga“, Serbian Orthodox Parish of the Holy Transfiguration of the Lord in Deska, Serbian minority, Hungary, Deska, 2009-2017, Svetomir Miličić.

Рад је предат 12. јула 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.071.1 Јовановић Михаиловић Љ.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47793

Оригинални научни рад

*Тиодор Р. РОСИЋ**
Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука

СЛОЖЕНА ЈЕДНОСТАВНОСТ СЛИКАРСТВА ЉУБИНКЕ ЈОВАНОВИЋ МИХАИЛОВИЋ

Апстракт: У раду се, применом аналитичко-синтетичког метода, разматра сликарство Љубинке Јовановић Михаиловић, великог српског сликара друге половине 20. века. Задатак рада је да се укаже на главна поетичка својства сликарства ове сликарке. Износи се теза о сложеној једноставности њеног сликарства, разматра природа њених ликовних предмета и доноси закључак да њено сликарство у свом кардиналном току припада апстрактном геометризму.

Кључне речи: ликовни предмети, лирска апстракција, апстрактни геометризам, византијска иконографија, српско-византијске ликовност.

1. Сликарство Љубинке Јовановић Михаиловић присутније је данас у Француској и Шпанији неголи у Србији. Сликарка монументалних платана, диптиха и триптиха, у контексту савременог српског ликовног израза, припада чистој уметности. Она је сликар ликовних предмета којих нигде на свету нема до у оквиру њених ликовних представа. Чак и у својој фигуративној, првој, фази она није била подражавалац представа, призора, људи и предела које слика, већ дубински аналитичар карактера и колористичких спрегова које доводи у невероватну хармонију. А онда се њен развојни лук винуо ка чистој ликовној предметности и лирској апстракцији.

Мора се, међутим, истаћи и једно битно својство и овог, главног, тока њене уметности. И у свом сликарском апстрактном геометризму, Љубинка Јовановић Михаиловић није раскинула везу са ликовним памћењем, српско-византијском иконографијом и фрескописом. У сржи њених геометризованих представа, на колористичком нивоу, њене слике обасјавају боје са фресака и икона, а надасве златна боја узношења и одгонетања божанске светлости спасења. У том погледу, она је сликар вере. Друго, пак, својство њеног апстрактног геометризма, у томе је што она именује ствари, људе и пределе и у овој фази њеног сликарства. Довољно је сетити се назива њених слика: „Београд ноћу“, „Лука Београд“, „Котор“, „Книн“, „Фабрика“... Предметно-ликовне представе именованих слика су крајње редуковане и сублимисане до ликовног знака, али оне сведоче о једној доживљеној и узбодљивој ликовној генези оног што се слика.

* Редовни професор, tiodor.rosic@yandex.ru

1.1. О сликарству Љубинке Јовановић Михаиловић, боље и аналитичније су писали француско-италијански ликовни критичари од наших. Сликарство ове сликарке код нас нема ни адекватну академску валоризацију. Изузетак у том погледу представља монографија *Љубинка Јовановић Михаиловић* (2002), која доноси изводе наших и страних ликовних критичара о стваралаштву ове сликарке, репрезентативне репродукције њених слика из свих фаза њеног стваралаштва, библиографију радова о сликарки, и, на крају, уз резиме и списак самосталних и групних изложби.

Правде ради, треба истаћи и Миодрага Б. Протића који се осврнуо на сликарство ове сликарске још на самим њеним почецима, у текстовима „Јесења изложба ликовних уметника Србије" (1951 – 1. јануар 1951.) и „Изложба Љубинке Јовановић" (1952), али текст Алекса Челебоновић (1952: 7), али тек сликаркином самосталном изложбом у Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић" сликарство Љубинке Јовановић добија потпунију рецепцију – реч је о текстовима Срета Бошњака (1990), Раула Жан Мулена (1990) и песника Чарса Симића(1990) и њиховим текстовима у каталогу те изложбе.

Свестраније о сликарству ове сликарке писали су страни ликовни критичари, попут поменутог Раула Жан Мулена, Ромоло Венучија и Жан-Жака Левека. Нарочито се издвајају аналитички текстови Раула-Жан Мулена. Овај критичар је, још у каталогу Љубинкине изложбе у Уметничком павиљону Цвијета Зузорић" веома добро запазио да се фреске и иконе у Љубинкином сликарству појавиле „само да би стопиле свој ватрени сјај", да би „учествовале" по „једном другачијем принципу хроматске структуре" (Муелен 2002: 12). Љубинка, према истом критичару, „наставља своје концептуално и фундаментално трагање кроз дело, непобитно и моћно у сјају и хроматском тону светлости, гестом надахнуте и ритмичке воље, метафизичким значењем човека и стварности, уздигнутих и сложених у тријумфанлом сјају њиховог псалма" (Moulin 2002: 7).

2. Познавао сам Љубинку Јовановић Михаиловић и дивио се њеној племенитој доброти. Дивио се и њеном сликарству. Љубинка Јовановић Михаиловић једна од највећих српских сликара 20. века. Она је сликар трансформисане евокације српско-византијске ликовности, појаснићу, наравно, касније шта се под тим подразумева. Али, она је и сликар сложене једноставности и баштиник модерних сликарских поступака усмерених на превласт чисте рафиноване осећајности и постизање савршеног склада облика и боја. Реч је о лирској апстракцији, експресивном доживљају настанка слике и редукцији импулсивног сликања.

Сликарски почеци Љубинке Јовановић Михаиловић везани су за њен родни Београд. Отац јој је био математичар и сликар-аматер, а мајка се у позним годинама опробала, сасвим успешно, са колористички импресивним, разнобојним везовима. Без обзира што је 1946. године уписала Академију уметности у Београду, у класи Ивана Табаковића, Љубинка није пристала на послератна репресивна ограничења слободе и 1947. године напушта студије сликарства и одлази у Задар. Постаје један од оснивача Задарске групе, у којој су поред ње били Мића Поповић, Милорад Бата Михаиловић, Вера Божичковић Поповић, Петар Омчикус, Косара Бокшан. Они нису пристајали на соцреализам и вануметничку догму.

Након Изложбе Једанаесторице 1951. године и њене прве самосталне изложбе у Београду 1952, са супругом Милорадом Батом Михаиловићем одлази у Париз где се више од педесет година бавила сликарством. За њу и њеног супруга везан је и краћи боравак у Њујорку шездесетих година.

2.1. За сликарско формирање ове сликарке од пресудног је значаја истраживачки дух сликарске уметности педесетих година, егзистенцијалистичка филозофија, лирска апстракција, али и склоност ка поетском фасцинацији доживљаја, предмета и појава, што на обликовном плану њеног сликарског поступка има динамичке компоноване склопове. Њене слике из те фазе одликују се лирском екстразом између доживљене природе, портрета и пејсажа ка постепеној редукцији сликаног, усмерреног ка лирској апстракцији. То је толико очигледно у сликама „Ловори II“, „Ловори III“, из 1966. године и „Село“из 1962. године.

Развојни лук Љубинкиног сликарства усперен је потом ка сведеној редукцији сликарских импулса према асоцијативности сликаног и сиболичкој предметној редукцији успереној према апстракном геометризму, што чини круну њеног сликарства. Она креће од искуства српског међуратног сликарства, које у својој хетерогености баштини концепт слике као аутономне реалности и релативну аутономију сликарске уметности, да би у свом каснијем развојном сликарском луку прихватима ликовну и геометријску апстракцију, коју је започео Казимир Маљевич. Наравно, тој апстракцији Љубинка Јовановић Михаиловић даје личан стваралачки печат, не заборављајући, између осталог, ни рашко сликарство, ни романичке и готске лукове.

Апстрактни геометризам, усмерен ка формалној једноставности, омогућује сликарки да у широке геометризоване површине утка и средњевековне ултрамарин, златне и друге смеле боје. Ритмичко богатство на њеним сликама постиже се хоризонтални и вертикални пресецима, готским и романичким луковима.

2.2. Љубинка Јовановић Михаиловић, сликарка памћења и строгих сведених облика и представа, полази од урбаних мотива, мотива фабрике, села, лукова, камена, јутра, ноћи, Београда, да наведемо само неке; мотиве преобликује и редукује на саму есенцијалну суштину. Речимо, у њеној сликарској представи кише, нема ничега што би водило ка подражавању стварности, али има трагова апстрактног експресионизма, усмереног на геометризоване облике.

Сликарка је у свет понела завичајни духовни завет и никада није заборавила анабазну пропорционалну издуженост византијске иконографије. Довољно је навести три њене слике: слику „Коло без музике“ из 1952, „Српкиње“ из циклуса „Косово“ из 1953. и „Гаврани“ из исте године. Та иконографија је остала сликаркин трајни завет, упркос печата наиве с којим је била испрва у свету дочекана. И кад је своје ликовне визије преобликовала, сликарка је заувек задржала способност евокативног колористичког памћења.

Редукцијом мотива, она долази до апстрактне композије и представа не само на појединачном платну већ и у диптисима и триптисима. Реч је о чистом, изворном, ничим контаминираном беспредметном сликарству. Сликарство геометријске апстракције, како можемо одредити врхунски период стваралаштва ове сликарке,

у језику њене уметности није лишено сликарских предмета. Ти предмети нису у подражавању реалног света већ у боји, линији, што финално дефинише и композиционо устројство њених слика.

Главно својство њеног сликарства заснива се на „атмосфери осетљиве осећајности", а са њом су у складу и геометријски пресеци, широке бојене површине, често у колористичком контрасту између тамних, ултрамарин, љубичастих, златних, сребрних боја, што чини непоновљиви сплет сликовитих хроматских промена.

2.3. Нема српског сликара, а Бог зна да ли ће га икада и бити, који је колористички тако изворно, рекао бих аутентично, ослоњен на српско-византијски иконопис и фреске као што је Љубинка Јовановић Михаиловић.

Сликарство ове сликарке у складу је са симбиозом националног фрескописног колорита и иконописа са геометријском апстракцијом. Реч је о спрези византијског плавог, зеленог, златног са квадратима, правогаоницима, троугловима, романтичким и готским луковима, крстовима и кружницама. Све то назали се у неразлучивом јединству и уздиже до чисте духовности ванпредметних предмета и вере.

Све што је Љубинка Јовановић Михаиловић сликала, и Њујорк, и Париз, из Београд, и унутрашњи човеков простор, све то је у знаку магије боја и редукције призора, појава, ликова. Доминантни постулати њеног сликарства су у синкретичком духовном јединству вере, доброте, крста, наговештаја и равнотеже. Љубинка не покаује, она скрива, асоцира, сублимира. С тим у складу је и опсервација Габријела Гарсије Маркеса: „Љубинкине слике, крај мене, чине ми срећу док пишем" (Маркес 2002: 24).

Свођење и редукција међусобних односа просторних облика, тј. геометријских тела, површина, линија и тачака, радикални отклом од подражавања, у самој је суштини сликарства Љубинке Јовановић Михаиловић. Господари њених просторних облика су боја, а не ретко стога разнобојна линија и по који строго бојом изведен симбол.

Сликарство ове сликарке је чисто обликовно есенцијално суштаство и енергија боје, у композиционом садејству српско-византијског злата, бојом бледожутом, љубичастом, ружичастом и, између сталог интензивно-плавим пигментима ултрамарина. Она све доводи у невероватни контекст, нигде другде виђен у савременом сликарству, евокативном контекстуализацијом. Из њеног сликарства исијавају српске фреске и иконопис.

Њена посвећеност ликовном памћењу и промишљању може да послужи и мени у прилог. Љубинка је са Батом Михаиловићем учествовала једне године на Ликовној академији „Јелена Анжујска" у манастиру Градац. Председник Академије био је Бата Михаиловић, а ја уметнички директор. Бата и Љубинка су, између осталог, посетили Стару и Нову Павлицу. Кад су се вратили, Бата ми је рекао да је Љубинка у једном од браће Мусића видела мога претка. Сведочио је, њеној радости није било краја. На фрескама је видела и оно што други не виде.

Све што је Љубинка сликала, све је у хијерархијском садејству боја дато на широким плохама. Њено сликарство је резултат личне експресије, али у њему нема експресивних, често, нервозних потеза – главно његово својство је, готово религиозни мир

и хармонија. И ситни, симболични бојени детаљи, уткани су у слику тако да прерастају у знак, у субјект слике, који не напушта асоцијативну везу између ознаке и означеног и прераста у универзални, никад виђен, симбол.

3. Љубинка Јовановић Михаиловић је сликар који на невероватан начин објадињује ликовно памћење српско-византијско, које сеже и до Египта (златна боја), са геометријском апстракцијом.

Основни постулат њене уметничке визије је редукована стилизација, или, како је Срето Бошњак истицао, „асоцијативна стилизација" (Бошњак 2002: 8). Није, наравно, реч о асоцијтивној репродукцији представљених предмета већ о чисто ликовним предметима утемељеним у боји и међуодноса боја, реч о беспредметним предметима.

Да не будем једностран: пастелни колорит са слика из сликаркине прве фазе „Задар", „Корчула", слике из циклуса „Косово", „Гаврани", божјачког и митолошког „Кола без музике" итд. говоре такође о великом мајстору сликарске уметности, о овековеченим пејсажима, о мистици света и човека. Да је наставила и тим путем, Љубинка би такође била велики сликар,

Сликарство Љубинке Јовановић Михаиловић, ослоњено на елементе српско-византијског колорита, баштини византијску плаву; њена светло-плава, као код Кандинског, изазива тонске асоцијације, а златна боја нас уздиже у небеске висине. Геометризоване контекстуализоване представе воде ка редукционизму, ка томе да се кроз велике површине једне боје кроз мало каже много. То су и основни постулати сложене једноставности сликарства Љубинке Јовановић Михаиловић – великог мајстора српског сликарског умећа. Она је ненадмашни мајстор референтне симболичке градације, али и ненадмашни сликар редуковане интимне екстазе, сликарског памћења и трајања.

ЛИТЕРАТУРА

Бошњак 1990: Срето Бошњак, у каталогу: *Љубинка Јовановић: слике*: Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић", Београд 28. септембар -15. октобар 1990. године.

Јовановић Михаиловић 2002: *Љубинка Јовановић Михаиловић,* Београд: УЛУС – Карић фондација.

Маркес 2002: у монографији: *Љубинка Јовановић Михаиловић,* Београд: УЛУС – Карић фондација.

Мулен 1990: Раул-Жан Мулен, „У ватри знакова и блеску слике", у каталогу: *Љубинка Јовановић: слике*: Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић", Београд 28.септембар -15.октобар 1990. године.

Moulin 2002: Raoul-Jean Moulin, Extrait a preface au catalogue Lybinka: *Lefeu des signes, une anthologie 1965 -2000* Orangerie du Chateau, Sucy en Brie 2002.

Протић Б. 1951: Миодраг Б. Протић, „Изложба Љубинке Јовановић", НИН, 2. март 1952.

Протић Б. 1951: Миодраг Б. Протић, „Јесења изложба Удружења ликовних уметника Србије", Лик, Београд, 1951 – 1. јануар 1951.

Симић 1990: Чарлс Симић, у каталогу: *Љубинка Јовановић: слике* :Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић", Београд 28.септембар -15. октобар 1990. године.

Челебоновић 1952: Алекса Челебоновић, „Од једнер изложбе до друге"м, Књижевне новине, год. V, бр. 53, Београд, 29. март 1952, стр. 7.

Tiodor R. ROSIĆ

COMPLEX SIMPLICITY OF THE ART WORK BY LJUBINKA JOVANOVIĆ MIHAILOVIĆ

Summary

This paper analyzes the main features of Ljubinka Jovanović Mihailović's art work. The task was to point out the basic poetic properties of this painter's art work, but also its relative neglect. Analytical-synthetic method was used in this paper. The complex simplicity of her paintings was presented, the nature of her art objects was discussed and it was said that her art work in its cardinal flow belongs to abstract geometricism. Apostrophized, accordingly, have been also geometric sections, wide colored surfaces - often in color contrast between dark, ultramarine, purple, gold, silver colors, which makes a unique mix of picturesque chromatic changes in the painting of Ljubinka Jovanović Mihailović. The object reductionism of her paintings has been highlighted, as well as the coloristic symbiosis with Serbian-Byzantine frescoes and icons.

Key words: art objects, lyrical abstraction, abstract geometricism, Byzantine iconography, Serbian-Byzantine fine art.

Рад је предат 16. новембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

УДК 398(497.115)
398.332.4(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46777

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЛИНДАН У СЕЛУ РУЈИШТЕ: ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ДРУШТВЕНО-ИНТЕГРАТИВНЕ УЛОГЕ МАЛЕ СЛАВЕ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ**

Апстракт: У раду представљам део резултата теренских истраживања у Ибарском Колашину, пределу на северозападу Косова и Метохије. Централна пажња посвећена је догађају који колашински Срби доживљавају као важан део свог традиционалног културног наслеђа, а то је прослава мале славе, празника посвећеног слављењу другог, споредног породичног свеца. Истраживање наведеног догађаја спроведено је у селу Рујиште, смештеном у источном делу Ибарског Колашина, које је карактеристично по томе што сви његови становници као малу славу славе Светог Илију или Илиндан. У раду настојим да прикажем главне елементе прославе Илиндана у Рујишту, са фокусом на колективни аспект прославе, док циљ рада представља покушај пружања доприноса разумевању проучаваног догађаја као феномена чију важну улогу, посматрано са аспекта демографских процеса у Ибарском Колашину, чини улога друштвено-интегративног карактера. Истраживачки поступак примењен у раду базиран је на примени квалитативних метода, пре свега опсервације и вођења разговора са саговорницима. Теренско истраживање за потребе рада у селу Рујиште обављено је у месецу августу 2023. године.

Кључне речи: Илиндан, мала слава, Ибарски Колашин, Рујиште, Срби, Косово и Метохија.

У раду представљам део резултата теренских истраживања у Ибарском Колашину, пределу у оквиру покрајине Косова и Метохије, који се налази на северозападу ове територије.[1] Реч је о истраживањима започетим 2021. године, са идејом да научној, али и широј друштвеној јавности прикажем један до данас недовољно проучен елемент нематеријалног културног наслеђа колашинских Срба, а то је

* Виши научни сарадник, alek.pavlovic@hotmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Ибарски Колашин се налази западно од Косовске Митровице, у долини горњег тока реке Ибар. Заузима површину од 342 квадратна километра, коју чини валовита планинска висораван, испресецана потоцима и рекама, са средњом надморском висином од око 1050 метара (Пумпаловић 2016: 369). Назив Ибарски Колашин није старији од 350 година. Део топонима који у њему данас постоје знатно дужег су трајања, што сведочи о континуитету вековног живљења на овом подручју (Зарковић 2008: 153). Простор Ибарског Колашина подудара се са данашњом општином Зубин Поток, чији административни, културни и економски центар представља истоимено насеље. Поред овог насеља на територији општине налази се још 63 села (Гаљак 2019: 19-20).

пракса пијења тзв. *меке ракије*[2] из велике ракијске чаше. Резултате истраживања наведне праксе презентовао сам у два рада (видети Павловић 2022, 2023), међутим оно што се приликом изучавања поменутог елемента нематеријалне културе Срба у Ибарском Колашину показало јесте то да је он повезан са сложеним системом догађаја и феномена, те да обухвата разгранату структуру друштвених улога и односа, због чега се испоставило да поступак сагледавања свих ситуација у којима се он јавља представља изузетно комплексан подухват, који се може описати као какав истраживачки мозаик, састављен од бројних тематских делова од којих је сваки заслуживао да му буде посвећена нарочита пажња.

С обзиром на то да догађаје током којих практикују пијење из велике ракијске чаше Срби у Ибарском Колашину, како сâми кажу, деле на две групе – „на радост" и „на жалост", где у прву групу убрајају венчања, рођења деце, крштења, прославе Божића, Ускрса, крсне славе, итд., а у другу групу сахране покојника, односно погребну праксу (Павловић 2023: 229), приликом истраживања пијења из велике ракијске чаше настојао сам да проучавани феномен сагледам управо у контексту неког од наведених догађаја и да тако његове особине опсервирам у реалном, конкретном друштвеном окружењу. Избор је, у том смислу, пао на славски обред, али не на онај везан за прославу крсне славе, коју колашински Срби зову *велика слава*, већ на онај посвећен слављењу другог, споредног породичног свеца, који се у говору Колашинаца означава термином *мала слава*. Овакав избор направљен је из разлога што прослава мале славе у Ибарском Колашину садржи догађај колективног карактера који колашински Срби доживљавају као важан део своје традиције, а то је заједничка прослава у којој учествују сва домаћинства из одређеног села која дотичног свеца славе. Реч је о догађају који се одвија углавном на отвореном, било да је то у порти сеоске цркве, или на каквом месту од симболичког значаја за село, и који је састављен из више радњи обредног, али и друштвено-забавног карактера.

Интересовање за праксу пијења из велике ракијске чаше довело је, дакле, до интересовања за сâму малу славу, која је спрам својих структурних елемената показивала особину од посебног значаја за ширу сеоску заједницу, а која се очитавала нарочито са аспекта улоге овог догађаја у окупљању и одржавању социјалних веза међу члановима заједнице. Наведена улога била је видљива превасходно у контексту демографских процеса у Ибарском Колашину, чије се главно обележје у последњих неколико деценија огледа у знатном смањењу броја становника већине села на овом подручју, проузрокованом највише исељавањем. Прослава мале славе, на шта је више индиција на почетку истраживања указивало, многим лицима рођеним у Ибарском Колашину, или пореклом из овог краја, која годинама, па и деценијама живе у градовима у централној Србији, али и у иностранству, у постојећим околностима служила је као прилика да у свој завичај на краће или дуже дођу и ту заједно са осталим свечарима обележе празник посвећен свецу кога као свог породичног заштитника славе. На овај начин многа колашинска села, у којима се током већег дела године живот одвија у малом броју кућа, док је већина

2 Термином *мека ракија* Срби у Ибарском Колашину означавају ракију која у себи има мање алкохола од *љуте ракије*. Прави се углавном од шљиве.

углавном празна, привремено би, бар на неколико дана „оживела“, што би кулминирало на сâм дан мале славе, нарочито током њене колективне прославе.

Имајући претходно речено у виду, истраживање чије резултате у овом раду представљам било је мотивисано настојањем да прикажем прославу мале славе међу колашинским Србима, узимајући у обзир њене главне елементе, с тим да сам фокус покушао да усмерим ка пружању доприноса разумевању проучаваног догађаја као феномена чију важну улогу, посматрано са аспекта демографских процеса у Ибарском Колашину, чини улога друштвено-интегративног карактера. Додатни мотив за конципирање овако постављеног циља истраживања представљала је чињеница да проучавања мале славе у Ибарском Колашину до данас готово да нема, као што, заправо, нема ниједног детаљније забележеног описа овог догађаја. Подаци о прослави мале славе код колашинских Срба, наиме, присутни су само спорадично и могу се срести углавном у форми краћих, успутних саопштења у оквиру појединих ширих расправа. Тако, на пример, Благоје Божовић, родом из колашинског села Придворица, у студији посвећеној животу и обичајима својих сународника у Ибарском Колашину помиње само то да поред велике славе локални Срби славе и малу славу, док конкретно о малој слави не износи било какав детаљ или податак (2005: 66). Милисав Лутовац, зачетник темељног изучавања Ибарског Колашина, у односу на Божовића тек је мало речитији. Он наводи да међу Колашинцима слава представља ознаку сродничке припадности, иако, како каже, има „братстава која славе исту славу али нису у крвном сродству и не сматрају се за род“ (1954: 59). Говорећи о слави као средству „распознавања“ међу сродничким групама, Лутовац код колашинских Срба разликује славу и преславу. Под славом подразумева оно што Колашинци зову „велики свети“, а под преславом оно што је у терминологији Колашинаца овај истраживач забележио као „мали свети“. За „мали свети“, односно малу славу, Лутовац каже да се она код колашинских Срба „прислужује“, због чега је означава и термином „прислужбица“ (Исто: 60-61).

Истраживање за потребе рада спроведено је у селу Рујиште, смештеном у источном делу Ибарског Колашина, надомак границе између општина Зубин Поток и Звечан.[3] Карактеристично за ово село јесте да све породице које у њему живе, или су из њега пореклом, славе исту малу славу, а то је Свети Илија, тј. Илиндан, која пада на дан 20. јула по старом, односно 2. августа по новом календару. Све породице, са друге стране, славе и исту крсну, или велику славу, а то је Свети Ђорђе, односно Ђурђевдан (23. април / 6. мај). Према Милисаву Лутовцу, слављење исте славе и преславе у Ибарском Колашину показатељ је сродничке повезаности међу породицама (Исто: 60), у прилог чему су ишла и казивања појединих Рујиштана укључених у истраживање, датих на основу до данас међу њима очуваних предања, по којима становници села по мушкој линији воде порекло од крвних сродника из племена Дробњака у Црној Гори, који су се у Ибарски Колашин доселили крајем 18. века. Према овим предањима,

3 Захвалност за помоћ указану приликом истраживања упућујем Андријани Живановић, директорки Дома културе „Стари Колашин“ у Зубином Потоку, као и Драгославу Степановићу, родом из села Рујишта.

досељеници су из Дробњака као велику и малу славу донели управо Ђурђевдан и Илиндан, које њихови потомци славе до данашњег дана.[4]

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

О слави се, у теоријском смислу, може говорити са више аспеката. Реч је о веома сложеном феномену, који представља резултат дугог културно-историјског процеса, чији корени сежу далеко у прошлост. Захваљујући делом народној, а делом црквеној традицији, слава се одржала до данас, што Душан Бандић објашњава тврдњом да се она вековима преноси са оца на сина, односно са колена на колено, у чему је континуирано деловање Српске православне цркве допринело томе да се овај празник у народу укорени (1997: 240). У основи, слава је породични празник, посвећен хришћанском свецу, као заштитнику и донатору породице. Иако је *слава* најраспрострањенији назив, овај догађај се, у зависности од краја, јавља и под другим именима: *крсно име*, *служба*, *свети*, *светац*, *благдан*, итд. (Бандић 2004: 350). Терминолошка разноврсност одувек је била повезана са бројним разликама у начину слављења славе, које су се испољавале у мноштву локалних варијација, међусобно понекад потпуно супротстављених. Миле Недељковић примећује да се слава код Срба, у том смислу, одржала уз једно опште правило, а то је да правила нема (1990: 205).

Комплексном карактеру славе доприноси чињеница да се она код многих Срба славила и још увек се слави два пута годишње. Друга слава зове се најчешће преслава и светкује се углавном скромније (Бандић 2004: 352). Назива за другу славу има још, у прилог чему, на пример, говори раније изнет податак да је Милисав Лутовац за ову славу у Ибарском Колашину забележио термине *мали свети* и *прислужбица*. У колашинском селу Рујиште, што је раније такође речено, уобичајено је да се друга слава, бар у данашњем говору становника села, зове *мала слава*. Душан Бандић наводи да су се преславе славиле из различитих разлога, који су варирали у складу са локалним традицијама. Оне су наслеђиване са имањем или су преузимане са купљеном кућом. Славиле су се у име свеца коме су се људи заветовали у невољи, или оном који им се наводно јавио у сну и од њих тражио да прослављају његов дан (Исто: 353).

Слава, исто као преслава, увек је садржавала неколико заједничких елемената. У неизоставне славске реквизите убрајају се свећа, колач, кољиво, тамјан, уље, вино, док су скоро свуда као обавезни славски ритуали забележени ломљење славског колача и дизање, односно напијање у славу (Бандић 2004: 354). Слава је практично незамислива без славске гозбе, која по својој намени, на првом месту, представља жртву коју породица приноси у славу свеца, свога заштитника. Дељење жртвеног приноса чланова породице са другима, према Милету Недељковићу, чини главну компоненту славе, будући да се њен кључни ефекат, како наведени аутор сматра,

4 Правећи преглед породичних слава у Ибарском Колашину, Милисав Лутовац наводи да је Ђурђевдан као крсну, или велику славу, славило укупно 245 домова, по чему ову славу, после Свете Петке, сврстава на друго место по бројности домаћинстава која је славе. Од наведеног броја домова највише их је пореклом било из Дробњака, укупно шест родова (1954: 60).

огледа превасходно у повезивању јединке са заједницом, што се може илустровати тзв. славском тријадом коју чине *домаћин – гост – слава* (1991: 62, 81). Иако у начелу верски празник, слава се, дакле, са аспекта свог значаја у животу Срба може дефинисати као догађај са важном друштвено-интегративном улогом, с обзиром на то да она не би ни постојала да не зближава и повезује људе, и то у два правца – ужем *породичном* и ширем *друштвеном* (Исто: 24-25). Дуговечност славе у српској култури у великој мери представља продукт управо наведене функције, која се, као инструмент друштвене комуникације, усмерен ка успостављању, обнављању и одржавању веза међу појединцима и породицама, показала као начин за задовољење извесних потреба становништва, не само у прошлости, него и у садашњости (Бандић 1997: 254).

Са становишта своје друштвене улоге, слава се јавља и као средство спољашње и унутрашње идентификације. Ово произлази из чињенице да она фигурира као једини празник који има умножену форму, што значи да се испољава као скуп празника везаних за различите породице и различите датуме. Слава, на овај начин, погодује друштвеном означавању, односно обележавању породица, нарочито у системима, као што је то био случај у српским сеоским срединама, где презимена до најновијег времена често нису била једина породична ознака (Исто: 248-251, 254). Како овај систем функционише на примеру Ибарског Колашина илуструје још Милисав Лутовац, који је, што је у раду претходно поменуто, указао на то да слава међу колашинским Србима представља ознаку сродничке припадности. Слично у овој области је и данас, чему сам имао прилике лично да посведочим током теренског истраживања, када су саговорници из села Рујишта умели да према презименима одреде кога свеца одређене породице из појединих колашинских села славе. Одређујући на наведени начин сродничку припадност других, Рујиштани су, у исто време, истицали припадност својој породици, односно роду, што значи да су слављење Ђурђевдана и Илиндана, другим речима, доживљавали као чинилац властитог идентитета.

У контексту теме коју представљам у раду, потребно је, у теоријском смислу, унутрашњу идентификацију повезати не само са феноменом славе, већ и са концептом *дома*, као категоријом која кореспондира са терминима *домаћи живот*, *живот у домаћем окружењу*, и слично. Реч је о категорији којом је, са једне стране, обухваћена човекова когнитивна сфера, што значи сфера личног искуства и делања, односно, са друге стране, област друштвених односа и веза (Somerville 1997: 237). Под домом се, овако схваћеним, подразумева вишедимензионални концепт, који у себи садржи три комплементарна елемента неопходна за разумевање његовог значења. То су осећања приватности, или интимности, идентитета и фамилијарне повезаности (Исто: 238). У истраживању се, полазећи од наведеног, показало да је због односа Рујиштана према свом селу, нарочито оних који живе у расејању, или који су се, пак, у расејању родили, концепт дома био важан за разумевање њихове потребе да малу славу славе у месту свог рођења, односно порекла. Поменути однос био је испуњен емотивном везаношћу за породични сеоски дом, који су поједини саговорници укључени у истраживање описивали терминима „родитељска кућа“, „огњиште“, и слично. Слављење Илиндана у Рујишту саговорници који су се из села

иселили објашњавали су управо жељом да овај празник обележавају не тамо где током године са својим породицама живе и раде, него у кући из које су потекли. На основу поистовећивања са прославом Илиндана као делом свог идентитета они су, дакле, себе превасходно доживљавали кроз осећање припадности дому предака, који су видели као својеврсно извориште, али и упориште своје породице, као и шире сродничке групе.

Гледано са методолошког становишта, прославу Илиндана у Рујишту настојао сам да представим кроз призму концепта *етнографског догађаја*, под којим Весна Вучинић Нешковић подразумева временски и просторно добро дефинисану колективну активност која је организована одређеним поводом (2003: 73). У остварењу наведеног циља ослањао сам се на герцовски приступ *густог описа*, што значи да сам прославу мале славе у Рујишту покушао да сагледам не само узимајући у обзир понашање учесника овог догађаја, већ и њихове субјективне интерпретације проучаваних феномена.[5] У истраживању су, имајући речено у виду, примењени квалитативни приступи, на првом месту опсервација и вођење разговора са саговорницима. Методом опсервације био је обухваћен пре свега колективни део прославе Илиндана у Рујишту, који се због сложености свог садржаја, али и значаја за своје учеснике, могао описати као централни догађај на дан мале славе у селу. За долажење до увида у значење славске прославе и њених елемената у свести Рујиштана коришћена је *емска*, антрополошки кључна перспектива, чија примена је била заснована на вођењу разговора са саговорницима помоћу интервјуа полуструктурираног типа. Током колективне илинданске прославе у више наврата коришћени су и неформални интервјуи, под којима се подразумевају „разговори који су резултат спонтано настале размене информација, односно до којих је дошло непланирано, у специфичним ситуацијама које су створиле могућност истраживачу да дође до корисних података“ (Вучинић Нешковић 2013: 169). Саговорници су у истраживању бирани тако да међу њима буду Рујиштани који највећи или већи део године не живе у селу, већ у њему бораве само повремено, поводом појединих догађаја или празника, сходно чему је, у циљу прикупљања наративне грађе релевантне за проучавану тему, акценат био стављен на оне припаднике истраживане заједнице за које је Илиндан био прилика за долазак у родитељски дом и учествовање у колективној прослави ове славе. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања обављеном у селу Рујиште у току месеца августа 2023. године.

5 Термин „густ опис“ Клифорд Герц користи за утврђивање *зашто* се неко делање догађа, на основу чега се ово делање, како наведени аутор сугерише, може *објаснити*. Одговор на питање *зашто*, према Герцу, зависи од контекста у ком се одређена делатност људи одвија, а он се може разумети једино уз уважавање значења која посматраном феномену његови непосредни актери приписују. Овакво герцовски устројено *објашњење* почива на семантичком разумевању, под којим се подразумева „откривање шта људи мисле да јесу, шта мисле да раде и с којим циљем мисле да то раде“, за шта је „нужно упознати се с оквирима значења у којима људи живе свој живот“ (према Kulenović 2016: 120-121). Термин „танак опис“, са друге стране, у герцовском речнику односи се на дескрипцију „споља“, дату без узимања у обзир „унутрашњих“ интерпретација, због чега се са аспекта разматраног приступа *објашњењу* она не сматра адекватном за разумевање истраживаних догађаја и појава (Исто: 120).

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ И РУЈИШТУ

Подручје Ибарског Колашина вековима је познато по миграцијама. Од времена средњовековне државе Немањића, када је оно припадало старој Рашкој, његова се демографска структура до новијег доба знатно променила. Са продором Турака старо српско становништво помера се ка северу, да би крајем 17. века, после Велике сеобе под Арсенијем Чарнојевићем, ово подручје потпуно опустело. Током 18. столећа Ибарски Колашин насељава становништво које великим делом долази из Црне Горе, а мањим из Метохије (Цветковић 2001: 157). Исељавањима, односно пролажењима миграционих струја, ова област захваћена је и касније. Наведени процеси присутни су све до савременог периода, практично до данас, како кретањем унутар сâмог подручја, тако и пресељавањем, нарочито ка Шумадији и другим крајевима у централној Србији (Бјеладиновић 1979: 58). Догађаји проузроковани НАТО агресијом на СР Југославију и српско-албанским сукобом на Косову и Метохији на крају 20. века утицали су на становнике Ибарског Колашина и њихов положај. Будући да је ово подручје великом већином насељено српским становништвом, са малим уделом Албанаца, при чему се на северу и западу оно наслања на централну Србију, колашински Срби су у постојећим околностима углавном остали поштеђени последица међуетничких конфликата, ратних разарања, па и већег исељавања (Ћирковић 2009: 151).

Од досељавања становништва из Црне Горе и Метохије у 18. веку Ибарски Колашин је прво био само етапна област за насељавање других крајева. Касније, када су се насеља овде усталила, он постаје матица из које ће одлив становништва трајати у континуитету, и то у више фаза (Виријевић 2017: 38). По исељавању је, на пример, остала запамћена друга половина 20. столећа, када је број Колашинаца од 1961. године, када их је било 10.642, до 1991. године смањен на 8.479 (Исто: 45). Након овог доба, како поједини извори говоре, уследио је демографски раст, захваљујући повратку дела исељеника, пре свега оних који су расељени у време изградње акумулације „Газиводе“, али и доласку једног броја Срба из Хрватске и јужних делова Косова и Метохије који су због ратних сукоба током деведесетих година 20. века уточиште потражили у Ибарском Колашину. Године 2006. на овом подручју било је око 14.900 становника, од којих око 14.000 Срба и око 800 Албанаца (Исто: 45-46), док нешто више од деценије касније статистика ОЕБС-а бележи да у општини Зубин Поток, која се са Ибарским Колашином територијално подудара, живи око 15.200 људи, од којих око 13.900 Срба и око 1.300 Албанаца (*Municipal Profile*).

Према процени из 2011. године, датој на основу пописа који су спровеле привремене установе самоуправе у Приштини, у општини Зубин Поток живело је 6.616 људи (*Procena* 2013: 37). Због бојкота пописа од стране многих Срба на Косову и Метохији овај се податак не може прихватити као поуздан, међутим чињеница је да се ни подаци који говоре у прилог порасту броја становника Ибарског Колашина у последњих неколико деценија не могу узети без резерве, поготово ако се има у виду да је реална ситуација на терену таква да се са формалном статистиком она не мора обавезно да подудара, што нарочито важи за многа колашинска села

у којима се број становника до данас континуирано смањује. То је, рецимо, случај управо са Рујиштем, у ком се пад броја људи који у њему живе у другој половини 20. века поклапа са демографским процесима у целом Ибарском Колашину, па је, тако, у овом селу 1961. године пописано 209 становника, док их је три деценије касније било свега 62 (*Rujište*). Тренд демографског опадања у Рујишту, међутим, није заустављен, како на то могу да укажу подаци за подручје Ибарског Колашина од 1991. до 2006, односно 2018. године. С обзиром на то да званичних података о броју становника села после 1991. године нема, осим процена из 2011. године, по којима је у Рујишту тада живело 63 становника (*Kosovo*), на наведену констатацију упућују једино казивања саговорника обухваћених истраживањем, у којима се тврди да данас у овом селу нема више од десетак кућа са људима који у њима стално живе. Узрок демографском опадању, према мишљењу саговорника, није само исељавање, већ и знатно нижи наталитет у односу на нека ранија времена, када су, како су саговорници говорили, брачни парови неретко рађали по четворо, петоро, па и више деце. Разлог због ког подаци о увећању броја становника у Ибарском Колашину од деведесетих година 20. века наовамо не морају да буду комплементарни са стварним стањем ствари у Рујишту, вероватно и у другим колашинским селима, може да лежи у две ствари: прва је та што међу Рујиштанима који су се иселили дан-данас има оних који нису променили документ о пребивалишту, на основу чега се, званично гледано, они и даље воде као становници села; друго, неки Рујиштани су се одселили недалеко, па живе и раде у Звечану или Косовској Митровици, захваљујући чему они с времена на време долазе у село да би обишли родитељску кућу и ту евентуално привремено боравили. Да је овако како је наведено казивало је неколико саговорника, међу којима је један, који већ дуго са породицом живи у Крагујевцу, наглашавао да се његова лична карта и даље води на Рујиште и општину Зубин Поток. За Рујиштане који живе у Звечану или Косовској Митровици, а повремено долазе у село, саговорници су говорили да су они „мало тамо, мало овамо", „ту су, али и нису ту", и слично.

Пре него што је село почело да се „растура", како су процес исељавања саговорници називали, у Рујишту је било педесетак стално настањених кућа. У питању је период до седамдесетих година 20. века, када је, како су саговорници тврдили, село у демографском смислу било „најјаче". До наведеног раздобља у Рујишту се живело од сточарства, мада није био мали број становника села који су још тада радили у Звечану и Косовској Митровици, углавном у погонима Трепче. Асфалтираног пута до Рујишта доста дуго није било, сâмим тим ни сталних саобраћајних веза између села и околних места, због чега су деца до средње школе у Звечану пешачила километрима, исто као што су то чинили одрасли који су свакодневно због посла одлазили у Звечан и Косовску Митровицу. То што није било асфалта до села, смештеном на брдовитом терену, на око 900 метара надморске висине, за саговорнике је представљало чинилац својеврсне изолације, због чега се становништво села није расипало. Чим је, међутим, изграђен пут, пре чега је, почетком седамдесетих година 20. века, у Рујиште стигла и струја, створени су услови за бољу повезаност села са околином, што ће за последицу имати отварање врата прво постепеном, а касније све бржем исељавању становништва. Из Рујишта се

одлазило у потрази за бољим условима живота и сигурнијим просперитетом од оног који је нудио рад на селу. Одлазили су нарочито неожењени момци, поготово они који су се током школовања показали као успешни ђаци. „Кад смо ми одрастали", како је о овоме говорио један саговорник, „ако је неко завршио мало неку школу и изашао одавде, одмах је гледао како тим путем да иде на другу страну, не назад. Да се не враћа. И тако смо одлазили. Ја сам отишао исто" (м. рођ. 1958. год., разговор вођен 7. августа 2023. године). Рујиштани су се, према проценама појединих саговорника, у почетку највише исељавали у Звечан и Косовску Митровицу, где су неки претходно већ били запослени. Касније почињу да одлазе и даље – у Крагујегац, Краљево, Ушће, док није мали број оних које је потрага за бољим животом одвела у иностранство – у Немачку, Аустрију, Чешку. Неки саговорници износили су процене по којима лица рођених у Рујишту и њихових потомака у расејању има више стотина, можда чак и хиљаду.

ПРОСЛАВА ИЛИНДАНА У РУЈИШТУ

Срби у Ибарском Колашину крсну славу зову *велика слава* из разлога што је то главна породична слава и што њена прослава траје три дана. Она почиње да се слави на дан уочи дотичног свеца, и то у вечерњим сатима. На овај начин се, заправо, слава „дочекује". Рујиштани, тако, своју крсну славу Светог Ђорђа „дочекују" 22. априла по старом, односно 5. маја по новом календару. Кућа која слави увече прима госте, који се не разилазе пре поноћи, када слава „долази". С обзиром на то да све куће у Рујишту славе исту велику славу – Ђурђевдан, што значи да међу кућама том приликом нема посећивања, госте на слави чине пре свега рођаци по женској линији, али и пријатељи, и слично, који на славу, по правилу, долазе са стране.[6] Слава се „дочекује" уз јело и пиће и уз обавезну праксу која обухвата паљење славске свеће, кађење укућана и гостију, *госпођење* или молитву Богу и свецу заштитнику. Када слава у поноћ „дође", напија се у славу, након чега се наставља са весељем, које може да потраје до касно у ноћ, неретко и до зоре. Сутрадан, на дан Светог Ђорђа, који Рујиштани рачунају као други дан славе, у цркву се носи славски колач. Свештеник у цркви колач сече, полива га вином и благосиља, након чега се колач враћа кући. Домаћин и укућани другог дана славе такође примају госте, мада њихов број тада обично буде мањи него на дан уочи славе, када се слава „дочекује". Трећи дан славе Рујиштани зову *окриље*. Тада се слава завршава, тако да тог дана у кућу долази евентуално само још понеки гост.

За разлику од *велике славе*, *мала слава* се у Ибарском Колашину слави један, највише два дана. Слава се у овом случају не „дочекује", већ се слави оног дана када дотични светац пада. То значи да се прослава Илиндана у Рујишту одвија на дан

6 Једно од обележја славе је реципроцитет, што значи да се начело гостопримства, односно посећивања о слави, базира на узајамности. Током године домаћин ће бити и у улози госта, док ће се његови гости наћи и у улози домаћина (Sinani 2012: 189). Да би реципроцитет постојао потребно је да породице које се међусобно посећују славе различите славе. Када све куће славе исту славу, као што је то случај у Рујишту, тада реципроцитета нема, па зато нема ни узајамног посећивања о слави.

20. јула по старом, односно 2. августа по новом календару. Прослава започиње у јутарњим, односно преподневним сатима, када гости пристижу у кућу која слави. Укућани пред госте износе жито, вино, затим кафу, ракију или неко друго пиће, а касније и мезе. Исто као и код велике славе, међу гостима се налазе превасходно чланови фамилије по женској линији, и то на првом месту ујчевина, коју чине мајчина браћа и њихове породице. Ту су и чланови породица удатих сестара, браће од тетака, али и пријатељи, колеге, итд. Прослава се у домаћинству одвија негде до пред подне, након чега укућани, заједно са гостима, излазе из куће и упућују се на пропланак звани *Гро̄т*,[7] где је предвиђено да се сви свечари из села у подне окупе и да ту славу колективно прославе. Ако у кућама има доста старих или теже покретних лица она углавном не одлазе на поменуто место, што значи да у колективној прослави не учествују. За време прославе на *Гро̄ту* ова лица остају код куће.

Пропланак на ком се у Рујишту одржава колективна прослава Илиндана препознатљив је по томе што се у његовом дну налази велики храст, који чине три стабла. Према казивању саговорника, колективна прослава Илиндана одувек се практиковала на овом месту, мада је, како су старији саговорници памтили, заједничка прослава мале славе једно време била у прекиду, и то у периоду социјализма. У том раздобљу, међутим, у Рујишту су на Светог Илију на *Гро̄ту* ипак одржавани скупови, али углавном световног карактера, који су садржавали различита надметања, турнире, и слично. Уз обредно-верске елементе Илиндан се, према саопштењима саговорника, на простору испод наведеног храста поново почиње колективно да слави осамдесетих година 20. века, након чега ова пракса до данас није прекидана. Објашњење саговорника зашто се колективна прослава Илиндана увек одвијала на *Гро̄ту* било је да је то управо због храста, који је у свести становника села од давнина изазивао поштовање, и то не само због своје старине, коју су саговорници процењивали на најмање две стотине година, већ и због свог симболичког значаја. Овај значај огледао се превасходно у схватању да је реч о *све̄том дрве̄ту*, или *за̄пи-су*, које су, према казивању саговорника, преци данашњих Рујиштана доживљавали као светињу, односно као заштитника насеља од несреће и непогода.[8] У савременој интерпретацији значаја храста на *Гро̄ту*, Рујиштани три стабла која чине ово дрво, спрам њиховог облика, воле да посматрају на још један начин, а то је као асоцијацију на три прста којима се Срби крсте.

У колективној прослави Илиндана у Рујишту, према чињеничном стању забележеном на основу теренског истраживања 2023. године, учествовало је око

7 Назив *Гро̄т*, у терминологији Рујиштана, значи гомила камења смештена на крај њиве. То је камење извађено из земље које се негде по страни одлаже на једно место. Пропланак са овим називом, где се одржава колективна прослава Илиндана, налази се у делу Рујишта познатом као *ӣорња мала*, на месту са ког се пружа поглед не само на цело село, већ и на ширу околину. Овај пропланак је, према казивању Рујиштана, некада био њива. По камењу које је из земљишта извађено, а које је било послагано у дну њиве, њива је добила име *Гро̄т* које се задржало до данас.

8 У сеоској традицији Срба *за̄пис* се среће као широко распрострањена појава, не само на Косову и Метохији, већ и у многим другим крајевима, под којом се подразумева предмет на култном месту, углавном дрво, мада то може да буде и камен, на коме је „записан" (изрезан или исклесан) крст. Према веровању, запис је „станиште божанства поља и шума, које штити село од болести и грома, а поље са усевима – од олује и града" (Петровић 1998: 188).

150 мушкараца и жена, млађег, средњег, па и старијег животног доба. Учеснике су, са једне стране, чинили Рујиштани стално настањени у селу, као и они који су у Рујишту рођени, или из њега воде порекло, а који су у село из расејања допутовали да би у њему Светог Илију прославили. Међу учесницима су се, са друге стране, налазила лица, која су Рујиштани, било да у селу стално живе, или су ту дошли због прославе мале славе, поводом Илиндана примали у госте. У прослави је, пре свега у њеном обредном делу, учествовао и свештеник, који је, будући да у Рујишту нема сеоске цркве, нити сеоског свештеника, за ову прилику дошао из Зубиног Потока. Међу Рујиштанима, учесницима у прослави, истакнуте улоге имала су два „домаћина", чији је задатак био да у материјалном смислу организују прославу, под чиме се подразумевала припрема славске гозбе за све учеснике,[9] али и ангажовање музичког оркестра са циљем да цео догађај протекне у весељу и добром расположењу.[10]

Након окупљања учесника прославе на пропланку *Гроп*, овај догађај започео је тачно у подне, и то обредним обилажењем око великог храста, у чију сврху је формирана поворка састављена од свих учесника прославе. Поворку су предводили „домаћини" славе, тако што је један међу њима носио барјак са српском тробојком, док су иза „домаћина" ишли младић и два дечака са иконама Светог Илије у рукама. Упоредо са наведеним лицима, на челу поворке налазио се свештеник, који је у десној руци држао дрвени крст, а у левој кандило са запаљеним тамјаном. Поворка је око храста обишла три пута, с тим да су приликом сваког обиласка мушки учесници поворке по једном испевавали стих: „Господе, господе, господе помилуј нас!". Након што је поворка око храста направила први круг, она се зауставила и тада је свештеник читао молитву за добробит Рујишта и благостање Рујиштана. После очитане молитве поворка је наставила кретање, да би се након новог направљеног круга она поново зауставила. Свештеник је опет читао молитву, тако да се наведени поступак одиграо укупно три пута, све док поворка у обилажењу храста није направила три круга.

Обред обилажења око храста Рујиштани зову *молитва*. Саговорници укључени у истраживање изјављивали су да овај чин представља молбу упућену „Богу да не буде лоше, да буде добра киша, да не пада град. Моли се за здравље" (м. рођ. 1961. год., разговор вођен 2. августа 2023. године). Назив *молитва*, међутим, Рујиштани неретко користе за означавање целокупне колективне прославе која се на Илиндан одвија на *Гроту*, а која обредом обилажења око храста само започиње. Након овог

9 Славску гозбу „домаћини" су организовали тако што су готова јела наручили преко ресторана који врше услуге припреме и доставе хране. Овој пракси „домаћини" илинданске прославе прибегавају већ више година уназад, из крајње практичних разлога, због тога што то представља најједноставнији начин организовања гозбе за велики број људи. Храна, коју за локалне прилике чини уобичајени јеловник за овакве врсте догађаја, наручује се из Зубиног Потока или Звечана.

10 Музички оркестар ангажован за прославу Илиндана 2023. године чинила су два музичара, и то хармоникаш и контрабасиста. Репертоар песама који је оркестар на прослави свирао био је базиран на интерпретацији општепознатих српских родољубивих песама, као и песама из ауторског опуса разних певача тзв. српске народне и новокомпоноване фолк музике. Двочлани музички оркестар на илинданску прославу доведен је из Лепосавића.

обреда, прослава се наставља код сâмог храста, где свештеник, окружен учесницима прославе, поново чита молитву. На истом месту следи још један обред, а то је благосиљање, резање и поливање вином славских колача које су сви свечари, долазећи на *Гроѿ*, од куће донели са собом. Свештеник прво узима колач „домаћина", који, по правилу, овај обредни хлеб они на прославу заједнички доносе. Пре него што колач пререже и полије вином, свештеник га, у присуству „домаћина", подиже увис и благосиља. Пошто га је унакрст пререзао и полио вином, свештеник колач са „домаћинима" окреће, након чега сва тројица колач ломе на два дела. Када је чин ломљења „домаћинског" колача завршен, наведени поступак понавља се онолико пута колико има славских колача других свечара, с тим да са свештеником, том приликом, сваки свечар ломи свој колач. Број колача који су донети на *Гроѿ* да би их свештеник пререзао и благосиљао, према стању забележеном на Илиндан 2023. године, износио је двадесетак, што значи да се мала слава у Рујишту данас слави отприлике у исто толико домаћинстава. Да се у оволико кућа Свети Илија до данашњег дана слави потврђивали су и појединi саговорници, који су саопштавали да се у селу „тренутно сече дваес један, дваес колача" (м. рођ. 1956. год., разговор вођен 2. августа 2023. године).

Сечење и благосиљање славских колача завршава се освештавањем водице, којом свештеник шкропи окупљене учеснике прославе, као и храст, под којим се овај обред одвија. Пре него што ће свако присутно лице прићи свештенику да би целивало крст и било лично пошкропљено освештаном водицом, свештеник учеснике прославе поздравља речима:

> „Драга браћо и сестре, нека је на здравље и спасење молитва! Нека је срећан и Богом благословен данашњи дан, данашњи празник. Велики празник посвећен дану када славимо великог угодника Божијега, Светога пророка Илију, заступника вашег, молитвеника пред олтаром господњим. Нека је још једном на здравље и спасење, да сте живи и здрави, увек да славите и да прослављате у што већем броју. На многаја и благаја љета! Богом благословени били!"

После завршеног обредно-верског дела прославе Илиндана, учесници прославе седају за дугачак сто, постављен испод крошње храста. Овај тренутак означава почетак славске гозбе коју су о свом трошку организовала два „домаћина" славе. За сто седају углавном мушкарци, почевши од момака па до особа старијег животног доба, док се деца, девојке и жене већином распоређују негде са стране, тако што себи проналазе место за седење на некој клупи, каквом пању, камену, или, пак, остају да стоје. У „вр совре", како Рујиштани називају чело стола, седа човек од угледа у селу, од кога се очекује да на слави „зна да води реда",[11] а ту су и двојица „домаћина" који седају са његове леве и десне стране. Док гозба још није почела, у „вр совре" на кратко седа и свештеник. Пре него што ће сести,

11 Овај човек од угледа је Миломир Живковић, у чијем породичном власништву се налази пропланак *Гроѿ*, на ком се колективна прослава Илиндана одржава. Репутацију коју има међу Рујиштанима Миломир Живковић оправдао је и тиме што ми је током истраживања указао помоћ, али и гостопримство у својој сеоској кући, на чему му овом приликом упућујем захвалност.

свештеник се људима за столом обраћа уз „Молитву господњу“, односно „Оче наш“, пожелевши им још једном срећну славу.

Славска гозба не почиње док не буду изабрана нова два „домаћина“, која ће имати задатак да колективну прославу Илиндана припреме следеће године. Улога „домаћина“ увек припада мушкарцима, а она се додељује на начин да се два појединца добровољно јављају, чиме на себе, пред окупљеним учесницима прославе, они јавно преузимају наведену дужност.[12] Избор „домаћина“ води човек у „вр совре“, тако што подиже напуњену велику ракијску чашу, коју Рујиштани зову *шреїалка*,[13] и упућује позив да се јаве нови „домаћини“ како би им наздравио:

> „Да се помолимо Богу и Светом Илији пророку. Да нам господ Бог да здравље, напредак и слогу. Хвала нашим домаћинима који су нас овако лепо дочекали и угостили. Да им се на радост и весеље врати. Ову чашу треба да наздравим ономе ко се буде јавио за наследника. Не би их мењали, али тако је дошло да мора да се промени. Њима свака част и хвала им пуно. Има ли неко од кандидата да се јави? Ова чаша остаје овде док се год неко не јави“.

Избор нових „домаћина“ уме да буде праћен шаљивим тоном, нарочито у ситуацији када нема лица која би се одмах јавила да улогу нових „домаћина“ прихвате. Такав случај био је управо приликом илинданске прославе 2023. године, када се после прве особе која се за „домаћинство“ брзо јавила, на другог добровољца дуже чекало. Тада су уследиле шале, добацивања праћена смехом, након чега се за прихватање улоге „домаћина“ јавила и друга особа. Избор нових „домаћина“ прате аплаузи и честитања од стране људи који за столом седе, након чега стари „домаћини“ устају са својих места у „вр совре“ да би на њих сели они новоизабрани. Овај чин подразумева честитање старих „домаћина“ новим „домаћинима“, уз међусобно руковање и љубљење у образ, при чему нови „домаћини“ добијају по једну четвртину славског колача који су за славску прославу припремили стари „домаћини“. Њима је, на овај начин, симболички предато „домаћинство“ за припрему колективне прославе Илиндана наредне године. Два стара „домаћина“ по једну четвртину колача задржавају за себе.

Успешно обављен избор нових „домаћина“ представља тренутак када учесници прославе крећу са славском гозбом, односно да се служе јелом и пићем. То је,

---

12 Раније је, како су саговорници казивали, организација колективне илинданске прославе падала на терет једног „домаћина“. Око 2015. године, међутим, донета је одлука да се због високих трошкова припреме славске гозбе „домаћинство“ подели, тако да од тада прославу Илиндана у Рујишту организују два „домаћина“. Према једном саопштењу, „око хиљаду осамсто, хиљаду деветсто евра кошта да се све организује и плати“ (м. рођ. 1953. год., разговор вођен 7. августа 2023. године). У улози „домаћина“ могу подједнако да се нађу како они Рујиштани који су у селу стално, тако и они који су настањени у расејању, а који у Рујиште долазе да би ту Илиндан прославили. Године 2023. у овој улози била су управо два младића која живе ван Ибарског Колашина, од којих је један пре више од двадесет година чак рођен у иностранству.

13 Најраспрострањенији назив за велику ракијску чашу у Ибарском Колашину је *чајна чаша*, али у Рујишту ову чашу чешће зову *шреїалка*. Овако је зову због њеног изгледа, будући да њена спољња површина наликује фалтама на женској сукњи. Овакву сукњу Рујиштани зову *шреїалка*, па су због тога и овој чаши дали такво име.

у исто време, и тренутак када се у знак честитања новим „домаћинима“ почиње да пије *мека ракија* из велике ракијске чаше. Ову чашу „пушта“ онај који је чашу претходно први подигао, а то је човек који седи у „вр совре“ и који „води реда“. Он велику ракијску чашу „пушта“ тако што наздравља првоизабраном новом „домаћину“, који у „вр совре“ седи са његове десне стране:

> „Здравим новом домаћину који ће следеће године исто овако да нас дочека, као што су нас дочекали ови овде. Здрав си! Помолимо се господу Богу и данашњем дану Светом Илији, да нам господ Бог подари здравље, слогу и напредак!“

Када је лице које је здравило попило ракију из чаше, празну чашу пружа младићу који поред стола стоји са ибриком у руци. То је „слуга“ чији је задатак да учесницима прославе *меку ракију* у великој ракијској чаши служи. Када прими празну чашу „слуга“ је пуни ракијом и даје је ономе коме је здравица била упућена. Пошто му је претходно наздрављено, чашу прима први новоизабрани „домаћин“. Овај наздравља једном од старих „домаћина“, који се налази са његове леве стране. Испија чашу, пружа је „слуги“, да би је „слуга“ напунио и уручио ономе коме је здравица била намењена. Лице које је примило здравицу здрави другом новоизабраном „домаћину“, који седи са његове десне стране, а овај, када чашу узме, наздравља другом старом „домаћину“, који је са његове леве стране. Након овога, чаша је са здравицом упућена првој особи која је, гледано са чела стола, низ сто седела на десној страни, после чега је ова особа здравила лицу преко пута ње, које је седело са леве стране стола. Овај са леве стране здравицу опет упућује ономе преко пута, са десне стране, и тако редом, захваљујући чему је, пошто је „пуштена“, велика ракијска чаша „стигла“ до сваког учесника прославе који је седео за столом.[14]

Прослава Илиндана на *Гроцу* траје неколико сати. То је прилика да уз славску гозбу, и у добром расположењу, учесници прославе извесно време проведу у дружењу, разговору, што је од значаја нарочито за сâме Рујиштане, не толико за њихове госте, који на овај начин долазе у прилику да одржавају међусобне везе, односно да негују осећања међусобне повезаности и припадности сеоској заједници. Ово посебно важи за оне Рујиштане који у селу не живе, али који због прославе Илиндана у село из расејања долазе. За дан Светог Илије они кажу: „Тај дан је наш. Наш дан и ми долазимо било одакле“ (м. рођ. 1965. год., разговор вођен 2. августа 2023. године). Године 2023. прослава на *Гроцу* трајала је до близу 17 часова. Учесници прославе постепено су напуштали овај догађај, сходно чему се и број присутних лица на *Гроцу* постепено смањивао, да би у наведено време са овог места отишли и они учесници који су остали до краја прославе. Рујиштани су одлазили својим кућама, где су, заједно са гостима, настављали са весељем. Тамо су се укућани и гости поново служили храном и пићем, тако да су за столом, уз славску гозбу, остајали до вечерњих часова.[15] Прослава Илиндана, како су поједини саговорници наводили, није се, међутим, стриктно завршавала са завршетком

14 Више о детаљима и начинима одвијања праксе пијења из велике ракијске чаше, датим кроз призму наратива Срба у Ибарском Колашину, видети у Павловић 2022.

15 Обавезан део славске прославе након повратка кући, исто као на *Гроцу*, било је пијење *меке ракије* из велике ракијске чаше, уз неизоставно наздрављање.

дана славе. Није било искључено да се слава слави и другог дана, нарочито ако би гости у кући преноћили. Тог дана, такође, није необично ако се поводом славе људи у селу међусобно обилазе, што значи да је дозвољено да укућани, па и сâми домаћини, оду у посету другој сеоској кући, или да, исто тако, у госте приме свог комшију, и слично.

ЗНАЧАЈ ПРОСЛАВЕ ИЛИНДАНА У СХВАТАЊУ РУЈИШТАНА

У претходном делу рада изнет је приказ илиндан ске прославе у Рујишту, према подацима забележеним на основу теренског истраживања 2023. године. Том приликом, кроз опис саставних елемената прославе, скренута је пажња на карактер овог догађаја са становишта његовог симболичког, али и друштвеног значаја за Србе из Рујишта. Приказ прославе мале славе Илиндана, наиме, указао је на то да је реч о феномену који, са једне стране, садржи елементе од симболичке важности за Рујиштане, док, са друге стране, он показује и особине друштвено-интегративног карактера, усмерене у правцу окупљања Рујиштана и артикулације њихових осећања везаности за село и припадности сеоској заједници.

Иако се симболички аспект колективне прославе Илиндана у првом плану манифестовао кроз схватање овог догађаја од стране његових учесника као заједничке молитве упућене Светом Илији за здравље, спасење и благостање, несумњиво је да је илиндан ска прослава симболизовала и настојање Рујиштана да окупљањем на *Гроšу* афирмишу своје заједништво, слогу, односно принцип међусобне, колективне повезаности. Саговорници укључени у истраживање, у том смислу, овај догађај су доживљавали као важан део своје традиције, практично као део свог идентитета, што је њихов однос према илиндан ској прослави чинио додатно сигнификантним. У овом делу рада акценат је стављен на интерпретације проучаваног догађаја из субјективне перспективе саговорника, са циљем пружања доприноса потпунијем разумевању значаја овог феномена за Рујиштане са становишта његове друштвено-интегративне улоге. Пажња је, пре свега, посвећена наративној грађи добијеној на основу бележења казивања оних саговорника који су се својевремено из Рујишта одселили, а који у село долазе да би Илиндан ту, у кући својих родитеља и дедова, прославили. Идеја је била да се на овај начин разматрању проучаваног проблема допринос пружи управо у контексту миграција из Ибарског Колашина, у овом случају из села Рујишта, чије су последице такве да због осећања везаности за завичај лица која у расејању живе учешће у илиндан ској прослави виде као догађај од прворазредног значаја.

Прва ствар коју у правцу остварења поменутог циља треба поменути повезана је са праксом без које Рујиштани прославу Илиндана не могу да замисле, а то је пијење *меке ракије* из чаше *шреїалке*. Као што је у претходном делу рада описано, након што се ова чаша „пусти“ за столом се пије само из једне чаше.[16] Она, дакле, иде од једног до другог учесника прославе, с тим да је „слуга,“ када

16 Иако је правило да се за једним столом пије из једне велике ракијске чаше, није искључено да се у случају да за столом седи велики број људи у исто време „пусти“ и друга чаша. Ова чаша почиње да се пије „од пола“, односно од средине стола. Тада, како Срби у Рујишту кажу, онај који из ибрика служи ракију „прави полутку“.

један учесник из ње ракију попије, увек долива да би оном наредном учеснику, који чашу прима, она била послужена пуна. Не само код Срба у Рујишту, већ и у целом Ибарском Колашину, начин на који се из велике ракијске чаше пије, а који подразумева „дељење" једне чаше међу свим учесницима одређеног догађаја, симболизује солидарност и заједништво, захваљујући чему наведена пракса показује особине средства погодног за постизање и афирмацију унутаргрупне кохезије. Овакву улогу пијења из велике ракијске чаше додатно оснажује елемент који ову праксу обавезно прати, а то је здравица, односно наздрављање. Здравица се упућује са жељом да се њоме призове здравље лицу ком се наздравља, али и срећа, благостање, добробит у животу.[17]

Наздрављање у Ибарском Колашину није повезано са било каквом строго обавезујућом формом. Здравицу упућује како ко жели и уме. Она може бити изговорена у најједноставнијем облику који гласи „Здрав си!", или „Здрава си!", а може бити изречена и у дужој форми – форми говора, у стиху или прози. Приликом колективне прославе Илиндана у Рујишту, на *Гроџу* су се 2023. године могле чути бројне и разноврсне здравице, почевши од краћих, па до дужих, међу којима су по свом садржају, у контексту теме коју у раду анализирам, посебно интересантне биле оне које су исказивале осећања здравичара повезана са њиховим односом према заједничкој прослави и схватањем значаја овог догађаја за Рујиштане. Једну од ових здравица казивао је саговорник који у Рујишту одавно не живи, али који у село готово редовно за Илиндан долази (м. рођ. 1961. год., разговор вођен 2. августа 2023. године). У питању је здравица изречена у форми говора у стиху, која у целости гласи:

„Откуд ова здравица,
ова ко живот и здравље?
Широким путем долазила,
још ширим одлазила!
Нек је на помоћ данашњи дан Свети Илија,
наша молитва сеоска!
Сви смо се овде данас сабрали,
да се саберемо на многаја љета,
под ове столетне дубове,
где су се наши стари сабирали,
и ето ми нашу традицију настављамо,
и сабирамо се ако Бог да, још више и још боље,
у већем здрављу и весељу!
Да се умножимо,
да се обожимо!

17 Здравица је код Срба, али не само код њих, широко распрострањен феномен који се јавља као део бројних обреда и догађаја, чији корен лежи у настојању да се ритуалним путем призову плодност и здравље домаћинства (Петровић 2006: 145). С обзиром на то да у основи њеног назива лежи лексички елемент *здрав-*, здравица је усмерена ка афирмацији једне од давнина највише рангиране друштвене вредности, а то је здравље, због чега се за њу може рећи да представља говорну форму која се засигурно убраја међу најстарије и најдуговечније врсте усменог стваралаштва (Милекић–Јелић 2016: 335).

Свима хвала данас који су дошли овде,
да поздраве овај наш скуп,
ово наше собрање, ову нашу скупштину.
У то име користим прилику да све поздравим,
који су били домаћини,
домаћине нове, који су узели домаћинство.
За многаја љета!
Ја ћу да наздравим брату Љубу.
Да се захвалим свим гостима који су дошли,
хвала онима који нису могли,
који су били спречени,
а имали су велику вољу и велику жељу!
У то име, све вас поздрављам,
и желим вам свако добро од Бога господа,
да се сакупљамо и сабирамо на многаја љета!
Здрав си брате Љубо!"

Однос саговорника према прослави Илиндана садржан у здравицама у којима је акцентован значај окупљања Рујиштана поводом наведеног догађаја рефлектовао се практично у сваком сегменту наративне грађе добијене на основу бележења њихових казивања повезаних са проучаваним феноменом. Представе о значају илинданске прославе саговорници су, по правилу, повезивали са схватањем славе, како мале, тако и велике, као важног дела породичне традиције, али и традиције целог Рујишта, чији су континуитет доживљавали као својеврсни чинилац који их је у идентитетском смислу дефинисао. Схватање Илиндана као своје мале славе, односно дела свог породичног наслеђа, поједини саговорници интерпретирали су не само кроз синхронијску, већ и дијахронијску перспективу, и то у светлу личних сећања на овај догађај, која су понекад сезала до раних периода живота и као таква неретко била прожета носталгичним успоменама на детињство, младост и родитељски дом. Колективна славска прослава се, у том контексту, у свести саговорника јављала као догађај најтешње повезан са слављењем Илиндана, који је одувек, како су они памтили, давао главни печат малој слави.

„То је без прекида. Откако ми знамо. А и откако су наши, мој деда знао. Они су то и тад славили. Под овим столом, под овај орах, ту смо увек славили славу. За сво време. Деда је као дете то памтио. Они су се и на молитву горе окупљали. Није имала совра. На земљу су стављали. То је било покошено, на земљу су стављали. И са флашом... Чаша није имала. Са флашом су здравили. (...) Ја памтим одлично то. Исто се славило горе, где се и сад ово слави. За она три дрвета мене је још деда реко да су она три дрвета ко човек кад се прекрсти. То је деда мене реко још. Педесет пете, педесет шесте... Оди дете, волео ме је. Ја сам му био први од мушких унука од његова три сина и ћерке. И објаснио он. Тад ме није интересовало. Шта зна дете? Али онда, после, кад сам одрастао схватио сам да је то. Јер, нема... Молитву кад видиш горе, то се обавезно ишло. Веселило се, пило се, није се знало за одмор, и ово, за неки проблем, секирацију. Није имало телевизора, није имало

мобилног, него људи су седели, разговарали, причали о свему и свачему. Али сад време је неко друго дошло... Нама је и даље остало тако. И то се ми придржавамо откако су наши стари то радили, тако смо и ми наследили" (м. рођ. 1953. год., разговор вођен 7. августа 2023. године).

Схватање мале славе као важног дела своје породичне традиције, са којим су се у идентитетском смислу практично поистовећивали, код саговорника који су се из Рујишта иселили, а који у село ради прославе Илиндана до данас долазе, повезивано је са осећањима привржености родитељском дому и укорењености у средину у којој су рођени и из које су потекли. Наведена осећања неки међу саговорницима објашњавали су тиме да се носталгија за родном кућом и завичајем неминовно јавља код људи који су од куће отишли, јер, како је један саговорник рекао, „кад одеш вани, онда је већа чежња за тим" (м. рођ. 1958. год., разговор вођен 7. августа 2023. године). Управо су носталгична осећања великим делом била заслужна за настојања саговорника да прослављањем Илиндана „код куће" покушају да сачувају оно што су видели као наслеђе својих предака, али и као сопствено обележје, поготово у ситуацији коју су стављали у контекст исељавања из села, односно његовог демографског опадања. Потребу да Илиндан прослављају у селу поједини саговорници, при том, правдали су чињеницом, како су говорили, да су многи њихови „земљаци", родом из села, живећи у расејању на родну кућу скоро заборавили, па да је из тог разлога на њима одговорност да „чувају обичаје" и одржавају илинданску прославу „у животу".

„Неки никад нису дошли, који су отишли одавде. Можда десет, петнаест посто људи никад нису дошли који су отишли. Ти људи никад нису дошли, али има оних који долазе. То је нама обавеза једна која нас веже за тај дан, Светог Илију. Сечемо колач, прославимо славу. Обичаји мора да преносе генерације, са старијих на нове, и да се чувају. То је традиција. Обичаји. Оно што сам ја видео од свог деде, од оца, па да пренесем и на моје. (...) Ти који су отишли, а не долазе, славе код својих кућа. Доста људи тамо слави славу. Али некако ми... Славу не могу да носим са собом. Тамо где сам се родио, где су ми корени, хоћу славу да славим цијели живот тамо где сам се родио. И увек долазим за славу. Увек. И за Божић, и за Ђурђевдан, и за Илиндан. Увек сам присутан ту, јер некако ми није слава ако није у тим зидовима где сам се родио, ако није где се родио мој деда, мој отац, ако је мимо тих зидова... Неко, на пример, слави славу у кафани. Каква му је то слава? Слава се слави у темељима, где си се родио" (м. рођ. 1958. год., разговор вођен 2. августа 2023. године).

Прославу Илиндана, дакле, саговорници су видели као догађај који је продубљивао њихову везаност за родитељску кућу, захваљујући коме су, другим речима, имали повод од нарочитог значаја да из расејања у Рујиште бар једном годишње дођу, и да тако, негујући традицијом наслеђене праксе, искажу осећања припадности не само дому својих предака, већ и целом селу и сеоској заједници. Слављење мале славе „код куће" – у Рујишту, односно колективна прослава на *Гро̄шу*, у схватању појединих саговорника фигурирали су као догађаји у којима своје учешће они скоро ни под којим околностима нису доводили у питање:

„Ко деца некад кад смо били мали, па смо једва чекали Ускрс, или славу, или Божић, да ти да нешто да поједеш. Јер раније није имало то довољно. А ми сад навикли смо на то, није више оскудица ко што је некад била, али и даље једва чекамо кад ће други август и Свети Илија. И то је за нас један велики догађај. (...) Ја сам седамдесет девете отишо. Од седамдесет девете до сад ја славим Илиндан овде. Е сад, реко сам да ме нека сила веже, и ја... Нема да не дођем... Нека болест тешка, не дај Боже, да ме задржи да ја дођем. Волим, обожавам, док сам жив и могу ја ово да напустим нећу. А кад не будем могао, то је... Остаје генерација млађа, ако их буде интересовало нешто, да их занима ово село, занима ови обичаји, они ће ваљда да наставе" (м. рођ. 1953. год., разговор вођен 7. августа 2023. године).

„Ми смо се увек радовали слави. Некада се доста лошије живело, била доста слабија храна, и зато је била велика радост кад долази слава. Знамо да ће бити меса, биће свега... Није више то што је некад било, али ми мора то да чувамо, ту традицију. Више нико није гладан, али треба чуват ту традицију, и не треба се мењат ништа. Јер важно је за наш идентитет, да би се он сачувао. Ко смо били, шта смо били... Кроз славу се он чува. (...) Наравно да сваки човек увек може да нађе изговор. Па, нисам могао због тога да дођем. Ако хоће да нађе изговор. Ако има вољу, ако хоће да се придржава тих обичаја, не постоји ништа шта ће да га задржи да не дође. Не постоји. Увек ће да се снађе, наћи ће замену... Значи, његова воља, просто нема шта што би могло да га задржи да не дође. Ја увек долазим. Мада мени не треба замена, имам свој посао. Некад дођем породично, некад... Зависи од њих, како су они запошљени, како су сад ти млађи... Син, ћерка... Али брат ми, исто као и ја, долази редовно. Његова породица исто како кад. Сад су били он, жена и два сина. Трећи син и ћерка нису могли" (м. рођ. 1958. год., разговор вођен 7. августа 2023. године).

Схватање илинданске прославе као догађаја од значаја за испољавање привржености породичним коренима и одржавање веза унутар сеоске заједнице показивали су, најзад, и они од којих се од стране саговорника очекивало да ће традицију прославе Илиндана наставити, а то су млади. У прилог томе сведочио је податак да су „домаћини" колективне прославе на *Гроту* 2023. године била управо два младића која су у циљу учествовања у овом догађају из расејања допутовала у Рујиште. Један од њих, чији је отац из Рујишта отишао пре више деценија, али који у село за Илиндан редовно долази, рођен је и живи у Прагу, главном граду Чешке. Мотиве за учествовање у илинданској прослави он је објашњавао потребом да на тај начин искаже везаност за кућу и село из ког му је отац родом и тако „не заборави ко је": „Ја кад дођем увек се осећам као код куће. Одавде потичем. Овде ми је рођен отац... Деда, прадеда... То обавезује и зато сам ту увек кад могу" (м. рођ. 2000. год., разговор вођен 2. августа 2023. године).

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Резултатима истраживања приказаним у раду дат је опис прославе мале славе Илиндана у колашинском селу Рујиште, према стању у ком се овај догађај практикује данас. С обзиром на то да готово ниједног детаљнијег описа прославе мале славе у целом Ибарском Колашину до данашњег дана нема, у раду презентовани резултати могу се посматрати као допринос познавању овог, за колашинске Србе

веома важног елемента њиховог традиционалног културног наслеђа. Вредност резултата рада додатно се може уочити са аспекта методолошког приступа који је у њему примењен, а који је заснован на прецизном сагледавању саставних елемената проучаваног догађаја, што може да буде од користи за евентуална компаративна или поновљена истраживања истог феномена. Понављање истраживања илиндан-ске прославе у Рујишту свакако би, у том смислу, могло да послужи у правцу континуираног праћења структуре и динамике одвијања овог догађаја, али и његовог значаја за припаднике истраживане сеоске заједнице, нарочито у контексту у ком је он у овом раду истраживан, а то је контекст демографских процеса у Ибарском Колашину, пре свега у сâмом селу Рујиште, који су обележени исељавањем и падом броја локалног становништва.

Резултати приказани у раду остварени су на основу једнократног теренског истраживања илиндан-ске прославе у Рујишту, реализованог августа месеца 2023. године, због чега се они могу сматрати само делимичним и прелиминарним. Анализа грађе добијене истраживањем, ипак, омогућила је долазак до извесних сазнања која се могу прихватити као релевантна. Њима је, пре свега, указано на карактер мале славе у Ибарском Колашину као догађаја од вишеструког значаја за локално српско становништво. Колективни аспект овог догађаја није специфичност везана само за Рујиште, будући да се он приликом прославе мале славе јавља и код становника других села Ибарског Колашина, међутим оно што Рујиште по овом основу карактерише јесте чињеница да се у свим кућама овог села слави једна, иста мала слава – Свети Илија. Захваљујући наведеном, колективна илиндан-ска прослава у Рујишту показује особине догађаја у ком учествује практично целокупна сеоска заједница, односно сви свечари који у селу славе, сходно чему се она може дефинисати као средство унутарсеоског окупљања, комуникације и одржавања интерних друштвених веза.[18] Оваква функција прославе Илиндана тесно је повезана са идентификацијском улогом овог феномена, с обзиром на то да он Рујиштанима служи не само за испољавање осећања привржености породичном дому, већ и осећања припадности селу, тј. широј локалној заједници. Претходно речено нарочито важи за Рујиштане који живе у расејању, а који у село поводом прославе Илиндана редовно или повремено долазе. Истраживање је, у том смислу, показало да илиндан-ска прослава у животу ових Рујиштана заузима улогу споне са њиховим породичним коренима и средином из које су потекли. Наведени догађај, посматрано у контексту демографских процеса у Рујишту, оправдано се може посматрати као својеврсни залог да везе исељених Рујиштана, као и оних који су у расејању рођени, са завичајем у будућности неће бити прекинуте.

18 По овоме мала слава у Рујишту наликује сеоској слави, као широко распрострањеном феномену код Срба. Сличности са сеоском славом огледају се у колективним елементима прославе Илиндана, укључујући њихове обредне аспекте, док је главна разлика у чињеници да Рујиштани Светог Илију доживљавају као породичног свеца, кога заједно славе, а не као свеца који представља заштитника села, што би, према дефиницији сеоске славе, требало да чини идејну основу овог догађаја. Саговорници обухваћени истраживањем, у прилог наведеном, прославу Илиндана означавали су стриктно једним термином, а то је *мала слава*, док *сеоску славу*, или неки други назив, у контексту истраживане теме нису помињали. Више о особинама сеоске славе видети у Бандић 2004: 356-360.

ИЗВОРИ

Procena 2013: *Procena, Stanovništvo Kosova 2011*. Priština: Agencija za statistike Kosova.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Municipal Profile: *Municipal Profile 2018, Mitrovicë/Mitrovica Region, Zubin Potok*. https://www.osce.org/files/f/documents/e/b/13135_1.pdf. [05.09.2023].
Rujište: *Rujište (Zubin Potok)*. https://sh.wikipedia.org/wiki/Rujište_(Zubin_Potok). [06.09.2023].
Kosovo: *Kosovo census*. http://pop-stat.mashke.org/kosovo-census-ks.htm. [06.09.2023].

ЛИТЕРАТУРА

Bandić 1997: Dušan Bandić. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Бандић 2004: Душан Бандић. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.
Бјеладиновић 1979: Јасна Бјеладиновић. „Српска народна ношња у Ибарском Колашину, Штавици и у околини Новог Пазара“. *Гласник Етнографског музеја*, књ. 43, 57-116.
Божовић 2005: Благоје Божовић. *Живот и обичаји народни у Ибарском колашину*. Зубин Поток: Стари Колашин.
Виријевић 2017: Бранислав Виријевић. „Ибарски Колашин“. *Колашинци у Крагујевцу 1945-2015*. Крагујевац: Завичајно удружење „Ибарски Колашин“, 1-46.
Вучинић Нешковић 2003: Весна Вучинић Нешковић. „Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској“. *Традиционално и савремено у култури Срба*. Зборник радова. Ур. Драгана Радојичић. Београд: Етнографски институт САНУ, 73–100.
Вучинић Нешковић 2013: Весна Вучинић Нешковић. *Методологија теренског истраживања у антропологији: Од нормативног до искуственог*. Етнолошка библиотека. Посебна издања, књ. 10. Београд: Српски генеалошки центар.
Гаљак 2019: Василије Гаљак. *Затирање српског народа Старог Колашина 1941-1947*. Косовска Митровица: Лествице.
Зарковић 2008: Весна Зарковић. „О почецима савременог Ибарског Колашина“. *Баштина*, св. 24, 153-189.
Kulenović 2016: Nina Kulenović. *Objašnjenje u antropologiji: Istorijski kontekst*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
Лутовац 1954: Милисав Лутовац. „Ибарски Колашин: антропогеографска испитивања“. *Српски етнографски зборник*, књ. LXVII, 1-132.
Милекић–Јелић 2016: Валентина Милекић–Данијела Јелић. „Теренска фолклористика и универзитетска настава: Записи народних здравица као примјер добре праксе“. *Нова школа*, бр. XI (1), 331-346.
Недељковић 1990: Миле Недељковић. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: „Вук Караџић“.
Недељковић 1991: Миле Недељковић. *Слава у Срба*. Београд: „Вук Караџић“.
Павловић 2022: Александар Павловић. „Пракса пијења из ‚чајне‘ чаше у Ибарском Колашину“. *Баштина*, св. 56, 389-406.
Павловић 2023: Александар Павловић. „Пијење из велике ракијске чаше у Ибарском Колашину: Пракса у улози обликовања родних идентитета“. *Исходишта*, бр. 9, 223-238.
Петровић 1998: Петар Ж. Петровић. „Запис“. *Српски митолошки речник*. Ур. Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 188-190.
Петровић 2006: Тања Петровић. *Здравица код балканских Словена*. Посебна издања, књ. 89. Београд: Балканолошки институт САНУ.
Пумпаловић 2016: Радислав Пумпаловић. „Ономастика једног дела Ибарског Колашина“. *Ономатолошки прилози*, књ. XXIII, 369-511.
Sinani 2012: Danijel Sinani. „O proučavanjima porodične slave u Srbiji“. *Етнолошко-антрополошке свеске*, бр. 19, (н. с.) бр. 8, 175-192.

Somerville 1997. Peter Somerville. "The social construction of home". *Journal of Architectural and Planning Research*, 14 (3), 226-245.

Ћирковић 2009: Светлана Ћирковић. „Из народне медицине Ибарског Колашина". *Ибарски Колашин – природа и традицијска култура*. Ур. Миљана Стојановић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 151-160.

Цветковић 2001: Марина Цветковић. „Размена дарова на традиционалној свадби у Ибарском Колашину". *Гласник Етнографског музеја*, књ. 64, 155-174.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

SAINT ELIJAH'S DAY IN THE VILLAGE OF RUJIŠTE: A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE SOCIAL-INTEGRATIVE ROLE OF THE SECONDARY PATRON SAINT CELEBRATION IN IBARSKI KOLAŠIN

Summary

The author of this paper presents part of the results of his field research in Ibarski Kolašin, a region in the northwest of Kosovo and Metohija. Central attention is paid to the event that the Serbs from Ibarski Kolašin perceive as an important part of their traditional cultural heritage, which is the secondary family patron saint celebration. The research of the mentioned event was carried out in the village of Rujište, located in the eastern part of Ibarski Kolašin, which is characterized by the fact that all its inhabitants celebrate Saint Elijah as a secondary family patron saint. The author tries to present the main elements of the celebration of the Saint Elijah's Day in Rujište, with a focus on a collective aspect of the celebration, while the goal of the paper is an attempt to contribute to the understanding of the researched event as a phenomenon whose important role, viewed from the aspect of demographic processes in Ibarski Kolašin, is the role of social-integrative character. The research procedure applied in the aim of achieving mentioned goal was based on the qualitative method approach, primarily observation and conversations with interlocutors. Field research for the needs of paper in the village of Rujište was conducted in August 2023.

Key words: Saint Elijah's Day, secondary patron saint celebration, Ibarski Kolašin, Rujište, Serbs, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 26. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 392(=163.41)
341.485(=163.41)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46775

Originalni naučni rad

*Nevena S. PETKOVIĆ**
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić

ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO THE QUESTION OF DOMICIDE**

Abstract: Domicide, a term that recently emerged in the field of geography, has been further revised in contemporary studies to include various processes concerning housing issues of life-endangering situations. These elaborations questioned the basis of the concept that aimed to explain the planned physical destruction of homes by revising its compositional components and its typology. This article provides an overview of some of the most relevant studies in the given domain by assessing the applicability of the term in anthropological research. It starts from the premise that the trope of the victimhood prevents its usage in anthropology, while simultaneously mapping multidisciplinary approaches that widen the span of domicide in accordance with an anthropological framework. Offered explanations are briefly complemented with observations acquired during fieldwork on internally displaced persons from Kosovo and Metohija.

Key words: domicide, cumulative domicide, home, internally displaced persons, cultural trauma, resistance.

The term discussed in this paper was primarily coined in the field of geography, being originally intended as a signifier of planned and systematic destruction of marginalized groups' homes, mostly related to internally displaced persons affected by conflict. John Douglas Porteous and Sandra Eileen Smith formulated *domicde* to denote physical loss of homes and emotional consequences of such loss. They organized its typology to differentiate between *everyday domicide* and *extreme domicide*, the first being related to cases of war, conflict, large scale relocations and colonialism, and the latter to consequences of urbanization (2001: 64–150). Furthermore, victims and proponents of domicide were considered as basic components of the term.

However, both original typology and components were questioned in the later reconceptualizations of the term that were most comprehensively given by Mell Nowicki (2014; 2017; 2023), who changed the focus from physical loss to *socio-symbolic domicide*, which is connected to the ideal of good citizens and the treatment of those who do not qualify as such (2023). Thus, *domicide* was associated with broader

* Junior Research Assistant, nevena5co9@gmail.com

** The paper was created as part of the scientific research work of the Scientific Research Organization under the Agreement concluded with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the RS number: 451-03-47/2023-01/ 200020 from 03.02.2023.

concepts, such as *slow violence* (Nixon 2013), primarily related to postponed effects of environmental degradation, and the "home *un*making", which was coined to account for losses and obstacles inherent in all processes of homemaking practices (Baxter–Brickell 2014: 135,141). The term *domicide*, as Mell Nowicki recognized, was first introduced in theoretical discussion on the concept of home through Alison Blunt and Robyn Dowling's work (Nowicki 2014: 786, 787). It is exactly through this prism of home studies that the meaning of the term *domicide* and its typology are questioned, as well as its possible usage in the domain of anthropology. Therefore, this paper starts with the concept of *multi-sided ethnography* as one of the basic methodological lenses for understanding homemaking practices and domicide as a factor that shapes them (Marcus 1995).

Anthropological observation of the processual character of *culture* initiated the formulation of *multi-sited ethnography*, focused on human interactions in a globalized framework, which removed some of the existing spatial limitations in research design (Marcus 1995: 96; Van Duijn 2020: 284; McAdam-Otto–Nimführ 2021: 46). In the same vein analyses of singular cultures as isolated units and researches bounded by state territories were criticized as an outcome of *methodological nationalism*, present in the field of humanities regardless of its incompatibilities with aforementioned findings (Wimmer–Schiller 2003). Described methodological limitations, in accordance with the broader conclusions of Andreas Wimmer and Nina Glick Schiller, came to "equate society with the nation-state" and therefore, in some cases, even contributed to the ideologization of research results (2003: 576). Due to restrains of this type, the *multi-sited* approach was formulated to combat the idea of isolated societies and cultures (McAdam-Otto–Nimführ 2021: 46; Faist 2012: 56). This methodological development, that was certainly not defined as a precondition for all types of transnational studies (Faist 2012), or as involving literal crossing of state borders by researchers in order to conduct *multi-sited* research (McAdam-Otto–Nimführ 2021: 45–47, 51–53), is recognized by Sarah Pink as one of the important pillars of the anthropological studies of home (2004: 11).

However, Joanna Cook, James Laidlaw and Jonathan Mari, as well as other authors (e.g., McAdam-Otto–Nimführ 2021: 43), pointed out that distinctly bordered cultural forms were never a groundwork of anthropological methodological apparatus, but rather that a *multi-sited ethnography* and its later progression brought innovations in prioritizing research questions to spatial units (Cook–Laidlaw et al. 2009: 58, 63, 65, 68). This advancement established the basis for analysing globally related phenomena that span various places, such as migrations in general (e.g., Petridou 2001; Yi-Neumann 2022). Therefore, allowing more nuanced descriptions of the expansion of home-centred activities throughout spatial continuums. Accordingly, this approach further confirmed Sara Ahmed's argument that home itself should be perceived through the lens of interaction and movement (1999: 340).

In line with this conclusion, home became conceptualized by geographers Alison Blunt and Robyn Dowling as "multi-scalar", therefore ranging from smaller units to larger surroundings (Blunt–Dowling 2006: 22; Chambers 2020: 5–6), and "pluri-local" in a sense of consisting of many places simultaneously, as depicted in Susan Lucas and Bandana Purkayastha (2007) analyses of transnational practices of Canadian migrants

in the United States. Furthermore, Pauli Tapani Karjalainen defined the home as an important component of the identification process and David Morley also recognized its "heavily value-laden" basis (Karjalainen 1993: 71; Morley 2000: 16). Gradually, studies of home came to include daily activities, practices and objects implicated in homemaking, as well as social and political restraints structuring them.

Contrary to Richard Baxter and Katherine Brickell's argument that processes involving disruption of dwelling capacities, denoted by the term "home *un*making", were underresearched (2014: 134), anthropological methods were attentive both to impediments that affected inhabitants and to their resistance. Such disruptive aspects are extensively analysed in current studies, but their formulation has long been present in the discipline. Relatedly, Annika Lems devoted her research to "*emplacement*" practices by focusing on "how people actually shape and reshape places, particularly in the face of displacement, and how they negotiate their position in relation to the wider world" (2018: 2, 9, 22),[1] basing her methodology on Heideggerian theory, as also do many authors writing about place and home (e.g., eds. Seamon–Mugerauer 1985). Earlier even Mary Douglas recognized the internal "tyrannies" of home in the construction of its daily rhythms (1991: 303–5). Other researchers, who focused on family and value systems, were continually discussing larger social problems, such as the withdraw of individuals from participation in social spheres due to home related ideology, or the effect of authoritarian regimes on personality formation (e.g., Golubović 2007: 322).

However, Mel Nowicki argues that one of the most important foundations for understanding political dimensions influencing home, apart from feminist critique, has been formulated in the field of geography through the concept of *domicide* (2014: 788). This term was originally defined by John Douglas Porteous and Sandra Eileen Smith as "planned" destruction of homes involving justification of such intervention, which is based on the scheme of "victims" and "proponents" and ranges from urbanization to war and colonial strategies (2001: 11).[2] Nowicki recognized that this conceptual framework was particularly influenced by the anthropology of material culture that analyzed the meaning of personal objects (2014: 786). Nevertheless, through her own alteration of the concept, she pointed out its restrained usage in geography, which is in contrast with its importance for understanding the outer political dimensions of home (Nowicki 2017: 786).

Therefore, by following Nowicki's remarks (2014; 2017; 2023), this paper aims to question the possibility of future usage of the term in the domain of anthropology through theoretical links of existing researches on the topic of *domicide*. This hypothesis of applicability is based on the fact that current studies on *domicide* are continually improved by anthropological methods. Ethnography was considered as an important methodological asset in Christopher Harker's (2009) research on Palestinian homes in Birzeit. Furthermore, Qin Shao's (2013) historical study on economic reform in China included the gathering of life stories and conduction of interviews to

1 Italics quoted from the original source.

2 Authors never directly pointed to the *victim – proponent* scheme itself, but they did elaborate on the position of *victims* and the power status of *proponents*. Therefore, in the text itself, these notions will be treated as schema ingrained in the conception of *domicide*.

gain insights into *emic* perspectives of population affected by relocations and home loss, thus resembling anthropological approach.

Once implying planned devastation of the mostly physical structure of a home, which was taken for granted as a comfort zone prior to destruction (Porteous–Smith 2001), *domicide* gradually came to be viewed as a process involving physical segregation based on discursive shaping followed by resistance. These developments in the meaning of d*omicide* followed John Douglas Porteous and Sandra Eileen Smith's original formulation and started from baselines that the authors had already discussed but had not developed. Most of them resemble or are already cited in Nowicki's main four criticisms of *domicide* regarding: misunderstanding of the concept of home and an over exaggeration of the importance of physical structure, as well as a lack of concern for gender relations in shaping the home and for the reactions of the inhabitants affected by potential losses (2014: 786). Further comparisons give insights into the reformulation of the typology of *domicide*, which was at first a differentiation between *extreme* destruction in times of war, conflict and large-scale relocations, on one side, and *everyday* disruptions, such as urbanization, on the other side (Porteous–Smith 2001). Following these observations, this paper starts from *domicide's* central components of "victims" and "proponents", continuing with elaboration of its typology. Theoretical explanations are complemented with brief accounts from insights on research of internally displaced Serbs from Kosovo and Metohija, who forcedly migrated due to the NATO aggression in 1999 and the March pogrom in 2004.[3]

Mentioned research (2020-2022) was based on a *generational approach* and the collection of oral histories and personal stories centred around displacement, based on semi-structured interviews in accordance with the age of the interlocutors.[4] Approximate age groups of participants were formed for the purposes of comparison of their value systems, with slight overlapping of their lower age limits. The oldest age group included participants born between 1945 and 1969, the second those born between 1970 and 1985, both counting thirty-eight participants. The youngest group included 20 interlocutors born between 1986 and 2004, and its questions were based on a method of collecting personal stories taking into consideration the lack of direct memory of displacement (Antonijević 2009). Some of the interlocutors from preliminary interviews and secondary participants were not included in those numbers. Both individual

3 For the purpose of this paper, the case of NATO's bombing of the Federal Republic of Yugoslavia can only be briefly described. Following Aleksandar Pavlović's anthropological account of this period, it should be noted that the bombing lasted from 24th of March until 10th of June in the year 1999. It was stopped due to the signing of the Kumanovo agreement and followed by United Nations Resolution 1244, which recognized the sovereignty and territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia (Павловић 2021: 19). The March pogrom of 2004 was one of the most important happenings after the bombing. It lasted from 17th till 18th March, and in this wave of violence many Serbs were displaced, while Serbian ortodox heritage endured great damage. Both Serbs and Kosovo Albanians had human losses (Павловић 2021: 22).

4 Monica Palmberger used *generational approach* for the purposes of analysing memory formation among members of different age groups in Bosnia and Herzegovina after the *Dayton agreement*. She examined differences in age views through the concept of "generational positioning" (Palmberger 2016).

and group interviews were conducted, while the second method was applied in cases of interviewing family members who lived together. The preliminary phase of interviews was implemented online, while the majority were conducted in person in different locations, in Belgrade, Niš, to a lesser extent in Novi Sad, and in the territory of Kosovo and Metohija, mostly in Gračanica and the northern part of Kosovska Mitrovica.

QUESTIONING BASIC COMPONENTS OF DOMICIDE

Apart from being labelled as an entry into the political domain of home, the theory of *domicide* has also been critiqued by Mel Nowicki for misconceptions regarding the relevance of "micro-politics" and gender roles inscribed in them (2014: 787, 788, 793). This shortcoming can also be understood as an outcome of a narrow conception built up by unquestioned private-public dichotomy (Nowicki 2014: 787), whose well-known assessment was inspired by feminism (Baxter–Brickell 2014: 136; Nowicki 2014: 787). Other important criticisms questioned *domicide*'s inherent notion of victimhood. From this aspect, authors negatively judged the overemphasis given to home loss (Harker 2009) and the terms by which victims are classified (Zhang 2018), while some defined the concept as inflexible for analysis of social interactions (Nowicki 2014). Most of them were interested in including a broader range of experiences, and the ideologies structuring them, under the umbrella of the term. They also tended to eschew victimization that echoes Richard Baxter and Katherine Brickell's observation regarding the "apocalyptic tone" of the concept (2014: 134).

Another problem in this regard is the numerical scope of victims, which is usually represented through the UNHCR statistics of forcedly displaced people (Porteous–Smith 2001: 16; Atkinson 2012: 416). Due to the primary authors' determination to take into account only the literal loss of physical homes, and therefore mostly focus on the internally displaced persons (IDP), these numbers were seen as an approximate description. Such a frame would now include the current UNHCR's statistics that reached more than "100 million" forcibly displaced persons at the beginning of 2022,[5] aside from which new theoretical formulations contribute to greater difficulties in measuring the scope of the *domicide*. In cases where the population is continually exposed to domicidal effects, numerical representation is not reliable. Such cases are best encompassed by the term *accumulated homelessness*, formulated by Milena Belloni and Aurora Massa to describe systematic obstacles in homemaking practices of Eritrean refugees in Europe through the lens of personal life histories of displacement (2020). Giving more complete explanations of the protracted displacement and its understanding beyond policy making, they elaborate on cases of forced migrations "characterized by the repeated loss of home" and on durability of "subjective experience of displacement" (Belloni–Massa 2020: 4).

From the example of the case of the Serbs in Kosovo and Metohija, it can be seen how the *March pogrom* as a violent wave in the year of 2004 affected all Serbs living in the province, some of whom were already displaced. An earlier detected problem was

5 Information is accessible on the site of the organization.

that of making an integrated base of registered persons, since even numbers of those displaced in 1999 were not the same in official records of the Serbian government and other international bodies (Павловић 2021: 89).[6] One of the interlocutors stated that he was never registered as an IDP after the *March pogrom*, despite losing his home, due to having been received and taken care of by his extended family. Additionally, during March happenings those displaced elsewhere in Serbia lost their parental homes. For example, this was the case of another interlocutor who had recently gained the right to return to the province after having previously been displaced into central Serbia, while her parents stayed in Kosovo and Metohija and endured *domicidal* actions in 2004. She described such circumstances in the following statement:

> "It's hard for me, even today, even though I work here [in the province]. My house was set on fire. I have not told you that. […] My parents continued to live here [in the province, after 1999]. In [name of the place], on the seventeenth of March at half past seven, the first bomb was thrown, at night. For twenty-two hours, my parents were the target of an attack. Eighty-six Molotov cocktails were thrown at the house. The police report said so. Fortunately, they had enough water, since water often disappeared during that period, here in [name of the place], they had large supplies of water. They filled all the possible vessels they had, they filled them with water, in order to have as a supply, not in order to put out the fire" (16.03.2022.).

The approximate number of displaced Serbs and non-Albanians in the March pogrom reached 4.000, while 420 houses, institutions and other objects were counted as targets of destruction (Ђокић 2015: 450–51). The devastation of the orthodox Serbian material heritage affected the whole population, since such historic monuments play an important role in preserving a perception of continuity. Bojan Đokić pointed out that thirty-five monuments and churches were destroyed in these attacks (Ђокић 2015: 451). Therefore, it is obvious that even clearly historically and geographically bounded cases of *domicide* require a combination of qualitative and quantitative assessment.

Furthermore, as stated by Rowland Atkinson, the primary definition of *victim-proponent* is clearly inadequate when approached from the aspect of describing the "intentionality" of destructive actions (2012: 417–18). For example, John Douglas Porteous and Sandra Eileen Smith's representation of the perpetrators in the case of the fall of Yugoslavia puts primary blame on the Serbian intellectuals for authoring the so-called *Memorandum* of the Serbian Academy of Sciences published with the aim of describing the degradation of the Republic of Serbia through the federal arrangements. Broader aspects of conflict are left out from such an explanation.[7] Named authors also mention the case of Kosovo and Metohija, but only to account for the displacement of the Albanian

6 Most of the given estimates regarding the aftermath of the NATO intervention range around 200.000 of internally displaced Serbs and non-Albanians.

7 The overemphasis given to the above-mentioned document is neatly shown by Vladimir Ribić (2007), who analysed criticisms of the *Memorandum* that was drafted by members of the Serbian Academy of Sciences in 1986. Ribić described how confederalisation affected the economic stagnation of Serbia and degraded the governmental capacity of the Republic. On the other hand, as it is seen through his polemic, different opinions are also persistent (Ribić 2007).

population during NATO bombing caused by fear and the violence of Serbian police and the Yugoslav Army (Porteous–Smith 2001: 96). It could be argued that due to such references to the fall of Yugoslavia in various texts, the term *domicide* itself, according to Atkinson (2012), became related to Balkan conflicts.[8] Gearoid O´ Tuathail and Carl Dahlman's study of *domicide* in Bosnia and Herzegovina (O'Tuathail–Dahlman 2006), that was later cited by many authors, can also be interpreted as a basis for this constatation (Harker 2009; Nowicki 2014: 189–90; 2017, 126). Moreover, frequent mentions of the situation regarding Bosnia and Hercegovina remained present even in the lates studies (Basso–Ciaschi et al. 2020: 3; Azzouz 2023: 7, 83, 130).

It can also be noted that it is exactly this victimization scheme that required idealization of home in the primary analytical frame. An emotional basis was used to illustrate human rights violation where home became personified through the phrase "murder of the home" (Porteous–Smith 2001: 3). In this way, the term became more applicable for advocating the rights of vulnerable groups than for contextual explanations of their position. This is best exemplified by the authors statement that: "If home means security, it is all the more devastating when home is invaded or destroyed" (Porteous–Smith 2001: 54). Additionally, the observed victimization is strongly built around the etymological root of the word *domicide*, whose meaning is defined through comparison with concepts of: *genocide*, *ecocide* and *terracide* (Porteous–Smith 2001: 12, 14, 15, 20, 65, 69). While it was considered as a minor issue compared to such phenomena, both *genocide* and *ecocide* were defined as its broader operational frameworks (Porteous–Smith 2001: 15, 20). Additionally, *memoricide* was described as a process implicated by it on the level of heritage devastation (Porteous–Smith 2001: ix, 4, 14, 65, 79, 97, 190, 197, 198, 223).

In order to avoid the above-mentioned shortcomings, some theoretical advancements were followed by reference to the concept of "home *un*making" as one that is not exclusively tied to the negative consequences of hardships in the housing sector (Baxter–Brickell 2014: 135, 141). Therefore, through such connotation home dispossession and its overcoming was interpreted as involving both negative and positive experiences (Nowicki 2014: 785–89; Basso–Ciaschi et al. 2020: 2). Regarding the described problems, it is clear that the primary framework of the word *domicide* prevented its application in the domain of anthropology, since it lacked explanatory force. Conversely, the span of *domicide*'s application has changed due to newly added layers of meaning.

THE TYPOLOGY OF DOMICIDE

Another contribution to the theoretical frame included accentuation of *domicide*'s processual character and new classifications that it provided. The original typology differentiated between "deliberate" actions of *extreme* and *everyday domicide*, the first usually being related to wartime happenings, large scale relocations and colonial

8 This statement by Roland Atkinson is given in his abstract of the chapter on *domicide* published in the *International Encyclopedia of Housing and Home*. Cited abstract is accessible online, but not in the *Encyclopedia* itself.

ideology, and the second mostly to urbanization plans (Porteous–Smith 2001: 64–150). Through questioning the formulation of "intention" itself, Rowland Atkinson recognized the need for revising existing typology (2012: 417). Likewise, some authors tend to name new subcategories, to reconceptualise existing ones, or to provide the material for their reformulation. Thus, Mel Nowicki developed the notion of *socio-symbolic domicide* (2023), which refers to the deepening of the marginalization of deprivileged citizens who live on economic margins through housing policies. Additionally, the notion of *cumulative domicide* was formulated to account for the processual nature of domicidal action (Basso–Ciaschi et al. 2020), and the term "post-domicide condition" was introduced to cover broader effects of home dispossessions (Ó Tuathail–Dahlman 2006: 257).

Thus, architect Ammar Azzouz wrote about Syria as an "in-between" phenomenon on the edge of classified cases (Azzouz 2023). His description neatly fits in into the formulation of *cumulative domicide* (CD) given by Andrew Basso, Patrick Ciaschi and Bree Akesson (2020). This category was developed through analysis of relocations of an indigenous people the Sayisi Dene by the Canadian government. These relocations were not in line with indigenous social organization, economy and way of life in general, and even though the later return of the Sayisi Dene to their habitual location was followed by compensation and an apology, the destruction of their community through previous exposure to continual colonial politics is still considered as invasive (Basso–Ciaschi et al. 2020: 12). *Cumulative domicide* was, therefore, formulated in opposition to the notion of an "event", and denoted the processual implementation of segregational policies on the spatial and social plane. Additionally, it was defined as involving "direct" or "indirect violence", the former being staged through literal destruction of dwellings or various physical attacks, and the latter as based on restrictions and discrimination (Basso–Ciaschi et al. 2020: 1–3).

Occasionally Rob Nixon's concept of *slow violence* was also applied in explaining *domicide* (Basso–Ciaschi et al. 2020: 5; Azzouz 2023: 29). This association further accentuated the unfolding character of the analysed phenomena, widening the scope of research subjects that can be perceived as related. Therefore, emphasis is given to issues of escalating social inequalities in the housing sector, even though the concept of *slow violence* was previously concerned with long term environmental degradation. Given that *slow violence* itself indicates the significance of the tempo of social transformations and strives to configure a frame for "*apprehension*" of the "forms of violence that are imperceptible" due to their delayed outcomes, connection with it broadens *domicide's* capacity to track social dynamics and policies implicated in the regulation of housing problems (Nixon 2013: 10, 14, 17).[9]

It is exactly through persistent "indirect violence" that *cumulative domicide* structures everyday activities in conflict driven societies, further confirming Christopher Harker's observation on how the "intimate" becomes highly political (Harker 2009: 329). Many constraints of this sort have long been present in areas in Kosovo and Metohija populated by Serbs and are met by organized and individual counteractions.

9 Italics quoted from the original source.

However, recent events in the northern part of the province have led to an atmosphere of great disappointment among Serbs towards their government.[10] An important part of this type of political ordering is the normalization of conflict tensions. Accordingly, such occurrences in the context of everyday life in the province are described as situations to which its inhabitants have become accustomed and are commonly expressed through the verb "oguglati" whose meaning denotes the negative state of becoming indifferent to something.

Mel Nowicki concluded that contemporary studies brought insights into organized resistance in life-endangering situations where extreme devastation of dwelling conditions is contested through home centered activities (2014: 786–87). The strength of such an approach lies in understanding how the gaps caused by destruction are met through resilience and the attribution of meaning to the suffering and loss (Azzouz 2023: 22, 27). In this domain, Ammar Azzous specifically reflects on the role of art in expressing and formulating cultural memory (2023: 84–85, 86–95, 134). Such cases indicate how *domicide* is never complete and conclusions arising from research into them are in line with anthropological observations by Samanani Farhan and Johannes Lenhard that the home can be central to the organization of activities even in the case of its physical loss (2019: 13). However, this is not to say that psychological disturbances due to domestic or any other type of violence cannot seriously impede this process, as shown by Catherine Robinson (2005).

Through commonalities of *everyday* and *extreme domicide* Azzous built up a possible category of *domicide* in motion, showing how transformation of everyday life, particularly in Syria, is neglected due to the greater focus on physical destruction (Azzouz 2023: 11,80). Harker drew a similar conclusion in his description regarding the effect of the extensive focus on destruction in context of the Israeli-Palestinian conflict and its insensitivity to the everyday life and resistance of Palestinian families (Harker 2009; Nowicki 2014: 786, 799, 792). This methodological shortcoming did not appear in the domain of studies on internally displaced persons from Kosovo and Metohija, that fully covered the questions indicated as important by Harker, such as the role of the intangible cultural heritage in displacement and everyday life in post-war conditions. Sanja Zlatanović researched all these aspects in the southeast region of the Kosovo basin (Златановић 2018; Zlatanović 2012).[11] The event of the March pogrom, however, was analysed from the point of view of material heritage destruction due to the systematic devastation of Serbian orthodox properties (ed. Jokić 2004; Ђокић 2015; Антонијевић 2014).

It is exactly through such observations of the transformations affecting everyday rhythms and interaction that the framework of *domicide*, as presented by Ammar

10 Here it is referred to as the disappointment of Serbs in the northern part of the province due to the election boycott in the year of 2023 and the taking over of Serbian municipal institutions by the self-proclaimed government of Kosovo. Detailed explication of everyday life of Serbs in the northern part of Kosovska Mitrovica, prior to this period, is given by Aleksandar Pavlović (Павловић 2021).

11 Position of the IDP's from Kosovo and Metohija was also researched in other disciplines, such as geography (Медојевић 2010), history (Секулић 2003), sociology and psychology (Минић–Станковић et al. 2021).

Azzous, becomes people centred and more anthropologically tuned (Azzouz 2023: 22). His conclusions demonstrate how the "trauma of domicide" can be considered as a specific type of *cultural trauma*, or its synonym – "collective trauma" mentioned by the author (Azzouz 2023: 96, 136). Even if comprehensive theoretical references to these terms are missing, thereby showing analytical weakness, his constant contemplation of destruction and changes on the social and cultural plane is omnipresent (Azzouz 2023: 11, 12, 17, 25, 68, 95, 96, 127, 136). Mentioned deficiencies lie in the somewhat biological conceptualization of *trauma*, transferred from the original conception of *domicide*, which implies occurrence of *trauma* as a direct consequence of a disruptive event. Jeffrey Alexander named this branch of understanding as the "Enlightenment version of lay trauma theory", contrary to which he defines *cultural trauma* as a social construct induced by the perception of threatened security by a particular group influencing its direction of identification (Alexander 2004: 3). Despite the different characteristics of trauma, phenomena included by *domicide* and *cultural trauma* significantly overlap. *Cultural trauma* can also be defined by reference to genocide and seen as a concept based on victimization and its overcoming (Alexander 2004: 25–26; Smelser 2004: 36). Additionally, it requires individuals having intellectual and social resources enough to delineate the occurring social changes as threatening (Smelser 2004: 38). Moreover, Alexander notes that the actual event itself is not a precondition for *cultural trauma*, which is primarily related to the domain of representation and imagination (Alexander 2004: 8). Nonetheless, the advanced *cultural trauma* framework can also at some points impose a holistic vision of culture. For example, Nail Smelser presumes that traumatic social rupture affects "culture as a whole" or its "essential ingredients" (Smelser 2004: 38).

On the other hand, if *domicide* were to be defined as a branch of *cultural trauma*, it could be suggested that some of the observed theoretical shortcomings could be altered. Looking at Gearoid O´ Tuathail and Carl Dahlman's definition of *domicide*, which associates its effects with "social spatial context" in contrast to genocide, which is characterized as identity directed annihilation, it can be seen how a reconstituted frame of *domicide* might contribute to redefining certain aspects of *cultural trauma* (Ó Tuathail–Dahlman 2006: 246). Other arguments also point in this direction. In comparison with most authors who developed the term's scope through case studies of conflict driven societies, Emil Pull and Ase Richard (Åse Richard) in their research on cost increases for tenants due to renovations in Sweden's city, Uppsala, demonstrate how the *domicidal* ideology alters the sense of belonging of inhabitants who do not relocate. Upgrading the original concept, these authors singled out "spatial dispossessions" observable on the physical level, and "temporal dispossessions" involving future prospects of the affected population (Pull–Richard 2021: 3). These "temporal dispossessions" of various kinds can also be seen as the structural basis implicated in the formulation of the term *cultural trauma*.

Research on internally displaced persons from Kosovo and Metohija affirms that such "temporal dispossessions" tend to be durable and generationally shared. While younger interlocutors experience them through frequent changes of place of residence due to forced migration and economic issues, or through separation from

parents who continue to work in temporarily relocated institutions in the province even after changing the place of residence and moving the family to other parts of Serbia, older populations, having direct experience of displacement, still cannot define where they belong.[12] Numerical representation of internally displaced interlocutors still living on Kosovo and Metohija, working there, or being involved with organizing humanitarian actions in this region further confirms this statement, despite the fact that the sample taken cannot be treated as representative. In the first group of thirty-eight participants, born between 1945 and 1969, ten of them still live in the province, out of whom three were primarily displaced elsewhere in Serbia and later returned; five work in the territory while their families are based in other parts of Serbia; four are involved in organizing humanitarian actions and projects in the province, out of whom one worked in the province prior to retirement while being apart from her family. Additionally, one more interlocutor worked in the area prior to retirement. In the second group of participants of a same scope, born between 1970 and 1985, fifteen participants live in the territory, ten of whom were primarily displaced elsewhere. Three work in the province while their families have permanent residences elsewhere. It should be noted that three other participants from this group did not have a first-hand experience of displacement and conflict by which their parents were affected, one of whom is professionally dedicated to the region. Out of the last group of interlocutors who had vague or indirect memory of displacement, two still live on the territory, two are connected to it due to their work, one is University related and another through relocation of a parent. All other interlocutors are based elsewhere in Serbia. Therefore, those numbers indicate that "temporal dispossessions" are challenged on a daily basis by different generations through continuation of work and life in the territory. The permanence of these dispossessions, to some extent, also questions the primarily formulated statement that the aftermath of *extreme domicide*, contrary to the outcome of *everyday domicide*, can lead to renewal, because in practice such renewal rarely occurs (Porteous–Smith 2001: 105). Such a state of affairs is best exemplified by the term "post-domicide condition", as referred to by Gearoid O´ Tuathail and Carl Dahlman in their analysis of the return of the forcedly displaced population from Bosnia and Herzegovina after the Dayton agreement, which followed the lines of ethnic homogenization (2006: 257).

The further question of *domicide's* scope that can also be associated with a compositional *victim-proponent* scheme concerns the management of natural disasters. This, as already noted, was discussed both in Nowicki's and Atkinson's overview, and was mentioned by other authors who considered it as an important future issue (Basso–Ciaschi et al. 2020: 12). The question lies not in identifying the affected population and its organizational capacities, but rather in crisis management. Consequently, a natural disaster itself is not viewed as the primary difficulty, but it is the following response that can be defined as problematic. Thus, Andrew Gorman-Murray, Scott McKinnon and Dale Dominey Howes treated the aftermath of natural disasters as "socially

12 After the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia in 1999, due to enforced demographic changes, Serbian public institutions in the province were temporarily relocated in areas populated by Serbs.

constructed" phenomena (2014: 239, 240, 243). Their expansion of the term *domicide* is remarkable, not only because it aims to question the heteronormative basis of the original concept of *domicide*, but also because it includes the management of natural disasters (2014: 240). Even though effects of natural disasters were considered earlier, they were not fully integrated in the original scope of *domicide*. Nonetheless, Atkinson argued that cases of *domicide* caused by such events should be treated separately from primarily identified ones (Atkinson 2012: 417).

Aside from the described variances in the character of *domicidal* actions, understanding of *domicidal* effects in disaster management gives further insight into the processual basis of the term once more differentiating it from the notion of a "single event", as Andrew Basso, Patrick Ciaschi and Bree Akesson argued (2020: 9, 12, 14). In this sense, the same procedural basis, found in cumulative *domicide*, can be identified in each type of *domicide* viewed as continuation of certain ideological force. Since *cumulative domicide* involves the process of deepening marginalization that many authors define as inherent to the concept of *domicide*, it also further illustrates the practices of *othering*, which are evoked in justifying destructive forces (Porteous–Smith 2001: 190, 191). Such advocacy for destructive actions and the figure of the Other, apart from being recognized in the original monograph, have not been further developed by primary authors to describe broader political implications of the discourses of *othering* that are now widely used in the criticism of colonialism (Thomas-Olalde–Velho 2011). Consequently, by following this line of argument, some of the researchers in the field of *domicide* approach it as a frame for analysing discursive constructions implicated in housing policies. Given that, as Bernhard Leistle concluded, "otherness is a key notion of anthropology", existing groundwork can be reviewed as suitable for research in this discipline (2013: 300).

THE DISCURSIVE CHARRACTER OF DOMICIDE

The figure of the *Other* was ingrained in the concept of *domicide* in such a way as to allow analysis of the established ideological grounds for destructive interventions. In the case of NATO's bombing of the Federal Republic of Yugoslavia, for instance, such rhetoric of rationalizing *humanitarian intervention* was heavily criticized. Thereby, Robert M. Hayden concluded that by emphasis on human rights protection, NATO aggression concealed war crimes against civilians that it produced (Hayden 2003: 175–80). Due to their prevalence, as exemplified above, such pretexts for actions of *domicide* were later considered as a central problem in the analysis of media reports and housing policy. Accordingly, the recognized "socio-legal" scope of *domicide* was most comprehensively investigated through consideration of narratives of *othering* (Atkinson 2012: 418).

From this theoretical angle, Christina Dando researched the discourses on the Great Plains in the United States that contributed to the turistification of that region and consequently to a reduction in farmers' subsidies further causing depopulation of the area. She named such commercially inspired spatial changes as "creative destruction" (2009: 109–11). This type of *domicide* is also noted by Qin Shao who described how narrative on the preservation of cultural sites can become a means of economic

profiteering through replacement of conservation with replicas (2013: Historic preservation).[13] Furthermore, her study on the reform era in China, indicated that the media contributes to presenting petitioners seeking retribution for destruction of their homes as a population with severe psychological problems, using existing stigma around such problems to further downplay their position (2013: Going Mental).

Similarly, Nowicki also elaborates how social policies involving cutbacks in benefits for the low-income population and the criminalization of squatting in residential building in London are related to the idea of homeownership and the stigmatization of those who do not conform to these standards, instead of contributing to the solution of housing problems (2017: 122, 129, 126, 136–39; 2023). By singling out the case of London as a city of vast disparity, Nowicki exemplifies how the regulations concerning "the removal of the spare room subsidy", which caused tenants to partially lose economic support in cases where they have extra rooms, were not consistent with the fact that the council housing sector lacked smaller accommodation units to which the tenants could relocate (2017: 122, 129). In her terms these policies, functioning primarily as ideological tools, presented low-income residents as "'welfare-dependent/undeserving'" citizens and squatters as "deviants" consequently maximising social inequalities (Nowicki 2017: 127, 138, 140).

Among analyses on how citizenship affects the regulation of housing and accommodation policies, Travis Van Isacker's inquiry on alternative shelters for migrants in France stands out as theoretically sound. Verbalizing *domicide* as the "technology of citizenship and migration" leading to a "denial of homebuilding capacities" Van Isacker is displaying how illegal migration from Calais to the UK is regulated both by the French state and the country of desired destination (2019: 7). In such a framework *domicide* is conceptualized in its broadest sense as the term covering the spatial plane of segregationist ideology. However, the entire corpus of studies did not provide an all-encompassing definition of *domicide*, which was rather adjusted in line with the subject of research. One of the rare basic premises that was not questioned relates to its global presence and expansion (Porteous–Smith 2001: 10).

Despite the undefined meaning range of the term that was caused by reconceptualizations of *domicide* given by some of the mentioned authors, outlined theoretical reframings can be considered as essential for the possibility of applying the concept of *domicide* in anthropological fieldwork. Compared to "home unmaking" (Baxter–Brickell 2014), *domicide* is not inherent in all homemaking practices, and should denote negative changes brought about enforced ideology and actions. Analysis of such consequences should enable understanding of home destruction and discriminatory housing politics by escaping generalisations and identity categorisation of the affected population. This objective can be reached through focusing on the spatial and social plane, as proposed by Gearoid O´ Tuathail and Carl Dahlman, and therefore should include research on personal reaction to *domicide*. Such an approach could be in line with Nigel Rapport's aims of focusing on individuality as a starting point for anthropological understanding and explanation (e.g., Amit–Rapport 2002).

13 Due to the unpaged version of the book chapter names are written instead of page numbers.

CONCLUDING REMARKS

Developed through studies that include questions ranging from conflict, war, colonial ideology, economic and urban transformations, to natural disasters, *domicide* became a widely open term able to account for the dynamic social character of home issues. Its compositional notions of victims and proponents have been challenged accordingly; leading to the conclusion that numerical description of *domicide's* global scope can only partially be presented. The primary definitions of domicide were based on physical losses, and were later developed to include the influence of ideological forces on everyday life and spatial arrangements. First outlines regarding its evolution were represented in Mel Nowicki and Rowland Atkinson's overviews of the topic whereby connection to anthropological theory and method was made evident (Nowicki 2014; Atkinson 2012). Most notably it is Harker who used an ethnographic approach in his studies on everyday life of Palestinian families living in the conflict zone (Harker 2009). Therefore, by making connections between politics and daily homemaking practices, the groundwork of *domicide* became applicable in the realm of anthropology. Additionally, it was adjusted to anthropological usage by restructuring its framework to include links between the global and local planes (Harker 2009; Azzouz 2023). Analyses of global discourses on the destruction of certain localities and local resistance to it, also stand in line with Ruediger Korff's conclusion regarding the need to develop a research approach that spans "from the local to the global" and allows analysis on "how local contents are globalized" and how certain groups become marginalized (Korff 2003: 2).

Quoted theoretical developments require a change of research objectives from identifying proponents and victims of *domicide* to analysing discourse formation. Unlike the concept of "home *un*making", which covers the continuum of positive and negative experiences related to dwelling circumstances (Baxter–Brickell 2014), *domicide* also requires observation of the process of *othering* that necessarily bears negative consequences. If its frame stays coherent with the existing conception of home as value based (Morley 2000: 16), it can also keep some of the primary premises, such as John Douglas Porteous and Sandra Eileen Smith recognition that *domicide* would not exist in cases where economic compensation is sufficient for relocation (Porteous–Smith 2001: 107). Furthermore, if Mary Douglas' perception of home as "gift economy" is adopted, (Douglas 1991: 302), *domicide* needs to include research into political influence on home-making practices, such as in the case of Harker's study on Palestinian families (2009).

Apart from analysis of its compositional notions, most important re-examinations were given through studies of *domicide*'s typology. Therefore, terms such as *socio-symbolic domicide, cumulative domicide*, "post-domicide condition" (Basso–Ciaschi et al. 2020; Tuathail–Dahlman 2006: 257; Nowicki 2023), and named connections with concepts of "home *un*making" and "slow violence" emphasize that *domicide* is an evolving concept (Baxter–Brickell 2014; Nixon 2013). Furthermore, suggested association of *domicide* with *cultural trauma*, implicitly present in Ammar Azzous (2023) description of the case of Syria, as well as the inclusion of the management of natural disasters in its thematic scope, directed attention to ideological forces and their interpretation as primary reference points in research.

In the case of the Serbian population from Kosovo and Metohija, which has been taken as an example, *domicidal* issues have been identified as indirectly researched in different disciplines. That which theories on *domicide* can contribute to existing studies is a multidisciplinary basis for analysing the formation of cultural memory. On the other hand, research in this domain can give insights into the unfolding character of *domicide* and into far-reaching implications of existing conflict that are generationally transferred. The typical classification of *everyday* and *extreme domicide*, therefore, needs to be redefined in such a way to include bordering cases, as described by Amar Azzous (2023: 18). This further development of typology could contribute to finding common features among domicidal actions and their implications that could create a clearer definition of the term itself. From the anthropological standpoint it is important that the term stays focused on the perspective of the affected population, and its meaning can be accepted as oscillating between physical loss of destroyed homes and housing politics that affect a vulnerable population. In that line it can be beneficial to think about differentiating between domicidal policies that are based on ideological grounds and cases of invasive *domicide*, that can involve all types of direct violence and unregulated home dispossessions, and therefore reformulate the original typology.

SOURCES

UNHCR: UNHCR. "More than 100 million people are forcibly displaced" < https://www.unhcr.org/refugee-statistics/insights/explainers/100-million-forcibly-displaced.html#:~:text=As%20a%20result%20of%20these,the%20first%20time%20on%20record>. [31. 08. 2023.].

LITERATURE

Ahmed 1999: Sara Ahmed. "Home and Away: Narratives of Migration and Estrangement." *International Journal of Cultural Studies*, II, 3, 329–347.

Alexander 2004: Jeffrey Alexander. "Toward a Theory of Cultural Trauma." *Cultural Trauma and Collective Identity*. Collection of papers. Eds. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka. Berkeley: University of California Press, 1–30.

Amit–Rapport 2002: Vered Amit–Nigel Rapport. *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*. London: Pluto Press.

Antonijević 2009: Dragana Antonijević. „Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu". *Етноантрополошки проблеми*, IV, 1, 13–35.

Антонијевић 2014: Ненад Антонијевић. „Мартовски погром - албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији (17-19. март 2004)". *Годишњак музеја жртава геноцида*, 6, 211–218.

Atkinson 2012: Rowland Atkinson. "Domicide." *International Encyclopedia of Housing and Home*. Ed. Susan J. Smith. Amsterdam: Elsevier, 415–418.

Azzouz 2023: Ammar Azzouz. *Domicide: Architecture, War and the Destruction of Home in Syria*. London: Bloomsbury Visual.

Basso–Ciaschi et al. 2020: Andrew R. Basso–Patrick Ciaschi–Bree Akesson. "Cumulative domicide: The Sayisi Dene and destruction of home in mid-twentieth century Canada." *Current Sociology*, LXVIII, 5, 651–68.

Baxter–Brickell 2014: Richard Baxter–Katherine Brickell. "For Home *Un*Making." *Home Cultures*, XI, 2, 133–43.

Belloni–Massa 2020: Milena Belloni–Aurora Massa. "Accumulated Homelessness: Analysing Protracted Displacement along Eritreans Life Histories." *Journal of Refugee Studies*, 00, 0: 1–19.

Blunt–Dowling 2006: Alison Blunt–Robyn M. Dowling. *Home*. London: Routledge.

Chambers 2020: Deborah Chambers. *Cultural Ideals of Home: The Social Dynamics of Domestic Space*. *Directions in Cultural History*. Abingdon, Oxon, New York: Routledge.

Cook–Laidlaw et al. 2009: Joanna Cook–James Laidlaw–Jonathan Mair. "What if There is No Elephant? Towards a Conception of an Un-Sited Field." Collection of papers. *Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Ed. Mark-Anthony Falzon. London: Ashgate, 47–72.

Dando 2009: Christina E. Dando. "Deathscapes, Topocide, Domicide: The Plains in Contemporary Print Media." *Great Plains Quarterly*, XXIX, 2, 95–119.

Douglas 1991: Mary Douglas. "The Idea of a Home: A Kind of Space." *Social Research*, LVIII, 1, 287–307.

Faist 2012: Thomas Faist. "Toward a Transnational Methodology: Methods to Address Methodological Nationalism, Essentialism, and Positionality." *Revue Européenne des Migrations Internationales*, XXVIII, 1, 51–70.

Golubović 2007: Zagorka Golubović. *Ličnost, društvo i kultura*. Beograd: Službeni glasnik.

Gorman-Murray–McKinnon 2014: Andrew Gorman-Murray–Scott McKinnon–Dale Domineу-Howes. "Queer Domicide: LGBT Displacement and Home Loss in Natural Disaster Impact, Response, and Recovery." *Home Cultures*, XI, 2, 237–261.

Harker 2009: Christopher Harker. "Spacing Palestine through the home." *Transactions of the Institute of British Geographers*, XXIV, 3, 320–332.

Hayden 2003: Robert M. Hayden. *Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Jokić 2004: Branko V. Jokić (ed.). *March Pogrom in Kosovo and Metohija: March 17-19, 2004: with a survey of destroyed and endangered Christian cultural heritage; Мартовски погром на Косову и Метохији: 17-19. март 2004. године: с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа*. Belgrade: Ministry of Culture of the Republic of Serbia; Museum in Prishtina (temporarily displaced).

Ђокић 2015: Бојан Ђокић. "Страдање Српске православне цркве 1999–2015. године: Духовно-културни геноцид на Косову и Метохији". *Црквене Студије, Ниш*, XII, 445–56.

Karjalainen 1993: Pauli Tapani Karjalainen. "House, home and the place of dwelling." *Scandinavian Housing and Planning Research*, X, 2, 65–74.

Korff 2003: Ruediger Kroff. "Local Enclosures of Globalization. The Power of Locality." *Dialectical Anthropology*, XXVII, 1, 1–10.

Leistle 2015: Bernhard Leistle. "Otherness as a paradigm in anthropology." *Semiotica*, 204, 291–313.

Lems 2018: Annika Lems. *Being-Here: Placemaking in a World of Movement*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Lucas–Purkayasth 2007: Susan Lucas– Bandana Purkayastha. "'Where Is Home?' Here and there: transnational experiences of home among Canadian migrants in the United States." *GeoJournal*, 68, 243–251.

Marcus 1995: George Marcus. "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography." *Annual Review of Anthropology*, XXIV, 95–117.

McAdam-Otto–Nimführ 2021: Laura McAdam-Otto–Sarah Nimführ. "Being There While Not Being There: Reflections on Multi-Sited Ethnography and Field Access in the Context of Forced Migration." *Anthropological Journal of European Cultures*, 30, 41–61.

Медојевић 2010: Јово Медојевић. „Процес и механизми повратка интерно расељених лица и избеглица на Косово и Метохију." *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Зборник радова. Ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Минић–Станковић et al. 2021: Јелена Љ. Минић–Бобан А. Станковић–Миљана Павићевић. *Породице у избеглиштву и расејању : 20-ак година касније*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Morley 2000: David Morley. *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London: Routledge.

Nixon 2013: Rob Nixon. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Nowicki 2014: Mel Nowicki. "Rethinking Domicide: Towards an Expanded Critical Geography of Home." *Geography Compass*, VIII, 11, 785–795.

Nowicki 2017: Mel Nowicki. "Domicide and the Coalition: Austerity, Citizenship and Moralities of Forced Eviction in Inner London". *Geographies of Forced Eviction: Dispossession, Violence, Resistance*. Collection of papers. Eds. Katherine Brickell, Melissa Fernández Arrigoitia, Alexander Vasudevan. London: Palgrave Macmillan, 121–143.

Nowicki 2023: Mel Nowicki. *Bringing Home the Housing Crisis: Politics, Precarity and Domicide in Austerity London*. Bristol: Policy Press.

Ó Tuathail–Dahlman 2006: Gearóid Ó Tuathail–Carl Dahlman. "Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns." *International Peacekeeping*, XIII, 2, 242–260.

Palmberger 2016: Monika Palmberger. *How Generations Remember: Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.

Павловић 2021: Александар Павловић. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.

Petridou 2001: Elia Petridou. "The Taste of Home." *Home Possessions*. Collection of papers. Ed. Daniel Miller. Oxford, New York: Berg, 87–104.

Pink 2004: Sarah Pink. *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. Oxford, New York: Berg.

Porteous–Smith 2001: John Douglas Porteous–Sandra Eileen Smith. *Domicide: The Global Destruction of Home*. Montreal, Quebec: McGill-Queen's Press - MQUP.

Pull–Richard 2021: Emil Pull–Åse Richard. 2021. "Domicide: displacement and dispossessions in Uppsala, Sweden." *Social & Cultural Geography*, XXII, 4, 545–64.

Ribić 2007: Vladimir Ribić. „Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka." Zbornik radova. *Antropologija savremenosti*. Ur. Saša Nedeljković. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 150–171.

Robinson 2005: Catherine Robinson. "Grieving home". *Social & Cultural Geography*, VI, 1, 47–60.

Samanani–Lenhard 2019: Farhan Samanani–Johannes Lenhard. "House and Home." *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. Eds. Felix Stein, Sian Lazar, Matei Candea, Hildegard Diemberger, Joel Robbins, Andrew Sanchez, Rupert Stasch. <https://pure.mpg.de/rest/items/item_3240200/component/file_3240201/content >. [07. 09. 2023.].

Seamon–Mugerauer 1985: David Seamon–Robert Mugerauer. *Dwelling, Place, and Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

Секулић 2003: Весна Секулић. „Избегла и расељена лица у колективним центрима на северном Косову". *Баштина*, 15, 137–50.

Shao 2013: Qin Shao. *Shanghai Gone: Domicide and Defiance in a Chinese Megacity*. Plymouth: Rowans & Littlefield.

Smelser 2004: Neil J. Smelser. "Psychological Trauma and Cultural Trauma." *Cultural Trauma and Collective Identity*. Collection of papers. Eds. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka. Berkeley: University of California Press, 31–59.

Thomas-Olalde–Velho 2011: Oscar Thomas-Olalde–Astride Velho. "Othering and Its Effects - Exploring the Concept." *Writing Postcolonial Histories of Intercultural Education*. Collection of papers. Eds. Heike Niedrig, Christian Ydesen. Frankfurt: Peter Lang, 27–50.

Van Duijn 2020: Sarah Van Duijn. "Everywhere and nowhere at once: The challenges of following in multi-sited ethnography." *Journal of Organizational Ethnography*, IX, 3, 281–294.

Van Isacker 2019: Travis Van Isacker. "Bordering through domicide: spatializing citizenship in Calais." *Citizenship Studies*, XXIII, 6, 608–26.
Wimmer–Glick Schiller 2003: Andreas Wimmer–Nina Glick Schiller. "Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology." *The International Migration Review*, XXXVII, 3, 576–610.
Yi-Neumann 2022: Friedemann Yi-Neumann. "Foodways." *Moving Things*. Eds. Research Project 'On the Materiality of Forced Migration'. Göttingen: Wallstein, 37–61.
Zhang 2018: Yunpeng Zhang. "Domicide, social suffering and symbolic violence in contemporary Shanghai, China." *Urban Geography*, XXXIX, 2, 190–213.
Zlatanović 2012: Sanja Zlatanović. „Svadba, tradicionalni ženski kostim i identitetski diskursi srpske zajednice jugoistočnog Kosova". *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LX, 2, 89–105.
Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на пословратном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Невена С.ПЕТКОВИЋ

АНТРОПОЛОШКИ ПРИСТУП ПИТАЊУ ДОМИЦИДА

Резиме

Рад представља теоријски осврт на истраживања о *домициду*, концепту који је формулисан у склопу географских анализа социјално-политичких препрека у становању и изградњи дома. Изворно значење наведеног термина односило се на планску деструкцију простора обитавања, чија је имплементација заговарана употребом оправдавајуће агенде. Реконфигурацијом основних поставки, појам се приближио антрополошком методолошком апарату. У складу са наведеним, повезивањем новонасталих дефиниција и њихових проширења, тежи се разматрању могућности примене издвојеног концепта у домену антропологије. Представљена теоријска аргументација делимично је употпуњена увидима насталим у оквиру истраживања о интерно расељеним лицима са Косова и Метохије.

Сходно сазнањима о процесуалном карактеру појава обухваћених представљеним истраживањима, промишљају се и измене оригиналне типологије, која укључује *свакодневни* и *екстремни домицид*. Накнадно разрађена категорија *кумулативног домицида* доводи се у везу са теоријом *културне трауме* и проматра се као њена подврста. Истовремено, сирам резултата досадашњих студија, идеолошки регулисана санација природних катастрофа узима се у обзир као засебан вид *домицида*. Испитивани појам се на тај начин уводи као оквир за дискурзивну анализу опредмећивања социјалне стратификације на спацијалном плану.

Потенцијални допринос увођења термина у област антропологије представљен је кроз могућност усвајања скаларног концепта који препознаје инхерентну повезаност глобалних и локалних феномена, најпре у контексту анализе доминантних наратива о тоталном разарању појединих подручја или локација, и свакодневице унутар које се њихови ефекти оспоравају. Са друге стране, управо антрополошка истраживања издвојених феномена могу пружити потпунију дескрипцију опсега друштвених реакција на *домицид*.

Кључне речи: домицид, кумулативни домицид, дом, интерно расељена лица, културна траума, отпор.

Рад је предат 26. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

УДК 37.036:78(497.11)
316.64:78
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46893

Прегледни рад

*Далиборка Р. ПОПОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,

*Божана М. РАШКОВИЋ***
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

НАЦИОНАЛНО ВАСПИТАЊЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВИЈАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА: ДОПРИНОС МУЗИЧКЕ ПЕДАГОГИЈЕ

Апстракт: У раду се полази од питања националних интереса и вредности и значаја развијања националног идентитета за појединца и друштво. С обзиром на то да се национални идентитет, осећај припадности заједници и развија од најранијег узраста, указано је на значај националног васпитања у том процесу и његовом доприносу афирмацији вредности, са посебним освртом на чињеницу да јачи осећај националног идентитета доприноси и вишем степену поштовања других нација и развијања мултикултуралних вредности и интереса. Након истицања значаја националног васпитања у идејама педагога и социолога, разматрано је и његово позиционирање у законској легислативи и усмереност образовања у Србији на развијање националног идентитета. У том смислу, истакнуте су области које садрже фундаментална знања за развијање националног идентитета, са посебним освртом на допринос садржаја из области музичке педагогије. Иако се у теоријским оквирима националног васпитања препознаје значајан ресурс за развијање националног идентитета, намеће се питање укључивања теоријски утемељених знања у рефлексивну праксу.

Кључне речи: национално васпитање, национални идентитет, васпитно-образовни систем, култура, језик, историја, музичка педагогија.

УВОД

Национални интереси, посматрани као потреба и тежња грађана Републике Србије, имају утемељење у општим националним вредностима, који проистичу из Устава и баштине српског народа и свих грађана Републике Србије, те је потребно од најранијег узраста деци указивати на значај интереса етничке заједнице и државе у којој живе (Кершенштајнер: према: Јовановић, 2012). Како је процес глобализације видљив и у образовању, чини се да засењује идентитете нација, који су есенцијално важни за опстанак народа.

* Ванредни професор, daliborka.popovic@pr.ac.rs
** Доцент, bozana.raskovic@pr.ac.rs

Из угла васпитно-образовног система, који за тај опстанак носи велики терет одговорности, потребно је у васпитно-образовни процес укључити садржаје разних друштвених наука: књижевности и музичке уметности, као и интеграцију одабраних делова других предмета наставе и активности који могу корелирати са идентитима. Национални идентитет се темељи на „културном наслеђу и традицији, културној и уметничкој продукцији и свему ономе што учествује у колективној свести из система заједничких симбола омогућујући социјалну интеграцију и кохезију" (Томић 2009: 27).

Знања о националној и државној прошлости, о коренима, трајању и веровању, темељ су теоријско-методолошка основа и основни садржај националног идентитета, који се формира током процеса националног васпитања. У његовој основи је „афективно-конативни процес у оквиру кога се формира национални идентитет индивидуе са јаким националним осјећањима, врлинама, са чврстим националним карактером, националном свијешћу и доследним дјеловањем у духу националних интереса" (Илић 2010: 100) и оно треба да допринесе критичком промишљању о националном контексту и његовим елементима, развијању осећања припадности њему и сагледавања његовог односа са другим националним контекстима и развијања мултикултуралних вредности. „Основу овог васпитања представљају: формирање националне самосвести; љубав према домовини и народу; јединство духовних, друштвених, економских, културних интереса; морална и духовна достигнућа народа изражена у језику, обичајима, традицији, науци, уметности, моралу и религији; спремност за одбрану слободе и интегритета, независности земље и народа, као и вера у будућност и просперитет своје земље" (Јовановић 2012: 76).

У савременом друштвеном контексту, подизање свести о значају очувања националног идентитета је више него очигледно. Као део социјалног идентитета, национални идентитет је његов најсложенији сегмент (Радаковић 2012) и подразумева сва обележја друштва и државе по којима се разликује од других и по којима је она препознатљива. Та обележја су: језик и писмо, историја, култура и религија, те је национални идентитет обојен осећајем припадности појединца нацији и друштву, а истовремено потреби и обавези његовог очувања и развијања (Мијалковић 2011).

Како се од васпитно-образовног система очекује да оспособи појединце за деловање у том оквиру, то значи потребу истицања националног васпитања и улоге запослених у васпитно-образовном систему, тим пре што су у већој мери компетентни за образовни рад и наставу, него за остваривање сложених циљева васпитања. Једно од кључних питања, у стратегији развијања њихове компетентности, је питање повезивања и избалансираности теоријски утемељених знања и рефлексивне праксе.

О ЗНАЧАЈУ НАЦИОНАЛНОГ ВАСПИТАЊА

У светлу глобализма и педагошког плурализма у схватању васпитно-образовних вредности и оријентација које уважавају различитост и промовишу заједништво, индикативно је да се националним вредностима, битним за идентитет народа и нације, не посвећује довољно пажње.

Први доктор и један од најзначајнијих српских педагога, Војислав Бакић, је изградио теорију националног васпитања, смештајући је у контекст моралног васпитања и наглашавајући да на развијање карактера између осталог утичу раса и народност. Према његовим речима, први корак у националном васпитању треба да започне у области језика и упућивању деце на прошлост свога народа. Изражавао је дубоко уверење да учитељска школа умногоме и најбрже може да помогне свом народу (Бакић 1897). Наиме, „дубоко прожет националним осећањем и искреном жељом да помогне свом народу, Бакић је стално носио у себи неодољиву жељу да изгради такву педагошку концепцију која ће по свом домету бити на нивоу европске педагогије, а по својој намени и карактеру у функцији потреба и специфичности развитка Србије и српског народа (Парлић Божовић, према: Арсић, Радојевић 2019: 389).

Јован Цвијић је истицао значај познавања националног идентитета за праћење понашања ученика. Заправо, он говори да карактеристике једне нације утичу на физиолошко функционисање, те да управо оне одређују унутрашње промене, које су основа разним осећањима, мишљењима и понашањима. На тај начин каже да је открио све у вези психичких особина становништва. Слично о развоју личности, говори и теорија географског детерминизма.

Српске народне песме и приповетке, које је сакупио Вук Караџић на почетку 19. века, су најзначајније збирке фолклора и дају драгоцене податке о основним особинама српског народа. Разлике у мелодијама које певају различите етничке групе одају посебну осећајност једног становништва. Такође се упознавањем историје могу утврдити карактер и интелектуалне особине једног народа. Зато је важно поред читања историјских чињеница проучавање и свих творевина, било научних, уметничких, верских, али и политичких установа. О Србима као народу много се може сазнати проучавањем периода и достигнућа у време владавине Немањића, значајан је Душанов законик, оснивање независне цркве, а касније и државе. До драгоцених података о овом периоду може се доћи и проучавањем средњовековне књижевности. Касније, међутим, током новије историје има све мање средстава за процену колективних (националних) особина (Цвијић 2019).

Професор Јован Ђорђевић (2002) такође истиче као националну обавезу очување културне, друштвене, духовне и васпитне вредности, као извор богатства народног стваралаштва и посебности у циљу заштите од униформности и очувања културне баштине, која одређује национални идентитет. У том смислу, улога васпитања мора да буде јасна и доследна у процесу одређивања циљева и задатака и васпитног деловања кроз наставне предмете.

УСМЕРЕНОСТ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ НА РАЗВИЈАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Полазећи од општих постулата науке о васпитању о значају холистичког развоја личности и Закона о основама система образовања и васпитања (2021), посебно је истакнут циљ који се односи на развијање националног идентитета,

а од чије јачине сасвим сигурно зависи и развијеност интеркултуралности и мултикултурализма, остварености тог циља значајно доприносе учитељи, али и они који учествују у њиховом иницијалном образовању.

Схваћен као темељ друштвеног националног живота, идентитет младим нараштајима треба да омогући стабилност мишљења, понашања и вредносних оријентација – образовању у том контексту припада круцијална улога.

Институције образовног система имају задатак да селектују елементе културног идентитета: знање, вредности, језик, традиције, обичаје и др. (Аврамовић 2011).

У европском контексту данас, Србија је земља која „стагнира и заостаје, разапета између жеље да сачува национални идентитет и да се укључи у европске интеграције" (Максић 2011: 203). У том смислу, поменута ауторка наглашава приоритет националног интереса данас, обезбеђивање доступности и повећање квалитета васпитања и образовања у земљи.

Зато се све снажније и могу чути поруке да образовна политика Србије треба да дефинише образовање као кључни фактор очувања и развоја националног и културног идентитета већинског народа и националних мањина. Стога би у васпитање младих требало укључити садржаје у духу постизања бољег познавања језика, историје и других тековина еврпског и свих других народа који живе на просторима Србије (Максић 2001). Полазећи од питања да ли постоји нешто што би било специфично за младе и грађане Србије, у односу на остале нације, који живе у другим земљама, не може се експлицитно дати одговор, јер надидентитета нема и он се у постојећим нормативима не види.

У циљу разумевања улоге образовања, које би било у функцији очувања националног идентитета и остваривања његових националних интереса важно је испратити најважније изворе као што су миленијумски циљеви развоја земље, планирани правци развоја у сфери образовања кроз стратегију образовања и законску легислативу (закони и правилници који су обухваћени садржаји у функцији националног васпитања).

Циљеви образовања и васпитања се односе на „развој националног идентитета, развијање свести и осећања припадности држави Србији, поштовање и неговање српског језика и свог језика, традиције и културе српског народа, националних мањина и етничких заједница, других народа, и тако се развија национални интерес, затим развијање мултикултурализма, поштовање и очување националне и светске културне баштине" (Максић 2011:209).

Подстицање развоја образовања, у циљу јачања његових могућности да допринесе развоју целог друштва, подржава Влада Србије. У документу под називом „Национални миленијумски циљеви развоја у Републици Србији" (2006) износи се опредељење да је у циљу побољшања квалитета образовања неопходно да се ојача национална посвећеност образовању. Унапређивање образовног сектора представља један од националних миленијумских циљева развоја у Србији до 2015. године. У области образовања нагласак је стављен на следеће активности: повећање обухвата деце основним образовањем, стицање занимања, промовисање концепта

доживотног учења и доступност високог образовања, побољшање квалитета образовања и успостављање додатних база за праћење и евалуацију остваривања националног циља и задатака. Они се односе на допринос националном интересу, кроз висок квалитет националног образовања као веома важног развојног ресурса земље и нација које у њој живе.

Стратешка опредељења Србије ка јачању васпитне функције установа образовања и васпитања, јасно указују оне морају обезбедити услове за формирање и развој ставова и вредности националног и културног идентитета који су темељ активног и конструктивног живота у савременом друштву (Стратегија развоја образовања у Србији до 2030).

У Закону о основама система образовања и васпитања (2021), један од циљева (16) јесте ,,развој личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине".

Принципи су усмерени на једнакост/демократичност, развијање позитивних људских вредности и поштовање различитости, али се истиче и ,, аутономија установе кроз планирање и остваривање одговарајућих активности, програма и пројеката у циљу унапређивања квалитета образовања и васпитања поштујући специфичности установе и локалне средине" (10).

Исходи су такође усмерни на ,,друштвене и грађанске компетенције: способност да ефикасно и конструктивно учествује у свим облицима радног и друштвеног живота, поштује људска права и слободе, комуницира асертивно и ненасилно посебно у растућој разноликости друштва и решавању сукоба".

Једна од кључних компетенција за целоживотно учење је ,, друштвене и грађанске компетенције: способност да се ефикасно и конструктивно учествује у друштвеном и радном животу и да се ангажују у активном и демократском учешћу, посебно у све разноврснијим заједницама", а једна од општих међупредметних компетенције јесте ,,одговорно учешће у демократском друштву" (2).

У анализираним документима, уочљиво је инсистирање на једнакој заступљености интереса свих народа који живе у Србији у толикој мери да је очигледна идеја о равноправности језика, традиције, културе и других обележја свих народа Србије у образовању и васпитању, а да би се национални идентитет развијао, односно свест и осећање припадности држави Србији, неопходна је реализација програмских садржаја кроз реализацију одређених предмета у школи. Професор Петар Рајчевић (2012) истиче податак да се у Педагошком речнику из 1967. године указује на потребу да наставни програми треба да садрже и неопходне елементе националне културе.

У даљем тексту биће извршена анализа могућности за остваривање циљева националног васпитања које пружа настава музичке културе и музичка педагогија, које су сагледане кроз опис и дела најзначајнијих аутора који се баве овом тематиком.

ДОПРИНОС МУЗИЧКЕ ПЕДАГОГИЈЕ У ПРОЦЕСУ РАЗВИЈАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

У процесу конституисања и обликовања српског националног идентитета „истовремено се развијала и српска музика, која је имала интегративну и васпитну функцију и испољавала се кроз развој родољубља и основних моралних вредности" (Базић, Павловић 2017: 280). Сећања на славу српске средњовековне државе у средишту је српске националне свести. У периоду вишевековне турске власти одржавање верских обреда и народних обичаја било је забрањено. И поред супротстављања турске власти очувању српског националног идентитета, иза зидина манастира и цркава очувало се црквено појање а на сеоским прелима и поселима народни обичаји, песма, свирка и игра. Како Зорислава Васиљевић наводи „историјска предања и десетерачки стих – испеван уз гусле, одражавала су херојски дух и бунт српског народа у вишевековном ропству" што осликава континуитет српског музичког идентитета (Васиљевић 2000: 12). Стога народна традиционална музика може у великој мери употпунити и обогатити сазнања и доживљај ученика о историјском и културном развоју свог народа јер „омогућава урастање у догађаје удаљене и временски и просторно" (Бодрожи, 2015: 176).

Стварањем модерне српске државе након ослобођења од Отоманског царстава у културно-просветном препороду који је уследио, велику улогу је имала и музика. У делима композитора уметнички су обликоване композиције инспирисане српским народним стваралаштвом, духовном музиком и националном историјом. До стварања Југославије српска музика се развијала на основама традиционалне и духовне музике.

Настава музичке културе у основној школи кроз одговарајуће музичке садржаје може значајано допринети формирању и развоју националног идентитета. Одговарајући музички садржаји подразумевају традиционално музичко стваралаштво како свога тако и других народа, патриотске песме, духовну и уметничку националну музику (Павловић, Сарајлић 2018). Од велике је важности да се кроз наставу развије позитиван емоционални однос ученика за наведена садржаје, наставник треба да младима *отвори свет музике* „као опцију у којој је могуће пронаћи одговоре на бројна питања која се тичу њиховог сопственог идентитета" (Цветковић, Ђурђановић 2014: 319). Стога је значајно да наставни програми обухвате садржаје који ће омогућити свестран и целовит развој личности ученика. Како Зоран Аврамовић истиче, основношколски наставни планови и програми један су од кључних чинилаца неговања и очувања националних вредности и националног идентитета (Аврамовић 2010, према Павловић, Сарајлић 2018). Из наведених разлога од велике је важности да се у наставним програмима већа пажња посвети заступљености музичких садржаја националног васпитања.

Проучавајући анализу програма Славка Гајића у периоду од 1870. до 1995. године можемо уочити да третман народне музике није био увек исти, нити је често био на завидном нивоу. Њено присуство у наставним програмима зависило је од односа састављача програма према народној музици као и од општих и друштвено-политичких прилика. Може се приметити да су у програмима од 1870. до 1904.

године углавном понуђене црквене и световне песме при чему се не прецизира колико и које су то народне песме које се обрађују међу световним. Тек у програму за српске православне вероисповедне основне народне школе у Угарској, 1909. године, уз песму се појављује атрибут „народна" у којима она први пут у наставном програму има истакнутије место (Гајић 1996). Посебно место у наставним програмима певања, затим музичког васпитања и коначно музичке културе, народна музика је добила у наставном програму музичке културе у оквиру Заједничког плана и програма васпитно-образовног рада у основној школи, донетог 1984. године. Један од задатака предмета наставе музичке културе је да „певањем, свирањем и слушањем посебно негује љубав и разумевање ученика за традиционалну народну музику" Народне песме се у програму обрађују кроз активности: извођење музике певањем и свирањем, дечје музичке игре, основе музичке писмености и упознавање музичких дела слушањем. У програму се по први пут појављују предлози упознавања музике других земаља што доприноси комплетнијој представи о народној музици уопште. Кроз активност дечјег музичког стваралаштва препоручује се „импровизација ритма и мелодије у духу наше народне традиције". Наставници од тада имају задатак да правилним избором у наставни процес укључе одговарајуће садржаје вредних дела народне музике. Од предложених песмама за обраду у млађим разредима половину чине народне песме. Упоређујући третман фолклорне музике кроз наставни програм из 1984. године са програмима који су му претходили Гајић закључује „да је овај програм постигао врхунац у досадашњим наставним програмима основне школе јер, према њему, традиционална народна музика представља један од главних стубова наставе музичке културе" (Гајић 1996: 564).

О заступљености садржаја народног музичког стваралаштва у наставним програмима музичке културе писала је и Божана Миловановић (Миловановић 2009: 324–332). Анализом су обухваћени програми од 1984 до 2009. године. Закључено је да третман традиционалне народне музике у програмима није на задовољавајућем нивоу. Уочено је да традиционалне песме и игре нису обухваћене у одговарајућој мери, да традиционалне народне песме нису предложене програмом за слушање у настави као и да је инструментална народна музика потпуно запостављена.

Сагледавањем и анализом музичко-педагошке литературе уочено је да са аспекта наставе музичке културе одређени број радова проучава српске традиционалне песме и игре и духовну музику, као и да је веома мало пажње посвећено патриотским песмама, националној уметничкој музици и традиционалној музици других народа.

Значај садржаја који омогућавају упознавање и доживљај српске народне традиције препознат је у одређеном броју радова домаћих аутора као и њен допринос у остваривању задатака националног васпитања.

Ивана Милић (Милић 2012), анализира улогу народних музичких игара у неговању националног идентитета ученика. Ауторка закључује да су традиционалне игре представљене у наставним програмима и уџбеницима музичке културе али сматра да то није довољно те да треба радити не обогаћивању наставе новим садржајима који ће допринети развијању интересовања за националне вредности. Лакушић и Рашковић (2022: 418) након емпиријског истраживања о заступљености

народних музичких игара са подручја Косова и Метохије у разредној настави закључују да су ученици и учитељи мотивисани и свесни да се познавањем народних музичких игара може допринети развоју и учвршћивању националног и културног идентитета као и очувању народне традиције. Аутори истичу да и поред наведеног става ученици и учитељи остају ускраћени за одговарајућа знања јер се садржаји овог типа ретко и недовољно обрађују на часовима предмета Музичка култура и Физичко васпитања, које је ово истраживање обухватило.

У раду *Рашански мотиви* (Павловић 2004), музички фолклор Рашког краја обрађен је са методичко-дидактичког аспекта. Ауторка је уз основне карактеристике традиционалне игре и песме југозападне Србије представила и одговарајуће музичке садржаје погодне за школску обраду и музичко описмењавање у настави музичке културе. О музици Рашког краја говоре и ауторке Рашковић и Павловић (Рашковић, Павловић 2015: 767) и представљају релевантну етномузиколошку и музичко-педагошку литературу која може користити наставницима при избору садржаја са овог фолклорног подручја за обраду у настави. Полазећи од тога да у избору фолклорних садржаја треба поћи од завичајних, деци најближих, а затим ширити интересовања и за друге културе (Стојановић 1996), Рашковић (Рашковић 2019: 241) у емпиријском истраживању утврђује колико ученици четвртог разреда основне школе из Рашког краја познају народну музичку грађу средине у којој живе. Резултати истраживања доводе до закључка да народно музичко стваралаштво има значајно место у наставном процесу, али да народна музичка грађа Рашког краја нема адекватно место. И поред мишљења ученика да у школи имају довољно прилике да се упознају са народном музиком краја у коме живе, кроз питања у вези са народним песмама, народним играма уз песму, народним инструментима, обичајима, закључено је да познавање истих није на адекватном нивоу.

Разматрајући заступљеност и значај укључивања народног музичког стваралаштва у основношколску наставу, ауторке Судзиловски, Ђалић и Ивановић (2012) спровеле су истраживање у основним школама на терирорији Ужица и Краљева. Резултати истраживања указују да су садржаји народне музике недовољно заступљени у настави и да ученици на крају првог циклуса образовања делимично познају традиционалну музику.

Анализа уџбеника за наставни предмет Музичка култура за млађе разреде основне школе, ауторки Данијеле Судзиловски и Марије Танасковић (Судзиловски, Танасковић: 2022) имала је за циљ да утврди у којој мери они доприносе јачању националног идентитета ученика. Истраживање је обухватило анализу уџбеника више издавача са акцентом на основни текст, дидактичко-методичку апаратуру, илустрације и опште информације при тумачењу песама или композиција намењених слушању. На основу резултата истраживања, ауторке закључују да у уџбеницима Музичке културе, садржаји који доприносе јачању националног идентитета нису у довољној мери заступљени, да је веома мало сликовних садржаја а да опште информације које би представиле традиционалне вредности скоро да не постоје.

Аутори Здравковић и Стојадиновић (2010), указују на могућност актуализације врањанског музичког фолклора у музичком описмењавању ученика у основној

школи и истичу значај музичке традиције и националног васпитања у контексту глобализације. О значају музичког фолкора у музичком описмењавању говоре и аутори Илић и Миловановић и истичу да „народне песме представљају незаобилазни наставни материјал у реализацији елементарног музичког описмењавања" (Илић, Миловановић 2019: 453).

Монографија *Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе,* Биљане Павловић (2012), конципирана је тако да разматра теоријске основе и податке о карактеристикама и значају народног музичког стваралаштва наведеног поднебља. Ауторка у монографији разматра и коришћење одговарајућих садржаја у области музичког извођења, слушања музике, музичког описмењавања и дечјег музичког стваралаштва. Емпиријско истраживање указало је да су ови садржаји запостављени у настави музичке културе и да их ученици и наставници не познају у довољној мери.

При сагледавању радова који обухватају духовну музику са аспекта наставе музичке културе, запажен је одређени број радова. У разматрању о недовољној заступљености српске духовне музике у наставним програмима музичке културе, ауторка Цицовић Сарајлић (Сарајлић 2014) указује на значај упознавања овог музичког жанра који је неодвојиви део српске националне музичке традиције и културе.

Третман духовне музике у савременој настави може се сагледати и кроз анализу Биљане Мандић (Мандић 2017) која проучава *Заступљеност православне духовне музике у наставним садржајима предмета Музичка култура.* Анализом наставних програма музичке културе од првог до осмог разреда ауторка уочава занемареност православне духовне музике и указује на могућност упознавања са наведеним садржајима кроз корелацију наставе веронауке и музичке културе. Српску црквену музику, иста ауторка, проучава и са аспекта музичке педагогије (Радовић 2001, 2006, 2007; Мандић 2010). У својим радовима Мандић пружа драгоцене податке о почецима развоја српског школства и о заступљености црквеног појања у настави током осамнаестог и деветнаестог века као и о директној повезаности корена музичке педагогије у Србији са црквеним појањем.

Са аспекта музичке педагогиоје српску црквену музику разматра у монографији *Српска црквена музика* и ауторка Драгана Цицивић Сарајлић (Цицивић Сарајлић 2014). У монографији пажња је усмерена на изналажење најадекватнијих дидактичко-методичких могућности практичне примене духовне музике у настави музичке културе у основној школи. Ауторка заступа став да се имплементацијом духовне музике у наставни процес може допринети очувању и неговању српског националног и културног идентитета као и јачања национално-верског идентитета.

Сагледавајући радове који проучавају патриотске песме запажено је да се веома мало пажње посвећује овој теми, посебно са аспекта наставе музичке културе. О недостатку патриотских песама у наставним програмима и уџбеницима музичке културе за основну школу говоре ауторке Павловић и Цицивић Сарајлић (Павловић, Цицивић Сарајлић 2015а), истичући њихов значај у националном васпитању ученика. Исте ауторке (Павловић, Цицовић Сарајлић 2016) у раду *Српска уметничка музика током Великог рата и њена заступљеност у савременој настави музичке културе,* представљају податке о најпознатијим патриотским песмама из времена

Великог рата. У раду посебно указано на значај као и могућности коришћења наведених садржаја у настави историје при обради тематике Великог рата.

У радовима домаћих аутора запажено је веома мало радова који разматрају проблематику заступљености и значаја српске уметничке музике у настави музичке културе. У раду *Традиционална народна музика Косова и Метохије у уметничкој музици* (Павловић 2013б) српска уметничка музика инспирисана народном музичком традицијом обрађена је са аспекта наставе музичке културе у основној школи.

Ауторке Павловић и Цицивић Сарајлић (Павловић, Цицивић Сарајлић 2017) разматрају национално васпитање на основама српске уметничке музике у основној школи. Емпиријско истраживање обухватило је ученике осмог разреда са Косова и Метохије и централне Србије са циљем да се утврди у којој мери ученици познају стваралаштво најзначајнијих српских композитора. Резултати истраживања указали су да ученици након завршене основне школе не познају националну уметничку музику у довољној мери.

Национално васпитање у настави музичке културе студиозно разматрају ауторке Павловић и Цицивић Сарајлић (Павловић, Сарајлић 2018) истичући га као важан чинилац целовитог и хармоничног развоја ученика. У *Прилозима* монографије направљен је избор српских традиционалних песама и игара и традиционалние музике других народа, српских патриотских и духовних песама, као и уметничких композиција које као драгоцени садржаји могу имати примену у настави музичке културе. Монографија доприноси актуализацији националног васпитања у основној школи и указује на значај музичког васпитања и образовања у духу националних и интеркултуралних вредности.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Полазећи од националног интереса и вредности образовање се може посматрати као кључни ресурс у функцији развијања националног идентитета и доприносу остваривања националних интереса. Како васпитно-образовни систем носи велики терет одговорности за остваривање циља националног васпитања, поред значаја усвајања знања националне оријентације, ваља континуирано указивати на чињеницу да је национални идентитет детерминанта понашања појединца, али и заједнице. На ову веома важну чињеницу је указао Јован Цвијић, а њен значај се може посматрати кроз избор васпитних метода и средстава појединаца из различитих крајева. У циљу развијања компетентности наставника за балансиран унос садржаја са националним карактером, у Закону о основама система образовања и васпитања су дефинисани поред циља, принципи, исходи, опште и међупредметне компетенције које обавезују на усклађеност националних са проевропским вредностима.

Кроз анализу радова из области музичке педагогије, уочено је да су традиционална народна и духовна музика препознате као садржаји који доприносе остваривању задатака националног васпитања док је веома мали број радова обухватио разматрање заступљености и значаја патриотских песама, српске уметничке музике као и традиционалне музике националних мањина, етничких заједница и других народа у настави музичке културе. Од великог значаја би било подстаћи музичке

педагоге на даља педагошко-методолошка истраживања и студиозније осмишљавање и реализацију наставе музичке културе у циљу успешнијег остваривања задатака националног васпитања, као и наставника из других предметних области.

Национални идентитет не треба поистовећивати са традицијом, јер је традиција флексибилна друштвена конструкција и зависна од актуелног времена. Према речима етнолошкиње Мирославе Малешевић, традиција настаје у тренутку савремености, за потребе тог тренутка, није статична и непромењива, већ се трансформише и редефинише, у мањој или већој мери мења и усваја, зависно од формирања одређених концепција и вредности, интереса, потреба и актуелне констелације у друштву, која је зависна од принципа општих хуманистичких вредности, уз поштовање специфичности етичких заједница и идентитета (Малешевић 2009).

Да национално васпитање не би прерасло у националистичко, због чега се у раду често помиње балансирање између теорије и праксе, укупни односи у школи морају да буду утемељени на општим хуманистичким и демократским вредностима и принципима. Уз поштовање духа вредности других нација и култура из којих ће ученици усвајати знања, развијати уверења и сходно томе понашања која гарантују слободу, заштићеност и сигурност у заједници.

Будућа истраживања би било корисно усмерити на анализу понашања и осећања сигурности ученика, зависно од посвећености наставника у реализацији садржаја са националном оријентацијом.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић, 2010: Зоран Аврамовић. „Образовна политика између глобалног и националног васпитања". У: С. Денић (ур.). *Могућност националног васпитања у време глобализације.* Врање. Учитељски факултет у Врању, 51-66.

Аврамовић, (2011): Зоран Аврамовић. „Традиција и изазови модернизације српског образовања", У: Љ. Митровић (ур.). *„Традиција, модернизација, идентитети".* Ниш: Филозофски факултет, 355-367.

Арсић, Радојевић 2019: Звездан Арсић и Татјана Радојевић. „Схватања српских хербартоваца о циљу и задацима васпитања". *Баштина,* св.49. 387-399.

Бакић, 1897: Војислав Бакић. *„Општа педагогика"*. Београд: Државна штампарија.

Базић, Павловић 2017: Јован Базић и Биљана Павловић. „Улога музике у реконструкцијама српског националног идентитета". *Српска политичка мисао*, број 1, 24. vol. 55, Београд: Институт за политичке студије, 279-298.

Бодрожић, 2015: Ђуро Бодрожић. *Српски идентитет*. Београд-Подгорица: Српска књижевна задруга, Књижевна задруга српског националног вијећа.

Васиљевић, 2000: Зорислава Васиљевић. *Рат за српску музичку писменост*. Београд. Просвета.

Гајић, 1996: Славко Гајић. „Народна музика у наставним програмима предмета Музичка култура у основној школи од 1870. до 1995. године". *Настава и васпитање.* (3). Београд: Педагошко друштво Србије, 552-568.

Ђорђрвић, 2002: Јован Ђорђевић. *„Морално васпитање -теорија и пракса".* Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.

„Закон о основама система образовања и васпитања", 2021: *„Сл. гласник РС"*, бр. 129/2021)

Здравковић, Стојадиновић, 2010: Весна Здравковић и Александар Стојадиновић. „Музичка традиција и национално васпитање у глобализацијском контексту". У: С. Денић (ур.). *Могућност националног васпитања у време глобализације*. Врање: Учитељски факултет у Врању. 252-264.

Илић, 2010: Миле Илић. „Национално и интеркултурално васпитање у вријеме глобализације. У: Д. Денић (ур.), *Могућности националног васпитања у време глобализације: тематски зборник* (99-107). Врање: Учитељски факултет у Врању.

Илић, Миловановић 2019: Петар Илић и Бошко Миловановић. „Функционална метода Миодрага А. Васиљевића у реализацији почетне наставе солфеђа". *Баштина*. св. 47. 445-456.

Јовановић, 2012: Бранко Јовановић. „Улога школе у развијању националних и проевропских вредности", У: В. Трифуновић (ур.) *„Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности: образовање и васпитање – традиција и савременост"*. Јагодина: Педагошки факултет у Јагодини. 75-89.

Лакушић, Рашковић, 2022: Вуко Лакушић и Божана Рашковић. „Заступљеност народних музичких игара са Косова и Метохије у разредној настави на северу јужне српске покрајне". *Баштина. св. 56*. 409-420.

Максић, 2001: Славица Максић. „Васпитни модел школе у функцији остваривања националних интереса", У: С. Крњаић (ур.) *„Ка новој школи: Педагошка истраживања и школска пракса"*, Резимеи (30), Београд: Институт за педагошка истраживања.

Максић, 2011: Славица Максић. „Национални интерес у српском образовању". *Национални интерес - часопис за национална и државна питања*, (7) 3, 203-217.

Малешевић, 2009: Мирослава Малешевић. „Србија јача од Нокие". Политике идентитета у посткомунистичкој Србији. У: И. Чоловић (ур.) *„Зид је мртав, живели зидови!* 326-350.

Мандић, 2010: Биљана Мандић. „Корене развоја српске музичке педагогије потражимо у настави црквеног појања". *Зборник XII педагошког форума*. Београд: Факултет музичке уметности. 217-222.

Мандић, 2017: Биљана Мандић. „Заступљеност православне духовне музике у наставним садржајима предмета Музичка култура". У: Б. Мандић, Ј. Атанасијевић (ур.). *Савремена музика између тишине и звука/Архитектура у комуникативном дискурсу/Балкан – место сусрета култура и уметности.* Књига III. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Крагујевац. 93-99.

Мијалковић, 2009: Саша Мијалковић. „О корелацији културе и националне безбедности". *Култура полиса.* 11/12, 601-617

Милић, 2012: Ивана Милић. „Улога народних музичких игара у развијању националног идентитета ученика". У: В. Трифуновић (ур.). *Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности.* Јагодина: Педагошки факултет у Јагодини. 345-456.

Миловановић, 2009: Божана Миловановић. „Заступљеност народне музике у наставним програмима музичке културе у млађим разредима основне школе". *Зборник радова,* (11). Ужице: Учитељски факултет у Ужицу. 325-332.

Национални миленијумски циљеви развоја у Републици Србији, 2006: Влада Републике Србије, https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Nacionalni%20milenijumski%20ciljevi_1.pdf

Цветковић, Ђурђановић, 2014: Јелена Цветковић и Миомира Ђурђановић. „Слушање савремене музике као изазов музичког образовања данас". *Теме – часопис за друштвене науке*. Ниш. Универзитет у Нишу, 317-329.

Павловић, 2004: Биљана Павловић. *Рашански мотиви,* Фолклорно музичко стваралашво југозападне Србије у основној школи. Рашка: Градац.

Павловић, 2012: Биљана Павловић. *Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије.* Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу.

Павловић, 2013б: Биљана Павловић. „Традиционална народна музика Косова и Метохије у уметничкој музици". *Баштина*. св. 34. 419-430.

Павловић, Цицовић Сарајлић, 2015а: Биљана Павловић и Драгана Цицовић Сарајлић. „Заступљеност и значај патриотских песама у настави музичке културе". У: В. Вујевић (ур.). *Наука и слобода*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет Пале. 1143-1154.

Павловић, Цицовић Сарајлић, 2016: Биљана Павловић и Драгана Цицовић Сарајлић. „Српска уметничка музика током Великог рата и њена заступљеност у савременој настави музичке културе и историје". У: У. Шуваковић (ур,). *Век српске голготе* 1915-2015. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици. 359-376.

Павловић, Цицовић Сарајлић, 2017: „Биљана Павловић и Драгана Цицовић Сарајлић. Национално васпитање на основама српске уметничке музике у основној школи". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини. Бр. XLVII (4)*. Косовска Митровица: Универзитет у приштини, Филозофски факултет. 143-160.

Павловић, Сарајлић, 2018: Биљана Белојица Павловић и Драгана Цицовић Сарајлић. *Национално васпитање у настави музичке културе*. Учитељски факултет Призрен – Лепосавић.

Радаковић, 2012: Милован Радаковић. *„Компоненте националног и европског идентитета"*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Радовић, 2001: Биљана Радовић. Настава пјевања у основним школама Краљевине Југославије 1918–1941. године, *Архив*. Година II, бр. 2. Београд: Архив Југославије. 162-170.

Радовић, 2006: Биљана Радовић. „Организација српских православних богослужењаизмеђу два светска рата". У: И. Перковић Радак, Д. Стојановић Новичић, Д. Лајић (ур.). *Историја и мистерија музике.* Београд: Факултет музичке уметности. 2013-224.

Радовић, 2007: Биљана Радовић. Настава црквеног појања у Карловачкој богословији до Другог свјетског рата. Годишњак VI, (6). Фоча: Православни факултет Св. Василија Острошког. 71-79.

Рајчевић, 2012: Петар Рајчевић. „Национално у наставним програмима". У: В. Трифуновић (ур.) „Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности: образовање и васпитање – традиција и савременост". Јагодина: Педагошки факултет у Јагодини, 213-222.

Рашковић, Павловић, 2015: Божана Рашковић и Биљана Павловић. „Заступљеност народног музичког стваралаштва рашког краја у етномузиколошкој и музичкопедагошкој литератури". У: Ж. Миленовић, С Башчаревић (ур.). *Настава и наука у времену и простору. Лепосавић*: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу. 767-780.

Рашковић, 2019: Божана Рашковић. „Познавање народне музичке грађе Рашког краја ученика четвртог разреда основне школе". У: Е. Марковић и С. Минић (ур.).*Зборник радова Учитељског факултета Призрен –Лепосавић бр. 13*, Лепосавић. Универзитет у Приштини – Косовској Митровици, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу. 241-250.

Стојановић, 1996: Гордана Стојановић. *Настава музичке културе од 1. до 4. Разреда основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.

Стратегија развоја образовања у Србији до 2030, 2021: https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf

Судзиловски, Ђалић, Ивановић, 2012: Данијела Судзиловски, Марија Ђалић и Марија Ивановић „Музика и народна традиција у наставним предметима у млађим разредима основне школе". *Зборник радова бр. 14, година 15*. Ужице: Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Ужицу. 255-266.

Судзиловски, Танасковић, 2022: Данијела Судзиловски и Марија Танасковић. „Национални идентитет у уџбеницима музичке културе". *Баштина. св. 58.* 319-430.

Томић, 2009: Зорица Томић. „Културни идентитет и културна политика", *„Изазови европских интеграција". Службени гласник,* 7 /2009, 27-41

Цветковић, Ђурђановић, 2014: Јелена Цветковић и Миомира Ђурђановић. „Слушање савремене музике као изазов музичког образовања данас". *Теме – часопис за друштвене науке*. Ниш. Универзитет у Нишу, 317-329.

Цвијић, 2019: Јован Цвијић. *„Психичке особине Јужних Словена"*. Београд: Талија издаваштво.

Цицивић Сарајлић, 2014: Драгана Цицивић Сарајлић. Српска црквена музика у основношколској настави музичке културе. Косовска Митровица: Факултет уметности у Приштини

Цицивић Сарајлић, 2014: Драгана Цицивић Сарајлић. *Српска црквена музика у основношколској настави музичке културе.* Косовска Митровица: Факултет уметности у Приштини –Звечан.

Daliborka R. POPOVIĆ
Božana M. RAŠKOVIĆ

NATIONAL EDUCATION IN FUNCTION OF DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY: THE CONTRIBUTION OF MUSIC PEDAGOGY

Summary

The work starts from the question of national interests and values, as well as from the importance of developing national identity for the individual and the society. Considering that national identity, the sense of belonging to the community and togetherness develops from an early age, the importance of national education in that process and its contribution to the affirmation of national values is pointed out, with special reference to the fact that a stronger sense of national identity also contributes to a higher degree of respect for other nations and developing multicultural values and interests. Besides emphasizing the importance of national education expressed in the ideas and conclusions of pedagogues and sociologists, the place of national education in the legal legislation is considered, through which educational policy is implemented, respectively, the focus of education in Serbia on the development of national identity. In that sense, areas that contain fundamental knowledge for the development of national identity are highlighted, with special reference to the contribution of content from the field of musical culture and education. Although a significant resource for developing national identity is recognized in the theoretical framework of national education, the question of strategy and methodology for developing teachers' competence for linking and balancing theoretically based knowledge into reflective practice arises. Through the analysis of works from music pedagogy, traditional folk and spiritual music were recognized as contents that contribute to the achievement of the tasks of national education, while a very small number of works included consideration of the representation and importance of patriotic songs, Serbian artistic music, as well as traditional music of other nations, in the teaching of music culture. It is therefore necessary to encourage music pedagogues as well as teachers of other subject areas to further pedagogical-methodological research and more studious design and realisation of teaching musical culture in order to achieve the tasks of national education more successfully. As a conclusion, it is emphasized that national interests are not fixed through tradition, and that they are determined by interests, needs and the current constellation in society, which is dependent on the principles of general humanist values, while respecting the specifics of ethical communities and identities.

Key words: national education, national identity, educational system, culture, language, history, music.

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.091.3:73/76
37.036
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46729

Оригинални научни рад

*Маја М. БОСНАР**
Факултет ликовних уметности, Универзитет уметности у Београду

*Миа М. АРСЕНИЈЕВИЋ***
Факултет педагошких наука, Универзитет у Крагујевцу

НОВИ МЕДИЈИ – ВИРТУЕЛНО У РЕАЛНОМ СВЕТУ ОБРАЗОВАЊА

Апстракт: Програм наставног подручја ликовне уметности и културе, кроз које се знања о визуелним уметностима у формалном општем образовању стичу у земљама југоисточне Европе, позициониран је у темама традиционалног наслеђа и смештен у амбијент историје уметности на прелазу модерне и постмодерне; ликовна култура подучава се на устаљен начин, са нагласком на практичном ликовном раду. Уметничке тенденције реализоване у новим медијима са тешкоћом се уводе у наставни процес, јер су тумачења још увек у дискурсу ликовних уметности и културе. Како би се разумело и пратило савремено визуелно стваралаштво, потребно је успоставити нове парадигме у поучавању о уметности, што тражи редизајнирање и осавремењавање програма и образовног сектора. Презентовање новомедијских уметничких пракси и коришћење дигиталних технологија у настави, као и интерактивни приступ у подучавању где екранска слика подстиче ученика на активно учешће у процесу истраживања, део су новина на које указујемо овим радом, а које би требало да осавремене и унапреде наставу ликовне културе.

Кључне речи: нови медији, виртуелно, уметност, дигитализација, ликовна култура.

УВОД

Уметност у дигиталној ери нуди различите интерпретативне начине детерминисања визуелне уметности и стваралаштва. Нове тенденције савремене уметности које се крећу од ликовног ка дигиталном стваралаштву, представљају премисе визуелне праксе које се приказују на значајним уметничким догађајима Венецијанског бијенала, Документа у Каселу, Истанбулском бијеналу и другим изложбеним просторима. Мапа етаблираних изложбених координата по којима се крећу не само уметници, стручна и научна критика, већ све више и публика усмерена из културног и сектора туризма. Концепти наведених уметничких догађаја и манифестација последњих деценија су демонстрирали новомедијске уметничке експерименте. Тумачење уметничке праксе и сензација у визуелној уметности

* Ванредни професор, art.majabosnar@gmail.com
** Ванредни професор, mialukovac@yahoo.com

рефлектује се у теорији о уметностима коју следи мали број пратилаца. Већи део публике основна знања о појму ликовних уметности стекла је у формалном општем образовању, док надоградњу успоставља у сфери информалног учења кроз програмске садржаје музеја, галерија, колекција, уметничких пројеката, али ипак највише посредством интернета.

Образовање о визуелним уметностима у региону земаља југоисточне Европе садржано је у ликовној уметности и култури. Програм поменутог подручја програмски је позициониран у темама традиционалног наслеђа, који се поучава на устаљен начин и смештен је у амбијент историје уметности, на прелазу модерне и постмодерне и практичног ликовног рада. Нове уметничке тенденције у старим поставкама курикулума тешко се остварују у наставном процесу, јер су тумачења у дискурсу ликовних уметности и културе. Како би се нове уметничке тенденције разумеле и пратило савремено уметничко стваралаштво, намећу се нове парадигме у подучавању о уметности што тражи редизајнирање и осавремењавање програма и образовног сектора (Боснар 2018). Промена перцепције у дешифровању савременог уметничког стваралаштва и његово увођење у већем обиму у процес наставе, развија културу друштва у целини, обликује културни идентитет и поспешује културни плурализам.

НОВИ МЕДИЈИ

Разлика старих и нових медија дефинисана је у прошлом веку, појавом компјутера, интернета и дигиталне штампе. Фотографија, филм, радио, телевизија и штампани медији дигитализацијом су преведени у интернет простор и преобликовани у појам нових медија. Нови медији у уметности утицали су и на означавање уметничке праксе која уводи *нове*, до тада *некоришћене* медије у традиционално дефинисани медијски идентитет уметничких дисциплина. Новомедијском уметничком праксом детерминише се уметност која се преводи нестандардним медијем у стандардизовану затворену уметничку дисциплину. Експериментална истраживања о односима различитих традиционалних и нових медија представљају новомедијску праксу која се означава као микс медија, мултимедија, полимедија, проширених медија, уметност и технологија, компјутерска уметност, сајбер уметност и сл. Новим медијима се називају оне уметничке праксе које су конципиране и обликоване као програмирање уметничког дела а то су: компјутерска уметност, дигитална уметност, сајбер уметност, биотехничка уметност. „Одредница *нових медија* као програмабилних уметничких пракси, на нивоу експерименталног или корисничког рада, је одлика новомедијске уметности у доба глобализма, пошто се програмабилност појављује као глобално тотализујућа пракса уређења и извођења уметничког рада између високе и популарне културе“ (Боснар 2018 према Шуваковић 2011: 500).

Постмодернизам је био први предзнак промена које ће се десити у уметности али и убрзане трансформације дигиталних технологија што ће културу претворити у е-културу, а медије у нове медије (Манович 2015). Током последње деценије XX века дигиталне технологије имплементирале су се у готово све сегменте живота,

од касе у продавници до контроле нуклеарног оружја, и суштински су промениле свакодневне праксе живљења. Уверење да ће све што може бити дигитализовано и бити дигитализовано, са светом је 1995. године поделио Николас Негропонте (Nicholas Negroponte), иако су у почетку његова предвиђања праћена скептицизмом, показала су се као потпуно тачна. Упад медија и дигиталне технологије на радна места и у радне процесе, направио је пометњу какву претходне епохе нису доживеле, а неизбежно је утицао и на уметност, тј. на начине производње слика (Грау 2008: 11). Дигитална, махом компјутерска, обрада података довела је до генерисања нових (новомедијских) слика и трансформације постојећих слика дигиталним уређајима. Применом дигиталних технологија омогућено је да чак и традиционални уметнички медији доживе неограничено репродуковање и доступност на интернету, до отворености на тржишту, што је довело до нове или измењене перцепције и статуса уметничког дела, па и саме уметности.

Уметничко дело симболизује и истиче одређени уметнички поглед на свет, а сам појам подложан је историјским променама. Хегелово идеално уметничко дело које је поимано као сама истина и свет за себе, аутономни оригинал, упада у кризу већ са појавом авангарде која одбацује оригиналност и идеју стварања уметности ради уметности, кризу која се продубљује појавом акционе уметности, хепенинга и перформанса педесетих и шездесетих година прошлог века који покушавају да остваре директнију комуникацију са публиком и превазиђу дихотомију уметности и живота (Грау 2008: 205). Идеју о уметничком делу као једном облику истине коју је заступао Хегел, заменила је идеја о отвореном делу (Еко 1965), уметничком делу као врсти шифроване поруке, скупу могућности међу којима посматрач/реципијент прави избор и тумачи слику. Појавом рачунара отворен је пут ка настанку дела чији се просторни ефекти мењају у делићима секунде, а чија је материјалност ограничена на један пиксел. За разлику од непроменљивих материјалних дела, прошлих и садашњих, која могу дуго да служе као „сведочанства друштвеног памћења човечанства“ (Грау 2008: 208), новомедијска уметничка дела су отворена и недовршена, она више не зависе превасходно од свог творца, како наводу Оливер Грау (2008: 206), већ од међудејства са публиком. „Колажирањем различитих медија произвели су се мултифункционални облици новомедијске уметничке праксе“ (Стојнић 2015: 61). Стојнић у својој студији *Теорија извођења у дигиталној уметности* сврстава дигиталну уметност под кровну категорију „новомедијске уметности“. Дигитална уметност постаје веома битна компонента унутар сложених друштвених односа информатичког доба. Уз помоћ дигиталне уметности остале друштвене компоненте добијају значења и делују као посредник у савременој, мултимедијалној цивилизацији.

Управо најважнији приступ учења јесте интерактивни приступ у подучавању, где у овом случају екранска слика, ученика/конзумента подстиче на активно учешће у процесу истраживања и учења. Примери ове интеракције су бројни, као на пример апликације за вођење кроз уметничке колекције и тумачења уметничких дела којима се успоставља интерактиван однос са публиком, а које су доступне на интернет сајтовима музеја. Овај приступ у музеолошкој пракси резултира тиме да виртуелни водич постаје незамењив водич кроз јединствене колекције, попут

виртуелног обиласка колекције Фондације Луј Витон[1] у Паризу, који не само да уметничка дела приближава широкој публици, тумачи их и помаже интерпретације, већ и значајан опус уметничких дела чини доступним публици која није у могућности да физички посети изложбене просторе. Такође, ту су и различита издања е-књига и посебно дизајнираних е-уџбеника који ученицима/конзументима представљају уметничка дела у квалитетном дигиталном формату са бројним могућностима манипулације садржајем, увеличавањем слика, решавањем интерактивних задатака, као и опцијама прегледа допунских галерија слика и активирањем линкова ка сајтовима музеја и појединих уметника. Задаци које ученици захваљујући е-уџбеницима решавају на својим дигиталним уређајима, формирајући (дигитални) колаж, слику, цртеж или пак обрађују фотографије и видео снимке, значајан је искорак из досадашње наставне праксе ликовне уметности и културе окренуте традиционалним медијима и техникама. Ипак, у пракси се ови ученички радови најчешће користе као вежбања пред главни стваралачки задатак који, по свим очекивањима, треба бити рађен руком у неком од општеприхваћених, старих ликовних медија. Ово је показатељ да у савременој настави чак и када се прихватају и користе предности дигиталне технологије, постоји битна разлика у вредновању традиционалних уметничких дела (насталих у традиционалним техникама) и новомедијских остварења; разлог томе је што чак и један број наставника ликовне уметности и културе заузима резервисан став према савременој уметности уз одбијање да прихвате нове парадигме у поучавању о уметности, као и теоријска расправа о томе да ли је уметнику компјутер са својим хардверским и софтверским конфигурацијама алатка попут четкице којом се информација аналогно преко руке преноси на платно, или пак справа која кроз дијалог и понуде које се јављају током процеса рада може да преобрази уметникову замисао (Грау 2008: 260–264). Могућности које нам дају е-уџбеници, да се као визуелни пример у књизи нађу видео радови, снимци перформанса или да се корисник уведе у виртуалну шетњу кроз уметничку инсталацију, недовољно се користе, а е-уџбеници у садржајном смислу не одступају значајно од традиционалних штампаних издања. Заобилажење новомедијских уметничких пракси у настави ликовне уметности и културе резултира процепом (чак и код млађих генерација) између онога што на основу знања стечених у школи сматрамо уметношћу и уметничких форми које видимо на најзначајнијим светским изложбама и зидовима музеја савремене уметности.

Обликовањем и састављањем уметничких идеја пикселима уобличена је виртуална композиција која је настањена у неком новом простору и димензији, сложена је на ајфону, таблету, софтверу и транспонује се у дигиталну слику. „Компјутер је преобразио слику захваљујући новим техникама стварања, ширења и представљања слика и сада нам наговештава да у слику може да се *уђе*“ (Грау 2008: 12). За разлику од мимезиса који опонаша, а чија је ’превара’ увек препознатљива, појам виртуелног и његових историјских претеча повезан је са несвесном варком и настојањем да се сугестивношћу приказа укине однос између субјекта и објекта, односно да оно ’кобајаги’ има значајан утицај на свесност (Грау 2008: 27–29). Коришћење мултимедије

1 https://www.fondationlouisvuitton.fr/en.html

има за циљ да сугестију појача „у циљу брисања унутрашње одаљености посматрача“, а све како би дејство поруке коју дело носи било што јаче. Виртуелна, а опет свима доступна новомедијска уметност, постала је нова парадигма у образовању свих нас од формалног, неформалног и информалног образовања визуелне културе која је израсла из ликовне уметности и културе. Визуелне сензације новомедијске уметничке праксе у *QR* (Quick Response) садрже хипервезе физичког света од Алтамире до Баухауса, преко појединачних уметничких пракси Хокнија (David Hockney), Капура (Anish Kapoor) до историјских уметничких храмова Акропоља, Лувра, Тејта и др. Историјски концепт театра памћења оживљава са појавом дигиталних уређаја, добија нове обрисе и тумачења. Дигитална култура постаје *банка* у којој се сакупља, чува и развија традиционално наслеђе, али и развија *нова* медијска уметничка пракса која објашњава визуелно стваралаштво данашњег времена. Новомедијска уметничка пракса свој дискурс мења онолико брзо колико се брзо развија и дигитална технологија.

НОВИ МЕДИЈИ И МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ У ОБРАЗОВАЊУ

Образовање помоћу савремених интерактивних медија знатно је квалитетније у односу на класичне методе образовања. Дигитализоване се информације могу лакше монтирати потпомогнуте сликом, анимацијом и звуком, истовремено делују на више чула дајући потпуну информацију. Предност онлине платформе је у брзини протока информација и у могућности њихове актуелизације. Помоћу разноврсних медија омогућен је шаролик трансфер знања (Надрљански, Надрљански и др. 2007: 528). Када се говори о дигиталној уметности, дигиталном образовању и уопштено о новим медијима, пре свега се поставља питање о медијској писмености једног друштва.

Медијска писменост је скуп животних вештина неопходних за пуно учешће у медијски заштићеном друштву, које обилује информацијама. Те вештине подразумевају способност појединца да направи одговорне одлуке приликом приступања информацијама, да анализира поруку у више облика тако што ће идентификовати њено порекло, односно њеног аутора, сврху односно циљ са којим је написана или визуелно обликована и да оцени квалитет и кредибилитет њеног садржаја. „Поред наведених вештина, медијски писменом особом се сматра онај ко је способан да створи садржај, да креира садржај у различитим облицима и платформама, користећи језик, слике, звук, као и нове дигиталне алатке и технологије“ (Јоцков 2018. према Кешељ, Марковић 2013: 94). У Медијској писмености Џејмса Потера (W. James Potter), стиче се утисак, да су дати сви одговори о овом утилитарном знању. Потер медијску писменост дефинише као скуп гледишта које у коришћењу медија активно примењујемо да бисмо протумачили значење порука које примамо. Своја гледишта формирамо на основу знања, а за стицање знања потребни су нам помоћна средства и сировине. Помоћна средства су вештине које поседујемо, док су сировине информације из медија и из стварног света. Активна примена значи, да смо свесни порука и да остварујемо свесну интеракцију са њима (Јоцков 2018). Исходи медијске писмености су активно коришћење медија и тумачење значења медијских

порука. Медијска писменост није категорија већ стални процес који се мења и развија и због тога се говори и о различитим нивоима употребе и знања. Неопходно је сагледати и сва значајна својства медијске писмености, јер је медијска писменост вишеструки појам са бројним занимљивим аспектима. Потер у свом истраживању говори о вишеструкости медијске писмености јер пружа сазнајни, емоционални, естетски и морални развој. Такође, Потер истиче и три потпорна стуба медијске писмености: лични положај, знање и вештине. Вештине су помагала која користимо за обраду информација садржаних у медијским порукама помоћу којих бисмо учврстили своје знање. Усмеравање и покретачка снага за то јесте лични положај. Људи који су медијски образовани и писмени могу да извуку више информација из поруке и препознају да постоје различити нивои информација у самој поруци. То доприноси бољем разумевању медија, јер медијски писмене особе имају већу контролу над програмирањем личних менталних кодова. Уједно, то им даје могућност бољег контролисања медија и медијских порука и увећава способност оцењивања. „Виши нивои медијске писмености остварују боље разумевање, контролисање и оцењивање медија" (Потер 2011: 56).

Код медијске писмености може се дискутовати о њеним нивоима, количини информација тј. о засићености порукама, о употреби, коришћењу медија; вештинама које се односе на активности обраде информација (филтрирање, груписање и одређивање информација). Медијска писменост се одређује кроз индустрију медија, као и праћењем економских односа, тј. стања на тржишту и стратегије корисника медија, а она је условљена и актуелним технолошким иновацијама које је највише развијају. Упркос очекивањима да је медијска писменост становништва у Европи на изузетно високом нивоу с обзиром на готово подразумевану употребу дигиталних технологија у већини свакодневних активности и чињеницу да су према Европском оквиру кључних компетенција за целоживотно учење[2] дигиталне компетенције истакнуте као кључне (Европски парламент 2006), подаци Европске комисије показују да чак 45% одраслих грађана Европе не поседују задовољавајуће дигиталне компетенције (Кис 2017), а ситуација у Србији готово је истоветна оној у развијенијим земљама Европе (Попадић, Кузмановић 2016; Кузмановић 2017). Интересантан је и податак да од укупног броја корисника интернета на глобалном нивоу, готово трећину чине деца (Кузмановић, Златаровић и др. 2019: 12), као и да се узрасна граница за коришћење дигиталних уређаја помера, па су новија истраживања усмерена чак ка деци млађој од 9 година. У прилог овоме говоре подаци да је 2011. године у Америци само 1% деце млађе од 8 година имало свој дигитални уређај, док се 2017. године тај проценат попео на чак 42% деце (Кузмановић, Златаровић и др. 2019: 13). Нове генерације тзв. 'дигиталних урођеника' (Пренски 2001) одрастају у дигиталном добу, подразумевају употребу дигиталних технологија у дневним активностима и са лакоћом им се прилагођавају, док одрасли, стасали у аналогном добу, неретко своје дигиталне вештине процењују као недовољно

2 Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:P<DF>. [18.12.2006].

развијене, потцењујући их у односу на компетенције своје деце или ученика. Ово води стварању јаза између деце и одраслих, иако би управо одрасли требало да посредују у дечијем коришћењу интернета; с обзиром да та пракса најчешће изостаје, као резултат имамо да су деца пре 'примаоци' него стваралаци дигиталних садржаја (Попадић, Кузмановић 2016; Кузмановић 2017). У области образовања поменути генерацијски јаз посебан је проблем, јер дигиталне технологије ту нису у функцији разоноде већ образовања и потребно их је на прави начин инкорпорирати у наставни процес. Током пандемије корона вируса и преласка на онлајн наставу показало се да би на развијању дигиталних компетенција наставника требало додатно радити, као и да би помоћ млађих колега старијима била изузетно драгоцена.

Унапређење медијске писмености развија се у јавном, формалном и информалном образовању. Јавно образовање се односи на макрониво организовања курсева и програма наставе медијске писмености у јавним школама кроз садржаје наставних планова и програма. Дигиталне компентенције деле се на три категорије: информациона писменост, медијска писменост и информатичка писменост (ИКТ). „Информациона писменост се односи на приступ и евалуацију информација као и на коришћење и управљање информацијама, док информатичка или технолошка (ИКТ) писменост подразумева способност адекватне употребе технолошких алата" (Јоцков 2018. према Слијепчевић 2015: 215).

ВИРТУЕЛНО У ПОУЧАВАЊУ О ВИЗУЕЛНИМ УМЕТНОСТИМА

Намећу се питања: како имплементирати савремену уметничку праксу нових медија у програмске традиционалне садржаје курикулума и саме наставне праксе ликовне/визуелне културе? Како виртуелно материјализовати у реално образовање?

Примарни предмети који се баве уметношћу у формалном образовању јесу музичка и ликовна култура, док се и у оквиру друштвено-хуманистичких предмета у корелативном приступу помињу/обрађују и друге уметничке праксе. Наставници у школама уводе ван програмских садржаја нове наставне теме, јер су често мотивисани јавним, друштвеним дешавањима као што су уметнички догађаји и манифестације (изложбе, концерти, представе и др.), где се приказује савремено уметничко стваралаштво. Међутим образовна област *Уметност кроз интегрисани модул* уметничких дисциплина, у оквиру осталих образовних области омогућује велики степен флексибилности и према постојећем, традиционалном курикулуму (Хаџи Јованчић 2012).

У теоријској пракси уметничког образовања Фридмен (2003) истиче да је већина курикулума још увек концептуално *академска* и да одржава и чврсто се ослања на традиционалне приступе и ликовне садржаје. Важећи програмски наставни садржаји у формалном образовању највећим делом су базирани на ликовним уметностима и ликовној култури и традиционалној културној баштини, док се савремено ликовно стваралаштво и стваралаштво нових медија у образовању рефлектује спорадично од стране појединих наставника (Јоцков 2018; Фридмен 2003; Хаџи Јованчић 2012; Боснар 2018). У обзир треба узети и то да за разлику од наставника

ликовне културе који су и сами ликовни/визуелни уметници који прате савремене тенденције у уметности, па исте укључују у наставни процес, учитељи који предмет ликовна култура држе у разредној настави у занемарљивом проценту прате ликовну сцену, најчешће не разумеју и не вреднују савремену уметности, па је изостављају и из своје наставне праксе (Арсенијевић 2019: 188). Такође, у уџбеницима ликовне културе није заступљен значајан број дела новомедијске и савремене уметности (Арсенијевић 2019; Арсенијевић 2022), а прегледом истих не уочава се битан заокрет од ликовних ка визуелним уметностима, односно од традиционалних ка новим медијима, који се током последњих деценија догодио на уметничкој сцени. Електронска издања су садржајно готово истоветна штампаним, при чему је њихова предност у томе што слике у најквалитетнијем дигиталном формату презентују ученицима/конзументима, пружају могућност манипулисања садржајем уџбеника и нуде низ ликовних задатака који се решавају у дигиталној форми. Мана електронских уџбеника јесте то што је њихово коришћење условљено поседовањем персоналног дигиталног уређаја, као и то што у већини е-уџбеника ликовне културе преимућства дигиталне технологије нису сасвим искоришћена.

Поучавање о визуелним уметностима јесте наставак и прелазак на виши и шири ниво разумевања значења уметности и уметничких заједница и проширивање вокабулара визуелног језика кроз активност заједнице, на пример. Социјалне реконструкције верзије ових перспектива такође се темеље на уверењу да образовање може деловати и на разумевање и ангажовање ученика у свету и да та разлика може обогатити и побољшати друштвени живот (Фридмен 2015).

ЗАКЉУЧАК

Нови медији у савременом друштву заузимају значајно место као уметнички медиј у стваралаштву али и као дидактички алат без ког настава више не може да се замисли. Нови медији у подручју ликовног и визуелног образовања имају улогу да повезују и поспешују разумевање стваралаштва у дигиталном простору али и преносе, афирмишу савремену уметност и културу друштва. Дигитална култура данас функционише као својеврсна „банка" у којој се сакупља, чува и развија традиционално наслеђе, баш као и нова продукција уметности, било у традиционалним или новим медијима. Савремена уметност требало би да нађе своје место у општем формалном образовању јер она јесте интегрални део савремености, говори о савремености коју посматрачи/ученици живе и осећају, реализована је у медијима који су им блиски и које и сами користе. Реферирање на савремену и уметност нових медија у настави покренуло би критичко испитивање улоге, тема и сврхе савремене уметности, показало неопходност поређења са традиционалном уметношћу али и успостављања нових парадигми у поучавању о уметности. Наравно, ово захтева редизајнирање и осавремењавање програма и образовног сектора, а док се овој теми системски не приступи, иницијативу морају преузети наставници – укључивањем дигиталних технологија у наставни процес, реализацијом ликовних радова у дигиталном формату, презентовањем дигиталних садржаја и новомедијских уметничких дела, сугестивним мултимедијално креираним искуствима која активирају

посматрача и траже његов одговор на виђено. Мултимедији појачавају утисак у предочавању визуелних дела и порука које она носе, тј. омогућавају да виртуелно буде материјализовано у реалном образовању.

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић 2019: Mia Arsenijević. „Savremene umetničke prakse u programu i udžbenicima likovne kulture.“ *Umetnost i kultura danas: obrazovanje za umetnost i izazovi savremenosti*. Zbornik radova. Ur. Marko Milenković. Niš: Fakultet umetnosti, 185–196.

Арсенијевић 2022: Mia Arsenijević. „Savremena umetnost u nastavi likovne kulture za treći razred osnovne škole.“ *Perspektive umetničkog obrazovanja: perspektive i ishodi*. Ur. Aleksandra Joksimović, Bojana Škorc, Maja Bosnar. Beograd: Fakultet likovnih umetnosti, 232–243.

Боснар 2018: Maja Bosnar. *Suvremena umjetnost - Uloga novih medija u nastavi likovne kulture*. Zagreb: Akademija likovnih umjetnosti.

Грау 2008: Oliver Grau. *Virtuelna umetnost.* Beograd: Clio.

Еко 1965: Umberto Eko. *Otvoreno djelo.* Sarajevo: Veselin Masleša.

Европска комисија 2006: *Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning.* <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:PDF>. [19.07. 2021].

Јоцков 2018: Maja Jockov. *Uloga novih medija u nastavi likovne kulture*. Doktorski rad. Banja Luka: Univerzitet u Banja Luci, Akademija umjetnosti.

Кис 2017: Monika Kiss. *Digital skills in the EU labour market*. <https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/595889/EPRS_IDA(2017)595889_EN.pdf>. [22.03.2022].

Кузмановић 2017: Dobrinka Kuzmanović. *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti u analiza pre-diktora postignića*. Beograd: Filozofski fakultet.

Кузмановић, Златаровић и др. 2019: Dobrinka Kuzmanović, Vesna Zlatarović, Nataša Anđelković, Jelena Žunić Cicvarević. *Deca u digitalnom dobu: vodič za bezbedno i konstruktivno korišćenje digitalne tehnologije i interneta*. Užice: Užički centar za prava deteta.

Манович 2015: Lev Manovič. *Jezik novih medija.* Beograd: Clio.

Надрљански, Надрљански и др. 2007: Mila Nadrljanski, Đorđe Nadrljanski, Marko Bilić. *Digitalni mediji u obrazovanju*. <https://infoz.ffzg.hr/INFuture/2007/PDF/708%20Nadrljanski%20&%20Nadrljanski%20&%20Bilic,%20Digitalni%20mediji%20u%20obrazovanju.pdf>. [27.07.2019].

Попадић, Кузмановић 2016: Dragan Popadić, Dobrinka Kuzmanović. *Mladi u svetu interneta – korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i UNICEF.

Потер 2008: Džejms Poter. *Medijska pismenost.* Beograd: Clio.

Пренски 2011: Marc Prensky. „Digital natives, digital immigrants“. *On the Horizon*, Volume 9, No.5, 1–6.

Слијепчевић 2015: Senka Slijepčević. „Značaj informacione, medijske i tehnološke kompetetivnosti školskih pedagoga.“ Zbornik radova. Ur. Dejan Pralica–Norbert Šinković. Novi Sad: Filozofski fakultet, 215–225.

Стојнић 2015: Aneta Stojnić. *Teorija izvođenja u digitalnoj umetnosti.* Beograd: Fakultet za medije i komunikacije i Orion Art.

Фридмен 2003: Kerry Freedman. *Teaching Visual Culture Curriculum, Aesthetics and the Social Life of Art*. New York and London: Columbia University Teachers College.

Фридмен 2015: Kerry Freedman, K. *Social Perspectives on Art Education in the U.S.: Teaching Visual Culture in a Democracy*. <https://www.tandfonline.com/toc/ usae20/current>. [27.07.2019].

Хаџи Јованчић 2012: Nevena Hadži Jovančić. *Umetnost u opštem obrazovanju: Funkcije i pristupi u nastavi*. Beograd: Klett.

Шуваковић 2011: Miško Šuvaković. *Pojmovnik teorije umetnosti.* Beograd: Orion Art.

Maja M. BOSNAR
Mia M ARSENIJEVIĆ

NEW MEDIA – VIRTUALLY IN THE REAL WORLD OF EDUCATION

Summary

The program of the teaching area of fine arts and culture, through which knowledge about visual arts in formal general education is acquired in the countries of Southeast Europe, is randomly positioned in the topics of traditional heritage, taught in an established way and placed in the environment of art history, at the transition of modern and postmodern and practical art work. Artistic tendencies realized in new media are difficult to introduce into the teaching process, because the interpretations are still in the discourse of fine arts and culture. In order to understand and follow contemporary visual practice, it is necessary to establish new paradigms in teaching about art, which requires redesigning and modernisation of the programs and the educational sector. The presentation of new media artistic practices and the use of digital technologies in teaching, as well as an interactive teaching approach where the screen image encourages the student to actively participate in the research process, are part of the novelties that are pointed out in this article, which should modernize and improve the teaching of art.

Key words: new media, virtual, art, digitization, art culture.

Рад је предат 25. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.064.2
37.091.3
37.015.3:159.953.057.874
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47705

Оригинални научни рад

*Мирсада С. ЗУКОРЛИЋ**
Универзитет у Београду, Учитељски факултет, Наставно одељење Нови Пазар

*Далиборка Р. ПОПОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Учитељски факултет

ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НАСТАВЕ КАО ИНТЕРАКТИВНОГ ПРОЦЕСА ИЗМЕЂУ УЧЕНИКА И НАСТАВНИКА

Апстракт: Интеракција и комуникација су суштинске одлике васпитања, па се у интерактивној педагогији (комуникацијска педагогија) васпитање одређује као својеврсна итеракција између васпитача и васпитаника – наставника и ученика. У интерактивном васпитном окружењу које подразумева уважавање принципа педагошке комуникације васпитно деловање је сврсисходније, са целисходним усмерењем на развој личности, а повезаност међу учесницима васпитно-образовног процеса јача и чвршћа. У том смислу, у раду се разматрају импликације наставе као интерактивног процеса на исходе учења и положај ученика у њој. У закључку се наглашава да активна интеракција између наставника са ученицима условљава већу аутономију ученика, чиме се повећавају могућности за развој флексибилног, резилијентног, креативног, а пре свега одговорног и слободног појединца. Такође, истакнути су и предуслови за стварање оптималнијих услова за учење и примену сврсисходнијих интеракција које би биле у функцији успешног поучавања и учења и развоја личности.

Кључне речи: интеракција, исходи учења, положај ученика у наставном процесу.

УВОД

У времену када школа губи монопол у ширењу васпитне мисије и када јој се упућује много замерки по питању обезбеђивања подстицајне и пријатне атмосфере за боравак ученика у њој, од педагога се очекује да истражују, промишљају и креирају ефикасније моделе интеракције, односно педагошке комуникације на релацији ученик-наставник. Тако се општа тенденција у даљем развоју, унапређивању, односно модернизацији васпитно-образовног процеса креће од педагогије монолога ка интерактивној, педагогији дијалога, разговора, тј. ка комуникативној педагогији, а интеракција и комуникација се сматрају суштинским одликама васпитања. Иако се ова два појма у пракси често поистовећују, интеракција

* Ванредни професор, mirsada.ljajic@uf.bg.ac.rs
** Ванредни професор, daliborka.popovic@pr.ac.rs

и комуникација су два различита процеса. За схватање њиховог значаја за васпитно-образовни процес, нужно их је дефинисати и размотрити у чему се огледа њихова међусобна повезаност. Када говоримо о интеракцији у међуљудском односу, њена основна одредница је да је то „актуалан однос између две или више јединки при коме једна јединка утиче на понашање других" (Rot 1982: 15). То утицање једне јединке на другу/е састоји се у томе да особа запажа друге и регује на њихове радње/акције, гестове, идеје и сл., а такође и њу перципирају други и реагују на њу (Pedagoška enciklopedija 1989: 282). Интеракција се огледа у међусобном деловању особа које обострано одређују своја понашања на основу ставова које једна према другој заузимају. Она не значи увек односе лицем у лице (интерперсонални) и физичку присутност других, као ни просторну и временску близину. За разумевање интеракције између субјеката васпитно-образовног процеса заначајно је праћење њеног тока, међузависности учесника, затим њихових очекивања и акција које предузимају. Такође, за васпитни рад од посебног је значаја евалуација као једна од карактеристика социјалне интеракције која обухвата вредновање других, њихових мотива и акција, као и последице које њихово реаговање може имати за субјекат. Ради се о обостраном, реципрочном односу који је усмерен на измене у понашању учесника, односно, социјалном деловању.

Услед тумачења да „сам појам комуницирања означава у свом најопшијем виду, размену порука између две или више особа" (Pedagoška enciklopedija 1989: 404), те да је комуникација вид интеракције који се увек одвија посредством одређених знакова, може се рећи да је појам интеракција знатно шири.

Наиме, размена порука захтева неку врсту интеракције при чему се остварује комуникацијски ток међу учесницима - некада једносмеран, а некада двосмеран или вишесмеран. Ако се интеракција врши између наставника и ученика, са свим специфичностима које њу чине: сврсисходност, обострани васпитни утицаји, емпатичност, дијалог, реч је о професионалној комуникацији између наставника и ученика – педагошкој комуникацији. Зовемо је педагошка из разлога што је усмерена на решавање васпитно-образовних задатака (Sergejev 2000), односно, условљена је циљевима васпитања и претходи јој програмирање и операционализација од учесника који управља процесом – наставника. Из тог разлога и јесте педагошка комуникација, јер садржи основне карактеристике васпитања: свесност, целисходност и тежњу васпитача да током комуникативног процеса резултат комуникације буду остварени образовни, развојни и васпитни задаци (Lihačev 2000).

У васпитно-образовном процесу, васпитни исходи варирају у зависности од квалитета интеракције међу субјектима овог процеса. У оквиру овог рада биће анализиран утицај интеракције и комуникације на исходе учења и положај ученика у настави.

ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКА ОРИЈЕНТАЦИЈА РАДА

Квалитет односа у комуникацијском процесу је полазна основа у предмету интерактивне, односно комуникацијске педагогије. Шире посматрано, њен циљ је еманципација као научни постулат, те се одређује и као еманципаторска педагогија.

Симболички интракционизам, који полази од становишта да се људски идентитети граде кроз свакодневну интеракцију и односе на свим нивоима и у свим системима, први уводи Џорџ Херберт Мид (George Herbert Mead) амерички филозоф, социолог и психолог, оснивач социјалне психологије. У основи његових тумачења развоја личности је испреплетаност индивидуалних и друштвених улога и позиција на које утичу контекстуалне прилике, при чему граде свест сваког појединца, која затим усмерава његово деловање, али не апсолутно и у потпуности.

Наиме, полазна тачка комуникативне педагогије има и егзистенцијалистичку оријентацију и индивидуу види у будућности, каква она треба да буде, не каква јесте.

У том смислу, истиче се моћ комуникације као алат за остварење слободне и аутентичне личности. Из тог разлога неки аутори (Kujundžić 1986) наглашавају значај комуникативне педагогије у процесу васпитања, јер најснажније делује у процесу очовечења личности. Тај процес је дуготрајан и захтеван, а с друге стране има индивидуални карактер и ток, а трансформација тече до самоактуелизације личности под утицајем контекстуалних фактора, као и карактера комуникације са њима, уз одређене слободе избора коначног и самопотврђења коначне слободе функционисања.

Велики допринос на пољу рефлексивне комуникације дао је Јирген Хабермас теоријом „комуникативне акције" (према: Knežević Florić 2005). Наведена ауторка наглашава позитивност ове теорије у педагошким релацијама, пре свега зато што је у њеној основи говор, који има снагу да и оне који говоре и оне који слушају оријентише на интеракцију која води међусобном разумевању током интеракције, водећи рачуна о вредностима и стандардима, руководећи се истовремено рационалношћу као приоритетног квалитета комуникације и њене природно удружене вредности.

По свом карактеру и природи, педагошку комуникацију нужно чине језичке манипулације чији је циљ превођење мисаоних процеса између наставника и ученика. Због тога, настава постаје изврстан ресурс оснаживања разума као и унапређивања процеса рационализације аутономног функционисања појединаца и што је најважније, јачања узајамног поштовања личности, као рационалних бића.

У оквиру своје теорије, Хабермас говори о комуникативној компетенцији коју описује кроз низ захтева да би била остварена, а кроз четири говорне прилике у идеалним условима: разумљив и граматички исправан говор, садржајни карактер комуникације упућен ономе ко прима информацију од говорника, што доприноси развијању поверења у онога ко говори и на крају, говор мора бити контекстуалан, односно, омеђен социокултурним обрасцима. Наведени модел идеалне говорне ситуације је полазиште и стандард за развој педагошког комуникативног процеса на коме се заснива наставни процес. Као допуну разумевању значаја и конкретизације теорије „комуникативне акције", аутор наводи сфере разумевања општења међу људима и то: значај узајамног разумевања за функционисање и појединца и односа, затим значај вођења активности у процесу комуникације и на крају значај подруштвавања. Иако врло убедљив, овај модел комуникације је оспораван уз оправдане разлоге критика, али у процесу наставне комуникације има итекако

значајно место, јер апострофира простор за уочавање, разумевање, обогаћивање и унапређивање резултата интерактивног садејства.

ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ИНТЕРАКЦИЈЕ СА АСПЕКТА ИСХОДА УЧЕЊА

Анализирајући интеракцију између главних актера васпитно-образовног рада – ученика и наставника, аутори научних радова примењивали су различите приступе. У једном броју радова, као главна детерминанта интеракције, истичу се наставниково понашање и понашање ученика (Flanders 1966; Robson 1998; Huitt 2003; Brophy 1989; Bennet 1976); Marentič-Požarnik 1978)), у другим радовима истиче се васпитни стил наставника (Grasha, Yangarber Hicks 2000). У већем броју радова, новијег датума, акценат је на моделима учења који се заснивају на високом нивоу интеракције у одељењу. Један од понуђених модела је кооперативно учење, које уједно представља синтезу онога што се назива висок ниво интеракцијске повезаности и ефективног учења које ће даље водити ка саморегулисаном учењу (Ковачевић-Благданић и др. 2021). Кооперативно учење се изводи у пару или групи уз заједнички приступ задатку, кроз истраживање уз поделу задужења према афинитетима или способностима, откривањем нових образаца учења, нових знања, олује идеја и нових увида у могућности и иновације. Овај вид учења иако има многобројне добробити, још увек је веома мало заступљен у школама, јер доминира фронтални облик рада (Поповић 2019).

У Фландерсоновом приступу истраживања интеракције разматра се вербално понашање главних актера наставе у одељењу и његов утицај на успех у учењу. У том смислу коришћен је својеврстан протокол као бележница тока онога што вербализују ученици и наставник, при чему се наглашава да вербални исказ наставника може утицати на ученике директно или индиректно (Flanders 1966).

О томе колики значај има говор наставника, показује чињеница да седам од десет дефинисаних категорија описује наставниково деловање, а једна се односи на стање које најближе описује тишину или неразговетност. Наставник има директан утицај који изражава кроз понашање, било да говори ученицима, објашњава им, усмерава их или коригује њихове грешке, док индиректан утицај остварује кроз разумевање ученичког понашања, изражавање похвала, уважавање њихових идеја или усмеравање питањима. Како ученик прихвата понашање наставника, може се пратити посматрањем ученичке радозналости, кроз постављање питања и давање одговора, као и иницирање дубље анализе садржаја говора. Резултати истраживања поменутог аутора истичу апсолутну израженост наставничког говора у односу на ученике, уз то да је директиван утицај наставника кроз вербализам присутан два пута више од индиректног наставничког деловања, а који је сврсисходнији за ученике, јер их у већој мери поставља у активан положај (Flanders 1966).

Робсон (1988) такође анализира одређене интерактивне поступке и њихову рефлексију на ефикасност и резултате учења, те изводи генерализацију која говори у прилог томе да индиректна комуникација у односу наставник-ученици, односно активно учење, поспешују пажњу ученика, социоемоционалне компетенције изражене кроз асертивност, саосећање, поштовање мишљења других, сарађивање

и тимски рад, критички увид у реалност, креативност и стваралаштво, интризичку мотивисаност, дивергентност, а с друге стране нижи ниво бојажљивости и пасивности, што омогућава објективнију евалуацију исхода учења и укупне добробити (prema: Šimić-Šašić 2011).

У оквиру својих изучавања Хјуит (Huitt 2003) закључује да од квалитета интеракције умногоме зависи исход учења, односно да што је израженија активност ученика, то су резултати бољи, што их додатно мотивише на делање и обрнуто. Поред тога, квалитетнија интеракција на релацији наставник-ученик, доприноси бољем укупном развоју личности ученика.

На основу једног броја истраживања дошло се до сазнања да је и васпитни стил наставника битна детерминанта квалитета интеракције наставник-ученик која се рефлектује на исходе учења. У калсификацији Граше и Јангербера васпитни стилови наставника могу бити: стил експерта, стил формалне ауторитативности, фацилитатор и делегатор (Grasha, Yangarber Hicks 2000).

Наставници који спадају у прву групу јесу компетентни и својим делањем због тога утичу на развијање ученичке компетентности. Другој групи наставника се приписује само формална ауторитарност и ученици следе примере њиховог понашања, док наставници фацилитатори подстичу развијање интеракције која је спонтаног карактера, чиме се код ученика уједно развија самосталност у раду, самоиницијатива, преузимање одговорности и остале генеричке компетенције.

Као што и само име каже, наставник из четврте групе Грашеа и Јанкербера, делгира себе као протективни фактор у интеракцији са ученицима и пружа им помоћ у сваком тренутку ради развијања ученичких компетенција.

У понашањима наставника, односно њиховој интеракцији са ученицима, не може се повући потпуно јасна линија и одредити искључиви васпитни стил. Наиме, може се рећи да сви наставници поседују примесе сваког од наведених стилова, с тим да код сваког од њих доминира један од наведених. Зависно од доминације васпитног стила наставника, формира се и атмосфера или клима у одељењу и међу учесницима васпитно-образовног процеса, те експерти по правилу дефинишу хладну и круту атмосферу, званичног карактера, а што је више примеса осталих васпитних стилова, то је атмосфера топлија, а клима погоднија за учење и развој (Ibidem 2000).

Судећи по налазима ауторки Андриловић и Чудина-Обрадовић, које су такође анлизирале васпитне стилове наставника, у настави као интерактивном процесу, посматрано из перспективе остварености постављених задатака, најпунији ефекат се постиже ауторитативним деловањем, односно, демократским приступом уз уважавање сваког учесника у интеракцији (Andrilović, Čudina Obradović 1996).

Интеракција у којој изостаје посвећеност и подршка ученицима, а присутно је неповерење у њихове потенцијале, према исказима наведених аутора, никако не може имати позитиван трансфер на на васпитно-образовни процес, аналогно овоме, и на исходе учења. Попустљиви и равнодушни стил руковођења, сматрају исти аутори, не доводе до успешности ни у једном аспекту учења и развоја или у најмању руку доводе до ниских постигнућа, демотивисаности и ниског прага толеранције у интерактивном процесу (Ibidem 1996).

Узевши у обзир полазиште по којем је интеракција између наставника и ученика кључни елемент процеса учења (Ćirić 2019), могу се сагледати сви нивои интеракције на релацији ученик-наставник и њихове импликације на исходе учења. Ти нивои се могу посматрати и кроз призму нивоа повезаности у виду физичког постојања, општења по систему постављања питања и одговарања на њих, интеракције са присуством емпатије и на крају вођења равноправне комуникације која је двосмерна (Bratanić 1990).

Први два нивоа интеракције готово и да немају повољних ефеката на остваривање васпитно-образовних задатака.

Међутим трећи ниво, подразумева емпатијску интеракцију, посебно у смеру наставник-ученик, која се рефлектује позитивно на његову заинтересованост, мисаоно га активира да усваја знања и сходно томе гради вредносна уверења у складу са којима се и понаша. Током тог процеса, васпитно деловање се дешава на нивоу свих аспеката развоја личности.

И коначно, најефикаснија је интеракција уколико се оствари двосмерна комуникацијска емпатија, што укључује присуство активног слушања и заузимање перспективе другог и разумевање позиције и улоге другог у одређеном систему и тако водити дијалог.

Братанић (1990) даље наглашава да се у том случају комуникативни процес у васпитно-образовном систему дешава на подигнутом нивоу интеракцијске повезаности, што доводи до бољих резултата васпитног деловања. У том смислу, исходи учења ће бити јаснији и бољи.

Преглед литературе о интеракцији на релацији ученик-ученик говори у прилог томе да су истраживачи фокусирани на проналажење везе између просоцијалне интеракције између ученика и њихових школских постигнућа (Cobb 1972; Green et al. 1980; Estell et al. 2002) или на испитивање академске успешности ученика и емпатијског комуницирања као вишег нивоа интеракције (Feshbach, Feshbach 1987). Однос дијалога као највишег нивоа интеракције међу ученицима и исхода учења најбоље осликавају рефлексије кооперативног учења у једном броју радова (Johnson et al. 1998; Jensen 2003; Спасеновић 2004; Slavin 2014; Ковачевић, Благданић и др. 2021). Реч је о процесу у коме се залаже за бригу о академским постигнућима и развијање социо-емоцијалних вештина током непосредне интеракције, која додатно укључује преузимање личне одговорности и позитивне повезаности (Jensen 2003). О учењу кроз интеракцију говорио је у оквиру теорије о зони наредног развоја Лав Виготски (1996) по којој је асиметрична интеракција веома значајна (одрасли као компетентнији и дете или дете и други компетентнији вршњак). У новијој литератури, када је реч о учењу деце кроз кооперативне активности позитиван утицај се дешава у стању „когнитивног конфликта", односно сучељавања мишљења које не води нужно у конфликт, већ напротив, долази до аргументовања, преговарања и коначно усклађивања углова гледања (Krnjaja 2009). Када један ученик свом вршњаку додатно објашњава и интерпретира наставно градиво, то захтева когнитивно реструктурисање што ће допринети лакшем разумевању и интериоризацији знања у уверења и понашања.

У процесу кооперативног учења значајнија улога наставника за ученичка постигнућа је она која подразумева шире објашњавање у односу на одговоре кратких

форми, који понекад ученике збуне и блокирају (Спасеновић 2004). У том контексту, ваља скренути пажњу и на то да су објашњења корисника у случају претходно постављених питања, него када долазе од наставника, а нису иницирана од ученика (Terwel et al. 2001).

Одређена истраживања (Jovanović - Baucal 2007: према Ковачевић, Благданић и др. 2021) показују делотворност тимског учења и начина комуникације као важнијег ресурса у односу на то да ли је у процесу учења присутан наставник или вршњачки едукатор.

У кооперативном учењу постоје могућности за заједнички критички осврт на решавање проблема, што значи свеобухватније и боље сагледавање учеће ситуације, а присутније су у међувршњачким интеракцијама због истоветне позиције моћи, у односу на расподелу позиције моћи на нивоу наставник-ученик (Ковачевић, Благданић и др. 2021).

Односно, ситуације у којима су присутна наметања, без двосмерне комуникације и анализе процеса учења, интеракција неће бити успешна.

Ово даље значи да је осим дијалога као кључног параметра интеракције значајно поменути и мисаону активност, емпатију и саосећање, затим помагање и дељење са другим (Спасеновић 2004) као обележја успешне интеракције (интеракција која позитивно корелира са исходима учења). У таквој интеракцији постоји реалне могућности да међу члановима влада осећај припадности и поверења, разумна доза подстицања и помагања (не преузимање обавеза и одговорности других и рад уместо других), у којој сваки учесник има свој идентитет и успева да задржи аутентичност, потпуно слободан да потражи додатна објашњења и помоћ.

Успостављање продуктивниих односа омогућава члановима једне групе дефинисање и праћење остваривања циљева, али и личног напретка, чиме се доприноси саморегулисаном учењу појединца, али и групе (Slavin 2014).

Овакви ефекти се постижу и у ситуацијама учења у форми парова или групе, као и у пројектном приступу учењу/наставе. Чини се посебно значајним истаћи да су подаци неких ранијих истраживачких налаза показали да је без обзира на бројне предности кооперативан вид учења у реалном практичном контексту недовољно присутан. Истина, од предметних садржаја умногоме зависи ниво могуће заступљености кооперативног приступа учења у пракси, али да се значај његове присутности у највећем види у остварености социјалне у односу на личну добробит ученика (Ковачевић, Благданић и др. 2021). Такође, највећи број истраживања у чијем је фокусу била ова проблематика, а који су у раду интерпретирани потиче из школа у којима је овај вид интерактивног васпитног рада присутан.

ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ИНТЕРАКЦИЈЕ СА АСПЕКТА ПОЛОЖАЈА УЧЕНИКА У НАСТАВНОМ ПРОЦЕСУ

Интеракција наставник–ученик се најснажније рефлектује на жељу и могућност ученика да партиципира у наставном процесу.

Онда када ученици узимају учешће у активностима да би указали поштовање наставнику и лојалност, а не зато што желе долази до губљења аутономије и

проактивног деловања у складу са својом вољом, па се мења и положај ученика, што се одражава и на исходе учења.

Партиципативни удео ученика током васпитно-образовних активности може се сагледати у оквиру више нивоа.

На основу релевантне литературе, Врањешевић (2007) врши приказ шестостепеног оквира партиципације ученика и то од потпуно пасивне, до аутономне. Наиме, први степен партиципације је само физичко присуство и улога посматрача, затим блага интерактивна позиција, појачана интеракција са тенденцијом задобијања моћи већег учешћа, активно учешће и могућност преузимања моћи у одређеним сегментима, дељење моћи и на крају аутономно и проактивно деловање са правом одлучивања.

Једино партиципација коју прати уважавање ученика, разумевање и поштовање уз развијен однос партнерског деловања наставника и ученика, подржава истинску партиципацију ученика у васпитно-образовном процесу.

У прилог томе значајности достизања таквог положаја ученика, говоре и резултати истраживања о постојању позитивног трансфера аутономних интеракцијских активности свих учесника васпитно-образовног процеса на квалитет односа и позитивне и топле климе, која је услов пожељних васпитно-образовних исхода (Gottfredson et al. 2005; Welsh et al. 2000).

Наиме, уз организованост и унапред утврђена правила, негујући и доследан приступ, које следе сви учесници, укључујући и родитеље, креира се атмосфера пријатности и наклоности, као плодно тле успешности школских и ваншколских активности (Gottfredson et al. 2005).

На темељу димензија утицаја и близине, у интерактивном односу на релацији наставник-ученици, развијен је модел који говори о значајности доминације и/или подређености с једне стране за контролу интеракцијског односа и с друге стране о нивоу блискости и поверења за остваривање сарадње и заједничког деловања које води до остваривања циља интеракцијског деловања (Timothy Leary 1957).

У односу на доминацију сегмента одређене димензије, могуће је одредити више начина понашања наставника, која иду од апсолутне доминације његове улоге, преко постепеног давања простора ученицима за деловање, које се даље одвија зависно од задовољства наставника у њихове снаге и проактивност (Brekelmans et al. 1993).

У наставниковом руковођењу, могуће је јасно увидети диаметрална понашања у односу на наведене димензије и то подржавајућег приступа који је прихватљив ученицима јер прати њихове потребе, аутентичност и темпо учења или директивног опхођења које подразумева активности унапред испланиране, сходно њиховој перцепцији најбољег начина за постизање резултата и остварености постављеног циља (Watkins, Wagner 2000).

Неретко су наставници оријентисани на другу поменуту димензију, тако да се везују за свој предмет и академска постигнућа, а занемарују успостављање социјалних односа који подразумевају интегрисаност, укљученост и сарадњу међу ученицима. То ће имплицирати дисциплинске проблеме или конфликте, а извршавање

школских обавеза ће бити у другом плану. То истовремено значи и слабија школска постигнућа ученика као и да неће у пуној мери остварити своје капацитете на плану интелектуалног, социјалног и емоционалног развоја (Đigić 2017).

У односу на то како се разуме и прихвата позиција и улога ученика, могућности да изрази самосталност у обављању задатака и преузме одговорност, као и од васпитног стила наставника, ученик ће бити у мањој или већој мери да узме учешће у коконструкцији знања у складу са својом вољом и аспирацијама (Havelka 1996).

Полазећи од наведене чињенице, апострофира се значај компетентности наставника за вођење таквог интерактивног процеса у коме ће сваки учесник имати прилику да изрази своју јединственост, а да притом не ремети аутентичност и потребе осталих учесника (Zukorlić, Popović 2018).

Остваривање партиципације ученика у васпитно-образовном процесу јесте и најефикаснији начин за уважавање личности ученика, могућност да изрази своју аутентичност и креативност, да преузме одговорност (Richman, Bowen 1997). Зато, већи простор за партиципацију и проактивност у васпитно-образовном процесу, омогућава виши ниво самосталности и вере у своје способности које се увећавају и ученици постају компетентнији не само у академском већ и у животно практичном деловању.

У оквиру теорије самодетерминације (Williams, Deci 1998), описана је између осталог потреба ученика за аутономијом, компетентношћу и повезаношћу. Стога је од суштинске важности подршка остваривању овим потребама, посебно кроз заузимање перспективе ученика и креирање прилика за његово деловање. Уз то треба додати да је прављење грешака неминовно, али је кључан начин реаговања наставника на њих и понашање које иде у сусрет поверењу у ученика и његове потенцијале за боља постигнућа, што наглашава такође димензију комуникације као кључног фактора упроцесу развијања компетентности.

Овде се јасно препознаје емпатичност као кључна димензија педагошке комуникације и високог нивоа интеракције.

Начин на који наставник може усмеравати понашања ученика која воде аутономији на веома сликовит начин описује Мариани (1997), кроз концепт изазова и подршке. Наиме, да би ишао у сусрет задовољавања потребе ученика за аутономијом, наставник креира изазове, односно задатке који ће захтевати мисаону активизацију ученика, а истовремено им шаље поруке подршке у ситуацијама када то буде потребно, кроз додатна објашњења и усмеравања. Исти аутор даље, описује четири облика интеракције између наставника и ученика, руководећи се нивоом пружања подршке и довољног изазова на партиципацију ученика. У том смислу, издваја следеће облике: висок ниво оба елемента, подршке и изазова, затим висок ниво подршке, а низак ниво изазова, низак ниво подршке, а висок ниво изазова и низак ниво оба елемента интеракције, подршке и изазова (Mariani 1997). Приказан однос између елемената одређује положај и ученика и наставника, који да би био повољан захтева избалансираност односа. Јер, низак или висок ниво изазова не уважава довољно ученика, односно подцењује или прецењује његове способности, па у практичном смислу, лаки или тешки задаци за ученика не доводе

до осећаја задовољства, самопотврђивања и самопоштовања. Такође за положај ученика у васпитно-образовном процесу неопходан је и баланс подршке коју им пружа наставник. Уколико подршка изостаје или је ниског нивоа, ученик неће имати ни спољашњу мотивацију, те постоји бојазан да се јави досада и инхибиција мисаоних активности, а ако инеракцијом доминира висок ниво подршке, ученици се могу ослонити на наставника у већој мери него што је то потребно, што за резултат може имати мањак функционалног знања и укупне компетентности ученика. Свакако, наставник треба да тежи остваривању такве врсте интеракције која обезбеђује топлу атмосферу и добар осећај, осећај припадности и сигурности, који води остварењу виших потреба, као што су самоодређење и саморегулација. Благовремено и довољно подршке у току активности у којима партиципирају или које воде ученици, доприноси уједно и задовољавању потребе за повезаношћу (Mariani 1997), што се у највећем може постићи вештином наставника да подупре партиципацију ученика флексибилношћу поучавања индивидуалним или потребама групе (Lansdown 2004).

Коначно, постигнут баланс између подршке и изазова у односу на сваког појединачног ученика, доприноси самодетерминацији, која је условљена аутономијом, компетентношћу и повезаношћу.

Стога се може закључити да је неговање аутентичности и постизање аутономије ученика у наставном процесу могуће једино кроз интеракцију која се одвија на принципима уважавања личности ученика, на емпатичности, кроз дијалог и уз развијен однос партнерског деловања наставника и ученика.

ЗАКЉУЧАК

Квалитет интеракција у оквиру васпитно-образовног процеса се може одредити мером усклађености васпитних поступака наставника са постављеним циљем, односно нивоом успостављене интеракције и односа који сведоче присутност васпитног циља.

Од умешности наставника да доведе у балансиран однос све факторе и димензије интерактивног процеса, оне видљиве или мање видљиве, које се успостављају између ученика и наставника зависи и успешност наставног али и васпитног процеса.

Када је реч о исходима учења, бољи ефекти се могу постићи такозваном индиректном интеракцијом и активним поучавањем јер доприносе бољој мотивацији, посвећености и дубокој пажњи. Такође, већа је партиципација ученика, активност слушања и говора, креативност, критичност и дивергентност, самокритичност и саморегулација, сарадња, способност вредновања и тимско деловање. Допринос такве врсте интеракције је и у инхибирању негативних појава које се неретко описују као школске неурозе.

На основу повезаности нивоа интеракције у васпитно-образовном процесу и положаја ученика у наставном процесу, тачније остваривања аутономије ученика, може се подвући да је важно да буде заступљено интегративно понашање наставника којим доприноси да сваки појединац достигне личну сатисфакцију, као и

непосредно понашање наставника усмерено на примену специфичних средстава и понашања у функцији достизања пожељних циљева учења.

Наставник и ученик деле одговорност и контролу над ситуацијом, при чему је задатак наставника да створи подстицајну атмосферу у разреду, да узме у обзир перспективу ученика, пружи му релевантне информације и прилике за избор и подстакне га на преузимање одговорности за властито понашање. Тако се повећавају могућности за развој флексибилног, адаптивног, креативног, а пре свега одговорног и слободног појединца.

У оквиру стандарда компетенција за професију наставника и његовог професионалног развоја посебан значај имају компетенције које захтевају знања о значају партиципације ученика, посебно у наставном процесу, јер утичу на укупну компетентност ученика – његову аутономију, повезаност и функционалност у ваншколским системима.

У том смислу, веома је важна и адекватна припрема будућих наставника кроз комуникацију у високошколској настави, која треба да им омогући начине интеракције и оптималност функционисања у групи, како би они били саставни до њихове педагошке мисије. Односно, да се кроз образовање будућих наставника узме у обзир и социјални аспект процеса поучавања. Тај задатак, као примаран, има предмет Интерактивна педагогија у процесу образовања будућих наставника. Ово је базичан, али недовољно остварен предуслов за оптимизацију услова за адекватније интерактивно деловање које ће ићи у сусрет достизања компетентности ученика.

Јер, интеракција је показатељ како ученици доживљавају школу, степена разумевања ставова ученика, степена задовољства главних учесника васпитно-образовног рада, као и оплемењености међуљудских односа унутар школе и рефлексија у ваншколске односе.

ЛИТЕРАТУРА

Andrilović, Čudina-Obradović 1996: Vlado Andrilović, Mira Čudina-Obradović. *Psihologija učenja i nastave* (III izdanje). Zagreb: Školska knjiga.

Bratanić 1990: Marija Bratanić. *Mikropedagogija-interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*, Zagreb: Školska knjiga.

Brekelmans, Levy i Rodriguez 1993: Mieke Brekelmans, Jack Levy i Rely Rodriguez. A typology of teacher communication style. U: T. Wubbels i J. Levy (Ur.), *Do you know what you look like?* (46-55). London: The Folmer Press.

Ćirić 2019: Marina Ćirić. Participacija učenika u različitim modelima učenja, *Godišnjak za pedagogiju*, 4(2), 59–71.

Đigić 2017: Gordana Đigić. *Upravljanje razredom : savremeni pristup psihologiji nastavnika*, Niš: Filozofski fakultet.

Flanders 1966: Adam Flanders. *Analyzing Teaching Behaviour.* Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company.

Flanders 1970: Adam Flanders. *Analyzing teaching behavior*. New York: Addison- Wesley.

Goleman 2014: Daniel Goleman. *Socijalna inteligencija*. Beograd: Geopoetika.

Gottfredson, Gottfredson, Payne & Gottfredson 2005: Gari Gottfredson, Denise Gottfredson, Payne Allison & Nisha Gottfredson. School climate predictors of school disorder: ressults from National Study of Delinquency Prevention in School. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 42 (4), 412–444.

Grasha, Yangarber-Hicks 2000: Anthony Grasha, Natalia Yangarber-Hicks. Integrating teaching styles and learning styles with instructional technology. *College Teaching,* 48 (1), 2–10.

Havelka 1996: Nenad Havelka. Pitanje odnosa autonomije nastavnika i autonomije učenika. *Nastava i vaspitanje*, 45 (2), 293–308.

Đermanov, Kosanović, Isak 2016: Jelena Đermanov, Marijana Kosanović i Dragana Isak. Razredna klima u osnovnoj školi: percepcije i očekivanja učenika, *Pedagoška stvarnost*, 62(1), 61-78.

Knežević-Florić 2005: Olivera Knežević-Florić. *Pedagogija razvoja*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Kovačević, Blagdanić i Stojanović 2021: Zorica Kovačević, Sanja Blagdanić i Aleksandar Stojanović. Kooperativno učenje u oblasti upoznavanja i razumevanja sveta i u nastavi prirode i društva. *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu,* 34(1), 14-29. https://doi.org/10.5937/inovacije2101014K

Kujundžić 1986: Nikola Kujundžić. *Komunikacija – bit edukativne prakse*, 19(4), Beograd:Nolit.

Lansdown 2004: Gerison Lansdown. Participation and young children. *Early Childhood Matters – Young children's participation: Rhetoric or groving reality*? Vol. 103, 4–14.

Lihačev Timofeević 2000: Boris Lihačev Timofeevič. *Pedagogika*. Moskva: Kurs lekcij.

Mariani 1997: Luciano Mariani. Teacher support and teacher challenge in promoting learner autonomy. *Perspectives*. 23 (2). Retrieved July 24, 2017. from: http://www.learningpaths.org/papers/papersupport.htm.

Popović 2019: Daliborka Popović. *Porodica i škola u prevenciji vršnjačkog nasilja*. Novi Pazar. Državni univerzitet u Novom Pazaru.

Potkonjak, Šimleša (ur), 1989: Nikola Potkonjak, Petar Šimleša.*Pedagoška enciklpedija I i II* . Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Potkonjak, Pijanović (ur). *1996:* Nikola Potkonjak, Petar Pijanović. *Pedagoški leksikon*, Beograd:Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Richman-Bowen 1997: Jack Richman, Gary Bowen. School failure: an ecological interactional – developmental perspective. In: Fraser, M. (ed.). *Risk and Resilience in childhood: an ecological perspective* (95–116). Washington DC: NASW Press.

Rot 1982: Nikola Rot. *Znakovi i značenja* , Beograd:Zavod za udžbenike.

Sergejev 2004: Ivan Sergejev. *Osnovy pedagogičeskoj dejatel'nostiy*. Minsk.

Trnavac 2003: Nedeljko Trnavac. Tri epohe i tri teorijske koncepcije o komunkaciji u školskoj nastavi. U: Jovanović,B. (ur.). *Komunikacija i mediji* (51-61). Naučni skup sa međunarodnim učešćem *Komunikacija i mediji*, 17. I 18. 10.2003. Jagodina:Učiteljski fakultet u Jagodini, Institut za pedagoška istraživanja u Beogradu.

Timothy 1957: Leary Timothy. *Interpersonal diagnosis of personality:* A functional theory and metodology for personality evaluation. Eugene OR: Resource Publications.

Šimić Šašić 2011: Slavica Simić Šašić. Interakcija nastavnik-učenik:Teorije i mjerenje, *Psihologijske teme,* 20. (2), (233-260), Zadar:Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru

Vranješević 2007: Jelena Vranješević. Participativna prava deteta i pojam razvojnih mogućnosti. U: Radovanović, I., Trebješanin, B. (ur). *Didaktičko-metodički aspekti promena u osnovnoškolskom obrazovanju* (251–260). Beograd: Učiteljski fakultet.

Watkins, Wagner 2000: Chris Watkins, Pasty Wagner. *Improving School Behavior*. London: Paul Chapman Publishing.

Williams, Freedman & Deci 1998: Geoffrey Williams, Zachary Freedman, Edward Deci. *Supporting autonomy to motivate patients with diabetes for glucose control.* Diabetes Care. 21, 1644–1651.

Welsh 2000: Wayne Welsh. The effects of school climate on school disorder. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 567 (1), 88–107

Zukorlić, Osmanlić 2017: Mirsada Zukorlić, Iljaz Osmanlić. Nivoi ineraktive povezanosti između učenika i nastavnika u nastavi , *Inovacije u nastavi*, 30(2), 172–181.

Zukorlić, Popović 2018: Mirsada Zukorlić, Daliborka Popović. Povezanost školske klime i autonomije učenika, *Inovacije u nastavi,* 30 (4), (99–108). UDC 37.015:316.77 http://www.inovacijeunastavi.rs/wp-content/uploads/Inovacije4-17/08-Zukorlic.pdf

Mirsada S. ZUKORLIĆ
Daliborka R. POPOVIĆ

PEDAGOGICAL IMPLICATIONS OF TEACHING AS AN INTERACTIVE PROCESS BETWEEN STUDENTS AND TEACHERS

Summary

Interaction and communication are essential features of education, so in interactive (communicative) pedagogy, education is defined as a kind of interaction between educators and learners - teachers and students. In an interactive educational environment that implies respect for the principles of pedagogical communication, the educational influences are more emphasized and focused on personality development, and the connections between the subjects of the educational process are firm and strong. In this sense, the paper discusses the implications of teaching as an interactive process on learning outcomes and the position of students in it.

In the conclusion, it is emphasized that active interaction between teachers and students conditions greater student autonomy, which increases the possibilities for the development of a flexible, resilient, creative, and above all, responsible and free individual. The prerequisites for creating more optimal conditions for learning and the application of more purposeful interactions that would serve the purpose of successful teaching and learning and personality development were also highlighted.

Key words: interaction, learning outcomes, students' position in the teaching process.

Рад је преда 14. новембра 2023.године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 572.087-057.875(497.115)
796.012.1-057.875(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47102

Прегледни рад

*Јасна Д. ПОПОВИЋ**
Факултет за спорт и физичко васпитање,
Универзитет у Приштини

*Владимир К. МИЛЕТИЋ***
Факултет спорта и физичког васпитања,
Универзитет у Београду

ПРОЦЕНА ТЕЛЕСНОГ САСТАВА И ЗДРАВСТВЕНОГ СТАТУСА СТУДЕНАТА ФИЗИЧКОГ ВАСПИТАЊА У ОКВИРУ ПРАКТИЧНОГ КУРСА ЛЕТЊЕ АКТИВНОСТИ У ПРИРОДИ НА ЈЕЗЕРУ ГАЗИВОДЕ

Сажетак: Сматра се да млади људи који студирају физичко васпитање имају одговарајућу структуру и композицију тела. Стога је ова студија имала за циљ да процени статус неких антрополошких сегмената код студената физичког васпитања (Н-30) узраста 18 – 39 година. Методе. Дизајн студије попречног пресека. Поред старости (22,39±5,35), процењене су и битне антропометријске варијабле: телесна висина (183,72±7,65), телесна тежина (82,88±9,93) и параметри телесне композиције: БМИ (24,61±2,94), телесна маст (19,85±6,47), висцерална маст (6,03±3,01), скелетни мишићи (39,45±3,92), стопа метаболизма у мировању (1812,63±134,61) и здравствено стање: систолни крвни притисак (132,87±19,31), дијастолни крвни притисак (74,23±1) и пулс у мировању (76,50±14,93). Дескриптивна статистика је приказана у табелама, а са графичким приказом у хистограмима. Тестирање је обављено током летњих активности на отвореном (настава на терену) на лицу места на језеру Газиводе (Косово). Резултати – представљени као компаративна анализа студената физичког васпитања и одабраног профил модела, у односу на процењене Мин-Макс резултате и израчунату средњу вредност (просек). Компаративна анализа указује на неке разлике унутар узорка. Међутим, резултати студената физичког васпитања су на граници типичних вредности у већини параметара, осим за узраст и основну антропометрију. У дискусији се пореде претходно успостављене студије са специфично одабраним узорком учесника – студентима физичког васпитања. Закључак. Сви резултати указују да су вредности телесне масти веће од оних које су повољне за студенте физичког васпитања, што може бити последица неадекватне исхране или нивоа физичке активности, а разлог може бити и у недовољно високим критеријумима за упис на студије физичког васпитања.

Кључне речи: Антропометрија, физички статус, крвни притисак, профил модел, активности у природи

* доцент, jasna.popovic@pr.ac.rs
** доцент, vladaprof@gmail.com

УВОД

Сматра се да млади људи који студирају на Факултету спорта и физичког васпитања имају одговарајућу структуру и композицију тела. Многа досадашња истраживања су утврдила значајну везу између структуре тела студената универзитета и њиховог учинка у моторичким активностима (Zaccagni et al. 2014).

У већини студија, заснованих на популацији, које су пружиле информације о односу између физичке активности и здравственог стања, телесна композиција је процењивана мерењем телесне висине и масе, и израчунавањем индекса телесне масе (Smolarczyk et al. 2012; Zaccagni et al. 2014). Поред тога се користе и антропометријска мерења (Davar 2015), тј. обими, дијаметри и кожни набори, која за израчунавање процента телесне масти имају различите степене тачности и поузданости (Wilmore & Behnke 1970) према Simić, Vasić & Jakonić (2010).

Нове технологије које мере телесну композицију обухватају укупну електричну проводљивост тела (Segal et al. 1985), биоелектричну импеданцу (Lukaski et al. 1986), магнетну резонанцу (Lohman 1984) и дуал-енергетску рендгенску апсорпциометрију (DEXA) (Mazess et al. 1990); према Пуреновић-Ивановић 2017). Величина и састав тела, првенствено предодређени генетским наслеђем, могу се променити значајно, када је у питању величина тела, правилном исхраном/дијетом и вежбањем, када је у питању телесна композиција (Popović 2019; Popović 2020).

Многа истраживања сведоче да је физички изглед или конституцијски тип полазна основа (препорука) када се тумачи здравствено стање, ниво физичког фитнеса, спортски успех и особине личности људи. Поред тога, мора се размотрити стварна потреба за одабиром особа које желе да се баве спортом и физичком васпитањем, укључујући и сваки постојећи метод селекције и прилагођавања лица задатку који захтева надпросечне физичке и спортске перформансе, као што је студирање на Факултету спорта и физичког васпитања (ФСФВ) према (Popović 2014; Popović 2015).

Овај приступ је неопходан, јер се скоро свака врста теста физичке спремности мора безусловно дефинисати или тумачити у смислу конституцијског типа. Штавише, физички статус или телесна композиција указује на релативну количину телесних супстанци, као што су унутрашњи органи, поткожно масно ткиво, скелетни мишићи, кости, крв, вода и други садржај, како наводи WHO (1995), према Purenović-Ivanović et al. (2013).

Процена састава тела пружа одличну прилику за пре-дистрибуцију телесне величине особе на две главне структурне компоненте: телесне масти (Body Fat - BF) и немасну телесну масу (Lean Body Mass - LBM). Иако су велике количине BF непожељне са здравствене перспективе, немогуће је прецизно одредити оптимални ниво BF, или телесне масе код одређене особе. Због тога је процена телесне композиције код појединаца и популације, или посебно одабраних узорака, од виталног значаја за клиничка испитивања, медицинску праксу и посебне намене, као што је процена кандидата за упис на студије ФСФВ (Popović, Đurašković 2014).

Појединци који се активно баве спортом, значајно се разликују по многим соматским одликама од оних који практикују више седентарни начин живота.

Поред тога, у свим досадашњим истраживањима утврђена је значајна веза између физичког статуса студената ФСФВ и постигнућа у моторичкој активности (Bale 1980; Московљевић 2013), што указује на потребу утврђивања њиховог физичког статуса (Zaccagni, Barbieri, Gualdi-Russo 2014).

Примарни ***циљ*** овог истраживања био је да се на посебно одабраном узорку студената, уписаних на студије ФСФВ утврди статус основних антропометријских параметара, телесне композиције и параметара здравственог статуса, који се сматрају битним факторима за успех на студијама.

Сврха овог истраживања, уобличеног као трансверзална студија, била је и да се креирају извештаји о статусу процењених параметара укупног узорка студената ФСФВ и резултата профил модела.

Додатна сврха овог истраживања је компаративна анализа (са резултатима претходно реализованих истраживања) да би се испитале могуће разлике између особа истог узраста (године студија) и дâ увид у статус специфичне групе у вези са процењеним резултатима, што би, такође, могло да укаже на могуће пропусте у „процесу примарног оцењивања", на пријемном испиту за студије ФСФВ (Purenović-Ivanović, et al. 2013; Popović 2015; Popović et al. 2020).

МЕТОДЕ

УЗОРАК ИСПИТАНИКА

Укупан узорак чине 30 студената ФСФВ који су учествовали у овом истраживању, након што су добили основне информације о научном значају истраживања, и личним користима, за њих и уопште. На Табели 1. приказани су Основни статистички параметри студената прве године ФСФВ у Лепосавићу, Универзитета у Приштини/Косовској Митровици за три испитивана сегмента: Узраст и антропометријске варијабле, Параметри телесне композиције, Здравствено стање.

Тестирање је обављено у периоду од 16. до 18. јуна 2022. године, током летњих активности у природи, на језеру Газиводе на Косову (као предиспитни захтеви програма практичне наставе). Распоред наставних јединица приказан је у табели 2.

МЕРНИ ИНСТРУМЕНТИ И ПРОЦЕДУРЕ

Протокол тестирања прати принципе утврђене Хелсиншком декларацијом (WMA, 2013), а тестирање је спроведено од стране аутора рада у светлој просторији, оптималних микроклиматских услова, са студентима у спортском дресу. Прикупљени подаци унети су у мерне листе припремљене за потребе овог истраживања. Антропометријска мерења обављена су по Интернационалном биолошком програму (Weiner, Lourie 1969) – Телесна висина (BH) антропометром по Мартину (Height, у 0.1 cm) – Телесна маса (BW) испитаника (Weight, у 0.1 kg) – Индекс телесне масе (BMI, у 0.1 kg/m^2), проценат телесних масти (BF, у 0.1%), ниво висцералних масти (VF), проценат мишићног ткива (SkM, у 0.1%), базални метаболизам у мировању (RMR, у kCal), утврђени су применом уређаја за

биоимпеданцу Omron BF511 (Кјото, Јапан), а након уноса података о узрасту (Age), полу (M) и телесној висини испитаника. Процена здравственог статуса је реализована применом дигиталног тензиометра PRIZMA, помоћу којег су добијени подаци о систолном крвном притиску (SYS, mmHg), дијастолном крвном притиску (DIA, mmHg) и фреквенцији срца у мировању/пулсу (RHR, bpm).

СТАТИСТИЧКИ ПОСТУПЦИ

Сви подаци су анализирани коришћењем Статистичког пакета за друштвене науке (IBM SPSS 10.0 SPSS Inc., Chicago, USA), према упутству Ntoumanisa (2001).

Табела 1. Основни статистички параметри (H =30)

Променљиве	**Средња вредност ± СД**	**Опсег (Мин-Макс)**	**Интервал**	**K-S (Sig.)**
Узраст и антропометријске варијабле				
Узраст (године)	22.39±5.35	19.03 – 39.03	20.0	*.000**
Висина тела (cm)	183.72±7.65	172.0 – 199.5	23.5	.624
Телесна тежина (kg)	82.88±9.93	62.2 – 102.9	40.7	.913
Параметри телесне композиције				
БМИ (kg/cm^2)	24.61±2.94	18.2 – 31.9	13.7	.975
БФ (%) телесна маст	19.85±6.47	7.5 – 33.7	26.2	.913
SM % скелетни мишићи	39.45±3.92	31.3 – 45.7	14.4	.983
Базал-мет RMR (kCal)	1812.63±134.61	1408.0 – 2074.0	666.0	.847
Висцерална маст	6.03±3.01	1 – 13	12	.807
Здравствено стање				
СИС (mmHg)	132.87±19.31	111 – 211	100	.167
ДИА (mmHg)	74.2±13.23	54 – 119	65	.333
ПУЛС (бип/мин)	76.50±14.93	54 – 101.0	47	.835

Леīенда: H – величина узорка, средња вредност/просек, СД/Стандардна девијација, опсег, мин-макс величина интервала/опсега, старост (године), СИС, mmHg/Систолни крвни притисак, ДИА, mmHg/Дијастолни крвни притисак, ПУЛС, бип/мин/РХР- Откуцаји срца у мировању

ПРОГРАМ АКТИВНОСТИ НА ТЕРЕНСКОЈ НАСТАВИ

На локалитету Центра за екологију и развој спорта, на језеру Газиводе, реализована је планирана теренска настава у трајању од два радна дана. Настава је била конципирана тако да програмски садржаји буду мешовити и да се изведу како на акваторији језера, тако и на околној територији. Заступљени програмски садржаји били су: планинарство, основе логорског живота (ОЛЖ), чворологија и рад ужадима, организација вечерњих програма, спасилачке процедуре на води, примењено пливање, наутика, веслање, рафтинг, демонстрација кајакаштва и скијања на води, такмичења на води и теоријска предавања. Број присутних студената,

као и ангажованих наставника утицали су на то да се изврши подела на мање радне групе, а консеквентно томе и изради распоред дневних активности (Табела 2).

Према броју присутних студената и расположивим наставним средствима креиране су две радне групе, покривене наставним кадром. Примарни методички задатак је био да се оствари концентрисана настава, односно да се студентима пружи целодневни ангажман уз стандардне паузе за време оброка. Наведеним концентрисаним програмом будући педагози физичке културе имали су могућност да усвоје презентована знања и виде ширину наставе у природи, која им је практично приказана кроз дводневни излет на поменутом локалитету.

Табела 2. Распоред наставе првог и другог дана теренске наставе

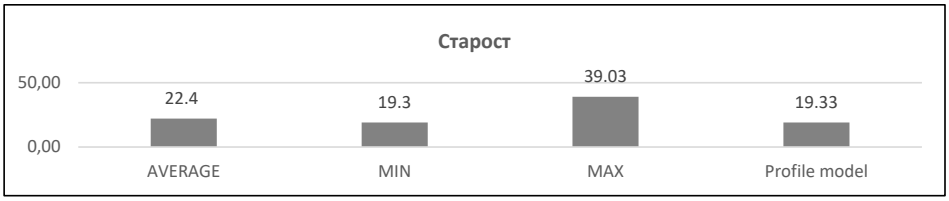
Петак	Групе	
	1	2
08:00-08:45	Доручак	
09:00-12:00	Планинарска тура	
12:00-13:00	Употреба чворова у АуП	
14:00-14:45	Ручак	
15:00-16:00	Веслање 1	ОЛЖ
16:00-17:00	ОЛЖ	Веслање 1
17:00-17:30	Ужина	
17:30-18:30	Веслање 2	Спасилачке процедуре 1
18:30-19:30	Спасилачке процедуре 1	Веслање 2
20:00-21:00	Вечера	
21:00-22:30	Вечерњи програм:караоке такмичење	
22:30-	Повечерје	
Субота	**Групе**	
	1	2
08:00-08:45	Доручак	
09:00-10:00	Веслање 3	Наутика
10:00-11:00	Наутика	Веслање 3
11:00-11:30	Демонстрација: кајак	
11:30-12:00	Демонстрација: скијање на води	
12:00-13:00	Спасилачке процедуре 2	
14:00-14:45	Ручак	
15:00-16:00	Веслање 4	Примењено пливање
16:00-17:00	Примењено пливање	Веслање 4
17:00-17:30	Ужина	
17:30-18:30	Припрема за такмичење	
18:00-20:00	Теоријска предавања	
20:00-21:00	Вечера	
21:00-22:30	Вечерњи програм	
22:30-	Повечерје	

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Мерења појединачних сегмената антрополошког статуса код спортиста, као и одређивање конституције, соматотипа и телесног састава врхунских спортиста, од суштинског су значаја у процесу примарне, као и секундарне селекције за одређен спорт (Пуреновић-Ивановић 2017), односно оријентација за појединачне дисциплине, за праћење опоравка спортисте у процесу рехабилитације (Popović et al. 2019) и контролу нутритивног статуса спортисте (Popović et al. 2020).

Поред талента, адекватне морфолошке карактеристике, грађа тела и здравствени статус у добром стању су предуслови за успех у спорту и изучавању физичког васпитања, које је веома сложено. Дакле, поред испуњавања свих услова за упис на било који други факултет, пријемни испит за студиј ФСФВ мора да провери физичке способности, стварно здравствено стање, као и процену специфичних параметара држања тела и техничке припремљености у неким спортовима или дисциплинама у оквиру њих (Popović 2015).

Интерпретација резултата за процену узраста и основне антропометрије – компаративна анализа студената физичког васпитања и одабраног профил модела, у односу на процењене Мин-Макс резултате и израчунату средњу вредност (просек).

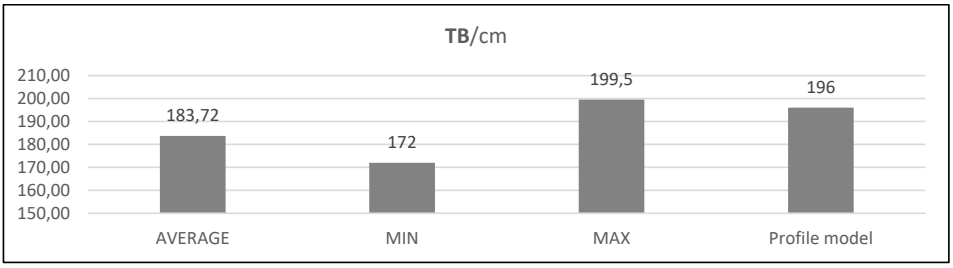
Графикон 1. Старост – Age (years)

Студенти прве године студија (H=30) по годинама (*Age*) су веома хетерогена група, 16,7% полазника није било одговарајуће у погледу генерацијске припадности, приликом уписа на студиј ФСФВ, или похађања практичног курса летњих активности на отвореном.

Графикон 1. приказује узрасне вредности студената физичког васпитања (у децималним бројевима). Забележена је Мин-вредност од 19.3 година. Просечна старост студената ФСФВ била је 22,4 године; Натпросечни резултати су процењени код 16,7% студената (5/30). Макс-вредност је (39,03) година (*„outliner"*), док је профил модел био стар 19,33 године. Интервал расподеле резултата је 20 година.

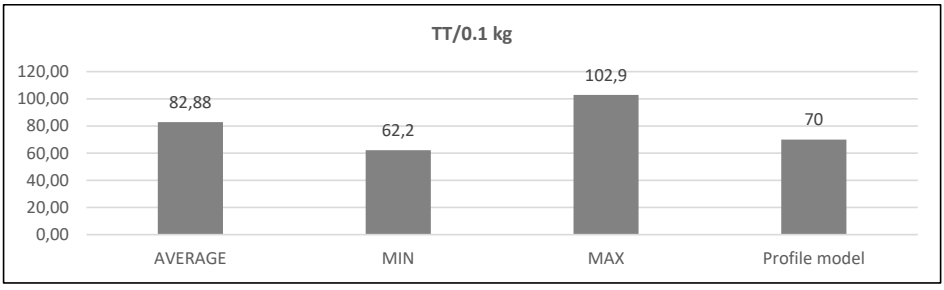
Што се тиче ТВ телесне висине (*Body Hight*), код студената ФСФВ, прве године студија (H=30) дистрибуција резултата је у оквиру Мин-Макс резултата у сантиметрима (172-199,5), са интервалом поверења од (23,5 cm). Мин-вредност (172 cm) јавља се код једног студента. Израчуната средња вредност/просек

(Average) је (183,7 cm). Натпросечни резултати су процењени код (11/30) 36,7% студената. Забележена је Макс-вредност (199,5 cm), а код профил модела (196 cm), који је у зони изнад просека.

Графикон 2. Телесна висина (ТВ) – Body Hight (0.1 cm)

Већина студената ФСФВ (54.4%) је регистровала исподпросечне резултате, а (36.6%) је регистровано као изнадпросечно, унутар групе, која се сматра посебно одабраним узорком у односу на општу, мушку популацију у нашој земљи (Србији).

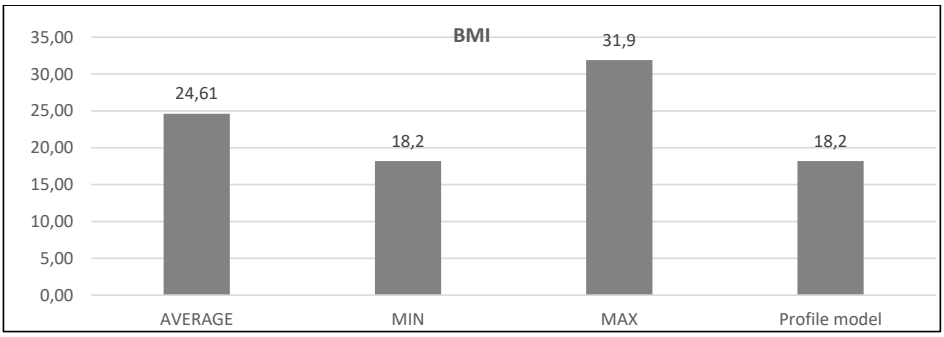

Графикон 3. Телесна тежина (ТТ) – Body Weight (0,1 kg)

Када је у питању телесна тежина (*Body weigh*t), процењени резултати студената ФСФВ распоређени су у оквиру Мин-Макс резултата (62.2-102.9 kg) са огромним интервалом поверења од (40.7 kg), што указује на значајне разлике унутар групе. Као резултат тога, регистрован је израчунати просек (82.88 kg) и (43.3%) натпросечни резултати. С друге стране, већина студената (57.7%) је остварила исподпросечне резултате унутар групе. Дескриптивна статистика за узраст и основне антропометријске карактеристике студената дата је у Табели 1.

Статус телесне композиције

Композиција тела је у великој мери генетски предиспонирана, у одређеним границама према сегментима. Подложна је и утицају фактора средине (степен осетљивости на спољашњу средину је такође наследно условљен), примећују Purenović-Ivanović et al. (2013).

Графикон 4. Индекс телесне масе – Body Mass Index (kg/m²)

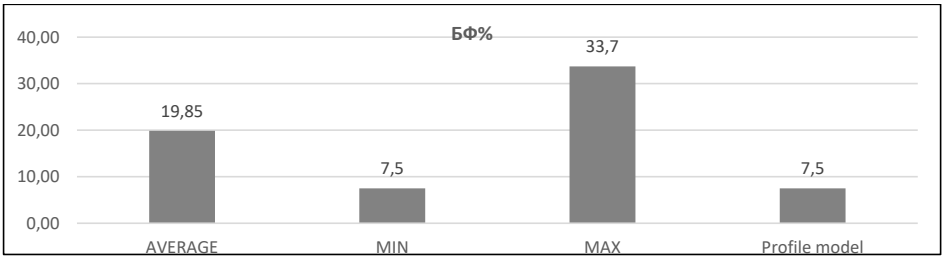
У тренутној студији, Индекс телесне масе – BMI (Body Mass Index) студената ФСФВ је процентуално (50%/50%) једнако заступљен (изнад/испод) просечног резултата (24.6) који се сматрају за 0 (нормалну гојазност). Само макс-вредност (31.9 kg/m²) припада првом нивоу ++ (гојазности). Профил модел забележио је BMI (18.2 kg/m²); према OMRON скали сврстава се у ниво – (ниска гојазност), за ову старосну категорију (СЗО, 2002), (Табела 3).

Што се тиче мерила, више од 50% мерених субјеката (широм света) оба пола (F-83.33%, M-62.5%) имају стандардне вредности БМИ, а остали су гојазни (F-16.67%, M-37.5%), према Пуреновић-Ивановић et al. (2013).

Табела 3. приказује класификацију нивоа на основу скале процене BMI за одрасле (СЗО, 2002). На основу вредности БМИ, резултати студије (Bubanj et al. 2013) указују да је више неспортиста, него спортиста класификовано као гојазно (10%/5.83%), респективно, а више спортиста, него неспортиста су класификовани као потхрањени/нормални (94.17% /90%) респективно.

Табела 3. Класификација нивоа за индекс телесне масе – БМИ (WHO 2002)

БМИ (тежина/висина²)	БМИ одреднице – WHO	БМИ вредност	Студенти ФСФВ
мање од 18,5	– (ниска гојазност)	7.0 – 10.7	–
	– (ниска гојазност)	10.8 – 14.5	–
	– (ниска гојазност)	14.6 – 18.4	1/30 (3.3%)
18,5 или више, а мање од 25	0 (нормална гојазност)	18.5 – 20.5	1/30 (3.3%)
	0 (нормална гојазност)	20.6 – 22.7	5/30 (16.7%)
	0 (нормална гојазност)	22.8 – 24.9	8/30 (26.7%)
25 или више и мање од 30	+ (предгојазност)	25.0 – 26.5	7/30 (23.3%)
	+ (предгојазност)	26.6 – 28.2	6/30 (20.0%)
	+ (предгојазност)	28.3 – 29.9	–
30 или више	++ (гојазност)	30.0 – 34.9	2/30 (6.7%)
	++ (гојазност)	35.0 – 39.9	–
	++ (гојазност)	40.0 – 90.0	–

Графикон 5. Релативна телесна масноћа (Body Fat%)

Процена релативне телесне масти (Body Fat%), код студената ФСФВ мушког пола, према OMRON скали за младе одрасле мушкарце (од 18 до 39 година). Према приказаној дистрибуцији резултата, са интервалом од 26.2 јединице, постоје велике разлике у погледу хомогености групе. Макс-вредност (33.7%) одговара нивоу ++ (веома високог) процента телесне масти. С друге стране, израчунати просек (19.85) је унутар 0 (стандардне) зоне релативне телесне масти. Дакле, натпросечни резултати се процењују код 30% студената ФСФВ (9/30). Међутим, резултат Профил модела (7.5%) се налази унутар – (ниског) нивоа релативне вредности BF%, као што је Мин-вредност (7.5%), унутар групе (Табела 4).

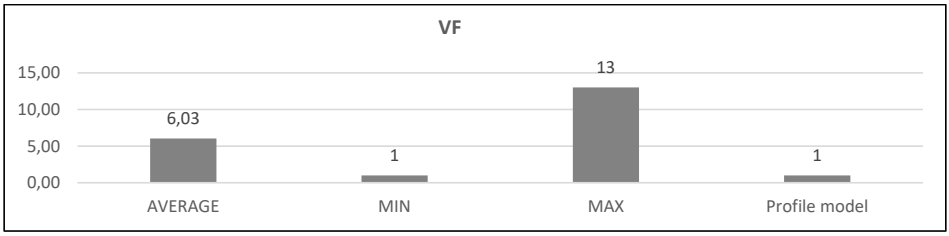
Према истраживању (Smolarczyk et al. 2012) „Физички и телесни састав студената који студирају физичко васпитање: прелиминарни извештај", просечни резултат процента масти у телесном саставу мушкараца износио је 12.5±3.97, у распону (од 4.36% до 22.28%), што је знатно нижа средња вредност, на узорку (H= 161) студената прве године студија физичког васпитања.

На основу вредности телесне масти и скелетних мишића, досадашњи резултати студије су делимично упоредиви са онима код Пуреновић-Ивановић, et al. (2013), који су истраживали телесну грађу у групи од 36 студената физичког васпитања (мушкараца, H= 4). Утврђена инциденца + (нормалне), + (високе) и ++ (веома високе) вредности телесне масти код студената мушког пола била је (62.5%, 29.17% и 8.33%), респективно.

Табела 4. Тумачење резултата за проценат телесне масти (Omron Healthcare 2017)

Старост	– (ниско)	0 (нормално)	+ (високо)	++ (веома високо)
18 – 39	<8.0 %	8.0 – 19.9 %	20.0 – 24.0 %	≥ 25.0 %
M (N= 30)	1/30 (**3.3%**)	14/30 (**46.7%**)	9/30 (**30.0%**)	6/30 (**20.0%**)

Графикон 6. приказује податке о висцералној масти студената ФСФВ, представљене у нивоима као цели број (на OMRON скали за одрасле мушке особе). Према приказаној дистрибуцији, евидентно је да резултати испитаника указују на хетерогеност групе, са интервалом од 12 нивоа. Међутим, сви резултати, Мин (1) и Просек (6.03) указују на 0 (стандардни) ниво висцералне масти (1-9).

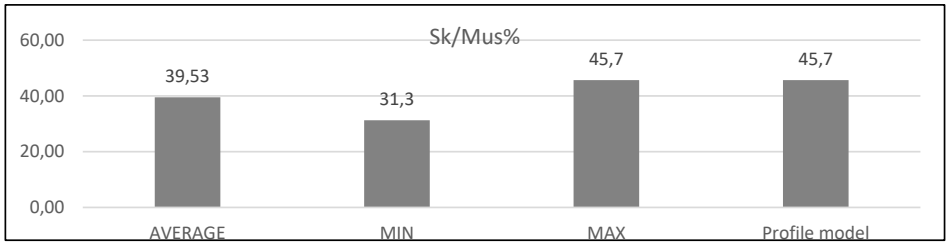

Графикон 6. Висцерална масноћа VF (Visceral Fat – level)

Натпросечни резултати се процењују код 13/30 студената што је преко 43.33%. Истовремено, Профил модел има минимални ниво висцералне масти (1) за ову групу студената ФСФВ (Табела 5), спада у зону типичних вредности. (1-9). Према томе, само Макс-резултат (13) је + (високог) нивоа (*outliner*). Треба узети у обзир да Омрон класификација одговара општој мушкој популацији, који нису из физички активне групе (Omron, 2002, p. 11). Насупрот томе, студенти ФСФВ се сматрају посебно одабраним узорком (извученом из опште популације) након положеног пријемног испита.

Табела 5. Класификација резултата за нивое (ViscF), према (Omron Healthcare, 2017)

Ниво висцералне масти (ViscF)	Класификациони ниво	PE Males (N=30)
1 – 9	0 (нормалан)	19/30 **(63.3%)**
10 – 14	+ (висок)	11/30 **(36.7%)**
15 – 30	++ (веома висок)	–

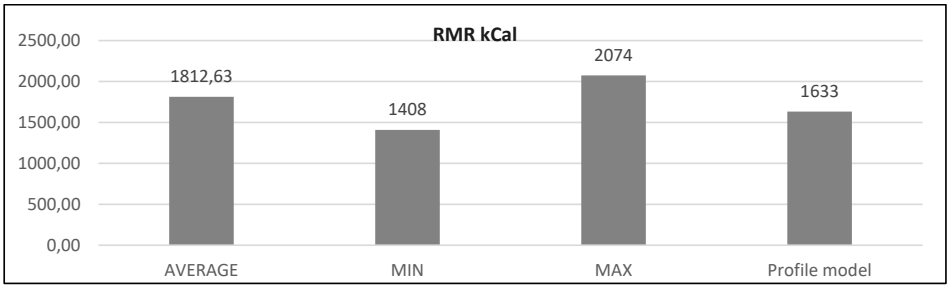

Графикон 7. Скелетни мишићи – SM% (Skeletal muscle %)

Табела 6. Скале резултата за проценат скелетних мишића (Omron Healthcare 2017).

Пол	Године	– (ниско)	0 (нормално)	+ (високо)	++ (веома високо)
M	18-39	< 33.3%	33.3 – 39.3%	39.4 – 44.0%	> 44.1%
(N= 30)		3/30 (10.0%)	11/30 (36.7%)	12/30 (40.0%)	4/30 (13.3%)

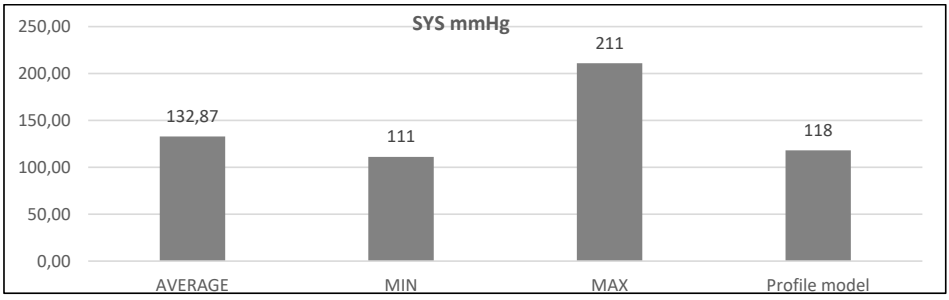
При одређивању вредности базалног метаболизма RMR (kcal) студената ФСФВ, мушког пола, не постоје упоредиви индикатори за узорке студената универзитета у истој старосној категорији (прва година студија). Израчуната просечна вредност је (1812.6 kcal), у актуелном узорку студената ФСФВ (H=30), са интервалом поверења од (666 kcal) и граничним вредностима од Мин-Макс (1408-2074 kCal), а код *ūрофил модела* (1633 kcal). Натпросечне резултате има 46.7% студената, а исподпросечне 53.3%. Тумачење овог параметра није лако због непостојања класификационе скале за ову старосну групу студената (18-39 година).

Графикон 8. Базални метаболизам – RMR (kCal)

Према Дурнину (1981), како наводи (Bubanj et al. 2013) адолесценција је тежак период за процену са великом прецизношћу што се тиче индивидуалне стопе базалног метаболизма (БМР). Предвиђени дневни БМР за појединце или групе појединаца оба пола, старости од 15-18 година, кретао се између 1570-1655 kCal за мушкарце. У том смислу, средње вредности за мушкарце актуелном узорку студената су изнад вредности (1751.56 kCal) које је представио (Durnin 1981).

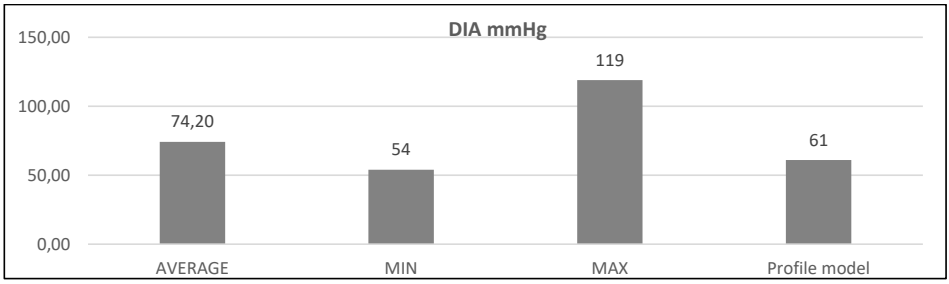
Здравствено стање:

Графикон 9. Систолни крвни притисак SYS BP (mmHg)

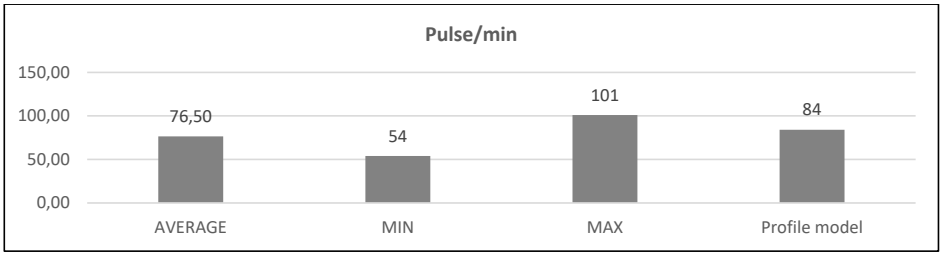
Табела 7. Класификација крвног притиска (BP) у mmHg (AHA 2018)

BP категорија СЗО	Sys BP	Frq/%	Dia BP	Frq/%	Акције
Ниска (hypotension)	≤ 90	–	≤ 60	2/30 **(6.7%)**	–
Нормална (normotension)	≤120	5/30 **(16.7%)**	≤ 80	20/30 **(66.7%)**	–
Нормална напетост (Elevated)	121–139	11/30 **(36.7%)**	81 – 89	2/30 **(6.7%)**	Само-мерење
Блага хипертензија (hypertension, stage 1)	140 – 159	6/30 **(20.0%)**	90 – 99	3/30 **(10.0%)**	Консултација лекара
Умерена хипертензија (hypertension, stage 2)	160 – 179	7/30 **(23.7%)**	100–119	3/30 **(10.0%)**	Консултација лекара
Тешка хипертензија (hypertension, stage 3)	≥180	1/30 **(3.3%)**	≥ 120	–	Опасност!

Графикон 10. Дијастолни крвни притисак DIA BP (mmHg)

Графикон 9. Када је у питању *дијастолни крвни притисак* (DIA BP mmHg) код студената ФСФВ, мушког пола, највећи проценат испитаника 66,67% (20/30) има нормалан притисак (*normotension*), 2/30 испитаника има низак притисак < 80 (*hypotension*), истих 2/30 има повишен притисак (*Elevated*), а 3/30 испитаника (10%) има висок дијастолни крвни притисак *(hypertension, stage 1),* 1. и 2. степен (10%). Овакви подаци нису изненађујући јер је код младих одраслих дијастолни крвни притисак бољи предиктор кардиоваскуларних болести од систолног (за разлику од старијих особа). Међутим, није необично да особе између 15 и 25 година бележе повишен систолни крвни притисак и типичне дијастолне вредности (O'Rourke et al. 2000). Забележена је Мин-вредност од (54 mmHg). Израчуната средња вредност дијастолног крвног притиска (74.2 mmHg) код студената ФСФВ, мушког пола, спада у зону типичних вредности за ову групу. Натпросечни резултати се процењују код 10/30 студената, што је преко 33,33%. Забележена је Макс--вредност (119 mmHg) која припада зони виших вредности (умерена хипертензија), док је код профил модела забележена нормална тензија (61 mmHg).

Графикон 11. Пулс у мировању – Resting Heart Rate RHR (Pulse- bpm)

Графикон 10. Када је реч о *пулсу у мировању* (RHR) код студената ФСФВ у просеку је био на доњој граници здравог опсега (76.5 откуцаја/мин). Међутим, код већине испитаника (12/30), односно (40.0%), забележене су + (више) вредности (RHR); код (11/30) студената или (36,67,0%) забележене су 0 (стандардне) вредности; брадикардија код 6/30 испитаника (20,0%), а само код једног студента (3,33%), забележена је ++ (тахикардија). Пулс, у просеку (76,5 откуцаја/мин), у опсегу Мин-Макс вредности (54-101), указује на значајне разлике (од брадикардије ≤ 60 до тахикардије ≥ 100), срчаних фреквенција у *мировању,* са интервалом

поверења од (47), указује на веома хетерогену групу студената ФСФВ. Забележена је минимална вредност (54 откуцаја/мин), класификована као брадикардија (*bradycardia*). Поред тога, забележена је и Макс-вредност од (101 бип/мин) која припада зони ++ виших вредности (тахикардија), код *профил модела*, (RHR) је био (84 откуцаја/мин), што спада у зону виших вредности *(tachycardia).*

С обзиром на чињеницу да је брадикардија (RHR <60 откуцаја/мин) уобичајена физиолошка појава међу спортском популацијом, посебно у спортовима издржљивости, као што је лака атлетика (Doyen et al. 2019) као хронични одговор кардиоваскуларног система на тренажно оптерећење (Bahrain et al. 2016), добијени подаци су изненађујући. Могуће објашњење за тако мали проценат доказа о доброј припреми за тренинг међу студенатима ФСФВ је чињеница да су многи већ бивши спортисти, чија се физичка активност своди само на похађање практичне наставе, што је, вероватно, случај и на актуелном узорку студената физичког васпитања.

И брадикардија и тахикардија спадају у срчане аритмије и присутне су у популацији спортиста. Продужено укључење у тренинг доводи до структуралног и електричног ремоделирања срца, феномена познатог као *спортско срце* (Prior and La Gerche 2012), који се карактерише дилатацијом и хипертрофијом у све четири срчане коморе и појачаним тонусом вагуса у мировању. Нажалост, спортско срце је фактор ризика за развој атријалне аритмије. У једној студији, на узорку од 85 спортиста, установљено је да сваки други спортиста има тахикардију (Miljoen et al. 2019). У актуелној студији, само један студент ФСФВ има тахикардију (101 откуцај/мин).

Пулс у мировању (RHR) је лако доступан, али и веома осетљив параметар, који у стању мировања показује значајне варијације (у зависности од пола, старости, нивоа тренинга, температуре околине, положаја тела, исхране, нивоа хидратације, присуства кофеина у крви, употреба дрога, емоционално стање, болест), како примећују (Padwal, Straus, and McAlister 2001).

Табела 8. Класификација срчаних фреквенција у мировању RHR / откуцаји /мин (bpm)

Брадикардија	0 (стандардна вредност)	+ (већа вредност)	++ тахикардија
≤ 60	60 – 80	80 – 100	≥ 100
6/30 (**20.0%**)	11/30 (**36.7%**)	12/30 (**40.0%**)	1/30 (**3.3%**)

ЗАКЉУЧАК

Експлицитно се сматра посебно одабраним узорак студената Факултета спорта и физичког васпитања. Пријемни испит је обавезан и подразумева избор кандидата сразмерних морфолошких карактеристика, без телесних деформитета, са параметрима телесног састава који су у оквиру типичних вредности, показатеља савршеног здравља, без фактора ризика, које би повећан обим физичке активности могао да изазове током извођење практичне наставе на специфично стручним предметима.

Тако је било и током реализације наставе у оквиру обавезног предмета Активности у природи на језеру Газиводе. Посебно програмирана, концентрисана,

практична настава, реализована је у изузетно повољним климатским условима, на крају другог семестра, али уз повећано физичко и психичко оптерећење студената.

Овакво оптерећење је могло проузроковати повећање вредности неких параметара за процену здравственог стања који се могу сматрати кардиоваскуларним факторима ризика. Ово истраживање је имало за циљ да утврди узрасне карактеристике, основну антропометрију, телесну грађу и здравствено стање студената, након завршене прве године студија на Факултету спорта и физичког васпитања у Лепосавићу, током боравка у кампу, ради реализације практичне наставе из Активности у природи.

Поред тога, утврђена ситуација на лицу места, где су сви студенти били подвргнути истом оптерећењу у условима дневног распореда (повећан обим физичких активности, режим исхране и одмора), може указивати и на пропусте у процесу селекције кандидата за захтевне студије спорта и физичког васпитања.

Први сегмент ***Узраст и Антропометријски параметри*** је процењен на основу година старости, телесне висине (ВН) и телесне тежине BW.

Хронолошки узраст (Age) студената ФСФВ, не показује хомогеност са једним *outliner*-ом, на шта указује значајност разлике (Колмогоров-Смирнов) теста (.000*), што значи одсуство нормалне дистрибуције резултата. Испитаници нису припадали истој генерацији када су уписали студије. Просечна старост студената мушког пола била је 22.39 година у време тестирања. Интервал поверења између најмлађег и најстаријег је (20 година), што је опсег између Мин-Макс (19,03/39,03) у погледу хронолошког узраста испитаника. У случају Профил модела утврђена је вредност (19.33).

Просечна *Телесна висина (ВН)* студената ФСФВ била је (183.72 cm). Вредност интервала поверења је (23. cm), а то је разлика између опсега Мин-Макс (172/199.5) резултата ВН. Ови резултати указују на повећане вредности у поређењу са општом популацијом одраслих.. У случају Профил модела утврђена је вредност (196 cm).

Просечна *Телесна тежина (BW)* испитаника износила је у просеку (82.88 kg), са интервалом поверења од (40.7), између Мин-Макс вредности (62.2/102.9), што указује на велику хетерогеност групе студената. Ови резултати нису типични за групу студената ФСФВ, указују на повећане вредности у поређењу са општом популацијом одраслих. За Профил модел утврђена је тежина (70 kg), што је уједно и исподпросечна вредност.

Други сегмент за процену ***Састава тела*** (*Body Composition*) је процењен са пет варијабли. Поред телесне тежине, дигитална вага процењује следеће параметре: индекс телесне масе, релативну телесну масноћу, висцералну масноћу, проценат скелетних мишића и потребу за енергијом за базални метаболизам у мировању.

Индекс телесне масе (BMI) код студената ФСФВ показује просечну вредност од 24.61 (kg/m^2). Интервал поузданости је 13.7 (kg/m^2), што је разлика између Мин-Макс (18.2/31.9) kg/m^2 јединица овог параметра. Израчуната просечна вредност означава ++(гојазност), док су вредности опсега, према Омрон скали, смештене у зону (ниска гојазност) и ++ (гојазност). За Профил модел утврђена је вредност од 18.2 (kg/m^2) што је уједно и Мин-вредност овог параметра.

Релативна телесна маст (BF%) указује на просек од (19.85%), који спада у (стандардни) ниво, а процењене вредности опсега Мин-Макс (7.5%/33.7%) указују на интервал поверења од (26.2%), односно на велику хетерогеност групе. Вредности опсега су унутар зона (ниског и + високог) нивоа. За *Профил модел* утврђена је вредност од (7.5%) што је уједно и Мин-вредност овог параметра.

Релативна величина скелетних мишића (SkM%) има израчунати просек од (39.45%), ++ (веома висок). Вредност интервала поверења је (14.4%), што је разлика између Мин-Макс (31.3/45.7) величине скелетних мишића, + (висок) и ++ (веома висок). Вредности опсега су очекиване и типичне за студенте ФСПЕ, због хетерогености узорка, или дужине спортског стажа. *Профил модел* је постигао (45,7%) величине скелетних мишића, који је у зони ++ (веома високој), према ОМРОН скали.

Базални метаболизам има у просеку (1812.63 kCal), у распону од Мин-Макс (1408/2074 kCal), а вредност интервала поверења је (666 kCal), док *Профил модел* има потребу од (1633 kCal) за функционисање организма у режиму одмора/сна.

Висцерална маст (ViscF) превазилази нормални опсег на Омрон скали (1-9). Дакле, просечна вредност је (6.03), (нормалан ниво), а интервал је (12), што је разлика између Мин- Макс (1/12), (нормалног/високог) нивоа, док је код *Профил модела* био (1) у нормалном нивоу.

Трећи сегмент ***Здравствени статус*** студената је процењен на основу параметара потенцијалних кардиоваскуларних фактора ризика за нарушавање здравственог стања: систолни крвни притисак, дијастолни крвни притисак и пулс у мировању (Purenović-Ivanović, et al. 2022).

Систолни крвни притисак, у просеку (132.87 mmHg), указује на очекиване вредности према скали СЗО (Нормална напетост/*Elevated*). С друге стране, један учесник је забележио ++ (високу хипертензију) на максималној вредности од (211 mmHg) – Тешка хипертензија/*High hypertension, stage 3*) док је Мин-вредност (111 mmHg) – Нормална напетост (*normotension*). Код Профила модела измерена је вредност (118 mmHg) која спада у зону исподпросечних вредности унутар групе, а према (АНА, 2018) класификацији у зону Нормална напетост (*normotension*).

Дијастолни крвни притисак, у просеку (74.2 mmHg), указује на хипотензију, код већине студената мушког пола, са опсегом вредности између Мин-Макс је (54/119 mmHg) и интервалом поверења од (65 mmHg). Код *Профила модела* измерена је вредност (84 mmHg) и овај резултат спада у зону виших вредности унутар групе, а према (АНА, 2018) у зону очекиваних вредности – нормална напетост (*Elevated)*.

Број откуцаја срца у мировању (Пулс), је у просеку (76,50 бип/мин), у опсегу вредности Мин-Макс резултата (54-101), што указује на значајне разлике (од брадикардије (54) до тахикардије (+ 101), и веома хетерогену групу студената физичког васпитања са интервалом поверења од (47 откуцаја/мин), према класификацији срчаних фреквенција у мировању. Код *Профил модела* измерена је вредност (RHR) (84 bpm). Посматрано са аспекта класификације пулса у мировању, спада у зону виших вредности унутар групе + (*higher value*). Ово је једини резултат Профил модела, који не спада у очекиване или нормалне вредности и може бити резултат великог оптерећења, или узбуђења због полагања практичног теста на терену. Профил Модел је постигао најбоље резултате у групи на свим осталим тестовима.

Компаративна анализа указује на неке разлике унутар узорка студената ФСФВ. Међутим, резултати студената су на граници типичних вредности у већини параметара, осим за узраст и основну антропометрију.

Сви резултати указују да су вредности телесне масти веће, од оних које су повољне за студенте ФСФВ, што може бити последица неадекватне исхране или нивоа физичке активности, а разлог може бити и у недовољно високим критеријумима за упис на студије физичког васпитања.

ЛИТЕРАТУРА

American Heart Association. 2018. „Understanding Blood Pressure Readings". Приступљено 1.2.2022. https://www.heart.org/en/health-topics/high-blood-pressure/understanding--blood-pressure-readings.

Bale 1980: Pascal Bale. „The Relationship of Physique and Body Composition to Strength in a Group of Physical Education Students". *British Journal of Sports Medicine*, vol. 14, no. 4, pp. 193-198.

Bubanj et al. 2013: Saša Bubanj et al. „Body Composition in a High School Population of Athletes and Non-Athletes". *FACTA UNIVERSITATIS Series: Physical Education and Sport*, vol. 11, no. 3, pp. 197-208.

Cvetković, Obradović, Kalajdžić 2008: Milan Cvetković, Jelena Obradović, Jelisaveta Kalajdžić. „Effects of Pilates on Morphological Characteristics of Female Students of the Faculty of Physical Education". *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, vol. 43, pp. 605-613.

Davar 2015: V. Davar. „Body Composition Analysis of University Students by Anthropometry and Bioelectrical Impedance Analysis*". International Journal of Medical & Health Sciences*, vol. 9, no. 6, pp. 492-496. Doyen, Matelot, Carré 2019: Benoit Doyen, David Matelot, François Carré. „Asymptomatic Bradycardia amongst Endurance Athletes". *The Physician & Sports Medicine*, vol. 47, no. 3, pp. 249-252.

Michael F O'Rourke, Charalambos Vlachopoulos, and Robert M Graham. O'Rourke, Vlachopoulos, Graham 2000: Michael F. O'Rourke, Charalambos Vlachopoulos, Robert M. Graham. „Spurious Systolic Hypertension in Youth". *Vascular Medicine*, vol. 5, no. 3, pp. 141-145.

Miljoen et al. 2019: Hielko Miljoen. „Differential Presentation of Atrioventricular Nodal Re-entrant Tachycardia in Athletes and Non-athletes". *EP Europace*, vol. 21, no. 6, pp. 944-949.

Московљевић 2013: Лидија Московљевић. *Фаūори усūешносūи усвајања йроīрамских садржаја риūмичке īимнасūике код особа различиūоī йола*. Докторски рад. Београд: Факултет спорта и физичког васпитања.

National Institute for Clinical Excellence - NICE. 2006. Clinical guideline 34: Hypertension Management of hypertension in adults in primary care. Приступљено 1.2. 2022. https://www.nice.org.uk/guidance/CG34.

Ntoumanis 2001: Nikos Ntoumanis. *A Step-by-Step Guide to SPSS for Sport and Exercise Studies*. London: Routledge.

Omron Healthcare 2017. „BF511 Body Composition Monitor: Instruction Manual." Accessed Приступљено 20.2 2019. https://www.manualslib.com/manual/887289/Omron-Bf511.html.

Padwal, Straus, McAlister 2001: Raj Padwal, Sharon E. Straus, Finlay A. McAlister. „Cardiovascular Risk Factors and Their Effects on the Decision to Treat Hypertension: An Evidence-Based Review". *BMJ*, vol. 322, no. 7292, pp. 977-980.

Popović 2014: Ružena Popović. „Discriminability of Entrance-Exam Enrollment Criteria for the Physical Education Study Selection of Female Applicants, *"Book of Proceedings"* of the XVII Scientific Conference *"FIS Communications 2014 in Physical Education, Sport and Recreation", and IInd International Scientific Conference*. Eds. S. Pantelić. Niš: Faculty of Sport and Physical Education, University of Niš, pp, 248-258.

Popović 2015: Ružena Popović. „Analysis of the Entrance-Exam Objectivity Criteria for the Physical Education Study Applicants Selection: An Overview for the Period Last up 1970th to 1990th". *Czech kinanthropology*, vol. 19, no.1, pp. 46-60.

Поповић, Алексић-Вељковић, Пуреновић-Ивановић, Поповић 2019: Ружена Поповић, Александра Алексић-Вељковић, Тијана Пуреновић-Ивановић, Александра Поповић. „Процена телесног састава студенткиња Факултета спорта и физичког васпитања Универзитета у Нишу: Студија случаја". *6. Међународна научна конференција „Антрополошки и теоантрополошки поглед на физичке активности Константина Великог до данас"*, уредио В. Станковић и Т. Стојановић, Косовска Митровица: Факултет спорта и физичког васпитања, Лепосавић, Универзитет у Приштини, стр. 106-118.

Popović, Aleksić-Veljković, Purenović-Ivanović, Popović 2020: Ružena Popović, Aleksandra Aleksić-Veljković, Tijana Purenović-Ivanović, Aleksandra Popović. „Assessment of body composition in physical education female students of the University of Niš". *Advances in Sciences & Humanities*, vol. 6, no. 1, pp. 36-51.

Popović, Đurašković 2014: Ružena Popović, Ratomir Đurašković. „Body composition of the Physical Education female students". *Proceedings of the 1st CER Comparative European Research Conference – International Scientific Conference for Ph.D. Students of EU countries "CER 2014"*, edited by M. McGreevy & R. Rita, London: Sciemciee publishing, pp. 134-137.

Popović, Samouilidou, Popović, Dolga 2020: Ružena Popović, Evdokia Samouilidou, Jasna Popović, Milan Dolga. „Assessment of the Quality of Life, Health, and Social Wellness in Upper Elementary School Students: Cross-Cultural and Gender Specificity". *Britain International of Humanities and Social Sciences (BIoHS) Journal*, vol. 2, no. 1, pp. 127-142.

Popović, Popović, Popović 2020: Jasna Popović, Miloš Popović, Ružena Popović. „Comparative Analysis of the Physical Activity, Nutrition and Health Behavior in Physical Education Students: Gender Differences". *Britain International of Linguistics Arts and Education (BIoLAE) Journal*, vol. 2, no. 2, pp. 676-687.

Пуреновић Ивановић 2017: Тијана Пуреновић Ивановић. *„Утицај кинантропометријских фактора на успех у ритмичкој гимнастици"*. Докторски рад, Ниш: Факултет спорта и физичког васпитања.

Purenović-Ivanović, Popović, Đorđević, Živković 2013: Tijana Purenović Ivanović, Ružena Popović, Marija Đorđević, Danijela Živković. „Body type and composition of the PE students", *Book of Proceedings of the XVI Scientific Conference „FIS COMMUNICATIONS 2013" in physical education, sport, and recreation*, edited by S. Pantelić, Niš: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja. pp. 405-412.

Purenović Ivanović, Stojanović, Veličković, Živković, Đošić 2022: Tijana Purenović-Ivanović, Stefan Stojanović, Verica Veličković, Danijela Živković, Anđela Đošić. „Cardiovascular risk factors in physically active female university students*". Facta Universitatis, Series: Physical Education & Sport*, vol.20. no 2. pp. 101-112.

Pribis, Burtnack, McKenzie, Thayer 2010: Peter Pribis, Carol Burtnack, Sonya McKenzie, Jerome Thayer. „Trends in body fat, body mass index, and physical fitness among male and female college students". *Nutrients* vol 2. no. 10, pp. 1075-1085.

Prior, La Gerche 2012: David Prior, Andre La Gerche. „The athlete's heart". *Heart*, vol.98. no. 12, pp. 947-955. DOI: 10.1136/heartjnl-2011-301329

Simić, Vasić, Jakonić 2010: Simić, Vasić, Jakonić. „Body height, body mass, and nutrition status of students of the University of Novi Sad". *Medicina danas vol.* 9, no. 4-6 141-146.

Smolarczyk et al. 2012: Marcin Smolarczyk et al. „The physique and body composition of students studying physical education: A preliminary report". *Pediatric Endocrinology, Diabetes & Metabolism.* vol. 18. no. 1, pp. 27-32.

Srdić, Dimitrić, Obradović 2009: Srdić, Goran Dimitrić, Borislav Obradović. „Antropološke karakteristike studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja". *Glasnik ADS* 44 pp. 463-70.

US Department of Health and Human Services. *Physical Activity and Health: A Report of the Surgeon General.* US Department of Health and Human Services, National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion, 1996, pp. 36-37. Atlanta, GA.

Weiner, Lourie 1969: J. S. Weiner, John Adam Lourie. *Human Biology, A Guide to Field Methods*. Oxford: International Biological Programme by Blackwell Scientific Publications.

World Health Organization 1995. Physical status: The use and interpretation of anthropometry. Report of a WHO Expert Committee. Geneva, CH: WHO. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/37003/WHO_TRS_854.pdf?sequence=1 [7. juli 2021].

World Health Organization 2002. The world health report. Reducing risks, promoting healthy life. Geneva, CH: World Health Organization.

World Medical Association 2002. World Medical Association Declaration of Helsinki: Ethical principles for medical research involving human subjects. http://www.fda.gov/ohrms/dockets/dockets/06d0331/06D-0331-EC20-Attach-1.pdf [1. maj 2013].

Zaccagni, Barbieri, Gualdi-Russo 2014: Luciana Zaccagni, Davide Barbieri, Emanuela Gualdi-Russo „Body Composition and Physical Activity in Italian University Students". *Journal of Translational Medicine*, vol. 12, no. 1, pp. 1-9.

Jasna D. Popović
Vladimir K. Miletić

THE EVALUATION OF THE BODY COMPOSITION AND HEALTH STATUS IN PHYSICAL EDUCATION MALE STUDENTS WITHIN THE PRACTICAL COURSE OF SUMMER OUTDOOR ACTIVITIES AT GAZIVODE LAKE

Summary

Young people who study physical education are regarded as having proper **b**ody structure and composition. Therefore, this study aimed to evaluate the status of some anthropological segments in male PE students (N=30) aged 18 – 39 years. **Methods.** Cross-sectional study design. In addition to age (22.39±5.35), the essential anthropometric variables were estimated: body height (183.72±7.65), body weight (82.88±9.93), and body composition parameters: BMI (24.61±2.94), body fat (19.85±6.47), visceral fat (6.03±3.01), skeletal muscles (39.45±3.92), resting metabolism rate (1812.63±134.61), and Health Status: systolic blood pressure (132.87±19.31), diastolic blood pressure (74.2±13.23), and resting heart rate (76.50±14.93). Descriptive statistics are presented in Tables (1-8), and with the graphical presentation in Histograms (1-10). Testing was performed during Summer Outdoor activities (field classes) on-site at Gazivode Lake (Kosovo). **Results** - presented as comparative analysis within male PE students and selected *Profile model,* regarding the estimated Min-Max results and calculated mean value (average). The comparative analysis points to some within-sample differences. However, the results of PE male students are on the border of typical values in most parameters, except for Age and Basic anthropometry. **Discussion** compares previously established studies with the specifically selected samples of participants and the actual PE male students. **Conclusion.** All of the results indicate that body fat values are higher than those favorable for the PE students, which can be due to inadequate nutrition or physical activity level, and even the reason may lie in insufficiently high criteria for enrollment in PE studies.

Key words: anthropometry, physical status, blood pressure, Profile model, Outdoor activities

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.011.2:004(497.11)
027.7:004(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-47945

Оригинални научни рад

*Данка М. ИВОШЕВИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору

ШКОЛСКА БИБЛИОТЕКА У СЛУЖБИ ИНФОРМАЦИОНОГ И МЕДИЈСКОГ ОПИСМЕЊАВАЊА УЧЕНИКА

Апстракт: Рад се бави улогом коју школска библиотека има у информационом и медијском описмењавању ученика, са посебним акцентом на дигиталне библиотеке које се користе у ту сврху. У првом делу рада дат је кратак осврт на промене у фонду школске библиотеке које су донеле нове информационо-комуникационе технологије. Осим штампане библиотечке грађе школска библиотека све чешће поседује и дигиталне медије чиме постаје мултимедијално средиште школе. Истакнут је значај дигиталних медија у настави кроз приказ могућности њихове примене. Такође, изложени су и ставови разних аутора о примени дигиталних медија у образовању. У другом делу рада се сагледава значај дигиталне библиотеке у информационом и медијском описмењавању ученика. Најважнију функцију у томе имају школски библиотекари који оспособљавају ученике да сами проналазе информације, да их валоризују и ефикасно користе. Осим тога, помажу ученицима да креирају, анализирају и вреднују медијске садржаје.

Кључне речи: школска библиотека, дигитални медији, дигиталне библиотеке, информациона писменост, медијска писменост.

УВОД

Развој информационо-комуникационих технологија крајем 20. и почетком 21. века омогућио је енормну продукцију информација које се могу великом брзином размењивати, што отвара могућност стварања умреженог информацијског друштва. Доступност информација подстиче развој образовања, науке, културе, здравства, економије итд. Информационо-комуникационе технологије су у последњих неколико година значајно измениле и начин на који учимо. Најважнији приоритет информацијског друштва је научити појединце како да управљају садржајима учења, односно како да прикупе, селектују и обраде информације. Ово је посебно значајно, јер се осим корисних информација појављују и оне непотребне и нетачне, а знање се заснива на релевантним и тачним информацијама. У том смислу, нови начини учења морају омогућити ученицима да стекну неопходне компетенције како би знали да издвоје само оне информације које су им неопходне за напредовање и надоградњу знања.

* Мастер библиотекар-информатичар; асистент; danka.ivosevic@pef.uns.ac.rs

Информациона и медијска писменост обухватају све врсте писмености, од основне (алфанумеричке) па до информатичке. Конкретно, то подразумева припремљеност ученика да се сналази у дигиталном окружењу, односно да поседује компетенције помоћу којих ће знати да проналази, вреднује и на прави начин користи информације. Један од важних задатака школског библиотекара јесте да пронађе адекватан начин како би ученике оспособио да проналазе и правилно користе дигиталне медије. Школски библиотекари морају да поседују мноштво нових компетенција и знања, како би могли одговорити на захтеве нових образовних парадигми. Информациона и медијска писменост су значајне, јер се у оквиру образовног процеса ученици оспособљавају за хуману употребу информација чиме се постиже напредак и појединца и друштва у целини.

ОД ШТАМПАНИХ ДО ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА

Иако се штампана књига појавила још средином 15. века, тек се почетком 17. века повећала потражња и производња уџбеника за потребе школа. У 18. и 19. веку важну улогу у образовању имале су новине, које су без обзира на учесталост излажења биле оруђе за доживотно учење. Како истичу Матијевић и Тополовчан у уџбенику *Мултимедијска дидактика* „новине су биле главни преносник и извор информација из подручја науке, културе и политике“ (2017: 22). Револуција у медијској комуникацији почела је крајем 19. и почетком 20. века, што је условило и промену у начину образовања. Праву реформу учења донеле су нове информационо-комуникационе технологије крајем 20. века, а нарочито рачунари и мобилни уређаји (паметни телефони, таблети и сл.). Од пресудне важности је била појава Интернета који је допринео значајном побољшању квалитета образовне комуникације, иако истовремено „пред дидактику и дидактику медија поставља нове истраживачке и организационе задатке и питања“ (Matijević, Topolovčan 2017: 25). Са тим се слажу Андевски и Вучковић, јер у књизи *Пролегомена за критичку педагогију медија* наводе да је „Интернет отворио нове перцептивне и сазнајне могућности, поставио другачије страндарде у припреми, преношењу и пријему медијских порука и отворио неслућене перспективе комуникације“ (2012: 74). Помоћу Интернета омогућен је приступ великом броју образовног садржаја на било ком месту без временског ограничења. „Развој информационих технологија, рачунара и Интернета, Веб учењу дају нове димензије. На тај начин мултимедијални наставни материјал смештен на неком серверу може бити доступан у било које време и било где“ (Medić, Živadinović i dr. 2017: 2).

Да ли ће књига бити у штампаном или електронском облику за библиотекаре није од суштинског значаја. Андевски и Вучковић указују на то да „без обзира шта ће заменити књигу, за библиотекаре је најважније како разумеју природу информација и знања у савременом друштву и своју улогу посредника у комуникационим процесима“ (2012: 46). Међутим, Питер Брофи у књизи *Библиотека у двадесет првом веку: нове услуге за информационо доба* заступа тезу да су библиотеке угрожене прогресивним развојем технологије и да то може разорно да утиче на њих, у смислу да ће њихове основне делатности ишчезнути. Сасвим је сигурно да ће штампани

уџбеници доживети велике промене у смислу начина употребе приликом поучавања и учења, и да ће се све више користити мултимедијални извори знања. Матијевић и Тополовчан предвиђају да ће „штампане књиге као проверено сигуран извор за чување информација вероватно још дуго остати важан извор знања и важно наставно средство које ће остали мултимедијални извори допуњавати и обогаћивати" (2017: 109).

Сама природа штампаних медија и својеврсни модели комуникације који су из ње проистекли утичу на наш друштвени дискурс већ пет векова. Електронска комуникација доноси промену у начинима разумевања света и начинима на који се преносе идеје и модели понашања. Вучковић у раду „Кликтање и мишљење: култура књиге и читања у ери Интернета" тврди да „померање доминантног модела комуницирања од књиге ка екрану доноси нове изазове, у распону од репресивног до еманципаторског модела света" (2012: 204). Можемо да закључимо да дигитални медији имају широку примену у наставном процесу на свим нивоима образовања. Међутим, употреба дигиталних медија није ограничена само на школу и учење, већ се они користе и у професионалном образовању одраслих у контексту целоживотног учења. Матијевић и Тополовчан наводе да „дигитални медији данас у доживотном учењу имају једнако важну улогу какву је некада имао једини медиј који је, осим учитеља, био важан чинилац у наставном процесу – уџбеник у облику књиге" (2017: 66). С обзиром на чињеницу да имају важну функцију у разним фазама развоја и образовања, дигитални медији су постали интегрални део нашег живота.

ДИГИТАЛНИ МЕДИЈИ У НАСТАВИ

У настави се, осим штампаног уџбеника, све чешће користе различити дигитални медији. Они се могу примењивати на вишеструке начине: „од наставних програма за учење и вежбе, од база података и алата преко игара за учење, експеримената и симулација до комплексних комуникацијских и кооперацијских окружења" (Nadrljanski, Nadrljanski i dr. 2007: 530). Увођење дигиталних медија у наставу доводи до промена у њеној организацији. „Савремене образовне технологије постале су саставни део наставног процеса, са тенденцијом не само да унапреде наставни процес, већ и да га у основи мењају" (Medić, Živadinović i dr. 2017: 1). Сличног је мишљења и Родек који у раду „Нови медији и нова култура учења" напомиње да је „за успешну примену дигиталних медија у образовању потребна и нова организација наставног процеса у којој индивидуално учење неће више бити на рубу наставе, него у њеном средишту" (2011: 22). Дидактичким обликовањем медија који се користе за самостално учење бави се медијална дидактика, за коју учење потпомогнуто интерактивним медијима представља велики изазов. Матијевић и Тополовчан (2017) наводе да вештине за самообразовање у доба е-учења подразумевају, осим традиционалних компетенција, и информатичке компетенције, јер ученици морају научити да уче уз помоћ дигиталних медија.

Многи аутори се слажу да се у данашње време више фаворизује употреба дигиталних медија у настави, мултимедијско учење и настава на даљину у односу на традиционално поучавање од стране учитеља. У прилог овој тези Медић, Живадиновић

и Пантовић наводе да „примена мултимедије представља императив савремене наставе“ (2017: 5). Међутим, Матијевић и Тополовчан истичу да „има много компетенција које треба стећи и које су важне за живот, а не могу се стећи без непосредног људског поучавања и без непосредног вежбања с конкретним машинама, предметима или алатима“ (2017: 24). Предавачко-приказивачка настава која је дуго доминирала у образовању још увек се практикује уз употребу модерних табли на којима се пише помоћу фломастера и електронских интерактивних табли (паметних табли). Дакле, то је и даље фронтална настава у којој ученици слушају и гледају, уместо да самостално истражују и долазе до решења проблема.

Због великог броја медија који се користе у настави, односно у процесу поучавања и учења, неопходно их је дефинисати и систематизовати. Како наводе Матијевић и Тополовчан „појам медиј у дидактичком и комуникацијском смислу означава сваки предмет, понекад и особу, који може ускладиштити (спремити), преносити и презентовати неке податке и информације [...]“ (2017: 43). У данашње доба, то су хард дискови, USB меморија, DVD-ови и сл. Међутим, све више се користе мултимедији, што подразумева истовремено деловање два или више медија који се међусобно допуњавају. Медић, Живадиновић и Пантовић истичу „да су мултимедији комбинација хардвера и софтвера који омогућавају интегрисање аудио записа, видеа, анимације, графике, текста, а све у циљу развијања ефектних презентација, приказа и емитовања садржаја – информација“ (2017: 1). Мултимедијални приказ наставног садржаја омогућава његово боље разумевање, па има и већу едукативну вредност. Надрљански М, Надрљански Ђ. и Билић (2007) сматрају да је појава интерактивних мултимедијалних система унапређење у односу на досадашње образовне софтвере, јер истовремено деловање на више чула омогућава развој разних когнитивних стилова, па су ученици више заинтересовани за учење у односу на друге активности. Такође, ови аутори сматрају да се помоћу интерактивних мултимедијалних система убрзава процес усвајања градива. Са овим ставом су сагласни Медић, Живадиновић и Пантовић који наводе да мултимедијални наставни садржаји студентима развијају: „мотивацију за активно учешће у наставном процесу, навику за учење у току наставног процеса, критичко и самостално мишљење, способност за примену знања и способности у струци, способност за тимски рад, способност за решавање проблема и доношења одлука и способност за аргументовани дијалог“ (2017: 3). Међутим, има аутора који се са овим тврдњама се не слажу. Родек констатује да се „значење мултимедијалности понекад неоправдано преувеличава, премда емпиријска истраживања нису једнозначно потврдила да је презентација информација у више чулних модалитета ефикаснија од презентације путем једног јединог чулног канала“ (2011: 22). Према њему, пренатрпаност информацијама би била једна од могућих негативних последица мултимедијалне презентације код ученика.

У доба када је доминирала предавачка настава ученици су морали владати вештинама самосталног учења које су подразумевале брзо записивање током предавања и меморисање тог текста (репродуктивно учење). Вештине за самообразовање код мултимедијског образовања на даљину су нешто сложеније, па се том приликом „исказују спознаје о тзв. типовима учења: визуелни, аудитивни, практични,

комбиновани итд, а очекују се и нове варијабле у контексту менталне кондиције" (Matijević, Topolovčan 2017: 26). У последње време све је чешћа употреба рачунара и мобилних уређаја као главних медија за комуникацију у образовању. Упркос чињеници да се таква технологија константно усавршава „ваља истакнути ограничења те хипермедијске технологије у остваривању програма у којима су крајњи циљ компетенције које траже вежбање или искуствено учење у изворној стварности или с конкретним алатима, машинама или уређајима" (Matijević, Topolovčan 2017: 27). Нужно је напоменути да коришћење дигиталних медија у настави у великој мери зависи од наставника. Како запажају Надрљански М, Надрљански Ђ. и Билић „кључно место у контексту наставе заузима и наставно особље чија стручност, тј. компетенција у руковању дигиталним медијима чини важан предуслов за успешну интеграцију дигиталних медија у наставне процесе у образовању" (2007: 531).

Урађена су бројна истраживања о примени дигиталних медија у образовању, дигиталним вештинама код ученика и о ставовима наставника и ученика о њима. Истраживање о дигиталним вештинама студената у Србији спровели су 2017. године Брадић-Мартиновић, Павловић и Здравковић. Они су добијене резултате поредили са резултатима истраживања о дигиталним вештинама студената у земљама Европске Уније који су били расположиви на веб сајту Еуростат-а. Упоредна анализа је показала да су дигиталне вештине студената у Србији на нижем нивоу у односу на студенте у Европској Унији. „У прва два домена, информационе и комуникационе вештине, разлике нису јако изражене, док анализа сложенијих дигиталних вештина (решавање проблема и употреба софтверера) показује много виши степен развијености код студената у ЕУ, за више од 10% на напредном нивоу вештина" (2019: 212). Увидом у појединачне вештине увидели су забрињавајући податак да само 7% студената у Србији који су били обухваћени анкетом користи онлајн ресурсе за учење. Такође, они су поредили резултате истраживања из 2012. и 2017. године и дошли до сазнања да је дошло до значајног напретка у дигиталним вештинама студената, јер је порастао број студената који поседују напредни ниво вештина.

Истраживањем о ставовима наставника о дигиталним медијима које су спровели Матијевић, Тополовчан и Рајић међу наставницима основних и средњих школа у Републици Хрватској утврђено је да „наставници сматрају дигиталне медије нечим вредним и значајним те имају позитивна очекивања да би њихова евентуална употреба у настави могла знатно допринети постизању исхода учења. Надаље, наставници позитивно процењују улагање труда у служењу дигиталним медијима, односно, уопштено сматрају да организацијом наставе с дигиталним медијима могу постићи боље исходе учења код ученика" (2017: 597). У складу са добијеним резултатима истраживања ови аутори закључују да наставници који су свесни вредности дигиталних медија чешће траже од ученика активности које се ослањају на дигиталне медије. Они наводе да уз дигиталне медије ученици лакше разумеју смисао учења, а уједно имају осећај важности сопствене иницијативе и активности.

Поред многих предности које нуде дигитални медији у настави, појавиле су се и критике на образовне концепте који подразумевају наставу помоћу рачунара. Матијевић и Тополовчан тврде да „ондашње учење потпомогнуто дигиталним медијима онемогућује самостално, саморегулирано, ситуацијско, конструктивистичко,

сарадничко и стваралачко учење" (2017: 38). Улога дигиталних медија у настави почела се посматрати у другачијем контексту успостављањем конструктивистичке теорија учења. С обзиром на то да су према овој теорији подједнако важни и процес и резултат учења, наглашена је корисна улога дигиталних медија у конструктивистичком, стваралачком учењу, које омогућава учење истраживањем и решавањем проблема. Ипак, има аутора који не придају велику важност самом медију који се користи у настави. У том смислу Родек истиче да „није медиј онај битан чинилац који ће променити квалитет образовања, већ наша одлука о томе да ћемо учење организовати као, на пример, самоорганизовано учење, сарадничко учење или проблемско учење итд." (2011: 20). Можемо се сложити да примена дигиталних медија у образовању треба да буде у складу са савременим дидактичким теоријама и конструктивистичким поимањем процеса учења.

И структура фонда школске библиотеке значајно се изменила развојем Интернета и информационо-комуникационих технологија. Електронска грађа која има образовни, информативни и забавни садржај добија разноврсне могућности за примену у наставном процесу захваљујући олакшаној доступности. Миле Пенков наводи да „својим обиљем, разноврсношћу садржаја и форми, електронска (дигитална) грађа све више допуњава, па и надилази конвенционалне библиотечке збирке како јавних тако и школских библиотека, које су све до почетка XXI века углавном чинили штампани материјали, сада већ и застарели и неадекватни, с обзиром на нове истраживачке и образовне захтеве генерације која припада тзв. *информационом добу*" (2014: 296). Самим тим, и библиотекар као стручни сарадник добија нове задатке у вези са информационим и медијским описмењавањем ученика.

ДИГИТАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ У ФУНКЦИЈИ ИНФОРМАЦИОНОГ И МЕДИЈСКОГ ОПИСМЕЊАВАЊА УЧЕНИКА

Информационо-комуникационе технологије омогућиле су прогрес у свим сегментима људског рада, а информациона писменост постала је императив наше цивилизације. Потреба за информацијама постаје све израженија са наглим порастом друштвеног, културног и економског напретка, што суштински мења и улогу библиотека. Информационе услуге добијају централно место у библиотекама, при чему долази до изражаја друштвена одговорност библиотекара. Библиотечки фонд се мењао током векова од првобитне колекције књига до данашње колекције различитих информационих ресурса. Библиотеке прерастају у информационе центре и њихова основна функција – прикупљање, обрада, чување и давање на коришћење разноврсне библиотечке грађе се све више проширује и обогаћује.

Библиотеке новог доба добијају нова имена и дефиниције: „дигитална библиотека, електронска библиотека, виртуелна библиотека, хибридна библиотека, библиотека без зидова, универзална библиотека – низ је нових термина који су се појавили у последњој деценији" (Ињац 2002: 235). Док поједини теоретичари ове термине сматрају синонимима, има и оних који покушавају да укажу на њихове разлике, и јединствених договора о значењу и употреби ових термина нема. *IFLA/UNESCO Манифест за дигиталне библиотеке* дефинише дигиталну библиотеку

на следећи начин: „дигитална библиотека је збирка дигиталних објеката потврђеног квалитета доступна на вебу. Дигитални објекти су створени или прикупљени и организовани према међународно прихваћеним принципима за развој збирки и доступни су на кохерентан и одржив начин, подржани услугама неопходним за проналажење и коришћење извора од стране корисника." Најважнији сегмент дигиталне библиотеке јесте могућност њеног повезивања са другим дигиталним библиотекама, јер је потребе корисника могуће задовољити само кроз заједничку расподелу ресурса. Да би квалитет пружених услуга био задовољавајућ мора се обратити посебна пажња на обуку корисника. Према *IFLA/UNESCO Манифесту за дигиталне библиотеке* главни задатак дигиталне библиотеке је да „омогући директан приступ изворима информација, како дигиталним тако и аналогним, на организован и меродаван начин и тако повеже информационе технологије, образовање и културу у савременим библиотечким услугама".

Библиотеке дигитализују своју грађу у циљу подстицања едукације и образовања, доживотног учења, научног рада и истраживања. Појавом Интернета омогућено је да дигитална грађа буде доступна на свакој тачки планете, бесконачном броју корисника. У дигиталним библиотекама акценат је стављен на приступ документима и на пружање информационих услуга. Као наводи Ињац у раду „Светска дигитална библиотека – сан или виртуелна стварност": „дигиталне библиотеке, као и традиционалне, треба да пруже подршку корисницима у претраживању, налажењу и прибављању докумената, а њихова организација треба да буде усмерена више на услуге него на физички простор" (2002: 236). У контексту школских библиотека Пенков у раду „Дигитални извори у библиотеци основне школе" закључује да „омогућавање приступа информационим изворима на интернету и њихово преузимање за потребе наставе постаје све важнија функција школског библиотекара, чему доприноси и развијена национална библиотечка мрежа и добра сарадња са другим библиотекама (школским, градским)" (2014 : 299).

Осим штампане библиотечке грађе, школска библиотека све чешће поседује и дигиталну (електронску) грађу са образовним, информативним и забавним садржајима чиме постаје мултимедијално средиште школе. Матијевић и Тополовчан (2017) сматрају да ће у такву библиотеку ученици долазити индивидуално или у групама ради истраживања и презентовања пројектних и истраживачких радова. У њој треба да буду запослени стручњаци за библиотекарство и информационе науке који ће ученицима помагати у исправном коришћењу дигиталних медија. Збирке дигиталних извора у школској библиотеци омогућавају извођење савремене наставе, чиме се унапређује целокупан образовно-васпитни процес. Дигиталну грађу школске библиотеке чине електронске књиге (лектире, уџбеници, приручници итд.) и аудиовизуелни материјал (филмови едукативног, историјског и документарног карактера, филмске адаптације књижевних дела, музички албуми итд.). Како наводи Пенков „временом, долази до формирања збирке дигиталних књига, часописа, музичких, уметничких и фото-албума, стручних, научних и књижевних текстова, мултимедијалних презентација; ова електронска грађа има све карактеристике вредног наставног и образовног материјала, какав је онај штампани, уз могућност да се њоме располаже на функционалнији начин" (2014: 297).

Коришћењем дигиталних извора у настави појам информационе писмености све више добија на значају. Осим техничке, информатичке писмености, информациона писменост подразумева и критичку свест о садржају, квалитету и валидности информационих извора. Како констатују Надрљански М, Надрљански Ђ. и Билић (2007) онлајн информације које ученици/студенти користе нису дидактички редуковане, па из тог разлога представљају посебан изазов за наставнике. Они морају оспособити ученике да о њима размишљају критички, да их вреднују и користе по потреби. Кључни проблем је заправо раскорак између високог нивоа рачунарске писмености и ниског нивоа информационе писмености Гугл-генерације. Важан допринос проучавању овог проблема дали су Андевски и Вучковић који истичу да би „интегрални концепт информационе писмености требало да обједини вредности традиционалне књижне писмености и предности електронских књига и библиотека" (2012: 55). Они наводе да информационо писмени појединци знају како да пронађу праве информације и како да их користе. Овим питањем се бавио и Броф који закључује следеће: „потреба да се корисницима помогне да стекну вештине које ће их учинити ефикасним члановима информационог друштва сигурно ће представљати велики изазов, нарочито јер ће промене у технологији и њеној примени готово сигурно тражити да се вештине редовно обнављају" (2005: 236).

Школска библиотека, као информационо и културно средиште школе има важну улогу у информационом описмењавању ученика. Алиспахић и Бегић наводе следеће: „једна од основних и важних улога школске библиотеке је развијање информационе писмености код ученика, јер у школској библиотеци ученици уче самостално истраживање и критичко размишљање о понуђеним садржајима" (2018: 245). Најважнији задатак школског библиотекара је да оспособи ученика за целоживотно учење, односно да га научи како сам да пронађе информације које су му потребне, како да их валоризује и како да их ефикасно користи. „Примена нових технологија додаје нови квалитет у задацима библиотекара/информацијских стручњака и доприноси њиховој проактивној и медијаторској улози (...) и чини их у исто време координаторима доступних информација, њиховим аналитичарима и онима који их вреднују (...)" (Rašidović 2013: 147).

Медијска писменост подразумева да ученици умеју креирати, анализирати и вредновати медијске садржаје. У том смислу, Ковачевић истиче да је управо школска библиотека идеално место „за окупљање оних којима се требају разјаснити појмови медија, писмености, друштва знања, целоживотног учења, глобализације, манипулације, употребе и злоупотребе" (2018: 50). Како би указали на предности и потенцијалне опасности, школски библиотекари морају ученицима скренути пажњу на важност извора приликом претраживања и конзумације медијског садржаја на Интернету. Рава напомиње да је „тек од 20. века, од информатичког доба, поседовање корисне информације постало битније него икад, јер је од тог периода, појавом масовних медија, количина информација незаустављиво расла, па је у тој хипер продукцији, постало веома тешко разликовати потребне од непотребних података, а постало је још теже, заштитити се од манипулација" (2018: 409). Са тим у вези, библиотекари могу заједно са ученицима да анализирају медијски садржај како би се уочиле манипулативне информације. Тиме ученици стичу нову медијску

компетенцију која се темељи на „традиционалној писмености, технолошким способностима и критичкој рефлексији медијских садржаја као и на новим вештинама и способностима" (Банић и Андевски 2018: 304). Школски библиотекари у сарадњи са наставницима могу да реализују разне програме, радионице и предавања како би развијали информациону и медијску писменост код ученика, што подразумева рад у групи и савладавање истраживачког рада. „Групни облици учења, групни истраживачки пројекти, рад у паровима, али и индивидуални задаци у школској библиотеци потичу развијање информационе писмености" (Alispahić–Begić 2018: 247). С обзиром на чињеницу да информационе технологије брзо еволуирају, методе које се користе у настави такође би требале да еволуирају. Граховац наглашава да је „информациона писменост кључна компетенција потребна за перманентно образовање и последично уграђена у полазишта савремених националних просветних политика и међународних докумената из подручја образовања као један од разноврсних облика описмењавања за 21. век" (2013: 39).

Када је реч о школским библиотекарима, мора се истаћи чињеница да нису сви компетентни да буду укључени у подучавање информационе писмености, те стога и они морају допуњавати своја темељна знања новим вештинама. Како наводи Рашидовић библиотекари „би требали бити елита међу професионалцима, свестрано образовани, информацијски писмени, искусни, флексибилни и сами у процесу целоживотног учења са посебно израженим педагошким способностима, вешти у коришћењу апликација нових технологија, спремни да умножавају своје компетенције и да их деле са другима" (2013: 147). Због растућег обиља информација, улога библиотекара биће све запаженија у процесу учења у дигиталном окружењу. „Ефикасан приступ информацијама и њихово креативно коришћење не зависе о дигиталној инфраструктури већ способностима библиотекара да своје професионалне активности усмере ка развоју информацијске и медијске писмености својих корисника" (Hibert 2020: 19).

Дигитални извори за потребе наставе углавном се налазе на сајтовима националних библиотека, образовних и културних институција. Библиотекари школске библиотеке могу на сајту своје библиотеке да постављају везе (линкове) према тим изворима. „Као све заступљенији и равноправни део библиотечког фонда у основним школама јављају се њихове дигиталне библиотеке, као збирке дигиталних објеката које су директно преузете са интернета, где су створене или организоване на основу међународно прихваћених принципа" (Penkov 2014: 296). Народна библиотека Србије покренула је 2007. године „Пројекат дигитализације матичних библиотека и других институција културе", па се део дигиталних колекција библиотека које су биле укључене у овај пројекат налази у *Дигиталној Народној библиотеци Србије* на сајту https://digitalna.nb.rs/. У оквиру одељка Рукописи и књиге налази се Дечја дигитална библиотека која броји 127 публикација. Између осталих, ту се могу пронаћи дела Јована Јовановића Змаја, Десанке Максимовић, Бранислава Нушића, Добрице Ерића, Гроздане Олујић, Душка Радовића, Бранка Ћопића, Љубивоја Ршумовића, Милована Данојлића, Драгана Лукића, као и новијих аутора попут Јасминке Петровић и Весне Ћоровић-Бутрић.У оквиру одељка Музика и звук налази се 39 звучних књига, од којих је највише дела Боре Станковића

и Бранислава Нушића. Такође, важно је поменути пројекат реализован од стране Учитељског факултета Универзитета у Београду под називом *Антологија српске књижевности* који садржи дигитализована значајна дела српске књижевности. Ова дигитална библиотека броји преко 130 публикација које се могу претражити по азбучнику дела, азбучнику писаца, по књижевним правцима (средњовековна књижевност, барок, просветитељство итд.), а може се користити и напредна претрага по имену аутора, називу дела, периоду и кључним речима.

ЗАКЉУЧАК

Нови миленијум карактерише прогресиван напредак технологије и комуникације. Пред нама се сусрећу традиционална са дигиталном библиотеком, штампана књига са дигитализованим објектом. Информационо друштво као језгро има информацију, а орјентисано је ка томе да сви могу да стварају, присупе, користе и деле те информације. Управо та доступност информација и њихова брзина путовања до информационо писменог корисника главна је окосница 21. века. Дигитализовање библиотечко-информационе грађе је главни пут развоја библиотека, јер се на тај начин повезују информационе технологије, образовање и култура. Како би се обезбедио приступ дигиталним библиотекама неопходна је примена нових технологија, што у данашње време чини саставни део услуга библиотека. Стална доступност дигитализоване грађе мора бити приоритет свим библиотекама, као и њихово повезивање са истраживачким мрежама великог капацитета. Збирке дигиталних извора у школској библиотеци омогућавају извођење савремене наставе, чиме се унапређује целокупан образовно-васпитни процес. Мисија школске библиотеке је оспособљавање ученика за целоживотно учење, како би били успешни у окружењу савремених информационих технологија.

Нова улога школске библиотеке у наставном процесу треба да буде усмерена ка организацији и посредовању знања у дигиталном комуникацијском окружењу. Управо зато школске библиотеке морају бити препознате као централна места за информационо и медијско описмењавање ученика. То подразумева и нову улогу школских библиотекара у оспособљавају ученика да критички размишљају, да проналазе и вреднују информације. Да би успешно одговорили на комплексне информационо-комуникационе потребе ученика они морају поседовати, осим информатичке писмености, задовољавајуће информационе и медијске компетенције. Ученици користе дигиталне медије као извор информација у оквиру формалног и неформалног учења, и за развијање медијске компетенције. Само медијски писмени ученици могу да препознају и позитивне и негативне аспекте медија. Да би успешно остварили своју улогу, школске библиотеке морају да се прилагоде едукативним захтевима нових генерација ученика који припадају информационом друштву, односно друштву знања. Како закључују Рудић и Вучковић „без обзира на глобалну технолошку и информациону инфраструктуру, информатичко друштво се неће трансформисати у друштво знања док сваки појединац не буде оспособљен да одабере, организује, пренесе и користи информације на креативан и друштвено одговоран начин“ (2021: 366).

ЛИТЕРАТУРА

Alispahić, Begić 2018: Arijana Alispahić, Ajdin Begić. „Ne biblioteka u školi, nego škola u biblioteci". *Bibliotekarstvo Srpske*, 7, 245-252. <https://doisrpska.nub.rs/index.php/BIBSR/article/view/5122/4893>. [12. 1. 2023].

Андевски, Вучковић 2012: Милица Андевски, Жељко Вучковић. *Пролегомена за критичку педагогију медија.* Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов".

Банић, Андевски 2018: Бранислав Банић, Милица Андевски. „Образовне перспективе нових медија у контексту Веб 2.0". *Међународна научна конференција Синтеза 2018*. Зборник радова. Ур. Милован Станишић. Београд: Универзитет Сингидунум; Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 299–305. <https://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2018/299-305.pdf >. [10. 1. 2023].

Bradić-Martinović, Pavlović, Zdravković 2019: Aleksandra Bradić-Martinović, Dejana Pavlović, Aleksandar Zdravković. „Digitalne veštine studenata u Srbiji". *XXV skup Trendovi razvoja „Kvalitet visokog obrazovanja."* Zbornik radova. Ur. Vladimir Katić. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 210–213. <http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2019/radovi/T4.1/T4.1-1.pdf>. [17. 12. 2022].

Брофи 2005: Питер Брофи. *Библиотека у двадесет првом веку: нове услуге за информационо доба*. Београд: Clio.

Вучковић 2012: Жељко Вучковић. „Кликтање и мишљење: култура књиге и читања у ери Интернета". *Култура полиса,* 18, 197–211.

Граховац 2013: Драган Граховац. *Утицај информалног учења на ниво информационе писмености ученика средњих школа*. Докторски рад. Зрењанин: Технички факултет „Михајло Пупин". <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/1958/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>. [19. 1. 2023].

IFLA/UNESCO Манифест за дигиталне библиотеке. <https://www.ifla.org/files/assets/digital-libraries/documents/ifla-unesco-digital-libraries-manifesto-sr.pdf > [15. 1. 2023].

Ињац 2002: Весна Ињац. „Светска дигитална библиотека – сан или виртуелна стварност". *Гласник Народне библиотеке Србије*, 1, 235–250. <http://eprints.rclis.org/4870/1/235.pdf>. [19. 1. 2023].

Ковачевић 2018: Бранка М. Ковачевић. „Разумијевање медија као предуслов медијске и информационе писмености". *Библиотекарство Српске*, 7, 50–59. <https://doisrpska.nub.rs/index.php/BIBSR/article/view/5104/4875>. [18. 1. 2023].

Matijević, Topolovčan 2017: Milan Matijević, Tomislav Topolovčan. *Multimedijska didaktika.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Učiteljski fakultet; Školska knjiga.

Matijević, Topolovčan, Rajić 2017: Milan Matijević, Tomislav Topolovčan, Višnja Rajić, V. „Nastavničke procjene upotrebe digitalnih medija i konstruktivističke nastave u primarnom i sekundarnom obrazovanju". *Croatian Journal of Education,* 19, 2, 563–603. <https://hrcak.srce.hr/file/273844>. [2. 2. 2023].

Medić, Živadinović, Pantović 2017: Zorica Medić, Jovan Živadinović, Vladan Pantović V. „Tehnike za oblikovanje edukativnog multimedijalnog sadržaja u Web okruženju". *XVI međunarodni naučno-stručni simpozijum Infoteh-Jahorina.* Zbornik radova. Ur. Slobodan Milojković. Istočno Sarajevo: Elektrotehnički fakultet, 1–6.

Nadrljanski, Nadrljanski, Bilić 2007: Mila Nadrljanski, Đorđe Nadrljanski, Mirko Bilić. „Digitalni mediji u obrazovanju". *1. Međunarodna znanstvena konferencija The Future of Information Sciences: INFuture 2007 - Digital Information and Heritage.* Zbornik radova. Ur. Sanja Seljan i Hrvoje Stančić. Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet, 527–537. <https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/7-08_nadrljanski_nadrljanski_bilic_digitalni_mediji_u_obrazovanju.pdf>. [9. 1. 2023].

Penkov 2014: Mile Penkov. „Digitalni izvori u biblioteci osnovne škole". *5. Konferencija Tehnika i informatika u obrazovanju.* Zbornik radova. Čačak: Fakultet tehničkih nauka, 295–300. <http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/tio2014/PDF/410%20Penkov.pdf>. [19. 1. 2023].

Рава 2018: Предраг Рава. „Образовање и медији: улога медијске писмености у процесу социјализације". *Култура полиса*, 15, 35, 407–422. <http://kpolisa.com/index.php/kp/article/view/447/417 >.[18. 1. 2023].

Rašidović 2013: Beba Ešrepa Rašidović. „Informacijska pismenost – pravo na znanje i novi bibliotekarski aktivizam". *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 2, 133–150. <https://www.pregled.unsa.ba/index.php/pregled/article/view/273/280>.[19. 12. 2022].

Rodek 2011: Stjepan Rodek. „Novi mediji i nova kultura učenja". *Napredak,* 152, 1, 9–28. <https://hrcak.srce.hr/file/123127>.[11. 12. 2022].

Рудић, Вучковић 2021: Гордана Рудић, Жељко Вучковић. „Изазови и перспективе критичке педагогије медија". *Методички видици*, 12, 359–374. <https://metodickividici.ff.uns.ac.rs/index.php/MV/article/view/1972/2021>. [11. 1. 2023].

Hibert 2020: Mario Hibert. „Kritička medijska i informacijska pismenost: medijska i informacijska pismenost u školskoj biblioteci". *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Zbornik radova. Ur. Emir Vajzović. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 19–26.

Danka M. IVOŠEVIĆ

SCHOOL LIBRARY IN THE SERVICE OF INFORMATION AND MEDIA LITERACY OF STUDENTS

Summary

The article deals with the role that the school library plays in the information and media literacy of students, with a special emphasis on digital libraries used for this purpose. In the first part of the article, a brief overview of the changes in the school library collection brought about by new information and communication technologies was given. In addition to printed library materials, the school library increasingly owns digital media, which makes it the multimedia center of the school. The importance of digital media in teaching is emphasized through the presentation of the possibility of their application. Also, the views of various authors on the application of digital media in education are presented. The second part of the article examines the importance of the digital library in the information and media literacy of students. The most important role in this is played by school librarians who train students to find information on their own, to valorize and use it effectively. In addition, they help students create, analyze and evaluate media content.

Key words: school library, digital media, digital libraries, information literacy, media literacy.

Рад је предат 28.октобар 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 811.163.41'28(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46557

ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ ДИЈАЛЕКАТСКИХ ТЕКСТОВА

(Бранкица Марковић, *Ка индексирању дијалекатских текстова објављених у Републици Србији*, Српски дијалектолошки зборник LXVII (ур. Слободан Реметић), Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 2020, 116 стр.)

Библиографска монографија Бранкице Марковић „Ка индексирању дијалекатских текстова публикованих у Републици Србији" објављена је 2020. године у *Српском дијалектолошком зборнику* LXVII (413–528 стр.), у издању Српске академије наука и уметности и Института за српски језик САНУ. На 116 страница, систематично, детаљно и исцрпно, ауторка даје „преглед, опис и иницијалну класификацију" (413) дијалекатских текстова објављених у широком временском распону од почетка XX вијека до 2017. године (закључно са том годином) у релевантној научној и стручној периодици и дијалектолошким монографским издањима у Републици Србији, као вриједан допринос сублимирању и класификацији постојећих дијалекатских текстова и подстрек и путоказ будућим истраживачким подухватима из ове области.

У уводном дијелу (414–416) ауторка монографије наводи да су публиковани дијалекатски текстови сврстани у три групе: А) Дијалекатски текстови уз које није дат опис грађе (35 прилога); Б) Дијалекатски текстови уз које је дат дјелимичан, краћи или дужи, опис грађе (105 прилога) и В) Дијалекатски текстови приложени у монографијама и речницима (112 прилога). Принцип навођења грађе био је хронолошки (према години издања), а у оквиру исте године азбучним редом према почетном слову презимена аутора. Монографија садржи укупно 252 библиографске јединице у којима су објављени дијалекатски текстови, слиједећи писмо на којем су публиковани (ћирилица или латиница). Обухваћени су дијалекатски текстови са простора сва три наречја - штокавског, чакавског и кајкавског, као и са терена западномакедонског дијалекта (416). Најбројнији су текстови са простора штокавског наречја, и то са терена призренско-тимочке дијалекатске области и херцеговачко-крајишког, косовско-ресавског и шумадијско-војвођанског дијалекта.

Бранкица Марковић у уводном дијелу запажа и истиче неуједначеност публикованих текстова у њиховом финалном изгледу (неки су дати као примјери везаног говора, неки пак као засебне цјелине одвојене звјездицама, означени бројевима,

а има их и посебно насловљених), те даје корисну сугестију за будуће ауторе оваквих текстова да усвоје јединствен модел како би требало да изгледа један дијалекатски текст – а то је да сваки текст буде насловљен према теми о којој је информатор причао (414). На тај начин би се добило на прегледности и олакшао посао истраживачима из ове области. Надовезујући се на ту констатацију, ауторка даје кратак осврт на пет радова проф. Жарка Бошњаковића који се бавио питањима значаја, изгледа и анализе дијалекатског текста („Значај дијалекатског текста"; „Сигнали за рашчлањавање дијалекатског текста"; „Граматичке и лексичкосемантичке особине метатекстуалног коментара у дијалекатском тексту"; „Анализа дијалекатског текста (На примеру говора Скопске Црне горе)" (коауторски рад Станислава Станковића и Жарка Бошњаковића); „Како би још могао изгледати дијалекатски текст"). Из сваког рада Бранкица Марковић издваја суштину и главне закључке о питањима значаја, анализе, садржаја и структуре дијалекатског текста (414–416).

Након уводног дијела ауторка даје прецизну класификацију дијалекатских текстова, најприје оних уз које није дат опис грађе (416–427), а који су најмање бројни. Прва наведена јединица је из 1938. године (Милетић, Бранко: Извјештај г. Бранка Милетића, ГЗЦВЦ[1], св. 5, 1938, 30–32), а посљедња из 2017. године (Радовановић, Драгана – Милица Дејановић: Теренски записи из села Јажинца у Сиринићкој жупи, ГСЈ[2], год. XXVIII, бр. 15, 2017, 219–226).

Сљедећа цјелина су дијалекатски текстови уз које је дат дјелимичан, краћи или дужи, опис грађе, почев од прилога из 1926–1927. године (Hraste, Mate: Crtice o bruškom dijelektu, ЈФ, бр. VI, 1926–1927, 180–214), закључно са 2017. годином (Тотошковић, Оливера: Из говора места Власотинце (Етноисторијске особености, фонолошке особености говора и дијалекатска грађа), СЈ[3], бр. XXII, 2017, 657–667).

Трећа и најобимнија цјелина су дијалекатски текстови приложени у монографијама и речницима (464–485). Управо на почетку ове цјелине је најстарији текст из 1905. године (Белић, Александар: *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб, књ. I, 1905, 1–715), а посљедњи у низу је, као и у претходним цјелинама, из 2017. године (Савић, Биљана: *Народна медицинска лексика Великої Блашка (код Бањалуке)*, СДЗб, књ. LXIV, 2017, 995–1066).

Након систематично и прецизно датих библиографских јединица по цјелинама, ауторка даје класификацију по дијалектима, хронолошким редосљедом и обједињује дијалекатске текстове из све три класификоване групе (485–508), дајући напомену у фусноти да се у једном броју прилога среће заступљеност више дијалекатских типова.

У оквиру штокавског наречја прво су издвојени дијалекатски текстови са простора шумадијско-војвођанског дијалекта, потом дијалекатски текстови са простора херцеговачко-крајишког дијалекта, слиједе дијалекатски текстови са простора косовско-ресавског, смедеревско-вршачког, зетско-сјеничког дијалекта, потом дијалекатски текстови са простора призренско-тимочке дијалекатске области, дијалекатски текстови са простора млађег икавског дијалекта, један текст са простора

1 *Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића*
2 *Годишњак за српски језик*
3 *Српски језик*

источнобосанског дијалекта, дијалекатски текстови са простора славонског дијалекта, на крају су дати дијалекатски текстови прелазних говора.

Текстови који припадају чакавском наречју класификовани су у 4 групе: дијалекатски текстови са простора југозападног истарског дијалекта, дијалекатски текстови са простора северночакавског дијалекта, дијалекатски текстови са простора средњочакавског дијалекта и дијалекатски текстови са простора јужночакавског дијалекта.

У групи кајкавског наречја издвојени су дијалекатски текстови са простора горанског дијалекта и дијалекатски текстови говора кајкаваца у Банату.

У посебну групу западномакедонски дијалекат издвојене су три библиографске јединице. Затим је дат списак прегледаних извора, у оквиру којег се налазе и скраћенице коришћене у монографији (502–507), те списак употријебљене литературе (507–508) и на крају два регистра – Регистар пунктова из којих постоји објављена дијалекатска грађа (508–526) и Регистар аутора (526–528).

Овакве монографске публикације у којима имамо систематизоване и класификоване, прегледно и прецизно дате библиографске јединице дијалекатских текстова на једном мјесту - имају вишеструк научни допринос. Најприје представљају праву драгоцјеност приликом писања научних радова из области дијалектологије. Истовремено, указују на неистражене пунктове који треба да буду истраживачки изазов у будућности и тако допринесу попуњавању празнина на дијалекатској мапи. Бранкица Марковић такође истиче потребу да сличних текстова буде још у будућности како би се оваква једна библиографија проширила и допунила на корист свих који се баве овом облашћу (416). Вјерујемо да ће то бити подстрек и за саму ауторку да своје научно интересовање и истраживачко прегнуће и даље усмјерава ка оваквим темама, настављајући започети низ новим драгоцјеним прилозима из ове области.

*Данијела РАДОЈЕВИЋ**

* Институт за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош“, ЦАНУ, Подгорица, dristic@canu.ac.me

УДК 821.163.41.09-31 Квас К.(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46725

ГРАД И ПОЕТИЧКА НЕСАНИЦА

(Корнелије Квас, *Зенонов пут*, Београд: Службени гласник, 2022, 187 стр.)

Слично једном од научних излагања јунака *Зенонової пута*, професора светске књижевности који се посвећује теоријском утемељењу и егзегези постојања два романа у делу *Зли дуси* Фјодора Достојевског, тако и аутор, редовни професор опште књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду, Корнелије Квас, пише полифонијски текст са проблемом приповедача, јунака и аутора у свом поетичком центру. Иако дело *Зенонов пут* није научни текст, већ први искорак Корнелија Кваса у поље белетристике, и то у форму (постмодернистичког) романа, књига обухвата сва академска и дискурзивна питања којима се професор и даље посвећује. Пре свега мислимо на темељно, књижевноисторијски вишеструко релевантно испитивање еволуције древног проблемског питања о уметничкој истини, почевши од античког наслеђа, у књизи *Истина и поетика*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2011); потом, на феноменолошки приступ епохи реализма, њеним руским и српским ауторима (и Андрићу) у сазвучју са водећим светским теоријама, у књизи *Границе реализма* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2016), односно *The Boundaries of Realism* (prev. Novica Petrović, Lanham, Boulder, New York, London: Lexington books, 2020). Та научна, филозофска и еволутивна питања садржана у кључним речима као што су „истина", „реализам", „поступак", „објективно и субјективно приповедање", „уметност", свој фикцијски одговор добијају у првом роману Корнелија Кваса, у *Зеноновом путу*. Иако има елементе романа-мистерије са већ, у савременом српском стваралаштву, препознатим топосом „изгубљеног рукописа", уз неизоставно питање псеудодокументарности, ово дело добија на динамичности јасним, флуидним и на моменте реским приповедањем. Флуидно приповедање и глатко клизање из језика реализма у језик деконструкције (и стварности) у сваком случају произлази из, професору Квасу, важног места опширва академске реалности.

Управо је бахтиновски конституисан преплет аутора и јунака појачан чињеницом да путописну форму самоисповести пресецају лиминали поетике реализма уз пулсирајуће отворено поигравање истином. Истина и поетика, аутореферентно дело Корнелија Кваса, води аутора *Зеноновог пута* проблематизацији тона и типа романа који сам настоји да скроји, било као аутор путописа, било као рестауратор

несталог романа колеге Небојше о факултетској афери. Скицирајући рам за свој роман, Квас за читаоца припрема интерпретацијску, теоријску, и, коначно, поетичку сцену на којој ће се његов удвојени роман одвити. Исто као што се стварност дешава и пре Небојшиног романескног заплета, или је једноставно стварност та што имитира књижевност, у научној реалности српске акрибије јавља се исто оно излагање ауторовог јунака-професора[1]. Још прецизније говорећи, научни прототекст о роману *Зли духи* могао би да се чита као самопостављен, аутоиронијски, поетички одзив на целокупну романескну поставку *Зеноновī пӯта*. Јер, каже Квас у студији *Два романа у роману Зли духи Ф. М. Достоjевскоī*: „На самом почетку романа приповедање је раздвојено на два приповедна гласа хроничара, од којих један намерава да изнесе податке о животу Степана Трофимовича Верховенског, а други да представи очигледно важне догађаје који су се догодили у његовом месту". Читаоца интригира чињеница да се оваква места у роману *Зенонов пӯт* не јављају у експлицитном виду, већ аутор врло штуро даје реконструкције својих предавања, само као блесак што наговештава одзив и суму академског искуства.

На сличној путањи – а присетимо се да је аристотеловски, а потом и бергсоновски (посебно у контексту Бергсоновог дијалога са Зеноном) есенцијално да све буде у специфичном кретању – Квас у *Зеноновом пӯту* пише пролог и епилог, односно Предговор и Поговор као позорницу на којој ће се одиграти драма названа „стварање романа". Улазак у текст и излазак из њега остварен је управо кроз два типа приповедача. Први који пише Предговор јесте хроничар сопствених успомена, хомодијегетички приповедач и први „водич" у низу водича што тињају књигом; он је истовремено и демијуршки урбанофил и летописац изузетно јасне метафизике успомена. У Поговору се, са друге стране, формира необичан поетички скуп „разјашњења" романа од стране екстрадијегетичког, надтекстовног и независног приповедача. Самим тим, метафорички и „функцијски" речено, *јунаков пре̄дго̄вор* и *пр̄офесорски по̄го̄вор* боре се за превласт у опшивима поетике релизма као једне од великих метатема самог романа. Приповедачки успело аутотумачење као распукнуће псеудодокуменатарности у игри деконструкције (истине) кроз форму поговора једино је представљено ex loco. Односно, предговор и поговор као приповедне, у начелу документарне надистанце *Зеноновī пӯта,* одступају од игриве хронотопичности остатка романа.

А књига *Зенонов пӯт* Корнелија Кваса са елементима путописне прозе и привремено олакшавајуће страности што одјекује редовима Милоша Црњанског; са људима који говоре на усецима јединствене жеље Растка Петровића да баш они буду ти што ће излечити сопствени језик (и културу) од споре, али надируће афазије; са медитативним екскурсима о истини и истини бића у ковитлацу поовске атмосфере, сума је историје читања самог аутора. Или, како екстрадијегетички приповедач сугерише, књига сама је траг и збир бројних књижевних трагова. Истовремено је и фикција и тумачење. Подривена разговорима другости, али без резидуалности што собом носи такав разговор – усамљености – књига *Зенонов пӯт* – читаоцу нуди моделе транспоновања страности кроз уметност слике и слагање речи у епицентру

1 Корнелије Квас, Два романа у роману Зли духи Ф. М. Достојевског, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад: Матица српска, књ.70, св. 2, 2022, 563-577.

„модела емотивног путовања“. Речено је приповедачки постигнуто кумулацијом фактографије – детаља о уметности, архитектури и сликарству кроз језгра градова које јунак као учесник међународних конференција посећује. Иако су у питању колоритни светски и европски центри и различите културе са неједнаким наносима историје – од Кембрица, Вашингтона, Букурешта, Чикага, Мадрида, Бостона, Москве, па све до Лисабона (а ово је редослед којим се наведена места и јављају у приповедном свету) – сви они имају једну филозофско-наративну спојницу. Наиме, у скоро сваком од њих аутор је потцртао тачку извора и увира живота, такозвану нулту тачку. Она је уједно и митски етаблирана референца, али и егзистенцијални, односно културолошки пресек садашњости, као и модерни хронотоп пута;

> У Мадриду, нулта тачка на тргу Капија сунца полазна је тачка свих шпанских путева који спајају градове у Шпанији са једном тачком, у срцу престонице. У Букурешту постоје две нулте тачке: прва је место одакле се рачунају растојања до других румунских градова, а друга је нулта тачка румунске револуције против владавине комуниста. Нулта тачка испред Црвеног трга средиште је Русије, али и целог света. Као што у Риму туристи бацају новчиће у Фонтану ди Треви како би се вратили у вечни град, тако се и овде путници заустављају у средишту круга бацајући новчић иза леђа, да би се поново обрели у Москви.

Наговештавајући улогу екстрадијегетичког приповедача у Поговору, са његовом метареалистичком, нултом оријентацијом, Корнелије Квас наративно успело повезује градове у доживљајној опни путописа, на начин који поново инсистира на реалистичком поступку. Тако, све уписане нулте позиције припадају физичком, скоро математичком прорачуну и геометријски исцртаној реалности, иако им је улога симболичка. Симболизација, односно деконструкција реалистичког поступка постиже се још једним поетичким решењем – понављањем. Оно се одиграва на неколико литерарних нивоа: на поетичком нивоу, јер јунак-професор у свакој глави читаоца подсећа на своју улогу рестауратора украденог романа; на тематском нивоу где је најчешћа окосница академских путовања дело Иве Андрића; на приповедачком нивоу, кад се читалац у Бодлеровом стилу експлицитно зазива у свакој глави, и опомиње на позорност; и коначно, на нивоу сликања јунака, Барбара је та која заједно са својим хтонским симболима око врата „посећује“ скоро сваку главу романа *Зенонов йуш*. Поред тога што читалац добија симултано праћење тумачења националних и светских књижевности, уз (понека) провокативна питања међу којима се открива увек интригантан статус књижевности у сваком појединачном наративу, са идеолошким, идентитетским и историјским усецима, овом јавном статусу књижевности који обезбеђује академски свет, придружује се још једно понављање. Оно свакако припада још једној јавној активности, још једној социјалној свези и културолошком динамизму – храни.

У кумулацији наративне обазривости смештања себе у простор са овидијевском, односно андрићевском *ex ponto* позицијом уз коју увек иде затајеност бића како јунака-професора, тако и његове алегоричне двојнице, нечастиве колегинице Барбаре, одигравају се књижевни разговори у атмосфери онтолошке напетости. Можда је то разлог што у пукотинама текста једино јунак-приповедач и Барбара

не подлежу игри додавања значења и експлицитној цитатности или интертекстуалности, јер свезнајући приповедач на крају текста једино њих не спомиње у поменутом литерарном колоплету. Један од одговора може бити тај што су у питању јунаци који излазе из оквира самог текста, јер „други ликови у роману имају своје интертекстуалне парњаке, па је тако опсег њихових карактерних особина далеко обимнији и потпунији, него што је то случај уколико се остане само у оквирима текста романа“, каже се на самом крају романа. Пролазећи кроз галерију литерарних алузија од Аристотела и Платона, преко руских реалиста, Едгара Алана Поа, до Јована Дучића и Иве Андрића, Корнелије Квас исписује лични ауто/метапоетички лук са (не)скривеним афирмацијама и необично важним теоријским преиспитивањима модерног романа фундираним управо на различитости поменутих књижевних гласова, њиховој сензибилности и друштвеној ангажованости.

*Оља ВАСИЛЕВА**

* Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, Центар за научноистраживачки рад, o.vasileva06@gmail.com

УДК 908(497.11 Копаоник)"653"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-46891

КОПАОНИК У СРЕДЊЕМ ВЕКУ: ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ ПЛАНИНЕ

(Божидар Зарковић, *Копаоник у средњем веку*, Филозофски факултет универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици/Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Косовска Митровица/Лепосавић, 2022, стр. 242.)

Монографија *Копаоник у средњем веку* проф. др Божидара Зарковића, редовног професора на Одељењу за историју Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, чији су суиздавачи Филозофски факултет Универзитета у Приштини и Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, привукла је велику пажњу на Међународном сајму књига у Београду 2022. године. Томе је, несумњиво, могла допринети чињеница да је по први пут у домаћој историографији један планински масив у Србији постављен као основни просторни оквир истраживања, чиме се фокус са традиционалних географских и геолошких проучавања пребацио у домен хуманистичких наука.

С тим у вези, испоставило се да је донекле неоубичајено просторно омеђење истраживања омогућило аутору да разноврсне историјске процесе и догађаје сагледа из другачије визуре и да, самим тим, њихов значај с пуно успеха ревалоризује. Божидар Зарковић се одлучио да у фокус истраживања постави „планину као нетипичан историјски субјект", настојећи да расветли њену важност и улогу у животима људи који су насељавали тај простор у средњем веку, од V до XV столећа. Монографија је подељена у пет јасно формулисаних тематских целина, у којима је аутор, служивши се обимним и разноврсним корпусом историјских извора, симултано пратио историјске процесе од пресудног значаја за тамошње становништво. С обзиром на то да су поглавља књиге међусобно умешно прожета и да су основна методолошка полазишта аутора уграђена у њену структуру, нема никакве сумње да је публикација која се налази пред читаоцима плод добро замишљеног и детаљног истраживања.

У предговору књиге, Божидар Зарковић постепено уводи читаоца у основе свог истраживања, бавећи се најпре етимологијом имена Копаоник, а потом и историјом досадашњих истраживања и доступним историјским изворима. Прво поглавље књиге аутор је посветио детаљној анализи географских и природних одлика овог масива и његове околине (подгорја), разматрајући између осталог и проблеме

који се тичу климе, рудних богатстава, па чак и карактеристике локалног говора. Након тога, Зарковић је прецизније дефинисао географски оквир истраживања, јасно одредивши границе планине Копаоник. Мања засебна целина обрађује питање хидрографије овог краја, у којој се Зарковић осврнуо на чињеницу да на Копаонику нема изворишта великих река за разлику од других великих планина, што је компензовано постојањем многобројних мањих водотокова, кључних у привредном смислу у областима интензивног рударства. Аутор истиче значај ових водених токова и у контексту развоја средњовековних комуникационих мрежа, будући да су трасе путева по правилу пратиле токове потока и река.

У поглављу *Копаоник кроз историју*, Божидар Зарковић је пред себе поставио нимало једноставан задатак да читаоцима предочи хронологију преображаја насеља на овој планини. Започињући ову целину кратким освртом на предримску и римску историју Копаоника, аутор се посветио раздобљу бугарске и византијске превласти, привевши је крају фокусом на њену историју у склопу српске средњовековне државе.

Сребрна планина, како гласи наслов поглавља посвећеног рудним богатствима Копаоника, у основи разматра улогу ове планине као покретача привредног развоја читаве регије. Нимало безначајно, чињеница да је назив Сребрна планина за Копаоник заживео и међу суседним народима и државама јасно може да укаже на препознатљивост тамошњих рудних богатства, у првом реду сребра, једног од најважнијих извозних артикала средњовековне Србије. Зарковић се у првом делу овог поглавља бавио проблематиком комплексне средњовековне терминологије о планинама, а у следећем историјом рударства на тлу Копаоника и Србије од периода винчанске културе до краја средњег века, с нарочитом пажњом на периоду од владавине Немањића. Сагледавањем сложених вишевековних историјских процеса и њиховим постављањем на временску раван, аутор је дошао до закључка да рударске активности, иако веома дуго присутне на Копаонику, нису увек биле од истог значаја. Заправо, тек су ископавање и прерада руде Копаоник начинили важном облашћу с више трајних насеља, што је дуготрајни процес чије су праћење и анализа били у фокусу овог поглавља. Имајући све наведено у виду, аутор је оправдано закључио да је у средњем веку планина Копаоник са својим подгорјем постала једна од најурбанизованијих и најразвијенијих српских области, са густином насељености која је превазилазила чак и данашњу. У последњем сегменту овог поглавља, Зарковић се осврнуо на путеве средњовековног Копаоника, поделивши их по карактеру на транзитне и локалне, да би потом реконструисао трасе оних најважнијих, попут пута од Раса до Ниша који је водио преко Копаоника, рута Нови Пазар – река Ибар и Ибар – Бело Брдо, уздужног копаоничког пута, као и многих других.

Идуће поглавље, *Рудници и тргови на Копаонику*, аутор започиње описивањем сложеног процеса производње метала, који се састојао из више фаза обављаних на различитим местима. Ископавање руде у брдима било је праћено прерадом метала, неостваривог без употребе водених токова, а размена прерађене руде за другу робу одвијала се на трговима. Овакав редослед је довео до настанка и развоја бројних раштрканих и комплексних насеља, тргова и рудника на подручју Копаоника. Завршивши са анализом процеса произоводње метала, аутор је посветио шест мањих

целина овог поглавља најважнијим рударским трговима на Копаонику – Трепче, Беласице, Копорића, Запланине, Плане и неким мањим трговима – у којима је студиозно обрадио њихову улогу у средњовековној историји српске државе.

Поглављем *У турској власти*, аутор је заокружио дотадашње излагање анализом специфичног српско–турског двовлашћа над територијом јужног дела српске средњовековне државе, самим тим и Копаоника, у периоду након Косовске битке. Коначни пад Копаоника под турску власт довео је до убрзане стагнације, а временом и до потпуног замирања трговине и привреде, нарочито рударства. Као важан фактор опадања овог краја, аутор је подвукао активно противљење Османског царства извозу сребра према градовима на источној јадранској обали, које је, уместо тога, усмеравано ка султановој ризници. Иако је у неколико наврата постојала воља да се рударство као важна привредна грана оснажи, очекивани резултати су изостали. Важно је напоменути да је потпуна превласт Османског царства над овом територијом, имајући у виду турске пописе становништва и пореских обавеза сачуване у дефтерима, оставила довољно трага историчарима заинтересованим за проучавање демографских и економских трендова. Тиме се, у извесном смислу, могу надоместити празнине које произлазе из малобројности сачуваних средњовековних извора.

Напослетку, не би било претерано рећи да је монографија *Копаоник у средњем веку* Божидара Зарковића, будући врло јасна, прецизна и научно утемељена, у великој мери продубила сазнања домаће историографије. Планина као главни историјски субјект Зарковићевог наратива, осим што је у оквиру српских историографских остварења јединствена, омогућила је аутору да из нове перспективе сагледа бројна питања важна за једно медиевистичко истраживање, попут привредних активности, урбанизације, трговине и, чак, друштвене историје. Требало би рећи и да је ова публикација, чији је допринос неупитан, у техничком смислу изузетно квалитетно опремљена, а добар утисак појачавају изванредно корисни прилози. Јединственост и научна вредност ове књиге леже, између осталог, у њеном настојању да свеобухватно и аргументовано, служећи се мултидисциплинарним приступом у сагледавању друштвено–економских прилика, понуди нови угао на неке старе историографске проблеме. Иако је ова монографија намењена првенствено стручњацима, махом експертима на пољу средњовековне историје, њена пријемчивост, одмерен стил и јасан ток излагања представљају својеврсну гаранцију да ће на добар одзив наићи и међу заинтересованим читаоцима ван ужих академских кругова. Тиме се она, уистину, сврстава у ред оних књига које су својим квалитетом трајно обезбедиле своју актуелност.

*Никола МАРКОВИЋ**

* Стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, nidzamarkovic@hotmail.com

Рецензенти овог броја:

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Илијана Чутура, редовни професор, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина;

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Радован Антонијевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Ненад Раровић, редовни професор, Криминалистичко-полицијски универзитет Београд;

Проф. др Саша Шмуља, редовни професор на УНО, Филолошком факултету у Бањој Луци;

Проф. др Никола Маричић, редовни професор, Универзитет зу Београду, Факултет драмских уметности у Београду;

Проф. др Мирјана Николић, редовни професор, Универзитет зу Београду, Факултет драмских уметности у Београду;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Сања Мацура, редовни професор, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет;

Проф. др Здравко Милинковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет ликовне уметности;

Проф. др Сретко Дивљан, редовни професор у пензији, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина;

Проф. др Мирко Милетић, редовни професор, Факултет друштвених наука, Београд;

Проф. др Срећко Милачић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Соња Вујовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Тања Вујовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Др Срђан Цветковић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Ивица Тодоровић, научни саветник, Етнографски институт САНУ;

Проф. др Драгана Радовановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Петар Рајчевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет из Призрена у Лепосавићу;

Проф. др Марија Јовановић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Департман за педагогију;

Проф. др Јелена Бајовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Жарко Р. Браковић, ванредни професор, Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ у Београду;

Проф. др Иван Божовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Адријана Вуковић, ванредни професор, Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин велики“ – Ниш;

Др Драган Благић ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Драгана Грујић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Гордана Рудић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору;

Проф. др Здравко Грујић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Жељко Милановић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Проф. др Катарина Борисављевић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу Економски факултет;

Проф. др Зоран Арацки, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Татјана Компировић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Татјана Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Александра Алексић Вељковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Факултет спорта и физичког васпитања;

Проф. др Ана Јањушевић Оливери, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Слађана Алексић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Јелена Бабић Антић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Јелена Војиновић Костић, ванредни професор, Паневропски универзитет Аперион, Бања Лука;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Др Сања Јелисавац Трошић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду у Београду;

Проф. др Топлица Стојановић, ванредни професор, Универзитет Сингидунум, Факултет за физичку културу и менаџмент у спорту;

Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александар Павловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Синиша Достић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд; Факултет за пословне студије и право;

Др Милутин Живковић, виши научн и сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Гордана Ђоковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Библиотекарство и информатика;

Проф. др Драгана Грујић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Библиотекарство и информатика;

Др Николина Грбић Павловић, доцент, Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент Бања Лука;

Др Јован Јањић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Јасмина Кнежевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милош Пауновић, доцент, Универзитет у Нишу, Факултет спорта и физичког васпитања;

Пуковник др Иван Петровић, доцент, Универзитет одбране, Војна академија, Одсек АРЈ за ПВД, Београд;

Др Богдан Дражета, научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Југослава Ракић Младеновић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Драгана Јовановић, доцент, Универзитет у Нишу, Департман за педагогију;

Др Ивана М. Милић, доцент, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука у Јагодини;

Др Игор Вукадиновић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд;

Др Душан М. Бојковић, виши архивиста, Архив Југославије, Београд;

Др Гордана Чолић, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факулт Призрен у Лепосавићу;

Др Ивана Веселиновић, доцент, Универзитет у Београду, Факултет за специалну едукацију и рехабилитацију;

Др Гордана Недељковић, научни сарадник, Андрићев институт у Вишеграду, Република Српска;

Др Гојко Павловић, доцент, Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент Бања Лука,

Проф. др Јасмина Ковачевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ратомир Антоновић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милош Тимотијевић, научни сарадник, Народни музеј Чачак.

Др Биљана Рујевић, научни сарадник, Универзитету у Београду – Рударско-геолошки факултет.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300